

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Серыя распрацавана
ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Заснавана ў 1996 годзе

Серыя III. Замежная літаратура

Галоўны рэдактар
«Беларускага кнігазбору»
Кастусь Цвірка

Выканаўчы дырэктар
МГА «Беларускі кнігазбор»
Генадзь Вінярскі

ФЁДАР
ДАСТАЕЎСКИ

Выбраныя
творы

Мінск
«Беларускі кнігазбор»
2004

УДК 830-1
ББК 84 (4Рус) 6-5
Д 20

Пераклад з рускай мовы
А н д р э я К а л я д ы

Прадмова
А л я к с е я Р а г у л і

Кніга выдадзена па замове МГА «ЗБС «Бацькаўшчына»

МГА «ЗБС «Бацькаўшчына» выказвае падзяку
сп. **Ірэне Каляда-Смірноў**, старшыні Дабрачыннага фонду
«Ethnic Voice of America» (Парма, ЗША)
за дапамогу ў выданні гэтай кнігі.

ISBN 985-6730-38-4

© Каляда А., пераклад, 2004
© Рагуля А., прадмова, 2004
© «Беларускі кнігазбор», 2004
© МГА «ЗБС «Бацькаўшчына», 2004
© Казлоў М., афармленне, 1996

МАНАЛОГ ЧАЛАВЕЧНАСЦІ

Проза Фёдора Дастаеўскага ў Беларусі заўсёды выклікала да сябе цікавасць і чытача, і творцаў. Пра свае «неарыгінальныя» літаратурныя сімпатыі да творчасці Ф. Дастаеўскага і Л. Талстога гаварылі неаднаразова Якуб Колас, Кузьма Чорны, Іван Мележ, Васіль Быкаў. Глыбокі аналіз псіхалогіі кожнага, нават «эпізядычнага» персанажа, спагадлівая ўвага да «прыніжаных і зняважаных», бязлітаснае выкрыццё антыгуманістычных грамадскіх устояў і заганных бакоў чалавечай натуры — усяму гэтаму творча вучыліся беларускія пісьменнікі ў генія рускай літаратуры, які стварыў у сваіх раманах, аповесцях, апавяданнях цэлы свет, густа населены яркімі і самабытнымі характарамі, вобразамі людзей самых розных саслоўяў — свет Дастаеўскага.

Радавондыя карані вялікага рускага пісьменніка Фёдора Дастаеўскага — у беларускай зямлі. У 1506 годзе пінскі князь выдаў за нейкія ваенныя заслугі яго далёкаму продку грамату на валоданне маёнткам Дастоева цяперашняга Іванаўскага раёна Брэсцкай вобласці. З гэтага часу ўладальнікі маёнтка сталі называцца Дастаеўскімі. Бліжэйшыя продкі Фёдора Дастаеўскага апынуліся нейкім чынам у Расіі. Бацьку пісьменніка Міхаіла Дастаеўскага мы ўжо бачым у Маскве, быў ён лекарам Марыінскай бальніцы для бедных. Тут, у Маскве, і нарадзіўся 30 кастрычніка 1821 года Фёдар Дастаеўскі. У 1828 годзе бацька пацвердзіў сваё дваранскае паходжанне, а ў 1832 годзе купіў невялікі маёнтка у Тульскай губерні. Маці пісьменніка Марыя Нячаева паходзіла з купецкага саслоўя. Яна памерла ў 1837 годзе. Праз два гады не стала і бацькі — яго забілі прыгонныя сяляне.

У 1838 годзе Фёдар Дастаеўскі разам са сваім старэйшым братам Міхаілам паступіў у Пецябургскую ваенна-інжынерную вучэльню. Пасля яе заканчэння браты хутка пераканаліся, што іх прызначаннем з’яўляецца літаратура. Міхаіл і Фёдар Дастаеўскія былі прыхільнікамі натуральнай школы ў рускай літаратуры, захапляліся утапічным сацыялізмам Фур’е, творчасцю Шэкспіра, Шылера, Бальзака. У 1848

годзе Міхаіл быў арыштаваны па справе гуртка Петрашэўскага, але яго даволі хутка адпусцілі. Фёдар Дастаеўскі разам з іншымі ўдзельнікамі радыкальнага крыла петрашэўцаў быў арыштаваны 23 красавіка 1849 года і асуджаны да пакарання смерцю. 22 снежня 1849 года пасля абраду падрыхтоўкі да расстрэлу на Сямёнаўскім пляцы ў Пецяярбургу ў апошняю хвіліну смяротны прысуд быў заменены чатырохгадовай катаргай у Омскім астрозе і рэкрутчынай у Сібірскім лінейным батальёне. На катарзе ў Дастаеўскага ўзмацніліся эпілепсічныя прыпадкі. Дзесяць год пісьменнік быў адарваны ад літаратурнага жыцця. Толькі ў 1859 годзе яму было дазволена пасяліцца спачатку ў Цверы, а пазней — у Пецяярбургу.

Істотную ролю ў творчай эвалюцыі Ф. Дастаеўскага адыгралі яго паездкі за мяжу ў 1862–1863 і 1867–1871 гадах. Пісьменніка цікавілі такія падзеі, як польскі (а ў яго складзе — беларускі) нацыянальна-вызваленчы рух, франка-пруская вайна, Парыжская камуна 1871 года, судовыя працэсы над тэрарыстамі С. Нячаевым, Верай Засуліч (1878). Ф. Дастаеўскі адчуў пагрозу перарастання народніцкага асветніцтва ў анархізм і тэрарызм. Адначасова яго моцна хвалявала бездухоўнасць жыцця ў капіталістычнай Еўропе, заснаванага на голым разліку і жорсткай эксплуатацыі. Гэта, аднак, не перашкодзіла яго азартным гульням у рулетку: з’явілася надзея вырвацца з учэпістых рук безграшоўя, якое было спадарожнікам пісьменніка на працягу ўсяго жыцця. Шукаючы духоўны пункт апоры ў перавернутым свеце, Ф. Дастаеўскі адыходзіць ад сацыялістычных ідэалаў і спадзяецца на «почву» — аднаанне саслоўяў пад эгідай манарха і праваслаўнай царквы. Спасціжэнне надыходзячай катастрофы ў выніку маральнай дэградацыі ў сацыяльных вярхах, паказ нязломнага духу рамантычных шукальнікаў праўды ў творах Дастаеўскага спалучаюцца з ідэалізацыяй афіцыйнага праваслаўя, самадзяржаўя, афіцыйнай народнасці, якую праязік атаясамлівае з ціхмянасцю і непахіснай маральнай стойкасцю. Ф. Дастаеўскаму не ўдалося пераадолець у сваім светапоглядзе сіндром вялікадзяржаўнага шавінізму і месіянства, але ён сказаў жорсткую праўду пра свой час, разбурыў афіцыйную легенду пра хараство і гармонію жыцця ў сталіцы Расійскай імперыі. Легенду пра Пятра I тварыла руская літаратура першай паловы XIX стагоддзя, але ўжо А. Пушкін у «Медным конніку» скасаваў створаны ў паэме «Палтава» прыгожы міф пра гераічную эпоху Пятра і самога валадара. Стыль ампір не мог схваць ад праніклівага позірку мастака пецяярбургскія трушчобы, голад, драпежніцтва і прастытуцыю. Ф. Дастаеўскі стаў заснавальнікам новага стылю. Адлюстроўваючы супярэчнасці духоўнага станаўлення чалавека, ён, як справядліва заўважыў М. Салтыкоў-Шчадрын, прадбачыў і прадчуваў «аддалення пошукі чалавецтва». Пісьменніка трывожыла будучая Расія — «крывёю ўмытая». Ён быў пачынальнікам стылю, які называюць сёння рэалізмам фантастычным, гратэскным, аскетычным.

Проза Ф. Дастаеўскага сфарміравалася ў рэчышчы традыцый рацыяналізму, а не містыкі. У яе падтэксце жыве творчы вопыт Шэкспіра, Сервантэса, Бальзака.

Вялікі рускі пісьменнік заставаўся паслядоўным гуманістам у мастацкай творчасці. Тут ён адразу вызначыў сваё месца і задачу на шляху, які пракладваў А. Пушкін. Ф. Дастаеўскі падкрэсліваў ролю Пушкіна як адраджэнца і пачынальніка натуральнай школы ў рускай літаратуры: «Ён адзначыў і выпукла паставіў перад намі адмоўны тып наш — чалавека неспакойнага, непрыміранага, які ў родную глебу і родныя сілы не верыць, Расію і сябе самога (...) урэшце адмаўляе, працаваць з іншымі не хоча і па-сапраўднаму пакутуе»*.

Не менш узнёсла Ф. Дастаеўскі цаніў і пушкінскую народнасць — паказ тыпаў «ціхмяных» («кротких»), пакорлівых натур накшталт Таццяны Ларынай ці мёртвай царэўны, вернутай да жыцця сілай шчырага пачуцця. Гэтак жа высока цанілася і ўніверсальнасць таленту Пушкіна, яго здольнасць да ўзнаўлення іншанацыянальнай стыхіі і ментальнасці. Творчыя здабыткі Ф. Дастаеўскага палягаюць не ў расійскім месіянізме, а ў акрэсленых ацэнках тупіковых і крызісных сітуацый. Ідэя «почвенніцтва» была найбольш прадукцыйным кампанентам яго светапогляду. Крытыка нігілізму, які эвалюцыянаваў у стадыю ўседазволенасці, адкрывала магчымасці новага ўзбуджэння тыпажу. Вобраз Вялікага інквізітара — мефістофельскае самаапраўданне Івана Карамазава («Браты Карамазавы») у рамане «Д’яблы» эвалюцыянаваў у вобраз нікчэмнага эгаіста і адначасова вялікага тэарыста Пятра Верхавенскага. Ф. Дастаеўскі ў рускай літаратуры, падобна І. Канту ў нямецкай філасофіі, здзейсніў апыёрнае прадбачанне гулагаўскай Расіі ў XX стагоддзі. Пушкінская сімволіка страчанага Расіяй падчас «бурану ў стэпе» шляху нагадвае шэкспіраўскі вобраз «вывіхнутага ў суставах часу», набрынялага крывёю «рускага бунту, бессэнсоўнага і жорсткага». У творчасці Ф. Дастаеўскага вобраз часу эвалюцыянуе ў вобраз барочнага паразэатра — гульні, якая нагадвае жахлівы «сон розуму». Асветніцка-рамантычная традыцыя Гофмана, сацыяльна-псіхалагічны аналіз Бальзака і Дзікенса Ф. Дастаеўскі пераплаўляе ў структуру, якасна абноўленую экспрэсіяй пошукавага пафасу ў «тыповых абставінах» штодзёншчыны. У гэтым жа напрамку эвалюцыянавалі грацэскны рэалізм М. Салтыкова-Шчадрына, бязлітасна паслядоўны псіхалагізм М. Ляскова, экспрэсіянізм І. Рэпіна, М. Ге, перасоўнікаў, музыка «Магутнай кучкі». Выява «рускай душы» ў другой палове XIX ст. бачылася ўжо не толькі ў вобразах сентыментальных сялянскіх ці начытаных рамантычных паненак, яна была ўвасоблена і ў вобразах Іудушкі Галаўлёва, крывавай лэдзі Макбет Мцэнскага павета, Дзікога і Кабаніхі, цара-бацюхны, які ўчыняе крывавай допыт царэвічу-сыну.

* Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч.: В 30 т. Т. 26. С. 129.

«Ціхмяным» натурам у атмасферы татальнай дэспатыі застаецца адзіны сродак супрацьстаяння — самагубства.

У другой палове XIX стагоддзя руская дэмакратычная культура зрабіла радыкальны крок да паглыбленага пазнання гістарычнага быцця. Метад мастацкай рэдукцыі — у пошуках страчанага раю — быў пераходам да неаміфалагізацыі, стаў сродкам пераадолення створанай у канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзя легенды пра «вялікіх» цароў Івана IV, Аляксея Міхайлавіча «цішэйшага», «геніяльнага» Пятра I — у сапраўднасці вялікіх інквізітараў, тыранаў. Вызваленне ад ілюзій адкрывала магчымасць зазірнуць і за межы славянафільскага стэрэатыпа «святой Русі» — у глыбіні комплексу калектыўна-падсвядомага задавоўга да адкрыцця яго ў псіхааналізе. Топас «бацькі і дзеці» ў творчасці Мікалая Ге («Пётр I дапытвае царэвіча Аляксея»), Ільі Рэпіна («Іван Грозны і сын яго Іван 16 лістапада 1581 г.») трактуецца як мадыфікацыя матыву «Хрыстос перад Пілатам». Ф. Дастаеўскі дзетазабойства («Прыніжаныя і зняважаныя») дапаўняе бацьказабойствам («Браты Карамазавы»). Письменнік прапануе ў пэўным сэнсе універсальны канструкт *надполле*. Менавіта сэнсавы поліфанізм гэткага выказвання адлюстроўвае спецыфічны характар расійскага быцця навейшага часу. «Падпольны» чалавек ёсць прадукт непаўнацэннага існавання ва ўмовах «самадзяржаўства». Ёмкасці мастацкага выказвання ўзрастаюць у залежнасці ад маштабаў асэнсавання «тыповых акалічнасцяў». «Запіскі вар'ята» М. Гогаля, «Запіскі з Мёртвага дома» і «Запіскі з падполля» Ф. Дастаеўскага адкрывалі новыя перспектывы гістарычнага быцця чалавека ва ўмовах дэспатыі. На вопыт рускай літаратуры абапіраўся выдатны дзеяч кітайскага адраджэння Лу Сінь (1881—1936). У яго апавесцях «Дзённік вар'ята», «Сапраўдная гісторыя А-К'ю», шэрагу апавяданняў таксама выкарыстоўваецца тэма вар'яцтва дзеля завастрэння пошукавага матыву.

Ф. Дастаеўскі адлюстроўвае цывілізацыйныя працэсы на ўзроўні індывідуальнай псіхікі — першапачатковай клеткі «абсалютнага суб'ектыўнага духу». Гэткім чынам письменнік паставіў кардынальныя пытанні быцця («Што рабіць?») і «З чаго пачаць?» яшчэ да з'яўлення палітычных авантурыстаў, якія ўзяліся свет перарабіць, папярэдне вызваліўшы сябе ад абавязку яго зразумець і растлумачыць. Бальшавізм выкінуў «дастаеўшчыну», не ўнікаючы ў філасофскі змест зробленага письменнікам папярэджання. Ф. Дастаеўскі на катарзе перагледзеў многае ў сваіх поглядах. Пытанне «Хто вінаваты?» для яго не было першасным. Гэта зусім не значыць, што ён не бачыў розніцы паміж катам і ахвярай. Першапачатковае значэнне письменнік-гуманіст надаваў абуджэнню ў чалавеку чуйнасці — здольнасці пачуць, як выказаўся В. Адамчык, «голас крыві брата твайго». Прага крыві, аднак, нарасталала. У Расіі і ва ўсім свеце таксама. Цусіма паказала, што імперыя ўжо не мае моцы, каб праглынуць суседзяў, што расце патрэба ў пошуках во-

рагаў «унутраных». Жыццё, кажучы ўмоўна, пайшло пад гукі «левага маршу». Галасы перасцярогі былі заглушаны клічам сюррэалістычным: «Ваша слова, таварыш маўзер!» Дастаеўскі прадчуваў, што гісторыя, якую еўрапейская культура з часоў позняга Рэнесансу трактуе як «чалавечую камедыю», можа закончыцца «брыдкім анекдотам». Рысы стылю сфумато (светлацені) выразна выступаюць у яго ранніх творах. Фабула «Бедных людзей», вельмі запаволеная напачатку, у канцы імгненна развіваецца ў сітуацыю безнадзейную. К. Чорны ў падобных выпадках карыстаўся беларускім народным выслоўем: «Плакаць брыдка, а смяяцца грэх». Варвара Аляксееўна піша ў апошнім сваім лісце перад тым, як яе павязуць («у стэп»): «Вы адзіны друг мой, вы толькі адзін тут любілі мяне, я ж усё бачыла, я ж знала, як вы любілі мяне! Усмешкай адной вы шчаслівыя былі, адным радком пісьма майго». Макар Дзевушкін, ужо адзінока пажылы чалавек, таксама назаўсёды страціў Варвару Аляксееўну і з ёю — усё, чым жыла яго душа да з'яўлення хіжага звера ў кутку пецябургскага сутарэння: «Я вас, як боскае святло, любіў, як дачку родную любіў, я ўсё ў вас любіў...» Раман заканчваецца пісьмом без адраса, у якім душа разрываецца і пратэстуе: «...а ніяк жа не можа быць, каб пісьмо гэтае было апошня!...». Раннія творы Ф. Дастаеўскага паклалі табу на паблажлівае стаўленне да маленькага чалавека. У «Бедных людзях» ужо чуюцца матывы «Запісак клоуна» Г. Бёля.

У рамане «Прыніжаныя і зняважаныя» паралельна разгортваецца некалькі падобных калізій на фоне эстафеты смерці жыхароў пецябургскіх паддашкаў. Асабліва ўражвае смерць дзяцей і падлеткаў. Раннебарочнае выказванне іспанскага драматурга XVII стагоддзя Кальдэрона «жыццё ёсць сон» Ф. Дастаеўскі трансфармуе ў гульнію «жыццё — смерць», на якую чытача настройвае першы раздзел рамана. Адзін з герояў твора, былы фабрыкант Сміт, і яго сабака паміраюць аднолькава. Ф. Дастаеўскі паказвае рэжысёра гэтага жудаснага і разам з тым звычайнага і бясконцага пецябургскага спектакля — чалавека з уладай і сувязямі. Жыццёвая дарога князя Пятра Валкоўскага пазначана смерцю тых, хто меў няшчасце з ім зблізіцца. Яго ахвярамі з'яўляюцца жанчыны. Першая жонка была купецкая дачка, другая — дачка прамыслоўца. Абедрэе яны сталі нецікавымі пасля таго, як даверылі яму свае грошы. Сувязі і махінацыі дапамаглі Валкоўскаму выйсці сухім з вады. Ён па-ранейшаму шукае і знаходзіць новыя ахвяры сярод істот даверлівых і безабаронных. Закладнікамі сталі на гэты раз родныя дзеці. Наконт дванаццацігадовай дачкі Нэлі (Алены) Валкоўскі спакойны: яна ніяк не павінна з'явіцца на полі ягонага гульні, бо было зроблена ўсё, каб дзіця не жыло пасля смерці маці. Нэлі і сапраўды памерла, але толькі не так, як паміралі яе маці, дзядуля Сміт і сабака Азорка. Яна памерла на руках у добрых людзей і крыху пазней, чым хацелася Валкоўскаму. Дэтэктыўны кампанент у рамане падпарадкаваны матыву

праўдашукальніцтва. Знешне высакародныя арыстакраты вырадзіліся ў авантурыстаў тыпу Валкоўскага.

Ролю галоўнай фігуры ў розыгрышы трохмільённага прыза князь Валкоўскі адводзіць свайму сыну, які павінен, паводле задумы, ажаніцца з юнай Кацяй, падчаркай удавы-графіні, якая мае свой план авалодання багаццем Валкоўскага-старэйшага, стаўшы ягонай жонкай. Па ходу інтрыгі ў рукі Валкоўскага павінен перайсці маёнтак яго аканомы Мікалая Іхмянёва, які яшчэ зусім нядаўна быў яго адданым васалам. Алёша павінен пакінуць Наталлю Іхмянёву, якая дзеля кахання сышла з бацькоўскага дому. Валкоўскі таксама робіць захады, каб здаць Наташу, па-сучаснаму кажучы, у псіхушку. Дзеля гэтага трэба праглынуць ці хоць бы прыручыць «Шылера» — таленавітага літаратара Івана Пятровіча. Малады чалавек, аднак, свой выбар зрабіў загодзя: ён застаецца ў сырой кватэры нябожчыка Сміта са сваімі не так творчымі, як жыццёвымі клопатамі і хваробамі. Тут знайшла свой апошні прытулак і ўнучка Сміта, якая адчула чалавечую ласку, можна сказаць, падчас агоніі.

Вобраз князя Валкоўскага прачытваецца як альязія на ўлада-трымальнікаў у імперыі. Улада — гэта апошняя іхняя апора. Усё іншае даўно растрачана, прагуляна, перазакладзена, прайграны ў карты, пракручана на рулетцы. Дзяржаўная служба цікавіць Валкоўскага толькі як даходнае месца. Растрачаны генафонд. Арыстакратычны дом нагадвае гадзючнік, дзе гад паядае гада. Малады князь Алёша па натуре сваёй добры і чулы, але інфантальны і аморфны па характары. Ён міжвольна становіцца паслуханным памочнікам бацькі. Малады Валкоўскі не мае ўстойлівых інтарэсаў і не здатны да ўласнага выказвання, а бацька ўмела карыстаецца інфантальнасцю сына.

У святле сацыяльна-псіхалагічнага аналізу Ф. Дастаеўскага выразна бачыцца беспадстаўнасць абсалютызацыі т. зв. «эдыпавага комплексу», паводле З. Фрэйда. Нельга таксама пагадзіцца і з абсалютызацыяй дыялагічнага пачатку на шкоду маналагічнай формы. Маналог, калі мець на ўвазе яго пашыранае значэнне як я-форму, быў і застаецца першапачатковай і адначасова вышэйшай формай актывізацыі персанажа. Адсутнасць ці абмежаваньня магчымасці сацыяльнага дзеяння ў дзяржаве прымушаюць пісьменніка пашырыць мастацкія ёмкасці маналога. Пасланне, парламенцкае красамоўства, гавэнда, малітва, споведзь, тэстамент, інвектыва, няўласна простая мова, унутраны маналог, скарга — гэта далёка не поўны пералік разнавіднасцяў я-формы, якая была і застаецца найважнейшым сродкам суб'ектывацыі культуры. Руская слоўная культура ў XIX стагоддзі паспяхова пераадольвала вакуум мінулых стагоддзяў — адсутнасць парламенцкага і судовага жанраў у рыторыцы. Пра нявыказаную трагедыю і спадзеў на паразуменне хаця б па-за межамі зямнога існавання гаварыла маўчаннем руская ікона. У XIX стагоддзі назапашаная духоўная энергія нацыі

шукае спосабу самарэалізацыі па-за афіцыёзам, у сферы «странной любви» да айчыны, але зусім не той, чыя «слава купленная кровью». Аднак спачатку прыярытэт атрымалі ўсё ж рамантычныя разбойнікі і іхнія «муки тайные злодейства»: «всё мальчики кровавые в глазах». А. Пушкін у трагедыі «Барыс Гадуноў» прымусіў пачуць і голас ахвяры ў скарзе юродзівага: «Міколку маленькія дзеці крыўдзяць... Загадай іх зарэзаць, як зарэзаў ты маленькага царэвіча».

Руская тэарэтычная думка шмат увагі ў XIX стагоддзі аддала праблеме народнасці, але ўласная мастацкая практыка была яшчэ недастатковая. У Масквіі ў XVI—XVII стагоддзях не паспеў сфармавацца смехавы канон. Непрыхільна да смехавай народнай культуры ставіліся і Сімяон Полацкі, і Авакум, не кажучы ўжо пра афіцыйную царкву ці «Дамастрой». Дзень смеху таксама быў уведзены «па высочайшему повелению». Міністр народнай асветы нават прапанаваў свой варыянт афіцыйнай народнасці — правобраз камуністычнай партыйнасці, сімбіёз народнасці з афіцыёзам. Выхад жа новага сацыяльнага суб'екта на падмошкі культуры звычайна пачынаецца са смехавага зніжэння догматаў і пудзілаў на жыццятворную зямлю. Адраджэнне народнай смехавай культуры было энергічна заяўлена класікам баечнага жанру І. Крыловым і А. Пушкіным у яго апрацоўках народных казак. Узаконіў смехавы канон на ўкраінскай фальклорна-эстэтычнай аснове М. Гогаль. І ўсё ж уласна руская смехавая культура атрымалася густа замешанай на пакутніцтве, горычы і злосці — гэта «смех сквозь слезы», «желчный», «бичующий».

Ф. Дастаеўскі ўваходзіў у літаратуру з усведамленнем неабходнасці ў трагедыйна-філасофскім узроўні выказвання. Адчувалася, аднак, недастатковая забяспечанасць духу папярэдняй стадыяй культуры. Смехавая народная культура не змагла ў Расіі адыграць ролю, падобную да той, якую яна адыграла ў гісторыі, напрыклад, французскай, украінскай ці беларускай культуры. Ф. Дастаеўскі абапіраўся на рускі тып рамантычнага мыслення, які быў псіхалагічнай рэальнасцю ў XIX стагоддзі. Аднак у другой палове XIX стагоддзя многія рамантыкі перасталі быць рамантыкамі, у Расіі з іх выйшлі сталаначальнікі ці «гниосныя пецярбургжцы», якія паспрабавалі пераканаць сябе і іншых у тым, што ім нібыта ўдалося стаць па той бок добра і зла. У сапраўднасці гэта азначала — схвацца ў *падполле*. А. Чэхаў ужо будзе мець справу з ліберальнымі балбатунамі тыпу Гаева ці з *чалавекам у футарале*. Ф. Дастаеўскі прадбачыў «Расію ў імгле». Ён настойліва шукаў крэатыўны патэнцыял рускай нацыі ва ўсіх сляях грамадства. Раман «Прыніжаныя і зняважаныя» стаў пачаткам своеасаблівай формы рамана — псіхалагічнай містэрыі, рысы якой яшчэ больш выразна бачацца ў «Ідыёце», «Д'яблах» і «Братах Карамазовых». Пісьменнік не толькі шукаў спосабы адлюстравання, але і шляхі станаўлення агульнанацыянальнага расійскага Я, яго самасцвярджэння праз выказванне.

У «Прыніжаных і зняважаных» з хлуслівага арыстакратычнага асяроддзя выломваецца Каця. Наталля Іхмянёва цаной вялікіх духоўных намаганняў вызваляецца, падтрыманая Ванем, з-пад улады цяжкага сну. Як і само жыццё, цяжкім сном было і каханне да Алёшы.

Апошні маналог у рамане — гэта перадсмяротны аповед Нэлі пра сваю маці, пра дзядулю, «добрых» дзядзькоў, арганізатараў дзіцячай прастытуцыі. Нэлі ведала, хто яе бацька, але яна не выканалала наказу сваёй маці, не пайшла да князя. «Скажы яму яшчэ, што я Евангелле нядаўна чытала. Там сказана: даруйце ўсім ворагам сваім. Ну, дык я гэта чытала, а яму ўсё ж такі не даравала...» Гэтыя словы, давераныя Івану Пятровічу, былі яе апошнімі. Яны сталі вяршыняй духоўнага ўзвышэння зняважаных.

Эпілог рамана «Прыніжаныя і зняважаныя» сведчыць аб перакананасці аўтара ў здольнасці чалавека сцвердзіць Ісціну. Ён і напісаны як пачатак новага выказвання.

У аповесці «Дзядзечкаў сон» ужо быў створаны канцэптуальна абагульнены вобраз імперыі — «Мёртвага дому». Асабліваць апаведу складае арыгінальная форма гратэску. Сагыра Ф. Дастаеўскага раскрывае і паглыбляе сутнасць з’явы, але ёй не ўласціва злараднасць і помслівасць. Партрэтная характарыстыка князя К. падкрэслівае апошнюю ступень дэградацыі феадальна-саслоўнай іерархіі: «Ён насіў парык, вусы, бакенбарды і нават эспаньёлку — усё, да апошняга валаска, накладное і выдатнага чорнага колеру; бяліўся і румяніўся штодня... Яшчэ сцвярджалі, што ён носіць гарсэт, таму што недзе страціў рабр, няўдала выскачыўшы з акна, падчас адной са сваіх любімых прыгод, у Італіі. Ён кульгаў на левую нагу; сцвярджалі, што гэтая нага штучная, а што сапраўдную яму зламалі, падчас нейкай іншай прыгоды, у Парыжы, затое прыставілі новую, нейкую асаблівую коркавую. Зрэшты, ці мала чаго расказваюць? Але, аднак жа, было праўдай тое, што правае вока яго было шкляное, хаця і вельмі ўмела падробленае». Князя К., як і генерала з «Гульца», на нейкі час ратуе ад пагібелі смерць далёкай сваячкі і нечаканая спадчына. Арыстакратыя, такім чынам, жывіцца трупамі. Аднак ніжэйшая губернская зграя мае добры нюх на трупны пах і ў прагавітасці не ўступае ні груганам, ні шакалам. Князь К. у Мардасаве стаў аб’ектам палявання. Аддаць дачок любой цаной за князя стараліся ўсе дамы, а асабліва Мар’я Аляксандраўна Маскалёва, першая «камільфотная» дама ў Мардасаве. Выгада бачылася ў хуткай смерці патэнцыяльнага зяця.

Карціну дэградацыі арыстакратаў адлюстроўваюць і малюнкi іх паводзін «на водах». У рамане «Гулец» — «Запісках маладога чалавека» — тэма замежжа давала магчымасць паказаць «рускую душу» на фоне носьбітаў заходняй культуры. Бязлітасны аналітык і шукальнік ісціны, Ф. Дастаеўскі, падобна Балзаку, у мастацкай творчасці ўздываўся над сваімі сімпатыямі і антыпатыямі. «Почвенничество»

адступала перад ісцінай. Носьбітамі смерці з'яўляюцца «нашыя» і «не нашыя». Усе ганяюцца за грашыма, сімвалам эпохі стала рулетка. Гульня, аднак, своеасаблівая: па вялікім рахунку яна заўсёды прайгрыш, бо «шалёныя» грошы не заменяць адсутнасць сэнсу і мэты жыцця, не запоўняць пустату ў душы. Уся курортная грамада, нібы паратунку, чакае і не можа дачакацца смерці «бабулінькі» — багатай маскоўскай пані. Спаралізаваная сямідзесяціпяцігадовая Антаніда Васільеўна Тарасевічавя на насілках пры ўсёй сваёй эксцэнтрычнасці нагадвае «зманціраванага» князя К.: недахоп імуннага супрацьстаяння «гульні» ў жыццё прапарцыянальны шырыні яе рускай натуры.

Аналітычны рух па вертыкалі зверху ўніз у пэўным сэнсе заканчваюць «Запіскі невядомага» — «Сяло Сцяпанчыкава і яго жыхары» (1859). Раман завяршае своеасаблівую тэатралогію — мастацкае даследаванне крызіснага стану рускай душы. Жыхары сяла Сцяпанчыкава адчуваюць замілаванне ад тыраніі. Векавы ўціск не прайшоў бяследна. Аб гэтым папярэджаюць усе творы Ф. Дастаеўскага. Адначасова пісьменнік знаходзіць здаровыя парасткі рускага духу ва ўсіх сацыяльных сляях. Ва ўсіх творах Ф. Дастаеўскага дзейнічае прасветленая арганізуючая сіла, якая дакладна ацэньвае стан рэчаў, яднае кволых і адзінокіх і закладвае духоўную аснову чалавечай салідарнасці. Сабраныя аўтарам «запіскі» малююць сумарны вобраз маладой Расіі, якая стараецца разабрацца ў сітуацыі. Ф. Дастаеўскі адмовіўся ад схематычных і ўзорных станаўчых персанажаў. Ён паказвае цяжкі шлях станаўлення.

Канцэптуальна праблема стваральнага пачатку вырашана Ф. Дастаеўскім у яго рамантычных апавяданнях і аповесцях «Белыя ночы», «Маленькі герой», «Нетачка Нязванавы». Змест рамантычнай нарацыі Дастаеўскага можна характарызаваць як покліч жыцця: «Ёсць штосьці невытлумачальна кранальнае ў нашай пецярбургскай прыродзе, калі яна, з надыходам вясны, раптам пакажа ўсю сваю моц, усе дараваныя ёй небам сілы, апушыцца, прыбярэцца, застракаціцца кветкамі... Неяк міжвольна нагадвае яна мне тую дзяўчыну, змарнелую і хворую, на якую пазіраеце вы часам з нейкай спагадлівай любасцю, часамі ж проста не заўважаеце яе, але якая раптам, на адно імгненне, неяк нечакана зробіцца невытлумачальна, надзіва прыгожай, а вы, уражаны, зачараваны, міжвольна запытаеце ў сябе: якая сіла прымусіла бліскаць такім агнём гэтыя бледныя, схуднелыя шчокі? што абліло страсцю гэтыя пяхчотныя рысы твару? чаму так узнімаюцца гэтыя грудзі? што так раптоўна выклікала сілу, жыццё і прыгажосць на твар беднай дзяўчыны, прымусіла яго заззяць такой усмешкай, ажывіцца такім зіхатлівым, іскрыстым смехам? Вы аглядваецеся навокал, вы кагосьці шукаеце, вы здагадваецеся...» («Белыя ночы»).

Адраджэнне ва ўсе часы і на розных мерыдыянах было арыентавана на жыццятворную сілу прыроды. Паэтыка поклічу жыцця ў беларускай літаратуры вельмі добра распрацавана. Лірыка-псіхалагічны кампанент

арганічна ўласцівы беларускай народнай паэзіі і аўтарскай творчасці. А. Каляда добра адчувае стыхію беларускага выказвання, яго інтанацыю і рытм. Зроблены ім пераклад перадае блізкасць да беларускай стыхіі закладзенага ў прозе Ф. Дастаеўскага парывання душы.

Аляксей Рагуля

БЕЛЫЯ НОЧЫ

Сентыментальны раман
(З успамінаў летуценніка)

...Ці быў ён створан для таго,
Каб жа пабыць хаця б імгненне
Паблізу сэрцайка твайго?..

Ів. Тургенеў

НОЧ ПЕРШАЯ

Была цудоўная ноч, такая ноч, якая хіба толькі і можа быць тады, калі мы маладыя, дарагі чытач. Неба было такое зорнае, такое светлае неба, што, зірнуўшы на яго, міжвольна трэба было запытацца ў сябе: няўжо пад такім небам могуць жыць розныя злосныя і капрызлівыя людзі? Гэта таксама маладое пытанне, дарагі чытач, вельмі маладое, але пасылай яго вам Божа часцей на душу!.. Гаворачы пра капрызлівых і розных злосных паноў, я не мог не ўспомніць і свае добрыя паводзіны за ўвесь гэты дзень. Ад самай раніцы мяне пачала мучыць дзіўная туга. Мне раптам падалося, што мяне, адзінокага, усе пакідаюць і што ўсе адступаюцца ад мяне. Яно, вядома, кожны мае права спытаць, хто ж гэтыя ўсе? таму што вось ужо восем гадоў, як я жыву ў Пецяярбургу, і амаль ніводнага знаёмства не змог завесці. Але навошта мне знаёмствы? І мне і так знаёмы ўвесь Пецяярбург; вось чаму мне і падалося, што мяне ўсе пакідаюць, калі ўвесь Пецяярбург падняўся і раптам паехаў на дачу. Мне стала страшна заставацца аднаму, і цэлыя тры дні я блукаў па горадзе, глыбока засмучаны, зусім не разумеючы, што са мной робіцца. Ці пайду на Неўскі, ці пайду ў сад, ці хаджу па набярэжнай — ніводнага твару з тых, каго прывык сустракаць на тым жа месцы, той жа парою, цэлы год. Яны, вядома, не ведаюць мяне, ды я ж іх ве-

даю. Я коратка іх ведаю; я амаль што вывучыў іх фізіяноміі — я люблюся імі, калі яны вясёлыя, а калі яны затуманяцца — я пачынаю хандрыць. Я амаль што пасябраваў з адным старэнькім, якога сустракаю кожны божы дзень у пэўны час на Фантанцы. Фізіяномія такая важная, задуменная; усё шэпча пад нос і размахвае левай рукою, а ў правай у яго доўгая сукаватая палка з залатой булавешкаю. Нават ён заўважыў мяне і пранікся душою да мяне. Калі здарыцца, што я не буду ў пэўны час на тым жа месцы Фантанкі, я ўпэўнены, што на яго нападзе хандра. Вось чаму мы часам ледзь не кланяемся адзін аднаму, асабліва калі абодва ў добрым настроі. Надоечы, калі мы не бачыліся цэлыя два дні і на трэці дзень сустрэліся, мы ўжо былі і схапіліся за капелюшы, ды добра, што апамяталіся сучасова, апусцілі рукі і спагадліва прайшлі поплич аднаго. Мне таксама і дамы знаёмыя. Калі я іду, кожны нібыта забягае мне паперадзе на вуліцу, пазірае на мяне ўсімі вокнамі і ледзь толькі не гаворыць: «Добры дзень; як ваша здароўе? і я, дзякуй Богу, здаровы, а мне ў маі месяцы надбудуюць паверх». Або: «Я ледзь не згарэў і да таго ж спалохаўся». Або: «Як ваша здароўе? а мяне заўтра пачнуць рамантаваць» і да т. п. Сярод іх у мяне ёсць улюбёнцы, ёсць блізкія прыяцелі; адзін з іх наважыўся палячыцца ў архітэктара. Значок буду заходзіць кожны дзень, каб не залячылі хаця б, крый Божа!.. Але ніколі не забуду гісторыю з адным вельмі сімпатычным светла-ружовым дамком. Гэта быў такі міленькі каменны дамок, так прыязна пазіраў на мяне, так ганарыста пазіраў на сваіх няўклудных суседзяў, што маё сэрца заўсёды радавалася, калі мне даводзілася праходзіць міма. Раптам, на мінулым тыдні, я праходжу па вуліцы і, як глянуў на прыяцеля — чую жаласны крык: «А мяне фарбуюць жоўтай фарбай!» Зладзюгі! варвары! яны не захавалі нічога: ні калон, ні карнізаў, і мой прыяцель пажаўцеў, як канарэйка. У мяне ад гэтага ледзь не разлілася жоўць, і я яшчэ да гэтай пары не адважыўся пабачыцца з маім знявечаным небаракам, якога размалявалі пад колер паднябеснай імперыі.

Дык вось, вы разумееце, чытач, якім чынам я знаёмы з цэлым Пецярбургам.

Я ўжо сказаў, што мяне цэлыя тры дні штосьці трывожыла, пакуль я зразумеў прычыну гэтай трывогі. І на вуліцы мне было дрэнна (таго няма, гэтага няма, куды знік гэты?) — ды і дома я быў сам не свой. Два вечары я дамагаўся: чаго не хапае мне ў маім кутку? чаму так няўтульна мне тут? — і я здзіўлена аглядваў

свае зялёныя закуродымленыя сцены, столь, завешаную павуціннем, якое з вялікім поспехам разводзіла Матруна, аглядваў усю сваю мэблю, аглядваў кожнае крэсла, думаючы, ці не тут бяда? (таму што калі ў мяне хаця б адно крэсла стаіць не так, як учора стаяла, дык я сам не свой) пазіраў за акно, і ўсё дарэмна... зусім не было лягчэй! Я нават вырашыў быў паклікаць Матруну і тут жа зрабіў ёй бацькоўскую вымову за павуцінне і ўвогуле за неахайнасць; але яна толькі паглядзела на мяне здзіўлена і пайшла прэч, не адказаўшы ні слова, так што павуцінне яшчэ да гэтай пары спакойна вісіць на месцы. Нарэшце, толькі сёння раніцай я здагадаўся, у чым справа. Э! дык жа яны ад мяне ўцякаюць на дачу! Выбачайце за трывіяльнае слоўка, але мне было не да высокага стылю... таму што ўсё, што толькі не было ў Пецярбургу, ці пераехала, ці пераязджала на дачу; таму што кожны паважаны пан самавітага выгляду, які наймаў рамзініка на вачах у мяне, адразу ж ператвараўся ў паважанага бацьку сям'і, які пасля штодзённых службовых заняткаў накіроўваецца ўлегцы ў нетры сваёй сям'і, на дачу; таму што ў кожнага прахожага быў цяпер ужо надзвычай асаблівы выгляд, які, бадай што, толькі не гаварыў кожнаму стрэчнаму: «Мы, панове, тут толькі так, мімаходзь, а вось праз дзве гадзіны мы паедзем на дачу». Або адчынялася акно, па якім пабарабанілі спачатку тоненькія, белыя, як цукар, пальчыкі, і высоўвалася галоўка прыгожанькай дзяўчыны, якая падклікае разносчыка з гаршкімі кветак, — мне адразу ж, тут жа ўяўлялася, што гэтыя кветкі толькі так купляюцца, гэта значыць зусім не для таго, каб цешыцца вясной і кветкамі ў душнай гарадской кватэры, а што вось вельмі хутка ўсе пераедуць на дачу і кветкі з сабою павязуць. Мала таго, я ўжо зрабіў такія поспехі ў сваіх новых, своеасаблівых адкрыццях, што ўжо мог беспамылкова, толькі агледзеўшы, вызначыць, хто на якой дачы жыве. Жыхары Каменнага і Аптэкарскага астравоў ці Пецяргофскай дарогі вылучаліся вывучанай зграбнасцю прыёмаў, франтаватымі летнімі касцюмамі і шыкоўнымі экіпажамі, у якіх яны прыехалі ў горад. Жыхары Парголава і там, што далей, з першага позірку «пераконвалі» ў сваёй разважнасці і трываласці; наведвальнік Крыжовага вострава вылучаўся спакойна-вясёлым выглядам. Ці даводзілася мне сустракаць доўгую працэсію ламавікоў, якія ляніва ішлі з лейцамі ў руках каля сваіх вазоў, нагружаных цэлымі гарамі рознай мэблі, сталоў, крэслаў, канапаў турэцкіх і нетурэцкіх і іншым хатнім скарбам, на якім,

апрача ўсяго гэтага, часцяком сядзела, на самым версе воза, лядашчая кухарка, якая захоўвала панскае дабро як зрэнку вока; ці глядзеў я на цяжка нагужаныя хатнім начыннем лодкі, што плылі па Няве і Фантанцы, да Чорнай рэчкі ці астравоў, — вазы і лодкі ўдзесцяраліся, усоцяраліся ў маіх вачах; здавалася, усё паднялося і паехала, усё перасялялася караванамі на дачу; здавалася, увесь Пецябург пагражаў ператварыцца ў пустыню, так што ўрэшце мне зрабілася сорамна, крыўдна і сумна: мне абсалютна няма куды і няма чаго было ехаць на дачу. Я гатовы быў пайсці за кожным возам, паехаць з кожным панам паважнага выгляду, які наймаў рамізніка; але ні адзін, абсалютна ніхто не запрасіў мяне; нібыта забылі пра мяне, нібыта я для іх быў і сапраўды чужы!

Я хадзіў шмат і доўга, так што ўжо зусім паспеў, як звычайна, забыцца, дзе я, як раптам апынуўся каля заставы. Ураз мне зрабілася весела, і я ступіў за шлагбаум, пайшоў паміж засеяных палёў і лугоў, не адчуваў стомленасці, але адчуваў толькі ўсёй сваёй істотай, што нейкі цяжар спадаў з маёй душы. Усе, хто праяжджаў, глядзелі на мяне так прыветліва, аж ледзь не кланяліся; усе так радаваліся нечаму, усе, як адзін, курылі цыгары. І я радаваўся, як яшчэ ніколі са мной не здаралася. Быццам я раптам апынуўся ў Італіі, — так моцна ўразіла мяне прырода, напаўхворага гараджаніна, які ледзь не задыхнуўся за гарадскімі сценамі.

Ёсць штосьці невытлумачальна кранальнае ў нашай пецябургскай прыродзе, калі яна, з надыходам вясны, раптам пакажа ўсю сваю моц, усе, дараваныя ёй небам, сілы, апушыцца, прыбярэцца, застракаціцца кветкамі... Неяк міжвольна нагадвае яна мне тую дзяўчыну, змарнелую і хворую, на якую вы пазіраеце часам са шкадаваннем, часам з нейкай спагадлівай любасцю, часамі ж проста не заўважаеце яе, але якая раптам, на адно імгненне, неяк нечакана зробіцца невытлумачальна, надзіва прыгожай, а вы, уражаны, зачараваны, міжвольна запытаецеся ў сябе: якая сіла прымусіла бліскаць такім агнём гэтыя бледныя, схуднелыя шчокі? што абліло страсцю гэтыя пяшчотныя рысы твару? чаму так узнімаюцца гэтыя грудзі? што так раптоўна выклікала сілу, жыццё і прыгажосць на твар беднай дзяўчыны, прымусіла яго зазьяць такой усмешкай, ажывіцца такім зіхатлівым, іскрыстым смехам? Вы аглядваецеся навокал, вы кагосьці шукаеце, вы здагадваецеся... Але імгненне праходзіць, і, можа,

заўтра ж вы сустрэнеце зноў той жа задуменны і разгублены позірк, як і раней, той самы твар, ту ж пакорнасць і нясмеласць рухаў і нават раскаянне, нават сляды нейкай змярцвелай тугі і прыкрасці за імгненнае захапленне... І шкада вам, што так хутка, так незваротна змарнела імгненная прыгажосць, што так падманліва і дарэмна бліснула яна перад вамі, — шкада таму, што нават пакахаць яе ў вас не было часу...

А ўсё ж такі мая ноч была лепшая за дзень! Вось як гэта было.

Я прыйшоў назад у горад вельмі позна, і ўжо прабіла дзесяць гадзін, калі я падыходзіў да кватэры. Дарога мая ішла па набярэжнай канала, на якой гэтай парою не сустрэнеш жывую душу. Праўда, я жыву ў самай аддаленай частцы горада. Я ішоў і спяваў, таму што, калі я шчаслівы, я абавязкова мурлыкаю што-небудзь сабе пад нос, як і ўсякі шчаслівы чалавек, у якога няма ні сяброў, ні добрых знаёмых і якому ў хвіліну радасці няма з кім падзяліць сваю радасць. Раптам са мной здарылася самая нечаканая прыгода.

Убаку, прыхіліўшыся да парэнчаў канала, стаяла жанчына; абапёршыся на агароджу, яна, відаць, вельмі ўважліва пазірала на каламутную ваду канала. На ёй быў вельмі мілы жоўты капялюшык і какетлівая чорная мантылька. «Гэта дзяўчына і абавязкова чарнявая», — падумаў я. Яна, здаецца, не чула маіх крокаў, нават не зварухнулася, калі я прайшоў міма, затаіўшы дыханне. Сэрца маё моцна калацілася. «Дзіўна! — падумаў я, — мабыць, яна вельмі задумалася аб нечым», і раптам я спыніўся як укапаны. Я пачуў глухое рыданне. Так! я не памыліўся: дзяўчына плакала, і праз хвіліну яшчэ і яшчэ ўсхліпанне. Божа мой! У мяне сэрца сціснулася. І хаця я страшэнна нясмелы з жанчынамі, але ж гэта была такая хвіліна!.. Я вярнуўся, падышоў да яе і абавязкова б прамовіў: «Спадарыня!» — калі б толькі не ведаў, што гэты вокліч ужо тысячу разоў прамаўляўся ва ўсіх рускіх велікасвецкіх раманах. Толькі гэта і спыніла мяне. Але пакуль я падшукваў слова, дзяўчына ачулася, азірнулася, спахапілася, апусціла галаву і прашмыгнула міма мяне па набярэжнай. Я адразу ж пайшоў следам за ёю, але яна здагадалася, пакінула набярэжную, перайшла цераз вуліцу і пайшла па ходніку. Я не паспеў перайсці вуліцу. Сэрца маё трымцела, як у злоўленай птушачкі. Раптам адзін выпадак вельмі мне дапамог.

На тым баку ходніка, непадалёк ад маёй незнаёмкі, раптам з'явіўся пан у фрак, самавітых гадоў, але нельга сказаць, каб

самавітай паходкі. Ён ішоў хістаючыся і асцярожна абапіраючыся на сценку. Дзяўчына ж ішла, нібыта стрэлка, паспешна і нясмела, як увогуле ходзяць усе дзяўчаты, якія не хочуць, каб хто-небудзь вырашыў праводзіць іх ноччу дадому, і, вядома, пан, які хістаўся, ніколі не дагнаў бы яе, калі б лёс мой не навёў яго на думку пашукаць штучных сродкаў. Раптам, не сказаўшы нікому ні слова, мой пан зрываецца з месца і ляціць з усіх ног, бяжыць, даганяючы маю незнаёмку. Яна ішла як вецер, але пан, які хістаўся, даганяў, дагнаў, дзяўчына ўскрыкнула — і... я ўдзячны лёсу за выдатную сукаватую палку, якая апынулася на гэты раз у маёй правай руцэ. Я імгненна апынуўся на тым баку ходніка, імгненна нязваны пан зразумеў, што да чаго, усвядоміў неадхільны рэзон, змоўк, адстаў і толькі, калі мы ўжо былі вельмі далёка, у даволі энергічных тэрмінах выказаў мне пратэст. Але яго словы ледзь даляталі да нас.

— Дайце мне руку, — сказаў я маёй незнаёмцы, — і ён не пасмее больш да нас прыставаць.

Яна моўчкі падала мне сваю руку, якая яшчэ дрыжала ад хвалявання і спалоху. О нязваны пан! як я бласлаўляў цябе ў гэтую хвіліну! Я мелькам глянуў на яе: яна была вельмі міленькая і брунетка — я адгадаў; на яе чорных вейках яшчэ блішчэлі слёзкі нядаўняга спалоху ці ранейшага гора, — не ведаю. Але на вуснах яе ўжо бліскацела ўсмешка. Яна таксама крадком глянула на мяне, злёгка пачырванела і апусціла галаву.

— Вось бачыце, навошта ж вы тады адагналі мяне? Калі б я быў тут, нічога б не здарылася...

— Але я вас не ведала: я думала, што вы таксама...

— А хіба цяпер вы мяне ведаеце?

— Трошку. Вось, напрыклад, чаму вы дрыжыце?

— О, вы адгадалі з першага разу! — адказаў я ў захапленні, што мая дзяўчына разумніца: калі ёсць прыгажосць, гэта ніколі не шкодзіць. — Так, вы адразу адгадалі, з кім маеце справу. Сапраўды, я нясмелы з жанчынамі, я ўсхваляваны, бяспрэчна, не менш, чым былі вы хвіліну назад, калі гэты пан напалохаў вас... Я ў нейкім спалоху і цяпер. Быццам сон, а я нават і ў сне не думаў, што калі-небудзь буду гаварыць хоць з якой-небудзь жанчынай.

— Як? няўжо?..

— Так, калі рука мая дрыжыць, то гэта таму, што ніколі яшчэ яе не абхоплівала такая харошанькая маленькая ручка, як ваша.

Я зусім адвык ад жанчын; ды я да іх і не прывыкаў ніколі; я ж адзін... Я нават не ведаю, як з імі гаварыць. Вось і цяпер не ведаю — ці не сказаў я вам якое-небудзь глупства. Скажыце мне шчыра; папярэджваю вас, я не крыўдлівы...

— Не, нічога, нічога; наадварот. І калі ўжо вы патрабуеце, каб я была шчырая, дык я вам скажу, што жанчынам падабаецца такая нясмеласць; а калі вы хочаце больш ведаць, то і мне яна таксама падабаецца, і я не адганю вас ад сябе да самага дома.

— Вы зробіце так, — пачаў я, задыхаючыся ад хвалявання, — што я адразу ж перастану баяцца, і тады — бывайце ўсе мае сродкі!..

— Сродкі? якія сродкі, навошта? вась гэта ўжо нядобра.

— Вінаваты, не буду, у мяне з языка зляцела; але што ж вы хочаце, каб у такую хвіліну не было жадання...

— Спадабацца, ці што?

— Ну так; ды будзьце, Богам прашу, будзьце ласкавы. Мяркуйце, хто я! Вось мне ўжо дваццаць шэсць гадоў, а я ніколі нікога не бачыў. Ну дык як жа я магу добра гаварыць, прыгожа і дарэчы? Вам жа будзе лепей, калі ўсё будзе шчыра, наверсе... Я не ўмею маўчаць, калі сэрца маё гаворыць. Ну, ды ўсё роўна... Дайце веры, ніводнай жанчыны, ніколі, ніколі! Ніякіх знаёмстваў! і толькі кожны дзень мару, што нарэшце ж калі-небудзь я сустрэну каго-небудзь. Ах, калі б вы ведалі, колькі разоў я быў закаханы такім чынам!..

— Але як жа, ды і ў каго?..

— Ды ні ў каго, у ідэал, у тую, якую ўбачу ў сне. Я ў марах ствараю цэлыя раманы. О, вы мяне не ведаеце! Праўда, не без таго, я сустракаў дзвюх-трох жанчын, але якія яны жанчыны? гэта ўсё такія гаспадыні, што... Але я вас насмяшу, я раскажу вам, што некалькі разоў думаў загаварыць, так, папросту, з якой-небудзь арыстакраткай на вуліцы, зразумела, калі яна адна; загаварыць, вядома, нясмела, паважліва, горача; сказаць, што гіну адзін, каб яна не адганяла мяне, што няма магчымасці пазнаёміцца хаця б з якой-небудзь жанчынай; давесці ёй, што гэта нават абавязак жанчыны — не адхіляць нясмелае маленне такога няшчаснага чалавека, як я. Што, урэшце, і ўсё, чаго я патрабую, заключаецца ў тым толькі, каб сказаць мне якія-небудзь два словы па-братэрку, спагадліва, не адагнаць мяне адразу ж, паверыць мне, выслухаць, што я буду гаварыць, пасмяяцца з мяне, калі хочаце, абнадзеіць мяне, сказаць мне два словы, толькі два

словы, потым хай ужо мы з ёю ніколі не сустракаемся!.. Але вам смешна... Зрэшты, я дзеля таго і гавару...

— Не злуйцеся; я смяюся таму, што вы самі сабе вораг, і калі б вы паспрабавалі, то вам бы і ўдалося, можа, хаця б гэта і на вуліцы было; чым прасцей, тым лепш... Ні адна добрая жанчына, калі толькі яна не дурніца ці асабліва не разлаваная на што-небудзь у гэтую хвіліну, не змагла б адправіць вас без гэтых двух слоў, якія вы так нясмела вымольваеце... Зрэшты, што я! вядома, прыняла б вас за вар'ята. Я ж меркавала па сабе. Сама ж добра ведаю, як людзі на свеце жывуць!

— О, дзякуй вам, — закрычаў я, — вы не ведаеце, што вы для мяне цяпер зрабілі!

— Добра, добра! Але скажыце мне, чаму вы вырашылі, што я такая жанчына, з якой... ну, якую вы лічыце вартай увагі і сяброўства... адным словам, не гаспадыня, як вы называеце. Чаму вы вырашылі падысці да мяне?

— Чаму? чаму? Ды вы былі адны, той пан быў занадта смелы, цяпер ноч; пагадзіцеся, што гэта абавязак...

— Не, не, яшчэ раней, там, на тым баку. Вы ж хацелі падысці да мяне?

— Там, на тым баку? Але я, праўда, не ведаю, што сказаць; я баюся... Дык вось, сёння я быў шчаслівы; я ішоў, спяваў; я быў за горадам; у мяне яшчэ ніколі не было такіх шчаслівых хвілін. Вы... мне, магчыма, падалося... Ну, выбачайце, але я напамню: мне падалося, што вы плакалі, і я... я не мог слухаць гэта... у мяне сціснулася сэрца... О Божа мой! Ну ды няўжо ж я не мог патужыць па вас? Няўжо ж быў грэх адчуць да вас братняе спачуванне?... Даруйце, я сказаў спачуванне... Ну, так, адным словам, няўжо я мог вас пакрыўдзіць тым, што міжвольна захацелася мне падысці да вас?..

— Кіньце, хопіць, не гаварыце... — сказала дзяўчына, апусціўшы галаву і сціснуўшы маю руку. — Я сама вінаватая, што загаварыла пра гэта; але я рада, што не памылілася ў вас... але вось я ўжо і дома; мне трэба сюды, у завулак; тут два крокі... Бывайце, дзякуй вам...

— Дык няўжо ж, няўжо мы больш ніколі не ўбачымся?.. Няўжо гэта так і застанеца?

— Вось бачыце, — смеючыся сказала дзяўчына, — вы спачатку хацелі толькі два словы, а цяпер... Ды, зрэшты, я вам нічога не скажу... Можа, сустранемся...

— Я прыйду сюды заўтра, — сказаў я. — О, выбачайце, я патрабую ўжо...

— Так, вы нецярплівы... вы амаль патрабуеце...

— Паслухайце, паслухайце! — перапыніў я яе. — Даруйце, калі я зноў скажу вам што-небудзь такое... Ды вось што: я не магу не прыйсці сюды заўтра. Я летуценнік; у мяне так мала сапраўднага жыцця, што такія хвіліны, як гэтая, як цяпер, бываюць так рэдка, што я не магу не паўтараць гэтыя хвіліны ў мроях. Я буду марыць пра вас цэлую ноч, цэлы тыдзень, увесь год. Я абавязкова прыйду сюды заўтра, менавіта сюды, на гэтае ж месца, менавіта гэтай парою, і буду шчаслівы, успамінаючы ўчарашняе. Ужо гэтае месца мне мілае. У мяне ўжо ёсць такія два-тры месцы ў Пецярбургу. Я нават аднаго разу заплакаў ад успамінаў, як вы... Хто ведае, можа, і вы, дзесяць хвілін таму назад, плакалі ад успамінаў... Але выбачайце, я зноў захапіўся; вы, можа, калі-небудзь былі тут асабліва шчаслівыя...

— Добра, — сказала дзяўчына, — я, бадай, прыйду сюды заўтра, таксама ў дзесяць гадзін. Бачу, што я ўжо не магу вам забараніць... Вось у чым справа, мне трэба быць тут, не падумайце, што я вам прызначыла спатканне; я папярэджваю вас, мне трэба быць тут для сябе. Дык вось... ну, я вам ужо шчыра скажу: гэта будзе нічога, калі і вы прыйдзеце; па-першае, зноў могуць быць непрыемнасці, як сёння, але гэта ўбок... адным словам, мне проста хацелася б вас бачыць... каб сказаць вам два словы. Толькі, бачыце, вы цяпер не асудзіце мяне? не падумайце, што я так лёгка прызначаю спатканні... Я і прызначыла б, калі б... Але хай гэта будзе маёй тайнай! Толькі надалей дамовімся...

— Дамовімся! гаварыце, скажыце, скажыце ўсё зараней; я згодны на ўсё, да ўсяго гатовы, — закрычаў я ў захапленні, — я адказваю за сябе — буду паслухмяны, пачцівы... вы мяне ведаеце...

— Менавіта таму, што ведаю вас, і запрашаю вас заўтра, — смеючыся сказала дзяўчына. — Я вас вельмі добра ведаю. Але, глядзіце, прыходзьце пры адной умове; па-першае (толькі зрабіце ласку, выканайце, што я папрашу, — бачыце, я гавару шчыра), не закахайцеся ў мяне... Гэта нельга, запэўніваю вас. На сяброўства я гатовая, вось вам мая рука... А закахацца нельга, прашу вас!

— Клянусь вам, — закрычаў я, схопіўшы яе ручку...

— Кіньце, не клянiцеся, я ж ведаю, вы можаце загарэцца як порох. Не асуджайце мяне, калі я так гавару. Калі б вы ведалі... У мяне таксама нікога няма, з кім бы мне можна было слова сказаць, у каго б папрасіць парады. Вядома, не на вуліцы ж шукаць дарадцаў, а вы — выключэнне. Я вас так разумею, быццам бы мы ўжо дваццаць гадоў былі сябрамі... Ці не праўда, вы не перадумаеце?..

— Пабачыце... толькі я не ведаю, як я ўжо дажыву гэтыя суткі.

— Спице спакойна; добрай ночы — і памятайце, што я ўжо даверылася вам. Але вы так хораша выгукнулі нядаўна: няўжо ж трэба апраўдвацца за ўсякае пачуццё, нават за братняе спачуванне! Ведаеце, гэта было так хораша сказана, што ў мяне адразу ж мільганула думка даверыцца вам...

— Богам прашу, але ў чым? што?

— Да заўтра. Хай гэта пакуль што будзе тайнай. Тым лепш для вас; хаця здалёк будзе падобна на раман. Можа, я вам заўтра ж скажу, а можа, не... Яшчэ пагавару я з вамі больш, мы пазнаёмімся бліжэй...

— О, ды я вам заўтра ж усё раскажу пра сябе! Але што гэта? цуд са мною адбываецца... Дзе я, Божа мой? Ну, скажыце, няўжо вы незадаволеныя тым, што не раззлаваліся, як бы зрабіла іншая, не адагналі мяне на самым пачатку? Дзве хвіліны — і вы зрабілі мяне назаўсёды шчаслівым. Так! шчаслівым; хто ведае, можа, вы мяне з сабою памірылі, вырашылі мае сумненні... Можа, у мяне бываюць такія хвіліны... Ну, ды я вам заўтра ўсё раскажу, вы ўсё будзеце ведаць, усё...

— Добра, прымаю; вы і пачнеце...

— Згодзен.

— Бывайце!

— Бывайце!

І мы рассталіся. Я хадзіў усю ноч; я не мог адважыцца вярнуцца дадому. Я быў такі шчаслівы... да заўтра!

НОЧ ДРУГАЯ

— Ну, вось і дажылі! — сказала яна мне, смеючыся і паціскаючы мне абедзве рукі.

— Я тут ужо дзве гадзіны; вы не ведаеце, што было са мной цэлы дзень!

— Ведаю, ведаю... але да справы. Ведаеце, чаго я прыйшла? Не лухту ж малоць, як учора. Вось што: нам трэба ў далейшым разумней рабіць. Я пра ўсё гэта ўчора шмаг думала.

— У чым жа, у чым быць разумней? З майго боку — я гатовы; але, праўда, не здаралася са мной у жыцці нічога разумнейшага, чым цяпер.

— Сапраўды? Па-першае, прашу вас, не цісніце так маю руку; па-другое, паведамляю вам, што я пра вас сёння доўга разважала.

— Ну, і чым жа скончылася?

— Чым скончылася? Скончылася тым, што трэба ўсё зноў пачаць, таму што ў дадатак да ўсяго я вырашыла сёння, што вы яшчэ для мяне зусім невядомы, што я ўчора паводзіла сябе як дзіця, як дзяўчынка, гэта значыць пахваліла сябе, як і заўсёды бывае, калі мы пачнём разбіраць сваё. І таму, каб выправіць памылку, я вырашыла дазнацца пра вас ва ўсіх падрабязнасцях. Але паколькі дазнацца пра вас няма ў каго, то вы і павінны мне самі ўсё расказаць, усю паднаготную. Ну, што вы за чалавек? Хутчэй — пачынайце ж, раскажывайце сваю гісторыю.

— Гісторыю! — закрычаў я, спалохаўшыся, — гісторыю! Але хто вам сказаў, што ў мяне ёсць мая гісторыя? у мяне няма гісторыі...

— Дык як жа вы жылі, калі няма гісторыі? — перабіла яна смеючыся.

— Абсалютна без усялякіх гісторый! так, жыў, як у нас кажуць, сам па сабе, гэта значыць абсалютна адзін, — адзін, зусім адзін, — разумееце, што такое адзін?

— Ды як адзін? Што ж гэта, вы нікога ніколі не бачылі?

— О не, бачыць якраз я бачу, — а ўсё ж такі я адзін.

— Што ж, вы хіба ні з кім не гаворыце?

— Калі сур'ёзна, ні з кім.

— Ды хто ж вы такі, растлумачце! Пачакайце, я здагадваюся: у вас, відаць, ёсць бабуля, як і ў мяне. Яна сляпая і вось ужо цэлае жыццё мяне нікуды не пускае, так што я зусім развучылася гаворыць. А калі я насаволіла два гады таму назад, дык яна бачыць,

што мяне не ўтрымаеш, узяла паклікала мяне ды і прышпіліла маю сукенку да сваёй шпількаю — і так мы з тае пары і сядзім цэлымі днямі; яна панчоуху вяжа, хаця і сляпая; а я каля яе сядзі, шый ці кніжку ёй услых чытай — такая вось дзіўная завядзёнка, што вось ужо два гады прышпіленая...

— Ах, Божа мой, якое няшчасце! Ды не, у мяне няма такой бабулі.

— А калі няма, дык як гэта вы можаце дома сядзець?..

— Паслухайце, вы хочаце ведаць, хто я такі?

— Ну, так, так!

— Што, зусім сур'ёзна?

— Зусім сур'ёзна!

— Калі ласка, я — тып.

— Тып, тып! які тып? — закрычала дзяўчына ды так зарагатала, як быццам бы ёй цэлы год не даводзілася смяцца. — Ды з вамі вельмі весела! Гляньце: вось тут ёсць лаўка; сядзем! Тут ніхто не ходзіць, нас ніхто не пачуе, і — пачынайце ж вашу гісторыю! таму што я вам не веру, а ў вас ёсць гісторыя, вы толькі яе ўтойваеце. Па-першае, што такое тып?

— Тып? тып — гэта арыгінал, гэта такі смешны чалавек! — адказаў я і сам зарагатаў следам за яе дзіцячым смехам. — Гэта такі характар. Слухайце: вы ведаеце, што такое летуценнік?

— Летуценнік? калі ласка, ды як гэта не ведаць? Я сама летуценнік! Іншым разам сядзіш каля бабулі і што толькі ў галаву не лезе. Ну, вось і пачынаеш марыць, ды так раздумаешся — ну, проста за кітайскага прынца выходжу... А гэта ж бывае і добра іншым разам — марыць! Не, зрэшты, Бог ведае! Асабліва калі ёсць і без гэтага пра што думаць, — дадала дзяўчына на гэты раз даволі сур'ёзна.

— Цудоўна! Ужо калі вы раз выходзілі за багдыхана кітайскага, дык, значыць, добра зразумеце мяне. Ну, слухайце... Але даруйце: я ж яшчэ не ведаю, як вас завуць?

— Нарэшце ж! дзякуй, што ўспомнілі!

— Ах, Божа мой! Ды мне і ў галаву не прыйшло, мне і так было добра...

— Мяне завуць — Настачка.

— Настачка! і толькі?

— Толькі! Ды няўжо вам мала, ненасытны вы гэтакі!

— Ці мала? Шмат, шмат, наадварот, вельмі шмат, Настачка, добранькая вы дзеўчына, калі з першай сустрэчы вы сталі для мяне Настачкай!

— Вось жа! ну!

— Ну, вось, Настачка, слухайце ж, якая тут выходзіць смешная гісторыя.

Я ўсеўся каля яе, прыняў педанцкі-сур'ёзную позу і пачаў нібы па пісаным:

— Ёсць, Настачка, калі вы таго не ведаеце, ёсць у Пецярбургу даволі дзіўныя куточки. У гэтыя месцы як быццам бы не заглядвае тое ж сонца, якое свеціць для ўсіх пецярбургскіх людзей, а заглядвае нейкае іншае, новае, нібыта знарок заказанае для гэтых куткоў, і свеціць на ўсё іншым, асаблівым святлом. У гэтых кутках, мілая Настачка, жыве як быццам зусім іншае жыццё, не падобнае на тое, якое кіпіць каля нас, а такое, якое можа быць у трыдзятатым невядомым царстве, а не ў нас, у наш сур'ёзны, страшэнна сур'ёзны час. Вось якраз гэтае жыццё і ёсць мешаніна нечага чыста фантастычнага, горача-ідэальнага і разам з тым (на жаль, Настачка!) цьмяна-празаічнага і звычайнага, каб не сказаць: да неймавернасці пошлага.

— Фу! Божа мой! якая прадмова! Што ж такое я пачую?

— Пачуеце вы, Настачка (мне здаецца, я ніколі не стамлюся называць вас Настачкай), пачуеце вы, што ў гэтых кутках жывуць дзіўныя людзі — летуценнікі. Летуценнік — калі патрэбна яго дакладнае вызначэнне — не чалавек, а, ведаеце, нейкая істота сярэдняга роду. Селіцца ён у асноўным дзе-небудзь у непрыступным кутку, нібыта хаваецца ў ім нават ад дзённага святла, і ўжо калі забярэцца да сябе, то так і прырасце да свайго кутка, як смоўж, ці, ва ўсякім выпадку, ён вельмі падобны ў гэтых адносінах на тую незвычайную жывёліну, якая і жывёліна і дом разам, якая называецца чарапахай. Як вы думаеце, чаму ён так любіць свае чатыры сцяны, абавязкова пафарбаваныя зялёнай фарбаю, закурэлыя, панылыя і недапушчальна абкурааныя? Навошта гэты смешны пан, калі яго прыходзіць наведарць хто-небудзь з яго нешматлікіх знаёмых (а канчае ён тым, што знаёмыя ў яго ўсе зводзяцца), навошта гэты смешны чалавек сустракае яго, так засаромеўшыся, страшэнна змяніўшыся з твару і ў такой разгубленасці, быццам бы ён толькі што ўчыніў у сваіх чатырох сценах злачынства, быццам бы ён фабрыкаваў фальшывыя паперкі ці якія-небудзь вершыкі для адсылкі ў часопіс з ананімным пісьмом, у якім паведамляецца, што сапраўдны паэт ужо памёр і што сябар яго лічыць святым абавязкам апублікаваць яго вершы? Чаму, скажыце мне, Настачка, так не клеіцца размова ў гэтых

двух суразмоўнікаў? чаму ні смех, ні якое-небудзь бойкае слоўка не злятае з языка раптоўна ўвайшоўшага і азадачанага прыяцеля, які ў іншых выпадках вельмі любіць і смех, і бойкае слоўка, і размовы пра цудоўных жанчын, і іншыя вясёлыя тэмы? Чаму ж, нарэшце, гэты прыяцель, відаць, нядаўні знаёмы, і падчас першага візиту, — таму што другога ў такім выпадку ўжо не будзе і прыяцель другі раз не прыйдзе, — чаму сам прыяцель так канфузіцца, так касцянее, пры ўсёй сваёй дасціпнасці (калі толькі яна ў яго ёсць), пазіраючы на перакулены твар гаспадара, які, у сваю чаргу, ужо зусім паспеў разгубіцца і збіцца з панталыку пасля велізарных, але марных намаганняў разглядзіць і разнастаіць размову, паказаць і са свайго боку наяўнасць свецкасці, таксама загаварыць аб прыгожых жанчынах і хаця б такой пакорнасцю спадабацца беднаму чалавеку, які не туды прыйшоў, які памылкова трапіў да яго ў госці? Чаму, нарэшце, госць раптам хапаецца за капялюш і хутка выходзіць, раптоўна ўспомніўшы пра найпатрэбнейшую справу, якой ніколі не было, і сяк-так вызваляе сваю руку з гарачых поціскаў гаспадара, які ўсяляк стараецца паказаць сваё раскаянне і напавіць страчанае? Чаму прыяцель, які толькі выйшаў за дзверы, рагоца і тут жа дае самому сабе слова ніколі не прыходзіць да гэтага дзівака, хаця гэты дзівак, па сутнасці, і добры хлопец, і ў той жа час ніяк не можа адмовіць свайму ўяўленню маленькі капрыз: параўнаць, хай сабе прыблізна, фізіяномію свайго нядаўняга суразмоўніка, падчас усёй сустрэчы, з выглядам таго няшчаснага кацяняці, якое скамечылі, запалохалі і ўсяляк пакрыўдзілі дзедзі, вераломна захапіўшы яго ў палон, сканфузілі ўшчэнт, якое, нарэшце, зашылася ад іх пад крэсла, у цемру, і там цэлую гадзіну вымушана натапырвацца, адфыркавацца і мыць сваю пакрыўджаную пыску абедзвюма лапамі і доўга яшчэ пасля таго варожа пазіраць на прыроду і жыццё і нават на падачку з панскага стала, прызапаншаную для яго жаласлівай ключніцай?

— Паслухайце, — перабіла Настачка, якая ўвесь час здзіўлена слухала мяне, адплюшчыўшы вочы і раскрыўшы раток, — паслухайце: я зусім не ведаю, чаму ўсё гэта адбылося і чаму менавіта мне вы прапануеце такія смешныя пытанні; але што я ведаю напэўна, дык тое, што ўсе гэтыя прыгоды здарыліся якраз з вамі, ад слова да слова.

— Бясспрэчна, — адказаў я з самай сур'ёзнай мінаю на твары.

— Ну, калі бясспрэчна, дык працягвайце, — адказала Настачка, — таму што мне вельмі хочацца даведацца, чым гэта скончыцца.

— Вы хочаце ведаць, Настачка, што ж такое рабіў у сваім кутку наш герой, ці, лепш сказаць, я, таму што герой усяго гэтага — я, сваёй уласнай сціплай асобаю; вы хочаце ведаць, чаму я так перапалохаўся і разгубіўся, на цэлы дзень, ад нечаканага візіту прыяцеля? Вы хочаце ведаць, чаму я так разгубіўся, так пачырванеў, калі адчынілі дзверы ў мой пакой, чаму я не ўмеў прыняць госьця і так ганебна загінуў пад цяжарам уласнай гасціннасці?

— Ну так, так! — адказвала Настачка, — у гэтым і сутнасць. Паслухайце: вы цудоўна расказваеце, але ці нельга расказваць як-небудзь не так цудоўна? А то вы гаворыце, нібыта кнігу чытаеце.

— Настачка! — адказваў я важным і строгім голасам, але стрымліваючы смех, — мілая Настачка, я ведаю, што я расказваю цудоўна, але — вінаваты, інакш я расказваць не ўмею. Цяпер, мілая Настачка, цяпер я падобны на дух цара Саламона, які быў тысячу гадоў у скарбонцы, за сямю пячаткамі, і з якога нарэшце знялі ўсе гэтыя сем пячатак. Цяпер, мілая Настачка, калі мы сышліся зноў пасля такой доўгай разлукі, — таму што я даўно вас ужо ведаў, Настачка, таму што я даўно ўжо некага шукаў, а гэта знак, што я шукаў менавіта вас і што нам было суджана цяпер пабачыцца, — цяпер у маёй галаве адчыніліся тысячы клапанаў, і я павінен разліцца рэчкаю слоў, а не — дык я задыхнуся. Дык вось, прашу не перабіваць мяне, Настачка, а слухаць пакорліва і паслухмяна; інакш — я змоўкну.

— Не-не-не! ніяк! гаворыце! Цяпер я не скажу ні слова.

— Працягваю: ёсць, мая дарагая Настачка, у маім дні адна гадзіна, якую я надзвычай люблю. Гэта тая самая гадзіна, калі амаль што заканчваюцца ўсялякія клопаты, пасады і абавязкі і ўсе спяшаюцца дадому паабедаць, прылегчы адпачыць і тут жа, па дарозе, вынаходзяць і іншыя вясёлыя тэмы, якія тычацца вечара, ночы і ўсяго вольнага часу, што застаецца. У гэты час і наш герой, — таму што ўжо дазвольце мне, Настачка, расказваць ад імя трэцяй асобы, таму што ад імя першай асобы ўсё гэта расказваць страшэнна сорамна, — значыць, у гэты час і наш герой, які таксама не быў без занятку, крочыць за іншымі. Але дзіўнае пачуццё задавальнення з'явілася на яго бледным, нібы-

та крыху пакамечаным твары. Неабьякава глядзіць ён на вячэрнюю зорку, якая павольна гасне на халодным пецяярбургскім небе. Калі я гавару — глядзіць, дык я хлушу: ён не глядзіць, а сузірае неяк неўсвядомлена, нібыта стомлены ці адначасова заняты якім-небудзь іншым, больш цікавым прадметам, так што хіба толькі мелькам, амаль што міжвольна, можа аддаць час на ўсё навакольнае. Ён задаволены, таму што скончыў да заўтра з прыкрымі для яго *справамі*, і рады, як школьнік, якога выпусцілі з класнай лаўкі да любімых гульняў і свавольстваў. Паглядзіце на яго збоку, Настачка: вы адразу ўбачыце, што пачуццё радасці ўжо шчасліва падзейнічала на яго слабыя нервы і хваравіта раздражнёную фантазію. Вось ён пра штосьці задумаўся... Вы думаеце, пра абед? пра сённяшні вечар? На што ён так пазірае? Ці на гэтага пана самавітага выгляду, які так карцінна пакланіўся даме, якая праехала міма яго на шпаркіх конях у шыкоўнай карэце? Не, Настачка, што яму цяпер да ўсёй гэтай драбязы! Ён цяпер ужо багаты *сваім асаблівым* жыццём; ён неяк раптам стаў багаты, і развітальны прамень сонца, якое ўжо згасала, недарэмна так весела бліснуў перад ім і выклікаў у сагрэтым сэрцы цэлы рой уражанняў. Цяпер ён ледзь заўважае тую дарогу, на якой раней самая незаўважная дробязь магла ўразіць яго. Цяпер «багіня фантазія» (калі вы чыталі Жукоўскага, мілая Настачка) ужо заткала пераборлівай рукою сваю залатую аснову і пайшла развіваць перад ім узоры небывалага, мудрагелістага жыцця — і, хто ведае, можа, перанесла яго пераборлівай рукою на сёмае крышталёвае неба з выдатнага гранітнага ходніка, па якім ён ідзе дадому. Паспрабуйце спыніць яго цяпер, спытайцеся ў яго раптам: дзе ён цяпер стаіць, па якіх вуліцах ішоў? — ён напэўна б нічога не ўспомніў, ні таго, дзе хадзіў, ні таго, дзе стаяў цяпер, і, пачырванеўшы ад прыкрасці, абавязкова схлусіў бы што-небудзь, дзеля таго, каб выратаваць прыстойнасць. Вось чаму ён так уздрыгнуў, ледзь не закрычаў і са спалохам агледзеўся навокал, калі адна вельмі паважаная бабулька пачціва спыніла яго пасярэдзіне ходніка і пачала распытваць яго пра дарогу, якую яна згубіла. Спахмурнеўшы ад прыкрасці, крочыць ён далей, ледзь заўважаючы, што не адзін прахожы ўсміхнуўся, гледзячы на яго, і павярнуўся за ім следам, і што якая-небудзь маленькая дзяўчынка, якая бязліва саступіла яму дарогу, гучна засмялася, паглядзеўшы шырока расплюшчанымі вачыма на яго шырокую сузіральную ўсмешку і жэсты рукамі. Але ўсё тая

ж фантазія падхапіла, падчас свайго гуллівага палёту, і бабуль-ку, і цікаўных прахожых, і дзяўчынку, якая смяялася, і мужычкоў, якія тут жа вячэраюць на сваіх барках, што запрудзілі Фантанку (дапусцім, гэтай парою па ёй праходзіў наш герой), жартаўліва заткала ўсіх і ўсё ў сваю канву, як мух у павуцінне, і з новым набыткам дзівак ужо ўвайшоў да сябе ва ўцешную норку, ужо сеў абедань; ужо даўно паабедан і апрытомнеў толькі тады, калі задуменная і вечна засмучаная Матруна, якая яму слугуе, ужо ўсё прыбрала са стала і падала яму люльку, апрытомнеў і са здзіўленнем успомніў, што ён ужо даўно паабедан, зусім праглядзеўшы, як гэта зрабілася. У пакоі пацямнела; на душы ў яго пуста і маркотна; цэлае царства летуценняў разбуралася вакол яго, разбуралася без следу, без шуму і трэску, праляцела, як сон, а ён і сам не помніць, што яму мроілася. Але нейкае цёмнае адчуванне, ад якога злёгка занылі і ўсхваляваліся яго грудзі, нейкае новае жаданне спакусліва казыча і раздражняе яго фантазію і непрыкметна склікае цэлы рой новых прывідаў. У маленькім пакоі пануе цішыня; адзінота і лянота песцяць уяўленне; яно паціху разгараецца, паціху закіпае, як вада ў кафейніку старой Матруны, якая ціхамірна корпаецца побач, на кухні, гатуючы сваю кухарчыну каву. Вось яно ўжо злёгка прарываецца ўспышкамі, вась ужо і кніга, узятая без мэты і наўдачу, вывальваецца з рук майго летуценніка, які не дайшоў і да трэцяй старонкі. Уяўленне яго зноў настроена, узбуджана, і раптам зноў новы свет, новае, чароўнае жыццё бліснула перад ім у бліскучай сваёй перспектыве. Новы сон — новае шчасце! Новы прыём вытанчанай, юрлівай атруты! О, што яму да нашага рэчаіснага жыцця! Яму здаецца, што мы з вамі, Настачка, жывём так лянотна, павольна, млява; яму здаецца, мы ўсе так незадаволены нашым лёсам, так нудзімся нашым жыццём! Ды і праўда, глядзіце, на самой справе, як на першы погляд усё між намі халоднае, панурае, нібыта злое... «Бедныя!» — думае мой летуценнік. Ды і не дзіва, што думае! Паглядзіце на гэтыя чарадзейныя прывіды, якія так чароўна, так мудрагеліста, так бязмежна і шырока складваюцца перад ім у такую чароўную, жывую карціну, дзе на першым плане, першым тварам, вядома ж, ён сам, наш летуценнік, сваёй дарагой асобаю! Паглядзіце, якія разнастайныя прыгоды, які бясконцы рой захопленых мрояў. Вы спытаецеся, можа, аб чым ён марыць? Навошта пра гэта пытацца? ды пра ўсё... пра ролю паэта, спачатку не прызнанага, а

потым увянчанага; аб дружбе з Гофманам; Варфаламееўская ноч, Дзіяна Вернон, геройская роля пры ўзяцці Казані Іванам Васільевічам, Клара Маўбрай, Еўфія Дэнс, сабор прэлатаў і Гус перад імі, паўстанне мерцвякоў у «Роберце» (помніце музыку? могількамі пахне!), Міна і Брэнда, бітва каля Бярэзіны, чытанне паэмы ў графіні В-й-Д-й, Дантон, Клеопатра *ei suoi amanti**, дамок у Каломне, свой куток, а побач мілая істота, якая слухае вас зімовым вечарам, раскрыўшы роцік і расплюшчыўшы вочкі, як слухаеце цяпер вы мяне, мой маленькі анёлачак... Не, Настачка, што яму, што яму, пажадліваму гультаю, у тым жыцці, якога так хочацца нам з вамі? ён думае, што гэта беднае, вартае жалю жыццё, не разумеючы, што і для яго, можа, калі-небудзь надыйдзе смутная часіна, калі ён за адзін дзень гэтага вартага жалю жыцця аддасць усе свае фантастычныя гады, ды яшчэ не за радасць, не за шчасце аддасць, і выбіраць не захоча ў той час самоты, раскаяння і беззабароннага гора. Але пакуль яшчэ не надыйшоў ён, гэты грозны час, — ён нічога не хоча, таму што ён вышэй за жаданні, таму што з ім усё, таму што ён перанасычаны, таму што ён сам мастак свайго жыцця і стварае яго сабе кожную гадзіну, калі запатрабуе яго воля. І як жа лёгка, як натуральна ствараецца гэты казачны, фантастычны свет! Як быццам бы і сапраўды ўсё гэта не прывід! Праўда, іншым часам гатовы паверыць, што ўсё гэтае жыццё не абуджэнні пачуцця, не міраж, не падман уяўлення, а што гэта і сапраўды рэчаіснае, сапраўднае, існае! Чаму ж, скажыце, Настачка, чаму ж у такія хвіліны грудзі сціскае туга? Чаму ж нейкім чарадзействам, па чыёйсьці невядомай волі пачашчаецца пульс, цякуць слёзы з вачэй летуценніка, гараць яго бледныя, звільгатнелыя шчокі і такой пераможнай радасцю нападўняецца ўся яго істота? Чаму ж цэлыя бяссонныя ночы пралятаюць як адно імгненне, у невычэрпнай вяселосці і шчасці, а калі золак блісне ружовым промнем у вокны і світанак асветліць пануры пакой сваім няпэўным фантастычным святлом, як у нас, у Пецярбургу, наш летуценнік, стомлены, змучаны, кідаецца на ложка і засынае ў заміраннях ад перамогі свайго хваравіта-ўзварушанага духу і з такім пакутліва-салодкім болем у сэрцы? Так, Настачка, ашукаешся і міжвольна збоку паверыш, што страсць сапраўдная, існая хвалюе душу яго, міжвольна паверыш, што ёсць жывое, адчувальнае ў

---

* І яе палюбоўнікі (*ital.*).

яго бесцялесных мроях! І які ж падман — вось, напрыклад, каханне сышло ў яго грудзі з усёй невычэрпнай радасцю, з усімі нясцерпнымі мучэннямі... Толькі гляньце на яго і пераканаецеся! Ці верыце вы, гледзячы на яго, мілая Настачка, што ён сапраўды ніколі не ведаў тую, якую ён так кахаў у сваіх ашалелых летуценнях? Няўжо ён толькі і бачыў яе ў адных спакуслівых прывідах і толькі снілася яму адна гэтая страсць? Няўжо і сапраўды не прайшлі яны рука ў руцэ столькі гадоў свайго жыцця — адны, удваіх, адкінуўшы ўвесь свет і злучыўшы кожны свой свет, сваё жыццё з жыццём сябра? Няўжо не яна, позняя парою, калі прыйшла разлука, не яна ляжала, рыдаючы і сумуючы, у яго на грудзях, не чуючы навальніцы, што грукатала пад суровымі нябёсамі, не чуючы ветру, які зрываў і высушваў слёзы на яе чорных вейках? Няўжо ўсё гэта была мара — і гэты сад, панылы, закінуты і дзікі, з дарожкамі, што зараслі мохам, адасоблены, пануры, дзе яны так часта хадзілі ўдваіх, спадзяваліся, сумавалі, кахалі, кахалі адно аднаго так доўга, «так доўга і пяшчотна!» І гэты дзіўны, прадзедаўскі дом, у якім яна столькі часу жыла адасоблена і маркотна са старым, панурым і зласлівым мужам, які палохаў іх, баязлівых, як дзяцей, якім страшна было прызнацца адно аднаму ў сваім каханні? Як яны мучыліся, як баяліся яны, якое нявіннае, чыстае было іх каханне і якія (гэта зразумела, Настачка) злыя былі людзі! І, Божа мой, няўжо не яе сустрэў ён потым, далёка ад берагоў сваёй радзімы, пад чужым небам, паўднёвым, гарачым, у дзівосным вечным горадзе, у зіхатліваасці балю, пад гром музыкі, у палацы (абавязкова ў палацы), што патануў у моры агнёў, на гэтым балконе, абвітым міртам і ружамі, дзе яна, пазнаўшы яго, так паспешліва зняла сваю маску і, прашаптаўшы: «Я вольная», задрыжала і кінулася ў яго абдымкі, ускрыкнуўшы ад захаплення, прыціснуўшыся адно да аднаго, яны за імгненне забылі і гора, і разлуку, і ўсе пакуты, і пануры дом, і старога, і змрочны сад на далёкай радзіме, і лаўку, на якой, з апошнім палкім пацалункам, яна вырвалася са здранцвелых ад адчайнай пакуты абдымкаў яго... О, згадзіцеся, Настачка, што ўспырхнеш, засаромеешся і пачырванееш, як школьнік, які толькі што запхаў у кішэню ўкрадзены ў суседнім садзе яблык, калі які-небудзь доўгі, здаровы хлопец, весялун і гаварун, ваш няпрошаны прыяцель, адчыніць вашы дзверы і крыкне, нібыта нічога і не было: «А я, браце, толькі што з Паўлаўска!» Божа мой! стары граф памёр,

надыходзіць невыказнае шчасце, — тут людзі прыязджаюць з Паўлаўска!

Я патэтычна змоўк, скончыўшы свае патэтычныя воклічы. Памятаю, што мне страшэнна хацелася як-небудзь цераз сілу зарагатаць, таму што я ўжо адчуваў, што ўва мне заварушылася нейкае варожае чарцяння, што мне ўжо пачынала перахопліваць горла, паторгваць падбародак і што ўсё больш і больш вільгатнелі мае вочы... Я чакаў, што Настачка, якая слухала мяне, расплюшчыўшы свае разумныя вочкі, зарагоча ўсім сваім дзіцячым, нястрымна-вясёлым смехам, і ўжо раскайваўся, што зайшоў далёка, што дарэмна расказаў тое, што даўно ўжо накіпела ў маім сэрцы, пра што я мог гаварыць як на напісаным, таму што даўно ўжо я падрыхтаваў для самога сябе прысуд і цяпер не ўтрымаўся, каб не прачытаць яго, прызнацца, не чакаючы, што мяне зразумеюць; але, мне надзіва, яна прамаўчала, а трохі счачаўшы, злёгка паціснула мне руку і з нейкім нясмелым спачуваннем спыталася:

— Няўжо і сапраўды вы так пражылі ўсё сваё жыццё?

— Усё жыццё, Настачка, — адказаў я, — усё жыццё, і, здаецца, так і закончу!

— Не, так нельга, — сказала яна ўстрывожана, — так не будзе; гэтак, бадай, і я пражыву ўсё сваё жыццё каля бабулі. Паслухайце, ці ведаеце вы, што гэта зусім нядобра так жыць?

— Ведаю, Настачка, ведаю! — ускрыкнуў я, не стрымліваючы больш свае пачуцці. — І цяпер ведаю лепш, чым калі-небудзь, што я дарэмна страціў усе свае лепшыя гады! Цяпер я ведаю гэта, і мне больш балюча ад гэтага ўсведамлення, таму што сам Бог паслаў мне вас, майго добрага анёла, каб сказаць мне гэта і давесці. Цяпер, калі я сяджу каля вас і размаўляю з вамі, мне ўжо нават страшна падумаць пра будучыню, таму што ў будучыні — зноў адзінота, зноў гэтае затхлае, непатрэбнае жыццё; і аб чым мне будзе марыць, калі я ўжо наяве быў такі шчаслівы каля вас! О, будзьце блаславёныя, вы, мілая дзеўчына, за тое, што не выракліся мяне з першага разу, за тое, што я ўжо магу сказаць, што я хоць два вечары жыў у маім жыцці!

— Ох, не, не! — закрычала Настачка, і слёзкі заблішчалі на яе вачах, — не, так больш не будзе; мы так не расстанемся! Што такое два вечары!

— Ох, Настачка, Настачка! ці ведаеце, як надоўга вы памірылі мяне з самім сабою? ці ведаеце, што цяпер я ўжо не буду думаць

пра сябе так кепска, як думаў часам? Ці ведаеце, што я ўжо, магчыма, не буду больш тужыць аб тым, што зрабіў злачынства і грэх у маім жыцці, таму што такое жыццё ёсць злачынства і грэх? І не думайце, што я вам перабольшваў што-небудзь, Богам прашу, не думайце так, Настачка, таму што ў мяне часам бываюць хвіліны такой тугі, такой тугі... Таму што мне пачынае ўжо здавацца ў такія хвіліны, што я ніколі не змагу пачаць жыць сапраўдным жыццём; таму што мне ўжо здавалася, што я страціў усякае чуццё, усякую цікавасць да сапраўднага, рэчаіснага; таму што, урэшце, я праклінаў сам сябе; таму што пасля маіх фантастычных начэй у мяне ўжо бываюць хвіліны працверажэння, і яны — жахлівыя! Між тым чуеш, як вакол цябе грыміць і круціцца ў жыццёвай віхуры людскі натоўп, чуеш, бачыш, як жывуць людзі, — жывуць наяве, бачыш, што жыццё для іх не забаронена, што іх жыццё не разляціцца, як сон, як прывід, што іх жыццё вечна абнаўляецца, яно вечна юнае і ні адна гадзіна яго не падобная на іншую, тады як маркотная і да пошласці аднастайная палахлівая фантазія, рабыня ценю, ідэі, рабыня першай хмары, што раптоўна засціць сонца і сцісне тугою сапраўднае пецярбургскае сэрца, якое так шануе сваё сонца, — а калі туга на сэрцы, то якая там ужо фантазія! Адчуваеш, што яна ўрэшце стамляецца, знясільваецца ад вечнай напругі, гэтая *невычэрпная* фантазія, таму што мужнееш, вырастаеш з ранейшых сваіх ідэалаў: яны разбіваюцца на пыл, на абломкі; калі ж няма іншага жыцця, дык даводзіцца будаваць яго з гэтых жа абломкаў. А між тым чагосьці іншага просіць і хоча душа! І дарэмна летуценнік корпаецца, як у попеле, у сваіх старых летуценнях, шукаючы ў гэтым попеле хоць якую-небудзь іскрынку, каб раздзьмухаць яе, адноўленым агнём сагрэць схаладнелае сэрца і ажывіць у ім зноў усё, што раней было такім мілым, што кранала душу, што гарачыла кроў, што вырывала слёзы з вачэй і так раскошна падманвала! Ці ведаеце, Настачка, да чаго я дайшоў? ці ведаеце, што я ўжо вымушаны адзначаць гадавіну сваіх адчуванняў, гадавіну таго, што раней было такім мілым, чаго, па сутнасці, ніколі не было, — таму што гэтая гадавіна адзначаецца па тых жа бязглуздых, бесцялесных летуценнях, — і рабіць гэта, таму што і гэтых жа бязглуздых летуценняў няма, таму што няма чым іх спарадзіць: бо і мары паміраюць! Ці ведаеце, што я люблю цяпер успомніць і наведць у пэўны час тых мясціны, дзе быў калісьці па-свойму шчаслівы, люблю будаваць сваё сённяшняе

падобным на незваротнае мінулае і часта блукаю як цень, без патрэбы і без мэты, у маркоце і смутку па пецярбургскіх завулках і вуліцах. Якія ўсё ўспаміны! Успамінаецца, напрыклад, што вось тут роўна год таму назад, ды і ў гэты ж час, якраз у гэты ж час, па гэтым жа ходніку хадзіў у адзіноце, такі ж маркотны, як і цяпер! І ўспамінаеш, што і тады мары былі сумныя, і хаця і раней было не лепш, але ўсё ж неяк адчуваеш, што нібыта і лягчэй, і спакайней было жыць, што не было гэтых чорных думак, якія цяпер упадабалі мяне; што не было гэтых згрызотаў сумлення, згрызотаў змрочных, панурых, якія ні днём, ні ноччу цяпер не даюць мне спакою. І пытаешся ў сябе: дзе ж мары твае? і ківаючы галавою, кажаш: як хутка ляцяць гады! І зноў пытаешся ў сябе: што ж ты зрабіў са сваімі гадамі? Куды ж ты схаваў свае лепшыя гады? Ты жыві ці не? Глядзі, кажаш сабе, глядзі, як на свеце робіцца холадна. Яшчэ пройдуць гады, а за імі прыйдзе панура адзінота, прыйдзе старасць з кульбай, а за імі туга і маркота. Збляднее твой фантастычны свет, замруць, завянуць мары твае і паасыпаюцца, як жоўтая лістота з дрэваў... О Настачка! сумна ж будзе заставацца аднаму, абсалютна аднаму, не маючы нават чаго пашкадаваць — нічога, зусім нічога... таму што ўсё, што страціў, усё гэта, усё было нішто, бязглузды, круглы нуль, былі адны толькі летуценні!

— Ну, не расчувляйце мяне больш! — прамовіла Настачка, выпіраючы слязінку, што выкацілася з яе вачэй. — Цяпер скончана! Цяпер мы будзем удваіх; цяпер, што б са мной ні здарылася, мы ўжо ніколі не расстанемся. Паслухайце. Я простая дзяўчына, я мала вучылася, хаця бабуля і наймала мне настаўніка; але, праўда ж, я вас разумею, таму што ўсё, што вы мне пераказалі цяпер, я ўжо сама перажыла, калі бабуля прышпіліла мяне да сукенкі. Вядома, я так добра не расказала б, як вы расказалі, я не вучылася, — бязліва дадала яна, таму што ўсё яшчэ адчувала пэўную павагу да маёй патэтычнай прамовы і да майго высокага стылю, — але я вельмі рада, што вы адкрыліся мне цалкам. Цяпер я вас ведаю, зусім, усяго ведаю. І ведаеце што? я вам хачу расказаць і сваю гісторыю, не тоячыся, а вы мне пасля дасце парад. Вы вельмі разумны чалавек; ці абяцаеце вы, што дасце мне гэтую парад?

— Ах, Настачка, — адказаў я, — я хаця ніколі і не быў дарадцам, і тым больш разумным дарадцам, але цяпер бачу, што калі мы заўсёды будзем так жыць, то гэта будзе сапраўды вельмі

разумна, і кожны адно аднаму дасць вельмі шмат разумных парад! Ну, мая мілая Настачка, якая ж вам патрэбна парада? Гаварыце шчыра мне; я цяпер такі вясёлы, шчаслівы, смелы і разумны, што па слова не палезу ў кішэнь.

— Не, не! — перабіла Настачка, засмяяўшыся, — мне патрэбна не адна разумная парада, мне патрэбна парада сардэчная, братэрская, так, як быццам бы вы ўжо ўсё жыццё сваё кахалі мяне!

— Згода, Настачка, згода! — закрычаў я ў захапленні, — і калі б я ўжо дваццаць гадоў вас кахаў, дык усё ж не кахаў бы мацней, чым цяпер!

— Вашу руку! — сказала Настачка.

— Вось яна! — адказаў я, працягваючы ёй руку.

— Значыць, пачынаем маю гісторыю!

ГІСТОРЫЯ НАСТАЧКІ

— Палавіну гісторыі вы ўжо ведаеце, гэта значыць вы ведаеце, што ў мяне ёсць старэнькая бабулька.

— Калі другая палавіна такая ж кароткая, як і гэта... — перабіў я, засмяяўшыся.

— Маўчыце і слухайце. Найперш умова: не перабіваць мяне, а не — дык я, бадай, магу збіцца. Ну, слухайце ўважліва.

Ёсць у мяне старэнькая бабулька. Я да яе трапіла яшчэ зусім маленькай дзяўчынкай, таму што ў мяне памерлі і маці, і бацька. Трэба думаць, што бабуля раней была багацейшая, таму што і цяпер успамінае пра лепшыя часы. Яна ж мяне навучыла па-французску і потым наняла мне настаўніка. Калі мне было пятнаццаць гадоў (а цяпер мне семнаццаць), вучыцца мы скончылі. Вось якраз тады я і насаволіла; што ўжо я зрабіла — я вам не скажу; хопіць таго, што правінка была невялікая. Толькі бабуля, аднойчы раніцай, паклікала мяне да сябе і сказала, што паколькі яна сляпая, дык за мною не ўгледзіць, узяла шпільку і прышпіліла маю сукенку да сваёй, ды тут і сказала, што так мы будзем усё жыццё сядзець, калі, зразумела, я не зраблюся лепшай. Адным словам, напачатку адысці ніяк нельга было: і працуй, і чытай, і вучыся — усё каля бабулі. Я была паспрабавала схітраваць аднаго разу і ўгаварыла сесці на маё месца Фёклу. Фёкла — наша работніца, яна глухая. Фёкла села замест мяне;

бабуля тым часам заснула ў крэсле, а я пайшла недалёка да сядброўкі. Ну, кепска і скончылася. Бабуля без мяне прачнулася і пра нешта спыталася, думваючы, што я ўсё яшчэ ціха сяджу на месцы. Фёкла ж бачыць, што бабуля пытаецца, а сама не чуе пра што, думала, думала, што ёй рабіць, адшпілілася ды і кінулася бегчы...

Тут Настачка спынілася і пачала рагатаць. Я засмяяўся разам з ёю. Яна адразу ж перастала.

— Паслухайце, вы не смейцеся з бабулі. Я смяюся, таму што смешна... Што ж рабіць, калі бабуля сапраўды такая, ды толькі я яе ўсё ж такі трошачку люблю. Ну, ды тады ж і дасталося мне: адразу ж мяне зноў пасадзілі на месца і ўжо ні-ні, варухнуцца было нельга.

Ну-с, я яшчэ забылася вам сказаць, што ў нас, гэта значыць у бабулі, свой дом, ці то маленькі дамок, усяго тры акны, цалкам драўляны і такі ж стары, як бабуля; а наверху мезанін; вось і пераехаў да нас у мезанін новы жылец...

— Выходзіць, быў і стары жылец? — кінуў я мімаходзь.

— Вядома ж, быў, — адказала Настачка, — і які ўмеў маўчаць лепей за вас. Праўда, ён дык ужо ледзь языком варочаў. Гэта быў дзядок, сухенькі, нярко, сляпы, кульгавы, так што ўрэшце яму стала нельга жыць на свеце, ён і памёр; а таму і новы жылец спатрэбіўся, таму што нам без жыльца нельга жыць; гэта з бабуліным пенсіёнам амаль увесь наш даход. Новы жылец, як знарок, быў малады чалавек, нетутэйшы, прыезджы. Паколькі ён не таргаваўся, то бабуля і пусціла яго, а потым і пытаецца: «Што, Настачка, наш жылец малады ці не?» Я хлусіць не хацела: «Так, кажу, бабуля, не тое каб зусім малады, але і не стары». — «Ну, і прыемны на выгляд?» — пытаецца бабуля.

Я зноў хлусіць не хачу. «Так, прыемны, кажу, на выгляд, бабуля!» А бабуля кажа: «Ах! гора, гора! Я гэта, унучка, табе для таго кажу, каб ты на яго не заглядвалася. Вось жа час які! глядзі ты, такі дробны жылец, а таксама ж прыемны на выгляд: даўней жа не тое!»

А бабулі ўсё б у даўніну! І маладзейшая яна была ў даўніну, і сонца ж было ў даўніну цяплейшае, і смятанка ў даўніну не так хутка скісала — усё ў даўніну! Вось я сяджу і маўчу, а сама сабе дуаю: што ж гэта бабуля сама на думку наводзіць, пытаецца, ці прыемны на выгляд, ці малады жылец? Ды толькі так, толькі

падумала, і тут жа зноў пачала вочкі лічыць, панчоху вязаць, а потым зусім забылася.

Вось неяк раніцай да нас і прыходзіць жылец, спытацца пра тое, што яму абяцалі пакой шпалерамі абклеіць. Слова за слова, бабуля ж балбатлівая, і гаворыць: «Схадзі, Настачка, да мяне ў спальню, прынясі лічыльнікі». Я адразу ж падскочыла, уся, не ведаю чаму, пачырванела, ды і забылася, што сяджу прышпіленая; не, каб ціхенька адшпіліцца, каб жылец не бачыў, — ірванулася так, што бабуліна крэсла паехала. Калі я ўбачыла, што жылец цяпер усё пра мяне даведаўся, пачырванела, стала на месцы як укапаная ды раптам і заплакала, — так сорамна і горка стала ў гэтую хвіліну, што хоць на свет не глядзець! Бабуля крычыць: «Што ж ты стаіш?» — а я яшчэ больш... Жылец як убачыў, што я яго засаромелася, адкланяўся і адразу пайшоў.

З тае пары я, ледзь шум у сенях, як мёртвая. Вось, думаю, жылец ідзе, ды паціхеньку, на ўсякі выпадак, і адшпілюся. Толькі ўсё быў не ён, не прыходзіў. Прайшло два тыдні; жылец і прысылае сказаць з Фёклай, што ў яго кніжак французскіх шмат і што ўсё цікавыя кнігі, так што можна чытаць; дык ці не хоча бабуля, каб я іх ёй пачытала, каб не было нудна? Бабуля пагадзілася з удзячнасцю, толькі ўсё пыталася, маральныя кнігі ці не, таму што калі амаральныя, дык табе, кажа, Настачка, чытаць ніяк нельга, ты дрэннаму навучышся.

— А чаму навучыся, бабуля? Што там напісана?

— А! кажа, апісана ў іх, як маладыя людзі спакушаюць прыстойных дзяўчат, як яны, пад маркай таго, што хочуць іх узяць за сябе, кралі іх з бацькоўскага дома, як потым кідаюць гэтых няшчасных дзяўчат на волю лёсу і яны гінуць самым жаласным чынам. Я, кажа бабуля, шмат такіх кніжак чытала, і ўсё, кажа, так цудоўна апісана, што ноч сядзіш, усё чытаеш. Дык ты, кажа, Настачка, глядзі не чытай іх. Якія гэта, кажа, ён кнігі прыслаў?

— А ўсё Вальтэра Скота раманы, бабуля.

— Раманы Вальтэра Скота! А толькі ці няма тут якіх-небудзь шашняў? Глянё жа, ці не паклаў ён у іх якую-небудзь любоўную запісачку?

— Не, кажу, бабуля, няма запісачкі.

— Ды ты пад пераплётам паглядзі; яны часам у пераплёт загнуць, разбойнікі!..

— Не, бабуля, і пад пераплётам нічога няма.

— Ну то і добра!

Вось мы і пачалі чытаць Вальтэра Скота, і за які-небудзь месяц амаль палавіну прачыталі. Потым ён яшчэ і яшчэ прысылаў. Пушкіна прысылаў, так што ўрэшце я без кніг і быць не магла і перастала думаць, як бы гэта выйсці за кітайскага прынца.

Аднаго разу надарылася мне сустрэцца з нашым жыльцом на лесвіцы. Бабуля па нешта паслала мяне. Ён спыніўся, я пачырванела, і ён пачырванеў; аднак жа засмяўся, павітаўся, пра бабуліна здароўе спытаўся і кажа: «Ну што, вы прачыталі кнігі?» Я адказала: «Прачытала». — «Што ж, кажа, вам больш спадабалася?» Я і кажу: «Івангое» ды Пушкін больш за ўсё спадабаліся». На гэты раз тым і скончылася.

Праз тыдзень я яму зноў трапілася на лесвіцы. На гэты раз бабуля не пасылала, а мне самой трэба было па нешта. Была трэцяя гадзіна, а жылец у гэты час дадому прыходзіў. «Дабрыдзень!» — кажа. Я яму: «Дабрыдзень!»

— А што, кажа, вам не сумна цэлы дзень сядзець разам з бабуляй?

Як толькі ён гэта ў мяне спытаўся, я, ужо не ведаю чаму, пачырванела, засаромелася, і зноў мне стала крыўдна, відаць таму, што ўжо іншыя пра гэта распытваць пачалі. Я ўжо была хацела не адказваць і пайсці, ды сілы не было.

— Паслухайце, кажа, вы добрая дзеўчына! Прабачце, што я з вамі так гавару, але, запэўніваю вас, я вам больш жадаю добра, чым ваша бабуля. У вас сябровак няма ніякіх, да якіх бы можна было ў госці пайсці?

Я кажу, што ніякіх, што была адна, Машачка, ды і тая ў Пскоў паехала.

— Паслухайце, кажа, хочаце са мной у тэатр паехаць?

— У тэатр? як жа бабуля?

— Ды вы, кажа, паціхеньку ад бабулі...

— Не, кажу, я бабулю ашукваць не хачу. Бывайце-с!

— Ну, бывайце, кажа, а сам нічога не сказаў.

Толькі раптам пасля абеду і прыходзіць ён да нас; сеў, доўга гаварыў з бабуляй, распытваў, ці выязджае яна куды-небудзь, ці ёсць знаёмыя, — ды раптам і кажа: «А я сёння быў ложу ўзяў на оперу; «Севільскага цырульніка» даюць, знаёмыя ехаць хацелі, ды потым адмовіліся, у мяне білет і застаўся на руках».

— «Севільскага цырульніка!» — закрывала бабуля, — ды гэта той самы «Цырульнік», якога ў даўніну давалі?

— Так, кажа, гэта той самы «Цырульнік», — ды і глянуў на мяне. А я ўжо ўсё зразумела, пачырванела, і ў мяне сэрца ад чакання заскакала!

— Ды як жа, кажа бабуля, як не ведаць. Я сама ў даўніну ў хатнім тэатры Разіну іграла!

— Дык ці не хочаце сёння паехаць? — сказаў жылец. — У мяне ж білет дарэмна прападае.

— Ды, бадай, паедзем, кажа бабуля, чаму ж не паехаць? А вось Настачка мая ў тэатры ніколі не была.

Божа мой, якая радасць! Адразу ж мы сабраліся, падрыхтаваліся і паехалі. Бабуля хаця і сляпая, а ўсё ж ёй хацелася музыку паслухаць, ды, апроч таго, яна старэнькая добрая: больш мяне пацешыць хацела, бо самі ж мы ніколі б не сабраліся. Якое ўжо было ўражанне ад «Севільскага цырульніка», я вам не скажу, толькі ўвесь гэты вечар жылец наш так хораша глядзеў на мяне, так хораша гаварыў, што я адразу зразумела, што ён раніцай выпрабоўваў мяне, прапанаваўшы, каб я адна з ім паехала. Ну, радасць якая! Спаць я легла такая гордая, такая вясёлая, сэрца так калацілася, што нават маленькая гарачка была, і я ўсю ноч трызніла «Севільскім цырульнікам».

Я думала, што пасля гэтага ён будзе заходзіць усё часцей і часцей, — якраз зусім і не. Ён амаль што зусім перастаў. Так, адзін раз на месяц, мусібыць, зойдзе, і то толькі дзеля таго, каб у тэатр запрасіць. Разы два мы зноў потым з'ездзілі. Ды толькі я ўжо гэтым была зусім незадаволеная. Бачыла я, што яму проста шкада было мяне за тое, што я ў бабулі ў такім загоне, а болей жа і нічога. Далей і далей, і найшло на мяне: і сядзець жа я не сяджу, і чытаць жа я не чытаю, і працаваць не працую, часамі смяюся і што-небудзь бабулі на злосць раблю, іншым разам проста плачу. Урэшце, я схуднела і ледзь была не зрабілася хвораю. Оперны сезон прайшоў, і жылец да нас зусім перастаў заходзіць; калі ж мы сустрэліся — усё на той лесвіцы, зразумела, — ён моўчкі так паклоніцца, так сур'ёзна, нібыта і гаварыць не хоча, і ўжо сядзе аж на ганак, а я ўсё яшчэ стаю на сярэдзіне лесвіцы, чырвоная як вішня, таму што ў мяне ўся кроў пачала ўдараць у галаву, калі я з ім сустрэнуся.

Цяпер ужо зараз і канец. Роўна год таму, у маі месяцы, жылец да нас прыходзіць і гаворыць бабулі, што ён зрабіў тут свае справы і што трэба яму зноў на год паехаць у Маскву. Я, як пачула, пабляднела і ўпала на стул як мёртвая. Бабуля нічога не

заўважыла, а ён, абвясціўшы, што ад'езджае ад нас, адкланяўся нам і пайшоў.

Што мне рабіць? Я думала-думала, тужыла-тужыла, ды ўрэшце і вырашыла. Заўтра яму ад'езджаць, а я вырашыла, што ўсё скончу вечарам, калі бабуля ляжа спаць. Так і здарылася. Я сабрала ў клунак усе, што былі, сукенкі, колькі магчыма бялізны, і з клункам у руках, ні жывая ні мёртва, пайшла ў мезанін да нашага жыльца. Мне падалося, што я ішла па лесвіцы цэлую гадзіну. Калі ж адчыніла дзверы да яго, ён так і ўскрыкнуў, убачыўшы мяне. Ён падумаў, што я прывід, і кінуўся падаць мне вады, таму што я ледзь стаяла на нагах. Сэрца так калацілася, што галаве было балюча, і розум мой памутнеў. Калі ж я апрытомнела, то пачала якраз з таго, што паклала на яго ложак свой клунак, сама села побач, закрыла твар рукамі і заплакала горкімі слязамі. Ён, здаецца, імгненна ўсё зразумеў і стаяў перада мною бледны і так журботна пазіраў на мяне, што сэрца маё працяў пякельны боль.

— Паслухайце, — пачаў ён, — паслухайце, Настачка, я нічога не магу; я чалавек бедны; у мяне пакуль што нічога няма, нават месца прыстойнага; як жа мы будзем жыць, калі б я і ажаніўся з вамі?

Мы доўга гаварылі, але я ўрэшце прыйшла да шаленства, сказала, што не магу жыць у бабулі, што ўцяку ад яе, што не хачу, каб мяне прышпільвалі шпількай, і што я, калі ён хоча, паеду з ім у Маскву, таму што без яго жыць не магу. І сорам, і каханне, і гордасць — усё разам гаварыла ўва мне, і я ледзь не з сутаргамі павалілася на ложак. Я так баялася адмовы!

Ён некалькі хвілін сядзеў моўчкі, потым устаў, падышоў да мяне і ўзяў мяне за руку.

— Паслухайце, мая дарагая, мая мілая Настачка! — пачаў ён таксама праз слёзы, — паслухайце. Клянуся вам, што калі я калі-небудзь буду гатовы ажаніцца, то абавязкова вы зробіце мяне шчаслівым; запэўніваю, цяпер толькі вы адны можаце зрабіць мяне шчаслівым. Слухайце; я еду ў Маскву і прабуду там роўна год. Я спадзяюся ўладзіць свае справы. Калі вярнуся і калі вы яшчэ будзеце кахаць мяне, клянуся вам, мы будзем шчаслівыя. Цяпер жа немагчыма, я не магу, я не маю права хоць што-небудзь абяцаць. Але, паўтараю, калі праз год гэта не збудзецца, дык хоць калі-небудзь абавязкова будзе; зразумела, толькі ў тым

выпадку, калі вы не аддасце перавагу другому, таму што звязваць вас якім-небудзь словам я не магу і не смею.

Вось што ён сказаў мне і назаўтра паехаў. Мы дамовіліся бабулі не гаварыць аб гэтым ні слова. Так ён захацеў. Ну, вось цяпер амаль што і скончана ўся мая гісторыя. Прайшоў роўна год. Ён прыехаў, ён ужо тут цэлыя тры дні, і, і...

— І што ж? — закрычаў я ад нецярпліваці пачуць канец.

— І да гэтай пары не з'яўляўся! — адказала Настачка, як быццам бы збірала сілы, — ні слыху ні дыху...

Тут яна спынілася, трохі памаўчала, апусціла галаву і раптам, закрыўшыся рукамі, зарыдала так, што сэрца маё перавярнулася ад гэтых рыданняў.

Я зусім не чакаў такую развязку.

— Настачка! — пачаў я нясмела і амаль шэптам, — Настачка! богам прашу, не плачце! Адкуль вы ведаеце? можа, яго яшчэ няма...

— Тут, тут! — падхапіла Настачка. — Ён тут, я гэта ведаю. У нас была ўмова, тады яшчэ, у той вечар, напярэдадні ад'езду: калі мы ўжо сказалі ўсё, што я вам пераказала, і ўмовіліся, мы выйшлі сюды пагуляць, якраз на гэтую набярэжную. Было дзесяць гадзін; мы сядзелі на гэтай лаўцы; я ўжо не плакала, мне было соладка слухаць тое, што ён гаварыў... Ён сказаў, што адразу ж, як толькі прыедзе, прыйдзе да нас, і калі я не адмоўлюся ад яго, то мы ўсё скажам бабулі. Цяпер ён прыехаў, я гэта ведаю, і яго няма, няма!

І яна зноў кінулася ў слёзы.

— Божа мой! Ды хіба ніяк нельга дапамагчы гору? — закрычаў я, падскочыўшы з лаўкі ў поўным адчаі. — Скажыце, Настачка, ці нельга будзе хоць мне схадзіць да яго?..

— Хіба гэта магчыма? — сказала яна, раптам падняўшы галаву.

— Не, зразумела, не! — сказаў я, схамянуўшыся. — А вось што: напішыце пісьмо.

— Не, гэта немагчыма, гэта нельга! — адказала яна рашуча, але ўжо апусціўшы галаву і не глядзячы на мяне.

— Нельга? чаму ж нельга? — працягваў я, ухапіўшыся за сваю ідэю... — Але, ведаеце, Настачка, якое пісьмо! Пісьмо пісьму розніца і... Ах, Настачка, гэта так! Даверцеся мне, даверцеся! Я вам кепскай парады не дам. Усё гэта можна ўладзіць! Вы ж зрабілі першы крок — чаму ж цяпер...

— Нельга, нельга! Тады нібыта я навязваюся...

— Ах, добранькая мая Настачка! — перабіў я, не хаваючы ўсмешку, — вядома ж, не, не; вы, урэшце, маеце права, таму што ён вам абяцаў. Ды і я па ўсім бачу, што ён чалавек далікатны, што ён паводзіць сябе добра, — працягваў я, усё больш і больш захапляючыся лагічнасцю ўласных доказаў і перакананняў, — што ён зробіў? Ён сябе звязаў абяцаннем. Ён сказаў, што ні з кім не ажэніцца, акрамя вас, калі толькі ажэніцца; вам жа ён пакінуў поўную свабоду хоць зараз адмовіцца ад яго... У такім выпадку вы можаце зрабіць першы крок, вы маеце права, вы маеце перад ім перавагу, хаця б, напрыклад, калі б захацелі развязаць яго ад дадзенага слова...

— Паслухайце, вы як бы напісалі?

— Што?

— Ды пісьмо гэтае.

— Я вось бы як напісаў: «Ваша міласць...»

— Гэта так абавязкова трэба — ваша міласць?

— Абавязкова! Зрэшты, чаму? я думаю...

— Ну, ну! далей!

— «Ваша міласць! Выбачайце, што я...» Зрэшты, не, не трэба ніякіх прабачэнняў! Тут сам факт усё апраўдвае, пішыце проста:

«Я пішу вам. Даруйце мне маю нецярпліваць; але я цэлы год была шчаслівая надзеяй; ці я вінаватая, што не магу цяпер вытрываць і дня сумненняў? Цяпер, калі вы прыехалі ўжо, можа, вы ўжо памянлялі свае намеры. Тады гэтае пісьмо скажа вам, што я не скарджуся і не абвінавачваю вас. Я не абвінавачваю вас у тым, што не ўладная над вашым сэрцам; такі ўжо мой лёс!

Вы высакародны чалавек. Вы не будзеце ўсміхацца і не пакрыўдзіцеся на мае нецярплівыя радкі. Успомніце, што іх піша бедная дзяўчына, што яна адна, што няма каму ні навучыць яе, ні параіць ёй і што яна ніколі не ўмела сама саўладаць са сваім сэрцам. Але даруйце мне, што ў душу маю хоць і на імгненне закралася сумненне. Вы не здатныя нават і ў думках пакрыўдзіць тую, якая вас так кахала і кахае».

— Так, так! гэта зусім так, як я думала! — закрычала Настачка, і радасць зазіхацела ў яе вачах. — О! вы вырашылі мае сумненні, вас паслаў мне сам Бог! Дзякуй, дзякуй вам!

— За што? за тое, што мяне Бог паслаў? — адказаў я, з захапленнем пазіраючы на яе радасны тварык.

— Так, хаця б і за гэта.

— Ах, Настачка! Дык жа дзякуем мы некаторых людзей хаця б за тое, што яны жывуць разам з намі. Я дзякую вам за тое, што вы мне сустрэліся, за тое, што ўвесь век мой буду помніць вас!

— Ну, хопіць, хопіць! А цяпер вось што, слухайце ж: тады была ўмова, што як толькі ён прыедзе, дык адразу паведаміць пра сябе тым, што пакіне ў адным месцы для мяне пісьмо, у адных маіх знаёмых, добрых і простых людзей, якія нічога аб гэтым не ведаюць; ці калі нельга будзе напісаць пісьмо мне, таму што ў пісьме не заўсёды ўсё раскажаш, то ён у той жа дзень, як прыедзе, будзе тут роўна ў дзесяць гадзін, дзе мы і дамовіліся з ім сустрэцца. Што ён прыехаў ужо, я ведаю; але вось ужо трэці дзень няма ні пісьма, ні яго. Пайсці мне ад бабулі раніцай немагчыма. Аддайте пісьмо маё заўтра вы самі тым добрым людзям, пра якіх я вам гаварыла: яны ўжо перашлюць; а калі будзе адказ, то вы самі і прынясіце яго вечарам а дзiesiąтай гадзіне.

— Але пісьмо, пісьмо! Раней жа трэба пісьмо напісаць! Выходзіць, усё гэта будзе паслязаўтра.

— Пісьмо... — адказвала Настачка, крыху сумеўшыся, — пісьмо... але...

Але яна не дагаварыла. Яна спачатку адварнула ад мяне свой тварык, пачырванела, як ружа, і раптам я адчуў у маёй руцэ пісьмо, мусібыць даўно ўжо напісанае, зусім падрыхтаванае і запячатанае. Нейкі знаёмы, мілы, грацыёзны ўспамін пранёсся ў маёй галаве!

— R, a-Ra, s, i-si, n, a-na, — пачаў я.

— Разіна! — заспявалі мы абое, я ледзь не абдымаў яе ад захаплення, яна, пачырванеўшы, як толькі магла пачырванець, і смеючыся праз слёзы, якія, як жамчужынкi, дрыжалі на яе чорных вейках.

— Ну, годзе, годзе! Цяпер бывайце! — скарагаворкай сказала яна. — Вось вам пісьмо, вось і адрас, куды яго занесці. Бывайце! да пабачэння! да заўтра!

Яна моцна сціснула мне абедзве рукі, кіўнула галавой і мільгнула, як стрэлка, у свой завулак. Я доўга стаяў на месцы, праводзячы яе вачыма.

«Да заўтра! да заўтра!» — пранеслася ў маёй галаве, калі яна знікла з поля майго зроку.

НОЧ ТРЭЦЯЯ

Сёння дзень быў маркотны, дажджлівы, без прасвету, быццам будучая старасць мая. Мяне трывожаць такія дзіўныя думкі, такія цёмныя адчуванні, такія яшчэ няясныя для мяне пытанні тоўпяцца ў маёй галаве, — а чамусьці няма ні сілы, ні хацення іх вырашаць. Не мне вырашаць усё гэта!

Сёння мы не ўбачымся. Учора, калі мы развіталіся, аблокі пачалі зацягваць неба і падымаўся туман. Я сказаў, што будзе кепскі дзень; яна не адказвала, яна не хацела гаварыць супраць сябе; для яе гэты дзень і светлы і ясны, і ні адна хмарка не зашцэле яе шчасця.

— Калі будзе дождж, мы не ўбачымся! — сказала яна. — Я не прыйду!

Я думаў, што яна і не заўважыла сённяшні дождж, а тым часам не прыйшла.

Учора было наша трэцяе спатканне, наша трэцяя белая ноч...

Аднак жа, як радасць і шчасце робяць чалавека цудоўным! як сэрца кіпіць каханнем! Здаецца, хочаш выліць сваё сэрца ў іншае сэрца, хочаш, каб усё было вясёлае, усё смяялася. І якая заразлівая гэтая радасць! Учора ў яе словах было столькі пяшчоты, столькі дабрыві ў яе сэрцы да мяне... Як яна дагаджала мне, як лашчылася да мяне, як падбздзёрвала і песціла маё сэрца! О, колькі какецтва ад шчасця! А я... Я ўсё прымаў за чыстую манету; я думаў, што яна...

Але, Божа мой, як жа мог я гэта падумаць? як жа мог я быць такім сляпым, калі іншы ўжо ўсё ўзяў, усё не маё; калі, урэшце, нават гэтая самая пяшчота яе, яе клопат, яе каханне... так, каханне да мяне, — было ні што іншае, як радасць ад хуткага спаткання з іншым, жаданне навязаць і мне сваё шчасце?.. Калі ён не прыйшоў, калі мы працакалі дарэмна, яна ж спахмурнела, яна ж забаялася і спужалася. Усе рухі яе, усе словы яе ўжо сталі не такія лёгкія, гуллівыя і вясёлыя. І, дзіўная справа, — яна падвоіла сваю ўвагу да мяне, нібыта інстынктыўна жадаючы выліць на мяне тое, чаго сама жадала сабе, чаго сама баялася, калі б яно не спраўдзілася. Мая Настачка так спалохалася, так перапужалася, што, здаецца, зразумела ўрэшце, што я хахаю яе, і зліталася над маім бедным каханнем. Так, калі мы няшчасныя, мы мацней адчуваем няшчасце іншых; пачуццё не разбіваецца, а засяроджваецца...

Я прыйшоў да яе з поўным сэрцам і ледзь дачакаўся спаткання. Я не прадчуваў таго, што буду цяпер адчуваць, не прадчуваў, што ўсё гэта не так скончыцца. Яна свяцілася радасцю, яна чакала адказу. Адказ быў ён сам. Ён павінен быў прыйсці раней за мяне на цэлую гадзіну. Спачатку яна толькі рагатала, на кожнае маё слова смяялася. Я пачаў быў гаварыць і змоўк.

— Ці ведаеце, чаму я так радуюся? — сказала яна, — так рада глядзець на вас? так кахаю вас сёння?

— Ну? — спытаўся я, і сэрца маё закалацілася.

— Я таму кахаю вас, што вы не закахаліся ў мяне. Вось жа іншы, на вашым месцы, пачаў бы турбаваць, чапляцца, развойкаўся б, расхварэўся, а вы такі мілы!

Тут яна так сціснула маю руку, што я ледзь не закрычаў. Яна засмяялася.

— Божа! Вось гэта сябар! — пачала яна праз хвіліну вельмі сур'ёзна. — Ды вас Бог мне паслаў! Ну, што са мной было б, калі б вас са мной цяпер не было? Які вы бескарыслівы! Як прыгожа вы мяне кахаеце! Калі я выйду замуж, мы будзем вельмі дружныя, больш чым браты. Я буду кахаць вас амаль што так, як яго...

Мне стала неяк страшэнна тужліва ў гэтае імгненне; аднак жа штосьці падобнае на смех заварушылася ў душы маёй.

— У вас прыпадак, — сказаў я, — вы баіцеся; вы думаеце, што ён не прыйдзе.

— Бог з вамі! — адказала яна, — калі б я была меней шчаслівая, я, здаецца б, заплакала ад вашага нявер'я, ад ваших папрокаў. Зрэшты, вы мяне навялі на думку і выклікалі доўгі роздум; але я падумаю пасля, а цяпер прызнаюся вам, што вы гаворыце праўду! Так! я чамусьці сама не свая; я чамусьці ўся ў чаканні і адчуваю ўсё неяк занадта лёгка. Ды хопіць, кінем пра пачуцці...

Гэтым часам пачуліся крокі і ў цемры з'явіўся прахожы, які ішоў нам насустрэч. Мы абое задрыжалі; яна ледзь не ўскрыкнула. Я адпусціў яе руку і зрабіў жэст, нібыта хацеў адысці. Але мы ашукаліся: гэта быў не ён.

— Чаго вы баіцеся? Чаму вы кінулі маю руку? — сказала яна і працягнула яе мне зноў. — Ну, дык што? мы сустрэнем яго разам. Я хачу, каб ён бачыў, як мы кахаем адно аднаго.

— Як мы кахаем адно аднаго! — закрычаў я.

«О, Настачка, Настачка! — падумаў я, — як шмат ты сказала гэтым словам! Ад такога кахання, Настачка, часам халадзе сэрца і на душы робіцца цяжка. Твая рука халодная, мая гарачая

як агонь. Якая ты сляпая, Настачка!.. О! які бывае невыносны шчаслівы чалавек! Ды я не мог на цябе раззлавацца!»

Урэшце сэрца маё перапоўнілася.

— Паслухайце, Настачка, — закрычаў я, — ці ведаеце, што са мной было ўвесь гэты дзень?

— Ну што, што такое? раскажыце хутчэй! Чаму ж вы да гэтай пары маўчалі!

— Па-першае, Настачка, калі я выканаў усе вашы даручэнні, аддаў пісьмо, быў у вашых добрых людзей, потым... потым я прыйшоў дадому і лёг спаць.

— Усяго толькі? — перабіла яна засмяўшыся.

— Так, амаль усяго толькі, — адказаў я, сцяўшы сэрца, таму што на вачах маіх ужо накіпалі недарэчныя слёзы. — Я прачнуўся за гадзіну да нашага спаткання, але як быццам бы і не спаў. Не ведаю, што са мной было. Я ішоў, каб усё гэта вам раскажаць, як быццам час для мяне спыніўся, як быццам адно адчуванне, адно пачуццё павінна было застацца ад таго часу ўва мне навечна, як быццам адна хвіліна павінна была працягвацца цэлую вечнасць і нібыта ўсё жыццё спынілася для мяне... Калі я прачнуўся, мне здалася, што нейкі музычны матыў, даўно знаёмы, недзе раней чуты, забыты і салодкі, цяпер успамінаўся мне. Мне здавалася, што ён усё жыццё прасіўся з душы маёй, і толькі цяпер...

— Ах, Божа мой, Божа мой! — перабіла Настачка, — як жа гэта ўсё так? Я не разумею ніводнага слова.

— Ах, Настачка! мне хацелася хоць як-небудзь перадаць вам гэтае дзіўнае ўражанне... — пачаў я жаласным голасам, у якім таілася яшчэ надзея, хаця вельмі аддаленая.

— Хопіць, перастаньце, хопіць! — загаварыла яна, бо імгненна яна здагадалася, хітруха!

Раптам яна зрабілася надзвычай гаваркая, вясёлая, гарэзлівая. Яна ўзяла мяне пад руку, смяялася, хацела, каб і я таксама смяўся, і кожнае маё збянтэжанае слова адгукалася ў ёй такім звонкім, такім доўгім смехам... Я пачынаў злавацца, а яна раптам пачала какетнічаць.

— Паслухайце, — пачала яна, — а мне нават трохі прыкра, што вы не закахаліся ў мяне. Зразумей жа пасля гэтага чалавека! Ды ўсё ж, непакісны пане, вы не можаце не пахваліць мяне за тое, што я такая простая. Я вам усё гавару, усё гавару, якое б глупства ні прамільгнула ў маёй галаве.

— Паслухайце! Гэта ўжо адзінаццаць гадзін, здаецца? — сказаў я, калі мерны гук звона загудзеў з аддаленай гарадской вежы. Яна раптам спынілася, перастала смяяцца і пачала лічыць.

— Так, адзінаццаць, — сказала яна ўрэшце нясмелым, нерашучым голасам.

Я адразу ж раскаяўся, што напалохаў яе, прымусіў лічыць гадзіны, і праклінаў сябе за прыпадак злосці. Мне зрабілася тужліва за яе, і я не ведаў, як загладзіць свой грэх. Я пачаў суцяшаць яе, вышукваць прычыны яго адсутнасці, знаходзіць розныя довады і доказы. Нікога лягчэй нельга было ашукаць, як яе ў гэтую хвіліну, ды і кожны ў гэтую хвіліну чамусьці з радасцю выслухоўвае якое б там ні было суцяшэнне і рады-рады, калі ёсць хоць цень апраўдання.

— Ды і ўвогуле ўсё гэта смешна, — пачаў я, усё больш і больш захапляючыся і любуючыся незвычайнай яснасцю сваіх доказаў, — ды і не мог ён прыйсці; вы і мяне ашукалі і завабілі, Настачка, так што я і лік часу страціў... Вы толькі падумайце: ён толькі што мог атрымаць пісьмо; дапусцім, ён не можа прыйсці; дапусцім, ён будзе адказваць, дык пісьмо прыйдзе не раней як заўтра. Я па яго заўтра як найраней схаджу, і адразу ж вы даведаецеся. Ды ўрэшце, тысяча імавернасцяў: ну, не было яго дома, калі прыйшло пісьмо, і ён, можа, яго да гэтай пары не чытаў? Ды ўсё можа здарыцца.

— Так, так! — адказала Настачка, — я і не падумала; вядома, усё можа здарыцца, — працягвала яна самым памяркоўным голасам, але ў якім, як прыкры дысананс, чулася нейкая іншая, аддаленая думка. — Вы вось што зрабіце, — працягвала яна, — вы пайдзіце заўтра як мага раней і, калі атрымаеце што-небудзь, адразу ж паведаміце мне. Вы ж ведаеце, дзе я жыву? — І яна пачала паўтараць мне свой адрас.

Потым яна раптам стала такая пшчотная, такая нясмелая са мной... Яна, здавалася, слухала ўважліва усё тое, што я ёй гаварыў; але калі я звярнуўся да яе з нейкім пытаннем, яна прамаўчала, збянтэжылася і адварнула ад мяне галоўку. Я заглянуў ёй у вочы — так і ёсць: яна плакала.

— Ну, хіба можна, хіба можна? Ах, якое вы дзіця! Якое блазенства!.. Хопіць!

Яна паспрабавала ўсміхнуцца, супакоіцца, але падбародак яе дрыжаў, а грудзі ўсё яшчэ калыхаліся.

— Я пра вас думаю, — сказала яна мне пасля хвіліннага маўчання, — вы такі добры, што я была б каменная, калі б не адчувала гэтага. Ці ведаеце, што цяпер прыйшло мне ў галаву? Я вас параўнала, абодвух. Чаму ён — не вы? Чаму ён не такі, як вы? Ён горшы за вас, хаця я кахаю яго мацней, чым вас.

Я нічога не адказаў. Яна, падалося, чакала, што я што-небудзь скажу.

— Вядома, я, можа, не зусім яшчэ яго разумею, не зусім яго ведаю. Ведаеце, я нібыта заўсёды баялася яго; ён заўсёды быў такі сур'ёзны, такі як быццам горды. Вядома, я ведаю, што гэта ён толькі глядзіць так, што ў сэрцы яго пяшчоты больш, чым у маім... Я памятаю, як ён паглядзеў на мяне тады, калі я, памятаеце, прыйшла да яго з клункам; але ўсё ж я яго неяк занадта паважаю, але ж мы як быццам бы і нераўня?

— Не, Настачка, не, — адказаў я, — гэта значыць, што вы яго больш за ўсіх на свеце кахаеце, і значна больш, чым сябе самую любіце.

— Так, дапусцім, што гэта так, — адказвала наіўная Настачка, — але ці ведаеце, што мне прыйшло цяпер у галаву? Толькі я цяпер не пра яго буду гаварыць, а так, увогуле; мне ўжо даўно ўсё гэта прыходзіла ў галаву. Паслухайце, чаму мы ўсе не так, як бы браты з братамі? Чаму самы лепшы чалавек заўсёды нібы штосьці ўтойвае ад іншага і замоўчвае ад яго? Чаму адкрыта, зараз, не сказаць, што ёсць на сэрцы, калі ведаеш, што не на вецер сваё слова скажаш? А то кожны так пазірае, нібыта ён больш суровы, чым ён ёсць сапраўды, як быццам усе баяцца абразіць свае пачуцці, калі вельмі хутка выкажуць іх...

— Ах, Настачка! ваша праўда; але ж гэта адбываецца па многіх прычынах, — перабіў я, больш чым калі-небудзь у гэтую хвіліну сам саромеючыся сваіх пачуццяў.

— Не, не! — адказвала яна ўсхвалявана. — Вось вы, напрыклад, не такі, як іншыя! Я сапраўды не ведаю, як бы гэта вам расказаць, што я адчуваю; але мне здаецца, вы вось, напрыклад... хаця б цяпер... мне здаецца, вы нечым для мяне ахвяруеце, — дадала яна нясмела, мелькам глянуўшы на мяне. — Вы мне даруйце, калі я вам так гавару: я ж простая дзяўчына; я ж мала яшчэ бачыла на свеце і, праўда, часам не ўмею гаварыць, — дадала яна голасам, які дрыжаў ад нейкага патаемнага пачуцця, хаця і старалася, між тым, усміхнуцца, — але мне толькі хацелася сказаць вам, што я ўдзячная, што я таксама ўсё гэта адчуваю... О,

дай вам Бог за гэта шчасця! А вось тое, што вы мне нагаварылі тады пра вашага летуценніка, абсалютна няпраўда, гэта значыць я хачу сказаць, зусім да вас не тычыцца. Вы здравееце, вы, праўда, зусім іншы чалавек, чым як самі сябе параспісвалі. Калі вы калі-небудзь пакахаеце, то дай вам Бог шчасця з ёю! А ёй я нічога не жадаю, бо з вамі яна будзе шчаслівая. Я ведаю, я сама жанчына, і вы павінны мне верыць, калі я вам так гавару...

Яна змоўкла і моцна паціснула маю руку. Я таксама не мог нічога гаварыць, ад хвалявання. Прайшло некалькі хвілін.

— Так, відаць, што ён не прыйдзе сёння! — урэшце сказала яна, падняўшы галаву. — Позна!..

— Ён прыйдзе заўтра, — сказаў я самым пераканальным і цвёрдым голасам.

— Так, — дала яна, павесялеўшы, — я сама цяпер бачу, што ён прыйдзе толькі заўтра. Ну, дык да пабачэння! да заўтра! Калі будзе дождж, я, можа, не прыйду. Але паслязаўтра я прыйду, абавязкова прыйду, што б са мной ні здарылася; будзьце тут абавязкова; я хачу вас бачыць, я вам усё раскажу.

І потым, калі мы развітваліся, яна падала мне руку і сказала, гледзячы мне ў вочы:

— Мы ж цяпер назаўсёды разам, ці не праўда?

О! Настачка, Настачка! Калі б ты ведала, у якой я цяпер адзіноце!

Калі прабіла дзевяць гадзін, я не змог уседзець у пакоі, аперануўся і выйшаў, нягледзячы на непагадзь. Я быў там, сядзеў на нашай лаўцы. Я пайшоў быў у іх завулак, але мне стала сорамна, і я вярнуўся, не глянуўшы на іх вокны, не дайшоўшы некалькі крокаў да іх дома. Я прыйшоў дамоў у такой тузе, якой ў мяне ніколі не было. Які сыры, нудны час! Калі б было добрае надвор'е, я прахадзіў бы там усю ноч...

Але да заўтра, да заўтра! Заўтра яна мне ўсё раскажа.

Аднак жа пісьма сёння не было. Але, зрэшты, так і павінна было быць. Яны ўжо разам...

НОЧ ЧАЦВЁРТАЯ

Божа, як жа ўсё гэта скончылася! Чым усё гэта скончылася!

Я прыйшоў у дзевяць гадзін. Яна была ўжо там. Я яшчэ здалёк заўважыў яе; яна стаяла, як тады, першым разам, абапёршыся на парэнчы набярэжнай, і не чула, як я падышоў да яе.

— Настачка! — аклікнуў я яе, ледзь стрымліваючы сваё хваляванне.

Яна рэзка павярнулася да мяне.

— Ну! — сказала яна, — ну! хутчэй!

Я здзіўлена пазіраў на яе.

— Ну, дзе ж пісьмо? Вы прынеслі пісьмо? — паўтарыла яна, ухапіўшыся рукою за парэнчы.

— Не, пісьма ў мяне няма, — сказаў я нарэшце, — хіба ён яшчэ не быў?

Яна страшэнна збялела і доўга не зводзіла з мяне вачэй. Я разбіў апошнюю яе надзею.

— Ну, Бог з ім! — прамовіла яна ўрэшце перарывістым голасам, — Бог з ім, — калі ён так пакідае мяне.

Яна апусціла вочы, потым хацела глянуць на мяне, ды не змагла. Яшчэ некалькі хвілін яна перасільвала сваю ўзрушанасць, ды раптам адварнулася, абапёршыся на балюстраду набярэжнай, і залілася слязамі.

— Годзе, годзе! — загаварыў быў я, але ў мяне не хапіла сілы працягваць, гледзячы на яе, ды і што б я мог сказаць?

— Не суцяшайце мяне, — гаварыла яна плачучы, — не гаварыце пра яго, не гаварыце, што ён прыйдзе, што ён не кінуў мяне так жорстка, так бесчалавечна, як ён гэта зрабіў. За што, за што? Няўжо што-небудзь было ў маім пісьме, у гэтым няшчасным пісьме?..

Тут рыданні перарвалі яе голас; сэрца маё разрывалася, бачачы яе.

— О, як гэта бесчалавечна-жорстка! — зноў пачала яна. — І ні радочка, ні радочка! Хаця б сказаў, што я не патрэбна яму, што ён выракаецца мяне; а то ніводнага радка за цэлыя тры дні! Як лёгка яму абразіць, пакрыўдзіць бедную, безабаронную дзяўчыну, якая толькі і вінаватая, што кахае яго! О, колькі я вытрымала за гэтыя тры дні! Божа мой! Божа мой! Як успомню, што я прыйшла да яго ўпершыню сама, што я перад ім прыніжалася, плакала, што я вымольвала ў яго хоць кроплю кахання... І пасля гэтага!..

Паслухайце, — загаварыла яна, звяртаючыся да мяне, і чорныя вочкі яе заблішчалі, — ды гэта не так! Гэта не можа быць так; гэта ненатуральна! Ці вы, ці я ашукаліся; можа, ён не атрымліваў пісьма? Можа, ён да гэтага часу нічога не ведае? Як жа можна, мяркуйце самі, скажыце мне, Богам прашу, растлумачце мне, — я гэта не магу зразумець, — як можна так па-варварску груба абысціся, як ён абышоўся са мной! Ніводнага слова! Але і да апошняга чалавека на свеце бываюць больш спагадлівыя. Можа, ён што-небудзь чуў, можа, хто-небудзь яму нагаварыў пра мяне? — закрычала яна, звярнуўшыся да мяне з пытаннем. — Што, што вы думаеце?

— Слухайце, Настачка, я заўтра пайду да яго ад вашага імя.

— Ну!

— Я спытаюся ў яго пра ўсё, раскажу яму ўсё.

— Ну, ну!

— Вы напішыце пісьмо. Не гаварыце не, Настачка, не гаварыце не! Я прымушу яго паважаць ваш учынак, ён пра ўсё даведаецца, і калі...

— Не, мой дружа, не, — перабіла яна. — Даволі! Больш ні слова, ніводнага слова ад мяне, ні радочка — даволі! Я яго не ведаю, я больш не кахаю яго, я... за-бы-ыць яго...

Яна не дагаварыла.

— Супакойцеся, супакойцеся! Сядзьце тут, Настачка, — сказаў я, усаджваючы яе на лаўку.

— Ды я спакойная! Кіньце! Гэта так! Гэта слёзы, гэта высахне! Вы што думаеце, я загублю сябе, што я ўтаплюся?..

Сэрца маё сціснулася; я хацеў быў загаварыць, але не мог.

— Слухайце! — працягвала яна, узяўшы мяне за руку, — скажыце: вы б не так абышліся? вы б не кінулі тую, якая сама да вас прыйшла, вы не кінулі б ёй у вочы бессаромнай насмешкі з яе слабога, дурнога сэрца? Вы пабераглі б яе? Вы б падумалі, што яна была адна, што яна не ўмела ўпільнаваць сябе, што яна не ўмела ўберагчы сябе ад кахання да вас, што яна не вінаватая, што яна, урэшце, не вінаватая... што яна нічога не зрабіла!.. О, Божа мой, Божа мой!..

— Настачка! — закрычаў я ўрэшце, бо не было моцы стрымліваць сваё хваляванне. — Настачка! вы мучыце мяне! Вы кроіце маё сэрца, вы забіваеце мяне, Настачка! Я не магу маўчаць! Я павінен урэшце гаварыць, выказаць, што ў мяне накіпела тут, на сэрцы...

Прамаўляючы гэта, я прыўстаў з лаўкі. Яна ўзяла мяне за руку і здзіўлена пазірала на мяне.

— Слухайце! — сказаў я рашуча. — Слухайце мяне, Настачка! Што я буду цяпер гаварыць, усё лухта, неажыццявімае, усё дурнота! Я ведаю, што гэта ніколі не здарыцца, але не магу ж я маўчаць. Імем таго, чым вы цяпер пакутуеце, зараней малю вас, даруйце мне!..

— Ну, што, што? — гаварыла яна, перастаўшы плакаць і пільна глядзячы на мяне, хаця незвычайная цікаўнасць паблісквала ў яе здзіўленых вочках, — што з вамі?

— Гэта неажыццявіма, але я вас кахаю, Настачка! вось што! Ну, цяпер усё сказана! — сказаў я, махнуўшы рукой. — Цяпер вы падумайце, ці можаце вы гаварыць са мною так, як зараз гаварылі, ці можаце вы, нарэшце, слухаць тое, што буду гаварыць вам я...

— Ну дык што, што? — перабіла Настачка, — што ж згэтага? Ну, я даўно ведала, што вы мяне кахаеце, але мне толькі здавалася ўсё, што вы мяне так, проста, як-небудзь кахаеце... Ах, Божа мой, Божа мой!

— Спачатку было проста, Настачка, а цяпер, цяпер... я якраз так, як вы, калі вы прыйшлі да яго тады з вашым клункам. Горш, чым як вы, Настачка, таму што ён тады нікога не кахаў, а вы кахаеце...

— Што гэта вы мне гаворыце! Я, урэшце, вас зусім не разумею. Але паслухайце, навошта ж гэта, ды не, не навошта, а чаму ж гэта вы так, і так раптам... Божа! я гавару глупства! Але вы...

І Настачка зусім разгубілася. Шчокі яе загарэліся; яна апусціла галаву.

— Што ж рабіць, Настачка, што ж мне рабіць? я вінаваты, я злоўжываў... Ды не, не, не вінаваты я, Настачка; я гэта чую, адчуваю, таму што маё сэрца гаворыць мне, што праўда мая, таму што я нічым не магу вас пакрыўдзіць, нічым абразіць. Я быў вашым сябрам; ну, вось я і цяпер сябар; я нічому не здраджваў. Вось цяпер у мяне слёзы цякуць, Настачка. Хай сабе цякуць, хай цякуць — яны нікому не перашкаджаюць. Яны высахнуць, Настачка...

— Ды сядзьце ж, сядзьце, — сказала яна, усаджваючы мяне на лаўку, — ох, Божа мой!

— Не, Настачка, я не сяду; я ўжо больш не магу быць тут, вы ўжо больш не можаце бачыць мяне; я ўсё скажу і пайду. Я

толькі хачу сказаць, што вы ніколі б не даведаліся, што я вас кахаю. Я схаваў бы сваю тайну. Я не мучыў бы вас цяпер, у такую хвіліну, маім эгаізмам. Не! але я не мог вытрываць цяпер; вы самі загаварылі пра гэта, вы вінаватыя, вы ва ўсім вінаватыя, а не я вінаваты. Вы не можаце прагнаць мяне ад сябе...

— Дык жа не, не, я не праганяю вас, не! — гаварыла Настачка, хаваючы, як толькі магла, сваю збянтэжанасць, бедненькая.

— Вы мяне не гоніце? не! а я быў сам хацеў уцякаць ад вас. Я і пайду, толькі спачатку я скажу ўсё, таму што, калі вы тут гаварылі, я не мог уседзець, калі вы тут плакалі, калі вы мучыліся таму, ну, таму (я ўжо гэта назаву, Настачка), таму, што вас выракаюцца, таму, што адпіхнулі ваша каханне, я адчуў, я пачуў, што ў маім сэрцы столькі кахання для вас, Настачка, столькі кахання!.. І мне стала так горка, што я не магу дапамагчы вам гэтым каханнем... што сэрца разарвалася, і я, я — не мог маўчаць, я павінен быў гаварыць, Настачка, я павінен быў гаварыць!..

— Добра, добра! гаварыце мне, гаварыце са мною так! — сказала Настачка ўсхвалявана. — Вам, можа, дзіўна, што я з вамі так гавару, але... гаварыце! я вам пасля скажу! я вам усё раскажу!

— Вам шкада мяне, Настачка; вам проста шкада мяне, мая харошая! Ды што прапала, тое прапала! што прамоўлена, таго не вернеш! Ці не так? Ну, дык вы цяпер ведаеце ўсё. Ну, вось гэта пункт адліку. Ну, добра! цяпер усё гэта цудоўна; толькі паслухайце. Калі вы сядзелі і плакалі, я падумаў (ох, дайце мне сказаць, што я думаў!), я думаў, што (ну, вядома ж, гэта не можа быць, Настачка), я думаў, што вы... я думаў, што вы як-небудзь там... ну, зусім пабочным якім-небудзь чынам, ужо больш яго не кахаеце. Тады, — я пра гэта і ўчора і пазаўчора ўжо думаў, Настачка, — тады я зрабіў бы так, я абавязкова б зрабіў так, каб вы мяне пакахалі; вы ж казалі, вы ж самі гаварылі, Настачка, што вы мяне ўжо амаль зусім пакахалі. Ну, што ж далей? Ну, вось амаль і ўсё, што я хацеў сказаць; застаецца толькі сказаць, што б тады было, калі б вы мяне пакахалі, толькі гэта, больш нічога! Паслухайце ж, дружа мой, — таму што вы ўсё ж мой сябар, — я, вядома, чалавек просты, бедны, такі нязначны, толькі ў тым справа (я чамусьці ўсё не пра тое гавару, гэта ад збянтэжанасці, Настачка), ды толькі я вас кахаў бы, так кахаў, што калі б вы яшчэ і кахалі яго і працягвалі кахаць таго, каго я не ведаю, то ўсё ж не заўважылі б, што маё каханне як-небудзь там для вас цяжкае. Вы б толькі чулі, вы б толькі адчувалі кожную хвіліну, што побач з

вам і б'еца высакароднае, высакароднае сэрца, гарачае сэрца, якое за вас... Ох, Настачка, Настачка! што вы са мной зрабілі!..

— Не плачце ж, я не хачу, каб вы плакалі, — сказала Настачка, рэзка ўстаўшы з лаўкі, — пойдзем, устаньце, хадзем са мной, не плачце ж, не плачце, — гаварыла яна, выціраючы мне слёзы сваёй хусцінкай, — ну, цяпер пайшлі; я вам, можа, што-небудзь скажу... Так, калі ўжо цяпер ён пакінуў мяне, калі ён забыўся пра мяне, хаця я яшчэ і кахаю яго (не хачу вас ашукваць)... але, паслухайце, адкажыце мне. Калі б я, напрыклад, вас пакахала, калі б я толькі... Ох, дружа мой, дружа мой! калі я падумаю, калі падумаю, што я вас абражала тады, што смялася з вашага кахання, калі вас хваліла за тое, што вы не закахаліся!.. О Божа! ды чаму ж я гэтага не прадбачыла, чаму я не прадбачыла, чаму я была такая дурная, але... ну, ну, я вырашыла, я ўсё скажу...

— Паслухайце, Настачка, ведаеце што? я пайду ад вас, вось што! Проста я вас толькі мучу. Вось у вас цяпер згрызоты сумлення таму, што вы насміхаліся, а я не хачу, так, не хачу, каб вы акрамя вашага гора... я, вядома, вінаваты, Настачка, але бывайце!

— Стойце, выслухайце мяне; вы можаце пачакаць?

— Чаго чакаць, чаму?

— Я яго кахаю; але гэта пройдзе, гэта павінна прайсці; гэта не можа не прайсці; ужо праходзіць, я адчуваю... Хто ведае, можа, сёння ж скончыцца, таму што я яго ненавіджу, таму што ён насмяўся з мяне, тады як вы плакалі тут разам са мною, таму што вы не выракліся б мяне, як ён, таму што вы кахаеце, а ён не кахаў мяне, таму што я вас, урэшце, сама кахаю... так, кахаю! Кахаю, як вы мяне кахаеце; я ж сама сказала гэта яшчэ раней, вы самі чулі, — таму кахаю, што вы лепшы за яго, таму, што вы больш высакародны, таму, таму, што ён...

Яна так моцна расхвалывалася, што не змагла дагаварыць, паклала сваю галаву мне на плячо, потым на грудзі і горка заплакала. Я суцяшаў, угаворваў яе, але яна не магла перастаць; яна ўсё сціскала маю руку і гаварыла паміж рыданнямі: «Пачакайце, пачакайце; вось зараз я перастану! Я хачу вам сказаць... вы не думайце, што гэтыя слёзы, — гэта так, ад слабасці, пачакайце, пакуль пройдзе...» Нарэшце яна супакоілася, выцерла слёзы, і мы зноў пайшлі. Я хацеў быў загаварыць, ды яна доўга яшчэ ўсё прасіла мяне пачакаць. Мы замоўклі... Нарэшце яна сабралася з духам і пачала гаварыць...

— Вось што, — пачала яна ціхім і дрыготкім голасам, але ў якім раптам зазвінела штосьці такое, што ўваткнулася ў самае маё сэрца і соладка заныла ў ім, — не падумайце, што я такая зменлівая і легкадумная, не падумайце, што я магу так лёгка і хутка забыцца і здрадзіць... Я цэлы год яго кахала і, бачыць Бог, што ніколі, ніколі, нават у думках, не здраджвала яму. Ён пагрэбаваў мною; ён пасмяяўся з мяне, — Бог з ім! Але ён кпіў з мяне і абразіў маё сэрца. Я — не кахаю яго, таму што я магу кахаць толькі тое, што велікадушнае, што разумее мяне, што высакароднае; таму што я сама такая, і ён няварты мяне, — ну, Бог з ім! Ён зрабіў лепей, чым калі б я потым ашукалася ў сваіх спадзяваннях і даведалася, хто ён такі... Ну, скончана! Ды хто ведае, мой добры дружа, — працягвала яна, паціскаючы маю руку, — хто ведае, можа, і ўсё каханне маё было падманам пачуццяў, уяўлення, можа, пачалося яно з дураслівасці, з глупства, таму, што я была пад нагодам у бабулі? Можа, я павінна кахаць іншага, а не яго, не такога чалавека, іншага, які пашкадаваў бы мяне і, і... Ну, пакінем, пакінем гэта, — перабіла Настачка, душачыся ад хвалявання, — я вам толькі хацела сказаць... я вам хацела сказаць, што калі, нягледзячы на тое, што я кахаю яго (не, кахала яго), калі, нягледзячы на тое, вы яшчэ скажаце... калі вы адчуваеце, што ваша каханне такое вялікае, што можа ўрэшце выціснуць з майго сэрца ранейшае... калі вы захочаце пашкадаваць мяне, калі вы не захочаце пакінуць мяне сам-насам з маім лёсам, без суцяшэння, без надзеі, калі вы захочаце кахаць мяне заўсёды, як цяпер мяне кахаеце, то клянуся, што ўдзячнасць... што каханне маё будзе ўрэшце вартае вашага кахання... Ці возьмеце вы цяпер маю руку?

— Настачка, — закрычаў я, душачыся рыданнямі, — Настачка!.. О Настачка!..

— Ну, хопіць, хопіць! Ну, хопіць ужо цяпер! — загаварыла яна, ледзь стрымліваючы сябе, — ну, цяпер ужо ўсё сказана; ці не праўда? так? Ну, і вы шчаслівы, і я шчаслівая; пра гэта больш ні слова; пачакайце; пашкадуйце мяне... Гаварыце аб чым-небудзь іншым, Богам прашу!..

— Так, Настачка, так! хопіць пра гэта, цяпер я шчаслівы, я... Ну, Настачка, ну, пачынаем гаварыць пра іншае, хутчэй, хутчэй пачынаем; так! я гатовы...

І мы не ведалі, што гаварыць, мы смяяліся, мы плакалі, мы гаварылі тысячы слоў без сувязі і думкі; мы то хадзілі па ходніку,

то раптам вярталіся назад і кідаліся пераходзіць вуліцу; потым спыняліся і зноў пераходзілі на набярэжную; мы былі як дзеці...

— Я цяпер жыву адзін, Настачка, — загаварыў я, — а заўтра... Ну, вядома, я, ведаеце, Настачка, бедны, у мяне ўсяго тысяча дзвесце, але гэта нічога...

— Зразумела, нічога, а ў бабулі пенсіён; дык яна нас не абцяжарыць. Трэба ўзяць бабулю.

— Вядома, трэба ўзяць бабулю... Толькі вось Матруна...

— Ах, ды і ў нас жа Фёкла!

— Матруна добрая, толькі адзін недахоп: у яе няма ўяўлення, Настачка, абсалютна ніякага ўяўлення; ды гэта нічога!..

— Усё роўна, яны абедзве могуць быць разам; толькі вы заўтра да нас пераязджайце.

— Як гэта? да вас! Добра, я гатовы...

— Так, вы найміце ў нас. У нас там, намерсе, мезанін; ён пусты; жылліца была, бабулька, дваранка, яна з'ехала, а бабуля, я ведаю, хоча маладога чалавека пусціць; я кажу: «Навошта ж маладога чалавека?» А яна гаворыць: «Ды так, я ўжо старая, ды толькі ты не падумай, Настачка, што я цябе хачу за яго замуж сасватаць». Я і здагадалася, што гэта для таго...

— Ах, Настачка!

І мы абое засмяліся.

— Ну, хопіць жа, хопіць. А дзе ж вы жывеце? я і забылася.

— Там, у -скага моста, у доме Бараннікава.

— Гэта такі вялікі дом?

— Так, такі вялікі дом.

— Ах, ведаю, добры дом; ды толькі вы кіньце яго і пераязджайце да нас хутчэй!..

— Заўтра ж, Настачка, заўтра ж; я там трохі вінен за кватэру, ды гэта нічога... Я ўжо хутка атрымаю жалаванне...

— А ведаеце, я, можа, буду ўрокі даваць; сама вывучуся і буду даваць урокі...

— Ну вось і добра... а я хутка ўзнагароду атрымаю, Настачка...

— Дык вось вы заўтра і будзеце мой жылец...

— Так, і мы паедзем слухаць «Севільскага цырульніка», таму што яго цяпер зноў хутка дадуць.

— Так, паедзем, — смеючыся, сказала Настачка, — не, лепш мы будзем слухаць не «Цырульніка», а што-небудзь іншае...

— Ну добра, што-небудзь іншае; вядома, гэта будзе лепш, а то я не падумаў!..

Размаўляючы так, мы абое былі як быццам у чадзе, у тумане, як быццам самі не ведалі, што з намі робіцца. То спыняліся і доўга размаўлялі на адным месцы, то зноў пачыналі хадзіць і заходзілі Бог ведае куды, і зноў смех, зноў слёзы... То Настачка раптам захоча дадому, я не смею ўтрымліваць і захачу праводзіць яе да самага дома; мы пускаемся ў дарогу, ды раптам праз чвэрць гадзіны знаходзім сябе на набярэжнай каля нашай лаўкі. То яна ўздыхне, і зноў слязінка набяжыць на вочы; я спалохаюся, пахаладзею... Але яна тут жа пацісне маю руку і зноў цягне мяне хадзіць, балбатаць, гаварыць...

— Цяпер пара, мне пара дадому; я думаю, вельмі позна, — сказала ўрэшце Настачка, — годзе нам так дзяцініцца!

— Так, Настачка, толькі я цяпер ужо не засну; я дадому не пайду.

— Я таксама, здаецца, не засну; толькі вы праводзіце мяне...

— Абавязкова!

— Але цяпер ужо мы абавязкова дойдзем да кватэры.

— Абавязкова, абавязкова...

— Слова гонару?.. таму што трэба ж калі-небудзь дадому вярнуцца!

— Слова гонару, — адказаў я смеючыся.

— Ну, пайшлі!

— Пайшлі.

— Паглядзіце на неба, Настачка, паглядзіце! Заўтра будзе цудоўны дзень; якое блакітнае неба, які месяц! Паглядзіце: вось гэтае жоўтае воблака цяпер засцілае яго, глядзіце, глядзіце!.. Не, яно прайшло міма. Глядзіце ж, глядзіце!..

Але Настачка не глядзела на воблака, яна стаяла моўчкі, як укапаная; праз хвіліну яна пачала неяк баязліва, цесна прыціскацца да мяне. Рука яе задрыжала ў маёй руцэ; я глянуў на яе... Яна абAPERлася на мяне яшчэ мацней.

У гэтую хвіліну міма нас прайшоў малады чалавек. Ён раптам спыніўся, уважліва паглядзеў на нас і потым зноў зрабіў некалькі крокаў. Сэрца маё закалацілася...

— Настачка, — сказаў я ціха, — хто гэта, Настачка?

— Гэта ён! — адказала яна шэптам, яшчэ бліжэй, яшчэ больш трапятліва прыціскаючыся да мяне... Я ледзь утрымаўся на нагах.

— Настачка! Настачка! гэта ты! — пачуўся за намі голас, і тут жа малады чалавек зрабіў некалькі крокаў да нас.

Божа, які крык! як яна ўздрыгнула! як яна вырвалася з рук маіх і пырхнула яму насустрэч!.. Я стаяў і пазіраў на іх як забіты. Але яна ледзь толькі падала яму руку, ледзь толькі кінулася ў яго абдымкі, як раптам зноў павярнулася да мяне, апынулася каля мяне, як вецер, як маланка, і, раней чым я паспеў апамятацца, абхапіла маю шыю абедзвюма рукамі і моцна, гарача пацалавала мяне. Потым, не сказаўшы мне ні слова, зноў кінулася да яго, узяла яго за рукі і пацягнула яго за сабою.

Я доўга стаяў і пазіраў ім услед... Нарэшце яны абое зніклі з поля майго зроку.

РАНИЦА

Мае ночы скончыліся раніцай. Дзень быў кепскі. Ішоў дождж і нудна стукаў у мае шыбы; у пакойчыку было цёмна, на вуліцы пахмурна. Галава мая балела і кружылася; гарачка пракрадвалася па маіх членах.

— Письмо табе, бацюхна, па гарадской пошце, паштар прынёс, — прагаварыла нада мною Матруна.

— Письмо! ад каго? — закрычаў я, ускокваючы са стула.

— Ды не ведаю, бацюхна, паглядзі, можа, там і напісана, ад каго.

Я зламаў пячатку. Гэта ад яе!

«О, даруйце, даруйце мне! — пісала мне Настачка, — на каленях малю вас, даруйце мне! Я ашукала і вас і сябе. Гэта быў сон, прывід... Я змучылася за вас сёння; даруйце, даруйце мне!..

Не абвінавачвайце мяне, таму што я зусім не змянілася да вас; я сказала, што буду кахаць вас, я і цяпер кахаю вас, больш чым кахаю. О Божа! калі б я магла кахаць вас абодвух разам! О, калі б вы былі ён!»

«О, калі б ён былі вы!» — праляцела ў маёй галаве. Я ўспомніў твае ж словы, Настачка!

«Бог ведае, што б я цяпер зрабіла для вас! Я ведаю, што вам цяжка і маркотна. Я абразіла вас, але вы ведаеце — калі кахаш, ці доўга памятаеш крыўду. А вы мяне кахаеце!

Дзякуй! так! дзякуй вам за гэтае каханне. Таму што ў памяці маёй яно адлюстравалася, як салодкі сон, які доўга помніш па абуджэнні; таму што я вечна буду помніць тое імгненне, калі

вы, як брат, адкрылі мне сваё сэрца і так велікадушна прынялі ў дарунак маё, забітае, каб берагчы яго, песціць, вылечыць яго... Калі вы даруеце мне, то памяць пра вас будзе ўзвышана ўва мне вечным, высакародным пачуццём да вас, якое ніколі не сатрэцца з душы маёй... Я буду захоўваць гэтую памяць, буду ёй адданая, не здраджу ёй, не здраджу свайму сэрцу: яно занадта пастаяннае. Яшчэ ўчора яно так хутка вярнулася да таго, каму належала навекі.

Мы сустрэнемся, вы прыйдзеце да нас, вы нас не пакінеце, вы будзеце вечна сябрам, братам маім... І калі вы ўбачыце мяне, вы працягнеце мне руку... так? вы працягнеце яе мне, вы даравалі мне, ці не праўда? Вы мяне кахаеце *па-ранейшаму*?

О, кахайце мяне, не пакідайце мяне, таму што я вас так кахаю ў гэтую хвіліну, таму што я вартая вашага кахання, таму што я заслужу яго... мой мілы сябар! На наступным тыдні я выходжу за яго. Ён вярнуўся закаханы, ён ніколі не забываўся пра мяне... Вы не будзеце злавацца, што я напісала пра яго. Але я хачу прыйсці да вас разам з ім; вы яго палюбіце, ці не праўда?

Даруйце ж, помніце і кахайце вашу

Настачку».

Я шмат разоў перачытваў гэта пісьмо; слёзы прасіліся з вачэй маіх. Урэшце яно выпала ў мяне з рук, і я заплюшчыў вочы.

— Галубок! А галубок! — пачала Матруна.

— Што, старая?

— А павуцінне ж я ўсё са столі зняла; цяпер хоць жаніся, гасцей склікай, дык жа якраз...

Я паглядзеў на Матруну... Гэта была яшчэ бадзёрая, *маладая* старая, але, не ведаю чаму, яна раптам уявілася мне з патухлым позіркам, са зморшчынамі на твары, згорбленая, лядашчая... Не ведаю чаму, мне раптам падалося, што пакой мой пастарэў так жа, як і Матруна. Сцены і падлога аблезлі, усё пацьмянела; павуцінны развалюся яшчэ больш. Не ведаю чаму, калі я глянуў у акно, мне падалося, што дом, які стаяў насупраць, таксама састарэў і пацьмянеў, што тынкоўка на калонах пааблуплівалася і паабсыпалася, што карнізы пачарнелі і растрэскаліся, а сцены з цёмна-жоўтага яркага колеру сталі рабымі...

Ці прамень сонца, што раптоўна выглянуў з-за хмары, зноў схваўся пад дажджавое воблака, але ўсё зноў пацьмянела ў вачах маіх; ці, можа, перада мною мільганула так nepřыветліва і маркотна ўся перспектыва маёй будучыні, і я ўбачыў сябе такім,

як я цяпер, роўна праз пятнаццаць гадоў, састарэлым, у тым жа пакоі, такім жа адзінокім, з той жа Матрунаю, якая зусім не паразумнела за ўсе гэтыя гады.

Але каб я помніў крыўду маю, Настачка! Каб я нагнаў цёмнае воблака на тваё яснае, бестурботнае шчасце, каб я, горка папракнуўшы, нагнаў тугу на тваё сэрца, абразіў яго патаемнымі згрызотамі і прымусіў яго тужліва біцца ў хвіліны шчасця, каб я скамечыў хаця б адну з гэтых пяшчотных кветак, якія ты ўпляла ў свае чорныя кучары, калі пайшла разам з ім да алтара... О, ніколі, ніколі! Хай будзе яснае тваё неба, хай будзе светлая і ціхамірная мілая ўсмешка твая, хай будзеш ты бласлаўёная за тую хвіліну найвялікшага шчасця, якое ты дала іншаму, самотнаму, высакароднаму сэрцу!

Божа мой! Цэлая хвіліна найвялікшага шчасця! Ды хіба гэтага мала хаця б і на ўсё жыццё чалавеча?..

1848

ДЗЯДЗЕЧКАЎ СОН

(З мардасаўскага летанісу)

Раздзел I

Мар'я Аляксандраўна Маскалёва, вядома, першая дама ў Мардасаве, і ў гэтым не можа быць ніякага сумнення. Яна паводзіць сябе так, нібы ніхто ёй не патрэбны, а наадварот, яна ўсім патрэбна. Праўда, яе амаль ніхто не любіць і нават многія шчыра ненавідзяць; ды за тое яе ўсе баяцца, а ёй гэта і трэба. Такая патрэба ўжо ёсць прыкмета высокай палітыкі. Чаму, напрыклад, Мар'я Аляксандраўна, якая страшэнна любіць плёткі і ўсю ноч заснуць не можа, калі напярэдадні не даведлася пра што-небудзь новенькае, — чаму яна, да таго ж, умее паводзіць сябе так, што, пазіраючы на яе, у галаву не прыйдзе, каб гэтая саноўная дама была першая ў свеце пляткарка або, ва ўсякім выпадку, у Мардасаве? Наадварот, здаецца, плёткі павінны знікнуць у яе прысутнасці; плеткары — чырванец і дрыжаць, як школьнікі перад панам настаўнікам, а размова павінна пайсці ні аб чым іншым, як толькі аб самых высокіх матэрыях. Яна ведае, напрыклад, пра сяго-таго з мардасаўцаў такія капітальныя і скандалёзныя рэчы, што расказы яна іх, пры зручным выпадку, і дакажы яна іх так, як яна ўмее іх даказваць, то ў Мардасаве будзе лісабонскі землятрус. А між тым яна вельмі маўклівая на гэтыя сакрэты і раскажа іх хіба ўжо ў крайнім выпадку, і то толькі самым блізкім прыцелькам. Яна толькі папалохае, намякне — што ведае, і больш любіць трымаць чалавека ці даму ў бесперапынным страху, чым знішчыць канчаткова. Гэта розум, гэта тактыка! Мар'я Аляксандраўна заўсёды вызначалася сярод нас сваім бездакорным *comme il faut**, з якога ўсе бяруць узор. Наконт

---

* Уменнем паводзіць сябе (*фр.*).

comme il faut яна не мае саперніц у Мардасаве. Яна, напрыклад, умее забіць, пашматаць, знішчыць якім-небудзь адным словам саперніцу, чаму мы былі сведкамі; а між тым зробіць выгляд, што і не заўважыла, як вымавіла гэтае слова. А добра вядома, што такая рыса ёсць ужо прыналежнаць да самага найвышэйшага кола. Увогуле, ва ўсіх такіх фокусах яна перасягне самога Пінэці. Сувязі ў яе агромністыя. Многія, хто наведвалі Мардасаў, ад'язджалі ў захапленні ад яе прыёму і нават вялі з ёй потым перапіску. Ёй нават хтосьці напісаў верш, і Мар'я Аляксандраўна з гонарам яго ўсім паказвала. Адзін заезджы літаратар прысвяціў ёй сваю аповесць, якую і чытаў у яе на вечары, што зрабіла надзвычай прыемны эфект. Адзін нямецкі вучоны, які спецыяльна прыязджаў з Карльсруэ даследаваць асаблівы род чарвячка з рожкамі, які водзіца ў нашай губерні, і які напісаў пра гэтага чарвячка чатыры тамы in quarto*, так быў зачараваны прыёмам і прыязнасцю Мар'і Аляксандраўны, што да гэтага часу вядзе з ёю пачцівую і высокамаральную перапіску аж з самага Карльсруэ. Мар'ю Аляксандраўну параўноўвалі нават, у некаторых адносінах, з Напалеонам. Зразумела, гэта рабілі яе ворагі жартам, больш для карыкатуры, чым для ісціны. Але, цалкам прызнаючы ўсю неверагоднасць такога параўнання, я адважуся, аднак жа, задаць адно бязвіннае пытанне: чаму, скажыце, у Напалеона закружылася ўрэшце галава, калі ён забраўся ўжо занадта высока? Абаронцы старога дому прыпісвалі гэта таму, што Напалеон не толькі не быў з каралеўскага дому, але нават быў і не gentilhomme** харошай пароды; а таму, зразумела, спалохаўся ўрэшце сваёй уласнай вышыні і ўспомніў сваё сапраўднае месца. Нягледзячы на відавочную дасціпнасць гэтай здагадкі, якая напамінае самыя бліскучыя часы старажытнага французскага двара, я адважуся дадаць ад сябе: чаму ў Мар'і Аляксандраўны ніколі і ні пры якіх абставінах не закружыцца галава і яна заўсёды будзе першай дамай у Мардасаве? Былі, напрыклад, такія выпадкі, калі ўсе гаварылі: «Ну, што ж будзе рабіць Мар'я Аляксандраўна ў такіх даволі цяжкіх абставінах?» Але надыходзілі гэтыя даволі цяжкія абставіны, праходзілі, і — нічога! Усё было добра, па-ранейшаму, ды нават і лепш, чым раней. Усе, напрыклад, памятаюць, як

* У чвэртку аркуша (лац.).

** Дваранін (фр.).

муж яе, Апанас Мацвеевіч, быў пазбаўлены свайго месца з-за няздатнасці і прыдуркаватасці, выклікаўшы гнеў рэвізора. Усе думалі, што Мар’я Аляксандраўна занепадзе духам, прынізіцца, будзе прасіць, маліць, — адным словам, апусціць свае крышцы. Зусім не: Мар’я Аляксандраўна зразумела, што ўжо нічога больш не выпрасіш, і абладзіла свае справы так, што нікольні не страціла свайго ўплыву на грамадства, а дом яе ўсё яшчэ працягвае лічыцца першым домам у Мардасаве. Пракурорыха, Ганна Мікалаеўна Анціпава, закліты вораг Мар’і Аляксандраўны, хаця знешне і сябар, быццам бы ўжо трубіла перамогу. Але калі ўбачылі, што Мар’ю Аляксандраўну цяжка сканфузіць, то здагадаліся, што яна значна глыбей пусціла карані, чым думалі раней.

Дарэчы, паколькі пра яго ўжо гаварылі, то скажам некалькі слоў і пра Афанасія Мацвеевіча, мужа Мар’і Аляксандраўны. Па-першае, гэта даволі самавіты чалавек знешне і нават вельмі прыстойны; але ў крытычных выпадках ён неяк губляецца і пазірае так, як баран, які ўбачыў новыя вароты. Ён незвычайна санавіты, асабліва на імянінных абедрах, у сваім белым гальштуку. Але ўся гэтая санавітасць і прадстаўнічасць — толькі да той хвіліны, калі ён загаворыць. Тут ужо, выбачайце, хоць вушы заткнуць. Ён абсалютна няварты належаць Мар’і Аляксандраўне; гэта ўсеагульная думка. Ён і на месцы сядзеў выключна толькі дзякуючы геніяльнасці сваёй жонкі. Як на мой розум, дык яму даўно б пара на агарод — пужаць вераб’ёў. Там, і выключна толькі там, ён мог бы быць па-сапраўднаму карысны сваім суайчыннікам. І таму Мар’я Аляксандраўна вельмі правільна зрабіла, саслаўшы Афанасія Мацвеевіча ў вёску, што за тры вярсты ад горада Мардасава, дзе ў яе сто дваццаць душ, — скажам мімаходзь, усё багацце, усе сродкі, з якімі яна так прыстойна падтрымлівае высакароднасць свайго дому. Усе зразумелі, што яна трымае Афанасія Мацвеевіча пры сабе выключна за тое, што ён служыў і атрымліваў жалаванне і... іншыя даходы. Калі ж ён перастаў атрымліваць жалаванне і даходы, то яго адразу ж і выдалілі, бо зусім быў няздатны і абсалютна бескарысны. І ўсе пахвалілі Мар’ю Аляксандраўну за яснасць разважанняў і рашучасць характару. У вёсцы Афанасій Мацвеевіч жыве прыпяваючы. Я заязджаў да яго і даволі прыемна правёў у яго цэлую гадзіну. Ён прымервае белыя гальштукі, уласналучна чысціць боты, не з-за неабходнасці, а выключна з-за любасці да мастацтва,

таму што любіць, каб боты яго блішчалі; тры разы на дзень п'е чай, вельмі любіць хадзіць у лазню і — задаволены. Ці памятаеце, якая гнюсная гісторыя заварылася ў нас, гады паўтара назад, наконт Зінаіды Афанасьеўны, адзінай дачкі Мар'і Аляксандраўны і Афанасія Мацвеевіча? Зінаіда, бясспрэчна, прыгажуня, вельмі добра выхаваная, але ёй дваццаць тры гады, а яна да гэтай пары не замужам. Сярод прычын, якімі тлумачаць, чаму да гэтай пары Зіна не замужам, адной з галоўных лічаць гэтыя цёмныя чуткі аб нейкіх дзіўных яе сувязях, паўтара гады назад, з павятовым настаўнічкам, — чуткі, якія не сціхлі і дагэтуль. Да гэтага часу гавораць пра нейкую любоўную запіску, напісаную Зінай, і якая быццам бы хадзіла па руках у Мардасаве; але скажыце: хто гэтую запіску бачыў? Калі яна хадзіла па руках, то куды ж яна падзелася? Усе пра яе чулі, але ніхто яе не бачыў. Я, ва ўсякім выпадку, нікога не сустрэў, хто б сваімі вачыма бачыў гэтую запіску. Калі вы аб гэтым зробіце намёк Мар'і Аляксандраўне, яна вас проста не зразумее. Цяпер дапусцім, што сапраўды што-небудзь было і Зіна напісала запісачку (я нават думаю, што гэта якраз так і было): які спрыт з боку Мар'і Аляксандраўны! як замята, загушана няёмкая, скандальная справа! Ні следу, ні намёку! Мар'я Аляксандраўна і ўвагі цяпер не звяртае на ўсё гэты нізкі паклёп; а між тым, магчыма, Бог ведае, як працавала, каб выратаваць незаплямленым гонар сваёй адзінай дачкі. А што Зіна не замужам, дык гэта зразумела: якія тут жаніхі? Зіне ж грэба быць толькі хіба за ўладарным прынцам. Ці бачылі вы дзе такую прыгажуню з прыгажунь? Праўда, яна гордая, занадта гордая. Кажуць, што сватаецца Мазглякоў, але наўрад ці будзе вяселле. Што ж такое Мазглякоў? Праўда — малады, нябрыдкі, франт, паўтары сотні незакладзеных душ, пецярбургскі. Але ж, па-першае, у галаве не ўсе дома. Ветрагон, балбатун, з нейкімі найноўшымі ідэямі! Ды і што такое паўтары сотні душ, асабліва пры найноўшых ідэях? Не быць гэтаму вяселлю!

Усё, што цяпер прачытаў прыхільны чытач, было напісана мною месяцаў пяць таму назад, выключна ад замілаванасці. Адразу прызнаюся, што я трохі прадудзяты ў адносінах да Мар'і Аляксандраўны. Мне хацелася напісаць што-небудзь накшталт пахвальнага слова гэтай цудоўнай даме і распавесці ўсё гэта ў форме жаргаўлівага пісьма да прыяцеля, накшталт пісьмаў, што друкаваліся калісьці за старым, залатым, але, дзякуй Богу, незваротным часам у «Северной пчеле» і ў

іншых перыядычных выданнях. Але паколькі ў мяне няма ніякага прыяцеля і, да таго ж, ёсць пэўная прыроджаная літаратурная нясмеласць, то сачыненне маё і засталася ў маім стане, у выглядзе літаратурнай спробы п'яра і як памяць мірных забаў і задавальнення вольнай часінай. Прайшло пяць месяцаў — і ў Мардасаве здарылася дзівоснае здарэнне: раннім ранкам у горад уехаў князь К. і спыніўся ў доме Мар'і Аляксандраўны. Вынікі гэтага прыезду былі незлічоныя. Князь быў у Мардасаве толькі тры дні, але гэтыя тры дні пакінулі па сабе фатальныя і незабыўныя ўспаміны. Скажу больш: князь зрабіў, у некаторым сэнсе, пераварот у нашым горадзе. Расповед аб гэтым перавароце, вядома, складае адну з самых славурых старонак мардасаўскага летапісу. Вось гэтую старонку я і адважыўся нарэшце, пасля некаторых ваганняў, апрацаваць літаратурным чынам і падаць на суд шматпаважанай публікі. Аповесць маю складае поўная і надзвычайная гісторыя ўзвышэння, славы і ўрачыстага падзення Мар'і Аляксандраўны і ўсяго яе дому ў Мардасаве: тэма вартая і прывабная для пісьменніка. Зразумела, што найперш трэба растлумачыць: што дзіўнага ў тым, што ў горад уехаў князь К. Так я і зраблю. Да таго ж біяграфія гэтай асобы вельмі неабходна і для ўсяго далейшага ходу нашага расповеду. Такім чынам, пачынаю.

Раздзел II

Пачну з таго, што князь К. быў яшчэ зусім не стары, а між тым, гледзячы на яго, міжволі прыходзіла думка, што ён вось-вось разваліцца: настолькі ён састарэў, ці, лепш сказаць, знасіўся. У Мардасаве пра гэтага князя заўсёды разказваліся надзвычай дзіўныя рэчы, самага фантастычнага зместу. Гаварылі нават, што старэнькі звар'яцеў. Асабліва дзіўным здавалася ўсім, што памешчык, у якога чатыры тысячы душ, чалавек з вядомай раднёю, які мог бы мець, калі б захацеў, значны ўплыў у губерні, жыве ў сваім цудоўным маёнтку адасоблена, як пустэльнік. Многія ведалі князя гадоў шэсць ці сем таму назад, калі ён знаходзіўся ў Мардасаве, і сцвярджалі, што ён тады цярпець не мог адзіноты і зусім быў не падобны на пустэльніка. Вось, аднак жа, усё, што я змог даведацца пра яго:

Калісьці, у свае маладыя гады, што, зрэшты, было вельмі даўно, князь бліскуча ўвайшоў у жыццё, жуіраваў, заляцаўся, некалькі разоў пражываўся ў замежжы, спяваў рамансы, каламбурый і ніколі не вызначаўся выдатнымі разумовымі здольнасцямі. Зразумела, ён расшэйгаў усё сваё багацце і, на старасць, не засталася амаль што ні капейкі. Хтосьці параіў яму паехаць у яго... вёску, якую ўжо пачалі прадаваць на публічных таргах. Ён выправіўся і прыехаў у Мардасаў, дзе і пражыў роўна шэсць месяцаў. Жыць у губерні яму вельмі спадабалася, і за гэтыя шэсць месяцаў ён убухаў усё, што ў яго заставалася, да апошніх паскрэбкаў, працягваючы жуіраваць і заводзячы розныя інтымнасці з губернскімі панямі. Чалавек ён быў, да таго ж, найдабрэйшы, зразумела, не без некаторых княжацкіх звычак, якія, зрэшты, у Мардасаве лічыліся неад’емнай прыкметаю самага вышэйшага кола, а таму, замест прыкрасці, рабілі нават эфект. Асабліва дамы пастаянна захапляліся сваім мілым госцем. Захавалася шмат цікавых успамінаў. Расказвалі, між іншым, што князь больш чым палову дня займаўся сваім туалетам і, здавалася, быў увесь складзены з нейкіх кавалачкаў. Ніхто не ведаў, калі і дзе ён паспеў так знасіцца. Ён насіў парык, вусы, бакенбарды і нават эспаньёлку — усё, да апошняга валаска, накладное і выдатнага чорнага колеру; бяліўся і румяніўся штодня. Сцвярджалі, што ён неяк разгладжваў спружынкамі маршчыны на сваім твары і што гэтыя спружыны былі, нейкім асаблівым чынам, схаваныя ў яго валасах. Яшчэ сцвярджалі, што ён носіць гарсэт, таму што недзе страціў рабро, няўдала выскачыўшы з акна, падчас адной са сваіх любоўных прыгод, у Італіі. Ён кульгаў на левую нагу; сцвярджалі, што гэтая нага штучная, а што сапраўдную яму зламалі, падчас нейкай іншай прыгоды, у Парыжы, затое прыставілі новую, нейкую асаблівую, жаркавую. Зрэшты, ці мала чаго расказваюць? Але, аднак жа, было праўдай тое, што правае вока яго было шкляное, хаця і вельмі ўмела падробленае. Зубы таксама былі з кампазіцыі. Цэлымі днямі ён мыўся рознымі патэнтаванымі водамі, памадзіўся і апырскваўся духамі. Успамінаюць, аднак жа, што князь ужо тады пачынаў прыкметна старець і рабіўся невыносна балбатлівы. Здавалася, што кар’ера яго заканчвалася. Усе ведалі, што ў яго ўжо не было капейкі. І раптам у гэты час, зусім нечакана, адна з яго бліжэйшых сваячак, надзвычай лядашчая старая, якая пастаянна жыла

ў Парыжы і ад якой ён ніякім чынам не мог чакаць спадчыны, — памерла, пахаваўшы, роўна за месяц да сваёй смерці, свайго законнага нашчадка. Князь, зусім нечакана, зрабіўся яе законным нашчадкам. Чатыры тысячы душ цудоўнага маёнтка, роўна за шэсцьдзесят вёрст ад Мардасава, дасталіся яму аднаму, непадзельна. Ён неадкладна сабраўся ў Пецярбург, каб закончыць свае справы. Праводзячы свайго госця, нашы дамы арганізавалі яму, па падпісцы, цудоўны абед. Успамінаюць, што князь быў вельмі вясёлы на гэтым апошнім абедзе, каламбурыву, смяшыву, расказваў самыя незвычайныя анекдоты, абяцаў як мага хутчэй прыехаць у Духанава (свой нованабыты маёнтак) і даваў слова, што як толькі вернецца, у яго будуць бесперапынныя святы, пікнікі, балі, феерверкі. Цэлы год пасля яго ад'езду дамы гаварылі аб гэтых абяцаных святах, чакаючы свайго мілага старэнькага са страшэннай нецярплівасцю. Чакаючы яго, нават паездкі арганізавалі ў Духанава, дзе быў стары панскі дом і сад, з выстрыжанымі ў акацыях ільвамі, з насыпнымі курганамі, з сажалкамі, па якіх плавалі лодкі з драўлянымі туркамі, што ігралі на дудках, з альтанкамі, з павільёнамі, з монплезірамі і іншымі забавамі.

Нарэшце князь вярнуўся, але, на ўсеагульнае здзіўленне і расчараванне, нават і не заехаў у Мардасаў, а пасяліўся ў сваім Духанаве абсалютным пустэльнікам. Распаўсюдзіліся дзіўныя чуткі, і ўвогуле, з гэтай пары гісторыя князя становіцца туманнай і фантастычнай. Па-першае, расказвалі, што ў Пецярбургу ў яго не зусім ладзілася, што некаторыя з яго сваякоў, будучыя нашчадкі, хацелі, з-за прыдуркаватасці князя, выстарацца для яго нейкую апеку, баючыся, відаць, што ён зноў усё прамантачыць. Мала таго: некаторыя дадавалі, што яго хацелі нават пасадзіць у вар'яцкі дом, але што хтосьці з яго сваякоў, адзін важны пан, быццам бы за яго заступіўся, давёўшы ясна ўсім іншым, што бедны князь, напалову памерлы і падроблены, мабыць, хутка і ўвесь памрэ, і тады маёнтак дастанецца ім і без вар'яцкага дому. Паўтараю зноў: ці мала чаго нарасказваюць, асабліва ў нас, у Мардасаве? Усё гэта, як расказвалі, страшэнна напалохла князя, ды так, што ў яго зусім змяніўся характар і ён зрабіўся пустэльнікам. Некаторыя мардасаўцы, з-за цікаўнасці, паехалі да яго з віншаваннямі, але — ці не былі прынятыя, ці прынялі іх надзвычай дзіўным чынам. Князь нават не пазнаваў сваіх ранейшых знаёмых. Сцвярджалі, што ён і не хацеў пазнаваць. Наведаў яго і губернатар.

Ён вярнуўся з паведамленнем, што, на яго думку, князь сапраўды трохі звар’яцелы, і потым заўсёды рабіў кіслую міну, калі ўспамінаў сваю паездку ў Духанава. Дамы голасна абураліся. Даведаліся нарэшце і адну капітальную рэч, менавіта: што князем завалодала нейкая невядомая Сцепаніда Мацвееўна, Бог ведае, што за жанчына, якая прыехала з ім з Пецярбурга, у гадах і тоўстая, якая ходзіць у паркалёвых сукенках і з ключамі ў руках; што князь ва ўсім слухаецца яе, як дзіця, і не можа кроку ступіць без яе дазволу; што яна нават мые яго сваімі рукамі; песціць яго, носіць і цешыць як дзіцятка; што, урэшце, якраз яна і аддала ад яго ўсіх наведвальнікаў і асабліва сваякоў, якія пачалі былі патроху заязджаць у Духанава, на разведку. У Мардасаве шмат гаварылі пра гэтую незразумелую сувязь, асабліва дамы. Да ўсяго гэтага дадавалі, што Сцепаніда Мацвееўна кіруе ўсім маёнткам князя бязмежна і самаўладна; вызваляе кіраўнікоў, аканоміў, слуг, збірае даходы; але што кіруе яна добра, так што сяляне благаслаўляюць свой лёс. Што ж тычыцца самога князя, то даведаліся, што дні яго спрэс заняты туалетамі, прымерваннем парыкоў і фракіў; што астатні час ён праводзіць са Сцепанідай Мацвееўнай, гуляе з ёю ў свае казыры, варожыць на картах, зрэдка выязджаючы пагуляць вярхом на рахманай англійскай кабыле, да таго ж, Сцепаніда Мацвееўна абавязкова яго суправаджае ў крытых дрожках, на ўсякі выпадак, — таму што князь ездзіць вярхом больш для формы, а сам ледзь трымаецца ў сядле. Бачылі яго часам і пехатой, у паліто і ў саламяным шыракаполым капелюшы, з ружовай дамскай хусцінкай на шыі, са шкельцам на воку і з саламяным кошыкам на левай руцэ для збірання грыбкоў, палявых кветак, васількоў; Сцепаніда ж Мацвееўна пры гэтым заўсёды суправаджае яго, а ззаду ідуць два сажнёвага росту лёка і едзе, на ўсякі выпадак, брычка. Калі ж з ім сустракаецца мужык і, спыніўшыся ўбаку, здымае шапку, нізка кланяецца і прыгаворвае: «Добры дзень, баццохна князь, ваша сіяцельства, наша сонейка яснае!» — то князь абавязкова наводзіць на яго свой ларнет, прыветліва ківае галавою і ласкава гаворыць яму: «Bonjour, mon ami, bonjour!»*, і шмат падобных чутак хадзіла ў Мардасаве; князя ніяк не маглі забыць: ён жыў зусім блізка, па суседству! Якое ж было ўсеагульнае здзіўленне, калі

* Добры дзень, дарагі мой, добры дзень! (Фр.)

аднойчы, цудоўнай раніцаю, разляцелася чутка, што князь, пустэльнік, дзівак, сваёй уласнаю персонай завітаў у Мардасаў і спыніўся ў Мар’і Аляксандраўны! Усе перапалохаліся і захвалываліся. Усе чакалі тлумачэнняў, усе пыталіся адзін у аднаго: што гэта значыць? Некаторыя ўжо збіраліся ехаць да Мар’і Аляксандраўны. Усе ўспрынялі прыезд князя як дзіва. Дамы перасылаліся запіскамі, збіраліся з візітамі, пасылалі сваіх пакаёвак і мужоў разведальцаў. Асабліва дзіўным было тое, чаму гэта князь спыніўся менавіта ў Мар’і Аляксандраўны, а не ў каго іншага? Больш за ўсіх крыўдала Ганна Мікалаеўна Анціпава, таму што князь даводзіўся ёй нейкім вельмі далёкім сваяком. Але, каб вырашыць усе гэтыя пытанні, трэба абавязкова зайсці да самой Мар’і Аляксандраўны, да якой сардэчна запрашаем і добразычлівага чытача. Цяпер, праўда, яшчэ толькі дзесяць гадзін раніцы, але я ўпэўнены, што яна не адмовіцца прыняць сваіх блізкіх знаёмых. Нас, ва ўсякім выпадку, яна прыме абавязкова.

Раздзел III

Дзесяць гадзін раніцы. Мы ў доме Мар’і Аляксандраўны, на Вялікай вуліцы, у тым самым пакоі, які гаспадыня, ва ўрачыстых выпадках, называе сваім салонам. У Мар’і Аляксандраўны ёсць таксама і будуар. У гэтым салоне прыстойна пафарбавана падлога і неблагія выпісныя шпалеры. Мэбля, даволі нязграбная, у асноўным чырвонага колеру. Ёсць камін, над камінам люстэрка, перад люстэркам бронзавы гадзіннік з нейкім амурам, вельмі дрэнна зроблены. Паміж вокнамі, у прасценках, два люстэркі, з якіх ужо паспелі зняць чахлы.

Перад люстэркамі, на століках, зноў гадзіннікі. Каля задняй сцяны — цудоўны раяль, выпісаны для Зіны: Зіна — музыкантка. Каля запаленага каміна расстаўлены крэслы, па магчымасці ў жывапісным беспарадку; паміж імі маленькі столік. На другім канцы пакоя другі стол, засланы бялюткім абрусам; на ім кіпіць сярэбраны самавар і сабраны выдатны чайны сервіз. Самаварам і чаем загадвае адна дама, якая жыве ў Мар’і Аляксандраўны ў якасці далёкай сваячкі, Настасся Пятроўна Зяблава. Два словы пра гэтую даму. Яна ўдава, ёй за трыццаць гадоў, брунетка, са свежым колерам твару і з жывымі цёмна-карымі вачыма. Увогуле нябрэдка. Яна

вясёлага характару і вялікая рагатуха, даволі хітрая, зразумела, пляткарка і ўмее абладжваць свае справы. У яе двое дзяцей, недзе вучацца. Ёй бы вельмі хацелася выйсці замуж яшчэ раз. Паводзіць яна сябе даволі незалежна. Муж яе быў ваенным афіцэрам. Сама Мар'я Аляксандраўна сядзіць каля каміна, у яе цудоўны настрой, на ёй светла-зялёная сукенка, якая ёй вельмі пасуе. Яна страшэнна ўзрадвалася прыезду князя, які ў гэтую хвіліну сядзіць на версе за сваім туалетам. Яна так ўзрадавалася, што нават не хоча ўтойваць сваю радасць. Перад ёю, стоячы, выстаўляецца малады чалавек і штосьці з захапленнем расказвае. Па вачах відаць, што яму хочацца дагадзіць сваім слухачкам. Яму дваццаць пяць гадоў. Манеры яго былі б нябрыдкія, але ён празмерна захапляецца і, да таго ж, з вялікай прэтэнзіяй на гумар і дасціпнасць. Адзеты надзвычай добра, бялявы, нябрыдкі. Але мы ўжо гаварылі пра яго: гэта пан Мазглякоў, які падае вялікія надзеі. Мар'я Аляксандраўна лічыць, што ў яго галаве пуставата, але прымае яго выдатна. Ён прэтэндуе на руку яе дачкі Зіны, у якую, з яго ж слоў, закаханы як вар'ят. Ён штохвілінна звяртаецца да Зіны, стараючыся сарваць з яе вуснаў усмешку сваёй дасціпнасцю і весялосцю. Але тая, відаць, да яго халодная і абьякавая. У гэтую хвіліну яна стаіць убаку, каля раяля, і перагортвае пальчыкамі каляндар. Гэта адна з тых жанчын, якія, з'яўляючыся ў кампаніі, выклікаюць усеагульнае здзіўленне і захапленне. Яна прыгожая страшэнна: росту высокага, брунетка, з цудоўнымі, амаль абсалютна чорнымі вачыма, зграбная, з вялікімі, дзівоснымі грудзьмі. Яе плечы і рукі — антычныя, ножка спакуслівая, хада каралеўская. Сёння яна крыху бледная; але затое яе пухленькія пунсовыя губкі, дзівоснага абрысу, паміж якімі свецяцца, як нанізаны жомчуг, роўныя маленькія зубы, будуць вам тры дні сніцца, калі вы хаця б раз іх убачыце. Выраз твару яе сур'эзны і строгі. Мясце Мазглякоў нібыта баіцца яе пільнага позірку; ва ўсякім выпадку, яго неяк карабаціць, калі ён адважваецца глянуць на яе. Рухі яе даволі нязмушаныя. Адзета яна ў простую белую кісейную сукенку. Белы колер ёй надзвычай пасуе; зрэшты, ёй усё пасуе. На яе пальчыку пярсцёнак, сплечены з чыхіхсці валасоў, мяркуючы па колеры, — не з матулькіных. Мазглякоў ніколі не асмеліўся спытацца ў яе: чые гэта валасы? Гэтай раніцай Зіна неяк асабліва маўклівая і нават маркотная, быццам бы нечым заклапочана. Затое Мар'я Аляксандраўна

можа гаварыць не сціхаючы, хаця зрэдку таксама паглядвае на дачку нейкім асаблівым, падазроным позіркам, але, зрэшты, робіць гэта крадком, нібыта і яна таксама баіцца яе.

— Я так рада, так рада, Павел Аляксандравіч, — шчабеча яна, — што гатовая крычаць аб гэтым з акенца ўсім і кожнаму. Не гавару ўжо аб тым прыемным сюрпрызе, які вы зрабілі нам, мне і Зіне, прыехаўшы на два тыдні раней абяцанага; гэта ўжо само сабой! Я страшэнна рада таму, што вы прывезлі сюды гэтага мілага князя. Каб вы толькі ведалі, як я люблю гэтага чароўнага старэнькага! Але не, не! вы не зразумеце мяне! вы, моладзь, не зразумеце маё захапленне, як бы я не пераконвала вас! Каб вы толькі ведалі, чым ён быў для мяне ў былыя часы, гадоў шэсць таму назад, памятаеш, Зіна? Зрэшты, я і забылася: ты тады гасцявала ў цёткі... Ці паверыце, Павел Аляксандравіч: я была яго кіраўніцай, сястрой, маці! Ён слухаўся мяне як дзіця! было штосьці наўнае, пяшчотнае і прыхарошанае ў нашых адносінах; штосьці нават як быццам бы пастаральнае... Я ўжо і не ведаю, як і назваць! Вось чаму ён і помніць цяпер толькі пра адзін мой дом з удзячнасцю, се раувге рінсе*! Каб вы ведалі, Павел Аляксандравіч, што вы, магчыма, выратавалі яго тым, што прывезлі яго да мяне! Я са скрухай у сэрцы думала пра яго гэтыя шэсць гадоў. Вы не паверыце: ён мне нават сніўся. Кажуць, гэтая пачварная жанчына зачаравала, загубіла яго. Але вы, нарэшце ж, вырвалі яго з гэтых абцугоў! Не, трэба скарыстаць выпадак і выратаваць яго зусім! Але раскажыце мне яшчэ раз, як вам усё гэта ўдалося? Апішыце мне падрабязнейшым чынам усю вашу сустрэчу. Надоечы я, прыхапкам, звярнула ўвагу толькі на галоўную справу, тады як усе гэтыя дробязі, дробязі і складаюць, так бы мовіць, сапраўдны сок! Я страшэнна люблю дробязі, нават у самых важных выпадках найперш звяртаю ўвагу на дробязі... і... пакуль ён яшчэ сядзіць за сваім туалетам...

— Ды ўсё тое ж, што ўжо распавядаў, Мар'я Аляксандраўна! — з ахвотаю падхоплівае Мазглякоў, гатовы расказваць хоць дзесяты раз, гэта для яго — асалода. — Ехаў я ўсю ноч, зразумела, усю ноч не спаў, — можаце сабе ўявіць, як я спяшаўся! — дадае ён, звяртаючыся да Зіны, — адным словам, ляяўся, крычаў, патрабаваў коней, нават буяніў з-за

---

* Гэты бедны князь (фр.).

коней на станцыях; калі б надрукаваць, выйшла б цэлая паэма, толькі сучасная! Зрэшты, гэта ўбок! Роўна ў шэсць раніцы прыязджаю на апошнюю станцыю, у Ігішава. Змёрз, ды не хачу і грэцца, крычу: коней! Напалохаў дзорцу з немаўляткам: цяпер, здаецца, у яе малако прапала... Усход сонца цудоўны. Ведаеце, гэты марозны пыл пунсавее, серабрыцца! Не звяртаю на гэта ніякай увагі; адным словам, спяшаюся страшэнна! Коней узяў з бою: забраў у нейкага калежскага саветніка і ледзь не выклікаў яго на дуэль. Мне казалі, што чвэрць гадзіны таму са станцыі паехаў нейкі князь, едзе на сваіх, начаваў. Я ледзь слухаю, саджуся, лячу, нібыта з ланцуга сарваўся. Ёсць штосьці падобнае ў Фета, у нейкай элегіі. За дзесяць вёрстаў ад горада, на самай паваротцы ў Святазерскую пустэльнію, бачу — здарылася надзвычайнае здарэнне. Вялікая дарожная карэта ляжыць на баку, фурман і два лёкаі, страшэнна перапалоханыя, стаяць перад ёю, а з карэты, што ляжыць на баку, разносяцца крыкі і лямант, якія раздзіраюць душу. Думаў праехаць міма: ляжы сабе на баку; не тутэйшага прыходу! Але перасіліла чалавекалюбства, якое, як гаворыць Гейнэ, усюды лезе са сваім носам. Спыняюся. Я, мой Сямён, фурман — таксама руская душа, спяшаюся на падмогу і, такім чынам, ушасцёх падымаем нарэшце экіпаж, ставім яго на ногі, якіх у яго, праўда, і няма, таму што ён на палазах. Дапамаглі яшчэ мужыкі, што ехалі з дрывамі ў горад, атрымалі ад мяне на гарэлку. Думаю: мабыць, гэта той самы князь! Гляджу: бог мой! ён сам і ёсць, князь Гаўрыла! Вось сустрэча! Крычу яму: «Князь! дзядзечка!» Ён, вядома, амаль не пазнаў мяне з першага позірку; зрэшты, адразу ж амаль што пазнаў... глянуўшы другі раз. Скажу вам, аднак жа, што наўрад ці ён і цяпер разумее, хто я такі, і, здаецца, прымае мяне за кагосьці іншага, а не за сваяка. Я бачыў яго гадоў сем назад у Пецярбургу; ну, зразумела, я тады быў хлапчук. Я дык яго запомніў: ён мяне ўразіў, — ну, а яму дык дзе ж мяне помніць! Адрэкамендаваўся; ён у захапленні, абдымае мяне, а між тым сам увесь дрыжыць ад перапуду і плача, далібог, плача: я бачыў гэта на ўласныя вочы! Тое ды сёе, — угаварыў яго, нарэшце, перасесці ў мой вазок і хоць на адзін дзень заехаць у Мардасаў, падбадзёрыцца і адпачыць. Ён пагаджаецца без пярэчання. Гаворыць мне, што едзе ў Святазерскую пустэльнію, да іераманаха Місаіла, якога шануе і паважае; што Сцепаніда Мацвееўна, — а ўжо знас,

сваякоў, хто не чуў пра Сцепаніду Мацвееўну? — яна мяне ў мінулым годзе з Духанава памялом прагнала, — што гэтая Сцепаніда Мацвееўна атрымала пісьмо такога зместу, што ў яе, у Маскве, хтосьці канае: бацька ці дачка, хто, канкрэтна не ведаю, ды і не хачу ведаць; можа, і бацька і дачка разам; магчыма, яшчэ з прыбаўкай якога-небудзь пляменніка, што служыць па піцейнай часці... Адным словам, яна так была сканфужана, што вырашыла дзён на дзесяць развітацца са сваім князем і паляцела ў сталіцу ўпрыгожыць яе сваёй прысутнасцю. Князь сядзеў дзень, сядзеў другі, прымерваў парыкі, памадзіўся, фарбаваўся, паваражыў быў на картах (магчыма, нават і на бабáх); але стала не пад сілу без Сцепаніды Мацвееўны! загадаў запрагаць коней і паехаў у Святазерскую пустэлю. Хтосьці з дамашніх, баючыся нябачнай Сцепаніды Мацвееўны, адважыўся быў запырэчыць; але князь настаяў. Выехаў учора пасля абеду, начаваў у Ігішаве, са станцыі выехаў на світанку і, на самым павароце да іераманаха Місаіла, паляцеў з карэтай ледзь не ў яр. Я яго ратую, угаворваю заехаць да агульнага сябра нашага, вельмі паважанай Мар'і Аляксандраўны; ён гаворыць пра вас, што вы самая чароўная дама з усіх, якіх ён калі-небудзь ведаў, і вось мы тут, а князь цяпер, намерсе, папраўляе свой туалет, з дапамогай свайго камердынера, якога не забыўся ўзяць з сабою і якога ніколі і ні ў якім выпадку не забудзецца ўзяць з сабою, таму што пагодзіцца хутчэй памерці, чым з'явіцца перад дамамі без пэўнай падрыхтоўкі ці, лепш сказаць, — паправак... Вось і ўся гісторыя! Eine allerliebste Geschichte!*

— Але які ён гумарыст, Зіна! — выкрыквае Мар'я Аляксандраўна, выслухаўшы, — як ён гэта міла распавядае! Але, паслухайце, Поль, — адно пытанне: растлумачце мне як след ваша сваяцтва з князем! Вы называеце яго дзядзькам?

— Далібог, не ведаю, Мар'я Аляксандраўна, як і чым я сваяк яму: здаецца, сёмая вада, магчыма, нават і не на кісялі, а на чым-небудзь іншым. Маёй віны тут зусім няма; а вінаватая ва ўсім гэтым цётхна Аглая Міхайлаўна. Зрэшты, цётхне Аглаі Міхайлаўне больш і рабіць няма чаго, як пералічваць па пальцах сваякоў; яна ж і выправіла мяне ехаць да яго, мінулым летам, у Духанава. Сама б з'ездзіла! Проста, без цырымоній,

---

* Вельмі мілая гісторыя! (Ням.)

я называю яго дзядзечкам; ён адгукаецца. Вось вам і ўсё наша сваяцтва, на сённяшні дзень ва ўсякім выпадку...

— Але я ўсё-такі паўтару, што толькі адзін Бог мог вас навучыць прывезці яго якраз да мяне! Я пачынаю трымцець, калі ўяўляю сабе, што было б з ім, бедненькім, калі б ён апынуўся ў каго-небудзь іншага, а не ў мяне? Ды яго тут бы расхапалі, разабралі па костачках, з'елі! Кінуліся б на яго, як на руднік, як на россып, — бадай абакралі б яго! Вы не можаце нават увіць сабе, якія тут сквапныя, нізкія і вераломныя людзі, Павел Аляксандравіч!

— Ах, божа мой, ды да каго ж яго і прывезці, як не да вас, — якія вы, Мар'я Аляксандраўна! — падхоплівае Нас-тасся Пятроўна, удава, якая разлівае чай. — Ды не да Ганны ж Мікалаеўны везці яго, як вы думаеце?

— Аднак жа, чаму ён так доўга не выходзіць? Гэта нават дзіўна, — гаворыць Мар'я Аляксандраўна, нецярпліва ўстаючы з месца.

— Дзядзечка? Ды я думаю, ён яшчэ гадзін пяць будзе адзывацца! Да таго ж, паколькі ў яго зусім няма памяці, то ён, магчыма, і забыўся, што прыехаў да вас у госці. Гэта ж зусім незвычайны чалавек, Мар'я Аляксандраўна!

— Ах, кіньце, калі ласка, што вы!

— Зусім не што вы, Мар'я Аляксандраўна, а чыстая праўда! Гэта ж паўкампазіцыя, а не чалавек. Вы яго бачылі гадоў шэсць назад, а я гадзіну таму назад бачыў яго. Гэта ж напаўнябожчык! Гэта ж толькі ўспамін пра чалавека; яго ж забыліся пахаваць! У яго ж вочы ўстаўныя, ногі коркавыя, ён увесь на спружынах і гаворыць на спружынах!

— Божа мой, які вы, аднак жа, ветрагон, як я вас паслужаю! — выгукнула Мар'я Аляксандраўна, напускаючы строгі выгляд. — І я не сорамна вам, маладому чалавеку, сваяку, так гаварыць пра гэтага пашанотнага старэнькага! Не гаворачы ўжо пра яго нечуваную дабрыню, — і ўголасе яе з'яўляюцца нейкія кранальныя ноткі, — успомніце, што гэта астатак, так бы мовіць, абломак нашай арыстакратыі. Дарагі мой, топ аті! Я разумею, што вы ветрагоніце з-за нейкіх там вашых новых ідэй, пра якія ўвесь час гаворыце! Я разумею, што аснова вашага руху высакародная і сумленная. Я адчуваю, што ў гэтых новых ідэях ёсць нават штосьці ўзнёслае; але ўсё гэта не перашкаджае мне бачыць і прамы, так бы мовіць, практычны бок справы. Я пажыла на свеце, я бачыла

больш за вас, і, нарэшце, я — маці, а вы яшчэ зусім малады! Ён старэнькі і таму, на вашы вочы, смешны! Мала таго: вы нават мінулы раз гаварылі, што збіраецца адпусціць вашых сялян на волю і што трэба ж зрабіць што-небудзь для веку, а ўсё гэта таму, што вы начыталіся там якога-небудзь вашага Шэкспіра! Зразумейце, Павел Аляксандравіч, ваш Шэкспір даўным-даўно ўжо аджыў свой век, і калі б уваскрос, то, з усім сваім розумам, не зразумеў бы ў нашым жыцці ні каліва! Калі ёсць што-небудзь рыцарскае і велічнае ў нашым сучасным грамадстве, дык гэта менавіта ў вышэйшым саслоўі. Князь і ў мяшку князь, князь і ў халупе будзе як у палацы! А вось муж Наталлі Дзмітрыеўны ледзь ці не палац сабе выбудаваў, — і ўсё ж такі ён толькі муж Наталлі Дзмітрыеўны, і нічога больш! Ды і сама Наталля Дзмітрыеўна, хоць пяцьдзсят крыналінаў на сябе паначэплівае, — усё ж такі застанеца ранейшай Наталляй Дзмітрыеўнай і ніколькі не дадасць сабе. Вы таксама, часткова, прадстаўнік вышэйшага саслоўя, таму што ад яго паходзіце. Я таксама лічу сябе не чужою яму, — а дурное тое дзіця, якое пэцкае сваё гняздо! Але, урэшце, вы самі зразумеце ўсё гэта лепш за мяне, mon cher Paul*, і забудзьцеся вы на вашага Шэкспіра. Прадказваю вам. Я ўпэўнена, што вы нават і цяпер не зусім шчыры, а так толькі, моднічаеце. Зрэшты, я загаварылася. Пабудзьце тут, mon cher Paul, я сама схаджу наверх і даведаюся пра князя. Магчыма, яму трэба што-небудзь, а то з маімі нікчэмнымі людзьмі...

І Мар'я Аляксандраўна паспешліва выйшла з пакоя, успамінаючы пра сваіх нікчэмных людзей.

— Мар'я Аляксандраўна, здаецца, вельмі рада, што князь не трапіў да гэтай франціхі, Ганны Мікалаеўны. А ўсё ж запэўнівала, што сваячка яму. Вось жа разрываецца, мабыць, цяпер ад прыкрасці! — сказала Настасся Пятроўна; але заўважыўшы, што ёй не адказваюць, і глянуўшы на Зіну і на Паўла Аляксандравіча, пані Зяблава адразу здагадалася і выйшла, нібыта па справе, з пакоя. Яна, зрэшты, неадкладна ўзнагародзіла сябе, спынілася каля дзвярэй і пачала падслухваць.

Павел Аляксандравіч адразу ж звярнуўся да Зіны. Ён страшэнна хваляваўся; голас яго дрыжаў.

---

* Мой мілы Поль (фр.).

— Зінаіда Афанасьеўна, вы на мяне не сярдуеце? — прамовіў ён нясмела і з умольным выглядам.

— На вас? За што ж? — сказала Зіна, злёгка пачырванеўшы і падняўшы на яго цудоўныя вочы.

— За мой ранні прыезд, Зінаіда Афанасьеўна! Я не вытрываў, я не мог чакаць яшчэ два тыдні... Вы мне нават сніліся. Я прыляцеў даведацца пра мой лёс... Але вы спахмурнелі, вы сярдуеце! Няўжо і цяпер я не пачую нічога канкрэтнага?

Зінаіда сапраўды насупілася.

— Я ведала, што вы заговорыце аб гэтым, — адказала яна, зноў апусціўшы вочы, голасам цвёрдым і строгім, але ў якім чулася прыкрасць. — І паколькі гэтае чаканне было для мяне вельмі цяжкае, то, чым хутчэй яно скончылася, тым лепш. Вы зноў патрабуеце, гэта значыць просіце, адказу. Калі ласка, я паўтараю вам яго, таму што адказ мой той самы, што і раней: пачакайце! Паўтараю вам, — я яшчэ не вырашыла і не магу вам паабяцаць стаць вашай жонкай. Гэтага не патрабуюць сілком, Павел Аляксандравіч. Але, каб супакоіць вас, дадам, што я яшчэ не адмаўляю вам канчаткова. І яшчэ зразумейце: абнадзейваючы вас цяпер добрым рашэннем, я раблю гэта толькі таму, што спягадаю вашай нецяярлівасці і неспакою. Паўтараю, што хачу застацца абсалютна свабоднай у сваім рашэнні, і калі я вам скажу ўрэшце, што я не згодна, то вы і не павінны абвінавачваць мяне, што я вас абнадзейвала. Вось так, ведайце гэта.

— Такім чынам, што ж, што ж гэта! — выкрыкнуў Мазглякоў жаласна. — Няўжо гэта надзея! Ці магу я здабыць хоць якую-небудзь надзею з вашых слоў, Зінаіда Афанасьеўна?

— Успомніце ўсё, што я вам сказала, і здабывайце ўсё, што вы жадаеце. Ваша воля! Але я больш нічога не дадам. Я вам яшчэ не адмаўляю, а гавару толькі: чакайце. Але, паўтараю вам, я пакідаю за сабою поўнае права адмовіць вам, калі мне ўздумаецца. Скажу яшчэ вось што, Павел Аляксандравіч: калі вы прыехалі раней вызначанага для адказу тэрміна, каб дзейнічаць абходным шляхам, спадзеючыся на пабочную пратэкцыю, напрыклад, хаця б на падтрымку матулі, то вы вельмі памыліліся ў разліках. Я тады адмоўлю вам адразу, вы чуеце гэта? А цяпер — хопіць, і, калі ласка, да вызначанага часу не гаварыце мне пра гэта ні слова.

Усё гэта было прамоўлена суха, цвёрда і без запінкі, нібыта зараней завучана. Масье Поль зразумеў, што застаўся

з носам. У гэтую хвіліну вярнулася Мар'я Аляксандраўна. За ёю, амаль адразу ж, пані Зяблава.

— Ён, здаецца, зараз сьдзе, Зіна! Настасся Пятроўна, хутчэй заварыце новага чаю! — Мар'я Аляксандраўна была нават крыху ўсхваляваная.

— Ганна Мікалаеўна ўжо прысылала даведацца. Яе Анютка прыбягала на кухню і распытвала. Вось дык злуецца цяпер! — абвясціла Настасся Пятроўна, кідаючыся да самавара.

— А мне што да гэтага! — сказала Мар'я Аляксандраўна, адказваючы цераз плячо пані Зяблавай. — Хіба я цікаўлюся ведаць, што думае ваша Ганна Мікалаеўна? Паверце, нікога не буду падсылаць да яе на кухню. І здзіўляюся, страшэнна здзіўляюся, чаму вы ўсе лічыце мяне ворагам гэтай беднай Ганны Мікалаеўны? Я вас хачу спытацца, Павел Аляксандравіч! Вы ведаеце нас абедзвюх, — ну, з-за чаго я буду ворагам яе? За першынства? Але я абьякавая да гэтага першынства. Хай жа, хай будзе першая! Я першая гатова паехаць да яе, павіншаваць яе з яе першынствам. І нарэшце — усё гэта несправядліва. Я заступлюся за яе, я абавязана за яе заступіцца! На яе ўзвялі паклёп. За што вы ўсе на яе нападаеце? Яна маладая і любіць убory, — за гэта, ці што? Але, па-мойму, ужо лепей убory, чым што-небудзь іншае, вось як Наталля Дзмітрыеўна, якая — такое любіць, што і сказаць нельга. Ці за тое, што Ганна Мікалаеўна ездзіць па гасцях і не можа пасядзець дома? Але Бог мой! Яна не атрымала ніякай адукацыі, і ёй, вядома, цяжка разгарнуць, напрыклад, кнігу ці заняцца чым-небудзь хаця б дзве хвіліны запар. Яна какетнічае і строіць з акна вочкі ўсім, хто ні пройдзе па вуліцы. Але навошта ж яе пераконваюць, што яна прыгожанькая, калі ў яе толькі белы твар і больш нічога? Яна смешная, калі танцуе, — пагаджаюся! Але навошта ж яе пераконваюць, што яна цудоўна танцуе польку? На ёй немажлівыя наколкі і капялюшыкі, — але хіба ж яна вінаватая, што Бог не даў ёй густу, а, наадварот, даў столькі легкавернасці. Скажыце ёй, што добра будзе прыкалоць на валасы паперку ад цукеркі, яна і прыколе. Яна пляткарка, — але гэта тутэйшая звычка: хто тут не пляткарыць? Да яе ездзіць Сушылаў са сваімі бакенбардамі і раніцай, і вечарам, і ледзь што ні ноччу. Ах, Божа мой! яшчэ б: муж гуляе ў карты да пяці гадзін раніцы! Да таго ж і тут столькі дрэнных прыкладаў! Урэшце, гэта яшчэ, *можна*, і паклёп. Словам, я заўсёды, заўсёды заступлюся

за яе!.. Але, Божа мой! вось і князь! Гэта ён, ён! Я пазнаю яго! Я пазнаю яго сярод тысячы! Нарэшце ж я вас бачу, топ ргіпсе*! — закрычала Мар’я Аляксандраўна і кінулася насустрач князю, які ўваходзіў у салон.

Раздзел IV

На першы, беглы позірк вы зусім не палічыце гэтага князя за старога і, толькі паглядзеўшы бліжэй і больш уважліва, убачыце, што гэта нейкі мярцвяк на спружынах. Усе сродкі мастацтва выкарыстаны, каб закасцоміраваць гэтую мумію пад юнака. Шыкоўныя парык, бакенбарды, вусы і эспаньёлка, выдатнейшага чорнага колеру, закрываюць палавіну твару. Твар набелены і нарумянены надзвычай умела, і на ім амаль няма зморшчын. Куды яны падзеліся? — невядома. Адзеты ён абсалютна па модзе, быццам выскачыў з моднай карцінкі. На ім нейкая візітка ці штосьці накшталт гэтага, далібог, не ведаю, што канкрэтна, але толькі штосьці надзвычай моднае і сучаснае, пашытае для ранішніх візітаў. Пальчаткі, гальштук, жылетка, сарочка і ўсё іншае — усё гэта выдатнай свежасці і вытанчанага густу. Князь трохі накульгвае, але накульгвае так спрытна, як быццам і гэта неабходна па модзе. На воку яго шкельца, на тым самым воку, якое і так шкляное. Князь прамочаны духамі. Размаўляючы, ён неяк асабліва расцягвае некаторыя словы, — можа, ад старэчай немачы, можа, таму, што ўсе зубы ўстаўныя, можа, і для большай важнасці. Некаторыя склады ён прамаўляе незвычайна соладка, асабліва націскаючы на літару э. *Так* у яго выходзіць як *ттэк*, але яшчэ крыху саладзей. Ва ўсіх манерах яго штосьці зняважлівае, засвоенае за гады яго франтаўскога жыцця. Але ўвогуле, калі і захавалася што-небудзь ад гэтага былога, франтаўскога яго жыцця, дык захавалася ўжо неяк неўсвядомлена, у выглядзе нейкага невыразнага ўспаміну, у выглядзе нейкай перажытай, адспяванай даўніны, якую, на жаль! не ўваскрэсяць ніякія касметыкі, гарсэты, парфумеры і цырульнікі. І таму будзе лепш, калі зараней прызнаем, што старэнькі калі і не выжыў яшчэ з розуму, дык даўно ўжо выжыў з памяці і штохвілінна блытаецца, паўтараецца і нават хлусіць. Патрэбна нават уменне,

---

* Князь (фр.).

каб з ім гаварыць. Але Мар'я Аляксандраўна спадзяецца на сябе і, убачыўшы князя, яе ахоплівае невыказнае захапленне.

— Але вы зусім, зусім не змяніліся! — выгуквае яна, хапаючы госця за абедзве рукі і ўсаджваючы яго ў глыбокае крэсла. — Сядайце, сядайце, князь! Шэсць гадоў, цэлых шэсць гадоў не бачыліся, і ніводнага пісьма, нават ні радочка за ўвесь гэты час! О, які вы вінаваты перада мной, князь! Якая я была злая на вас, mon cher prince! Але — чаю, чаю! Ах, Божа мой! Настасся Пятроўна, чаю!

— Дзякуй, дзя-я-куй, вінаваты! — шапялявіць князь (мы забыліся сказаць, што ён крыху шапялявіць, але і гэта робіць як быццам бы па модзе!). — Ві-на-ваты! і ўявіце сабе, яшчэ ў мінулым годзе аба-авязко-ова хацеў сюды заехаць, — дадае ён, ларніруючы пакой. — Ды напалохалі: тут, кажуць, ха-ле-ра была.

— Не, князь, у нас халеры не было, — гаворыць Мар'я Аляксандраўна.

— Тут быў падзеж жывёлы, дзядзюхна! — устаўляе Мазглякоў, жадаючы вызначыцца. Мар'я Аляксандраўна абмервае яго строгім позірмам.

— Ну так, падзеж жывёлы ці штосьці накшталт гэтага... Я і застаўся. Ну, як ваш муж, мая мілая Ганна Мікалаеўна? Усё праку-урорствуе?

— Н-не, князь, — гаворыць Мар'я Аляксандраўна, трохі заікаючыся. — Мой муж не пра-ку-рор...

— Іду на заклад, што дзядзюхна зблытаў і прымае вас за Ганну Мікалаеўну Анціпаву! — выкрыквае здагадлівы Мазглякоў, але адразу спахапіўся, заўважыўшы, што і без гэтых тлумачэнняў Мар'ю Аляксандраўну як быццам бы пакарабаціла.

— Ну так, так, Ганну Мікалаеўну, і-і... (я ўсё забываюся!) Ну так, Анціпаўну, менавіта Анці-паўну, — пацвярджае князь.

— Н-не, князь, вы вельмі памыліліся, — гаворыць Мар'я Аляксандраўна з горкай усмешкай. — Я зусім не Ганна Мікалаеўна і, прызнаюся, ніяк не чакала, што вы мяне не пазнаеце! Вы мяне здзівілі, князь! Я ваш былы сябар, Мар'я Аляксандраўна Маскалёва. Памятаеце, князь, Мар'ю Аляксандраўну?..

— Мар'ю А-лякс-анд-раўну! уявіце сабе! А я якраз думаў, што вы ж і ёсць (як яе) — ну так! Ганна Васільеўна... C'est

dйлісіеух!* Выходзіць, я не туды заехаў. А я думаў, мой дарагі, што ты якраз вя-язеш мяне да гэтай Ганны Мацвееўны. C'est charmant!** Зрэшты, гэта са мной часта здараецца... Я часта не туды заязджаю. Я ўвогуле задаволены, заўсёды задаволены, што б ні здарылася... Дык вы не Настасся Ва-сільеўна? Гэта ціка-ава...

— Мар'я Аляксандраўна, князь, Мар'я Аляксандраўна! О, які вы вінаваты перада мной! Забыць свайго лепшага, лепшага сябра!

— Ну так, леп-шага сябра... pardon, pardon!*** — шапялявіць князь, заглядваючыся на Зіну.

— А гэта мая дачка Зіна. Вы яшчэ не знаёмыя, князь. Яе не было тады, калі вы былі тут, памятаеце, — у -м годзе?

— Гэта ваша дачка! Charmante, charmante! — мармыча князь, пажадліва ларніруючы Зіну. — Mais quelle beauté!**** — шэпча ён, мабыць, уражаны.

— Чаю, князь, — гаворыць Мар'я Аляксандраўна, жадаючы звярнуць увагу князя на казачка, які стаіць перад ім з падносам у руках. Князь бярэ кубак і заглядваецца на хлопчыка, у якога пухленькія і ружовыя шчочкі.

— А-а-а, гэта ваш хлопчык? — гаворыць ён. — Які прыгожань-кі хлопчык!.. і-і-і, доб-ра... паводзіць сябе?

— Але, князь, — паспешліва перабівае Мар'я Аляксандраўна, — я чула пра жахлівае здарэнне! Скажу вам шчыра, я была як сама не свая ад перапуду... Ці не выцяліся вы? Глядзіце! з гэтым не жартуюць...

— Выкуліў! выкуліў! фурман выкуліў! — выгукнуў князь з незвычайным натхненнем. — Я ўжо думаў, што прыйшло сканчэнне свету ці што-небудзь нахштальт гэтага, і так, прызнаюся, спалохаўся, што — даруй мне, угоднік! — неба стала з аўчынку! Не чакаў, не ча-каў! зусім не ча-каў! І ва ўсім гэтым мой фурман Фе-а-філ вінаваты! Я ўжо ва ўсім на цябе спадзяюся, мой дарагі: паклапаціся і знайдзі! Я ўпэ-эў-нены, што ён рабіў за-мах на маё жыццё.

---

* Гэта цудоўна! (Фр.)

** Гэта чароўна! (Фр.)

*** Даруйце, даруйце! (Фр.)

**** Але якая прыгажуня! (Фр.)

— Добра, добра, дзядзюхна! — адказаў Павел Аляксандравіч. — Усё зраблю! Толькі паслухайце, дзядзюхна! Прабацце ж яго, дзеля сённяшняга дня, а? Як вы думаеце?

— Ніколі не дарую! Я ўпэўнены, што ён на маё жыццё рабіў замах! Ён і яшчэ Лаўрэн, якога я дома пакінуў. Уявіце: нахапаўся, ведаеце, нейкіх новых ідэй! Адмаўленне нейкае ў ім з'явілася... Адным словам, камуніст, у поўным сэнсе слова! Я ўжо і сустракацца з ім баюся!

— Ах, як вы правільна казалі, — усклікае Мар'я Аляксандраўна. — Вы не паверыце, як я сама пакутую ад гэтых нягодных людзей! Уявіце: я цяпер замяніла двух з маіх людзей, і, прызнаюся, яны такія дурныя, што я проста б'юся з імі з рання да змяркання. Вы не ўяўляеце, наколькі яны дурныя, князь!

— Ну так, ну так! Але, прызнаюся вам, я нават люблю, калі лёгкай дурнаваты, — гаворыць князь, які, як і ўсе старэнькія, рады, калі балбатню яго ўгодліва слухаюць. — Лёгкаю гэта нават пасуе і з'яўляецца яго добрай якасцю, калі ён шчыры і неразумны. Зразумела, у некаторых толькі выпадках. Сана-ві-та-сці ў ім ад гэтага неяк больш, на твары яго нейкая ўра-ачыстасць з'яўляецца: адным словам, дабравыхаванасці больш, а я найперш патрабую ад *чалавека дабра-вы-ха-ванасці*. Вось у мяне Ця-рэнціў ёсць. Ты ж памятаеш, мой дарагі, Ця-рэнціў? Я, як глянуў на яго, дык адразу ж і вызначыўся: быць табе за швейцара! Неразумны фе-на-менальна! глядзіць, як баран на ваду! Але нейкая санавітасць, нейкая ўрачыстасць. Кадык такі, светла-ружовы! Ну, а — гэта ж пры белым гальштуку і ў поўным парадзе робіць эфект. Я яго вельмі палюбіў. Іншым разам пазіраю на яго і заглядваюся: быццам бы дысертацыю выдумляе, — такі важны выгляд! — адным словам, сапраўдны нямецкі філосаф Кант ці, больш дакладна, выкармлены тлусты індук. Надзвычайны *comme il faut* для чалавека, які на службе!..

Мар'я Аляксандраўна рагоча шчыра і з захапленнем, нават пляскае ў ладкі. Павел Аляксандравіч ад усяго сэрца падтаквае ёй: дзядзька надзвычай забаўляе яго. Зарагатала і Настасся Пятроўна. Нават і Зіна ўсміхнулася.

— Але колькі гумару, колькі весялосці, колькі ў вас дасціпнасці, князь! — усклікае Мар'я Аляксандраўна. — Якая каштоўная здольнасць заўважаць самую тонкую, самую смешную рысу!.. І знікнуць з кампаніі, замкнуцца на цэлыя

пяць гадоў! З такім талентам! Ды вы маглі б пісаць, князь! Вы маглі б паўтарыць Фанвізіна, Грыбаедава, Гогаля!..

— Ну так, ну так! — гаворыць страшэнна задаволены князь, — я магу паў-та-рыць... і, ведаеце, я калісьці быў незвычайна дасціпны. Я нават для сцэны ва-дэ-віль напісаў... Там было некалькі цудоўных куплетаў! Зрэшты, яго ніколі не ігралі...

— Ах, як бы гэта добра было прачытаць! І ведаеш, Зіна, вось цяпер бы дарэчы! У нас жа збіраюцца стварыць тэатр, — для патрыятычнага ахвяравання, князь, на карысць раненым... вось бы ваш вадэвіль!

— Вядома! Я нават зноў гатовы напісаць... зрэшты, я яго зусім не по-мню. Але, памятаю, там было два-тры такія каламбуры, што (і князь пацалаваў сваю ручку)... І ўвогуле, калі я быў у за-меж-жы, я выклікаў са-праў-дны fu-go-ge*. Лорда Байрана помню. Мы былі з ім на сяброўскай на-зе. Выдатна танцаваў кракавяк на Венскім кангрэсе.

— Лорд Байран, дзядзюхна! Злітуйцеся, дзядзюхна, што вы?

— Ну так, лорд Байран. Зрэшты, мажліва, гэта быў і не лорд Байран, а хто-небудзь іншы. Якраз не лорд Байран, а адзін паляк! Я цяпер зусім не помню. І вельмі ары-гі-нальны быў гэты па-ляк: выдаваў сябе за графа, а потым стала вядома, што ён быў нейкі там кухмайстар. Ды толькі цу-доў-на танцаваў кракавяк і, нарэшце, зламаў сабе нагу. Я яшчэ тады на гэты выпадак верш напісаў:

Наш па-ляк
Танцаваў кракавяк...

А там... а там, вось далей ужо і не ўспомню...

А нагу як зламаў,
Танцаваць перастаў.

— Ну, але ці праўда гэта, дзядзюхна? — ускліквае Мазглякоў, усё больш і больш захапляючыся.

— Здаецца, што так, дарагі мой, — адказвае дзядзюхна, — ці што-небудзь па-добнае. Зрэшты, можа, і не так, але толькі ўдалы выйшаў вершык... Увогуле я цяпер ужо не памятаю некаторыя здарэнні. Гэта ў мяне ад заняткаў.

---

* Фурор (*фр.*).

— Але скажыце, князь, чым вы ўвесь гэты час займаліся ў вашай адзіноце? — цікавіцца Мар’я Аляксандраўна. — Я так часта думала пра вас, mon cher prince, што, прызнаюся, цяпер згараю ад нецяярлівасці даведацца аб гэтым больш падрабязна...

— Чым займаўся? Ну, увогуле, ведаеце, шмат за-няткаў. Калі — адпачываеш, а часам, ведаеце, хаджу, думаю аб розных рэчах...

— У вас, дзядзюхна, мабыць, надзвычай моцнае ўяўленне?

— Надзвычай моцнае, мой мілы. Я часам такое ўяўлю, што нават сам сабе потым здзіў-ляюся. Калі я быў у Кадуеве... А ргорос!* ты ж, здаецца, кадуеўскім віцэ-губернатарам быў?

— Я, дзядзюхна? Даруйце, што вы! — ускліквае Павел Аляксандравіч.

— Уяві сабе, мой дарагі! а я цябе ўсё прымаў за віцэ-губернатара, ды і думаю: што ж гэта ў яго як быццам бы раптам стаў зусім іншы тва-ар?.. У таго, ведаеш, твар быў такі сама-віты, разумны... Не-звы-чайна разумны быў чалавек і ўсё вершы вы-дум-ляў на розныя выпадкі. Трохі, гэтак збоку, на званковага караля быў падобны...

— Не, князь, — перабівае Мар’я Аляксандраўна, — клянуся, вы загубіце сябе такім жыццём! Зачыніцца на пяць гадоў у адзіноце, нікога не бачыць, нічога не чуць! Але вы загінулы чалавек, князь! Каго хочаце спытайцеся з тых, хто вам адданы, і вам кожны скажа, што вы — загінулы чалавек!

— Няўжо? — ускліквае князь.

— Запэўніваю вас; я кажу вам як сябар, як сястра ваша! Я кажу вам таму, што вы для мяне дарагі, таму што памяць аб мінулым для мяне святая. Якая выгада была б мне крывадушніцаць? Не, вам трэба грунтоўна змяніць ваша жыццё, — іначай вы захварэеце, вы змардуеце сябе, вы можаце памерці...

— Ах, Божа мой! Няўжо так хутка памру? — усклікнуў перапалоханы князь. — І ўявіце сабе, вы ўгадалі: мяне страшэнна мучыць гемарой, асабліва апошнім часам... І калі ў мяне бываюць прыпадкі, дык увогуле дзіў-ныя пры гэтым сімптомы (я вам самым падрабязным чынам іх апішу)... Папершае...

— Дзядзюхна, гэта вы раскажаце іншым разам, а цяпер, — падхоплівае Павел Аляксандравіч, — ці не пара нам ехаць?

---

* Дарэчы! (Фр.)

— Ну так! бадай, іншым разам. Гэта, можа, і не вельмі цікава слухаць. Я цяпер думаю... Але ўсё ж такі гэта надзвычай цікавая хвароба. Ёсць розныя эпізоды... Напомні мне, мой дарагі, я ўжо табе вечарам раскажу адзін выпадак, з пад-ра-бязнас-цямі...

— Але паслухайце, князь, вы паспрабавалі б лячыцца за мяжой, — яшчэ раз перабівае Мар'я Аляксандраўна.

— За мяжой! Ну так, ну так! Я абавязкова паеду за мяжу. Я памятаю, калі быў за мяжой у дваццатыя гады, там было на-дзі-ва весела. Я ледзь-ледзь не ажаніўся з адной вікантэсай, францужанкай. Я тады быў страшэнна закаханы і хацеў прысвяціць ёй усё сваё жыццё. Але, урэшце, ажаніўся не я, а іншы. І які дзіўны выпадак: пакінуў усяго толькі на дзве гадзіны, а іншы тут жа і ўзяў верх, адзін нямецкі барон; ён яшчэ потым нейкі час у вар'яцкім доме сядзеў.

— Але, cher prince, я да таго гаварыла, што вам трэба сур'ёзна падумаць пра сваё здароўе. За мяжою такія медыкі... і, да таго ж, чаго варта ўжо адна перамена жыцця! Вам абавязкова трэба кінуць, хаця часова, ваша Духанава.

— А-аба-вяз-кова! Я ўжо даўно вырашыў і, ведаеце, маю намер лячыцца гід-ра-па-тыяй.

— Гідрапатыяй?

— Гідрапатыяй. Я ўжо раз лячыўся гід-ра-па-тыяй. Я быў тады на водах. Там была адна маскоўская пані, прозвішча я ўжо забыўся, ды толькі надзвычай паэтычная жанчына, гадоў сямідзесяці была. З ёю яшчэ дачка была, гадоў на пяцьдзсят, удава, з бяльмом на воку. Тая таксама ледзь што не вершамі гаварыла. Потым яшчэ з ёю няшчасны выпадак зда-рыўся: сваю дваровую дзеўку, раззлаваўшыся, забіла і за гэта пад судом была. Вось і надумалі яны мяне вадой лячыць. Я, скажу шчыра, ні на што не хварэў; ну, прычапіліся да мяне: «Лячыся ды лячыся!» Я, па далікатнасці, і пачаў піць вадку; думаю: і сапраўды лягчэй зро-біцца. Піў-піў, піў-піў, выпіў цэлы вадаспад, і, ведаеце, гэтая гідрапатыя — карысная рэч і вельмі шмат карысці мне прынесла, так што, каб я ўрэшце не захва-рэў, то запэўніваю вас, што быў бы абсалютна здаровы...

— Вось гэта абсалютна правільны вывад, дзядзечка! Скажыце, дзядзюхна, вы логіку вывучалі?

— Божа мой! якія вы задаеце пытанні! — строга прымячае скандалізаваная Мар'я Аляксандраўна.

— Вывучаў, мой дарагі, але толькі вельмі даўно. Я і філасофію вывучаў у Германіі, увесь курс прайшоў, але толькі тады ж усё абсалютна забыўся. Але... скажу вам шчыра... вы мяне так напалохалі гэтымі хваробамі, што я... увесь расхвальяваны. Зрэшты, я зараз вярнуся...

— Але куды ж вы, князь? — выкрыквае здзіўленая Мар'я Аляксандраўна.

— Я зараз, зараз... Я толькі запішу адну новую думку... au gevoig...*

— Які? — выкрыквае Павел Аляксандравіч і заходзіцца рогатам.

Мар'я Аляксандраўна губляе цярпліваць.

— Не разумею, абсалютна не разумею, што тут смешнага! — пачынае яна ўсхвалявана. — Смяяцца з пашанотнага старэнькага, са сваяка, падымаць на смех кожнае яго слова, карыстаючыся яго анэльскай дабрынёю! Я чырванела за вас, Павел Аляксандравіч! Але, скажыце, чым ён смешны, па-вашаму? Я не бачу ў ім нічога смешнага.

— Што ён не пазнае людзей, што ён часам заговорваецца?

— Але ж гэта вынік яго жахлівага жыцця, жахлівага пяцігадовага зняволення пад наглядом гэтай пякельнай жанчыны. Яго трэба шкадаваць, а не смяяцца з яго. Ён нават мяне не пазнаў; вы самі былі сведкам. Гэта ўжо, так бы мовіць, — крычыць! Яго, бясспрэчна, трэба выратаваць! Я прапаную яму паехаць за мяжу, выключна з надзеяй, што ён, можа, кіне гэтую... гандлярку!

— Ведаеце што? яго трэба ажаніць, Мар'я Аляксандраўна! — ускліквае Павел Аляксандравіч.

— Зноў! Але вы непапраўны пасля гэтага, масье Мазглякоў...

— Не, Мар'я Аляксандраўна, не! На гэты раз я гавару абсалютна сур'эзна! Чаму ж не ажаніць? Гэта таксама ідэя! C'est une idée comme une autre!** Чым можа гэта пашкодзіць яму, скажыце, калі ласка? Наадварот, ён зараз у такім становішчы, што такая мера можа толькі выратаваць яго! Згодна з законам, ён яшчэ можа ажаніцца. Па-першае, ён будзе вызвалены ад гэтай прайдзісветкі (даруйце за выраз). Па-другое, і галоўнае — уявіце сабе, што ён выбярэ дзяўчыну ці, яшчэ

* Да пабачэння (фр.).

** Гэтая ідэя не горшая за іншыя! (Фр.)

лепей, удаву, мілую, добрую, разумную, пяшчотную і, галоўнае, бедную, якая будзе даглядаць яго, як дачка, і зразумее, што ён, назваўшы яе сваёй жонкай, ашчаслівіў яе. А што ж для яго можа быць лепшае, як не родная, як не шчырая і высакародная істота, якая ўвесь час будзе каля яго замест гэтай... бабы? Зразумела, яна павінна быць прыгожанькая, таму што дзядзечка яшчэ да гэтай пары любіць прыгожанькіх. Вы заўважылі, як ён заглядваўся на Зінаіду Афанасьеўну?

— Ды дзе ж вы знойдзеце такую нявесту? — пытаецца Настасся Пятроўна, якая вельмі ўважліва слухала.

— Вось дык казалі: ды хоць бы вы, калі толькі заўгодна! Дазвольце спытацца: чым вы князю не нявеста! Па-першае — вы прыгожанькая, па-другое — удава, па-трэцяе, вы-сакародная, па-чацвёртае — бедная (таму што вы сапраўды небагатая), па-пятае — вы вельмі разважлівая дама, значыць, будзеце хахаць яго, клапаціцца пра яго, прагоніце тую пані ў каршэнь, паедзеце з ім за мяжу, будзеце карміць яго маннай кашкай і цукеркамі, — усё гэта якраз да той хвіліны, калі ён пакіне гэты тленны свет, што здарыцца роўна праз год, а можа, і праз два з паловай месяцы. Тады вы — княгіня, удава, багацейка і, як узнагарода за вашу рашучасць, выходзіце замуж за маркіза ці за генерал-інтэрданта! *C'est jolі**, ці не праўда?

— Фу ты, божа мой! ды я, мне так здаецца, закахалася б у яго, галубочка, ад адной удзячнасці, калі б ён толькі зрабіў мне прапанову! — ускліквае пані Зяблава, і яе цёмныя выразныя вочы зазіхацелі. — Толькі ўсё гэта — глупства!

— Глупства? хочаце, гэта будзе не глупства? Папрасіце мяне добра, а потым хоць палец мне адрэжце, калі сёння ж не будзеце яго нявестай! Ды няма нічога лягчэй угаварыць або прывабіць да чаго-небудзь дзядзечку! Ён на ўсё гаворыць: «Ну так, ну так!» — самі чулі. Мы яго ажэнім так, што ён і не пачуе. Бадай ашукаем і ажэнім; дык жа, даруйце, для яго ж карысці!.. Дык вы ўжо прыбраліся б, на ўсякі выпадак, Настасся Пятроўна!

Захапленне масье Мазглякова пераходзіць нават у азарт. У спадарыні Зяблавай, якая ні разважлівая яна, пацяклі, аднак жа, слінкі.

— Ды ўжо ж я і без вас ведаю, што сёння зусім як мурзачка, — адказала яна. — Зусім апусцілася, даўно ні пра што

* Гэта бліскуча (*фр.*).

такое і не думаю. Вось і выехала такая мадам Грыбусь... А што, я сапраўды як кухарка выглядаю?

Увесь гэты час Мар'я Аляксандраўна сядзела з нейкім дзіўным выразам твару. Я не памылюся, калі скажу, што слухала яна дзіўную прапанову Паўла Аляксандравіча з нейкім спалохам, быццам дужа збянтэжаная... Нарэшце яна апамяталася.

— Усё гэта, дапусцім, вельмі добра, але ўсё гэта глупства і недарэчнасць, а галоўнае, зусім не да месца, — рэзка перарвала яна Мазглякова.

— Але чаму ж, найдабрэйшая Мар'я Аляксандраўна, чаму ж гэта глупства і не да месца?

— Шмат па якіх прычынах, а галоўнае, таму, што вы ў мяне ў доме, што князь — мой госць і што я нікому не дазволю не паважаць мой дом. Я ўспрымаю вашы словы не іначай як жарт, Павел Аляксандравіч. Але дзякуй Богу! вось і князь!

— Вось і я! — крычыць князь, заходзячы ў пакой. — На здзіўленне, cher ami, колькі ў мяне сёння новых ідэй. А іншым разам, можа, ты і не паверыш гэтаму, як быццам іх зусім не бы-вае. Так і сяджу цэлы дзень.

— Гэта, дзядзечка, мабыць, ад сённяшняга падзення. Гэта вельмі ўзрушыла вас, і вось...

— Я і сам, мой дарагі, гэтаму ж прыпісваю і лічу гэты выпадак нават ка-рыс-ным; так што я вырашыў прабачыць майго Фе-афі-ла. Ведаеш што? мне здаецца, што ён не рабіў замах на маё жыццё; як ты лічыш? Да таго ж ён і так нядаўна ўжо быў пакараны, калі яму бараду пагалілі.

— Бараду пагалілі, дзядзечка! Але ж у яго барада, як нямецкая дзяржава?

— Ну так, як нямецкая дзяржава. Увогуле, мой дарагі, ты маеш рацыю ў сваіх вы-сно-вах. Але гэтая штучная. Вы толькі падумайце, які выпадак: раптам прысылаюць мне прэйскурант. Зноў атрыманы з-за мяжы выдатнейшыя ба-ро-ды, для фурманаў і панюў, а таксама бакенбарды, эспаньёлкі, вусы і іншае, і ўсё гэта лепшай якас-ці і самага памяркоўнага кошту. Дай, думаю, выпішу ба-ра-ду, хоць паглядзець, — што такое? Вось і выпісаў я для фурмана бараду, — сапраўды барада — цуд! Але выявілася, што ў Феафіла свая ўласная ледзь ці не ў два разы большая. Зразумела, узнікла неўразуменне: ці сваю пагаліць, ці прысланую назад адаслаць, а насіць натуральную. Я думаў-думаў і вырашыў, што ўжо лепш насіць штучную.

— Мабыць, таму што мастацтва вышэй за натуру, дзядзечка.

— Менавіта таму. І як ён пакутаваў, калі яму бараду галілі! Нібыта са сваёй кар’ерай, так з барадой расставіўся... Але ці не пара нам ехаць, мой мілы?

— Я гатовы, дзядзечка.

— Але я спадзяюся, князь, што вы толькі да аднаго губернатара! — усхвалявана ўскліквае Мар’я Аляксандраўна. — Вы цяпер *мой*, князь, і належыце маёй сям’і цэлы дзень. Я, вядома, нічога вам не буду гаварыць пра тутэйшых людзей. Магчыма, вы пажадаеце быць у Ганны Мікалаеўны, і я не маю права расчароўваць: да таго ж я абсалютна ўпэўнена, што час пакажа сваё. Але памятайце адно, што я ваша гаспадыня, сястра, матуля, нянька на ўвесь гэты дзень, і, скажу па шчырасці, я хвалююся за вас, князь! Вы не ведаеце, не, вы зусім не ведаеце гэтых людзей, ва ўсякім выпадку, да пары да часу!..

— Даверцеся мне, Мар’я Аляксандраўна. Усё, што я вам абяцаў, так і будзе, — гаворыць Мазглякоў.

— Ды ну вас, ветрагон! даверыцца вам! Я вас чакаю на абед, князь. Мы абедзем рана. І як жа я шкадую, што якраз цяпер мой муж у вёсцы! як бы ён узрадаваўся ўбачыць вас! Ён так вас паважае, так шчыра любіць вас!

— Ваш муж? А ў вас ёсць і муж? — пытаецца князь.

— Ах, Божа мой! які вы няпамятлівы, князь! Але вы абсалютна, абсалютна ўсё забыліся, што было раней! Мой муж, Афанасій Мацвеевіч, няўжо вы яго не помніце? Ён цяпер у вёсцы, але вы тысячу разоў яго бачылі раней. Памятаеце, князь: Афанасій Мацвеевіч?..

— Афанасій Мацвеевіч! у вёсцы, уявіце сабе, *mais c’est délicieux!* Дык у вас ёсць і муж? Які дзіўны, аднак жа, выпадак! Гэта якраз як у тым вадэвілі: муж у дзверы, а жонка ў... даруйце, вось і забыўся! толькі некуды ж і жонка таксама паехала, здаецца, у Тулу ці ў Яраслаўль, адным словам, выходзіць неяк вельмі смешна.

— Муж за дзверы, а жонка да Цверы, дзядзюхна, — падказвае Мазглякоў.

— Ну-ну! так-так! дзякуй табе, дарагі мой, менавіта ў Цвер, *charmant, charmant!* Так што яно і складна выходзіць. Ты заўсёды ў рыфму трапляеш, мой мілы! Вось жа і я помню: у Яраслаўль ці ў Кастрому, ды толькі кудысьці і жонка таксама

паехала! Charmant, charmant! Зрэшты, я трохі забыўся, пра што пачаў гаварыць... так! Дык вось, мы едем, дарагі мой. Au revoir, madame, adieu ma charmante demoiselle*, — дадаў князь, звяртаючыся да Зіны і цалуючы кончыкі сваіх пальцаў.

— Абедаць, абедаць, князь! Не забудзьцеся хутчэй вярнуцца! — крычыць наўздагон Мар'я Аляксандраўна.

Раздзел V

— Вы б, Настасся Пятроўна, глянулі б на кухні, — гаворыць яна, правёўшы князя. — У мяне ёсць прадчуванне, што гэты вылюдак Мікітка абавязкова сапсуе абед! Я ўпэўнена, што ён ужо п'яны...

Настасся Пятроўна падпарадкоўваецца. Выходзячы, яна падазрона глянула на Мар'ю Аляксандраўну і заўважыла, што тая неяк незвычайна ўсхваляваная. Замест таго каб ісці прыглядваць за вылюдкам Мікіткам, Настасся Пятроўна праходзіць у залу, адтуль калідорам у свой пакой, адтуль у цёмны пакойчык, накшталт каморкі, дзе стаяць куфры, развешана сякое-такое адзенне і захоўваецца ў клунках чорная бялізна ўсяго дома. Яна на дыбачках падыходзіць да замкнёных дзвярэй, сцішвае сваё дыханне, нагінаецца, глядзіць у замочную шчыліну і падслухоўвае. Гэтыя дзверы — адны з трох дзвярэй таго самага пакоя, дзе засталіся цяпер Зіна і яе матуля, — заўсёды наглуха замкнёныя і забітыя.

Мар'я Аляксандраўна лічыць Настассю Пятроўну хітраватай і надзвычай легкадумнай жанчынай. Вядома, ёй часам прыходзіла думка, што Настасся Пятроўна не пацырымоніца і падслухаць. Але якраз у гэтую хвіліну пані Маскалёва такая занятая і ўсхваляваная, што абсалютна забылася аб мерах засцярогі. Яна садзіцца ў крэсла і шматзначна пазірае на Зіну. Зіна адчувае на сабе гэты позірк, і нейкая непрыемная туга пачынае сціскаць яе сэрца.

— Зіна!

Зіна павольна паварочвае да яе свой бледны твар і падымае свае чорныя задуменныя вочы.

— Зіна, я хачу пагаварыць з табой пра надзвычай важную справу.

---

* Да пабачэння, мадам, бывайце, мая мілая паненка (*фр.*).

Зіна канчаткова паварочваецца да сваёй мамачкі, складвае свае рукі і стаіць у чаканні. На твары яе прыкрасць і насмешка, што, зрэшты, яна стараецца схваць.

— Я хачу ў цябе запытацца, Зіна, як табе сёння *гэты* Мазглякоў?

— Вы ўжо даўно ведаеце, што я пра яго думаю, — нехаця адказвае Зіна.

— Так, *mon enfant**; але, мне здаецца, ён робіцца нейкім ужо занадта надакучлівым са сваімі... шуканнямі.

— Ён гаворыць, што закаханы ў мяне, і надакучліvasць яго прабачальная.

— Дзіўна! Ты раней не прабачала яго так... ахвотна. Наадварот, заўсёды на яго нападала, калі я загаворвала пра яго.

— Дзіўна і тое, што вы заўсёды абаранялі і вельмі хацелі, каб я выйшла за яго замуж, а цяпер першая на яго нападаеце.

— Амаль. Я не адмаўляюся, Зіна: я хацела цябе бачыць за Мазгляковым. Мне цяжка было бачыць тваю бясконцую тугу, твае пакуты, якія я не магу зразумець (што б ты пра мяне не думала!) і якія атручваюць мой сон па начах. Я пераканалася ўрэшце, што толькі значная перамена ў тваім жыцці можа выратаваць цябе! І перамена гэта павінна стаць — замужжа. Мы не багатыя і не можам паехаць, напрыклад, за мяжу. Тутэйшыя аслы здзіўляюцца, што табе дваццаць тры гады і ты не замужам, і выдумляюць аб гэтым гісторыі. Але няўжо ж я выдам цябе за тутэйшага саветніка ці за Івана Іванавіча, нашага страпчага? Ці ёсць тут для цябе муж? Мазглякоў, вядома, пусты, але ён усё-такі лепшы за ўсіх. Ён носіць прыстойнае прозвішча, у яго ёсць сваяцтва, у яго ёсць паўтары сотні душ; гэта ўсё-такі лепш, чым жыць кручкамі ды хабарам ды яшчэ Бог ведае якімі прыгодамі; таму я і пачала прыглядацца да яго. Але, клянуся табе, я ніколі не мела да яго сапраўднай сімпатыі. Я ўпэўнена, што гэта сам Бог папярэджваў мяне. І калі б Бог паслаў, хоць цяпер, што-небудзь лепшае — о! як гэта добра, што ты яшчэ не дала яму слова! ты ж сёння нічога не сказала яму напэўна, Зіна?

— Навошта так крыўляцца, мамачка, калі ўся справа ў двух словах? — раздражнёна прамовіла Зіна.

---

* Дзіця маё (*фр.*).

— Крыўляцца, Зіна, крыўляцца! і ты магла сказаць такое слова маці? Але што я! Ты даўно ўжо не верыш сваёй маці! Ты даўно ўжо лічыш мяне не маці, а сваім ворагам.

— Э, хопіць, мамачка! Ці нам з вамі за слова спрачацца! Хіба мы не разумеем адна адну? Быў, здаецца, час зразумець!

— Але ты абражаеш мяне, дзіця маё! Ты не верыш, што я гатовая абсалютна на ўсё, на ўсё, каб наладзіць твой лёс!

Зіна глянула на маці насмешліва і са злосцю.

— Ды ці не хочаце вы мяне выдаць за гэтага князя, каб *наладзіць* мой лёс? — спыталася яна, дзіўна ўсміхаючыся.

— Я ні слова не сказала аб гэтым, але да месца скажу, што калі б здарылася табе выйсці за князя, то гэта было б шчасцем тваім, а не вар'яцтвам...

— А я лічу, што гэта проста глупства! — запальчыва ўсклікнула Зіна. — Глупства! глупства! Яшчэ я лічу, мамачка, што ў вас занадта шмат паэтычнай нагхнёнасці, вы — жанчына-паэт, у поўным сэнсе гэтага слова; вас так і называюць тут. У вас няспынна праекты. Немагчымасць і недарэчнасць іх вас не спыняюць. Я прадчувала, калі яшчэ князь тут сядзеў, што ў вас гэта ў галаве. Калі дурэў Мазглякоў і запэўніваў, што трэба ажаніць гэтага старога, я прачытала ўсе вашы думкі на вашым твары. Я гатова ісці ў заклад, што вы аб гэтым думаеце і цяпер, з гэтым жа да мяне і пад'язджаеце. Але паколькі вашы несупынным праекты адносна мяне пачынаюць мне да смерці надакучаць, пачынаюць мучыць мяне, то прашу вас не гаварыць мне аб гэтым ні слова, ці чуеце, мамачка, — ні слова, і я б хацела, каб вы гэта запамнілі! — Яе душыў гнеў.

— Ты — дзіця, Зіна, — раздражнёнае, хворае дзіця! — сказала Мар'я Аляксандраўна расчуленым, слязлівым голасам. — Ты гаворыш са мною непачціва і абражаеш мяне. Ні адна маці не вытрымала б тое, што я ад цябе вытрымліваю штодня! Але ты раздражнёная, ты хворае, ты пакутуеш, а я — маці і, найперш, хрысціянка. Я павінна трываць і дараваць. Але адно слова, Зіна: калі б я сапраўды марыла аб гэтым саюзе, — чаму ты лічыш усё гэта глупствам? Па-мойму, Мазглякоў ніколі не гаварыў больш разумна, чым сёння, калі даводзіў, што князю неабходна жаніцьба, вядома, не на гэтай мурзе Настасі. Тут ён ужо загаварыўся.

— Паслухайце, мамачка! скажыце шчыра: вы аб гэтым пытаецеся толькі так, ад цікавасці, ці з намерам?

— Я пытаюся толькі: чаму гэта табе здаецца глупствам?

— Ах, прыкрасць! выпадзе ж такі лёс! — ускліквае Зіна, нецярпліва тупнуўшы нагою. — Вось чаму, калі гэта вам да гэтай пары невядома: не кажучы ўжо пра ўсе іншыя недарэчнасці, — выкарыстаць тое, што старэча выжыў з розуму, ашукаць яго, выйсці за яго, за калеку, каб выцягнуць у яго яго ж грошы і потым кожны дзень, кожную гадзіну жадаць яго смерці, па-мойму, гэта не толькі глупства, але, больш за тое, так нізка, так нізка, што я не магу павіншаваць вас з такімі думкамі, матулька!

Маўчанне доўжылася ці не хвіліну.

— Зіна! А ці памятаеш, што было два гады назад? — спыталася раптам Мар’я Аляксандраўна.

Зіна ўздрыгнула.

— Мамачка! — сказала яна строгім голасам, — вы ўрачыста абяцалі мне ніколі не напамінаць аб гэтым.

— А цяпер урачыста прашу цябе, дзіця маё, каб ты дазволіла мне адзін толькі раз парушыць гэтае абяцанне, якое я ніколі да гэтага часу не парушала. Зіна! прыйшоў час нам шчыра перагаварыць. Гэтыя два гады маўчання былі жахлівыя! Так не можа працягвацца!.. Я гатова на каленях маліць цябе, каб ты дазволіла мне гаварыць. Чуеш, Зіна: родная маці на каленях моліць цябе! Адначасова даю табе ўрачыстае слова маё — слова няшчаснай маці, якая горача любіць сваю дачку, што ніколі, ні ў якім разе, ні пры якіх абставінах, нават калі б справа ішла аб выратаванні жыцця майго, я ўжо не буду больш гаварыць аб гэтым. Гэта будзе апошні раз, але цяпер — гэта неабходна!

Мар’я Аляксандраўна разлічвала на поўны эффект.

— Гаварыце, — сказала Зіна, прыкметна збялеўшы.

— Дзякуй табе, Зіна. Два гады назад да нябожчыка Міці, твайго маленькага браціка, хадзіў настаўнік...

— Але навошта вы так урачыста пачынаеце, мамачка! Навошта ўсё гэта красамоўства, усе гэтыя падрабязнасці, якія абсалютна не патрэбныя, якія цяжкія і якія нам абедзвюм вельмі добра вядомыя? — з нейкай злоснай агідаю перарвала яе Зіна.

— Для таго, дзіця маё, што я, маці твая, вымушаная цяпер апраўдвацца перад табою. Для таго, што я хачу паказаць табе гэтую ж усю справу абсалютна з другога пункту гледжання, а не з таго, памылковага, погляду, якім ты прывыкла глядзець на яго. Для таго, нарэшце, каб тым лепш зразумела вывады,

якія я збіраюся з усяго гэтага вывесці. Не думай, дзіця маё, што я хачу іграць на тваіх нервах! Не, Зіна, ты знойдзеш ва мне сапраўдную маці і, можа, абліваючыся слязьмі, каля ног маіх, каля ног *нізкай жанчыны*, як ты зараз назвала мяне, сама будзеш прасіць прымірэння, якое ты так доўга, так напышліва да гэтай пары адваргала. Вось чаму я хачу выказаць усё, Зіна, усё ад самага пачатку; іначай я маўчу!

— Гаварыце, — паўтарыла Зіна, шчыра праклінаючы патрэбу красамоўства сваёй матулькі.

— Я працягваю, Зіна: гэты настаўнік павятовага вучылішча, амаль яшчэ хлопчык, робіць на цябе, абсалютна незразумелае для мяне, уражанне. Я занадта спадзявалася на тваю разважнасць, на тваю высакародную гордасць і, галоўнае, на яго нікчэмнасць (таму што трэба ж усё гаварыць), каб хоць што-небудзь падазраваць паміж вамі. І раптам ты прыходзіш да мяне і рашуча абвясчаеш, што маеш намер выйсці за яго замуж! Зіна! Гэта быў кінжал у маё сэрца! Я ўскрыкнула і страціла прытомнасць. Але... ты гэта ўсё помніш. Зразумела, што я палічыла неабходным выкарыстаць усю сваю ўладу, якую ты называла тыраніяй. Падумай: хлопчык, сын дзячка, які атрымліваў дванаццаць рублёў за месяц жалавання, карпач дрэнных вершыкаў, якія, толькі з літасці, друкуюць у «Бібліятэцы для чытання», які толькі і ўмее разважаць пра гэтага праклятага Шэкспіра, — гэты хлопчык — твой муж, муж Зінаіды Маскалёвай! Але гэта варта Фларыяна і яго пастушкоў! Прабач мяне, Зіна, але ад аднаго ўспаміну мяне ўжо пачынае калаціць. Я адмовіла яму, але ніякая ўлада не можа спыніць цябе. Твой бацька, зразумела, толькі лыпаў вачыма і нават не зразумеў, што я яму пачала тлумачыць. Ты працягваеш з гэтым хлопчыкам адносіны, нават спатканні, але што горш за ўсё, ты вырашаеш з ім перапісвацца. Па горадзе ўжо пачалі распаўсюджвацца чуткі. Мяне пачынаюць калоць намёкамі; ужо ўзрадаваліся, ужо затрубілі ва ўсе трубы, і раптам усе мае прадказанні збываюцца самым урачыстым чынам. Вы з-за нечага пасварыліся; ён аказваецца зусім нявартым цябе... хлапчуком (я ніяк не магу назваць яго чалавекам!) і пагражае табе распаўсюдзіць па горадзе твае пісьмы. Пачуўшы гэтую пагрозу, поўная гневу, ты выходзіш з сябе і даеш аплявуху. Так, Зіна, я ведаю і гэтую акалічнасць! Мне ўсё, усё вядома! Няшчасны, у той жа дзень, паказвае адно з тваіх пісьмаў нягодніку Завушыну, і праз гадзіну гэтае пісьмо ўжо знаходзіцца

ў Наталлі Дзмітрыеўны, у майго смяротнага ворага. У той жа вечар гэты вар’ят, раскаяўшыся, робіць недарэчную спробу нечым атруціць сябе. Адным словам, скандал выходзіць найжахлівы! Гэтая мурза Настасся прыбягае да мяне перапалоханая, са страшнай звесткай: ужо цэлую гадзіну пісьмо ў руках Наталлі Дзмітрыеўны; праз дзве гадзіны ўвесь горад будзе ведаць аб тваёй ганьбе! Я перамагла сябе, я не страціла прытомнасць, — але нейкімі ўдарамі ты разбіла маё сэрца, Зіна. Гэтая бессаромніца, гэты вылюдак Настасся патрабуе дзвесце рублёў серабром і за гэта клянецца дастаць назад пісьмо. Я сама, у лёгкіх чаравіках, па снезе, бягу да жыда Бумштэйна і закладваю мой фермуар — памяць праведніцы, маёй маці! Праз дзве гадзіны пісьмо было ўжо ў маіх руках. Настасся ўкрала яго. Яна ўзламала шкатулку і — гонар твой выратаваны — доказаў няма! Але ў якой трывозе ты прымусіла мяне пражыць гэты жахлівы дзень! На другі ж дзень я заўважыла, першы раз у жыцці, некалькі сівых валасоў на маёй галаве. Зіна! ты сама цяпер асэнсавала ўчынак гэтага хлопчыка. Ты сама цяпер пагаджаешся, і, магчыма, з горкай усмешкаю, што было б верхам неразважнасці даверыць яму свай лёс. Але з тае пары ты пакутуеш, ты мучышся, дзіця маё; ты не можаш забыць яго ці, лепш сказаць, не яго, — ён заўсёды быў няварты цябе, — а прывід свайго прамінулага шчасця. Гэты няшчасны цяпер на смяротным ложы; ён захварэў на сухоты, а ты — анёл дабрыні! — ты не хочаш, пакуль ён жывы, выходзіць замуж, каб не разарваць яго сэрца, таму што ён да гэтай пары яшчэ мучыцца рэўнасцю, хаця я ўпэўнена, што ён ніколі не кахаў цябе сапраўдным, узвышаным чынам! Я ведаю, што, пачуўшы аб пошуках Мазглякова, ён шпіёніў, засылаў, распытваў. Ты шкадуеш яго, дзіця маё, я зразумела цябе, і, бачыць Бог, якімі горкімі слязьмі аблівала я маю падушку!..

— Ды кінце вы ўсё гэта, мамачка! — перарывае Зіна з невыказнай тугою. — Вельмі патрэбная была тут ваша падушка, — з’едліва дадае яна. — Нельга без дэкламацыі і выкрутасаў!

— Ты не верыш мне, Зіна! Не глядзі на мяне варожа, дзіця маё! Гэтыя два гады мае вочы не высыхалі, але я хавала ад цябе мае слёзы, і, клянуся табе, я за гэты час шмат у чым змянілася! Я даўно зразумела твае пачуцці і, каюся, толькі цяпер усвядоміла ўсю сілу тваёй тугі. Хіба можна абвінавач-

ваць мяне, мая дарагая, што я глядзела на гэтую прыхільнасць як на рамантызм, навеяны гэтым праклятым Шэкспірам, які, бы знарок, усюды суне свой нос, хаця яго і не просяць. Якая маці асудзіць мяне за мой тагачасны спалох, за прынятыя меры, за строгасць майго суда? Але цяпер, цяпер, бачачы твае двухгадовыя пакуты, я разумею і цяню твае пачуцці. Павер, што я зразумела цябе, можа, значна лепш, чым ты сама сябе разумееш. Я ўпэўнена, што ты кахаеш не яго, гэтага нена туральнага хлопчыка, а залатыя мары свае, сваё згубленае шчасце, свае ўзвышаныя ідэалы. Я сама кахала, і, можа, мацней, чым ты. Я сама пакутавала; у мяне таксама былі свае ўзвышаныя ідэалы. І таму, хто можа абвінаваціць мяне цяпер, і найперш, ці можаш ты абвінавачваць мяне за тое, што я лічу саюз з князем самым выратавальным, самай неабходнай для цябе справай у цяперашнім тваім становішчы?

Зіна са здзіўленнем слухала ўсю гэтую доўгую дэкламацыю, выдатна ведаючы, што матулька ніколі не западае на такі тон без дай прычыны. Але апошні, нечаканы вывад страшэнна ўразіў яе.

— Дык няўжо вы сур'ёзна наважыліся выдаць мяне за гэтага князя? — выкрыкнула яна, уражаная, ледзь не са спалохам пазіраючы на маці сваю. — Выходзіць, гэта ўжо не адны мары, не праекты, а цвёрды ваш намер? Выходзіць, я ўгадала? І... і... якім чынам гэтае замужжа выратуе мяне і наколькі яно неабходнае ў цяперашнім маім становішчы? І... і... якім чынам усё гэта звязваецца з тым, што вы толькі што нагаварылі, — з усёй гэтай гісторыяй?.. Я зусім не разумею вас, матулька!

— А я здзіўляюся, *mon ange**, як можна не разумець усяго гэтага! — ускліквае Мар'я Аляксандраўна, таксама натхняючыся. — Па-першае, — ужо хаця б тое, што ты пераходзіш у іншае таварыства, у іншы свет! Ты назаўсёды пакідаеш гэты агідны гарадок, поўны для цябе жахлівых успамінаў, дзе цябе няма каму прывеціць, дзе ў цябе няма сябра, дзе цябе абыйгалі, дзе ўсе гэтыя сарокі ненавідзяць цябе за тваю прыгажосць. Ты можаш нават ужо гэтай жа вясной паехаць за мяжу, у Італію, у Швейцарыю, у Іспанію, Зіна, у Іспанію, дзе Альгамбра, дзе Гвадалквівір, а не тутэйшая паганая рэчачка з непрыстойнай назваю...

---

* Мой анёл (*фр.*).

— Але, пачакайце, мамачка, вы гаворыце так, нібыта я ўжо замужам ці, ва ўсякім выпадку, князь зрабіў мне прапанову!

— Не хвалойся пра гэта, мой анёл, я ведаю, што я кажу. Але — дазволь мне працягваць. Я ўжо сказала першае, цяпер другое: я разумею, дзіця маё, з якой агідаю ты аддала б руку гэтаму Мазглякову...

— Я і без вашых слоў ведаю, што я ніколі не буду яго жонкаю! — усхвалявана адказала Зіна, і вочы яе забліскацелі.

— А калі б ты ведала, як я разумею тваю агіду, дарагая мая! Гэта ж жахліва — паклясціся перад алтаром Божым, што кахаеш таго, каго не можаш кахаць! Жахліва належаць таму, каго нават не паважаеш! А ён запатрабуе твайго кахання; ён дзеля гэтага і жэніцца, я гэта бачу па тым, як ён глядзіць на цябе, калі ты адвернешся. А як жа гэта прыкідвацца! Я сама дваццаць пяць гадоў гэта раблю. Твой бацька загубіў мяне. Ён, так бы мовіць, высмактаў усю маю маладосць, а колькі разоў ты бачыла мае слёзы!..

— Татка ў вёсцы, не чапайце яго, калі ласка, — сказала Зіна.

— Ведаю, ты заўсёдна яго заступніца. Ах, Зіна! У мяне сэрца замірала, калі я, па разліку, хацела твайго шлюбу з Мазгляковым. А з князем табе няма патрэбы прытварацца. Само сабой разумеецца, што ты не можаш яго кахаць... каханнем, ды і сам ён *не здатны* патрабаваць такога кахання...

— Божа мой, якая бязглуздзіца! Але запэўніваю вас, што вы памыліліся на самым пачатку, у самым першым, галоўным! Ведайце, што я не хачу ахвяраваць сабою невядома дзеля чаго! Ведайце, што я зусім не хачу замуж, ні за кога, і застануся ў дзеўках! Вы два гады елі мяне за тое, што я не выходжу замуж. Ну што ж? давядзецца вам з гэтым прымірыцца. Не хачу, вось так! Так і будзе!

— Але, ясачка, Зіначка, не гарачыся, Богам прашу, не выслухаўшы! І што ў цябе за галоўка гарачая, сапраўды! Дазволь мне паглядзець з майго пункту гледжання, і ты адразу ж пагодзішся са мною. Князь пражыве год, ну два, і, па-мойму, лепей ужо быць маладой удавою, чым пераспелай дзеваю, не кажучы ўжо пра тое, што ты, пасля смерці яго, — княгіня, свабодная, багатая, незалежная! Дарагая мая, ты, мажліва, з пагардай глядзіш на ўсе гэтыя разлікі, — разлікі на смерць яго! Ды — я маці, а якая маці асудзіць мяне за маю прадбачлівасць? Нарэшце, калі ты, анёл дабрыні, шкадуеш да гэтага

часу таго хлопчыка, шкадуеш да такой ступені, што не хочаш нават выйсці замуж, пакуль ён жывы (як я здагадваюся), то падумай, што, выйшаўшы за князя, ты прымусіш яго ўваскрэснуць духам, узрадавацца! Калі ў яго ёсць хоць кропля разумнага сэнсу, то ён, вядома, зразумее, што ты выйшла па разліку, па неабходнасці. Нарэшце, ён зразумее... гэта значыць я хачу сказаць, што, пасля смерці князя, ты зноў можаш выйсці замуж, за каго захочаш...

— Значыць, выходзіць так: выйсці замуж за князя, абабраць яго і разлічваць потым на яго смерць, каб выйсці потым за палубоўніка. Хітра вы падводзіце вашы вынікі! Вы хочаце спакусіць мяне, прапануючы мне... Я разумею вас, матулька, добра разумею! Вы ніяк не можаце ўстрымацца ад дэманстрацыі высакародных пачуццяў, нават у гадкай справе. Сказалі б вы лепей шчыра і проста: «Зіна, гэта подласць, але яна выгадная, і таму пагадзіся на яе!» Гэта, ва ўсякім выпадку, было б праўдзіва.

— Але навошта ж, дзіця маё, глядзець абавязкова з гэтага пункту гледжання, — з пункту гледжання ашуканства, вераломства і карысталюбства? Ты лічыш мае разлікі за нізасць, за падман? Але дзеля ўсяго святога, дзе ж тут падман, якая тут нізасць? Глянь на сябе ў люстэрка: ты такая цудоўная, што за цябе можна аддаць каралеўства! І раптам ты — ты, прыгажуня — ахвяруеш старому свае лепшыя гады! Ты, як чароўная зорка, будзеш асвятляць захад яго жыцця; ты, як зялёны плюшч, будзеш абвівацца каля яго старасці, ты, а не гэтая крапіва, гэтая гнюсная жанчына, якая зачаравала яго і прагна смочка яго сокі! Няўжо ж яго грошы, яго княжства каштуюць даражэй, чым ты? Дзе ж тут падман і нізасць? Ты сама не ведаеш, што гаворыш, Зіна!

— Відаць, каштуюць, калі трэба выходзіць за калеку! Падман — заўсёды падман, мамачка, якія б ні былі мэты.

— Наадварот, дарагая мая, наадварот! На гэта можна глянуць нават з высокага, нават з хрысціянскага пункту гледжання, дзіця маё! Ты сама аднойчы, у нейкім шаленстве, сказала мне, што хочаш быць сястрою міласэрнасці. Тваё сэрца пакутавала, стала жорсткае. Ты гаварыла (я ведаю гэта), што яно ўжо не можа кахаць. Калі ты не верыш у каханне, то скіруй свае пачуцці на іншы, больш узвышаны прадмет, скіруй шчыра, як дзіця, з вераю і святасцю, — і Бог блаславіць цябе. Гэты стары таксама пакутаваў, ён няшчасны,

яго гоняць; я ўжо некалькі гадоў ведаю яго і заўсёды мела да яго сімпатыю, нахштальт любасці, як быццам штосьці прадчувала. Будзь жа яго сябрам, будзь яго дачкою, будзь, бадай, хоць цацкай яго, — калі ўжо ўсё гаворыць! — але сагрэй яго сэрца, і ты зробіш гэта для Бога, дзеля дабрачыннасці! Ён смешны, — не глядзі на гэта. Ён паўчалавек, — пашкадуў яго: ты хрысціянка! Прымуць сябе; такія подзвігі найпатрэбнейшыя. Нам здаецца: цяжка перавязваць раны ў бальніцы; небяспечна дыхаць заразлівым лазарэтным паветрам. Але ёсць анёлы Божыя, якія выконваюць гэта і славыць Бога за сваё прызначэнне. Вось лекі для твайго абражанага сэрца, занятак, подзвіг — і ты залечыш свае раны. Дзе ж тут эгаізм, дзе тут подласць? Але ты мне не верыш! Ты, можа, думаеш, што я прытвараюся, калі гавару пра абавязак, аб подзвігах. Ты не можаш зразумець, што я, жанчына свецкая, нікчэмная, магу мець сэрца, пачуцці, правілы? Што ж! не вер, абражай сваю маці, але пагадзіся, што словы яе разумныя, выратавальныя. Уяві, зрабі ласку, што гавару не я, а хтосьці; заплюшчы вочы, адварніся ў куток, уяві, што табе гаворыць нейкі нябачны голас... Цябе, галоўнае, бянтэжыць тое, што ўсё гэта будзе за грошы, нібыта гэта які-небудзь продаж ці купля? Дык адмоўся, урэшце, ад грошай, калі грошы табе такія ненавісныя! Пакінь сабе неабходнае, а ўсё раздай бедным. Дапамажы, напрыклад, хаця б яму, гэтаму няшчаснаму, на смяротным ложы.

— Ён не прыме ніякай дапамогі, — прамовіла Зіна ціха, быццам сама сабе.

— Ён не прыме, але маці яго прыме, — пераможна адказала Мар'я Аляксандраўна, — яна прыме, цішком ад яго. Ты ж прадала свае завушніцы, падарунак цёткі, і дапамагла ёй паўгода назад; я гэта ведаю. Я ведаю, што старая мые бялізну для людзей, каб карміць свайго няшчаснага сына.

— Хутка яму дапамога будзе не патрэбная!

— Ведаю і гэта, на што ты намякаеш, — падхапіла Мар'я Аляксандраўна, і натхненне, сапраўднае натхненне ахінула яе, — ведаю, пра што ты гаворыш. Гавораць, ён хворы на сухоты і хутка памрэ. Ды толькі, хто ж гэта гаворыць? Я днямі знарок спыталася пра яго ў Каліста Станіслававіча; я пацікавілася пра яго, таму што ў мяне ёсць сэрца, Зіна. Каліст Станіслававіч сказаў мне, што хвароба, вядома, небяспечная, але што ён абсалютна ўпэўнены, што небарака хварэе не на

сухоты, а так толькі, даволі моцнае грудное расстройтва. Можаш сама спытацца. Ён сказаў мне цвёрда, што пры іншых абставінах, асабліва калі б памяняць клімат і ўражанні, хворы мог бы ачуняць. Ён сказаў мне, што ў Іспаніі ёсць нейкі незвычайны востраў, здаецца, Малага, — адным словам, падобна на нейкае віно, — дзе не толькі грудныя, але нават сапраўдныя сухотныя зусім папраўляліся ад аднаго клімату, і што туды спецыяльна ездзяць лячыцца, зразумела, толькі адны вяльможы ці нават, бадай што, і купцы, але толькі самыя багатыя. Але ўжо адна гэтая чароўная Альгамбра, гэтыя мірты, гэтыя лімоны, гэтыя іспанцы на сваіх мулах! — ужо адно гэта зробіць незвычайнае ўражанне на натуру паэтычную. Ты думаеш, што ён не прыме тваёй дапамогі, тваіх грошай для гэтага падарожжа? Дык падмані яго, калі табе шкада! Падман даравальны дзеля выратавання чалавечага жыцця. Абнадзей яго, абядай яму, урэшце, каханне сваё; скажы, што выйдзеш за яго замуж, калі аўдаееш. Усё што хочаш можна сказаць самым найвысакародным чынам. Твая маці не будзе вучыць цябе невысакароднаму, Зіна; ты зробіш гэта для выратавання жыцця яго, таму — усё дазволена! Ты ўваскрэсіш яго надзей; ён сам пачне думаць аб сваім здароўі, лячыцца, слухацца медыкаў. Ён будзе старацца ўваскрэснуць для шчасця. Калі ён ачуняе, то ты хоць і не выйдзеш за яго, — усё-такі ён ачуняў, усё ж такі ты выратавала, ажывіла яго! Урэшце, можна і на яго глянуць са спачуваннем! Магчыма, лёс навучыць і зменіць яго да лепшага, і, калі толькі ён будзе варты цябе, — калі ласка, і выйдзі за яго, калі аўдаееш. Ты будзеш багатая, незалежная. Ты можаш, вылечыўшы яго, набыць становішча ў свецкіх колах, зрабіць кар’еру. Шлюб твой з ім тады будзе больш выбачальны, чым цяпер, калі ён немагчымы. Што чакае вас абодвух, калі б вы цяпер адважыліся на такое вар’яцтва? Усеагульная пагарда, галечка, кручэнне за вушы хлопчыкаў, таму што гэта звязана з яго пасадай, сумеснае чытанне Шэкспіра, вечнае знаходжанне ў Мардасаве і, урэшце, яго блізкая, немінукая смерць. Тады як уваскрэсіўшы яго, — ты ўваскрэсіш яго для карыснага жыцця, для дабрадзейнасці; дараваўшы яму, — ты прымусіш яго маліцца на сябе. Ён кроіць сабе сэрца за свой гнюсны ўчынак, а ты, даўшы яму новае жыццё, дараваўшы яму, дасі яму надзею і памірыш з самім сабою. Ён можа пачаць службу, увайсці ў чыны. Нарэшце, калі ён нават і не паправіцца, то памрэ шчаслівы, прыміраны з сабою, на

руках тваіх, таму што ты сама можаш быць каля яго ў гэтыя хвіліны, упэўнены ў каханні тваім, памілаваны табою, у засені міртаў, лімонаў, пад блакітным небам! О Зіна! усё гэта ў руках тваіх! Усе выгады на тваім баку — і ўсё гэта цераз замужжа з князем.

Мар'я Аляксандраўна закончыла. Настала даволі доўгае маўчанне. Зіна была надзвычай усхваляваная.

Мы не бяромся апісваць пачуцці Зіны; мы не можам іх ведаць. Але, здаецца, Мар'я Аляксандраўна знайшла патрэбную дарогу да яе сэрца. Не ведаючы, у якім стане знаходзіцца цяпер сэрца дачкі, яна перабрала ўсе выпадкі, у якіх яно магло знаходзіцца, і нарэшце зразумела, што патрапіла на патрэбны шлях. Яна груба дакраналася да самых балючых месцаў сэрца Зіны і, зразумела, як заўсёды, не магла абысціся, каб не выстаўляць высакародныя пачуцці, якія, вядома, не асляпілі Зіну. «Ды што ж тут такога, калі яна мне не верыць, — думала Мар'я Аляксандраўна, — толькі б яе прымусіць задумацца! толькі б больш тонка намякнуць, пра што мне нельга гаварыць адкрыта!» Так яна думала і дасягнула мэты. Эфект быў надзвычайны. Зіна ўважліва слухала. Шчокі яе гарэлі, грудзі разрываліся ад хвалявання.

— Паслухайце, мамачка, — сказала яна ўрэшце рашуча, хаця раптоўна збялелы твар яе выразна сведчыў, чаго каштавала ёй гэтая рашучасць. — Паслухайце, мамачка...

Але ў гэтае імгненне раптоўны шум, што пачуўся з пярэдняга пакоя, і рэзкі, крыклівы голас, які пытаўся, ці дома Мар'я Аляксандраўна, прымусіў Зіну спыніцца. Мар'я Аляксандраўна ўскочыла з месца.

— Ах, Божа мой! — ускрыкнула яна, — чорт нясе гэтую сароку палкоўніцу! Дык жа я яе амаль што выгнала два тыдні назад! — дадала яна ледзь не ў адчаі. — Але... але немагчыма не прыняць яе цяпер! Немагчыма! Яна, напэўна, са звесткамі, інакш не пасмела б з'явіцца. Гэта важна, Зіна! Мне трэба ведаць... Нічым цяпер нельга грэбаваць. Але як я вам удзячна за ваш візіт! — закрычала яна, кідаючыся насустрач увайшоўшай госці. — Як гэта вы вырашылі ўспомніць пра мяне, неацэнная Соф'я Пятроўна! Які ча-роў-ны сюрпрыз!

Зіна выбегла з пакоя.

Раздзел VI

Палкоўніца Соф'я Пятроўна Фарпухіна, была падобна на сароку толькі духоўна. Фізічна яна хутчэй была падобная на вераб'я. Гэта была маленькая пяцідзясяцігадовая дама, з востранькімі вочкамі, рабаціністая і з жоўтымі плямамі па ўсім твары. На маленькім, высахлым цельцы яе, якое трымалася на тоненькіх моцных вераб'іных ножках, была шаўковая цёмная сукенка, якая заўсёды шумела, таму што палкоўніца і дзве секунды не магла прабыць у спакоі. Гэта была злавесная і помслівая пляткарка. Яна звар'яцела на тым, што яна палкоўніца. З адстаўным палкоўнікам, сваім мужам, яна вельмі часта білася і драпала яму твар. Звыш таго, выпівала па чатыры чаркі гарэлкі раніцай і па столькі ж вечарам і да вар'яцтва ненавідзела Ганну Мікалаеўну Анціпаву, якая прагнала яе на мінулым тыдні са свайго дома, таксама як і Наталлю Дзмітрыеўну Паскудзіну, якая гэтаму спрыяла.

— Я да вас толькі на хвілінку, *mon ange*, — зашчабятала яна. — Я ж дарэмна і села. Я заехала толькі расказаць, што за цуды ў нас робяцца. Проста ўвесь горад звар'яцеў ад гэтага князя! Нашы прайдзісветкі — *vous comprenez!** ловяць яго, шукаюць, цягнуць як нарасхват, шампанскім пояць, — вы не паверыце! не паверыце! Ці ведаеце, што ён цяпер у Наталлі Дзмітрыеўны?

— У Наталлі Дзмітрыеўны! — закрычала Мар'я Аляксандраўна, падскачывшы на месцы. — Дык жа ён паехаў толькі да губернатара, а потым, можа, да Ганны Мікалаеўны, і то ненадоўга!

— Ну так, ненадоўга; вось і лавіце яго цяпер! Ён губернатара дома не застаў, потым паехаў да Ганны Мікалаеўны, паабяцаў абедаць у яе, а Наташка, якая цяпер ад яе не выходзіць, зацягнула яго да сябе да абеда снедаць. Вось вам і князь.

— А што ж... Мазглякоў? Ён жа абяцаў...

— Ды што вам гэты Мазглякоў! хвалёны ж ваш... Ды і ён з імі туды ж! Пабачыце, што яго там зноў за карты засадзяць, зноў прайграецца, як мінулы год прайграўся! Ды і князя таксама засадзяць; аблупяць як ліпку. А якія яна рэчы пра вас распускае, Наташка! Услых крычыць, што вы завабліваеце князя, ну там... для вядомых мэтаў, — *vous comprenez?* Сама

---

* Разумеце! (Фр.)

яму гаворыць аб гэтым. Ён, вядома, нічога не разумее, сядзіць, як мокры кот, ды на ўсякае слова: «ну так! ну так!» А сама ж, сама ж! вывела сваю Соньку — уявіце: пятнаццаць гадоў, а ўсё яшчэ ў кароценькай сукенцы водзіць! Усё гэта толькі да каленяў, як можаце сабе ўявіць... Паслалі за гэтай сіроткай Машкай, тая таксама ў кароценькай сукенцы, толькі яшчэ вышэй каленяў, я ў ларнет глядзела... На галаву ім надзелі нейкія чырвоныя шапачкі з пёрамі, — ужо і не ведаю, што гэта сабой уяўляла! — і пад фартэпіяна прымусіла абедзвюх пігаліц скакаць перад князем казачка! Ну, вы ж ведаеце слабасць гэтага князя? Ён так і растаў: «формы, кажа, формы!» У ларнетку на іх глядзіць, а яны ж стараюцца, дзве сарокі! Зачырванеліся, ногі выкручваюць, такі монплезір пайшоў, што люлі, ды і толькі! цьфу! Гэта — танец! Я сама танцавала с хусткай, на выпуску з шляхетнага пансіёна мадам Жарні, — дык я высакародны эфект зрабіла! Мне сенатары апладзіравалі! Там княжацкія і графскія дочки выходзіліся! А гэта ж проста канкан! Я згарэла ад сораму, згарэла, згарэла! Я проста не выседзела!..

— Але... хіба вы самі былі ў Наталлі Дзмітрыеўны? вы ж...

— Ну так, яна абразіла мяне на мінулым тыдні. Я гэта адкрыта ўсім гавару. Mais, ma chère*, мне захацелася хоць у шчылінку паглядзець на гэтага князя, я і прыехала. А то дзе ж бы я яго ўбачыла? Паехала б да яе, каб не гэты гадкі князёк! Уявіце сабе: усім шакалад падаюць, а мне не, і за ўвесь час са мною хаця б слова. Гэта ж яна знарок... Кадушка гэтая! Вось жа ёй цяпер! Але бывайце, mon ange, я цяпер спяшаюся, спяшаюся!.. Мне трэба абавязкова застаць Акуліну Панфілаўну і ёй расказаць... Толькі вы цяпер дык і развітайцеся з князем! Ён ужо ў вас больш не будзе. Ведаеце — у яго ж памяці няма, дык Ганна Мікалаеўна абавязкова да сябе яго перацягне! Яны ўсе баяцца, каб вы не... разумееце? наконт Зіны...

— Quelle horreur!**

— Ужо гэта я вам кажу! Увесь горад аб гэтым крычыць. Ганна Мікалаеўна абавязкова хоча пакінуць яго абедаць, а потым і зусім. Гэта яна вам на злосць робіць, mon ange. Я на яе двор у шчылінку паглядзела. Там такая мітусня: абед гату-

* Але, мая мілая (фр.).

** Які жах! (Фр.)

юць, нажамі стукаюць... за шампанскім паслалі. Спяшайцеся, спяшайцеся і перахапіце яго на дарозе, калі ён да яе паедзе. Ён жа вам першай абяцаў абедаць! Ён ваш госць, а не яе! Каб над вамі смяялася гэтая прайдзісветка, гэтая каверзніца, гэтая саплячка! Ды яна падэшвы маёй не вартая, хачя і пракурорыха! Я сама палкоўніца! Я ў шляхетным пансіёне мадам Жарні выхоўвалася... цьфу! Mais adieu, mon ange!* У мяне свае сані, а так бы я з вамі паехала...

Хадзячая газета знікла, Мар'я Аляксандраўна затрымцела ад хвалевання, але парада палкоўніцы была надзвычай ясная і практычная. Нельга было марудзіць, ды і не было калі. Але заставалася яшчэ самая галоўная затрымка.

Мар'я Аляксандраўна кінулася ў пакой Зіны.

Зіна хадзіла па пакоі ўзад і ўперад, склаўшы накрыв рукі, апусціўшы галаву, бледная і расстроена. На вачах яе былі слёзы; але рашучасць бліскацела ў яе позірку, які яна ўтаропіла на маці. Яна паспешліва выцерла слёзы, і саркастычная ўсмішка з'явілася на яе губах.

— Мамачка, — сказала яна, апырэджваючы Мар'ю Аляксандраўну, — зараз вы патрацілі на мяне шмат вашага красаўства, занадта шмат. Але вы не асяпілі мяне. Я не дзіця. Пераконваць сябе, што раблю подзвіг сястры міласэрнасці, не маючы да гэтага ніякіх схільнасцяў, апраўдваць сваю нізасць, якую робіш толькі дзеля эгаізму, але высакароднымі мэтамі, — гэта езуіцтва, якое не магло мяне падмануць. Чуеце: гэта не магло мяне падмануць, і я хачу, каб вы гэта абавязкова ведалі.

— Але, mon ange!.. — спалохана ўскрыкнула Мар'я Аляксандраўна.

— Маўчыце, мамачка! Набярыцеся цярплінасці выслухаць мяне да канца. Нягледзячы на поўнае ўсведамленне таго, што ўсё гэта толькі адно езуіцтва; нягледзячы на маё глыбокае перакананне ў абсалютнай невысакароднасці такога ўчынку, — я прымаю вашу прапанову цалкам, чуеце: *цалкам*, і абвясчаю вам, што гатова выйсці за князя і нават гатова дапамагаць вам ва ўсіх вашых высілках, каб прымусіць яго ажаніцца са мною. Навошта я гэта раблю? — вам не трэба ведаць. Хопіць і таго, што я адважылася. Я адважылася на ўсё: я буду падаваць яму боты, я буду яго служанкай, я буду

---

* Але бывайце, мой анёл! (Фр.)

скакаць дзеля яго задавальнення, каб загладзіць перад ім маю нізасць; я зраблю ўсё, што трэба, каб ён не раскайваўся ў тым, што ажаніўся са мною! Але, замест майго рашэння, я патрабую, каб вы шчыра сказалі мне: якім чынам вы ўсё гэта зробіце? Калі вы пачалі так настойліва гаварыць аб гэтым, то — я вас ведаю — вы не маглі пачаць, не маючы ў галаве якога-небудзь пэўнага плана. Будзьце шчырымі хаця б раз у жыцці; шчырасць — абавязковая ўмова! Я не магу адважыцца, не ведаючы канкрэтна, як вы ўсё гэта зробіце?

Мар'я Аляксандраўна была так ашаломлена нечаканым рашэннем Зіны, што нейкі час стаяла перад ёю, нямая і нерухомая ад здзіўлення, і глядзела на яе не міргаючы. Падрыхтаваўшыся ваяваць з упартым рамантызмам сваёй дачкі, суровай высакароднасці якой яна пастаянна баялася, яна раптам чуе, што дачка абсалютна згодна з ёю і гатовая на ўсё нават насуперак сваім перакананням! Такім чынам, справа набывала незвычайную трываласць, — і радасць забліскацела ў вачах яе.

— Зіначка! — усклікнула яна ў захапленні, — Зіначка! ты плоць і кроў мая!

Больш яна нічога не магла вымавіць і кінулася абдымаць сваю дачку.

— Ах, Божа мой! я не прашу вашых абдымкаў, мамачка, — з нецярплівай агідаю закрычала Зіна, — мне не да вашага захаплення! я патрабую ад вас адказу на маё пытанне і больш нічога.

— Але, Зіна, я ж люблю цябе! Я цябе вельмі люблю, а ты мяне адпыхваеш... дык я ж для твайго шчасця стараюся...

І непрытворныя слёзы зазіхацелі ў яе вачах. Мар'я Аляксандраўна сапраўды любіла Зіну, *па-свойму*, а гэтым разам, ад удачы і ад хвалявання, страшэнна расчулілася. Зіна, нягледзячы на некаторую абмежаванасць свайго сапраўднага погляду на рэчы, разумела, што маці яе любіць, і — гэтая любасць была ў цяжар ёй. Ёй нават было б лягчэй, калі б маці ненавідзела яе...

— Ну, не сярдуіце, мамачка, я так хвалююся, — сказала яна, каб супакоіць яе.

— Не сярдую, не сярдую, мой анёлачак! — жвава зашчабятала Мар'я Аляксандраўна. — Я ж і сама разумею, што ты хвалюешся. Вось бачыш, мая дарагая, ты патрабуеш шчырасці... Калі ласка, я буду шчырая, зусім шчырая, запэўніваю

цябе! Толькі б ты мне верыла. І, па-першае, скажу табе, што зусім дакладнага плана, гэта значыць, з усімі падрабязнасцямі, у мяне яшчэ няма, Зіначка, ды і не можа быць; ты, як разумная галоўка, зразумееш — чаму. Я нават прадбачу некаторыя цяжкасці... Вось і зараз гэтая сарока натрашчала мне ўсякай усячыны... (Ах, Божа мой! трэба спяшацца!) Бачыш, я зусім шчырая! Але, клянуся табе, я дасягну мэты! — дадала яна ўсхвалявана. — Упэўненасць мая зусім не паэзія, як ты надоечы сказала, мой анёл; яна трымаецца на справе. Яна заснавана на поўнай прыдуркаватасці князя, — а гэта ж такая канва, па якой вышывай што хочаш. Галоўнае — каб не перашкодзілі! Ды ці гэтым дурніцам перахітрыць мяне, — выкрыкнула яна, стукнуўшы рукою па сталю і бліскаючы вачыма, — ужо гэта мая справа! А для гэтага — патрэбна як мага хутчэй пачынаць, нават каб сёння і закончыць самае галоўнае, калі толькі магчыма.

— Добра, мамачка, толькі паслухайце яшчэ адну... *шчырасць*: ці ведаеце вы, чаму я так цікаўлюся вашымі планамі і не давяраю яму? Таму што на сябе не спадзяюся. Я ўжо сказала, што адважылася на гэтую нізасць; але калі падрабязнасці вашага плана будуць ужо занадта агідныя, занадта брудныя, то папярэджваю вас, што я не вытрымаю і ўсё кіну. Ведаю, што гэта новая нізасць: адважыцца на подласць і баяцца броду, у якім яна плавае, але што рабіць? Гэта абавязкова так будзе!..

— Але, Зіначка, якая ж тут ужо асаблівая подласць, топ анге? — нясмела запырэчыла была Мар'я Аляксандраўна. — Тут толькі адзін выгадны шлюб, але ж гэта ўсё так робяць! Толькі трэба з гэтага пункту глянуць, і ўсё будзе выглядаць вельмі высакародна...

— Ах, мамачка, Богам прашу, не хітруйце са мною! Вы бачыце, я на ўсё, на ўсё згодна! — ну што ж вам яшчэ? Калі ласка, не бойцеся, калі я называю рэчы іх імёнамі. Можа, гэта цяпер — адзінае маё суцяшэнне!

І горкая ўсмішка з'явілася на губах яе.

— Ну, ну, добра, мой анёлачак, можна быць нязгоднымі ў думках і ўсё-такі ўзаемна паважаць адна адну. Толькі калі ты хвалюешся за падрабязнасці і баішся, што яны будуць брудныя, то пакінь усе гэтыя клопаты мне; клянуся, што на цябе не пырсне ні кропелькі броду. Хіба ж я захачу кампраметаваць цябе перад усімі? Даверся толькі мне, і ўсё цудоўна, вельмі высакародна ўладзіцца, галоўнае — вельмі высакародна!

Скандалу не будзе ніякага, а калі і будзе які-небудзь маленькі, неабходнены скандальчык, — так... які-небудзь! — дык жа мы будзем тады ўжо далёка! тут ужо мы не застанёмся ж! Хай сабе тады крычаць на ўсё горла, напляваць на іх! Самі ж будуць зайздросціць. Ды і ці варта пра іх яшчэ думаць! Я нават здзіўляюся табе, Зіначка (але ты не злуйся на мяне), — як гэта ты, з тваёй гордасцю, іх баішся?

— Ах, мамачка, я зусім не іх баюся! вы абсалютна мяне не разумееце! — раздражнёна сказала Зіна.

— Ну, ну, міленькая, не злуйся! Я толькі да таго, што яны самі кожны Божы дзень паскудствы робяць, а ты тут усяго ж які-небудзь адзін разоў у жыцці... ды і што я, дурніца! Зусім не паскудства! Якое тут паскудства! Наадварот, гэта нават вельмі высакародна. Я абавязкова дакажу табе гэта, Зіначка. Па-першае, паўтараю, як на ўсё гэта паглядзець, з якога пункту гледжання...

— Ды хопіць, мамачка, з вашымі доказами! — гнеўна выкрыкнула Зіна і нецярпліва тупнула нагою.

— Ну, міленькая, не буду, не буду! я зноў залгалася...

Крыху памаўчалі. Мар'я Аляксандраўна пакорліва садзіла за Зінай і з непакоем глядзела ёй у вочы, як маленькі сабачка, які правінаваціўся перад сваёй пані і глядзіць ёй у вочы.

— Я нават не ўяўляю, як вы возьмецеся за справу, — з агідаю працягвала Зіна. — Я ўпэўнена, што вы натрапіце на адзін толькі сорам. Я пагарджаю іх меркаваннем, але для вас гэта будзе ганьбай.

— О, калі толькі гэта цябе непакоіць, мой анёл, — калі ласка, не турбуйся! прашу цябе, малю цябе! Толькі б мы пагадзіліся, а за мяне не хвалюйся. Ох, калі б ты толькі ведала, з якіх пераплётаў я сухая выходзіла! Ці такія справы мне даводзілася абладжваць! Ну, дык дазволь хаця б толькі паспрабаваць! Ва ўсякім выпадку, найперш трэба як мага хутчэй застацца з князем сам-насам. Гэта самае першае! А ўсё астатняе будзе залежаць ад гэтага! Але я ўжо прадчуваю і астатняе. Яны ўсе паўстануць, але... гэта нічога! Я іх сама прабяру як трэба! Палохае мяне яшчэ Мазглякоў...

— Мазглякоў? — пагардліва прамовіла Зіна.

— Ну так, Мазглякоў; толькі ты не бойся, Зіначка! клянуся табе, я яго так давяду, што ён жа будзе нам дапамагаць! Ты яшчэ не ведаеш мяне, Зіначка! ты яшчэ не ведаеш, якая я ў справе! Ах, Зіначка, міленькая! надоечы, як я пачула пра гэ-

тага князя, у мяне адразу і загарэлася думка ў галаве! Мяне як быццам бы адразу ўсю асвятліла. І хто ж, і хто ж мог чакаць, што ён да нас прыедзе? Дык жа і за тысячу гадоў не будзе больш зручнага выпадку! Зіначка! анёлачак! Не ў тым ганьба, што ты выйдзеш за старога і калеку, а ў тым, калі выйдзеш за такога, якога цярэць не можаш, а між тым сапраўды будзеш жонкай яго! А князю ж ты не будзеш сапраўднай жонкай. Гэта ж і не шлюб! Гэта проста хатні кантракт. Ды яму ж, дурню, будзе выгада, — яму ж, дурню, даюць такое неацэннае шчасце! Ах, якая ты сёння прыгажуня, Зіначка! нават красуня, а не прыгажуня! Ды я б, калі б была мужчынам, я б табе паўцарства дастала, калі б ты захацела! Аслы яны ўсе! Ну, як не пацалаваць гэту ручку? — І Мар'я Аляксандраўна гарача пацалавала руку дачкі. — Гэта ж маё цела, мая плоць, мая кроў! ды хоць сілком ажаніць яго, дурня! А як жа будзем жыць мы з табою, Зіначка! Ты ж не пакінеш мяне тут, Зіначка? Ты ж не прагоніш сваю маці, калі ў шчасце патрапіш? Мы хаця і сварыліся, мой анёлачак, а ўсё-такі ў цябе не было такога сябра, як я; усё-такі...

— Мамачка! калі вы ўжо надумаліся, то, можа, вам пара... што-небудзь і рабіць. Вы тут толькі час губляеце! — нецярпліва сказала Зіна.

— Пара, пара, Зіначка, пара! ах! я забалбалася! — спахапілася Мар'я Аляксандраўна. — Яны там хочуць зусім пераманіць князя. Зараз жа саджуся і еду! Пад'еду, выклічу Мазглякова, а там... Ды я яго сілай вывезу, калі трэба! Бывай, Зіначка, бывай, галубка, не сумуй, не сумнявайся, не маркоцься, галоўнае — не маркоцься! усё цудоўна, вельмі высакародна абладзіцца! Галоўнае, як на гэта паглядзець... ну, бывай, бывай!..

Мар'я Аляксандраўна перахрысціла Зіну, выскачыла з пакоя, хвілінку пакруцілася ў сябе перад люстэркам, а праз дзве хвіліны кацілася па мардасаўскіх вуліцах у сваёй карэце на палатах, якую штодня запрагалі гэтай парою, бо магла спа-трэбіцца для выезду. Мар'я Аляксандраўна жыла en grand*.

«Не, не вам перахітрыць мяне! — думала яна, седзячы ў сваёй карэце. — Зіна згодная, значыць, палова справы зроблена, і тут — абарвацца! Глупства! Ай ды Зіна! Урэшце такі пагадзілася! Значыць, і на тваю галоўку дзейнічаюць

---

* Раскошна (фр.).

некаторыя разлікі! Перспектыву ж я ёй выставіла прывабную! Зачапіла! Але ж гэта страх, якая яна сёння прыгожая! Ды я, з яе прыгажосцю, паў-Еўропы перавярнула б па-свойму! Ну, ды пачакаем... Шэкспір жа зляціць, калі княгіняй стане ды сёе-тое спазнае. Што яна ведае? Мардасаў ды свайго настаўніка! Хм... Толькі якая ж яна будзе княгіня! Люблю я ў ёй гэтую гордасць, смеласць, а якая непрыступная! гляне — каралева глянула. Ну як, як не разумець сваёй выгады? Нарэшце ж зразумела! Зразумее і астатняе... Я ж усё-такі буду пры ёй! Урэшце пагодзіцца са мной па ўсіх пунктах! А без мяне не абдызецца! Я сама буду княгіня; пра мяне і ў Пецярбургу даведаюцца. Бывай, гарадок! Памрэ гэты князь, памрэ гэты хлапчук, і тады я выдам яе за ўладарнага прынца! Аднаго баюся: ці не занадта я даверылася ёй? Ці не занадта я была шчырая, ці не занадта я расчулілася? Палохае яна мяне, ох палохае!»

І Мар'я Аляксандраўна паглыбілася ў роздум. Трэба адзначыць: быў ён клопатны. Ды нездарма ж людзі кажуць, што ахвота горш за няволю.

Калі Зіна засталася адна, яна доўга хадзіла ўзад і ўперад па пакоі, скрыжываўшы рукі, у задуменнасці. Яна шмат аб чым перадумала. Часта і амаль неўсвядомлена яна паўтарала: «Пара, пара, даўно пара!» Што мог азначаць гэты адрывісты вокліч? Не раз слёзы блішчалі на яе доўгіх шаўкавістых вейках. Яна не збіралася выціраць іх, спыняць. Але дарэмна яе мамачка турбавалася і старалася пранікнуць у думкі сваёй дачкі: Зіна канчаткова вырашыла і падрыхтавалася да любых вынікаў...

«Пачакай жа! — думала Настасся Пятроўна, выходзячы са сваёй каморачкі пасля ад'езду палкоўніцы. — А я ўжо і банцік ружовы хацела прышпіліць для гэтага князька! І паверыла ж, дурніца, што ён са мною ажэніцца! Вось табе і банцік! А, Мар'я Аляксандраўна! Я ў вас мурза, я жабрачка, а хабар па дзвеце рублёў бяру. Яшчэ б з цябе не ўзяць, прапусціць, франціха ты гэтакая! Я ўзяла высакародным чынам; я ўзяла на звязаныя са справай выдаткі... Можа, мне самой давялося б хабар даваць! Табе што да гэтага, што я не пагрэбавала, сваімі рукамі замок узламала? Для цябе ж старалася, беларучка ты гэтакая! Табе б толькі па канве вышываць! Пачакай жа, я табе пакажу канву! Я вам абедзвюм пакажу, якая я мурза! Спазнаеце Настассю Пятроўну і ўсю яе ціхмянасць!»

Раздзел VII

Але Мар'ю Аляксандраўну вёў яе геній. Яна задумала вельмі вялікі і смелы праект. Аддаць дачку за багацея, за князя і калеку, аддаць крадком ад усіх, выкарыстаўшы прыдуркаватасць і безабароннасць свайго госця, аддаць па-зладзейску, як казалі б ворагі Мар'і Аляксандраўны, — было б не толькі смела, але і дзёрзка. Вядома, праект быў выгадны, але ў выпадку няўдачы пакрываў вынаходніцу незвычайнай ганьбай. Мар'я Аляксандраўна гэта ведала, але не траціла надзеі. «Ці з такіх пераплётаў я сухая выходзіла!» — гаварыла яна Зіне, і гаварыла праўду. Не тое якая ж яна была б гераіня?

Бясспрэчна, што ўсё гэта было трохі падобна на разбой на вялікай дарозе; але Мар'я Аляксандраўна і на гэта не вельмі звяртала ўвагу. Наконт гэтага ў яе была адна назвіва добрая думка: «Павянчаюць, ды ўжо не развянчаюцца», — думка простая, але яна спакушала ўяўленне такімі незвычайнымі выгадамі, што Мар'ю Аляксандраўну, ад аднаго ўжо ўяўлення гэтых выгад, бралі дрыжкі і калолі мурашы. Увогуле яна страшэнна хвалявалася і сядзела ў сваёй карэце як на іголках. Як жанчына натхнёная, схільная да творчасці, яна ўжо паспела стварыць план сваіх дзеянняў. Але план гэты быў складзены начарна, увогуле, en grand* і яшчэ неяк цьмяна праглядаўся. Яшчэ трэба было прадумаць шмат якія падрабязнасці і розныя непрадбачаныя выпадкі. Але Мар'я Аляксандраўна была ўпэўненая ў сабе: яна была ўсхваляваная не страхам няўдачы — не! ёй хацелася толькі хутчэй пачаць, хутчэй у бой. Нецярплівасць, высакародная нецярплівасць паліла яе, калі яна толькі думала аб затрымках і прыпынках. Але, сказаўшы аб затрымках, мы папросім дазволу трохі патлумачыць нашу думку. Галоўную бяду прадчувала і чакала Мар'я Аляксандраўна ад высакародных сваіх суграмадзян, мардасаўцаў, і пераважна ад высакароднай кампаніі мардасаўскіх дам. Яна з уласнага вопыту ведала ўсю іх непрымірымую да сябе нянавісць. Яна, напрыклад, цвёрда ведала, што ў горадзе ў гэтую хвіліну, можа, ужо ведаюць усё пра яе намеры, хця пра іх яшчэ ніхто нікому не расказваў. Яна ведала, з неаднаразовага сумнага вопыту, што не было выпадку, нават самага сакрэтнага, у яе доме, які, здарыўшыся раніцай, не быў бы

---

* Тут: у галоўных рысах (*фр.*).

вядома пад вечар апошняй гандлярцы на рынку, апошняму наведвальніку крамы. Вядома, Мар'я Аляксандраўна яшчэ толькі прадчувала бяду, але такія прадчуванні ніколі яе не падманвалі. Не падманвалася яна і цяпер. Вось што здарылася ўжо сапраўды і чаго яшчэ яна зусім не ведала. Каля паўдня, гэта значыць, роўна праз тры гадзіны пасля прыезду князя ў Мардасаў, па горадзе распаўсюдзіліся дзіўныя чуткі. Дзе яны пачаліся — невядома, але разышліся яны амаль імгненна. Усе раптам пачалі ўпэўніваць адзін аднаго, што Мар'я Аляксандраўна ўжо засватала за князя сваю Зіну, сваю беспасажніцу, дваццацітрохадую Зіну; што Мазглякоў у адстаўцы і што ўсё гэта ўжо вырашана і падпісана. Што было прычынай такіх чутак? Няўжо ўсе так добра ведалі Мар'ю Аляксандраўну, што адразу пацэлілі ў само сэрца яе заветных думак і ідэалаў? Ні неадпаведнасць такой чуткі са звычайным ходам справы, таму што такія справы вельмі рэдка могуць абладжвацца за адну гадзіну, ні відавочная беспадстаўнасць такога паведамлення, таму што ніхто не мог дабіцца, адкуль яно пачалося, — не маглі разупэўніць мардасаўцаў. Чутка разрасталася і ўкаранялася з незвычайнай упартасцю. Самае дзіўнае, што яна пачала распаўсюджвацца менавіта ў той самы час, калі Мар'я Аляксандраўна распачала сваю нядаўнюю размову з Зінай аб гэтым жа самым прадмеце. Вось дык чуццё ў правінцыялаў! Інстынкт правінцыйных апавяшчальнікаў бывае проста дзівосны, і, зразумела, на гэта ёсць прычыны. Ён заснаваны на самым глыбокім, цікавым і шматгадовым вывучэнні адзін аднаго. Усякі правінцыял жыве як быццам бы пад шкляным каўпаком. Няма абсалютна нікай магчымасці хоць што-небудзь утаіць ад сваіх паважаных суграмадзян. Вас ведаюць наскрозь, ведаюць нават тое, што вы самі пра сябе не ведаеце. Правінцыял ужо па прыродзе сваёй, здаецца, павінен бы быць псіхолагам і сэрцаведам. Вось чаму я часам шчыра здзіўляўся, даволі часта сустракаючы ў правінцыі замест псіхолагаў і сэрцаведаў надзвычай шмат аслоў. Але гэта ўбок; гэтая думка лішняя. Вестка была грамавая. Шлюб з князем здаваўся ўсякаму такім выгадным, такім бліскучым, што нават неверагоднасць гэтай справы нікому не кідалася ў вочы. Трэба сказаць яшчэ пра адну акалічнасць: Зіну ненавідзелі, бадай, яшчэ больш, чым Мар'ю Аляксандраўну, — за што? — невядома. Магчыма, прыгажосць Зіны часткова была прычынай гэтага. Магчыма, і тое, што Мар'я Аляксандраўна

ўсё-такі была як бы свая для ўсіх мардасаўцаў, *свайго поля ягада*. Калі б яна знікала з горада, і — хто ведае? — аб гэтым бы, можа, пашкадавалі. Яна ажыўляла ўсіх бесперапыннымі гісторыямі. Без яе было б сумна. Зіна, наадварот, паводзіла сябе так, нібыта жыла на воблаку, а не ў горадзе Мардасаве. Была яна для гэтых людзей як бы не пара, не раўня і, можа, сама не заўважаючы таго, паводзіла сябе з імі страшэнна пагардліва. І раптам цяпер гэтая ж самая Зіна, пра якую нават хадзілі скандальныя гісторыі, гэтая фанабэрыстая, гэтая ганарліўка Зіна становіцца мільянеркай, княгіняй, далучыцца да знаці. Гады праз два, калі аўдавее, выйдзе за якога-небудзь герцага, магчыма, нават за генерала; чаго добрага — бадай, яшчэ за губернатара (а мардасаўскі губернатар, як знарок, удавец і надзвычай пяшчотны з жаночым полам). Тады яна будзе першая дама ў губерні, і, зразумела, адна гэтая думка ўжо была невыносная і ніколі ніякая вестка не выклікала б такога абурэння ў Мардасаве, як вестка аб выхадзе Зіны за князя. Імгненна пачуліся раз'юшаныя крыкі з усіх бакоў. Крычалі, што гэта грэх, нават подласць; што стары не ў сваім розуме; што старога падманулі, абдурылі, аблапошылі, карыстаючыся яго прыдуркаватасцю; што старога трэба выратаваць ад крыважэрных кіпцороў; што гэта, урэшце, разбой і амаральнасць; што, урэшце, чым жа іншыя горшыя за Зіну? І іншыя маглі б гэтак жа выйсці за князя. Усе гэтыя чуткі і воклічы Мар'я Аляксандраўна яшчэ толькі прадчувала, але для яе даволі было і гэтага. Яна цвёрда ведала, што ўсе, абсалютна ўсе гатовыя будуць ужыць усё, што магчыма і нават што немагчыма, каб перашкодзіць яе намерам. Ды вось жа хочучь цяпер канфіскаваць князя, так што даводзіцца вяртаць яго ледзь не з боем. Нарэшце, хаця і ўдасца злавіць і зацягнуць князя назад, нельга ж будзе трымаць яго вечна на прывязі. Нарэшце, хто дасць гарантыю, што сёння, што праз дзве ж гадзіны, увесь урачысты хор мардасаўскіх дам не будзе ў яе салоне, ды яшчэ пад такой маркай, што немагчыма будзе і адмовіць? Не пусці ў дзверы, у акно ўлезуць: выпадак амаль немагчымы, але які ўжо неаднойчы быў у Мардасаве. Адным словам, нельга было марудзіць ні на гадзіну, ні на кроплю часу, а між тым справа яшчэ і не распачыналася. Раптам геніяльная думка бліснула і імгненна саспела ў галаве Мар'і Аляксандраўны. Пра гэтую новую ідэю мы не забудземся сказаць там, дзе трэба. Цяпер толькі скажам, што якраз у

гэтую хвіліну наша гераіня ляцела па мардасаўскіх вуліцах, грозная і натхнёная, гатовая да сапраўднага бою, калі б толькі з'явілася ў гэтым патрэба, каб зацягнуць князя назад. Яна яшчэ не ведала, як гэта зробіцца і дзе яна сустрэне яго, але затое яна ведала напэўна, што хутчэй Мардасаў праваліцца скрозь зямлю, чым не выканаецца хаця б адна ёта з яе цяперашніх задум.

Першы крок удаўся найлепшым чынам. Яна паспела перахапіць князя на вуліцы і прывезла да сябе, абедаць. Калі спытаюцца: якім чынам, нягледзячы на ўсе падкопы ворагаў, ёй удалося-такі дабіцца свайго і пакінуць Ганну Мікалаеўну з даволі вялікім носам? — то я мушу сказаць, што лічу такое пытанне нават крыўдным для Мар'я Аляксандраўны. Ці не ёй атрымаць перамогу над якой-небудзь Ганнай Мікалаеўнай Анціпавай? Яна проста арыштавала князя, які ўжо пад'язджаў да дома яе саперніцы, і, нягледзячы ні на што, а разам з тым і на пярэчанні самога Мазглякова, які спалохаўся скандалу, перасадзіла старэнькага ў сваю карэту. Вось гэтым і адрознівалася Мар'я Аляксандраўна ад сваіх саперніц, што ў крытычных выпадках не думала пра скандал, бо прытрымлівалася аксіёмы, што поспех усё апраўдвае. Зразумела, князь не вельмі супраціўляўся і, як звычайна, вельмі хутка забыўся пра ўсё і застаўся вельмі задаволены. За абедам ён балбатаў не змаўкаючы, быў надзвычай вясёлы, жартаваў, каламбурыў, расказваў анекдоты, якія не заканчваў ці з аднаго пераскокваў на другі, сам гэтага не заўважаючы. У Наталлі Дзмітрыеўны ён выпіў тры бакалы шампанскага. За абедам ён выпіў яшчэ і закруціўся канчаткова. Тут ужо падлівала сама Мар'я Аляксандраўна. Абеда быў вельмі прыстойны. Вырадак Мікітка не падгадзіў. Гаспадыня ажыўляла кампанію самай чароўнай прыязнасцю. Але астатнія прысутныя, як знарок, былі надзвычай сумныя. Зіна была нейкая ўрачыста маўклівая. Мазглякоў, відаць, быў не ў сваёй талерцы і мала еў. Ён пра нешта думаў, а паколькі гэта здаралася з ім даволі рэдка, то Мар'я Аляксандраўна страшэнна хвалявалася. Настасся Пятроўна сядзела панурая і нават, употай, рабіла Мазглякову нейкія дзіўныя знакі, якія той зусім не заўважаў. Калі б не было чароўна ветлівай гаспадыні, абеда быў бы падобны на пахаванне.

А між тым Мар'я Аляксандраўна невыказна хвалявалася. Адна ўжо Зіна палохала яе страшэнна маркотным выглядам і

заплаканымі вачыма. А тут яшчэ адна цяжкасць: трэба прыспешваць, спяшацца, а гэты «пракляты» Мазглякоў сядзіць сабе, як боўдзіла, якому мала клопату, і толькі перашкаджае! Ды нельга ж, сапраўды, пачынаць такую справу пры ім! Мар'я Аляксандраўна, страшэнна ўсхваляваная, устала з-за стала. Як жа яна здзівілася, нават радасна спалохалася, проста кажучы, калі Мазглякоў, як толькі ўсталі з-за стала, сам падышоў да яе і раптам, зусім нечакана, абвясціў, што яму — хоць, вядома ж, вельмі шкада — неабходна зараз жа ехаць.

— Куды гэта? — з незвычайным спахуваннем спыталася Мар'я Аляксандраўна.

— Ведаеце, Мар'я Аляксандраўна, — пачаў устрывожана і нават трохі блытаючыся, Мазглякоў, — са мною здарылася вельмі дзіўная гісторыя. Я і не ведаю нават, як вам сказаць... Богам прашу, дайце мне парад!

— Што, што такое?

— Хросны бацька мой, Барадзеў, вы ведаеце, — той купец... сустрэўся сёння са мною. Стары страшэнна злуе, папракае, гаворыць мне, што я заганарыўся. Вось ужо трэці раз я ў Мардасаве, а да яго і нос не паказаў. «Прыязджай, кажа, сёння на чай!» Цяпер роўна чатыры гадзіны, а чай ён п'е па-старадаўняму, як прачнецца, а пятай гадзіне. Што мне рабіць? Яно, Мар'я Аляксандраўна, хай сабе, — але падумайце! Ён жа майго бацьку-нябожчыка ад пятлі выратаваў, калі той казённыя грошы прайграў. Ён і хрысціў жа мяне з гэтай прычыны. Калі зладзіцца мой шлюб з Зінаідай Афанасьеўнай, у мяне ж усяго толькі паўтараста душ. А ў яго ж, людзі кажучы, мільён, нават больш. Бяздзетны. Дагодзіш яму — сто тысяч па тастаменту пакіне. Семдзсят гадоў, — падумайце!

— Ах, Божа мой! дык што ж гэта вы! што ж вы марудзіце? — выкрыкнула Мар'я Аляксандраўна, ледзь стрымліваючы сваю радасць. — Едзьце, едзьце! гэтым нельга жартаваць. Вось чаму, я гляджу, за абедам — вы такі маркотны! Едзьце, топ амі, едзьце! Ды вам бы трэба было надоечы раніцай з візітам паехаць, паказаць, што вы шануеце, што вы цэніце яго ласку! Ах, моладзь, моладзь!

— Ды вы ж самі, Мар'я Аляксандраўна, — здзіўлена крычаў Мазглякоў, — вы ж самі сварыліся на мяне за гэтае знаёмства! Гэта ж вы гаварылі, што ён мужык, барада, у сваіцтве з шынкамі, з падвальшчыкамі ды паверанымі.

— Ах, топ амі! Ці мала што мы гаворым неабдуманна! Я таксама магу памыліцца, я — не святая... Я, зрэшты, не па-

мятаю, але я магла быць у такім настроі... Нарэшце, вы тады яшчэ не сваталіся да Зіначкі... Вядома, гэта эгаізм з майго боку, але цяпер я нехаця павінна пазіраць з іншага пункту гледжання, і — якая маці можа мяне абвінаваціць у гэтым выпадку? Едзьце, не марудзьце ні хвіліны! Нават пасядзіце ў яго і вечарам... ды паслухайце! Загаварыце як-небудзь пра мяне. Скажыце, што я яго паважаю, люблю, шаную, ды гэтак трохі лепш, больш хітра! Мне б трэба самой здагадацца навесці вас на думку!

— Уваскрэслі вы мяне, Мар’я Аляксандраўна! — выкрыкнуў у захапленні Мазглякоў. — Цяпер, клянуся, буду ва ўсім вас слухацца! А то я проста баяўся вам сказаць!.. Ну, бывайце, я паехаў! Папрасіце ў Зінаіды Афанасьеўны прабачэння за мяне. Зрэшты, абавязкова сюды...

— Бласлаўляю вас, мой аті! Глядзіце ж, пагаварыце з ім пра мяне! Ён сапраўды вельмі мілы дзядок. Я даўно ўжо зусім другой думкі пра яго... Я і заўсёды, зрэшты, любіла ў ім усё гэта старадаўняе рускае, непадробнае... Au revoir, mon atі, au revoir!

«Ды як жа гэта добра, што яго чорт панясе! Не, гэта сам Бог дапамагае!» — падумала яна, задыхаючыся ад радасці.

Павел Аляксандравіч выйшаў у пярэдні пакой і апранаў ужо футра, як раптам, ні адсюль, ні адтуль, Настасся Пятроўна. Яна чакала яго.

— Куды вы? — сказала яна, утрымліваючы яго за руку.

— Да Барадуева, Настасся Пятроўна! Хросны бацька мой; зрабіў гонар мяне хрысціць... Багаты стары, пакіне што-небудзь, трэба падхваліць!..

У Паўла Аляксандравіча быў цудоўны настрой.

— Да Барадуева! ну дык і развітайцеся з нявестаю, — рэзка сказала Настасся Пятроўна.

— Як гэта «развітайцеся»?

— Ды так! Вы думалі, яна ўжо ваша! Але яе вунь за князя выдаваць хочучь. Сама чула!

— За князя? ды што вы, Настасся Пятроўна!

— Вось і «што вы»! Ці не трэба самім паглядзець і паслухаць? Кіньце ж футра, хадзіце сюды!

Ашаломлены Павел Аляксандравіч кінуў футра і на дыбачках пайшоў за Настассяй Пятроўнай. Яна прывяла яго ў тую самую каморачку, адкуль раніцай падглядвала і падслухоўвала.

— Але злітуйцеся, Настасся Пятроўна, я абсалютна нічога не разумею!..

— А раптам зразумеете, калі, нагнуўшыся, паслухаеце. Камедыя, відаць, зараз пачнецца.

— Якая камедыя?

— Цсс! не гаварыце ўголос! Камедыя ў тым, што вас проста ашукваюць. Надоечы, калі вы паехалі з князем, Мар'я Аляксандраўна цэлую гадзіну ўгаворвала Зіну выйсці замуж за гэтага князя, гаварыла, што няма нічога лягчэйшага, як абдурыць яго і прымусіць ажаніцца, і такія кручкі выводзіла, што нават мне моташна стала. Я ўсё адсюль падслухала. Зіна пагадзілася. Як жа яны вас абедзве бэсцілі! проста за дурня лічаць, а Зіна шчыра сказала, што ніколі не выйдзе за вас. Я ж дурніца! Чырвоны банцік прышпіліць хацела! Паслухайце ж, паслухайце ж!

— Ды гэта ж бязбожнае вераломства, калі так! — пра-шаптаў Павел Аляксандравіч, па-дурному пазіраючы ў вочы Настасі Пятроўны.

— Ды вы толькі паслухайце, не тое яшчэ пачуеце.

— Ды дзе ж слухаць?

— Ды вось нагнуцеся, вось у гэтую дзірачку...

— Але, Настасся Пятроўна, я... я не магу падслухоўваць.

— Эх, калі спахапіліся! Тут, бацяхна, гонар у кішэню; прыйшлі, дык ужо слухайце!

— Але, аднак жа...

— А не можаце, дык і заставайцеся з носам! Вас жа шка-дуюць, а ён куражыцца! Мне што! я ж не для сябе. Я і да вечара тут не застануся!

Павел Аляксандравіч неахвотна нагнуўся да шчылінкі. Сэрца яго грукала, у скронях стукала. Ён амаль што не раз-умеў, што з ім адбываецца.

Раздзел VIII

— Дык вам было вельмі весела, князь, у Наталлі Дзмітры-еўны? — спыталася Мар'я Аляксандраўна, драпежным позіркам аглядаючы поле бітвы, якая вось-вось мае адбыцца, і жадаючы самым нявінным чынам пачаць размову. Сэрца яе калацілася ад хвалявання і чакання.

Пасля абеда князя адразу ж перавялі ў «салон», дзе пры-малі яго раніцай. Усе ўрачыстыя сустрэчы і прыёмы пра-ходзілі ў Мар'і Аляксандраўны ў гэтым самым салоне. Яна

ганарылася гэтым пакоем. Дзядок, пасля шасці бакалаў, неяк увесь раскіс і нямоцна трымаўся на нагах. Затое лапатаў не змаўкаючы. Балбатня яго нават узмацнілася. Мар'я Аляксандраўна разумела, што гэты выбух часовы і што пацяжэламу госцю хутка захочацца спаць. Трэба было лавіць момант. Агледзеўшы поле бітвы, яна з задавальненнем заўважыла, што пажадлівы дзядок неяк асабліва спакусліва паглядваў на Зіну, і матчына сэрца яе затрымцела ад радасці.

— На-дзвы-чай цу-доўней-шая жанчына, цудоў-ней-шая жанчына!

Як ні занятая была Мар'я Аляксандраўна сваімі вялікімі планамі, але такая яго звонкая пахвала саперніцы ўкалола яе ў самае сэрца.

— Даруйце, князь! — ускрыкнула яна, бліскаючы вачыма, — калі ўжо ваша Наталля Дзмітрыеўна цудоўная жанчына, дык я ўжо і не ведаю, што пасля гэтага! Але пасля гэтага вы абсалютна не ведаеце тутэйшых людзей, абсалютна не ведаеце! Ды гэта ж толькі адно выстаўленне сваіх выдуманых вартасцяў, сваіх высакародных пачуццяў, адна камедыя, адна вонкавая залатая карá. Прыпадymiце гэтую кару і вы ўбачыце цэлае пекла пад кветкамі, цэлае асінае гняздо, дзе вас з'ядуць і костачак не пакінуць!

— Няўжо? — усклікнуў князь. — Дзіўлюся!

— Але я клянуся вам у гэтым! Ah, mon prince. Паслухай, Зіна, я павінна, я абавязана расказаць князю гэтае смешнае і нізкае здарэнне з гэтай Наталляй, на мінулым тыдні, — памятаеш? Так, князь, гэта пра тую самую вашу хвалёную Наталлю Дзмітрыеўну, якою вы так захапляецеся. О мой мілы князь! Клянуся, я не пляткарка! Але я абавязкова раскажу гэта, выключна дзеля таго, каб рассямшыць, каб паказаць вам на жывым прыкладзе, так бы мовіць, праз аптычнае шкло, што тут за людзі! Два тыдні назад прыезджала да мяне гэтая самая Наталля Дзмітрыеўна. Падалі каву, а я выйшла за нечым. Я вельмі добра памятаю, колькі ў мяне заставалася цукру ў сярэбранай цукарніцы: яна была абсалютна поўная. Вяртаюся, гляджу: ляжаць на донцы толькі тры кавалачкі. Акрамя Наталлі Дзмітрыеўны ў пакоі нікога не заставалася. Якая! У яе свой каменны дом і грошай не лічана! Гэты выпадак смешны, камічны, але мяркуйце пасля гэтага аб высакароднасці тутэйшых людзей!

— Няў-жо! — усклікнуў князь, шчыра здзіўляючыся. — Якая, аднак жа, ненатуральная прагнасьць! Няўжо ж яна ўсё адна з’ела?

— Дык вось якая яна *цудоўнейшая* жанчына, князь! ці падабаецца вам гэты ганебны выпадак? Ды я б, здаецца, памерла б у тую хвіліну, калі б адважылася на такі агідны ўчынак!

— Ну так, так... Толькі, ведаеце, яна ўсё-такі такая *belle femme**...

— Наталля Дзмітрыеўна! злітуйцеся, князь, ды гэта проста кадушка! Ах, князь, князь! што гэта вы сказалі! Я чакала, што ў вас значна лепшы густ...

— Ну так, кадушка... толькі, ведаеце, у яе такія формы... Ну, а гэтая дзяўчынка, якая тан-ца-ва-ла, у яе таксама... формы...

— Сонечка? дык яна ж яшчэ дзіця, князь! Ёй усяго чатырнаццаць гадоў!

— Ну так... толькі, ведаеце, такая спрытная, і ў яе таксама... такія формы... фарміруюцца. Мі-лень-кая такая! і другая, што з ёю тан-ца-ва-ла, таксама... фарміруецца...

— Ах, гэта няшчасная сірата, князь! Яны яе часта бяруць.

— Сі-ра-та. Брудная, зрэшты, такая, хаця б рукі вымыла... А, зрэшты, таксама пры-ваб-ная...

Прамаўляючы гэта, князь з нейкай усё большай і большай хцівасцю разглядваў Зіну ў ларнет.

— *Mais quelle charmante personne!*** — мармытаў ён на паўголосу, а сам раставаў ад асалоды.

— Зіна, сыграй нам што-небудзь, ці не, лепш заспявай! Як яна спявае, князь! Яна, можна сказаць, віртуозка, сапраўдная віртуозка! І калі б вы ведалі, князь, — працягвала Мар’я Аляксандраўна напаўголосу, калі Зіна пайшла да раяля, ступаючы сваёй ціхаю, плаўнаю хадом, ад якой ледзь не перакруціла беднага дзядка, — калі б вы ведалі, якая яна дачка! Як яна ўмее любіць, якая пяшчотная са мной! Якія пачуцці, якое сэрца!

— Ну так... пачуцці... і, ці ведаеце, я толькі адну жанчыну ведаў за ўсё сваё жыццё, з якой яна магла б зраўняцца па пры-га-жосці, — перабіў князь, глытаючы слінкі. — Гэта нябожчыца графіня Наінская, памерла гадоў трыццаць таму

* Тут: станістая жанчына (*фр.*).

** Але якая чароўная істота! (*Фр.*)

назад. Ча-роў-ная была жанчына, не-апі-са-най прыгажосці, потым яшчэ за свайго повара выйшла...

— За свайго повара, князь!

— Ну так, за свайго повара... за француза, за мяжой. Яна яму за мя-жой графскі тытул выклапатала. Відны быў сабою чалавек і надзвычай адукаваны, з маленькімі такімі ву-сі-ка-мі.

— І — і... як жа яны жылі, князь?

— Ну так, яны добра жылі. Зрэшты, яны хутка потым разышліся. Ён яе абабраў і з'ехаў. З-за нейкага соуса пасварыліся...

— Мамачка, што мне іграць? — спыталася Зіна.

— Ды ты б лепей заспявала нам, Зіна. Як яна спявае, князь! Вы любіце музыку?

— О так! Charmant, charmant! Я вельмі люблю музыку. Я за мяжой з Бетховенам быў знаёмы.

— З Бетховенам! Уяві, Зіна, князь быў знаёмы з Бетховенам! — крычыць у захапленні Мар'я Аляксандраўна. — Ах, князь! няўжо вы былі знаёмы з Бетховенам?

— Ну так... мы былі з ім у бліз-кіх ад-но-сін-нах. І вечна ў яго нос у табацы. Такі смешны!

— Бетховен?

— Ну так, Бетховен. Зрэшты, можа, гэта і не Бет-хо-вен, а які-небудзь іншы не-мец. Там вельмі шмат нем-цаў... Зрэшты, я, здаецца, блы-таю-ся.

— Дык што ж мне спяваць, мамачка? — спыталася Зіна.

— Ах, Зіна! праспявай той раманс, у якім, памятаеш, шмат рыцарскага, дзе яшчэ гэтая ўладальніца замка і яе трубадур... Ах, князь! Як я люблю ўсё гэта рыцарскае! Гэтыя замкі, замкі!.. Жыццё сярэднявечча! Гэтыя трубадуры, герольды, турніры... Я буду акампанавачь табе, Зіна. Перасядзьце сюды, князь, бліжэй! Ах, гэтыя замкі, замкі!

— Ну так... замкі. Я таксама люблю зам-кі, — мармыча ў захапленні князь, утаропіўшы на Зіну адзінае сваё вока. — Але... Божа мой! — ускліквае ён, — гэта раманс!.. Але... я ведаю гэты ра-манс... Гэта мне так на-па-мі-нае... Ах, Божа мой!

Я не вазьмуся апісваць, што зрабілася з князем, калі Зіна заспявала. Спявала яна старадаўні французскі раманс, які калісьці быў вельмі модны. Зіна спявала яго цудоўна. Яе чысты, гучны кантральга пранікаў аж у самае сэрца. Яе прыгожы твар, цудоўныя вочы, яе точаныя, дзіўныя пальчыкі, якімі яна

перагортвала ноты, яе валасы, густыя, чорныя, бліскучыя, усхваляваныя грудзі, уся фігура яе, гордая, цудоўная, высакародная, — усё гэта канчаткова зачаравала беднага дзядка. Ён не зводзіў з яе сваё вока, калі яна спявала, ён захлынаўся хваляваннем. Яго старэчае сэрца, падагрэтае шампанскім, музыкай і ўвасрэслымі ўспамінамі (а ў каго няма любімых успамінаў?), стукала часцей і часцей, як ужо даўно яно не білася... Ён гатовы быў стаць на калені перад Зінай і амаль плакаў, калі яна закончыла.

— O ma charmante enfant!* — усклікнуў ён, цалуючы яе пальчыкі. — Vous me ravissez!** Я цяпер, цяпер толькі ўспомніў... Але... але... o ma charmante enfant...

І князь нават не змог дагаварыць.

Мар'я Аляксандраўна адчула, што надышла яе хвіліна.

— Навошта ж вы губіце сябе, князь? — урачыста ўсклікнула яна. — Якое пачуццё, колькі жыццёвай сілы, якая багатая душа, і замкнуцца на ўсё жыццё ў адзіноце! збегчы ад людзей, ад сяброў! Але гэта недаравальна! Апамятайцеся, князь! гляньце на жыццё, так бы мовіць, ясным вокам! Паклічце з сэрца свайго ўспаміны мінулага — успаміны залатой вашай маладосці, залатых, бестурботных дзён, — ажывіце іх, ажывіце сябе! Пачніце зноў жыць у грамадстве, сярод людзей! Паедзьце за мяжу, у Італію, у Іспанію — у Іспанію, князь!.. Вам патрэбен кіраўнік сэрца, якое любіла б, паважала вас, спачувала вам? Але ў вас ёсць сябры! Паклічце іх, гукніце іх, і яны прыбягуць натоўпам! Я першая кіну ўсё і прыбягу на ваш покліч. Я памятаю наша сяброўства, князь; я кіну мужа і пайду за вамі... і нават, калі б я была яшчэ больш маладая, калі б я была такая ж прыгожая і цудоўная, як мая дачка, я стала б вашай спадарожніцаю, сяброўкай, вашай жонкай, калі б вы гэтага захацелі!

— І я ўпэўнены, што вы былі une charmante personne ў свой ча-ас, — прамовіў князь і смаркануўся ў насоўку. Вочы яго былі змочаны слязьмі.

— Мы жывём у нашых дзецях, князь, — натхнёна адказала Мар'я Аляксандраўна. — У мяне таксама ёсць свой анёл-ахоўнік! І гэта — яна, мая дачка, сяброўка маіх думак,

* Цудоўнае дзіця! (Фр.)

** Вы мяне ўражваеце! (Фр.)

майго сэрца, князь! Яна не прыняла ўжо сем прапаноў, бо не хацела растацца са мной.

— Выходзіць, яна з вамі паедзе, калі вы бу-дзе-це супра-ваджаць мяне за мяжу? Тады я абавязкова паеду за мяжу! — выкрыкнуў князь. — Аба-вяз-кова паеду! І калі б я мог цешыць сябе на-дзе-яй... Але яна чароўнае, ча-роў-нае дзіця! О та charmante enfant!.. І князь зноў пачаў цалаваць яе рукі. Нябога, яму хацелася стаць перад ёю на калені.

— Але... але, князь, вы гаворыце: ці можаце вы цешыць сябе надзеяй? — падхапіла Мар'я Аляксандраўна, адчуўшы новы прыліў красамоўства. — Ды вы дзівак, князь! Няўжо вы лічыце сябе нявартым увагі жанчын? Не маладоць складае прыгажосць. Успомніце, што вы, так бы мовіць, абломак арыстакратыі! вы — прадстаўнік самых вытанчаных, самых рыцарскіх пачуццяў і... манер! Хіба Марыя не пакахала старога Мазепу? Я памятаю, я чытала, што Лазён, гэты чароўны маркіз двара Людовіка... я забылася якога, — ужо ў сталым узросце, ужо дзядок, — заваяваў сэрца адной з найпершых прыдворных прыгажунь... І хто сказаў вам, што вы стары? У вас такія багатыя пачуцці, думкі, а вашае весеіосць, дасціпнасць, жыццёвая сіла, бліскучыя манеры! Але з'явіцеся дзе-небудзь цяпер, за мяжою, на водах, з маладой жонкаю, з такой жа прыгажуняй, як, напрыклад, мая Зіна, — я не пра яе гавару, я гавару толькі так, для параўнання, — і вы ўбачыце, які каласальны будзе эфект! Вы — абломак арыстакратыі, яна — красуня сярод прыгажунь! вы ўрачыста крочыце з ёю пад руку; яна спявае ў бліскучай кампаніі, вы, са свайго боку, рассыпаеце досціпы, — ды ўсе воды збягуцца глядзець на вас! Уся Еўропа закрычыць, таму што ўсе газеты, усе фельетоны на водах будуць гаварыць... Князь, князь! А вы гаворыце: ці можаце вы цешыць сябе надзеяй?

— Фельетоны... ну так, ну так!.. Гэта ў газетах... — мармыча князь, амаль што не разумеючы балбатню Мар'і Аляксандраўны і раскісае ўсё больш і больш, — але... дзі-ця маё, калі вы не ста-мі-ліся, — паўтарыце яшчэ раз той раманс, які вы зараз праспявалі!

— Ах, князь! Але ў яе ёсць і іншыя раманы, яшчэ лепшыя... Помніце, князь, «L'hirondelle»?* Вы, напэўна, чулі?

---

* «Ластаўку» (фр.).

— Так, помню... ці, лепш сказаць, я за-быў-ся. Не, не, ранейшы раманс, той самы, які яна толькі што спявала! Я не хачу «L'hirondelle»! Я хачу той раманс... — умоўна, як дзіця, гаварыў князь.

Зіна праспявала яшчэ раз. Князь не мог стрымацца і апусціўся перад ёю на калені. Ён плакаў.

— O ma belle châtelaine!* — выкрыкваў ён сваім дрыготкім, ад старасці і хвалявання голасам. — O ma charmante châtelaine! О мілае дзіця маё! вы мне так шмат чаго на-пом-нілі... з таго, што даўно прайшло... Я тады думаў, што ўсё будзе значна лепш, чым яно потым было. Я тады спяваў дуэты з вікантэсай... гэты самы раманс... а цяпер... Я не ведаю, што ўжо цяпер...

Усю гэтую прамову князь гаварыў задыхаючыся і заліпаючыся. Язык яго амаль што адзеравянеў. Некаторыя словы немагчыма было зразумець. Было добра відаць, што ён страшэнна расчуліўся. Мар'я Аляксандраўна неадкладна падліла масла ў агонь.

— Князь! Але вы, бадай, закахаетцеся ў маю Зіну! — выкрыкнула яна, адчуўшы, што надыйшла хвіліна трыумфу.

Адказ князя перасягнуў самымя лепшыя яе чаканні.

— Я, як вар'ят, закаханы ў яе! — выкрыкнуў дзядок, усё яшчэ стоячы на каленях і калоцячыся ад хвалявання. — Я гатовы аддаць ёй жыццё! І калі б я толькі мог спадзявацца... Але падыміце мяне, я тро-хі са-сла-беў... Я... калі б я толькі мог спадзявацца, прапанаваць ёй маё сэрца, то... я... яна б мне кожны дзень спявала ра-ман-сы, а я ўсё глядзеў бы на яе... усё глядзеў... Ах, Божа мой!

— Князь, князь! вы прапануеце ёй сваю руку! вы хочаце яе ўзяць у мяне, маю Зіну! маю мілую, майго анёла, Зіну! Але я не пушчу цябе, Зіна! Хай вырвуць яе з рук маіх, з рук маці! — Мар'я Аляксандраўна кінулася да дачкі і моцна сціснула яе ў абдымках, хаця адчувала, што яе даволі-такі моцна адпіхвалі... Мамачка трохі перасольвала. Зіна адчувала гэта ўсёй сваёй істотай і з невыказнай агідай пазірала на ўсю гэтую камедыю. Аднак жа яна маўчала, а гэта — усё, што трэба было Мар'і Аляксандраўне.

— Яна дзевяць разоў адмаўляла, каб толькі не разлучацца са сваёй маці! — крычала яна. — Але цяпер — маё сэрца

---

* Тут: мая цудоўная валадарка! (Фр.)

прадчувае разлуку. Яшчэ надоечы я заўважыла, што яна так пазірала на вас... Вы ўразілі яе сваім арыстакратызмам, князь, гэтай вытанчанасцю!.. О! вы разлучыце нас; я гэта прадчуваю!..

— Я так го-рача яе ка-ха-ю! — прамармытаў князь, усё яшчэ дрыжачы як асінавы лісток.

— Значыць, ты пакідаеш маці сваю! — усклікнула Мар'я Аляксандраўна, яшчэ раз кідаючыся на шыю дачкі.

Зіна спяшалася скончыць цяжкую сцэну. Яна моўчкі працягнула князю сваю цудоўную руку і нават прымусіла сябе ўсміхнуцца. Князь з глыбокай павагай прыняў гэтую ручку і гарача пачаў цалаваць яе.

— Я толькі цяпер па-чы-наю жыць, — мармытаў ён, захліпаючыся ад захаплення.

— Зіна! — урачыста прамовіла Мар'я Аляксандраўна, — глянь на гэтага чалавека! Гэта самы сумленны, самы высакародны чалавек з усіх, каго я ведаю! Гэта рыцар сярэднявечча! Але яна гэта ведае, князь; яна ведае, на гора майму сэрцу... О! навошта вы прыехалі! Я перадаю вам мой скарб, майго анёла. Бярыце яе, князь. Вас моліць маці, і якая маці асудзіць мяне за мой жаль!

— Мамачка, хопіць! — прашаптала Зіна.

— Вы абароніце яе ад крыўды, князь? Ваша шпага блісне ў вочы паклёпніку або дзёрзкаму, які наважыцца пакрыўдзіць маю Зіну?

— Хопіць, мамачка, ці я...

— Ну так, блісне... — мармытаў князь. — Я толькі цяпер пачынаю жыць... Я хачу, каб зараз жа было вяселле... Я... Я хачу зараз жа паслаць у Ду-ха-на-ва. Там у мяне брыльянты. Я хачу пакласці іх да яе ног...

— Які імпэт! якое захапленне! якія высакародныя пачуцці! — усклікнула Мар'я Аляксандраўна. — І вы маглі, князь, вы маглі загубіць сябе, адасабляючыся ад свету? Я тысячу разоў буду гэта гаварыць! Я не помню сябе, калі ўспомню аб гэтай страшэннай...

— Што ж мне ра-біць, я так ба-яўся! — мармытаў князь, расчулена хныкаючы. — Яны мяне ў вар'яцкі дом пасадзіць ха-це-лі... Я і спалохаўся.

— У вар'яцкі дом! О вылюдкі! о бесчалавечныя людзі! Онізкае вераломства! Князь — я гэта чула! Але гэта вар'яцтва з боку гэтых людзей! Але за што ж, за што?!

— А я і сам не ведаю за што! — адказаў дзядок, саслабела ўсаджваючыся ў крэсла. — Я, ведаеце, я быў на ба-лі і нейкі анекдот рас-ка-заў; а ім не спа-да-ба-ла-ся. Ну і выйшла гісторыя!

— Няўжо толькі за гэта, князь?

— Не. Я яшчэ по-тым у карты іг-раў з князем Пятром Дзямен-ці-чам і без масці за-стаў-ся. У мяне было два ка-ра-лі і тры да-мы... ці, лепш сказаць, тры да-мы і два ка-ра-лі... Не! адзін ка-роль! а потым ужо былі і да-мы...

— І за гэта? за гэта! о жажлівая бесчалавечнасць! вы плачаце, князь! Але цяпер гэтага не будзе! Цяпер я буду каля вас, мой князь; я не расстануся з Зінай, і паглядзім, ці адважацца яны слова сказаць!.. І нават, ведаеце, князь, ваш шлюб уразіць іх. Ён іх прысароміць. Яны ўбачаць, што вы яшчэ здатныя... гэта значыць, яны зразумеюць, што не выйшла б за вар'ята такая прыгажуня. Цяпер вы можаце горда падняць галаву. Вы будзеце глядзець ім проста ў твар...

— Ну так, я буду глядзець ім прос-та ў тва-ар, — прамармытаў князь, заплюшчваючы вочы.

«Аднак ён зусім раскіс, — падумала Мар'я Аляксандраўна. — Толькі словы траціць!»

— Князь, вы ўстрыможаны, я гэта бачу; вам абавязкова трэба супакойцца, адпачыць ад гэтага хвалявання, — сказала яна, па-мацярынску нагінаючыся да яго.

— Ну так, я хацеў бы крыху па-ля-жаць, — сказаў ён.

— Так, так! Супакойцеся, князь! Гэтыя хваляванні... Пачакайце, я сама праводжу вас... Я, калі трэба, сама ўкладу вас. Што вы так глядзіце на гэты партрэт, князь? Гэта партрэт маёй маці — гэтага анёла, а не жанчыны! О, чаму яе няма цяпер сярод нас! Гэта была праведніца! князь, праведніца! — іначай я не называю яе!

— Пра-вед-ні-ца? с'est jolii...* У мяне таксама была маці... princesse...** і — уявіце — на-дзвычай поўная была жан-чына... Зрэшты, я не тое хацеў ска-заць... Я тро-хі саслаб. Adieu, ma charmante enfant!.. Я з за-да-валь-неннем... я сёння... заўтра... Ну, ды ўсё роўна! au revoir, au revoir! — тут ён хацеў зрабіць ручкай, але паслізнуўся і ледзь не паваліўся на парозе.

---

* Гэта міла (фр.).

** Княгіня (фр.).

— Асцярожна, князь! Абапрыцеся на маю руку, — крычала Мар’я Аляксандраўна.

— Charmant! charmant! — мармытаў ён, выходзячы. — Я цяпер толькі пачынаю жыць...

Зіна засталася адна. Страшэнны цяжар сціскаў яе душу. Яе перапаўняла агіда, аж да млоснасці. Яна гатова была пагарджаць сабой. Шчокі яе гарэлі. Сашчапіўшы рукі, сціснуўшы зубы, апусціўшы галаву, стаяла яна, не кратаючыся з месца. Слёзы сорама пацяклі з вачэй яе... У гэтую хвіліну адчынліся дзверы і Мазглякоў убег у пакой.

Раздзел IX

Ён чуў усё, усё!

Ён сапраўды не ўвайшоў, а ўбег, бледны ад хвалявання і люгасці. Зіна пазірала на яго са здзіўленнем.

— Дык вось вы як! — закрычаў ён задыхаючыся. — Нарэшце я даведаўся, хто вы такая!

— Хто я такая! — паўтарыла Зіна, пазіраючы на яго як на вар’ята, і раптам вочы яе заблішчалі гневам.

— Як смелі вы так гаварыць са мной! — выкрыкнула яна, падыходзячы да яго.

— Я чуў усё! — паўтарыў Мазглякоў урачыста, але неяк міжвольна адступіў крок назад.

— Вы чулі? Вы падслухоўвалі? — сказала Зіна, пагардліва пазіраючы на яго.

— Так! я падслухоўваў! так, я пайшоў на подласць, але затое я даведаўся, што вы самая... Я нават не ведаю, як і выказацца, каб сказаць вам... якая вы цяпер выходзіце! — адказаў ён, пачынаючы ўсё больш і больш баяцца Зіны.

— А хай сабе вы і чулі, у чым жа вы можаце абвінаваціць мяне? Якое вы маеце права абвінавачваць мяне? Якое вы маеце права так дзёрзка гаварыць са мной?

— Я? Я якое маю права? І вы яшчэ пытаецеся? Вы выходзіце за князя, а я не маю ніякага права!.. ды вы мне слова далі, вось што!

— Калі?

— Як калі?

— Але яшчэ сёння раніцай, калі вы прыставалі да мяне, я рашуча адказвала, што не магу сказаць нічога станоўчага.

— Аднак жа вы не прагналі мяне, вы не адмовілі мне зусім, значыць, вы трымалі мяне на запас! значыць, вы заводзілі мяне.

На твары раздражнёнай Зіны з'явілася хваравітае адчуванне, як быццам бы ад вострага, пранізлівага ўнутранага болю; але яна перасіліла свае пачуцці.

— Калі я вас не праганяла, — прамовіла яна ясна і выразна, хаця голас яе крыху дрыжаў, — то выключна з жалю. Вы самі малілі мяне пачакаць, не гаварыць вам «не», але больш разгледзець вас, і «тады — сказалі вы, — тады, калі вы пераканаецеся, што я чалавек высакародны, можа, вы мне не адмовіце». Гэта былі вашы ўласныя словы на самым пачатку вашых шуканняў. Вы не можаце ад іх адмовіцца! Вы адважваецеся сказаць мне цяпер, што я заводзіла вас. Але вы самі бачылі маю агіду, калі я ўбачылася з вамі сёння, на два тыдні раней, чым вы абяцалі, і гэтай агіды я не ўтойвала перад вамі, наадварот, я яе паказала. Вы гэта самі заўважлі, таму што самі пыталіся ў мяне: ці не злуюся я за тое, што вы раней прыехалі? Ведайце, што таго не заводзяць, перад кім не могуць і *не хочуць* утаіць сваёй да яго агіды. Вы адважыліся сказаць, што я зберагала вас на запас. На гэта адкажу вам, што я думала пра вас так: «Калі ён і не адораны розумам, вельмі вялікім, то ўсё ж такі можа быць чалавекам добрым, і таму можна выйсці за яго». Але цяпер, пераканаўшыся, на маё шчасце, што вы дурань, да таго ж і злы дурань, — мне застаецца толькі пажадаць вам поўнага шчасця і шчаслівай дарогі. Бывайце!

Сказаўшы гэта, Зіна адварнула ад яго і павольна пайшла з пакоя.

Мазглякоў, скеміўшы, што ўсё страчана, закіпеў ад лютасці.

— А! дык я дурань, — крычаў ён, — дык я цяпер ужо дурань! Добра! Бывайце! Але перш чым я паеду, усяму гораду раскажу, як вы з мамачкай абдурылі князя, напаіўшы яго дап'яна. Усім раскажу! Спазнаеце Мазглякова.

Зіна ўздрыгнула і спынілася, каб адказаць, але, падумаўшы з хвіліну, толькі пагардліва паціснула плячмі і з трэскам зачыніла за сабою дзверы.

У гэтае імгненне на парозе з'явілася Мар'я Аляксандраўна. Яна чула, што выкрываў Мазглякоў, імгненна скеміла, у чым справа, і ўздрыгнула з перапуду. Мазглякоў яшчэ не пае-

хаў, Мазглякоў каля князя, Мазглякоў раззвоніць па горадзе, а тайна, хаця б ненадоўга, вельмі неабходная! Яна імгненна ўзважыла ўсе акалічнасці, і план уціхамірвання Мазглякова быў створаны.

— Што з вамі, *mon ami*? — сказала яна, падыходзячы да яго і па-сяброўску працягваючы яму руку.

— Як: *mon ami*! — крыкнуў ён гнеўна, — пасля таго, што вы нарабілі, ды яшчэ: *mon ami*. Морген фры, шаноўная вас-пані! І вы думаеце, што ашукаеце мяне яшчэ раз?

— Мне шкада, мне сапраўды шкада, што бачу вас у такім *дзіўным* настроі, Павел Аляксандравіч. Якія выказванні! вы нават не стрымліваеце словы вашыя перад дамай.

— Перад дамай! Вы... вы ўсё, што хочаце, ды толькі не дама! — крыкнуў Мазглякоў. Не ведаю, што канкрэтна хацелася яму сказаць сваім выкрыкам, але, мабыць, што-небудзь громападобнае.

Мар'я Аляксандраўна ціхмяна зазірнула яму ў вочы.

— Сядзьце! — маркотна прамовіла яна, паказваючы яму на крэсла, дзе, чвэрць гадзіны таму, знаходзіўся князь.

— Але паслухайце ўрэшце, Мар'я Аляксандраўна! — выкрыкнуў збянтэжаны Мазглякоў. — Вы пазіраеце на мяне так, нібыта вы зусім не вінаваты, а як быццам бы я вінаваты перад вамі! Ды нельга-с так!.. такі тон!.. гэта ж, нарэшце, перавышае меру чалавечай цярылівасці... ці ведаеце вы гэта?

— Дарагі мой! — сказала Мар'я Аляксандраўна, — вы дазвольце мне ўсё яшчэ называць вас гэтым імем, таму што ў вас няма лепшага сябра, як я; дарагі мой! вы пакутуеце, вы змучаны, вас укалолі ў самае сэрца, — і таму не дзіўна, што вы гаворыце са мной такім тонам. Але я адважваюся адкрыць вам усё, усё маё сэрца, тым больш што я сама адчуваю сябе трохі вінаватай перад вамі. Сядайце ж, пагаворым.

Голас Мар'і Аляксандраўны быў хваравіта мяккі. На твары адлюстравалася пакута. Здзіўлены Мазглякоў сеў у крэсла, каля яе.

— Вы падслухоўвалі? — працягвала яна, з дакорам пазіраючы на яго.

— Так, я падслухоўваў! як жа не падслухоўваць; вось бы ёлупень быў! Ва ўсякім выпадку, даведаўся пра ўсё, што вы супраць мяне задумалі, — груба адказаў Мазглякоў, падбадзёрваючы і падбухторваючы сябе ўласным гневам.

— І вы, і вы, з вашай выхаванасцю, з вашымі правіламі, маглі адважыцца на такі ўчынак? О Божа мой!

Мазглякоў нават ускочыў з крэсла.

— Але, Мар’я Аляксандраўна! — выкрыкнуў ён, — гэта, урэшце, немагчыма слухаць! Успомніце, на што вы адважыліся, з вашымі правіламі, а тады асуджайце іншых!

— Яшчэ пытанне, — сказала яна, не адказваючы на яго пытанне, — хто вас навучыў падслухоўваць, хто расказаў, хто тут шпіёнiў? — вось што я хачу ведаць.

— Ну ўжо даруйце, — гэтага не скажу-с.

— Добра. Я сама даведаюся. Я сказала, Польш, што я вінаватая перад вамі. Але калі вы ўсё прааналізуеце, усе акалічнасці, то ўбачыце, што калі я і вінаватая, то толькі ў тым, што вам жа хацела, як мага больш, добра.

— Мне? добра? Гэта ўжо нікуды не варта! Запэўніваю вас, што больш не падманеце! Не такі ўжо і хлопчык!

І ён крутнуўся ў крэсле так, што яно затрашчала.

— Калі ласка, дарагі мой, супакойцеся, калі можаце. Выслухайце мяне ўважліва, і вы самі ўсё зразумеете. Папершае, я хацела неадкладна вам усё растлумачыць, усё, і вы б ад мяне пра ўсё даведаліся, нават самыя драбніцы, не прыніжаючы сябе падслухоўваннем. Калі ж не расказала ўсё раней, надоечы, то выключна таму, што ўся справа яшчэ была ў праекце. Яна магла і не адбыцца. Бачыце: я з вамі зусім шчырая. Па-другое, не абвінавачвайце маю дачку. Яна кахае вас як звар’яцелая, і мне патрэбны былі вялікія намаганні, каб адцягнуць яе ўвагу ад вас і прымусіць яе прыняць прапанову князя.

— Я толькі што меў задавальненне чуць самы грунтоўны доказ гэтай *звар’яцелай* закаханасці, — іранічна прамовіў Мазглякоў.

— Добра! А вы як з ёю гаварылі? Ці так павінен гаварыць закаханы? Ці так гаворыць, урэшце, выхаваны чалавек? Вы абразілі і разлавалі яе.

— Ну, не да далікатнасці цяпер, Мар’я Аляксандраўна! А надоечы, калі вы абедзве рабілі такія салодкія міны мне, я паехаў за князем, а вы пачалі мяне бэсціць! Вы абгаворвалі мяне, вось што я вам гавару-с! Я гэта ўсё ведаю, усё!

— І, відаць, ўсё з тае ж бруднай крыніцы? — кінула Мар’я Аляксандраўна, пагардліва ўсміхаючыся. — Так, Павел Аляксандравіч, я абгаворвала вас, я няславіла вас і, прызнаюся, даволі доўга білася. Але ўжо адно тое, што я вымушана была вас чарніць перад ёю, можа, нават узводзіць паклёп на

вас, — ужо адно гэта сведчыць, як цяжка мне было вырваць у яе згоду пакінуць вас! Недальнабачны чалавек! Калі яна не кахала вас, ці трэба было б мне чарніць вас, выстаўляць вас у смешным, нявартым выглядзе, ужываць такія крайнія меры? Ды вы яшчэ ўсяго не ведаеце! Я павінна была выкарыстаць уладу маці, каб вырваць вас з яе сэрца, і, пасля страшэнных высілкаў, дасягнула толькі вонкавай згоды. Калі вы цяпер нас падслухоўвалі, то павінны ж былі заўважыць, што яна ні адным словам, ні адным жэстам не падтрымала мяне перад князем. На працягу ўсяе гэтай сцэны яна не сказала амаль што ні слова; спявала як аўтамат. Душа яе ныла ад тугі, і я, шкадуючы яе, вывела, урэшце, адсюль князя. Я ўпэўнена, што яна плакала, калі засталася адна. Зайшоўшы сюды, вы павінны былі заўважыць яе слёзы...

Мазглякоў сапраўды ўспомніў, што, калі ён убег у пакой, ён заспеў Зіну ў слязах.

— Але вы, вы, чаму ж вы былі супраць мяне, Мар'я Аляксандраўна? — закрычаў ён. — Чаму вы чарнілі мяне, узвялі на мяне паклёп, — у чым самі цяпер прызналіся?

— А, гэта іншая справа! Вось калі б вы добра пыталіся, то даўно б атрымалі адказ. Так, ваша праўда! Усё гэта зрабіла я, я адна. Зіну не ўмешвайце сюды. Навошта я зрабіла? адказваю: па-першае, для Зіны. Князь багаты, знатны, мае сувязі і, выйшаўшы за яго, Зіна выгадна выйдзе замуж. Урэшце, калі ён і памрэ, — магчыма, нават хутка, таму што ўсе мы больш ці менш смяротныя, — тады Зіна — маладая ўдава, княгіня, у вышэйшым коле, і, можа, вельмі багатая. Тады яна зможа выйсці замуж за каго захоча. Але, зразумела, яна выйдзе за таго, каго кахае, за таго, каго кахала раней, чыё сэрца разбіла, выйшаўшы за князя. Адно ўжо раскаянне прымусіла б яе загладзіць сваю правінку перад тым, каго кахала раней.

— Хм! — прамыкаў Мазглякоў, задуменна пазіраючы на свае боты.

— Па-другое, — і аб гэтым я скажу зусім коротка, — працягвала Мар'я Аляксандраўна, — таму што вы гэтага, можа, нават і не зразумеце. Вы чытаеце вашага Шэкспіра, чэрпаеце з яго свае пачуцці, а на самой справе вы хця і *вельмі добры*, але яшчэ занадта малады, — а я маці, Павел Аляксандравіч! Дык слухайце ж: я выдаю Зіну за князя часткова і дзеля самога князя, таму што хачу выратаваць яго гэтым шлюбам. Я любіла і раней гэтага высакароднага, гэтага найдабрэйшага,

гэтага па-рыцарску сумленнага дзядка. Мы былі сябрамі. Ён няшчасны ў кіпцюрах гэтай страшэннай жанчыны. Яна давядзе яго да магільы. Бог сведка, што я прымусіла Зіну пагадзіцца на шлюб з ім, толькі растлумачыўшы ёй усю святасць яе подзвігу самаахвярнасці. Яна захапілася высакароднасцю пачуццяў, абаяльнасцю подзвігу. У яе ў самой ёсць штосьці рыцарскае. Я пераканала яе, што гэта справа высокахрысціянская быць апірышчам, сущашэннем, сябрам, дзіцяткам, красуняй, ідалам таго, каму, можа, жыць засталася ўсяго адзін год. Не гадкая жанчына, не страх, не маркота абкружалі б яго ў апошнія дні яго жыцця, а святло, сяброўства, каханне. Раем здаліся б яму гэтыя апошнія, зыходныя дні! Дзе ж тут эгаізм, — скажыце, калі ласка? Гэта хутчэй подзвіг сястры міласэрнасці, а не эгаізм!

— Дык вы... дык вы зрабілі гэта толькі дзеля князя, дзеля подзвігу сястры міласэрнасці? — прамыкаў Мазглякоў на-смешлівым голасам.

— Разумею і гэтае пытанне, Павел Аляксандравіч; ён даволі зразумелы. Вы, магчыма, думаеце, што тут па-езуіцку заплечена выгада князя з уласнай выгадай? Што ж, магчыма, у маёй галаве і былі гэтыя разлікі, толькі не езуіцкія, а міжвольныя. Бачу, што вы здзіўлены такім шчырым прызнаннем, але вельмі прашу вас, Павел Аляксандравіч: не ўмешвайце ў гэтую справу Зіну! Яна чыстая як галубка: яна не разлічвае; яна ўмее толькі хахаць, — маё мілае дзіця! Калі хто разлічваў, дык гэта я, я адна! Але, па-першае, спытайцеся строга ў свайго сумлення і скажыце: хто не разлічваў бы на маім месцы ды ў такой сітуацыі? Мы разлічваем нашу выгаду нават у самых велікадушных, нават у самых бескарыслівых справах нашых, разлічваем непрыкметна, міжвольна! Вядома, амаль што ўсе сябе ж падманваюць, запэўніваючы саміх сябе, што дзейнічаюць выключна высакародна. Я не хачу сябе падманваць: я прызнаюся, што, пры ўсёй высакароднасці маіх мэтаў, — я разлічвала. Але спытайцеся, ці для сябе я разлічваю? Мне ўжо нічога не трэба, Павел Аляксандравіч! я пражыла свой век. Я разлічвала для яе, для майго анёла, для майго дзіцяці, і — якая маці можа абвінаваціць мяне ў гэтым выпадку?

На вачах Мар'і Аляксандраўны заблішчалі слёзы. Павел Аляксандравіч здзіўлена слухаў гэтую шчырую споведзь і толькі лыпаў вачыма.

— Ну так, якая маці... — прамовіў ён нарэшце. — Вы прыгожа спяваеце, Мар'я Аляксандраўна, — але... але вы ж

мне далі слова! Вы абнадзейвалі і мяне... Мне ж як гэта? падумайце! Я ж цяпер, ведаеце, з якім носам?

— Няўжо вы лічыце, што я пра вас не падумала, mon cher Paul! Наадварот: ва ўсіх гэтых разліках для вас была такая велізарная выгада, што якраз яна, галоўным чынам, і прымусіла мяне распачаць усю гэтую справу.

— Мая выгада! — выкрыкнуў Мазглякоў, на гэты раз абсалютна ашаломлены. — Гэта як?

— Божа мой! Няўжо можна быць да такой ступені найўным і недальнабачным! — выкрыкнула Мар'я Аляксандраўна, узняўшы вочы на неба. — О маладосць! маладосць! Вось што значыць заглыбіцца ў гэтага Шэкспіра, марыць, уяўляць, што мы жывём, — хаця жывём чужым розумам і чужымі думкамі! Вы пытаецеся, *добры* мой Павел Аляксандравіч, у чым жа тут ваша выгада? Дазвольце мне, каб было больш зразумела, зрабіць адно адступленне: Зіна кахае вас, — гэта бяспрэчна! Але я заўважыла, што, нягледзячы на яе відавочнае каханне, у ёй хаваецца нейкі недавер да вас, да вашых добрых пачуццяў, да вашых схільнасцяў. Я заўважыла, што яна, часам, як быццам бы знарок стрымлівае сябе і халодная з вамі, — вынік роздуму і недаверу. Ці не заўважылі вы гэта самі, Павел Аляксандравіч?

— Заў-ва-жаў; і нават сёння... Аднак жа што вы хочаце сказаць, Мар'я Аляксандраўна?

— Вось бачыце, вы самі заўважылі гэта. Значыць, я не памылілася. У ёй сапраўды ёсць нейкі дзіўны недавер да вашых сталых добрых схільнасцяў. Я маці — дык ці не мне ведаць сэрца майго дзіцяці? А цяпер уявіце, што замест таго каб убегчы ў пакой з папрокамі і нават з лаянкай, пакрыўдзіць, абразіць яе, чыстую, чароўную, гордую, і тым самым міжвольна пацвердзіць яе падазрэнні адносна вашых дрэнных схільнасцяў, — уявіце, што вы б успрынялі гэтую вестку спакойна, са слязамі шкадавання, бадай нават адчаю, але і з узвышанай высакароднасцю душы...

— Хм!

— Не, не перапняйце мяне, Павел Аляксандравіч. Я хачу намаляваць вам усю карціну, якая ўразіць ваша ўяўленне. Уявіце, што вы прыйшлі да яе і гаворыце: «Зінаіда! Я кахаю цябе больш, чым жыццё мае, але фамільныя прычыны разлучаюць нас. Я разумею гэтыя прычыны. Яны для твайго ж шчасця, і я ўжо не магу паўставаць супраць іх, Зінаіда! я да-

рую табе. Будзь шчаслівая, калі можаш!» І тут бы вы скіравалі на яе позірк, — уявіце ўсё гэта і падумайце, як паўплывалі б гэтыя словы на яе сэрца!

— Так, Мар'я Аляксандраўна, хай сабе, усё гэта так; я гэта ўсё разумею... але што ж, — ну сказаў бы я, але ўсё-такі пайшоў бы без нічога...

— Не, не, не, мой дарагі! Не перабівайце мяне! Я аба-вязкова хачу намаляваць усю карціну, з усімі вынікамі, каб высакародна ўразіць вас. Уявіце ж, што вы сустракаецеся з ёю потым, праз пэўны час, у вышэйшым свеце; сустракаецеся дзе-небудзь на балі, пад зіхатлівым асвятленнем, пад чароўную музыку, сярод найпрыгажэйшых жанчын, і, на гэтым раскошным свяце, толькі вы адзін, маркотны, задуменны, бледны, дзе-небудзь абапёршыся на калону (але так, што вас відаць), сочыце за ёю ў віхуры балю. Яна танцуе. Каля вас ліюцца чароўныя гукі Штраўса, чуюцца досціпы вышэйшага свету, — а вы адзін, бледны і прыгнечаны вашай страсцю! Што тады будзе з Зінаідай, падумайце? Якімі вачыма яна будзе пазіраць на вас? «І я, — падумае яна, — я сумнявалася ў гэтым чалавеку, які дзеля мяне ахвяраваў усім, усім і разарваў для мяне сваё сэрца!» Зразумела, ранейшае каханне ўваскрэсла б у ёй з нястрымнай сілаю!

Мар'я Аляксандраўна спынілася перавесці дух. Маглякоў крутнуўся ў крэсле так, што яно яшчэ раз затрашчала. Мар'я Аляксандраўна працягвала:

— Дзеля здароўя князя Зіна едзе за мяжу, у Італію, у Іспанію, — у Іспанію, дзе мірты, лімоны, дзе блакітныя нябёсы, дзе Гвадалквір, — дзе краіна кахання, дзе нельга жыць і не кахаць; дзе ружы і пацалункі, так бы мовіць, лётаюць у паветры! Вы едзеце туды ж, за ёю; вы ахвяруеце службай, сувязямі, усім! Там ваша каханне разгараецца з нястрымнай сілаю; каханне, маладосць. Іспанія — божа мой! Зразумела, ваша каханне бязгрэшнае, святое; але вы, урэшце, *знемагаеце*, пазіраючы адзін на аднаго. Вы мяне разумеете, мой аті! Безумоўна, знойдуцца нізкія, вераломныя людзі, вырадкі, якія будуць сцвярджаць, што зусім не сваяцкае пачуццё да пакутнага старога пацягнула вас за мяжу. Я знарок назвала ваша каханне бязгрэшным, таму што гэтыя людзі, бадай, нададуць яму зусім іншае значэнне. Але я маці, Павел Аляксандравіч, і ці мне вучыць вас дрэннаму!.. Вядома, князь не зможа назіраць за вамі абодвума, але — што з гэтага! Хіба

можна на гэтым грунтаваць такі гнюсны паклёп? Нарэшце, ён памірае, бласлаўляючы свой лёс. Скажыце: за каго ж выйдзе Зіна, як не за вас? Вы такі далёкі сваяк князю, што перашкодаў да шлюбу не можа быць ніякіх. Вы бераце яе, маладую, багатую, знатную, — і ў які гэта час? — калі б шлюбом з ёю маглі б ганарыцца самыя знатныя вяльможы! Дзякуючы ёй вы становіцеся сваім у самым вышэйшым свеце; дзякуючы ёй вы атрымліваеце раптам значнае месца, а затым і чыны! Цяпер у вас толькі паўгараста душ, а тады — вы багаты; князь усё распіша ў сваім тастаменце; я паклапачуся аб гэтым. І, нарэшце, галоўнае, яна ўжо зусім упэўнена ў вас, у вашым сэрцы, у вашых пачуццях, і вы, раптам, становіцеся для яе героем дабрадзейнасці і самаахвярнасці!.. І вы, і вы пасля гэтага пытаецеся, у чым ваша выгада? Але ж трэба, урэшце, быць сляпым, каб не заўважыць, каб не скеміць, каб не разлічыць на гэтую выгаду, калі яна стаіць перад вамі за два крокі, пазірае на вас, усміхаецца вам, а сама гаворыць: «Гэта я, твая выгада!» Павел Аляксандравіч, даруйце!

— Мар'я Аляксандраўна! — выкрыкнуў Мазглякоў, страшэнна ўсхваляваны, — цяпер я ўсё зразумеў! я паводзіў сябе груба, нізка і подла!

Ён падскочыў з крэсла і схапіў сябе за валасы.

— І не разважліва, — дадала Мар'я Аляксандраўна, — галоўнае: не разважліва!

— Я асёл, Мар'я Аляксандраўна! — выкрыкнуў ён амаль што ў адчаі. — Цяпер усё загінула, таму што я кахаю яе як звар'яцелы!

— Мажліва, і не ўсё загінула, — прамовіла пані Маскалёва ціха, як быццам бы штосьці абдумваючы.

— О, калі б гэта было магчыма! Дапамажыце! навучыце! выратуйце!

І Мазглякоў заплакаў.

— Дарагі мой! — са спачуваннем сказала Мар'я Аляксандраўна, працягваючы яму руку, — вы гэта зрабілі ад празмернай гарачкі, ад кіпення страсці, значыць, ад кахання да яе! Вы былі ў адчаі, вы не памяталі сябе! павінна ж яна зразумець усё гэта...

— Я кахаю яе як звар'яцелы, я гатовы дзеля яе ўсім ахвяраваць! — крычаў Мазглякоў.

— Паслухайце, я апраўдаю вас перад ёю...

— Мар'я Аляксандраўна!

— Так, я бяруся за гэта! Я звяду вас. Вы скажаце ёй усё, усё, як я вам зараз гаварыла!

— О Божа! якая вы добрая, Мар'я Аляксандраўна!.. Але... ці нельга гэта зрабіць зараз?

— Крый божа! О, які вы нявопытны, мой дарагі! Яна такая гордая! Яна прыме гэта за новую грубасць, за нахабства! Я заўтра ж усё зраблю, а цяпер — ідзіце куды-небудзь, хаця б да гэтага купца... бадай вечарам прыходзьце; але я не раіла б вам!

— Пайду, пайду! Божа мой! вы мяне адраджаеце! Але яшчэ адно пытанне: ну, а калі князь не так хутка памрэ?

— Ах, Божа мой, які вы наіўны, *mon cher Paul*. Наадварот, нам трэба маліць Бога аб яго здароўі. Трэба ўсім сэрцам жадаць доўгіх дзён гэтаму міламу, гэтаму добраму, гэтаму па-рыцарску сумленнаму дзядку! Я першая, са слязамі, і дзень і ноч буду маліцца за шчасце маёй дачкі. Але на жаль! здаецца, здароўе князя ненадзейнае! Да таго ж цяпер давядзецца наведаць сталіцу, вывозіць Зіну ў свет. Баюся, ох баюся, каб гэта канчаткова яго не давяршыла! Але — будзем маліцца, *cher Paul*, а астатняе — у руцэ Божай!.. Вы ўжо пайшлі! Бласлаўляю вас, *mon ami*! Спадзявайцеся, трывайце, будзьце мужным, галоўнае — будзьце мужным! Я ніколі не сумнявалася ў высакароднасці пачуццяў вашых...

Яна моцна паціснула яму руку, і Мазглякоў на дыбачках выйшаў з пакоя.

— Ну, праводзіла аднаго дурня! — урачыста прамовіла яна. — Засталіся іншыя...

Дзверы адчыніліся, і ўвайшла Зіна. Яна была больш бледная, чым звычайна. Вочы яе блішчалі.

— Мамачка! — сказала яна, — заканчвайце хутчэй, ці я не вытрываю! Усё гэта так брудна і подла, што я гатовая з дому ўцячы. Не мучце ж мяне, не раздражняйце мяне! Мяне нудзіць, ці чуеце: мяне нудзіць ад усяго гэтага бруду!

— Зіна! што з табою, анёл мой? Ты... ты падслухоўвала! — выкрыкнула Мар'я Аляксандраўна, пільна і з трывогай узіраючыся ў Зіну.

— Так, падслухоўвала. Ці не збіраецеся вы сарамациць мяне, як гэтага дурня? Паслухайце, клянуся вам, што калі вы яшчэ будзеце мяне так мучыць і прызначаць мне розныя нізкія ролі ў гэтай нізкай камедыі, то я кіну ўсё і скончу ўсё адразу. Хопіць ужо таго, што я пагадзілася на галоўную

нізасць! Але... я не ведала сябе! Я задыхнуся гэтым смуро-дам!.. — І яна выйшла, грукнуўшы дзвярыма.

Мар'я Аляксандраўна ўважліва паглядзела ёй услед і задумалася.

— Спяшацца, спяшацца! — закрычала яна, схамянуўшыся. — У ёй галоўная бяда, галоўная небяспека, і калі ўсе гэтыя мярзотнікі нас не пакінуць адных, раззвоняць па горадзе, — што, ужо відаць, і зроблена, — дык усё прапала! Яна не вытрымае ўсёй гэтай сумятні і адмовіцца. Неадкладна і чаго б гэта ні каштавала трэба павезці князя ў вёску! Злётаю сама спачатку, выцягну майго боўдзілу і прывязу сюды. Павінен жа ён хоць на што-небудзь спатрэбіцца! А там той выпіцца — і выправімся! — Яна пазваніла.

— Што ж коні? — спыталася яна слугу, які ўвайшоў.

— Даўно гатовыя-с, — адказаў лёкай.

Коні былі заказаны ў тую хвіліну, калі Мар'я Аляксандраўна праводзіла князя наверх.

Яна апранулася, але раней забегла да Зіны, каб паведаміць ёй, у галоўных рысах, сваё рашэнне і некаторыя інструкцыі. Але Зіна не магла яе слухаць. Яна ляжала на ложку, тварам у падушках: яна аблівалася слязамі і рвала свае доўгія, цудоўныя валасы сваімі белымі рукамі, аголенымі да локцяў. Зрэдку яна ўздрыгвала, нібыта холад за адно імгненне прабягаў па ўсіх яе членах. Мар'я Аляксандраўна пачала была гаварыць, але Зіна не падняла нават і галаву.

Пастаяўшы над ёю некаторы час, Мар'я Аляксандраўна, расхвляваўшыся, выйшла, і каб хоць неяк падбадзёрыць сябе, села ў карэту і загадала гнаць на ўсю моц.

«Дрэнна тое, што Зіна падслухоўвала! — думала яна, седзячы ў карэце. — Я ўгаварыла Мазглякова амаль тымі ж словамі, што і яе! Яна гордая і, можа, абразілася... Хм! Але галоўнае, галоўнае — паспець усё абладзіць, пакуль не пранюхалі! Бяда! Ну, калі на грэх майго дурня няма дома!..»

І пры адной гэтай думцы яе ахапіла шаленства, якое нічога шчаслівага Афанасію Мацвеевічу не прадказвала; яна круцілася на сваім месцы ад нецяярлівасці. Коні імчалі яе з усіх сіл.

Раздзел X

Карэта ляцела. Мы казалі ўжо, што ў галаве Мар'і Аляксандраўны яшчэ раніцай, у той час, калі яна ганялася за князем, бліснула геніяльная думка. Аб гэтай думцы мы абяцалі ўспомніць у сваім месцы. Але чытач ужо ведае яе. Гэтая думка была: як найхутчэй канфіскаваць князя і павезці яго ў падгародную вёску, дзе ціхамірна квітнеў блазнаваты Афанасій Мацвеевіч. Не будзем утойваць, што Мар'ю Аляксандраўну ўсё больш і больш ахоплівала нейкая невытлумачальная трывога. Гэта бывае нават з сапраўднымі героямі, менавіта тады, калі яны дасягаюць мэты. Нейкі інстынкт падказваў ёй, што небяспечна заставацца ў Мардасаве. «А калі ўжо ў вёсцы, — разважала яна, — дык тут хоць увесь горад дагары нагамі!» Вядома, і ў вёсцы нельга было марнаваць час. Усё магло здарыцца, усё, абсалютна ўсё, хаця мы, вядома, не верым плёткам, распаўсюджаным пазней пра маю гераіню яе зламыснікамі, што яна ў гэтую хвіліну баялася нават паліцыі. Адным словам, яна разумела, што трэба як мага хутчэй павянчаць Зіну з князем. Сродкі ж былі пад рукамі. Павянчаць мог і дома вясковы святар. Можна было павянчаць нават паслязаўтра; самы крайні тэрмін — нават і заўтра. Бывалі ж вяселлі, якія за дзве гадзіны абрабляліся! Князю патлумачыць гэтую паспешнасць, гэтую адсутнасць урачыстасцяў, дзівочнікаў за неабходныя *comme il faut*; пераканаць яго, што гэта будзе больш прыстойна, больш грандыёзна. Урэшце, можна было ўсё паказаць як рамантычную прыгоду і закрануць такім чынам самую чуйную струну ў сэрцы князя. Як крайняя мера, можна нават і нападць яго ці, яшчэ лепей, трымаць яго ўвесь час п'яным. А потым, што б там ні здарылася, Зіна ўсё-такі будзе княгіняй! Калі ж не абыдзенца без скандалу, потым, напрыклад, хай у Пецярбургу ці ў Маскве, дзе ў князя былі родныя, то і тут было сваё суцяшэнне. Па-першае, усё гэта яшчэ наперадзе; а па-другое, Мар'я Аляксандраўна верыла, што ў вышэйшым свеце амаль што ніколі не абыходзіцца без скандалу, асабліва ў справах вясельных; што гэта нават правілы добрага тону, хаця скандалы вышэйшага свету, як яна разумела, павінны быць заўсёды якія-небудзь асаблівыя, грандыёзныя, што-небудзь нахштальт «Монтэ-Крыста» ці «*Mémoires du Diable*»*. Што, нарэшце, варта толькі з'явіцца

---

* «Запіскі Д'ябла» (фр.).

ў вышэйшым свеце Зіне, а мамачцы падтрымаць яе, то ўсе, абсалютна ўсе, будуць тут жа пераможаны і што ніхто з усіх гэтых графіняў і княгіняў не змогуць вытрымаць тую мардасаўскую нагонку, якую здатная даць ім адна Мар'я Аляксандраўна, усім разам ці паасобку. Прыняўшы ў разлік усе гэтыя меркаванні, Мар'я Аляксандраўна і ляцела цяпер у свой маёнтак за Афанасіем Мацвеевічам, які, як яна думала, быў проста неабходны. Сапраўды: павезці князя ў вёску, значыць, павезці яго да Афанасія Мацвеевіча, з якім князь, магчыма, і не захацеў бы знаёміцца. Калі ж запрасіны будуць ад самога Афанасія Мацвеевіча, тады справа прымае зусім іншы выгляд. Да таго ж з'яўленне чалавека сям'і, саноўнага і ў гадах, у белым гальштуку і фраку, з капелюшом у руках, які знарок прыехаў з далёкіх краін, як толькі пачуў пра князя, магло зрабіць надзвычай прыемны эффект, магло нават усцешыць самалюбства князя. Ад такога настойлівага і ўрачыстага запрашэння цяжка і адмовіцца, думала Мар'я Аляксандраўна. Нарэшце карэта праляцела тры вярсты, фурман Сафрон спыніў коней каля пад'езда доўгай аднапавярховай драўлянай будыніны, даволі старой і счарнелай, з доўгім радам вокнаў, вакол якой стаялі старыя ліпы. Гэта быў вясковы дом і летняя рэзідэнцыя Мар'і Аляксандраўны. У доме ўжо запалілі святло.

— Дзе дурань? — закрывала Мар'я Аляксандраўна, як ураган урываючыся ў пакой. — Навошта тут гэты ручнік? А! ён выціраўся! Зноў быў у лазні? І вечна ж жлуціць свой чай! Ну, што вочы на мяне вылупіў, дурань адпеты? Чаму яго валасы не падстрыжаны? Грышка! Грышка! Грышка! Чаму ты не абстрыг пана, я ж табе на тым тыдні загадвала?

Мар'я Аляксандраўна, уваходзячы ў пакой, збіралася павітацца з Афанасіем Мацвеевічам больш мякка, але, убачыўшы, што ён толькі што з лазні і з задавальненнем папівае чай, яна не магла ўтрымацца ад самага горкага абурэння. Сапраўды: у яе столькі клопот і турбот, а ў яе непатрэбнага і ні да якой справы не здатнага Афанасія Мацвеевіча столькі блазнаватага квіетызму; такі кантраст адразу ж уджаліў яе ў самае сэрца! Між тым дурань, ці, каб сказаць больш пачціва, той, якога называлі дурнем, сядзеў каля самавара і, у няўцямным спалоху, разявіўшы рот і вылупіўшы вочы, пазіраў на сваю жонку, якая сваім з'яўленнем амаль што акамяніла яго. З пярэдняга пакоя высунулася заспаная і няўключная постаць Грышкі, які на ўсю гэтую сцэну толькі лыпаў вачыма.

— Ды не даюцца, таму і не абстрыг, — прамовіў ён бурклівым і асіплым голасам. — Дзесяць разоў з нажніцамі падыходзіў, — вось, кажу, пані ўжо як прыедзе, — нам абодвум пападзе, тады што будзем рабіць? Не, кажуць, пачакай, я на нядзелю буду завівацца; мне трэба, каб валасы доўгія былі.

— Што? дык ён завіваецца? дык ты яшчэ надумаў без мяне завівацца? Гэта што за фасоны? Ды ці пасуе гэта табе, тваёй дурной мазгаўні? Божа, які тут беспарадак! Чым гэта пахне? Я ў цябе пытаюся, вырадак, чым гэта тут пахне? — крычала жонка, накідваючыся ўсё больш і больш на невінаватага і ўжо зусім ашалелага Афанасія Мацвеевіча.

— Ма-матухна! — прамармытаў запалоханы муж, не ўстаючы з месца і ўмольна пазіраючы на сваю валадарку, — ма-ма-матухна!..

— Колькі разоў я ўбівала ў тваю асліную галаву, што я табе зусім не матухна? Якая я табе матухна, пігмей ты гэтакі! Як смееш ты так называць высакародную даму, месца якой у вышэйшым свеце, а не каля такога асла, як ты!

— Дык... дык жа ты, Мар'я Аляксандраўна, усё-такі законная жонка мая, дык вось я і кажу... па-сямейнаму... — запярэчыў быў Афанасій Мацвеевіч і тут жа паднёс абедзве рукі свае да галавы, каб абараніць свае валасы.

— Ах ты, рыла! Ах ты, асінавы кол! Ну, ці чуў хто-небудзь больш бязглузды адказ? Законная жонка! Ды якія цяпер законныя жонкі? Ці выкарыстае цяпер хоць хто-небудзь у вышэйшым свеце гэтае дурнаватае, гэтае семінарысцкае, гэтае агідна-нізкае слова: «законная»? — і як смееш ты напамінаць мне, што я твая жонка, калі я стараюся забыцца аб гэтым, як толькі магу, усімі фібрамі душы? Што рукамі галаву засланыеш? Паглядзіце, якія ў яго валасы? Зусім, зусім мокрыя! За тры гадзіны не высахнуць! Як цяпер везці яго? Як цяпер людзям паказаць? Што цяпер рабіць?

І Мар'я Аляксандраўна ламала свае рукі ад шаленства, бегаючы па пакоі ўзад і ўперад. Бяда, вядома, была невялікая і папраўная; але справа ў тым, што Мар'я Аляксандраўна не магла саўладаць з усёперамагаючым і ўладалюбівым сваім духам. Яна мела патрэбу ў безупынным выліванні свайго гневу на Афанасія Мацвеевіча, таму што тыранія ёсць звычка, што пераўтвараецца ў патрэбу. Ды і, нарэшце, усім вядома, на якія кантрасты здатныя некаторыя дамы вышэйшага свету ў сябе за кулісамі, і мне якраз хацелася паказаць гэты кантраст.

Афанасій Мацвеевіч усхвалявана сачыў за эвалюцыямі сваёй жонкі і нават узмакрэў, пазіраючы на яе.

— Грышка! — крыкнула ўрэшце яна, — зараз жа адзявацца пану! Фрак, штаны, белы гальштук, жылетку, — хутчэй! Ды дзе яго шчотка для галавы, дзе шчотка?

— Матухна! дык жа я з лазні: прастудзіцца магу, калі ў горад ехаць...

— Не прастудзішся!

— Ды вось і валасы мокрыя...

— А мы іх вось зараз і высушым! Грышка, бяры шчотку, выцірай яго дасуха; мацней! мацней! вось так! вось так!

Пад гэтую каманду старанны і адданы Грышка, колькі было сілы, пачаў выціраць валасы свайго пана, а каб было больш зручна, ухапіў яго за плячо і трохі пагнуў да канапы. Афанасій Мацвеевіч крывіўся і ледзь не плакаў.

— Цяпер пайшоў сюды! падымі яго, Грышка! дзе памада? Нагніся, нагніся, нягоднік, — нагніся, дармаед!

І Мар'я Аляксандраўна ўласнаручна пачала памадзіць свайго мужа, бязлітасна тузаючы яго густыя з сівізною валасы, якія ён, на бяду сваю, не абстрыг. Афанасій Мацвеевіч крактаў, уздыхаў, але не крыкнуў і пакорліва вытрываў усю аперацыю.

— Сокі ты з мяне высмактаў, пэцкаль ты гэтакі! — прамовіла Мар'я Аляксандраўна. — Ды нагніся яшчэ больш, нагніся!

— Як жа я, матухна, высмактаў з цябе сокі? — праямліў муж, нагінаючы, як толькі мог, галаву.

— Дурань! алегорыі не разумее! Цяпер прычашыся; а ты адзявай яго, ды хутчэй!

Геранія наша ўселася ў крэсла і, як інквізітар, назірала за цырыманіялам адзявання Афанасія Мацвеевіча. Між тым ён паспеў крыху адпачыць і сабрацца з духам, і калі справа дайшла да завязвання белага гальштука, то нават адважыўся выказаць нейкае ўласнае меркаванне адносна формы і прыгажосці вузла. Нарэшце, надзяваючы фрак, паважны муж абсалютна ўзбадзёрыўся і пачаў паглядваць на сябе ў люстэрка з некаторай павагаю.

— Куды ж гэта ты вязеш мяне, Мар'я Аляксандраўна? — прамовіў ён, ахарошваючыся.

Мар'я Аляксандраўна не паверыла была вушам сваім.

— Чуеце! ах ты пудзіла! Ды як ты смееш пытацца ў мяне, куды я вязу цябе!

— Матухна, дык жа трэба ведаць...

— Змоўкні! Вось толькі назаві яшчэ раз мяне матухнай, асабліва там, куды цяпер едзем! Цэлы месяц прасядзіш без чаю.

Перапалоханы муж змоўк.

— Бач! ніводнага ж крыжа не выслужыў, мурза ты гэтакі, — працягвала яна, пагардліва пазіраючы на чорны фрак Афанасія Мацвеевіча.

Афанасій Мацвеевіч урэшце пакрыўдзіўся.

— Крыжы, матухна, начальства дае, а я саветнік, а не мурза, — прамовіў ён, высакародна абураны.

— Што, што, што? Ды ты тут разважаць навучыўся! ах ты, мужык ты гэтакі! ах ты, смаркач! Ну, шкада, няма калі мне цяпер з табой валэндацца, а так бы я... Ну ды потым прыпомню! Давай яму капялюш, Грышка! Давай яму футра! Тут без мяне ўсе гэтыя тры пакоі прыбраць; ды зялёны кутні пакой таксама прыбраць. Зараз жа шчоткі ў рукі! Злюстэркаў зняць чохлы, з гадзіннікаў таксама, ды каб праз гадзіну ўсё было гатова. Ды сам надзень фрак, людзям выдай пальчаткі, чуеш, Грышка, чуеш?

Селі ў карэту. Афанасій Мацвеевіч нічога не разумеў і дзівіўся. Між тым Мар'я Аляксандраўна раздумвала: як бы гэта больш зразумела ўбіць у галаву свайго мужа некаторыя ўказанні, неабходныя ў цяперашнім яго становішчы. Але муж апырэдзіў яе.

— А я вось, Мар'я Аляксандраўна, сёння сон вельмі арыгінальны бачыў, — абвясціў ён, зусім нечакана, пасярод узаемнага маўчання.

— Цьфу ты, пудзіла праклятае! Я думала Бог ведае што! Нейкі сон! ды як ты смееш лезці да мяне са сваімі мужыцкімі снамі! Арыгінальны! ці разумееш хаця, што такое арыгінальны? Слухай, гавару апошні раз, калі ты сёння адважышся хаця б слова сказаць пра сон ці пра што-небудзь іншае, то я — я ўжо і не ведаю, што з табой зраблю! Слухай уважліва: да мяне прыехаў князь К. Памятаеш князя К.?

— Памятаю, матухна, памятаю. Чаго ж гэта ён прыехаў?

— Маўчы, не твая справа! Ты павінен з надзвычайнай ветлівасцю, як гаспадар, запрасіць яго, зараз жа, да нас у вёску. Для гэтага я і вязу цябе. Сёння ж сядзем і паедзем. Але калі ты толькі асмелішся хаця б адно слова сказаць за ўвесь вечар, ці заўтра, ці паслязаўтра, ці калі-небудзь, то я прымушу цябе

цэлы год гусей пасвіць! Нічога не гавары, ніводнага слова. Вось і ўсе твае абавязкі, разумеш?

— Ну, а калі спытаюцца пра што-небудзь?

— Усё роўна маўчы.

— Але ж нельга ўсё маўчаць, Мар'я Аляксандраўна.

— Тады адказвай сцісла, што-небудзь гэткае, напрыклад, «хм!» ці што-небудзь такое ж, каб паказаць, што ты разумны чалавек і спачатку думаеш, перад тым як сказаць.

— Хм.

— Зразумей ты мяне! Я вязу цябе таму, што ты, пачуўшы пра князя, адразу ж, у захапленні ад яго наведвання, прыляцеў да яго засведчыць сваю павагу і запрасіць да сябе ў вёску; разумеш?

— Хм.

— Ды ты не цяпер хмыкай, боўдзіла! мне ж ты адказвай.

— Добра, матухна, хай будзе па-твойму; толькі навошта я буду запрашаць князя?

— Што, што? зноў разважаць? А табе што за справа: навошта? ды як ты смееш аб гэтым пытацца?

— Ды я ўсё да таго, Мар'я Аляксандраўна: як жа я яго запрашаць буду, калі ты мне загадала маўчаць?

— Я буду гаварыць за цябе, а ты толькі кланяйся, чуеш, толькі кланяйся, а капялюш у руках трымай. Разумееш?

— Разумею, мат... Мар'я Аляксандраўна.

— Князь вельмі дасціпны. Калі ён што-небудзь скажа, хаця і не табе, то ты на ўсё адказвай лагоднай і вясёлай усмешкай, чуеш?

— Хм.

— Зноў захмыкаў! Са мною не хмыкай! Шчыра і проста адказвай: чуеш ці не?

— Чую, Мар'я Аляксандраўна, чую, як жа не пачуць, а хмыкаю таму, што навучаюся рабіць так, як ты загадала. Ды толькі я ўсё пра тое ж, матухна; як жа гэта: калі князь што скажа, то ты загадаеш глядзець на яго і ўсміхацца. Ну, а калі ўсё-такі запытаецца пра што-небудзь у мяне?

— Які няярплывы ёлупень! Я ўжо сказала табе: маўчы. Я за цябе буду адказваць, а ты толькі пазірай ды ўсміхайся.

— Дык жа ён падумае, што я нярко, — прабурчаў Афанасій Мацвеевіч.

— Вялікая важнасць! хай думае; затое ўтоіш, што ты дурань.

— Хм... Ну, а калі іншыя аб чым-небудзь пытацца будуць?

— Ніхто не запытаецца, нікога не будзе. А калі, выпадкова, — памілуй, Божа, і аберажы! — хто і прыйдзе, ды калі аб чым-небудзь запытаецца ў цябе ці што-небудзь скажа, то адразу ж адказвай саркастычнай усмешкай. Ведаеш, што такое саркастычная ўсмешка?

— Гэта дасціпная, матухна, ці што?

— Я табе дам, ёлупень, дасціпная! Ды хто ад цябе, дурня, будзе чакаць досціпаў? Кплівая ўсмешка, разумееш, — кплівая і пагардлівая.

— Хм.

«Ох, баюся я за гэтага дурня! — шаптала сама сабе Мар'я Аляксандраўна. — Сапраўды, ён пакляўся высмактаць усе сокі з мяне! Можа, лепей было б яго зусім не браць!»

Разважаючы так, турбуючыся і наракаючы, Мар'я Аляксандраўна бесперастанку выгледвала ў акно свайго экіпажа і падганяла фурмана. Коні ляцелі, але ёй здавалася ціха. Афанасій Мацвеевіч моўчкі сядзеў у сваім кутку і ў думках паўтараў свае ўрокі. Нарэшце карэта ўехала ў горад і спынілася каля дома Мар'і Аляксандраўны. Але толькі паспела наша гераіня выскачыць на ганак, як раптам убачыла, што да дома пад'язджаюць парныя двухмесныя сані з верхам, тыя самыя, у якіх звычайна раз'язджала Ганна Мікалаеўна Анціпава. У санях сядзелі дзве дамы. Адна з іх была, зразумела, сама Ганна Мікалаеўна, а другая — Наталля Дзмітрыеўна, з нядаўняга часу яе шчырая сяброўка і паслядоўніца. У Мар'і Аляксандраўны сэрца перавярнулася. Але не паспела яна ўскрыкнуць, як пад'ехаў экіпаж, вазок, у якім, напэўна, знаходзілася яшчэ нейкая госця. Пачуліся радасныя воклічы:

— Мар'я Аляксандраўна! І разам з Афанасіем Мацвеевічам! прыехалі! адкуль? Вось добра, а мы да вас, на ўвесь вечар! Які сюрпрыз!

Госці выскачылі на ганак і зашчабяталі, як ластаўкі. Мар'я Аляксандраўна не верыла вачам і вушам сваім.

«Праваліліся б вы! — падумала яна. — Гэта пахне змоваю! Трэба даследаваць! Але... не вам, сарокам, перахітрыць мяне!.. Пачакайце!..»

Раздзел XI

Мазглякоў выйшаў ад Мар'і Аляксандраўны, відаць, цалкам сучешаны. Яна распаліла яго сэрца. Да Барадуева ён не пайшоў, бо душа прасіла адзіноты. Надзвычайны наплыў гераічных і рамантычных летуценняў не даваў яму спакою. Яму ўяўлялася ўрачыстая размова з Зінай, потым высакародныя слёзы ўсёдаравальнага сэрца яго, бледнасць і адчай на пецябургскім бліскучым балі, Іспанія, Гвадалквівір, каханне і князь, які памірае, але злучае іх рукі перад смяротным часам. Потым прыгажуня жонка, адданая яму і якая пастаянна дзівіцца на яго гераізм і ўзвышаныя пачуцці; мімаходзь, пад шумок, — увага якой-небудзь графіні з «вышэйшага свету», у які ён абавязкова патрапіць, дзякуючы шлюбу з Зінай, удавой князя К., віцэ-губернатарскае месца, грошыкі, — адным словам, усё, так яркава распісанае Мар'яй Аляксандраўнай, яшчэ раз прайшло праз яго страшэнна задаволеную душу, прывабліваючы, песцячы яе і, галоўнае, цешачы яго самалюбства. Аднак жа — і не ведаю, праўда, як гэта растлумачыць, — калі ён ужо пачаў стамляцца ад усіх гэтых захапленняў, у яго раптам з'явілася прыкрая думка: дык жа ўсё гэта яшчэ ў будучым, а цяпер жа ён усё-такі з найдаўжэйшым носам. Калі ў яго з'явілася гэтая думка, ён заўважыў, што зайшоў кудысьці вельмі далёка, у нейкі адасоблены і незнаёмы фарштат Мардасава. Хутка цямнела. На вуліцах, застаўленых маленькімі, уросшымі ў зямлю дамкамі, злосна брахалі сабакі, якія ў правінцыйных гарадах расплоджваюцца ў страшэннай колькасці, менавіта ў тых кварталах, дзе няма чаго вартаваць і няма чаго красці. Пачаў ісці мокры снег. Зрэдчас сустракаўся які-небудзь запознены мешчанін ці баба ў кажуху і ў ботах. Усё гэта, незразумела чаму, пачало зважаць Паўла Аляксандравіча — прыкмета вельмі кепская, таму што калі справы ідуць добра, усё, наадварот, здаецца нам мілым і радасным. Павел Аляксандравіч міжвольна ўспомніў, што ён да гэтай пары пастаянна быў у цэнтры ўвагі ўсяго Мардасава; вельмі яму падабалася, калі ва ўсіх дамах яму намякалі, што ён жаніх, і віншавалі яго з гэтым званнем. Ён нават ганарыўся тым, што ён жаніх. І раптам ён з'явіцца цяпер перад усімі — у адстаўцы! Пачнуць смяцца. Дык жа не разупэўніваць іх усіх, сапраўды, не раскажаш жа пра пецябургскія балі з калонамі і пра Гвадалквівір! Разважаючы так, ён урэшце натрапіў на

думку, якая ўжо даўно неўпрыкмет скрэбла яго сэрца: «Ды ці праўда ўсё гэта? Ды ці збудзецца гэта ўсё так, як Мар'я Аляксандраўна распісвала?» Тут ён, дарэчы, успомніў, што Мар'я Аляксандраўна — надзвычай хітрая дама, што яна, хаця яе ўсе паважаюць, але ўсё ж такі пляткарыць і хлусіць з раніцы да вечара. Што цяпер, выдаліўшы яго, яна, відаць, мела на тое важкія прычыны, і што, урэшце, распісваць — кожны майстар. Думаў ён і пра Зіну; прыгадаў яе развітальны позірк, у якім не было відаць затоенага гарачага каханья; да таго ж, дарэчы, прыгадаў, што ён усё-такі, гадзіну таму назад, з'еў ад яе дурня. Прыгадаўшы ўсё гэта, Павел Аляксандравіч раптам спыніўся як укопаны і пачырванеў да слёз ад сораму. Як знарок, у гэтую хвіліну з ім здарылася непрыемнае здарэнне: ён спатыкнуўся і зваліўся з драўлянага ходніка ў гурбу снегу. Пакуль ён цялёпкаўся ў снезе, зграя сабак, якія даўно ўжо пераследавалі яго сваім брэхам, наляцела на яго з усіх бакоў. Адна з іх, самая маленькая і задзірыстая, нават павісла на ім, ухапіўшыся зубамі за крысо яго футра. Адбіваючыся ад сабак, лячыся ўслых і нават праклінаючы свой лёс, Павел Аляксандравіч, з разарваным крысам і з нясцерпнай тугою на душы, даплёўся нарэшце пад рог вуліцы і тут толькі зразумеў, што заблудзіўся. Вядома, што чалавек, які заблудзіўся ў незнаёмай частцы горада, асабліва ноччу, ніяк не можа ісці проста па вуліцы; яго штохвілінна падштурхоўвае нейкая невядомая сіла абавязкова збочваць на ўсе вуліцы і ва ўсе завулкі, што сустракаюцца па дарозе. Прытрымліваючыся гэтай сістэмы, Павел Аляксандравіч канчаткова заблудзіўся. «А каб жа чорт узяў усе гэтыя высокія ідэі! — гаварыў ён сам сабе, плюючыся ад злосці. — А каб жа сам д'ябал вас усіх узяў з вашымі высокімі пачуццямі ды з Гвадалквірамі!» Не скажу, што Мазглякоў быў прывабны ў гэтую хвіліну. Нарэшце, стомлены, змучаны, праблудзіўшы дзве гадзіны, дайшоў ён да пад'езда Мар'і Аляксандраўны. Убачыўшы шмат экіпажаў — ён здзівіўся. «Няўжо ж госці, няўжо званы вечар? — падумаў ён. — З якою ж мэтай?» Даведаўшыся ад слугі, якога сустрэў у калідоры, што Мар'я Аляксандраўна была ў вёсцы і прывезла з сабою Афанасія Мацвеевіча, у белым гальштуку, і што князь ужо прачнуўся, але яшчэ не выходзіў уніз да гасцей, Павел Аляксандравіч, нічога не сказаўшы, пайшоў наверх, да дзядзюхны. У гэтую хвіліну ён быў якраз у тым настроі, калі чалавек мяккага характару

здатны адважыцца на якую-небудзь жакліваю, страшэнную брыдоту, каб адпомсціць, не думаючы аб тым, што, магчыма, давядзецца ўсё жыццё раскайвацца ў гэтым.

Прышоўшы наверх, ён убачыў князя, які сядзеў у крэсле перад дарожным сваім туалетам і з абсалютна голай галавою; але ўжо ў эспаньёлцы і з бакенбардамі. Парык яго быў у руках сівога, старога камердынера і яго любімчыка, Івана Пахомыча. Пахомыч глыбакадумна і пачціва расчэсваў яго. Што ж тычыцца князя, дык ён уяўляў сабою вельмі ўбогае відовішча, бо яшчэ не ачомаўся пасля нядаўняй папойкі. Ён сядзеў, нейкі ўвесь змарнелы, лыпаючы вачыма, пакамечаны і раскіслы, і глядзеў на Мазглякова, быццам бы не пазнаваў яго.

— Як здароўе, дзядзечка? — спытаўся Мазглякоў.

— Як... гэта ты? — прамовіў нарэшце дзядзечка. — А я, браце, трохі заснуў. Ах, Божа мой! — выкрыкнуў ён усхвалявана, — я ж... без па-рыка!

— Не хвалойцеся, дзядзечка! я... я вам дапамагу, калі хочаце.

— А вось ты цяпер і ведаеш мой сакрэт! Я ж казаў, што трэба дзверы за-мы-каць. Ну, мой дарагі, ты павінен не-ад-кладна даць мне слова гонару, што не скарыстаеш мой сакрэт і нікому не скажаш, што валасы ў мяне на-клад-ныя.

— О, даруйце, дзядзюхна! няўжо вы лічыце, што я здатны на такую нізасць! — выкрыкнуў Мазглякоў, спрабуючы дагадзіць старому дзеля далейшых мэтай.

— Ну так, ну так! А паколькі я ўбачыў, што ты чалавек высакародны, то, хай ужо так і будзе, я цябе здзіў-лю... і адкрыю табе ўсе мае тайны. Ці падабаюцца табе, мой мілы, мае ву-сы?

— Шыкоўныя, дзядзюхна! надзіва! як змаглі вы захаваць іх так доўга?

— Памыляешся, мой дарагі, яны на-клад-ныя! — прамовіў князь, пераможна пазіраючы на Паўла Аляксандравіча.

— Няўжо? Цяжка паверыць. Ну, а бакенбарды? Прызнайцеся, дзядзюхна, вы, напэўна, чарніце іх?

— Чарню? Не толькі не чарню, але і яны таксама штучныя!

— Штучныя? Не, дзядзечка, як сабе хочаце, не паверу. Вы насміхаецеся з мяне!

— Parole d'honneur, mon ami!* — закрычаў князь, — і ўя-ві сабе, усе, аб-са-лют-на ўсе, так, як і ты, ашук-ва-юцца!

* Слова гонару, мой дарагі! (Фр.)

Нават Сцепаніда Мацвееўна не верыць, хаця сама часам іх на-клад-вае. Але я ўпэўнены, мой дарагі, што ты захаваеш маю тайну. Дай мне слова гонару...

— Слова гонару, дзядзюхна, захаваю. Кажу вам: няўжо вы лічыце мяне здатным на такую нізасць?

— Ах, мой дарагі, як я ўпаў сёння без цябе! Феафіл зноў вы-валіў мяне з карэты.

— Вываліў зноў! калі гэта?

— А вось мы ўжо да манастыра пад'яз-джалі...

— Ведаю, дзядзечка, надоечы.

— Не, не, дзве гадзіны назад, не бо-лей. Я ў манастыр паехаў, а ён мяне ўзяў ды і вываліў; так на-па-лохаў, — нават цяпер сэрца не на месцы.

— Але, дзядзюхна, вы ж спалі! — здзіўлена прамовіў Мазглякоў.

— Ну так, спаў... а потым і па-ехаў, зрэшты, я... зрэшты, я гэта, мажліва... ах, як гэта дзіўна!

— Запэўніваю вас, дзядзечка, што вы гэта бачылі ў сне! Вы зусім спакойна сабе спалі, да самага пасля абеду.

— Няўжо? — І князь задумаўся. — Ну так, я і сапраўды, можа, гэта бачыў у сне. Зрэшты, я ўсё памятаю, што я бачыў у сне. Спачатку мне прысніўся нейкі вельмі страшны бык з рагамі; а потым прысніўся нейкі пра-ку-рор, таксама быццам бы з ра-гамі...

— Гэта, мабыць, Мікалай Васільевіч Анціпаў, дзядзюхна.

— Ну так, магчыма, і ён. А потым Напалеона Банартэ бачыў. Ведаеш, мой дарагі, мне ўсе гавораць, што я на Напалеона Ба-на-партэ падобны... а ў профіль быццам я страшэнна падобны на аднаго старадаўняга папу? Як ты думаеш, мой дарагі, падобны я на па-пу?

— Я думаю, што вы больш падобны на Напалеона, дзядзюхна.

— Ну так, гэта en face. Я, зрэшты, і сам тое ж думаю, мой мілы. І прысніўся ён мне, калі ўжо на востраве сядзеў, і, ведаеш, такі гаваркі, жвавы, весялун такі, так што ён надзвы-чайна мяне пацешыў.

— Гэта вы пра Напалеона, дзядзюхна? — прамовіў Павел Аляксандравіч, задуменна пазіраючы на дзядзьку. Нейкая дзіўная думка пачынала мільгаць у яго галаве, — думка, якую ён ніяк не мог сфармуляваць.

— Ну так, пра На-па-леона. Мы з ім усё пра філасофію разважалі. А ведаеш, мой дарагі, мне нават шкада, што з ім

так строга абышліся... анг-лі-чане. Вядома, калі б не трымалі яго на ланцугу, ён бы зноў на людзей пачаў кідацца. Шалёны быў чалавек! Ды ўсё-такі шкада. Я не так бы зрабіў. Я пасадзіў бы яго на бяз-люд-ны востраў...

— Чаму ж на бязлюдны? — спытаўся Мазглякоў рассяяна.

— Ну, хай і на люд-ны, толькі абавязкова каб яны былі разумнымі жыхарамі. Ну і розныя забавы для яго наладзіць: тэатр, музыку, балет — і ўсё за казённымя грошы. Гуляць бы яго выпускаў, зразумела, пад наглядам, а то б ён зараз жа ўцё-ёк. Піражкі нейкія ён вельмі любіў. Ну, і піражкі яму кожны дзень хай бы пяклі. Я яго б, так бы мовіць, па-бацькоўску ўтрымліваў. Ён бы ў мяне і рас-ка-яўся...

Мазглякоў няўважліва слухаў балбатню старога, які яшчэ прачнуўся толькі напалову, і грыз пазногці ад нецяярлівасці. Яму хацелася перавесці размову на жаніцьбу, — ён яшчэ сам не ведаў навошта; але бязмежная злосць кіпела ў яго сэрцы. Раптам дзядок ускрыкнуў ад здзіўлення.

— Ах, mon ami! Я забыўся табе сказаць. Уяві сабе, я ж сёння зрабіў пра-па-но-ву.

— Прапанову, дзядзечка? — выкрыкнуў Мазглякоў жвава.

— Ну так, пра-па-но-ву. Пахомыч, ты ўжо ідзеш? Ну, добра. C'est une charmante personne... Але... прызнаюся табе, мой мілы, я зрабіў гэта неаб-ду-мана. Я толькі цяпер гэта бачу. Ах, Божа мой!

— Але дазвольце, дзядзечка, калі ж вы зрабілі прапанову?

— Прызнаюся табе, мой дарагі, я нават і не ведаю напэўна калі. Ці не ў сне я гэта бачыў? Ах, як гэта, ад-нак жа, дзіўна!

Мазглякоў аж уздрыгнуў ад задавальнення. Новая ідэя бліснула ў яго галаве.

— Але каму, калі вы зрабілі прапанову, дзядзечка? — паўтарыў ён нецяярліва.

— Дачцэ гаспадыні, mon ami... cette belle personne... * Зрэшты, я забыўся, як яе за-вуць. Толькі, ці ведаеш, mon ami, я ж ніяк не магу а-жа-ніцца. Што ж мне цяпер рабіць?

— Так, вы, вядома, загубіце сябе, калі ажэніцеся. Але дазвольце мне яшчэ ў вас запытацца, дзядзюхна. Ці ўпэўнены вы, што сапраўды зрабілі прапанову?

— Ну так... я ўпэўнены.

---

* Гэтай чароўнай асобе (фр.).

— А калі ўсё гэта вы бачылі ў сне, таксама, як і тое, што вы другі раз выкуліліся з карэты?

— Ах, Божа мой! І сапраўды, можа, я і гэта таксама бачыў у сне! Так што я цяпер і не ведаю, як туды па-ка-зацца. Як бы гэта, дарагі мой, даведацца на-пэў-на, якім-небудзь па-бочным чынам: рабіў я прапанову ці не? А то, уяві, якое цяпер маё становішча?

— Ведаеце што, дзядзюхна? Я думаю, і даведвацца няма патрэбы.

— Чаму?

— Я перакананы, што вы гэта бачылі ў сне.

— Я сам тое ж самае думаю, мой мі-лы, тым больш што мне часта сняцца такія сны.

— Вось бачыце, дзядзечка. Уявіце ж сабе, што вы трохі выпілі за сняданкам, потым за абедам і, нарэшце...

— Ну так, мой дарагі, менавіта, можа, ад гэ-та-га.

— Тым больш, дзядзечка, што, які б вы ні былі разгарачаны, вы ўсё-такі ніколі не маглі зрабіць такую безразважную прапанову наяве. Як я вас ведаю, дзядзечка, вы чалавек у вышэйшай ступені разважлівы і...

— Ну так, ну так.

— Уявіце толькі адно: калі б даведаліся пра гэта вашы сваякі, якія і так не вельмі прыхільныя да вас, — што б тады было?

— Ах, Божа мой! — выкрыкнуў перапалоханы князь. — А што б тады было?

— Што вы! ды яны закрычалі б усе разам, што вы зрабілі гэта не пры сваім розуме, што вы вар'ят, што вас трэба пад апеку, што вас ашукалі, і, бадай, пасадзілі б вас куды-небудзь пад нагляд.

Мазглякоў ведаў, чым можна напалохаць старога.

— Ах, Божа мой! — выкрыкнуў князь, дрыжачы як ліст. — Няўжо б пасадзілі?

— І таму падумаіце, дзядзюхна: ці маглі б вы зрабіць такую безразважную прапанову наяве? Вы самі разумееце свае выгады. Я ўрачыста сцвярджаю, што вы ўсё гэта бачылі ў сне.

— Абавязкова ў сне, аба-вяз-кова ў сне! — паўтараў напалоханы князь. — Ах, як ты разумна ўсё гэта вырашыў, мой мілы! Я такі табе ўдзячны, што ты мяне наставіў на ро-зум.

— А я страшэнна рады, што з вамі сёння сустрэўся. Уявіце сабе: без мяне вы сапраўды маглі забытацца, падумаць,

што вы жаніх, і туды прыйсці як жаніх. Уявіце сабе, як гэта небяспечна!

— Ну так... так, небяспечна!

— Успомніце толькі, што гэтай дзяўчыне дваццаць тры гады; яе ніхто не хоча браць замуж, і раптам вы, багаты, знатны, прыходзіце жаніхом! ды яны адразу ж учэпяцца за гэтую ідэю, упэўняць вас, што вы і сапраўды жаніх, і ажэняць вас, бадай, сілком. А там і будуць разлічваць, што, можа, вы хутка памрэце.

— Няўжо?

— І нарэшце, успомніце, дзядзюхна: чалавек з вашымі добрымі якасцямі...

— Ну так, з маімі добрымі якасцямі...

— З вашым розумам, з вашай прыязнасцю...

— Ну так, з маім розумам, так!..

— І нарэшце, вы — князь. Ці такую нявесту вы маглі б сабе знайсці, калі б сапраўды трэба было жаніцца? Падумайце толькі, што скажуць вашы сваякі?

— Ах, мой дарагі, ды яны ж мяне цалкам з'ядуць! Я ўжо столькі зазнаў ад іх вераломства і злосці... Уяві сабе, я падазраю, што яны хацелі пасадзіць мяне ў вар'яцкі дом. Ну, скажы, мой дарагі, ці адпавядае гэта? Ну, што я там рабіў бы... у вар'яцкім доме?

— Зразумела, дзядзюхна, і таму я цяпер не адыду ад вас, калі вы сыдзеце ўніз. Там цяпер госці.

— Госці? Ах, Божа мой!

— Не хвалойцеся, дзядзечка, я буду каля вас.

— Але як жа я табе ўдзячны, мой мілы, ты проста выратавальнік мой! Але ведаеш што? Я лепш паеду.

— Заўтра, дзядзюхна, заўтра, раніцай, у сем гадзін. А сёння вы пры ўсіх адвітаецеся і скажаце, што ад'язджаеце.

— Абавязкова паеду... да айца Місаіла... Але, мой дарагі, а калі яны мяне там са-сва-таюць?

— Не бойцеся, дзядзюхна, я буду з вамі. І ўрэшце, што б вам ні гаварылі, на што б вам ні намякалі, адкрыта гаварыце, што вы ўсё гэта бачылі ў сне... так, як яно і сапраўды было.

— Ну так, аба-вяз-кова ў сне! толькі, ведаеш, мой дарагі, усё ж такі гэта быў самы ча-роў-ны сон! Яна надзіва прыгожая і, ведаеш, такія формы...

— Ну, бывайце, дзядзюхна, я пайду ўніз, а вы...

— Як! дык ты мяне аднаго пакідаеш! — выкрыкнуў перапалоханы князь.

— Не, дзядзюхна, мы толькі пойдзем паасобна: спачатку я, а потым вы. Так будзе лепш.

— Ну, доб-ра. Мне ж, дарэчы, трэба запісаць адну думку.

— Вось-вось, дзядзюхна, запішыце вашу думку, а потым прыходзьце, не марудзьце. Заўтра ж раніцай...

— А заўтра раніцай да іераманаха, аба-вязкова да іерама-на-ха! Charmante, charmante! А ведаеш, мой дарагі, яна надзі-ва прыгожая... такія формы... і калі б ужо так абавязкова мне трэба было жаніцца, то я...

— Не дай Божа, дзядзечка!

— Ну так, не дай Божа!.. Ну, бывай, мой мілы, я зараз... толькі вось за-пі-шу! А ргорос, я даўно хацеў запытацца ў цябе: ты мемуары Казановы чытаў?

— Чытаў, дзядзечка, а што?

— Ну так... Я вось цяпер і за-быў-ся, што хацеў сказаць...

— Пасля ўспомніце, дзядзечка, — да пабачэння!

— Да пабачэння, дарагі мой, да пабачэння! Ды толькі гэта быў чароўны сон, ча-роў-ны сон!..

Раздзел XII

— А мы да вас усе, усе! І Праскоўя Іллінічна таксама прыедзе, і Луіза Карлаўна хацела быць, — шчабятала Ганна Мікалаеўна, уваходзячы ў салон і сквапна азіраючыся. Гэта была даволі маленькая і прыгожанькая дамачка, страката, але багата апранутая і, звыш таго, якая вельмі добра ведала, што яна прыгожанькая. Ёй так і здавалася, што дзе-небудзь у кутку схаваны князь, разам з Зінай.

— І Кацярына Пятроўна прыедуць-с, і Феліста Міхайлаўна таксама хацелі быць-с, — дадала Наталля Дзмітрыеўна, каласальнага памеру дама, формы якой так спадабаліся князю і якая вельмі была падобна на грэнадэра. Яна была ў зусім маленькім ружовым капялюшыку, які тырчаў у яе на патыліцы. Ужо тры дні, як яна была самым шчырым сябрам Ганны Мікалаеўны, за якою даўно ўжо ўвівалася і дагаджала, але якую, мяркуючы па яе памерах, магла праглынуць адным глытком, разам з костачкамі.

— Я ўжо не гавару аб тым, так бы мовіць, захапленні, якое я адчуваю, бачачы вас абедзвюх у мяне, ды яшчэ вечарам, — заспявала Мар'я Аляксандраўна, ачуўшыся ад

першага здзіўлення, — але скажыце, калі ласка, якое ж гэта дзіва заклікала вас сёння да мяне, калі я ўжо зусім страціла надзею мець такі гонар?

— О Божа мой, Мар'я Аляксандраўна, якія вы, аднак-с! — соладка прамовіла Наталля Дзмітрыеўна, манернічаючы, сарамліва і піскліва, што складала вельмі цікавы кантраст з яе вонкавым выглядам.

— Mais, ma charmante, — зашчабятала Ганна Мікалаеўна, — дык жа трэба, абавязкова трэба калі-небудзь скончыць усе нашы зборы з гэтым тэатрам. Яшчэ сёння Пётр Міхайлавіч сказаў Калісту Станіслававічу, што яго надзвычай засмучае, што ў нас гэта не ладзіцца, што мы толькі сварымся. Вось мы і сабраліся сёння ўчатырох ды і думаем: паедзем жа да Мар'і Аляксандраўны і вырашым усё разам! Наталля Дзмітрыеўна і іншым паведаміла. Усе прыедуць. Вось мы і дамовіліся, і добра будзе. Хай жа не гавораць, што мы толькі сварымся, ці так, mon ange? — дадала яна гуліва, цалуючы Мар'ю Аляксандраўну. — Ах, Божа мой! Зінаіда Афанасьеўна! але вы з кожным днём усё больш прыгажэеце! — Ганна Мікалаеўна кінулася з пацалункамі да Зіны.

— Ды ім і рабіць больш няма чаго-с, як толькі прыгажэець-с, — соладка дадала Наталля Дзмітрыеўна, паціраючы свае вялізныя рукі.

«Ах, чорт бы іх узяў! я і не падумала аб гэтым тэатры! заўчыліся, сарокі!» — прашаптала Мар'я Аляксандраўна, не помнячы сябе ад шаленства.

— Тым больш, мой анёл, — дадала Ганна Мікалаеўна, — што ў вас цяпер гэты мілы князь. Вы ж ведаеце, у Духанаве, у былых памешчыкаў, быў тэатр. Мы ўжо даведаліся і ведаем, што там недзе складзены ўсе гэтыя старыя дэкарацыі, заслона і нават касцюмы. Князь быў сёння ў мяне, і я была так здзіўлена яго прыездом, што зусім забылася сказаць яму. Цяпер мы знарок заговорым пра тэатр, вы нам дапаможаце, і князь загадае адаслаць нам увесь гэты стары хлам. А то — каму тут загадаеце зрабіць што-небудзь падобнае на дэкарацыю? А галоўнае, мы і князя хочам запрасіць у наш тэатр. Ён абавязкова павінен падпісацца, бо гэта ж для бедных. Можна, нават і ролю возьме, — ён жа такі мілы, з усімі згаджаецца. Тады ўсё пойдзе цуд як добра.

— Вядома, возьмуць ролю-с. Іх жа можна прымусіць усякую ролю разыгрываць-с, — шматзначна дадала Наталля Дзмітрыеўна.

Ганна Мікалаеўна не падманула Мар'ю Аляксандраўну: дамы штохвілінна з'язджаліся. Мар'я Аляксандраўна ледзь паспявала сустракаць іх воклічамі, якія патрабуюцца ў такіх выпадках правіламі прыстойнасці і камільфотнасці.

Я не вазьмуся апісваць усіх наведвальніц. Скажу толькі, што кожная пазірала з незвычайным вераломствам. На ўсіх тварах было напісана чаканне і нейкая дзікая нецярпліваць. Некаторыя дамы прыехалі выключна з намерам быць сведкамі якога-небудзь незвычайнага скандала і вельмі б раззлаваліся, калі б давялося раз'ехацца, не ўбачыўшы яго. Вонкава ўсе паводзілі сябе надзвычай прыязна, але Мар'я Аляксандраўна падрыхтавалася да нападу. Пасыпаліся пытанні пра князя, здавалася, самыя натуральныя; але ў кожным быў які-небудзь намёк, двухсэнсоўнасць. Прынеслі чай; усе рассяліся. Адна група завалодала раялем. Зіна на просьбу сыграць і паспяваць суха адказала, што яна не зусім здаровая. Бледнасць яе твару гэта пацвярджала. Адразу ж пасыпаліся спачуванні, ды нават і тут выкарысталі момант, каб пра сёе-тое спытацца і намякнуць. Пыталіся і пра Мазглякова і звярталіся з гэтымі пытаннямі да Зіны. Мар'я Аляксандраўна ў гэтую хвіліну ўдэсяцярылася, бачыла ўсё, што адбывалася ў кожным кутку пакоя, чула, што гаварыла кожная з наведвальніц, хаця іх было амаль дзесяць, і неадкладна адказвала на ўсе пытанні, зразумела, не лязячы ў кішэнь за словам. Яна хвалявалася за Зіну і здзіўлялася, што яна не выходзіць, як заўсёды рабіла, калі збіралася падобная кампанія. Заўважылі і Афанасія Мацвеевіча. Зяго заўсёды пакеплівалі, каб укалоць Мар'ю Аляксандраўну яе мужам. Цяпер жа ад недалёкага і шчырага Афанасія Мацвеевіча можна было сёе-тое і выведаць. Мар'я Аляксандраўна ўстрыжана прыглядвалася да стану аблогі, у якую трапіў яе муж. Да таго ж на ўсе пытанні ён адказваў «хм» з такім няшчасным і ненатуральным выглядам, што было ад чаго ёй прыйсці ў шаленства.

— Мар'я Аляксандраўна! Афанасій Мацвеевіч зусім не хоча гаварыць з намі, — выкрыкнула адна вастрavoкая дамачка, якая абсалютна нікога не баялася і ніколі не канфузілася. — Загадайце яму быць з дамамі больш пачцівым.

— Ды я і сама не ведаю, што гэта з ім зрабілася сёння, — адказвала Мар'я Аляксандраўна, перапыняючы сваю размову з Ганнай Мікалаеўнай і з Наталляй Дзмітрыеўнай і весела ўсміхаючыся, — і праўда, такі негаваркі! Ён і са мною амаль

ні слова не сказаў! Чаму ж ты не адказваеш Фелісаце Міхайлаўне, Athanase? Пра што вы ў яго пыталіся?

— Але... але... матухна, дык ты ж сама... — прамармытаў быў здзіўлены і разгублены Афанасій Мацвеевіч. У гэты час ён стаяў каля запаленага каміна, засунуўшы руку за жылетку, у маляўнічай позе, якую сам сабе выбраў, і сёрбаў чай. Пытанні дам так яго канфузілі, што ён чырванеў, як дзяўчо. Калі ж ён пачаў апраўдвацца, то напаткаў такі страшэнны позірк сваёй узвар'яванай жонкі, што ледзь не страціў прытомнасць ад перапуду. Не ведаючы, што рабіць, жадаючы як-небудзь паправіцца і зноў заслужыць павагу, ён сербануў быў чаю; але чай быў занадта гарачы. Не разлічыўшы глыток, ён страшэнна апёкся, упусціў кубак, папярхнуўся і так закашляўся, што нават на нейкі час вымушаны быў выйсці з пакоя, выклікаўшы здзіўленне ва ўсіх прысутных. Адным словам, усё было ясна. Мар'я Аляксандраўна зразумела, што яе госці ўжо ведалі ўсё і сабраліся з самымі кепскімі намерамі. Становішча было небяспечнае. Могуць разгаварыць, збіць з панталыку прыдуркаватага старога ў яе ж прысутнасці. Маглі нават вывезці ад яе князя, у гэты ж вечар пасварыўшы яго з ёю і перацхагнуўшы да сябе. Чакаць можна было ўсяго. Але лёс рыхтаваў ёй яшчэ адно выпрабаванне: дзверы адчыніліся і з'явіўся Мазглякоў, які павінен быў быць у Барадуева і якога яна зусім не чакала да сябе ў гэты вечар. Яна ўздрыгнула, нібыта штосьці ўкалола яе.

Мазглякоў спыніўся ў дзвярах і разглядваў усіх, трохі разгубіўшыся. Ён ніяк не мог саўладаць са сваім хваляваннем, якое было відаць на яго твары.

— Ах, Божа мой! Павел Аляксандравіч! — выкрыкнула некалькі галасоў.

— Ах, Божа мой! дык жа гэта Павел Аляксандравіч! чаму ж вы казалі, Мар'я Аляксандраўна, што яны пайшлі да Барадуевых-с? Нам казалі, што вы схаваліся ў Барадуева-с, Павел Аляксандравіч, — прапішчала Наталля Дзмітрыеўна.

— Схавайся? — паўтарыў Мазглякоў з нейкай скрыўленай усмешкай. — Дзіўны выраз! Даруйце, Наталля Дзмітрыеўна! Я ні ад каго не хаваюся і нікога не жадаю хаваць, — дадаў ён, шматзначна глянуўшы на Мар'ю Аляксандраўну.

Мар'я Аляксандраўна затрымцела.

«Як, няўжо і гэты дурань бунтуецца! — падумала яна, пільна ўглядваючыся ў Мазглякова. — Не, гэта будзе найгорш...»

— Ці праўда, Павел Аляксандравіч, што вам далі адстаўку... па службе, зразумела? — выскачыла дзёрзкая Фелісата Міхайлаўна, насмешліва пазіраючы яму ў вочы.

— Адстаўка? якая адстаўка? Я проста мяняю службу. Мне даюць месца ў Пецярбургу, — суха адказаў Мазглякоў.

— Ну дык віншую вас, — працягвала Фелісата Міхайлаўна, — а мы нават перапужаліся, калі пачулі, што вы гналіся за месцам у нас, у Мардасаве. Тут месцы ненадзейныя, Павел Аляксандравіч, адразу зляціш.

— Хіба адны настаўніцкія ў павятовым вучылішчы; тут яшчэ можна знайсці вакансію, — сказала Наталля Дзмітрыеўна. Намёк быў такі ясны і грубы, што Ганна Мікалаеўна ціхенька піхнула свайго з'едлівага сябра нагою, бо сканфузілася.

— Няўжо вы думаеце, Павел Аляксандравіч пагодзіцца заняць месца якога-небудзь настаўнічка? — уклініла Фелісата Міхайлаўна.

Але Павел Аляксандравіч не знайшоў, што адказаць. Ён павярнуўся і сутыкнуўся з Афанасіем Мацвеевічам, які працягваў яму руку. Мазглякоў не ўзяў яго руку, відаць, з-за дурноты, а нізка і з насмешкай пакланіўся яму. Страшэнна разгневаны, ён падышоў да Зіны і, гледзячы ёй у вочы, злосна прашаптаў:

— Гэта ўсё з вашай ласкі. Пачакайце, я сёння вечарам яшчэ пакажу вам — дурань я ці не!

— Навошта адкладваць? Гэта і цяпер відаць, — уголас адказала Зіна, з агідаю абмерваючы вачыма свайго былога жаніха.

Мазглякоў паспешліва адварнуўся, спалохаўшыся яе гучнага голасу.

— Вы ад Барадзева? — адважылася нарэшце спытацца Мар'я Аляксандраўна.

— Не-с, я ад дзядзюхны.

— Ад дзядзюхны? дык вы, значыць, былі цяпер у князя?

— Ах, Божа мой! дык, значыць, князь ужо прачнуліся; а нам казалі, што яны ўсё яшчэ адпачываюць-с, — дадала Наталля Дзмітрыеўна, з'едліва паглядваючы на Мар'ю Аляксандраўну.

— Не хвалюцца за князя, Наталля Дзмітрыеўна, — адказаў Мазглякоў, — ён прачнуўся і, дзякуй Богу, цяпер ужо пры сваім розуме. Надоечы яго падпалі, спачатку ў

вас, а потым, ужо зусім, тут, так што галава яго закруцілася, дарэчы, яна ў яго і без шампанскага нямоцная. Але цяпер, дзякуй Богу, мы пагаварылі, і ён пачаў разважаць цвяроза. Ён зараз будзе тут, каб развітацца з вамі, Мар'я Аляксандраўна, і падзякаваць за ўсю вашу гасціннасць. Заўтра ж, на досвітку, мы разам ад'язджаем у пустэльную, а потым я абавязкова сам праводжу яго да Духанава, каб пазбегнуць паўторнага падзення, як, напрыклад, сёння; а там ужо яго прыме, з рук на рукі, Сцяпаніда Мацвееўна, якая тады ўжо абавязкова вернецца з Масквы і ўжо нізавошта не адпусціць яго ў другі раз падарожнічаць, — гэта я гарантую.

Гаворачы гэта, Мазглякоў злосна глядзеў на Мар'ю Аляксандраўну. Тая сядзела, як быццам бы знямела ад здзіўлення. Са шкадаваннем прызнаюся, што мая гераіня, магчыма, першы раз у жыцці спалохалася.

— Дык яны заўтра на досвітку паедуць? Як жа гэта-с? — прамовіла Наталля Дзмітрыеўна, звяртаючыся да Мар'і Аляксандраўны.

— Як жа гэта так? — наіўна прагучала сярод гасцей. — А мы чулі, што... вось, сапраўды, дзіўна!

Але гаспадыня ўжо і не ведала, што адказваць. Раптам уся кампанія развесялілася самым незвычайным і экцэнтрычным чынам. У суседнім пакоі пачуліся нейкі дзіўны шум і чыесьці рэзкія воклічы, і раптам, нечакана-негадана ў салон Мар'і Аляксандраўны ўварвалася Соф'я Пятроўна Фарпухіна. Соф'я Пятроўна, бясспрэчна, была самая экцэнтрычная дама ў Мардасаве, такая экцэнтрычная, што нават у Мардасаве, з нядаўняй пары, было вырашана не прымаць яе ў кампанію. Яшчэ трэба сказаць, што яна рэгулярна, кожны вечар, роўна ў сем гадзін, перакусвала, — для страўніка, як яна казалася, — і пасля перакусу звычайна была ў самым эмансіпіраваным настроі, калі не сказаць чаго-небудзь больш. Яна якраз была ў гэтым настроі цяпер, калі так нечакана ўварвалася да Мар'і Аляксандраўны.

— А, дык вось вы як, Мар'я Аляксандраўна, — закрычала яна на ўвесь пакой, — вось вы як да мяне ставіцеся! Не хвалюйцеся, я на хвілінку; я ў вас і не сяду. Я знарок заехала даведацца: ці праўда тое, што мне гаварылі? А! дык у вас балі, банкеты, заручыны, а Соф'я Пятроўна сядзі дома ды вяжы панчоуху! Увесь горад паклікалі, а мяне не! А надоечы я вам і сябар, і mon ange, калі прыехала пераказаць, што робяць

з князем у Наталлі Дзмітрыеўны. А цяпер вось і Наталля Дзмітрыеўна, якую вы нядаўна ўсякімі словамі лаялі і якая вас жа лаяла, у вас госцяй сядзіць. Не хвалойцеся, Наталля Дзмітрыеўна! Не патрэбен мне ваш шакалад *à la santé**, за грыўню палка. Я часцей, чым вы, п'ю, у сябе дома! цьфу!

— Гэта відаць-с, — кінула Наталля Дзмітрыеўна.

— Але, даруйце, Соф'я Пятроўна, — выкрыкнула Мар'я Аляксандраўна, пачырванеўшы ад крыўды, — што з вамі? Адумайцеся, калі ласка!

— За мяне не хвалойцеся, Мар'я Аляксандраўна, я ўсё ведаю, усё, усё даведалася! — крычала Соф'я Пятроўна сваім рэзкім, вісклівым голасам, абкружаная ўсімі гасцямі, якія, здавалася, атрымлівалі задавальненне ад гэтай нечаканай сцэны. — Усё даведалася! Ваша ж Настасся прыбегла да мяне і ўсё расказала. Вы падчапілі гэтага князька, нападлі яго, прымусілі зрабіць прапанову вашай дачцэ, якую ўжо ніхто не хоча браць замуж, дык і думаеце, што і самі цяпер зрабіліся важнай птушкай, — герцагіня ў карунках, — цьфу! Не хвалойцеся, я сама палкоўніца. Раз вы мяне не запрасілі на заручыны, дык і напляваць! Я і не ў такіх людзей была. Я ў графіні Заліхвацкай абедала; да мяне обер-камісар Курачкін сватаўся! Вельмі мне патрэбна ваша запрашэнне, цьфу!

— Бачыце, Соф'я Пятроўна, — сказала Мар'я Аляксандраўна, разлаваўшыся, — запэўніваю вас, што так не ўрываюцца ў прыстойны дом і да таго ж у *такім выглядзе*, і калі вы зараз жа не вызваліце мяне ад вашай прысутнасці і красамоўства, то я неадкладна прыму свае меры.

— Ведаю-с, вы загадаеце сваім лёкаям вывесці мяне! Не турбуйцеся, я і сама дарогу знайду. Бывайце, выдавайце замуж каго хочаце, а вы, Наталля Дзмітрыеўна, каб больш не смяяліся з мяне; мне напляваць на ваш шакалад! Мяне хаця і не запрасілі суды, а я ўсё-такі перад князём казачка не скакала. А вы чаго смеяцеся, Ганна Мікалаеўна? Сушылаў жа нагу зламаў; толькі што дадому прынеслі, цьфу! А калі, Фелісата Міхайлаўна, не загадаеце вашай басаногай Матрунцы ў час вашу карову заганыць, каб яна не мыкала кожны дзень у мяне пад вокнамі, дык я вашай Матрунцы ногі паперабіваю. Бывайце, Мар'я Аляксандраўна, шчасліва

---

* Літаральна: для здароўя (*фр.*).

заставацца, цьфу! — Соф’я Пятроўна знікла. Госці смяяліся. Мар’я Аляксандраўна была страшэнна збянтэжаная.

— Я думаю, яны выпілі-с, — соладка прамовіла Наталля Дзмітрыеўна.

— Але якая дзёрзкасць!

— *Quelle abominable femme!**

— Вось дык насмяшыла!

— Ах, якія непрыстойнасці яны гаварылі-с!

— Толькі што ж гэта яна пра заручыны гаварыла? Якія ж заручыны? — насмешліва пыталася Фелісата Міхайлаўна.

— Але гэта жахліва! — выбухнула нарэшце Мар’я Аляксандраўна. — Вось гэтыя пачвары і сеюць прыгаршчамі ўсе гэтыя недарэчныя чуткі! Дзіўна не тое, Фелісата Міхайлаўна, што знаходзяцца такія дамы сярод нас, — не, больш дзіўна тое, што ў такіх дамах маюць патрэбу, іх слухаюць, іх падтрымліваюць, ім вераць, іх...

— Князь! князь! — закрычалі раптам усе госці.

— Ах, Божа мой! *ce cher prince!*

— Ну, дзякуй Богу! мы цяпер даведаемся ўсю паднаготную, — прашаптала сваёй суседцы Фелісата Міхайлаўна.

Глава XIII

Князь увайшоў і соладка ўсміхнуўся. Як толькі ён убачыў дам, уся трывога, якую чвэрць гадзіны назад Мазглякоў закінуў у яго курынае сэрца, знікла. Ён адразу растаў, як цукерка. Дамы сустрэлі яго вісклівым крыкам радасці! Увогуле, трэба сказаць, дамы заўсёды лашчылі нашага дзядка і былі з ім надзвычай фамільярныя. Ён меў здольнасць страшэнна забаўляць іх сваёй асобай. Фелісата Міхайлаўна нават сцвярджала раніцай (вядома, жартам), што яна гатовая сесці да яго на калені, калі гэта будзе яму прыемна, — «таму што ён мілы дзядок, страшэнна мілы!». Мар’я Аляксандраўна ўтаропілася на яго сваімі вачыма, жадаючы хоць што-небудзь прачытаць на яго твары і знайсці выхад са свайго крытычнага становішча. Ясна было, што Мазглякоў нагадзіў страшэнна і што ўся справа яе моцна захісталася. Але на твары князя нічога нельга было прачытаць. Ён быў такі самы, як і надоечы, як і заўсёды.

* Якая агідная жанчына! (Фр.)

— Ах, Божа мой! вось і князь! а мы вас чакалі, чакалі, — закрычалі некаторыя дамы.

— З нецярплінасцю, князь, з нецярплінасцю! — прапішчалі іншыя.

— Мне гэта надзвычай пры-емна, — шапялявіў князь, падсаджваючыся да стала, на якім кіпеў самавар. Дамы адразу ж абкружылі яго. Каля Мар’і Аляксандраўны засталіся толькі Ганна Мікалаеўна ды Наталля Дзмітрыеўна. Афанасій Мазгеевіч пачціва ўсміхаўся. Мазглякоў таксама ўсміхаўся і з задзірлівым выглядам пазіраў на Зіну, якая, не звяртаючы на яго ніякай увагі, падышла да бацькі і села каля яго ў крэсла, непадалёк ад каміна.

— Ах, князь, ці праўду гавораць, што вы ад нас паедзеце? — прапішчала Фелісата Міхайлаўна.

— Ну так, mesdames, ад’язджаю. Я не-ад-кладна хачу паехаць за мя-жу.

— За мяжу, князь, за мяжу! — выкрыкнулі ўсе хорам. — Але чаму вы так вырашылі?

— За мя-жу, — пацвердзіў князь, — і, ведаеце, я хачу туды паехаць выключна дзеля но-вых ідэй.

— Як гэта дзеля новых ідэй? Гэта аб чым жа? — гаварылі дамы, пераглядваючыся адна з адной.

— Ну так, дзеля новых ідэй, — паўтарыў князь з выглядам глыбокай перакананасці. — Усе цяпер едуць дзеля новых і-дэй. Вось я і хачу атрымаць но-вы-я і-дэі.

— Ды ўжо ці не ў масонскую ложу вы хочаце паступіць, дарагі дзядзюхна? — уставіў Мазглякоў, відаць, жадаючы парысавацца перад дамамі сваёй дасціпнасцю і бесцерымоннасцю.

— Ну так, мой дарагі, ты не памыліўся, — нечакана сказаў дзядзюхна. — Я са-праў-ды вельмі даўно ўжо да адной масонскай ложы за мяжой на-ле-жаў і нават меў, адпаведна, вельмі шмат велікадушных ідэй. Я нават збіраўся тады шмат зрабіць для су-час-най асветы і ўжо зусім быў вырашыў у Франкфурце майму Сідару, якога я браў з сабою ў замежжа, даць воль-ную. Але ён, здзівіўшы мяне, сам уцёк ад мяне. Страшэнна дзіўнаваты быў ча-ла-век. Потым раптам сустракаю яго ў Па-ры-жы, такі франт, з бакенамі, ідзе па бульвары з мамзеляй. Глянуў на мяне, кінуў га-ла-вой. І мамзель з ім такая жвавая, вастравокая, такая пры-ваб-ная...

— Ну, дзядзечка! Ды вы пасля гэтага ўсіх сялян адпусціце на волю, калі цяпер за мяжу паедзеце, — выкрыкнуў Мазглякоў, рагочучы на ўсё горла.

— Ты цалкам ад-га-даў мае намеры, мой мілы, — адказаў князь без запінкі. — Я якраз хачу ўсіх іх адпусціць на волю.

— Даруйце, князь, ды яны адразу ж усе ўцякуць ад вас, і тады хто вам будзе плаціць чынш? — выкрыкнула Фелісата Міхайлаўна.

— Вядома, усе разбягуцца, — трывожна адгукнулася Ганна Мікалаеўна.

— Ах, Божа мой! Няў-жо яны і праўда ўцякуць? — выкрыкнуў князь здзіўлена.

— Уцякуць-с, адразу ж усе ўцякуць-с і вас аднаго пакінуць-с, — пацвердзіла Наталля Дзмітрыеўна.

— Ах, Божа мой! Ну дык я іх не ад-пуш-чу на волю. Урэшце, я ж гэта толькі так.

— Вось так лепей, дзядзечка, — змацаваў Мазглякоў.

Да гэтага часу Мар'я Аляксандраўна слухала моўчкі і назірала. Ёй падалося, што князь абсалютна забыўся пра яе і што гэта зусім не натуральна.

— Дазвольце, князь, — пачала яна гучна і з годнасцю, — адрэкамендаваць вам майго мужа, Афанасія Мацвеевіча. Ён знарок прыехаў з вёскі, як толькі пачуў, што вы спыніліся ў маім доме.

Афанасій Мацвеевіч усміхнуўся і прыняў зухаваты выгляд. Яму падалося, што яго пахвалілі.

— Ах, я вельмі рады, — сказаў князь, — А-фа-насіі Мацвеевіч. Вядома, я штосьці пры-па-мі-наю. А-фа-насіі Мацвеевіч. Ну так, гэта той, які ў вёсцы. Charmant, charmant, вельмі рады. Дарагі мой! — выкрыкнуў князь, звяртаючыся да Мазглякова, — дык жа гэта той самы, памятаеш, надочы яшчэ ў рыфму вы-ходзіла. Як гэта там? Муж у дзверы, а жонка... ну так, у нейкі горад і жонка таксама па-е-хала...

— Ах, князь, ды гэта, відаць, «Муж у дзверы, а жонка да Цверы», той самы вадэвіль, які ў нас мінулым годам акцёры ігралі, — падхапіла Фелісата Міхайлаўна.

— Ну так, якраз да Цверы; я ўсё за-бы-ва-юся. Charmant, charmant! Дык гэта вы той самы і ёсць? Надзвычай рады з вамі пазнаёміцца, — сказаў князь, не ўстаючы з крэсла і працягваючы руку Афанасію Мацвеевічу. — Ну, як у вас са здароўем?

— Хм...

— Ён здаровы, князь, здаровы, — паспешліва адказала Мар'я Аляксандраўна.

— Ну так, гэта і відаць, што ён зда-ро-вы. І вы ўсё ў вёсцы? Ну, я вельмі рады. Ды які ён у вас чыр-ва-на-шчо-кі, і ўсё смяецца...

Афанасій Мацвеевіч усміхаўся, кланяўся і нават расшаркваўся. Аднак пасля апошняй заўвагі князя не вытрываў і раптам, ні з таго ні з сяго, самым бязглуздым чынам фыркнуў ад смеху. Усе зарагаталі. Дамы вішчалі ад задавальнення. Зіна загарэлася і зіхатлівымі вачыма паглядзела на Мар'ю Аляксандраўну, якая, у сваю чаргу, вось-вось магла разарвацца ад злосці. Трэба было перамяніць размову.

— Як вам спалася, князь? — спыталася яна соладкамоўным голасам, адначасова грозным позіркам даючы знаць Афанасію Мацвеевічу, каб ён неадкладна вяртаўся на сваё месца.

— Ах, я вельмі добра спаў, — сказаў князь, — і, ведаеце, бачыў адзін ча-роў-ны сон, ча-роў-ны сон!

— Сон! Я страх як люблю, калі расказваюць сны, — выкрыкнула Фелісата Міхайлаўна.

— І я таксама-с, вельмі-с люблю-с! — дадала Наталля Дзмітрыеўна.

— Ча-роў-ны сон, — паўтараў князь з салодкай усмешкай, — ды толькі гэты сон най-вя-лікшы сакрэт!

— Як, князь, няўжо і расказваць нельга? Ды гэта, мабыць, які-небудзь дзіўны сон? — сказала Ганна Мікалаеўна.

— Най-вя-лікшы сакрэт, — паўтараў князь, з салодаю падахвочваючы дам.

— Дык гэта, мабыць, страшэнна цікава! — крычалі дамы.

— Іду на заклад, што князь у сне стаяў на каленях перад якой-небудзь прыгажуняй і прызнаваўся ёй у каханні! — закрычала Фелісата Міхайлаўна. — Ну, прызнайцеся, князь, што гэта праўда! Даражэнькі князь, прызнайцеся!

— Прызнайцеся, князь, прызнайцеся! — падхапілі з усіх бакоў.

Князь урачыста і з захапленнем слухаў усе гэтыя крыкі. Прапановы дам надзвычай цешылі яго самалюбства, так што ён ледзь не аблізваўся.

— Хаця я і сказаў, што мой сон — найвялікшы сакрэт, — адказаў ён нарэшце, — але я вымушаны прызнацца, што вы, спадарыня, на маё здзіўленне, амаль цал-кам яго ад-га-далі.

— Адгадала! — у захапленні закрычала Фелісата Міхайлаўна. — Ну, князь! Цяпер як сабе хочаце, а вы павінны нам сказаць, хто гэта такая ваша прыгажуня?

— Зараз жа скажыце!

— Тутэйшая ці не?

— Міленькі князь, скажыце!

— Душачка князь, скажыце! хоць памрыце, ды скажыце! — крычалі з усіх бакоў.

— Mesdames, mesdames!.. калі вы ўжо хочаце так аба-вязава ведаць, то я толькі адно магу вам сказаць, што гэта — самая ча-роў-ная і трэба сказаць, самая бяз-грэш-ная дзяўчына з усіх, якіх я ведаю, — праямліў зусім расталы князь.

— Самая чароўная! і... тутэйшая! Хто ж гэта? — пыталіся дамы, шматзначна пераглядваючыся і пераміргваючыся адна з адной.

— Зразумела, тыя-с, якія тут першымі прыгажунямі лічацца-с, — прамовіла Наталля Дзмітрыеўна, паціраючы свае вялізныя чырвоныя рукі і паглядваючы сваімі кашэчымі вачыма на Зіну. Разам з ёю і ўсе паглядзелі на Зіну.

— Дык што ж, князь, калі вы бачыце такія сны, то чаму б вам найве не ажаніцца? — спыталася Фелісата Міхайлаўна, кідаючы на ўсіх шматзначны позірк.

— А як бы мы цудоўна ажанілі вас! — падхапіла другая дама.

— Міленькі князь, жаніцеся! — прапішчала трэцяя.

— Жаніцеся, жаніцеся! — закрычалі з усіх бакоў. — Чаму ж не жаніцца?

— Ну так... чаму ж не жаніцца? — падтакваў князь, збіты з панталыку ўсімі гэтымі крыкамі.

— Дзядзечка, — закрычаў Мазглякоў.

— Ну так, мой дарагі, я цябе ра-зумею! Я якраз хацеў вам сказаць, mesdames, што я ўжо больш не магу жаніцца, і, правёўшы чароў-ны вечар у нашай цудоўнай гаспадыні, я заўтра ж выпраўляюся да іераманаха Місаіла ў пустэльнію, а потым ужо і за мяжу, каб больш зручна было сачыць за еўра-пейскай асветай.

Зіна збялела і з невыказнай тугою паглядзела на маці сваю. Але Мар'я Аляксандраўна ўжо вырашыла. Да гэтага часу яна толькі чакала, выпрабоўвала, хаця і разумела, што справа вельмі сапсаваная і што ворагі яе далёка апярэдзілі яе на дарозе. Нарэшце яна зразумела ўсё і адразу, адным ударам

вырашыла скрышыць стогаловую гідру. Яна велічна ўстала з крэсла і цвёрдым крокам наблізілася да стала, гордым позіркам змерала пігмееў, ворагаў сваіх. Агонь захопленасці блішчаў у гэтым позірку. Яна вырашыла знішчыць, збіць з панталыку ўсіх гэтых з'едлівых пляткарак, раздушыць нягодніка Мазглякова, як таракана, і адным рашучым, смелым ударам зноў заваяваць увесь свой страчаны ўплыў на ідыёта князя. Зразумела, тут была патрэбна дзёрзкасць незвычайная; ды за дзёрзкасцю не ў кішэню было лазіць Мар'я Аляксандраўне!

— Mesdames, — пачала яна ўрачыста і з годнасцю (Мар'я Аляксандраўна ўвогуле надзвычай любіла ўрачыстасць), — mesdames, я доўга прыслухоўвалася да вашай размовы, да вашых вясёлых і дасціпных жартаў і лічу, што пара мне сказаць слова. Вы ведаеце, мы сабраліся тут усе разам абсалютна выпадкова (і мне гэта так прыемна, вельмі прыемна)... Ніколі б я, першая, не адважылася выказаць важную сямейную тайну і зрабіць яе вядомай раней, чым таго патрабуе самае звычайнае пачуццё прыстойнасці. Асабліва прашу прабачэння ў майго мілага госця; але мне падалося, што ён сам, аддаленымі намёкамі на тую ж самую акалічнасць, падказвае мне думку, што яму не толькі не будзе непрыемна фармальная і ўрачыстая абвестка нашай сямейнай тайны, але што ён нават жадае, каб гэта стала вядомым... Ці не праўда, князь, я не памылілася?

— Ну так, вы не памыліліся... і я вельмі, вельмі рады... — прамовіў князь, зусім не разумеючы, у чым справа.

Мар'я Аляксандраўна, для большага эфекту, спынілася перавесці дух і агледзела ўсю кампанію. Усе госці са сквапнай і трывожнай цікаўнасцю ўслухоўваліся ў яе словы. Мазглякоў уздрыгнуў; Зіна пачырванела і прыўстала з крэсла; Афанасій Мацвеевіч, чакаючы нечага незвычайнага, на ўсякі выпадак высмаркаўся.

— Так, mesdames, я з радасцю гатова даверыць вам маю сямейную тайну. Сёння пасля абеду князь, захоплены прыгажосцю і... добрымі якасцямі маёй дачкі, зрабіў ёй гонар сваёй прапановай. Князь! — закончыла яна дрыжачым ад слёз і ад хвалявання голасам, — мілы князь, вы не павінны, вы не можаце злавацца на мяне за маю нясціпнасць! Толькі надзвычайная сямейная радасць магла дачасна вырваць з майго сэрца гэтую мілую тайну, і... якая маці можа абвінаваціць мяне ў гэтым выпадку?

Не знаходжу слоў, каб перадаць эфект, зроблены нечаканай выхадкай Мар'і Аляксандраўны. Усе нібыта анямелі ад здзіўлення. Вераломныя госці, якія думалі напалохаць Мар'ю Аляксандраўну тым, што яны ўжо ведаюць яе тайну, якія думалі забіць яе заўчаснай абвесткай гэтай тайны, якія думалі разарваць яе толькі аднымі намёкамі, былі ашаломлены такой смелай шчырасцю. Такая бясстрашная шчырасць азначала ў сабе сілу. «Выходзіць, князь сапраўды, па сваёй уласнай волі, хоча ажаніцца з Зінаю? Выходзіць, не заваблівалі яго, не спойвалі, не падманвалі? Выходзіць, не пагаемным, не зладзейскім чынам яго прымушаюць жаніцца? Выходзіць, Мар'я Аляксандраўна нікога не баіцца? Выходзіць, нельга ўжо разбіць гэтае вяселле, раз князь не па прымусу жэніцца?» Імгненна пачуўся шэпт, які раптам перайшоў у вісклівыя крыкі радасці. Першая кінулася абдымаць Мар'ю Аляксандраўну Наталля Дзмітрыеўна; за ёю Ганна Мікалаеўна, за гэтай Фелісата Міхайлаўна. Усе ўскочылі са сваіх месцаў, усе перамяшаліся. Многія дамы былі бледныя ад злосці. Сталі віншаваць Зіну, якая страшэнна сканфузілася; учапіліся нават за Афанасія Мацвеевіча. Мар'я Аляксандраўна жывапісна распасцерла рукі і, амаль сілком, моцна абняла сваю дачку. Адзін князь пазіраў на ўсю гэтую сцэну са здзіўленнем, хаця, як і раней, усміхаўся. Зрэшты, сцэна яму часткова спадабалася. Падчас абдымкаў маці з дачкою ён выняў хусцінку і выцер сваё вока, на якім з'явілася слязінка. Зразумела, кінуліся і да яго з віншаваннямі.

— Віншваем, князь! віншваем! — крычалі з усіх бакоў.

— Дык вы жэніцеся?

— Дык вы сапраўды жэніцеся?

— Міленькі князь, дык вы жэніцеся?

— Ну так, ну так, — адказваў князь, страшэнна задаволены віншаваннямі і захапленнямі, — і прызнаюся вам, што найбольш падабаецца ваша прыяз-насць, якую я ніколі не забуду, ні-ко-лі не забуду. Charmant! Charmant! вы нават пра-сля-зі-лі мяне!..

— Пацалуйце мяне, князь! — гучней за ўсіх крычала Фелісата Міхайлаўна.

— І прызнаюся вам, — працягваў князь, хаця яго перарывалі з усіх бакоў, — я найбольш здзіўляюся таму, што Мар'я Іва-наў-на, наша ша-ноў-ная гаспадыня, з такой незвычайнай пранікліваасцю адгадала мой сон. Быццам бы гэта яна, а не я, яго ба-чы-ла. Незвычайная пранікліваасць!

— Ах, князь, вы зноў за сон?

— Ды ўжо прызнайцеся, князь, прызнайцеся! — крычалі ўсе навокал.

— Так, князь, няма чаго хавацца, пара раскрыць гэтую тайну, — рашуча і строга сказала Мар’я Аляксандраўна. — Я зразумела вашу тонкую алегорыю, вашу чароўную далікатнасць, з якою вы стараліся мне намякнуць аб вашым жаданні абвясціць ваша сватанне. Так, mesdames, гэта праўда: сёння князь стаяў на каленнях перад маёй дачкою і наяве, а не ў сне, зрабіў ёй урачыстую прапанову.

— Абсалютна як быццам наяве і нават з тымі самымі ака-ліч-насцямі, — пацвердзіў князь. — Мадэмуазель, — працягваў ён, з незвычайнай далікатнасцю звяртаючыся да Зіны, якая ўсё яшчэ не ачуняла ад здзіўлення, — мадэмуазель! Клянуся, што ніколі б я не адважыўся вымавіць ваша імя, калі б іншыя раней за мяне не вы-ма-ві-лі яго. Гэта быў чароўны сон, ча-роў-ны сон, і я ўдвая шчаслівы, што мне дазволена гэта цяпер вы-ка-заць вам. Charmant, charmant!..

— Але, паслухайце, як жа гэта? Ён жа ўсё гаворыць пра сон, — прашапталі Ганна Мікалаеўна ўстрывожанай і трохі збялелай Мар’і Аляксандраўне. Толькі ў Мар’і Аляксандраўны, і без гэтай засцярогі, даўно ўжо была і трымцела сэрца.

— Як жа гэта? — шапталі дамы, пераглядваючыся адна з адной.

— Даруйце, князь, — пачала Мар’я Аляксандраўна з хва-равітай усмешкай, — аднак жа вы мяне здзіўляеце. Што за здзіўная ў вас ідэя пра сон? Прызнаюся вам, да гэтай пары я думала, што вы жартуеце, але... Калі гэта жарт, то гэта да-волі недарэчны жарт... Я хачу, я магу прыпісаць гэта вашай рассеянасці, але...

— Сапраўды, гэта, магчыма, у іх ад рассеянасці-с, — прашыпела Наталля Дзмітрыеўна.

— Ну так... можа, гэта і ад рассеянасці, — пацвердзіў князь, усё яшчэ не зусім разумеючы, чаго ад яго дамагаюцца. — І ўявіце, я вам зараз раскажу адзін а-нек-дот. Клічуць мяне, у Пецярбург, на па-ха-ванне, так, да адных людзей, maison bourgeoise, mais honnête*, а я і пераблытаў, што на імяніны. Імяніны ж яшчэ на мінулым тыд-ні прай-шлі. Букет камелій імя-нін-ніцы падрыхтаваў. Уваходжу, і што ж бачу?

---

* Мяшчанская, але прыстойная сям’я (фр.).

Чалавек паважаны, самавіты — ляжыць на стале, так што я здзівіўся. Я проста не ведаў, куды падзецца з бу-ке-там.

— Але, князь, справа не ў анекдотах! — са злосцю перабіла Мар’я Аляксандраўна. — Вядома, маёй дачцэ няма чаго гнацца за жаніхамі, але надоечы вы самі тут, каля гэтага раяля, зрабілі ёй прапанову. Я не цягнула вас на гэта... Гэта мяне, так бы мовіць, фрапіравала... Зразумела, у мяне мільганула толькі адна думка, і я адклала ўсё да вашага абуджэння. Але я — маці; яна — дачка мая... Вы самі гаварылі толькі што пра нейкі там сон, і я думала, вы, пад выглядам алегорыі, хочаце расказаць аб ваших заручынах. Я вельмі добра ведаю, што вас, можа, збіваюць... я нават падазраю, хто канкрэтна... але... растлумачце, князь, растлумачце хутчэй і... станойча. Так нельга жартаваць з прыстойным домам...

— Ну так, так нельга жартаваць з прыстойным домам, — падтакнуў князь неўсвядомлена, але ўжо пачынаючы патроху турбавацца.

— Але гэта не адказ, князь, на маё пытанне. Я прашу вас адказаць канкрэтна; пацвердзіце, зараз жа пацвердзіце тут, пры ўсіх, што вы надоечы зрабілі прапанову маёй дачцэ.

— Ну так, я гатовы пацвердзіць. Зрэшты, я ўсё гэта ўжо расказваў, і Фелісата Якаўлеўна абсалютна адгадала мой сон.

— Не сон! не сон! — гнеўна закрычала Мар’я Аляксандраўна, — не сон, а гэта было наяве, князь, наяве, ці чуеце, наяве!

— Наяве! — выкрыкнуў князь, і здзіўлены ўстаў з крэсла. — Ну, дарагі мой! як ты надоечы напярочыў, так і выйшла!.. — дадаў ён, звяртаючыся да Мазглякова. — Але запэўніваю вас, шанойная Мар’я Сцяпанаўна, што вы памыляецеся! Я абсалютна ўпэўнены, што я гэта бачыў толькі ў сне!

— Злітуйся, Божа! — выкрыкнула Мар’я Аляксандраўна.

— Не бядуйце, Мар’я Аляксандраўна, — заступілася Наталля Дзмітрыеўна. — Князь, магчыма, як-небудзь забыліся-с. Яны ўспомняць-с.

— Я дзіўлюся на вас, Наталля Дзмітрыеўна, — гнеўна прырэчыла Мар’я Аляксандраўна, — хіба такія рэчы забываюцца? хіба гэта можна забываць? Даруйце, князь! Вы смеяцеся з нас ці не? Ці вы, можа, строіце з сябе аднаго з шэмагонаў часоў рэгенцтва, якіх апісвае Дзюма? якога-небудзь Ферлакура, Лазёна? Але, акрамя таго, што гэта вам не па ўзросту, запэўніваю вас, што вам гэта не ўдасца! Мая

дача не французская вікантэса. Надоечы тут, вось тут, яна вам спявала раманс, і вы, захопленыя яе спевамі, сталі на калені і зрабілі ёй прапанову. Няўжо мне мроіцца? Няўжо я сплю? Скажыце, князь: сплю я ці не?

— Ну так... а, зрэшты, можа, не... — адказваў разгублены князь. — Я хачу сказаць, што я цяпер, здаецца, не сплю. Я, ведаеце, надоечы быў у сне, а таму бачыў сон, што ў сне...

— Фу ты, Божа мой, што гэта такое: не ў сне — у сне, у сне — не ў сне! ды гэта чорт ведае што гэта такое! Вы трызніце, князь, ці не?

— Ну так, чорт ведае... зрэшты, я, здаецца, цяпер ужо зусім забытаўся... — прамовіў князь, трывожна азіраючыся па баках.

— Але як жа вы маглі бачыць у сне, — злавалася Мар'я Аляксандраўна, — калі я, вам жа, з такімі падрабязнасцямі, раскажаю ваш уласны сон, у той час як вы яго яшчэ нікому не раскавалі?

— Але, магчыма, князь каму-небудзь і раскавалі-с, — прамовіла Наталля Дзмітрыеўна.

— Ну так, можа, я ўжо каму-небудзь і раскаваў, — пацвердзіў князь у поўнай разгубленасці.

— Вось дык кamedыя, — шапнула Фелісата Міхайлаўна сваёй суседцы.

— Ах ты, Божа мой! ды тут усякае цяпенне лопне! — крычала Мар'я Аляксандраўна, ад раз'юшанасці заламваючы рукі. — Яна вам спявала раманс, раманс спявала! Няўжо вы і гэта ў сне бачылі?

— Ну так, і сапраўды як быццам спявалі раманс, — прамармытаў князь і задумаўся, раптам нейкі ўспамін ажывіў яго твар.

— Дарагі мой! — выкрыкнуў ён, звяртаючыся да Мазглякова. — Я ж забыўся табе надоечы сказаць, што сапраўды быў нейкі раманс і ў гэтым рамансе ўсё нейкія замкі былі, так што вельмі шмат замкаў было, а потым быў нейкі трубадур! Ну так, я ўсё гэта помню... так што я і заплакаў... А цяпер вось і блытаюся, ці на самой справе гэта было, ці ў сне...

— Скажу вам, дзядзюхна, — прамовіў Мазглякоў, як мага больш спакойна, хаця голас яго і дрыжаў ад нейкай трывогі, — скажу вам, мне здаецца, усё гэта вельмі лёгка ўладзіць і ўзгадніць. Мне здаецца, вы сапраўды чулі спевы. Зінаіда Афанасьеўна спявае цудоўна. Пасля абеду вас прывялі сюды

і Зінаіда Афанасьеўна для вас спявала раманс. Мяне тады не было, але вы, відаць, расчуліліся, успомнілі былое; магчыма, успомнілі тую самую вікантэсу, з якой вы калісьці спявалі рамансы і пра якую вы ж самі нам раніцай расказвалі. Ну, а потым, калі леглі спаць, вам, з прычыны прыемных уражанняў, і саснілася, што вы закаханы і робіце прапанову...

Мар'я Аляксандраўна была проста аглушана такой дзёрзкасцю.

— Ах, мой дарагі, гэта ж і сапраўды было так, — закрычаў князь у захапленні. — Менавіта з прычыны прыемных уражанняў! Я сапраўды памятаю, што мне спявалі раманс, а я цераз гэта, у сне, і захацеў ажаніцца. І вікантэса таксама была... Ах, як разумна ты ўсё гэта разблытаў, мой мілы! Ну! я цяпер абсалютна ўпэўнены, што ўсё гэта бачыў у сне! Мар'я Васільеўна! Запэўніваю вас, што вы памыляецеся! Гэта было ў сне. Іначай я не мог бы іграць вашымі высакароднымі пачуццямі...

— А! цяпер я ясна бачу, хто тут нагадзіў! — раз'юшана закрычала Мар'я Аляксандраўна, звяртаючыся да Мазглякова. — Гэта вы, васпане, вы, ганебны чалавек, вы ўсё гэта нарабілі! вы ўзбаламуцілі гэтага няшчаснага ідыёта за тое, што вам самім адмовілі! Але ты заплаціш мне, мязотны чалавек, за гэтую крыўду! Заплаціш, заплаціш, заплаціш!

— Мар'я Аляксандраўна, — крычаў Мазглякоў, пачырванееўшы як рак, — вашыя словы такія... Я ўжо і не ведаю, да якой ступені вашыя словы... Ні адна свецкая дама не дазволіць сабе... я, ва ўсякім выпадку, абараняю майго сваяка. Пагадзіцеся ж, так завабліваць...

— Ну так, так завабліваць... — падтакваў князь, спрабуючы схавацца за Мазглякова.

— Афанасій Мацвеевіч! — завішчала Мар'я Аляксандраўна нейкім ненатуральным голасам. — Няўжо вы не чуеце, што нас сарамацяць і ганьбяць! Ці вы ўжо зусім вызвалілі сябе ад усякіх абавязкаў? Ці вы і сапраўды не галава сям'і, а агідны драўляны слуп? Што вы вачыма лыпаеце? Іншы муж даўно б ужо крывёю змыў крыўду сваёй сям'і.

— Жонка! — паважна пачаў Афанасій Мацвеевіч, заганарыўшыся тым, што і ў ім з'явілася патрэба, — жонка! Ды ўжо ці не бачыла ты сапраўды ўсё гэта ў сне, а потым, як прачнулася, дык і пераблытала ўсё, па-свойску...

Але Афанасію Мацвеевічу не суджана было закончыць сваю дасціпную здагадку. Да гэтай пары госці яшчэ стрымліваліся і вераломна напускалі на сябе нейкую цырымонную самавітасць. Але тут гучны залп самага нястрымнага смеху напоўніў увесь пакой. Мар'я Аляксандраўна, забыўшыся на ўсе прыстойнасці, кінулася была на свайго мужа, відаць, для таго, каб неадкладна выдзерці яму вочы. Але яе ўтрымалі сілаю. Наталля Дзмітрыеўна, скарыстаўшы акалічнасці, хоць кропельку ды яшчэ падліла атруты.

— Ах, Мар'я Аляксандраўна, можа, яно і сапраўды так было-с, а вы бядуеце, — прамовіла яна самым сладкамоўным голасам.

— Як было? што такое было? — крычала Мар'я Аляксандраўна, не ўцяміўшы, што адбылося.

— Ах, Мар'я Аляксандраўна, ды гэта ж часам і здараецца-с, бывае...

— Ды што такое бывае? Жылы вы з мяне выпцягнуць хочаце, ці што?

— Можа, вы гэта і сапраўды бачылі ў сне-с.

— У сне? я? у сне? І вы смееце гаварыць гэта мне ў вочы?

— Што ж, можа, і сапраўды так было, — прамармытаў князь.

— І ён, і ён туды ж! Божа мой! — выкрыкнула Мар'я Аляксандраўна, пляснуўшы рукамі.

— Як вы бядуеце, Мар'я Аляксандраўна! Успомніце-с, што сны пасылаюцца Богам-с. Ужо калі Бог захоча, дык ужо ніхто як Бог-с, і на ўсім яго святая воля-с ляжыць. Злавацца тут ужо не трэба-с.

— Ну так, злавацца не трэба, — падтакваў князь.

— Ды вы мяне за вар'ятку лічыце, ці што? — ледзь прамовіла Мар'я Аляксандраўна, душачыся злосцю. Гэта ўжо было вышэй за чалавечыя сілы. Яна паспяшалася знайсці крэсла і страціла прытомнасць. Пачалася мітусня.

«Гэта яны для прыстойнасці самлелі-с», — шапнула Наталля Дзмітрыеўна Ганне Мікалаеўне.

Але ў гэтую хвіліну, у хвіліну найвышэйшага неўразумення публікі і напружання ўсёй гэтай сцэны, раптам выступіла адна, бязмоўная дагэтуль, асоба — і ўся сцэна адразу ж змяніла свой характар...

Раздзел XIV

Зінаіда Афанасьеўна, калі гаварыць увогуле, мела надзвычай рамантычны характар. Не ведаем, ці таму, як запэўнівала сама Мар'я Аляксандраўна, што занадта начыталася «гэтага дурня» Шэкспіра са «сваім настаўнікам», але ніколі, за ўсё сваё мардасаўскае жыццё, Зіна яшчэ не дазваляла сабе такой надзвычай рамантычнай ці, лепей сказаць, гераічнай выхадкі, як тая, якую мы зараз будзем апісваць.

Бледная, з позіркам поўным рашучасці, але з мурашамі на целе, ад хвалявання, дзіўна-цудоўная ў сваім абурэнні, яна выступіла наперад. Аглядваючы ўсіх сваім доўгім задзірлівым позіркам, сярод нямой цішыні, якая ўсталявалася ў пакоі, яна раптам звярнулася да маці, якая пры першым жа яе кроку адразу апрытомнела і адплюшчыла вочы.

— Мамачка! — сказала Зіна. — Навошта падманваць? Навошта яшчэ хлуснёй пэцкаць сябе? Усё ўжо так запэцкана цяпер, што, сапраўды, не варта прыніжацца, высільваючыся прыкрыць гэтую гразь.

— Зіна! Зіна! што з табой? апамятайся! — выкрыкнула перапалоханая Мар'я Аляксандраўна, ускочыўшы са свайго крэсла...

— Я вам сказала, я вам сказала зараней, мамачка, што я не вынясу ўсяго гэтага відовішча, — працягвала Зіна. — Няўжо абавязкова трэба яшчэ больш прыніжацца, яшчэ больш пэцкаць сябе? Але ведайце, мамачка, што я ўсё вазьму на сябе, таму што я найбольш вінаватая. Я, я сваёй згодаю дала ход гэтай гадкай... інтрызе! Вы — маці; вы мяне любіце; вы думалі па-свойму, згодна са сваім разуменнем, зладзіць маё шчасце. Вам яшчэ можна дараваць; але мне, мне — ніколі!

— Зіна, няўжо ты хочаш расказваць?.. О Божа! я прадчувала, што гэты кінжал не міне майго сэрца!

— Так, мамачка, усё раскажу. Я абняслаўлена, вы... мы ўсе абняслаўлены!..

— Ты перабольшваеш, Зіна! ты не ў сабе і не разумеш, што гаворыш! І навошта ж расказваць? У гэтым нікага сэнсу няма... Сорам не на нас... Я зараз дакажу, што сорам не на нас...

— Не, мамачка, — выкрыкнула Зіна са злосным дрыжаннем голасу, — я не хачу больш маўчаць перад гэтымі людзьмі, меркаваннямі якіх я пагарджаю, якія прыехалі пасмяяцца з

нас! Я не хачу зносіць іх крыўды; ні адна з іх не мае права кінуць у мяне гразню. Усе яны гатовы зараз жа зрабіць у трыццаць разоў горш, чым я ці вы! Дык ці смеюць, ці могуць яны быць нашымі суддзямі?..

— Вось дык дзіва! Вось як загаварыла! Гэта што ж! Гэта нас крыўдзіць! — пачулася з усіх бакоў.

— Ды яны і сапраўды самі не разумеюць, што гавораць-с, — прамовіла Наталля Дзмітрыеўна.

Заўважым у дужках, што Наталля Дзмітрыеўна сказала праўду. Калі Зіна не лічыла гэтых дам дастойнымі судзіць сябе, навшта ж было і выходзіць да іх з такой агалоскаю, з такімі прызнаннямі? Увогуле Зінаіда Афанасьеўна страшэнна паспяшалася. Такое было меркаванне самых лепшых галоў Мардасава. Усё б магло быць выпраўлена! Усё магло быць уладжана! Праўда, і Мар'я Аляксандраўна сама сабе падгадзіла ў той вечар сваёй паспешлівасцю і фанабэрыстасцю. Трэба было пасмяяцца з ідыёта дзядка ды і выгнаць яго вон! Але Зіна, як знарок, насуперак цвярозаму розуму і мардасаўскай мудрасці, звярнулася да князя.

— Князь, — сказала яна старому, які нават прыўстаў з крэсла, — так уразіла яна яго ў гэтую хвіліну. — Князь! даруйце мне, даруйце нам! Мы ашукалі, мы завабілі вас...

— Ды ці змоўкнеш ты, няшчасная? — раз'юшана закрычала Мар'я Аляксандраўна.

— Спадарыня! спадарыня! ma charmante enfant...* — мармытаў уражаны князь.

Але горды, парывісты і ў найвышэйшай ступені летуценны характар Зіны пацягнуў яе ў гэтую хвіліну з асяроддзя ўсіх прыстойнасцяў, якіх патрабавала рэчаіснасць. Яна забылася нават пра сваю маці, якую, ад яе прызнанняў курчылі сутаргі.

— Так, мы ашукалі вас абедзве, князь; мамачка тым, што вырашыла прымусіць вас ажаніцца са мною, а я тым, што пагадзілася на гэта. Вас напалі віном, я пагадзілася спяваць і крыўляцца перад вамі. Вас — слабога, безабароннага — *аблапошылі*, як сказаў Павел Аляксандравіч, *аблапошылі* з-за вашага багацця, з-за вашага княства. Усё гэта было страшэнна нізка, і я каюся ў гэтым. Але клянуся вам, князь, што я пайшла на гэтую нізасць не з нізкіх памкненняў. Я хацела... Але што я! двайная нізасць апраўдваць сябе за такія справы! Але кажу

---

* Мілае дзіця (*фр.*).

вам, князь, што я, калі б і ўзяла што-небудзь у вас, то была б за гэта вашай цацкай, служанкай, танцоркай, рабою... я паклялася і свята б стрымала клятву маю!..

Моцная гарлавая спазма спыніла яе ў гэтую хвіліну. Усе госці нібыта анямелі і слухалі, вытарашчыўшы вочы. Нечаканая і абсалютна незразумелая ім выхадка Зіны збіла іх з панталыку. Адзін князь расчуліўся да слёз, хаця не разумеў і палавіны з таго, што сказала Зіна.

— Але я ажанюся з вамі, та belle enfant*, калі вы ўжо так хо-ча-це, — мармытаў ён, — і гэта для мяне будзе вялікі гонар! Толькі запэўніваю вас, што гэта сапраўды быў як быццам бы сон... Ну, ці мала што я ўбачу ў сне? Навошта ж так хва-ля-ва-цца? Я нават як быццам нічога і не зразумеў, mon ami, — працягваў ён, звяртаючыся да Мазглякова, — растлумач мне хоць ты, калі ласка...

— А вы, Павел Аляксандравіч, — падхапіла Зіна, таксама звяртаючыся да Мазглякова, — вы, на якога я нейкі час адважылася было глядзець як на майго будучага мужа, вы, які цяпер мне так жорстка адпомсцілі, — няўжо і вы маглі далучыцца да гэтых людзей, каб разарваць і абняславіць мяне? І вы гаварылі, што кахалі мяне! Але не мне вас павучаць! Я больш вінаватая, чым вы. Я абразіла вас, таму што сапраўды вабіла вас абяцаннямі, мае ранейшыя доказы былі хлусня і хітраспяценні! Я вас ніколі не кахала, і калі адважвалася пайсці за вас, то выключна, каб хоць куды-небудзь пайсці адсюль, з гэтага праклятага горада, і пазбавіцца ад усяго гэтага смуроду... Але, клянуся вам, каб я выйшла за вас, я была б вам добрай і адданай жонкай... Вы жорстка адпомсцілі мне, і, калі гэта цешыць вашу гордасць...

— Зінаіда Афанасьеўна! — выкрыкнуў Мазглякоў.

— Калі вы да гэтай пары адчуваеце да мяне нянавіць...

— Зінаіда Афанасьеўна!!

— Калі... калі-небудзь, — працягвала Зіна, душачы ў сабе слёзы, — калі калі-небудзь вы кахалі мяне...

— Зінаіда Афанасьеўна!!!

— Зіна, Зіна! дачка мая! — галасіла Мар'я Аляксандраўна.

— Я падлюга, Зінаіда Афанасьеўна, я падлюга і больш нічога! — змацаваў Мазглякоў, і ўсе страшэнна захвалываліся.

---

* Цудоўнае дзіця (фр.).

Пачуліся крыкі здзіўлення, абурэння, але Мазглякоў стаяў як укопаны, без думкі і без голасу...

Для слабых і пустых характараў, якія прывыклі да пастаяннай падначаленасці, і якія, нарэшце, адважваюцца ўзвар'явацца і пратэставаць, адным словам, быць цвёрдымі і паслядоўнымі, заўсёды існуе рыса, — блізкая мяжа іх цвёрдасці і паслядоўнасці. Пратэст іх напачатку бывае самы энергічны. Энергія іх нават даходзіць да шаленства. Яны кідаюцца на перашкоды, неяк зажмурыўшы вочы, і амаль заўсёды бяруць сабе на плечы ношу не па сіле. Але, дайшоўшы да вядомай кропкі, узвар'яваны чалавек раптам як быццам бы сам сябе палохаецца, спыняецца, як ашаломлены, са страшэнным пытаннем: «Што гэта я такое нарабіў?» Потым абавязкова раскісае, хныкае, патрабуе тлумачэнняў, становіцца на калені, просіць прабачэння, моліць, каб усё было па-старому, але толькі хутчэй, як мага хутчэй!.. Амаль тое самае здарылася цяпер з Мазгляковым. Не помнячы сябе, узвар'яваны, наклікаўшы бяду, якую ён ужо цалкам прыпісваў цяпер аднаму сабе, спатолюўшы сваё абурэнне і самалюбства і сябе ж за гэта ўзненавідзеўшы, ён раптам спыніўся, прыбіты сумленнем, перад нечаканай выхадкай Зіны. Апошнія словы яе дабілі яго канчаткова. Пераскочыць з адной крайнасці ў іншую было справай адной хвіліны.

— Я — асёл, Зінаіда Афанасьеўна! — выкрыкнуў ён у парыве ашалелага раскаяння. — Не! што асёл? Асёл яшчэ нічога! Я непараўнана горшы за асла! Але я вам дакажу, Зінаіда Афанасьеўна, я вам дакажу, што і асёл можа быць высакародным чалавекам... Дзядзечка! я ашукаў вас! Я, я ашукаў вас! Вы не спалі; вы сапраўды, наяве, рабілі прапанову, а я, я, падлюга, з помсты, што мне адмовілі, упэўніў вас, што вы ўсё гэта бачылі ў сне.

— Надзвычай цікавыя рэчы-с адкрываюцца-с, — прашыпела Наталля Дзмітрыеўна ў вуха Ганны Мікалаеўны.

— Дарагі мой, — сказаў князь, — су-па-койся, ка-алі ласка, ты мяне аж напалохаў сваім кры-кам. Запэўніваю цябе, што ты па-мы-ля-ешся... Я, бадай, гатовы ажаніцца, калі ўжо так трэ-ба; але ж ты сам жа мяне ўпэўніваў, што гэта было толькі ў сне...

— О, як упэўніць мне вас! Навучыце мяне, як мне ўпэўніць яго цяпер! Дзядзюхна, дзядзюхна! Гэта ж важная рэч, найважнейшая фамільная справа! Памяркуйце! падумаўце!

— Дарагі мой, дазволь я па-ду-маю. Пачакай, дай жа мне ўспомніць усё па парад-ку. Спачатку я ўбачыў фурмана Феафіла...

— Э! не да Феафіла цяпер, дзядзюхна!

— Ну так, хай сабе, што цяпер не да я-го. Потым быў Напа-ле-он, а потым нібыта мы чай пілі і нейкая дама прыйшла і ўвесь цукар у нас паела...

— Але, дзядзюхна, — ляпнуў Мазглякоў у замарачэнні розуму свайго, — гэта ж сама Мар'я Аляксандраўна расказвала вам надоечы пра Наталлю Дзмітрыеўну! Ды я тут жа быў, я сам гэта чуў! Я схваўся і пазіраў на вас праз дзірачку...

— Што, Мар'я Аляксандраўна, — падхапіла Наталля Дзмітрыеўна, — дык вы ўжо і князю расказвалі-с, што я ў вас цукар украла з цукарніцы! Дык я да вас цукар красці езджу-с!

— Прэч ад мяне! — закрычала Мар'я Аляксандраўна з адчаю.

— Не, не прэч, Мар'я Аляксандраўна, вы гэтак не маеце права гаварыць-с, дык выходзіць, я ў вас цукар краду-с? Я даўно чула, што вы пра мяне такія гнюснасці распускаеце-с. Мне Соф'я Пятроўна падрабязна расказвала-с... Дык я ў вас цукар краду-с?

— Але, mesdames, — закрычаў князь, — гэта ж было толькі ў сне! Ну, ці мала што я ўбачу ў сне?..

— Кадушка праклятая, — прамармытала напаўголасу Мар'я Аляксандраўна.

— Што, я і кадушка-с? — завішчала Наталля Дзмітрыеўна. — А вы хто такая-с? Я даўно ведаю, што вы мяне кадушчай называеце-с! У мяне, ва ўсякім выпадку, муж у мяне-с, а ў вас жа дурань-с...

— Ну так, я помню, была і ка-душ-ка, — неўсвядомлена прамармытаў князь, успамінаючы сваю нядаўнюю размову з Мар'яй Аляксандраўнай.

— Як, і вы пачынаеце дваранку лаяць-с? Як вы смееце, князь, дваранку лаяць-с! Калі я кадушка, дык вы бязногія-с...

— Хто, я бязногі?

— Ну так, бязногія-с, ды яшчэ і бяззубыя-с, вось вы якія-с!

— Ды яшчэ і аднавокі! — закрычала Мар'я Аляксандраўна.

— У вас гарсэт замест рэбраў-с! — дадала Наталля Дзмітрыеўна.

— Твар на спружынах!

— Валасоў сваіх няма-с!..

— І вусікі ж, у дурня, накладныя, — змацавала Мар'я Аляксандраўна.

— Ды хоць жа нос пакіньце мне, Мар'я Сцяпанаўна, сапраўдны! — закрычаў князь, ашаломлены такімі раптоўнымі шчырасцямі. — Дарагі мой! Гэта ты мяне прадаў! Гэта ты расказаў, што валасы ў мяне на-клад-ныя...

— Дзядзюхна!

— Не, мой дарагі, я ўжо не магу больш заставацца тут. Вядзі ты мяне куды-небудзь... *quelle société!** Куды ж гэта ты завёў мяне, Бо-жа мой!

— Ідыёт! падлюга! — крычала Мар'я Аляксандраўна.

— Божа мой! — гаварыў бедны князь. — Я вось трохі забыў-ся, навошта я сюды прыехаў, але я за-раз успом-ню. Выведзі ты мяне, братка, куды-не-будзь, а то мяне разарвуць! Да таго ж... мне не-адклад-на трэба занатаваць адну новую думку...

— Пойдзем, дзядзюхна, яшчэ не позна; я вас адразу ж перавязу ў гатэль і сам пераеду з вамі...

— Ну так, у га-тэ-ль. *Adieu, ma charmante enfante...* вы адна... толькі вы адна... даб-радзейная. Вы вы-са-ка-род-ная дзяўчына! Хадзем жа, мой мілы. О Божа мой!

Ды не буду апісваць заканчэння непрыемнай сцэны, што адбылася пасля адыходу князя. Госці раз'ехаліся з віскатам і лаянкай. Урэшце, Мар'я Аляксандраўна засталася адна на руінах і абломках сваёй былой славы. На жаль! сіла, слава, значнасць — усё знікла за адзін вечар! Мар'я Аляксандраўна разумела, што ўжо не падняцца ёй як раней. Доўгі, шматгадовы яе дэспатызм над усім горадам канчаткова развальваўся. Што ёй цяпер заставалася? — філасофстваваць. Але яна не філасофствала. Яна шалела ўсю ноч. Зіна абняслаўлена, пойдучь бясконцыя плёткі! Жах!

Як сапраўдны гісторык, я павінен адзначыць, што най-больш на гэтым пахмеллі дасталася Афанасію Мацвеевічу, які ўрэшце схаваўся ў нейкай каморцы і мёрз там да самай раніцы. Надышла ўрэшце і раніца, але і яна не прынесла нічога добрага. Бяда ніколі адна не прыходзіць...

---

* Якое грамадства! (Фр.)

Раздзел XV

Калі лёс абрынецца на каго бядою, то ўдарам яго і канца не будзе. Гэта даўно заўважана. Мала было Мар'і Аляксандраўне ўчарашняй ганьбы і сораму! Не! лёс ёй рыхтаваў значна большае і значна лепшае.

Яшчэ да дзесяці раніцы па горадзе раптам разляцелася адна дзіўная і амаль неверагодная чутка, сустрэтая ўсімі з вялікай злосцю і жорсткай радасцю, — як і звычайна сустракаем мы ўсякі незвычайны скандал, які здарыўся з кім-небудзь з нашых блізкіх. «Да такой ступені страціць сорам і сумленне! — крычалі з усіх бакоў, — так прынізіцца, так пагарджаць правіламі прыстойнасці, так распусціцца!» і інш. і інш. Дык вось, аднак жа, што здарылася. Зусім раненька, ці не каля сямі гадзін, адна бедная, убогая старая, у адчаі і са слязамі, прыбегла ў дом Мар'і Аляксандраўны і маліла пакаеўку як мага хутчэй пабудзіць паненку, адну толькі паненку, паціхеньку, каб хаця ж толькі не даведалася Мар'я Аляксандраўна. Зіна, бледная і змучаная, выбегла да старой адразу ж. Тая ўпала перад ёю на калені, цалавала яе ногі, аблівала іх слязамі і маліла неадкладна схадзіць з ёю да яе хворага Васі, які ўсю ноч быў такі цяжкі, такі цяжкі, што, можа, і дня больш не пражыве. Старая, плачучы, гаварыла Зіне, што сам Вася кліча яе да сябе развітацца перад смерцю, заклінае яе ўсімі святымі анёламі, усім, што было раней, і што калі яна не прыйдзе, то ён памрэ з адчаем. Зіна адразу ж вырашыла пайсці, нягледзячы на тое, што выкананне такой просьбы яўна б пацвердзіла ўсе ранейшыя зласлівыя чуткі аб перахопленай запісцы, аб яе скандальных паводзінах і інш. Нічога не сказаўшы маці, яна накінула на сябе салоп і адразу ж пабегла са старою, цераз увесь горад, у адну з самых бедных слабак Мардасавы, на самую глухую вуліцу, дзе стаяў адзін стары, пакрыўлены і ўрослы ў зямлю дамок, з нейкімі шчылінкамі замест вокан і абнесены з усіх бакоў гурбамі снегу.

У гэтым дамку, у маленькім, нізкім і затхлым пакойчыку, у якім вялізная печ займала роўна палавіну ўсёй прасторы, на дашчаным нефарбаваным ложку, на тонкім, як блін, сенніку ляжаў малады чалавек, накрыты старым шынялём. Твар яго быў бледны і змораны, вочы блішчалі хваравітым агнём, рукі былі тонкія і сухія, як палкі; дыхаў ён цяжка і хрыпла. Было відаць, што некалі ён быў прыгожы; але хвароба перакрывіла тонкія рысы яго прыгожага твару, на які страшна і балюча

было глядзець, як на твар усякага, хто хварэе на сухоты ці, дакладней сказаць, памірае. Яго старая маці, якая цэлы год, ці не да апошняй гадзіны, чакала ажыўлення свайго Васенькі, убачыла ўрэшце, што ён не жылец на гэтым свеце. Яна стаяла цяпер над ім, прыгнечаная горам, склаўшы рукі, без слёз, глядзела на яго і не магла наглядзецца і ўсё-такі не магла зразумець, хаця і ведала гэта, што праз некалькі дзён яе ненагляднага Васю засыпле мёрзлая зямля там, пад гурбамі снегу, на бедных могілках. Але Вася не на яе пазіраў у гэтую хвіліну. Увесь твар яго, схуднелы і пакутніцкі, дыхаў цяпер шчасцем. Ён бачыў нарэшце перад сабой тую, якая снілася яму цэлыя паўтара гады, і наава, і ў сне, на працягу доўгіх і цяжкіх начэй яго хваробы. Ён зразумеў, што яна даравала яму, з'явіўшыся да яго як анёл Божы ў перадсмяротную гадзіну. Яна сціскала яго рукі, плакала над ім, усміхалася яму, зноў глядзела на яго сваімі чудоўнымі вачыма, і — усё ранейшае, незваротнае зноў ажывала ў душы паміраючага. Жыццё зноў зацэплілася ў яго сэрцы і, здавалася, пакідаючы яго, хацела даць адчуць пакутніку, як цяжка расставатца з ім.

— Зіна, — гаварыў ён, — Зіначка! Не плач нада мной, не тужы, не сумуй, не напамінай мне, што я хутка памру. Я буду глядзець на цябе, — вось так, як цяпер гляджу, — буду адчуваць, што нашы душы зноў разам, што ты даравала мне, буду зноў цалаваць твае рукі, як калісьці, і памру, можа, не заўважыўшы смерць. Схуднела ты, Зіначка! Анёл ты мой, з якой дабрынёй ты глядзіш на мяне! А памятаеш, як ты раней смяялася? помніш... Ах, Зіна, я не прашу ў цябе прабачэння, я і ўспамінаць не хачу таго, што было, — таму, Зіначка, таму, што хаця ты, можа, і даравала мне, але я сам ніколі сабе не дарую. Былі доўгія ночы, Зіна, бяссонныя, жахлівыя ночы, і гэтымі ночамі, вось на гэтым самым ложку, я ляжаў і думаў, доўга, шмат перадумаў, і даўно ўжо вырашыў, што мне лепш памерці, далібог, лепш!.. Я не магу жыць, Зіначка!

Зіна плакала і моўчкі сціскала яго рукі, нібыта гэтым хацела спыніць яго.

— Чаму ты плачаш, мой анёл? — працягваў хворы. — З-за таго, што я паміраю, толькі з-за гэтага? Але ж усё іншае даўно ўжо памерла, даўно пахавана! Ты разумнейшая за мяне, ты чысцейшая сэрцам і таму даўно ведаеш, што я дрэнны чалавек. Хіба ты можаш яшчэ кахаць мяне? І чаго мне каштавала жыць з думкай, што ты ведаеш, што я дрэнны і пусты чалавек. А самалюбства тут колькі было, можа, і высакароднага... не

ведаю! Ах, мая дарагая, усё маё жыццё было марай. Я ўсё марыў, заўсёды марыў, а не жыў, ганарыўся, натоўпам пагарджаў, а чым я ганарыўся перад людзьмі? і сам не ведаю. Чыстым сэрцам, высакароднымі пачуццямі? Але ж усё гэта было ў марах, Зіна, калі мы чыталі Шэкспіра, а як дайшло да справы, я і выказаў маю чысціню і высакароднасць пачуццяў...

— Годзе, — гаварыла Зіна, — годзе!.. усё гэта не так, дарэмна... ты забіваш сябе!

— Навошта спыняеш мяне, Зіна! Ведаю, ты даравала мне, і даўно, можа, даравала; але ты судзіла мяне і зразумела — хто я такі; вось гэта мяне і мучыць. Не варты я твайго кахання, Зіна! Ты і ў справах была сумленняя і велікадушная: ты пайшла да маці і сказала, што выйдзеш за мяне і ні за кога іншага, і стрымала б слова, таму што тваё слова не разыходзілася са справай. А я, я! Калі дайшло да справы... Ці ведаеш, Зіначка, я ж тады нават не разумеў, чым ты ахвяруеш, выходзячы за мяне! Я не мог нават таго зразумець, што, пайшоўшы за мяне, ты, магчыма, памерла б ад голаду. Куды, і думкі не было! Я ж толькі думаў, што ты выходзіш за мяне, за вялікага паэта (ці то будучага), не хацеў зразумець тыя прычыны, якія ты выстаўляла, просячы пачакаць з выселлем, мучыў цябе, тыраніў, папракаў, пагражаў, і, нарэшце, дайшло да маёй пагрозы табе гэтай запіскай. Я нават і не падлюга быў тады. Я проста быў дрэнь чалавек! О, як ты павінна была пагарджаць мной! Не, добра, што я паміраю. Добра, што ты за мяне не выйшла! Нічога б я не зразумеў з твайго ахвяравання, мучыў бы цябе, змардаваў бы цябе за нашу беднасць, прайшлі б гады, — куды! — можа, і ўзненавідзеў бы цябе, як перашкоду ў жыцці. А цяпер лепей! Цяпер, ва ўсякім выпадку, горкія слёзы мае ачысцілі маё сэрца. Ах! Зіначка! Кахай мяне хоць крышачку, так, як раней кахала! Хоць у гэтую апошнюю гадзіну!.. Я ж ведаю, што я не варты твайго кахання, але... але... о анёл ты мой!

Зіна, на працягу гэтай прамовы, плачучы сама, некалькі разоў спыняла яго. Але ён не слухаў яе; яго мучыла жаданне выказацца, і ён працягваў гаварыць, хаця і з цяжкасцю, задыхаючыся, хрыплым, задушлівым голасам.

— Не сустрэў бы ты мяне, не пакахаў бы мяне, дык застаўся б жыць! — сказала Зіна. — Ах, навошта, навошта мы сустрэліся!

— Не, мая дарагая, не, не дакарай сябе тым, што я паміраю, — працягваў хворы. — Ва ўсім вінаваты я адзін!

Самалюбства ж колькі тут было! рамантызму! Ці расказвалі табе падрабязна маю дурную гісторыю, Зіна? Ведаеш, быў тут трэцяга года арыштант, падсудны, зладзюга і душагуб; але як дайшло да пакарання, ён аказаўся самым маладушным чалавекам. Ведаючы, што хворага не павядуць на пакаранне, ён дастаў гарэлкі, насыпаў у яе тытуню і... выпіў. Яго пачало так ванітаваць з крывёю, так доўга працягвалася, што пашкодзіла яму лёгкае. Яго перанеслі ў бальніцу, і праз некалькі месяцаў ён памёр ад страшных сухотаў. Ну вось, анёл мой, я і ўспомніў пра гэтага арыштанта ў той самы дзень... ну, ведаеш, пасля запіскі... і вырашыў так, як і ён, загубіць сябе. Але што ты падумала б, чаму я выбраў сухоты? чаму я не павесіўся, не ўтапіўся? збаяўся хуткай смерці? Можна, і так, — але ўсё мне чамусьці здаецца, Зіначка, што і тут не абышлося без салодкіх рамантычных глупстваў! У мяне тады ўсё-такі была думка: як гэта будзе прыгожа, калі я буду ляжаць на ложку, паміраючы ад сухотаў, а ты ўсё будзеш гаравач, пакутавач, што давяла мяне да сухотаў; сама прыйдзеш да мяне з пакаяннем, упадзеш перада мною на калені... Я, паміраючы на тваіх руках, дарую табе... Дурнота, Зіначка, дурнота, ці не праўда?

— Не ўспамінай аб гэтым! — сказала Зіна, — не гавары гэтага! ты не такі... будзем лепш успамінаць іншае, наша харошае, шчаслівае!

— Горка мне, мая дарагая, таму і гавару. Паўтара гады я не бачыў цябе! Душу б, здаецца, перад табой паклаў! Увесь жа той час, ад тае пары, я быў адзін-адзінносьнік, і, здаецца, хвіліны не было, каб не думаў я пра цябе, анёл мой ненаглядны! І ведаеш што, Зіначка? як мне хацелася што-небудзь зрабіць, як-небудзь заслужыць, каб ты перамяніла сваю думку пра мяне. Да апошняга часу я не верыў, што я памру; мяне ж не цяпер скруціла, я доўга хадзіў з хворымі грудзямі. І колькі ў мяне было смешных задумак! Напрыклад, я марыў зрабіцца якім-небудзь найвялікшым паэтам, надрукаваць у «Отечественных записках» такую паэму, якой і не было яшчэ на свеце. Думаў у ёй выказаць усе мае пачуцці, усю маю душу, так што, дзе б ты ні была, я ўсё быў бы з табою, бесперапынна б напамінаў пра сябе маімі вершамі, а самая лепшая мара мая была тая, што ты, урэшце, задумаешся і скажаш: «Не! ён не такі кепскі чалавек, як я думала!» Дурнота, Зіначка, дурнота, ці не праўда?

— Не, не, Вася, не! — гаварыла Зіна.

Яна прытулілася да яго грудзей і цалавала яго рукі.

— А як я рэўнаваў цябе ўвесь гэты час! Мне здаецца, я памёр бы, калі б пачуў пра тваё вяселле! Я падсылаў да цябе, пільнаваў, шпіённў... яна ўсё хадзіла (і ён кіўнуў на маці). — Ты ж не кахала Мазглякова, ці не праўда, Зіначка? О анёл мой! Ці ўспомніш ты пра мяне, калі я памру? Ведаю, што ўспомніш; але пройдуць гады, сэрца астыне, надыдуць халады, зіма ў душы, і забудзеш ты мяне, Зіначка!..

— Не, не, ніколі! Я не выйду і замуж!.. ты мой першы... заўсёдны...

— Усё памірае, Зіначка, усё, нават і ўспаміны!.. І высакародныя пачуцці нашы паміраюць. Замест іх надыходзіць разважнасць. Чаго ж наракаць! Карыстайся жыццём, Зіна, жыві доўга, жыві шчасліва. Пакахай іншага, калі палюбіцца, — не мерцвяка ж кахаць! Толькі ўспамінай мяне, хаця зрэдчас; благога не ўспамінай, прабач за благое; але ж было і ў нашым каханні добрае, Зіначка! О залатыя, незваротныя дні... Паслухай, анёл мой, я заўсёды любіў вярчэрню пару, перад захадам. Успомні, дарагая мая, успомні, успомні той час! Тады была вясна, сонца свяціла так ярка, кветкі цвілі, нейкае свята было вакол нас... А цяпер! Паглядзі, паглядзі!

І няшчасны паказаў высахлай рукою на замерзлае, цьмянае акно. Потым схпіў рукі Зіны, прыціснуў іх да вачэй сваіх і горка-горка зарыдаў. Рыданні амаль разрывалі яго збалелыя грудзі.

Увесь дзень ён пакутваў, сумаваў і плакаў. Зіна, як магла, суцяшала яго, але яе душа цярпела пякельныя мукі. Яна гаварыла, што не забудзе яго і што ніколі нікога не будзе кахаць так, як яго кахала. Ён верыў ёй, усміхаўся, цалаваў яе рукі, але ўспаміны аб мінулым толькі пяклі, толькі кроілі яго душу. Так прайшоў цэлы дзень. Між тым перапалоханая Мар'я Аляксандраўна раз дзесяць пасылала да Зіны, маліла яе вярнуцца дадому і не губіць сябе канчаткова ў вачах грамадзян. Урэшце, калі ўжо сцямнела, амаль страціўшы галаву ад жаху, яна вырашыла сама пайсці да Зіны. Паклікаўшы дачку ў другі пакой, яна, амаль на каленях, маліла яе «адвесці гэты апошні і галоўны кінжал ад яе сэрца». Зіна выйшла да яе хворая: галава яе гарэла. Яна слухала і не разумела сваю мамачку. Мар'я Аляксандраўна ўрэшце пайшла ў адчаі, таму што Зіна вырашыла начаваць у доме паміраючага. Усю ноч яна не адыходзіла ад яго ложка. Але хвораму рабілася ўсё горш і горш. Надышоў яшчэ адзін дзень, але ўжо не было нават надзеі, што пакутнік пражыве яго. Старая маці была

як звар'яцелая, хадзіла, як быццам нічога не разумеючы, падавала сыну лекі, якія ён не хацеў прымаць. Агонія яго цягнулася доўга. Ён ужо не мог гаварыць, і толькі бязладныя, хрыплыя гукі вырываліся з яго грудзей. Да самай апошняй хвіліны ён усё пазіраў на Зіну, усё шукаў яе вачыма, і калі ўжо святло пачало гаснуць у яго вачах, ён усё яшчэ блукаючай, няцвёрдай рукою шукаў яе руку, каб сціснуць яе ў сваёй. Між тым кароткі зімовы дзень праходзіў. І калі ўрэшце апошні, развітальны прамень сонца пазалаціў адзінае акенца маленькага пакоя, душа пакутніка паляцела следам за гэтым промнем. Старая маці, убачыўшы нарэшце перад сабою труп свайго ненагляднага Васі, пляснула рукамі, ускрыкнула і кінулася на грудзі мерцвяку.

— Гэта ты, змяя падкалодная, забіла яго! — закрычала яна з адчаю Зіне. — Ты, разлучніца праклятая, ты, зладзейка, яго загубіла!

Але Зіна ўжо нічога не чула. Яна стаяла над мёртвым як звар'яцелая. Нарэшце нахілілася да яго, перахрысціла, пацалавала яго і машынальна выйшла з пакоя. Вочы яе гарэлі, галава круцілася. Пякельныя адчуванні, дзве амаль што бяссонныя ночы ледзь-ледзь не пазбавілі яе розуму. Яна невыразна адчувала, што ўсё яе мінулае нібыта адарвалася ад яе сэрца і пачалося новае жыццё, змрочнае і пагрозлівае. Але не прайшла яна дзесяці крокаў, як Мазглякоў нібыта вырас перад ёю з-пад зямлі; здавалася, як знарок чакаў яе на гэтым месцы.

— Зінаіда Афанасьеўна, — пачаў ён нейкім баязлівым шэптам, азіраючыся па баках, таму што было яшчэ даволі светла, — Зінаіда Афанасьеўна, я, вядома, асёл! Гэта значыць, калі хочаце, я ўжо цяпер і не асёл, таму што, як ведаеце, усё-такі паводзіў сябе высакародна. Але ўсё ж такі я раскайваюся, што я быў асёл... Я, здаецца, блытаюся, Зінаіда Афанасьеўна, але... вы прабачце, гэта па розных прычынах...

Зіна амаль неўсвядомлена паглядзела на яго і моўчкі працягвала ісці. Паколькі на высокім драўляным ходніку было дваім побач цесна, а Зіна не збочвала, то Павел Аляксандравіч саскочыў з ходніка і бег каля яе ўнізе, безупынна заглядваючы ёй у твар.

— Зінаіда Афанасьеўна, — працягваў ён, — я падумаў, і калі вы самі захочаце, то я згодзен аднавіць маю прапанову. Я нават гатовы забыцца пра ўсё, Зінаіда Афанасьеўна, пра ўсю ганьбу, і гатовы дараваць, але толькі пры адной умове:

пакуль мы тут, усё застаецца ў тайне. Вы паедзеце адсюль як мага хутчэй; я, паціхеньку, следам за вамі; павянчаюся дзе-небудзь у глушы, так што ніхто не ўбачыць, а потым адразу ж у Пецярбург, хаця б і на перакладных, так, каб з вамі быў толькі маленькі чамаданчык... а? Згодны, Зінаіда Афанасьеўна? Скажыце хутчэй! Мне нельга чакаць; нас могуць убачыць разам.

Зіна не адказвала, а толькі паглядзела на Мазглякова, але так паглядзела, што ён адразу ж усё зразумеў, зняў капялюш, раскланяўся і знік на першым павароце ў завулку.

«Як жа гэта? — падумаў ён. — Яшчэ пазаўчора вечарам яна так расчулілася і ва ўсім сябе абвінавачвала? Відаць, дзень на дзень не выпадае!»

А між тым у Мардасаве здарэнні ішлі за здарэннямі. Здарылася адна трагічная акалічнасць. Князь, перавезены Мазгляковым у гатэль, захварэў у тую ж ноч, і захварэў небяспечна. Мардасаўцы даведаліся аб гэтым раніцай. Каліст Станіслававіч амаль не адыходзіў ад хворага. Пад вечар сабраўся кансіліум усіх мардасаўскіх медыкаў. Запрашэнні былі ім пасланы на латыні. Але, нягледзячы на латынь, князь зусім ужо страціў памяць, трызніў, прасіў Каліста Станіслававіча праспяваць яму нейкі раманс, гаварыў пра нейкія парыкі; часамі нібыта нечага палохаўся і крычаў. Доктары вырашылі, што ад мардасаўскай гасціннасці ў князя пачалося запаленне страўніка, неяк перайшоўшае (відаць, па дарозе) у галаву. Не адкідалі і пэўнага маральнага ўзрушэння. Скончылі ж тым, што князь даўно ўжо быў схільны памерці, а таму абавязкова памрэ. У апошнім яны не памыліліся, таму што бедны дзядок, на трэці ж дзень пад вечар, памёр у гатэлі. Гэта ўразіла мардасаўцаў. Ніхто не чакаў такога сур'ёзнага павароту справы. Кінуліся нагоўпамі ў гатэль, дзе ляжала мёртвае цела, яшчэ не ўбранае, разважалі, меркавалі, ківалі галовамі і скончылі тым, што рэзка асудзілі «забойцаў няшчаснага князя», маючы на ўвазе, вядома, Мар'ю Аляксандраўну з дачкою. Усе зразумелі, што гэтая гісторыя, ужо толькі з-за адной сваёй скандальнасці, можа мець непрыемную агалоску, пойдзе, бадай, яшчэ ў далекія краіны, і — чаго толькі не было перагаворана і перасказана. Мазглякоў увесь гэты час мітусіўся, кідаўся ва ўсе бакі, і, нарэшце, галава ў яго закруцілася. У такім вось настроі ён і з Зінай бачыўся. Сапраўды, становішча яго было цяжкаватае. Сам ён прывёз князя ў горад, сам перавёз у гатэль, а цяпер не ведаў, што ж рабіць з нябожчыкам, як

і дзе хаваць, каму паведамляць? Ці везці цела ў Духанава? Да таго ж ён лічыўся пляменнікам. Ён баяўся, каб не абвінавацілі яго ў смерці паважанага старога. «Бадай справа яшчэ адгукнецца ў Пецярбургу, у вышэйшым свеце!» — думаў ён уздрыгваючы. Ад мардасаўцаў немагчыма было атрымаць хоць якую параду; усе раптам нечага спалохаліся, адхлынулі ад мёртвага цела і пакінулі Мазглякова ў нейкай змрочнай адзіноце. Але раптам уся сцена хутка перамянілася. На другі дзень, раннім ранкам, у горад прыехаў адзін наведвальнік. Пра гэтага наведвальніка мігам загаварыў увесь Мардасаў, але загаварыў неяк таямніча, шэптам, выглядваючы на яго з усіх шчылін і вокнаў, калі ён праехаў па Вялікай вуліцы да губернатара. Нават сам Пётр Міхайлавіч трохі як быццам бы збаяўся і не ведаў, як быць з прыезджым госцем. Госць быў — даволі вядомы князь Шчапяцілаў, сваяк нябожчыку, чалавек яшчэ амаль што малады, гадоў трыццаці пяці, з эпалетмія палкоўніка і з аксельбантамі. Усіх чыноўнікаў узяў нейкі незвычайны страх перад гэтымі аксельбантамі. Паліцмайстар, напрыклад, зусім разгубіўся; зразумела, толькі маральна; фізічна ж ён быў у наяўнасці, хаця і з даволі выцягнутым тварам. Адразу ж даведаліся, што князь Шчапяцілаў едзе з Пецярбурга, заязджаў па дарозе ў Духанава. Нікога не застаўшы ў Духанаве, паляцеў следам за дзядзькам у Мардасаў, дзе як громам уразіла яго смерць старога і ўсе падрабязныя чуткі пра акалічнасці яго смерці. Пётр Міхайлавіч нават трохі разгубіўся, даючы пагрэбныя тлумачэнні; ды і ўсе ў Мардасаве выглядалі нейкімі вінаватымі. Да таго ж у прыезджага госця быў такі строгі, такі незадаволены твар, хаця, здавалася б, нельга быць незадаволеным спадчынай. Ён адразу ж узяўся за справу сам, асабіста. Мазглякоў жа неадкладна і ганебна стушаваўся перад сапраўдным, не самазваным пляменнікам і знік — невядома куды. Вырашана было неадкладна перанесці цела нябожчыка ў манастыр, дзе і было прызначана адпяванне. Усе распараджэнні прыезджага былі кароткія, сухія, строгія, але тактоўныя і прыстойныя. Назаўтра ўвесь горад сабраўся ў манастыр, каб прысутнічаць пры адпяванні. Сярод дам распаўсюдзілася недарэчная чутка, што Мар'я Аляксандраўна асабіста з'явіцца ў царкву і, на каленях перад дамавінай, будзе ўголас выпрошваць сабе прабачэння і што ўсё гэта павінна быць так згодна з законам. Зразумела, усё гэта аказалася глупствам і Мар'я Аляксандраўна не з'явілася ў царкву. Мы забыліся сказаць, што як толькі Зіна

вярнулася дадому, яе мамачка тым жа вечарам вырашыла паехаць у вёску, лічачы немагчымым больш заставацца ў горадзе. Там насцярожана прыслухоўвалася яна са свайго кута да гарадскіх чутак, пасылала на разведку даведацца аб прыезджай асобе і ўвесь час страшэнна нервалалася. Дарога з манастыра ў Духанава праходзіла менш чым за вярсту ад вокан яе вясковага дома — і таму Мар'я Аляксандраўна мела магчымасць разгледзець доўгую працэсію, што пацягнулася з манастыра, пасля адпявання, у Духанава. Дамавіну везлі на высокіх дрогах; за ёю цягнулася доўгая чарада экіпажаў, што праводзілі нябожчыка да павароту ў горад. І доўга яшчэ чарнелі на беласнежным полі гэтыя змрочныя дрогі, што ехалі ціха, з належнай веліччу. Але Мар'я Аляксандраўна не магла назіраць доўга і адышла ад окна.

Праз тыдзень яна пераехала ў Маскву, з дачкою і Афанасіем Мацвеевічам, а праз месяц у Мардасаве даведаліся, што падгародная вёска Мар'і Аляксандраўны і гарадскі дом прадаюцца. Такім чынам, Мардасаў навекі губляў такую камільфотную даму! Не абышлося і тут без пляткарства. Пачалі, напрыклад, упэўніваць, што вёска прадаецца разам з Афанасіем Мацвеевічам... Прайшоў год, другі, і пра Мар'ю Аляксандраўну амаль зусім забыліся. На жаль! так заўсёды дзеецца на свеце! Расказвалі, дарэчы, што яна купіла сабе другую вёску і пераехала ў другі губернскае горад, у якім, зразумела, ужо ўсіх узяла ў рукі, што Зіна яшчэ да гэтай пары не замужам, што Афанасій Мацвеевіч... Але, урэшце, няма чаго паўтараць гэтыя чуткі; усё гэта вельмі няпэўна.

Прайшло тры гады, як я дапісаў апошні радок першага раздзела мардасаўскага летапісу, і хто б мог падумаць, што мне яшчэ раз давядзецца разгарнуць мой рукапіс і дадаць яшчэ адну вестку да майго аповеду. Але да справы! Пачну з Паўла Аляксандравіча Мазглякова. З'ехаўшы з Мардасова, ён накіраваўся ў Пецярбург, дзе спакойна атрымаў тое службовае месца, якое яму даўно абяцалі. Хутка ён забыўся на ўсе мардасаўскія падзеі, кінуўся ў віхуру свецкага жыцця на Васільеўскім востраве і ў Галернай гавані, жуіраваў, валачыўся, не адставаў ад веку, закахаўся, зрабіў прапанову, з'еў яшчэ раз адмову і, не пераварыўшы яе, з-за легкадумнасці свайго характару і ад няма чаго рабіць, выпрасіў сабе месца ў адной экспедыцыі, што прызначалася ў адну з самых аддаленых мясцін нашай бязмежнай дзяржавы для рэвізіі ці

з якой іншай мэтай, напэўна не ведаю. Экспедыцыя добра праехала ўсе лясы і пустыні і нарэшце, пасля доўгага падарожжа, з'явілася ў галоўным горадзе «адаленых мясцін» да генерал-губернатара. Гэта быў высокі, хударлявы і строгі генерал, стары ваяка, зранены ў бітвах, з дзвюма зоркамі і з белым крыжам на шыі. Ён прыняў экспедыцыю важна і прыстойна і запрасіў усіх чыноўнікаў, якія ўваходзілі ў яе склад, да сябе на баль, які даваўся ў той жа самы вечар з выпадку імянін генерал-губернатара. Павел Аляксандравіч быў гэтым вельмі задаволены. Надзеўшы свой пецябургскі касцюм, у якім меў намер зрабіць эфект, ён фанабэрыста ўвайшоў у вялікую залу, ды адразу ж трохі асеў, убачыўшы мноства вітых і густых эпалетаў і стацкіх мундзіраў з зоркамі. Трэба было адкланяцца генерал-губернатарысе, пра якую ён ужо чуў, што яна маладая і вельмі прыгожая. Падышоў ён нават з форсам і раптам знямеў ад здзіўлення. Перад ім стаяла Зіна, у шыкоўнай бальнай сукенцы і брыльянтах, гордая і ганарыстая. Яна зусім не пазнала Паўла Аляксандравіча. Яе позірк нядбайна слізгануў па яго твары і тут жа накіраваўся на некага іншага. Уражаны Мазглякоў адышоў убок і ў натоўпе сутыкнуўся з адным баязлівым маладым чалавекам, які, здавалася, палохаўся самога сябе, апынуўшыся на генерал-губернатарскім балі. Павел Аляксандравіч неадкладна пачаў яго распытваць і даведаўся пра надзвычай цікавыя рэчы. Ён даведаўся, што генерал-губернатар ужо два гады як ажаніўся, калі ездзіў у Маскву з «адаленых мясцін», і што ўзяў ён вельмі багатую дзяўчыну са знатнага дому. Што генераліха «страшэнна прыгожая з выгляду-с, нават, можна сказаць, першыя прыгажуні-с, але паводзяць сябе надзвычай горда, а танцуюць толькі з аднымі генераламі-с»; што на гэтым балі ўсіх генералаў, сваіх і прыезджых, дзевяць, уключаючы і сапраўдных стацкіх саветнікаў; што, урэшце, «у генераліхі ёсць матухна-с, якая і жыве разам з ёю, і што гэтая матухна-с прыехала з самага вышэйшага свету-с і вельмі разумная-с» — але што і сама матухна беспрэчна падпарадкоўваецца волі сваёй дачкі, а сам генерал-губернатар не наглядзіцца і не нацешыцца сваёй жонкай. Мазглякоў заікнуўся быў пра Афанасія Мацвеевіча, але ў «адаленых мясцінах» пра яго нічога не ведалі. Трохі падбздэўшыся, Мазглякоў прайшоўся па пакоях і ў хуткім часе ўбачыў і Мар'ю Аляксандраўну, пышна прыбраную, яна размахвала веерам і была захоплена размовай з адной асобай з 4-га класа. Вакол яе тоўпілася некалькі дам, якія мелі патрэбу

ў апякунстве, і Мар'я Аляксандраўна, мабыць, была з усімі незвычайна прыязная. Мазглякоў рызыкнуў прадставіцца. Мар'я Аляксандраўна як быццам бы ўздрыгнула, але адразу ж, амаль імгненна, ачулася. Яна мела ласку пазнаць Паўла Аляксандравіча; спыталася пра яго пецярбургскіх знаёмых, спыталася, чаму ён не за мяжою? Пра Мардасаў не сказала ні слова, нібыта яго і на свеце не было. Нарэшце, успомніўшы імя нейкага пецярбургскага важнага князя і спытаўшыся пра яго здароўе, хаця Мазглякоў не меў аніякага ўяўлення пра гэтага князя, яна неўпрыкмет звярнулася да аднаго саноўніка з надушанымі сівымі валасамі і праз хвіліну зусім забылася пра Паўла Аляксандравіча, які стаяў перад ёю. З саркастычнай усмешкай і з капелюшом у руках Мазглякоў вярнуўся ў вялікую залу. Невядома чаму палічыўшы, што яго ўкалолі і нават абразілі, ён вырашыў не танцаваць. Панура-абьяжавы выгляд, з'едлівая мефістофелеўская ўсмешка не сыходзілі з яго твару на працягу ўсяго вечара. Маляўніча прыхіліўся ён да калоны (зала, як знарок, была з калонамі) і на працягу ўсяго балю некалькі гадзін запар прастаяў ён на адным месцы, высочваючы сваімі позіркамі Зіну. Ды дзе там! Усе фокусы яго, усе незвычайныя позы, разачараваны выгляд і інш. і інш. — усё было дарэмна. Зіна зусім не заўважала яго. Нарэшце, узвар'яваны, галодны, ды і ногі забалелі ад доўгага стаяння, вярнуўся ён на кватэру, зусім змучаны і нібыта кімсьці пабіты, бо не мог жа ён застацца вячэраць у якасці закаханага і пакутніка. Ён доўга не клаўся спаць, успамінаючы даўно забытае. На другую ж раніцу надарылася нейкая камандзіроўка, і Мазглякоў з задавальненнем выпрасіў яе сабе. Калі ён выехаў з горада, у яго нават на душы пасвяжэла. На бясконцай пустыннай прасторы ляжаў сляпуча белы снег. На краі, на самым схіле неба, чарнеўся лес.

Няўтрымныя коні імчаліся, узрываючы снежны пыл каплямі. Званочак бомкаў. Павел Аляксандравіч задумаўся, потым пачаў марыць, а потым і заснуў сабе зусім спакойна. Ён прачнуўся аж на трэцяй станцыі, свежы, здаровы, абсалютна з іншымі думкамі.

ПРЫНІЖАНЬЯ І ЗНЯВАЖАНЬЯ

Раман

у чатырох частках з эпілогам

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Раздзел I

Мінулага года дваццаць другога сакавіка, вечарам, са мною здарылася надзвычай дзіўнае здарэнне. Увесь гэты дзень я хадзіў па горадзе і шукаў сабе кватэру. Старая была вельмі сырая, а я ўжо тады пачынаў дрэнна кашляць. Яшчэ з восені хацеў пераехаць, а дацягнуў да вясны. За цэлы дзень я нічога не мог знайсці прыстойнага. Па-першае, хацелася кватэру асобную, не ад жыльцоў, а па-другое, хаця б адзін пакой, але абавязкова вялікі, вядома ж, разам з тым і як мага таннейшую. Я заўважыў, што ў цеснай кватэры нават і думкам цесна. Я ж, калі абдумваў свае будучыя аповесці, заўсёды любіў хадзіць узад і ўперад па пакоі. Дарэчы: мне заўсёды прыемней было абдумваць мае творы і марыць, як яны ў мяне напішуцца, чым на самой справе пісаць іх, і, сапраўды, гэта было не ад ляюты. Ад чаго ж?

Яшчэ з раніцы я адчуваў сябе нездаровым, а на захадзе сонца мне стала нават і зусім нядобра: пачыналася штосьці нахшталт гарачкі. Да таго ж я цэлы дзень быў на нагах і ста-міўся. Пад вечар, перад самым змярканнем, праходзіў я па Вазнясенскім праспекце. Я люблю сакавіцкае сонца ў Пецяр-бургу, асабліва захад, вядома ж, у ясны, марозны вечар. Уся вуліца раптам блісне, аблітая яркім святлом. Усе дамы нібыта раптам зазяюць. Шэрыя, жоўтыя і брудна-зялёныя колеры іх страцяць на імгненне ўсю сваю панураць, быццам на душы праяснее, быццам уздрыгнеш або хто-небудзь падштурхне

цябе локцем. Новы погляд, новыя думкі... Дзіўна, што можа зрабіць адзін прамень сонца здушою чалавека!

Але сонечны прамень згас; мароз мацнеў і пачынаў пашчыпваць за нос; прыцемкі гусцелі; газ бліснуў з магазінаў і крамаў. Наблізіўшыся да кандытарскай Мілера, я раптам спыніўся як укапаны і пачаў пазіраць на той бок вуліцы, нібыта прадчуваючы, што вось зараз са мною здарыцца штосьці незвычайнае, і ў гэта ж самае імгненне на супрацьлеглым баку я ўбачыў старога і яго сабаку. Я вельмі добра памятаю, што сэрца маё сціснулася ад нейкага непрыемнага адчування і я сам не мог вырашыць, што гэта было за адчуванне.

Я не містык; у прадчуванні і варажбу амаль што не веру; аднак жа са мною, як, магчыма, і з усімі, адбылося ў жыцці некалькі здарэнняў, даволі невытлумачальных. Напрыклад, хаця б гэты стары: чаму пры тадышняй маёй сустрэчы з ім я адразу ж адчуў, што тым жа вечарам са мною здарыцца штосьці не зусім звычайнае? Зрэшты, я быў хворы; а хваравітыя адчуванні амаль заўсёды бываюць падманлівыя.

Стары сваім павольным, слабым крокам, перастаўляючы ногі, нібыта палкі, як быццам не згінаючы іх, згорбіўшыся і злёгка пастукваючы палкаю аб пліты ходніка, набліжаўся да кандытарскай. За жыццё маё не сустракаў я такой дзіўнай, нязграбнай фігуры. І раней, да гэтай сустрэчы, калі мы сыходзіліся з ім у Мілера, ён заўсёды здзіўляў мяне сваёй хваравітасцю. Яго высокі рост, згорбленая спіна, змярцвелы васьмідзесяцігадовы твар, старое паліто, разадранае па швах, ломаны круглы дваццацігадовы капялюш, які прыкрываў яго аголеную галаву, на якой ацалела, на самай патыліцы, пасмачка ўжо не сівых, а бела-жоўтых валасоў; усе рухі яго, якія рабіліся неяк бессэнсоўна, як быццам па заведзенай спружыне, — усё гэта міжвольна здзіўляла кожнага, хто сустракаў яго ўпершыню. Сапраўды, даволі дзіўна было бачыць такога аджыўшага свой век старога аднаго, без нагляду, тым больш што ён быў падобны на вар'ята, які збег ад сваіх наглядчыкаў. Здзіўляла мяне таксама яго незвычайная худзізна: цела на ім амаль не было, і нібыта на косці яго была наклеена толькі адна скура. Вялікія, але цьмяныя вочы яго, устаўленыя ў нейкія сінія кругі, заўсёды глядзелі прама перад сабою, ніколі ўбок і ніколі нічога не бачачы, — я ў гэтым упэўнены. Ён хаця і глядзеў на вас, але ішоў прама на вас жа, нібыта перад ім пустая прастора. Я гэта некалькі разоў заўважаў. У Мілера ён

пачаў з'яўляцца нядаўна, невядома адкуль і заўсёды разам са сваім сабакам. Ніхто з наведвальнікаў кандытарскай ніколі не адважваўся з ім гаварыць, і ён сам ні з кім з іх не загаворваў.

«І навошта ён цягаецца да Мілера, і што яму там рабіць?» — думаў я, стоячы на другім баку вуліцы і неадольна да яго прыглядаючыся. Нейкая прыкрасць — вынік хваробы і стомленасці — закіпала ўва мне. — Аб чым ён думае? Што ў яго галаве? Ды і ці думае ён яшчэ аб чым-небудзь? Твар яго так змярцвеў, што ўжо зусім нічога не адлюстроўвае. І дзе ён узяў гэтага гадкага сабаку, які не адыходзіць ад яго, нібыта складае з ім штосьці цэлае, непадзельнае, і які так падобны на яго?

Гэтаму няшчаснаму сабаку, здаецца, таксама было гадоў восемдзесят; так, гэта абавязкова павінна было быць. Папершае, на выгляд ён быў такі стары, як не бываюць ніякія сабакі, а па-другое, чаму ж гэта мне, з першага разу, калі я яго ўбачыў, зараз жа прыйшло ў галаву, што гэты сабака не можа быць такім жа, як усе сабакі; што ён — сабака незвычайны; што ў ім абавязкова павінна быць штосьці фантастычнае, зачараванае; што гэта, магчыма, які-небудзь Мефістофель у абліччы сабакі і што лёс яго якім-небудзь таямнічымі, невядомымі шляхамі злучаны з лёсам яго гаспадара. Пазіраючы на яго, вы б адразу ж пагадзіліся, што, напэўна, прайшло ўжо гадоў дваццаць, як ён апошні раз еў. Худы ён быў, як шкілет, ці (што ж лепш?) як яго гаспадар. Поўсць на ім амаль што ўся вылезла, таксама і на хвасце, які вісеў, як палка, заўсёды моцна падціснуты. Даўгавухая галава панура звешвалася ўніз. За жыццё маё я не сустракаў такога брыдкага сабакі. Калі абодва яны ішлі па вуліцы — гаспадар спераду, а сабака за ім следам, — дык яго нос якраз датыкаўся крыса яго вопраткі, нібы да яго прыклеены. І паходка іх і ўвесь іх выгляд ледзь не прамаўлялі тады з кожным крокам:

Старыя ж мы, старыя, Божа, якія мы старыя!

Памятаю, мне яшчэ прыйшло аднойчы ў галаву, што стары і сабака як-небудзь выкараскаліся з якой-небудзь старонкі Гофмана, ілюстраванага Гаварні, і разгульваюць па белым свеце ў выглядзе хадзячых афішак да выдання. Я перайшоў цераз вуліцу і ўвайшоў следам за старым у кандытарскую.

У кандытарскай стары атэставаў сябе дзіўнавата, і Мілер, стоячы за сваім прылаўкам, пачаў ужо апошнім часам

строіць незадаволеную грывасу пры ўваходзе няпрошанага наведвальніка. Па-першае, дзіўны госць ніколі нічога не казваў. Кожны раз ён праставаў у куток да печы і там садзіўся на крэсла. Калі ж яго месца ля печы было занятае, то ён, пастаяўшы нейкі час у няўцямным неўразуменні насупраць пана, які заняў яго месца, адыходзіў, нібы азадачаны, у другі куток да акна. Там выбіраў якое-небудзь крэсла, павольна ўсяджваўся на яго, здымаў капялюш, ставіў яго каля сябе на падлогу, палку клаў каля капелюша і затым, адкінуўшыся на спінку крэсла, заставаўся нерухомым на працягу трох або чатырох гадзін. Ніколі ён не ўзяў у рукі ніводнай газеты, не прамовіў ніводнага слова, ніводнага гуку, а толькі сядзеў, гледзячы перад сабою шырока расплюшчанымі вачыма, але такім тупым, змярцвелым позіткам, што можна было пайсці ў заклад, што ён нічога не бачыць з усяго навакольнага і нічога не чуе. Сабака ж, пакруціўшыся разы два ці тры на адным месцы, панура ўкладваўся каля яго ног, усюваў сваю морду паміж яго ботаў, глыбока ўздыхаў і, выцягнуўшыся на ўсю сваю даўжыню на падлозе, таксама заставаўся нерухомым на ўвесь вечар, быццам паміраў на гэты час. Здавалася, гэтыя дзве істоты цэлы дзень ляжаць дзе-небудзь мёртвыя і, калі заходзіць сонца, раптам ажываюць толькі для таго, каб дайсці да кандытарскай Мілера і тым самым выканаць нейкі таямнічы, нікому не вядомы абавязак. Насядзеўшыся гадзіны тры-чатыры, стары нарэшце ўставаў, браў свой капялюш і адыходзіў некуды дадому. Падымаўся і сабака і, зноў падціснуўшы хвост і звесіўшы галаву, павольным ранейшым крокам машынальна ішоў следам за ім. Наведвальнікі кандытарскай урэшце пачалі ўсяляк абыходзіць старога і нават не садзіліся з ім побач, нібыта ён выклікаў у іх агіду. Ён жа нічога гэтага не заўважаў.

Наведвальнікі гэтай кандытарскай у большасці немцы. Яны збіраюцца сюды з усяго Вазнясенскага праспекта — усё гаспадары розных майстэрняў: слесары, булачнікі, фарбавальшчыкі, капялюшнікі, сядзельнікі — усё людзі патрыярхальныя ў нямецкім сэнсе слова. У Мілера ўвогуле назіралася патрыярхальнасць. Часцяком гаспадар падыходзіў да знаёмых гасцей і садзіўся разам з імі за стол, прычым выпівалася пэўная колькасць пуншу. Сабакі і маленькія дзеці гаспадары таксама выходзілі калі-нікалі да наведвальнікаў, і наведвальнікі лашчылі дзяцей і сабак. Усе былі паміж сабою

знаёмыя, і ўсе ўзаемна паважалі адзін аднаго. І калі госці паглыбляліся ў чытанне нямецкіх газет, за дзвярыма, у кватэры гаспадара, трашчаў аўгусцін, які наігрывала на бразгатлівых фартэпіянах старэйшая дачка гаспадара, бялявая немачка з кудзеркамі, вельмі падобная на белую мышку. Вальс прымаўся з задавальненнем. Я хадзіў да Мілера ў першых чыслах кожнага месяца чытаць рускія часопісы, якія ён атрымліваў.

Зайшоўшы ў кандытарскую, я ўбачыў, што стары ўжо сядзіць каля акна, а сабака ляжыць, як і заўсёды, расцягнуўшыся каля ног яго. Моўчкі сеў я ў куток і ў думках задаў сабе пытанне: «Навошта я зайшоў сюды, калі мне тут зусім няма чаго рабіць, калі я хворы і лепш было б пайсці дадому, выпіць гарбаты і легчы ў ложка? Няўжо на самой справе я тут толькі для таго, каб разглядваць гэтага старога?» Прыкрасць апанавала мяне. «Што мне да яго, — думаў я, успамінаючы тое дзіўнае, хваравітае адчуванне, з якім я глядзеў на яго яшчэ на вуліцы. — І што мне да ўсіх гэтых сумных немцаў? Да чаго б гэты фантастычны настрой? Навошта гэтая танная трывога з дробязяў, якую я заўважаю ў сабе апошнім часам і якая перашкаджае жыць і глядзець ясна на жыццё, аб чым ужо сказаў мне адзін глыбакадумны крытык, з абурэннем разбіраючы маю апошнюю аповесць?» Але, раздумваючы і наракаючы, я ўсё ж заставаўся на месцы, а між тым хвароба мучыла мяне ўсё больш і больш, і мне нарэшце не захацелася пакідаць цёплы пакой. Я ўзяў франкфурцкую газету, прачытаў два радкі і задрамаў. Немцы мне не перашкаджалі. Яны чыталі, курылі і толькі зрэдку, за паўгадзіны раз, паведамлялі адзін аднаму, адрывачна і напаўголаса, якую-небудзь навіну з Франкфурта ды яшчэ які-небудзь віц або шарфзін знакамітага нямецкага вастраслова Сафіра; затым з падвоеным нацыянальным гонарам зноў паглыбляліся ў чытанне.

Я драмаў не больш за паўгадзіны і прачнуўся ад таго, што мяне пранялі дрыжыкі. Безумоўна трэба было ісці дадому. Але тут жа адна нямая сцэна, што адбывалася ў пакоі, яшчэ раз спыніла мяне. Я сказаў ужо, што стары, як толькі ўсаджваўся на сваё крэсла, адразу ж утаропліваўся куды-небудзь сваім позіркам і ўжо не адводзіў яго на іншы прадмет на працягу ўсяго вечара. Здаралася і мне трапляць пад гэты позірк, бессэнсоўна ўпарты і змярцвелы: адчуванне было страшэнна непрыемнае, нават невыноснае, і я звычайна як мага хутчэй мяняў месца. У гэтую хвіліну ахвярай старога

быў адзін маленькі, кругленькі і надзвычай ахайны немчык, са стаячымі добра накрухмаленымі каўнерчыкамі і з незвычайна чырвоным тварам, прыезджы госць, купец з Рыгі, Адам Іванавіч Шульц, як я даведаўся пасля, блізкі прыяцель Мілера, але які не ведаў яшчэ ні старога, ні шмат каго з наведвальнікаў. З асалодаю пачытваючы «Dorfbarbier»* і папіваючы свой пунш, ён раптам, падняўшы галаву, заўважыў над сабою нерухомы позірк старога. Гэта яго азадачыла. Адам Іванавіч быў чалавек крыўдлівы і далікатны, як і ўвогуле ўсе «высакародныя» немцы. Яму падалося дзіўным і крыўдным, што яго так пільна і бесцырымонна разглядваюць. З прыгнечаным абурэннем адвёў ён вочы ад недалікатнага гасця, прамармытаў сабе штосьці пад нос і моўчкі засланіўся газетай. Аднак не вытрываў і хвіліны праз дзве падазрона выглянуў з-за газеты: той жа ўпарты позірк, тое ж бессэнсоўнае разглядванне. Змаўчаў Адам Іванавіч і на гэты раз. Але калі тыя ж абставіны паўтарыліся і трэці, ён ускіпеў і палічыў сваім абавязкам абараніць сваю высакароднасць і не запляміць перад прыстойнай публікай цудоўны горад Рыгу, якога, мабыць, лічыў сябе прадстаўніком. З нецярплівым жэстам кінуў ён газету на стол, энергічна стукнуўшы палачкаю, да якой яна была прымацавана, і, палаючы пачуццём уласнай годнасці, увесь чырвоны ад пунша і ад амбіцый, у сваю чаргу ўтаропіўся сваімі маленькімі, запалёнымі вочкамі на непрыемнага старога. Стук палачкі і эксцэнтрычная пазіцыя Адама Іванавіча звярнулі на сябе ўвагу ўсіх наведвальнікаў. Усе адразу ж адклалі свае заняткі і з важнай, бязмоўнай цікавасцю пазіралі на абодвух праціўнікаў. Але магнетызм задзірлівых вочак чырвоненькага Адама Іванавіча быў зусім дарэмны. Стары бесклапотна працягваў глядзець прама на ўз'юшанага пана Шульца і зусім не заўважаў, што зрабіўся прадметам усеагульнай зацікаўленасці, быццам бы галава яго была на месяцы, а не на зямлі. Цярплівасць Адама Іванавіча урэшце лопнула, і ён выбухнуў.

— Чаму вы на мяне так уважліва пазіраеце? — пракрычаў ён па-нямецку рэзкім, пранізлівым голасам і з пагрозаю.

Але праціўнік яго працягваў маўчаць, нібыта не разумеў і нават не чуў пытання. Адам Іванавіч вырашыў загаварыць па-руску.

---

* «Вясковы цырульнік» (ням.).

— Я вас спрасіт, зачом ві на мне так прылежна взірайт? — пракрычаў ён з падвоенай раз’юшанасцю. — Я ка двару ізвесцен, а ві неізвесцен ка двару! — дадаў ён, ускочыўшы з крэсла.

Але стары нават і не паварушыўся. Паміж немцамі пачуўся гул абурэння. Сам Мілер, які пачуў гэты гул, увайшоў у пакой. Зразумеўшы што да чаго, ён падумаў, што стары глухі, і нахіліўся да самага яго вуха.

— Каспадзін Шульц вас прасіт прылежна не взірайт на яго, — прамовіў ён наколькі мог гучна, пільна ўзіраючыся ў незразумелага наведвальніка.

Стары машынальна зірнуў на Мілера, і раптам на твары яго, дагэтуль нерухомым, выявіліся прыкметы нейкай трывожнай думкі, нейкага турботнага хвалявання. Ён замітусіўся, нахіліўся, крэкчучы, да свайго капелюша, паспешліва схпіў яго разам з палкаю, падняўся з крэсла і з нейкай убогай усмешкаю — прыніжанай усмешкаю бедняка, якога выганяюць з памылкова занятага ім месца, — наважыўся выйсці з пакоя. У гэтай ціхмянай пакорлівай паспешлівасці беднага, лядашчага старога было столькі, што выклікала жаль, столькі такога, ад чаго, бывае, сэрца нібы пераварочваецца ў грудзях, што ўся публіка, пачынаючы з Адама Іванавіча, адразу ж перамяніла сваё меркаванне. Было зразумела, што стары не толькі не мог каго-небудзь пакрыўдзіць, але сам кожную хвіліну разумёў, што яго могуць адусюль выгнаць як жабрака.

Мілер быў чалавек добры і спагадлівы.

— Не, не, — загаварыў ён, падбздэўліва паляпваючы старога па плячы, — сідзітт! Абер* гер Шульц очэнь прасіт вас прылежна не взірайт на яго. Ён у двара ізвесцен.

Але бядняк і тут не зразумеў; ён замітусіўся яшчэ больш, нагнуўся падняць сваю насоўку, старую, дзіравую сінюю насоўку, што вывалілася з капелюша, і пачаў клікаць свайго сабаку, які ляжаў не варушачыся на падлозе і, відаць, моцна спаў, засланіўшы сваю морду абедзвюма лапамі.

— Азорка, Азорка! — прашамкаў ён дрыготкім, старэчым голасам, — Азорка!

Азорка не паварушыўся.

— Азорка, Азорка! — тужліва паўтараў стары і паварушыў сабаку палкаю, але той заставаўся ў ранейшым становішчы.

---

* Але (ням.).

Палка выпала з яго рук. Ён нагнуўся, стаў на калені і абедзвюма рукамі прыпадняў морду Азоркі. Бедны Азорка! Ён быў мёртвы. Ён памёр нячутна, ля ног свайго гаспадара, магчыма, ад старасці, а можа, і ад голаду. Стары зхвіліну глядзеў на яго, страшэнна ўражаны, як быццам не разумеючы, што Азорка ўжо памёр; потым ціха нахіліўся да былога слугі і сябра і прыціснуў свой збялелы твар да яго мёртвай морды. Прайшла хвіліна маўчання. Усе мы былі ўзрушаныя... Нарэшце бядняк прыўзняўся. Ён быў збялелы і дрыжаў, нібы яго калаціла ліхаманка.

— Можна шушэль здзелаць, — загаварыў спагадлівы Мілер, жадаючы хоць чым-небудзь суцешыць старога. (Шушэль абазначала чучала.) — Можна карошы здзелаць шушэль; Фёдар Карлавіч Крыгер зробіць выдатны шушэль; Фёдар Карлавіч Крыгер вялікі масцер здзелаць шушэль, — паўтараў Мілер, падняўшы з зямлі палку і падаючы яе старому.

— Так, я атлічна зделает шушэль, — сціпла падхапіў сам гер Крыгер, выходзячы на першы план. Гэта быў доўгі, хударлявы і дабрадзеiny немец з рыжымі касмакаватымі валасамі і акулярамі на кірпатым носе.

— Фёдар Карлавіч Крыгер імеет вялікі талент, штоб здзелаць усякі прэвасходны шушэль, — дадаў Мілер, пачынаючы прыходзіць у захапленне ад сваёй ідэі.

— Так, я імею вялікі талент, штоб здзелаць фсякі прэвасходны шушэль, — зноў пацвердзіў гер Крыгер, — і я вам дарам зделайт із ваша сабачка шушэль, — дадаў ён у прыпадку велікадушнай самаахвярнасці.

— Не, я вам заплаціт за тое, што ві зделайт шушэль! — ашалела ўскрыкнуў Адам Іванавіч Шульц, яшчэ больш расчырванеўшыся, у сваю чаргу згараючы велікадушнасцю і наіўна лічачы сябе прычынаю ўсіх няшчасцяў. Стары слухаў усё гэта, мабыць, не разумеючы, і па-ранейшаму дрыжаў усім целам.

— Пагадзітт! Выпіце адзін румка карошы каньяк! — закрычаў Мілер, убачыўшы, што загадкавы госць наважваецца пайсці.

Прынеслі каньяк. Стары машынальна ўзяў чарку, але рукі яго дрыжэлі, і, перш чым ён данёс яе да губ, ён расплюхаў палову і, не выпіўшы ні кроплі, паставіў яе назад на паднос. Затым, усміхнуўшыся нейкай дзіўнай, зусім непрыдатнай да

выпадку ўсмешкай, паскораным няроўным крокам выйшаў з кандытарскай, пакінуўшы на месцы Азорку. Усе стаялі ўзрушаныя: пачуліся воклічы.

— Шверног! вас-фюр-эйне-гешыхтэ! — гаварылі немцы, вытаращчыўшы адзін на аднаго вочы.

А я кінуўся следам за старым. За некалькі крокаў ад кандытарскай, павярнуўшы ад яе направа, ёсць завулак, вузкі і цёмны, абстаўлены вялізнымі дамамі. Нешта падштурхнула мяне, што стары павярнуў менавіта сюды. Тут другі дом направа будаваўся і ўвесь быў абстаўлены рыштаваннямі. Плот, што агароджваў дом, выходзіў ледзь не на сярэдзіну завулка, да плота быў прыладжаны насціл для пешаходаў. У цёмным кутку, паміж плотам і домам, я знайшоў старога. Ён сядзеў на прыступцы драўлянага ходніка і абедзвюма рукамі, абапёршыся локцямі на калені, падтрымліваў сваю галаву. Я сеў каля яго.

— Паслухайце, — сказаў я, амаль не ведаючы з чаго і па чаць, — не сумуйце аб Азорку. Хадзем, я вас завязу дадому. Супакойцеся. Я зараз схаджу па рамізніка. Дзе вы жывяце?

Стары не адказаў. Я не ведаў, на што адважыцца. Прахожых не было. Раптам ён пачаў хапаць мяне за руку.

— Душна! — прамовіў ён хрыпатым, ледзь чутным голасам, — душна!

— Пойдзем да вас дадому! — закрычаў я, прыўзнямаючыся і сілком прыўзнямаючы яго, — вы вып’еце гарбаты і ляжаце ў ложка... Я зараз прывяду рамізніка. Я паклічу доктара... мне знаёмы адзін доктар...

Я не памятаю, што я яшчэ гаварыў яму. Ён нібы хацеў прыўзняцца, але, крыху падняўшыся, зноў упаў на зямлю і зноў пачаў штосьці мармытаць тым жа хрыплым, задумлівым голасам. Я нахіліўся да яго яшчэ бліжэй і слухаў.

— На Васільеўскім востраве, — хрыпеў стары, — на Шостай лініі... на Шос-тай лі-ніі...

Ён змоўк.

— Вы жывяце на Васільеўскім? Але вы не туды пайшлі; гэта будзе налева, а не направа. Я вас зараз давязу...

Стары не варушыўся. Я ўзяў яго за руку; рука ўпала, як мёртвая. Я зазірнуў яму ў твар, дакрануўся да яго — ён быў ужо мёртвы. Мне здавалася, што ўсё гэта адбываецца ў сне.

Гэтае здарэнне каштавала мне вялікіх турбот, на працягу якіх сама па сабе прайшла мая ліхаманка. Кватэру старога

знайшлі. Ён, аднак жа, жыў не на Васільеўскім востраве, а за два крокі ад таго месца, дзе памёр, у доме Круглена, пад самым дахам, на пятым паверсе, у аднапакаёвай кватэры, у якой была маленькая прыхожая і адзін вялікі, вельмі нізкі пакой, з трыма шчылінамі нахштальт вокнаў. Жыў ён страшэнна бедна. З мэблі быў толькі стол, два крэслы і старая-старая канапа, цвёрдая, як камень, ды і тое было гаспадарскае. У печы, відаць, ужо даўно не палілі; свечак таксама не знайшлося. Я сур'ёзна цяпер думаю, што стары надумаўся хадзіць да Мілера толькі для таго, каб пасядзець пры свечках і пагрэцца. На стала стаяў пусты гліняны кубак і ляжала старая, чэрствая скарынка хлеба. Грошай не знайшлося ні капейкі. Нават не было другой змены бялізны, каб пахаваць яго; хтосьці даў ужо сваю сарочку. Вядома, што ён не мог жыць такім чынам, зусім адзін, і, мабыць, хтосьці, хоць зрэдку, наведваў яго. У стала знайшлі пашпарт. Нябожчык быў з чужаземцаў, але рускі падданы, Іерамія Сміт, машыніст, сямідзесяці васьмі гадоў. На стала ляжалі дзве кнігі: кароткая геаграфія і Новы заповіт у рускім перакладзе, спісаны на палях алоўкам і з адзначэннямі пазногцем. Кнігі гэтыя я набыў сабе. Пыталіся жыльцоў, гаспадара дома, — ніхто пра яго амаль нічога не ведаў. Жыльцоў у гэтым доме мноства, амаль усё фабрычныя рабочыя і немкі, гаспадыні кватэр са сталом і прыслугаю. Гаспадар дома, з высакародных, таксама няшмат мог сказаць пра былога свайго пастаяльца, акрамя хіба таго, што кватэра хадзіла за шэсць рублёў на месяц, што нябожчык жыў у ёй чатыры месяцы, але за два апошнія месяцы не заплаціў ні капейкі, так што даводзілася яго зганяць з кватэры. Пыталіся: ці хадзіў да яго хто-небудзь? Але ніхто не мог даць аб гэтым сцвярдзальнага адказу. Дом вялікі: мала хіба людзей ходзіць у такі Ноеў каўчэг, усіх не запомніш. Дворнік, які служыў у гэтым доме гадоў пяць і які, магчыма, змог бы хоць што-небудзь патлумачыць, з'ехаў два тыдні перад гэтым да сябе на радзіму, у адведзіны, пакінуўшы за сябе свайго пляменніка, маладога хлопца, які яшчэ не пазнаёміўся асабіста і з паловаю жыльцоў. Не ведаю пэўна, чым менавіта закончыліся тады ўсе гэтыя распытванні, але, нарэшце, старога пахавалі. У гэтыя дні паміж іншымі клопатамі я хадзіў на Васільеўскі востраў, на Шостую лінію, і, толькі прыйшоўшы туды, пасмяяўся сам з сябе: што я мог убачыць на Шостаі лініі, акрамя шэрагу звычайных дамоў? «Але чаму ж, — думаю я, — стары, паміра-

ючы, гаварыў пра Шостую лінію і пра Васільеўскі востраў? Ці не трызніў ён?»

Я агледзеў пустую кватэру Сміта, і мне яна спадабалася. Я пакінуў яе за сабою. Галоўнае, быў вялікі пакой, хаця і вельмі нізкі, так што мне спачатку ўсё здавалася, што я зачэплю столь галавою. Урэшце я хутка прывык. За шэсць рублёў на месяц і нельга было лепш знайсці. Асабняк спакушаў мяне; заставалася толькі паклапаціцца наконт служанкі, бо зусім без служанкі нельга было жыць. Дворнік спачатку абяцаў прыходзіць хаця б раз на дзень, прыслужваць мне ў якім-небудзь крайнім выпадку. «А хто ведае, — думаў я, — магчыма, хто-небудзь і наведаецца да старога!» Зрэшты, прайшло ўжо пяць дзён, як ён памёр, а яшчэ ніхто не прыходзіў.

Раздзел II

У той час, менавіта год назад, я яшчэ супрацоўнічаў па часопісах, пісаў артыкулы і і цвёрда верыў, што мне ўдасца напісаць якую-небудзь вялікую, добрую рэч. Я сядзеў тады над вялікім раманам; але справа ўсё ж закончылася тым, што я — вось залёг цяпер у лякарні і, здаецца, хутка памру. А калі хутка памру, то дзеля чаго б, здаецца, і пісаць запіскі?

Успамінаецца мне міжвольна і безупынна ўвесь гэты цяжкі апошні год майго жыцця. Хачу цяпер усё запісаць, і, калі б я не вынайшаў сабе гэты занятак, мне здаецца, я б памёр ад тугі. Усе гэтыя мінулыя ўражанні хвалююць часамі мяне да болю, да мукі. Пад пяром яны набудуць характар больш заспакойлівы, больш акрэслены; менш будуць падобныя на блюзнерства, на кашмар. Так мне здаецца. Адзін механізм пісьма чаго варты: ён супакоіць, расхалодзіць, разварушыць ува мне ранейшыя аўтарскія звычкі, накіруе мае ўспаміны і хваравітыя мары на справу, на занятак... Так, я добра прыдумаў. Да таго ж і спадчына фельчару; хаця вокны аблепіць маімі запіскамі, калі будзе зімовыя рамы ўстаўляць.

Але, зрэшты, я пачаў мой расповед, невядома чаму, з сярэдзіны. Калі ўжо ўсё запісаць, то трэба пачынаць спачатку. Вось і пачнём спачатку. Зрэшты, не вялікая будзе мая аўтабіяграфія.

Нарадзіўся я не тут, а далёка адсюль, у -скай губерні. Трэба думаць, што бацькі мае былі харошыя людзі, бо пакінулі мяне сіратаю яшчэ ў дзяцінстве, і вырас я ў доме Мікалая

Сяргеевіча Іхмянёва, дробнамаёнткавага памешчыка, які прыняў мяне з літасці. Дзяцей у яго была адна толькі дачка, Наташа, дзіця на тры гады маладзейшае за мяне. Мы раслі з ёю як брат з сястрою. О маё мілае дзяцінства! Як недарэчна сумаваць і шкадаваць аб табе на дваццаць пятым годзе жыцця і, паміраючы, успомніць толькі аб адным табе з захапленнем і ўдзячнасцю! Тады на небе было такое яснае, такое непецярбургскае сонца і так гарэзліва, весела біліся нашы маленькія сэрцы. Тады навокал былі палі і лясы, а не куча мёртвых камянёў, як цяпер. Які цудоўны быў сад і парк на Васільеўскім, дзе Мікалай Сяргеевіч быў за ўпраўляючага; у гэты сад мы з Наташаю хадзілі гуляць, а за садам быў вялікі сыры лес, дзе мы, дзеці, абое аднаго разу заблудзіліся... Залатая, цудоўная пара! Жыццё распядалася ўпершыню, таямніча і прывабна, і так соладка было знаёміцца з ім. Тады за кожным кустом, за кожным дрэвам як быццам яшчэ хтосьці жыў, для нас таямнічы і невядомы; казачны свет знітоўваўся з сапраўдным; і, калі, бывала, у глыбокіх далінах гусцела вячэрняя пара і сівымі звільстымі касмачамі чаплялася за хмызняк, што ляпіўся па камяністых рэбрах нашага вялікага яра, мы з Наташаю, на беразе, трымаючыся за рукі, з баязлівай цікавасцю заглядвалі ўглыб і чакалі, што вось-вось выйдзе хто-небудзь да нас або адгукнецца з туману з дна яра і казкі нашай нянькі стануць сапраўднай законнай праўдаю. Адноўчы, пасля, праз доўгі прамежак часу, я неяк напамніў Наташы, як купілі нам аднаго разу «Дзіцячую чытанку», як мы адразу ж пабеглі ў сад, да сажалкі, дзе стаяла пад старым густым клёнам наша любімая зялёная лаўка, уселіся там і пачалі чытаць «Альфонса і Далінду» — цудоўную аповесць. Яшчэ і цяпер я не магу ўспамінаць гэтую аповесць без нейкага дзіўнага сардэчнага хвалявання, і калі я, год таму назад, нагадаў Наташы два першыя радочки: «Альфонс, герой маёй аповесці, нарадзіўся ў Партугаліі; дон Рамір, яго бацька» і г. д., я ледзь не заплакаў. Мабыць, гэта атрымалася страшэнна недарэчна, і менавіта таму, відаць, Наташа так дзіўна ўсміхнулася тады майму захапленню. Урэшце, адразу ж спахапілася (я памятаю гэтак) і, каб мяне сусцешыць, сама пачала ўспамінаць старое. Харошы быў гэты вечар; мы ўсё перабралі; і тое, калі мяне выпраўлялі ў губернскае горад у пансіён, — Божа, як яна тады плакала! — і нашу апошнюю разлуку, калі я ўжо назаўсёды расставаўся з Васільеўскім. Я ўжо тады закончыў мой пансіён

і накіроўваўся ў Пецярбург рыхтавацца ва універсітэт. Мне было тады семнаццаць гадоў, ёй пятнаццаты. Наташа кажа, што я быў тады такі няскладны, такі цыбаты, што на мяне без смеху пазіраць нельга было. Падчас развітання я адвёў яе ўбок, каб сказаць ёй штосьці страшэнна важнае, але язык мой неяк раптам здранцвеў і загруз. Яна ўспамінае, што я быў страшэнна ўсхваляваны. Разумеецца, што наша размова не клеілася. Я не ведаў, што сказаць, а яна, бадай што, і не зразумела мяне. Я толькі горка заплакаў, ды так і паехаў, нічога не сказаўшы. Мы пабачыліся ўжо значна пазней, у Пецярбургу. Гэта было гады два таму назад. Стары Іхмянёў прыехаў сюды з клопамат па сваёй судовай справе, а я толькі што выскачыў тады ў літаратары.

Раздзел III

Мікалай Сяргеевіч Іхмянёў паходзіў з добрай фаміліі, але ўжо даўно збыднелай. Зрэшты, пасля бацькоў яму засталася паўтары сотні душ добрага маёнтка. Гадоў у дваццаць ён вырашыў паступіць у гусары. Усё ішло добра; але на шостым годзе службы, у адзін няшчасны вечар, ён прайграў усю сваю маёмасць. Ён не спаў усю ноч. На наступны вечар ён зноў сеў да картачнага стала і паставіў на карту свайго каня — апошняе, што ў яго заставалася. Карта прыйшла, за ёю другая, трэцяя, і праз паўгадзіны ён адыграў адну з вёсак сваіх, сяльцо Іхмянёўку, у якім лічылася пяцьдзсят душ пасля апошняй рэвізіі. Ён забаставаў і назаўтра ж падаў у адстаўку. Сто душ загінула беззваротна. Праз два месяцы ён быў звольнены паручнікам і паехаў у сваё сяльцо. Ніколі ў жыцці ён не гаварыў аб сваім пройгрышы і, нягледзячы на вядомую сваю дабрадушнасць, абавязкова пасварыўся б з тым, хто адважыўся б яму аб гэтым напамніць. У вёсцы ён старанна заняўся гаспадаркай і ў трыццаць пяць гадоў ажаніўся з беднай двараначкаю, Ганнай Андрэеўнай Шумілавай, абсалютнай беспасажніцай, але атрымаўшай адукацыю ў губернскім шляхетным пансіёне ў эмігранткі Мон-Рэвеш, чым Ганна Андрэеўна ганарылася ўсё жыццё, хаця ніхто ніколі не мог здагадацца: у чым, уласна, заключалася гэтая адукацыя. Гаспадаром быў Мікалай Сяргеевіч выдатным. Прайшло некалькі гадоў, як раптам у суседні маёнтак, сяло Васільеўскае, у якім налічвалася дзевяцьсот душ, прыехаў з

Пецярбурга памешчык, князь Пётр Аляксандравіч Валкоўскі. Яго прыезд зрабіў на ўсю акругу даволі моцнае ўражанне. Князь быў яшчэ малады чалавек, хаця і не першай маладосці, меў немалы чын, значныя сувязі, быў прыгожы, быў багаты і, нарэшце, быў удавец, што асабліва было цікава для дам і дзяўчат усяго павета. Расказвалі аб бліскучым прыёме, зробленым для яго ў губернскім горадзе губернатарам, які яму даводзіўся нейкім сваяком; аб тым, што ўсе губернскія дамы «звар’яцелі ад яго кампліментаў», і інш., і да т.п. Адным словам, гэта быў адзін з тых бліскучых прадстаўнікоў вышэйшага пецярбургскага кола, якія рэдка з’яўляюцца ў губернях і, з’яўляючыся, робяць надзвычайны эффект. Князь, аднак жа, быў не з ветлівых, асабліва з тымі, хто яму быў непатрэбны і каго лічыў хаця б трохку ніжэй за сябе. Са сваімі суседзямі па маёнку ён не палічыў патрэбным пазнаёміцца, чым адразу ж нажыў сабе шмат ворагаў. І таму ўсе страшэнна здзівіліся, калі раптам яму ўздумалася зрабіць візіт да Мікалая Сяргеевіча. Праўда, Мікалай Сяргеевіч быў адным з самых найбліжэйшых яго суседзяў. У доме Іхмянёвых князь зрабіў моцнае ўражанне. Ён адразу ж зачараваў іх абаяні; асабліва ў захапленні ад яго была Ганна Андрэеўна. Трохі пазней ён быў ужо ў іх зусім папросту, ездзіў кожны дзень, запрашаў іх да сябе, жартаваў, расказваў анекдоты, іграў на дрэнным фартэпіяна, спяваў. Іхмянёвы не маглі надзівіцца: як можна было пра такога дарагога, мілага чалавека гаварыць, што ён ганарысты, пыхлівы, сухі эгаіст, аб чым у адзін голас крычалі ўсе суседзі? Трэба думаць, што князю сапраўды спадабаўся Мікалай Сяргеевіч, чалавек просты, прамы, бескарыслівы, высакародны. Зрэшты, хутка ўсё растлумачылася. Князь прыехаў у Васільеўскае, каб выгнаць свайго аканом, аднаго прыблуднага немца, чалавека амбіцыйнага, агранома, адоранага пашанотнай сівізнаю, акулерамі і кірпатым носам, але які, пры ўсіх гэтых перавагах, краў без сораму і цэнзуры і, звыш таго, замардаваў некалькіх мужыкоў. Іван Карлавіч быў нарэшце злоўлены і выкрыты на справе, вельмі пакрыўдзіўся, шмат гаварыў пра нямецкую сумленнасць; але, нягледзячы на ўсё гэта, быў прагнаны і нават даволі ганебна. Князю патрэбен быў аканом, і выбраў ён Мікалая Сяргеевіча, найвыдатнага гаспадара і найсумленнага чалавека, у чым, вядома, не магло быць ніякага сумнення. Здаецца, князю вельмі хацелася, каб Мікалай Сяргеевіч сам прапанаваў сябе

ў аканомы; але гэтага не здарылася, і князь адным цудоўным ранкам зрабіў прапанову сам, у форме самай сяброўскай і найвялікшай просьбы. Іхмянёў спачатку адмаўляўся; але значнае жалаванне спакусіла Ганну Андрэўну, а падвоенныя кампліменты прасіцеля рассяялі і ўсе астатнія неўразуменні. Князь дасягнуў сваёй мэты. Трэба думаць, што ён быў добрым знаўцам людзей. За кароткі час свайго знаёмства з Іхмянёвым ён цалкам даведаўся, з кім мае справу, і зразумеў, што Іхмянёва трэба зачараваць сяброўскімі, сардэчнымі адносінамі, трэба прывабіць да сябе яго сэрца і што без гэтага грошы няшмат зробіць. Яму ж патрэбен быў такі аканом, якому б ён мог слепа і назаўсёды даверыцца, каб ужо і не заязджаць ніколі ў Васільеўскае, як і сапраўды ён разлічваў. Зачараванне, якое ён зрабіў на Іхмянёва, было такое моцнае, што той шчыра паверыў у яго сяброўства. Мікалай Сяргеевіч быў адзін з тых найдабрэйшых і наіўна-рамантычных людзей, якія ёсць у нас на Русі, што б ні гаварылі пра іх, і якія, калі ўжо палюбяць каго (часам Бог толькі ведае за што), то аддаюцца яму ўсёй душою, даводзячы іншы раз сваю прыхільнасць да камічнага.

Прайшло шмат гадоў. Маёнтак князя квітнеў. Зносіны паміж уладальнікам Васільеўскага і яго аканомам здзяйсняліся без ніякіх непрыемнасцяў з абодвух бакоў і абмяжоўваліся сухой дзелавой перапіскаю. Князь, які не ўмешваўся зусім у распараджэнні Мікалая Сяргеевіча, даваў яму часамі такія парады, якія здзіўлялі Іхмянёва сваёй незвычайнай практычнасцю і дзелавітасцю. Відаць было, што ён не толькі не любіў траціць лішняе, але нават умеў нажываць. Гадоў праз пяць пасля наведвання Васільеўскага ён даслаў Мікалаю Сяргеевічу даверанасць на куплю другога вельмі добрага маёнтка і чатырохсот душ, у той жа губерні. Мікалай Сяргеевіч быў у захапленні; поспехі князя, чуткі пра яго ўдачы, пра яго ўзвышэнні ён так блізка прымаў да сэрца, ніба справа ішла пра яго роднага брата. Але захапленне яго дасягнула найвышэйшай ступені, калі князь сапраўды выказаў яму ў адным выпадку свой надзвычайны давер. Вось як гэта адбылося... Зрэшты, тут я лічу неабходным упамянуць аб некаторых асаблівых падрабязнасцях з жыцця гэтага князя Валкоўскага, часткова адной з галоўных асоб майго расповеду.

Раздзел IV

Я ўпамянуў ужо раней, што ён быў удавец. Жанаты ён быў яшчэ ў пару першай маладосці і ажаніўся на грошах. Ад бацькоў сваіх, якія дайшлі да галечы ў Маскве, ён не атрымаў амаль што нічога. Васільеўскае было закладзена і перазакладзена; даўгі на ім былі вялізныя. У двуццаці-двухгадовага князя, вымушанага тады служыць у Маскве, у нейкай канцылярыі, не заставалася ні капейкі, і ён уваходзіў у жыццё як «галяк — нашчадак старадаўняй галіны». Шлюб з пераспелай дачкою нейкага купца-адкупшчыка выратаваў яго. Адкупшчык, вядома, ашукаў яго на пасагу, але ўсё ж на жончыны грошы можна было выкупіць родавы маёнак і стаць на ногі. Купецкая дачка, якая дасталася князю, ледзь умела пісаць, не магла склеіць двух слоў, была непрыгожая і мела толькі адну добрую якасць: была добрая і пакорлівая. Князь выкарыстаў гэтую якасць цалкам: праз год пасля шлюбу ён пакінуў жонку сваю, якая нарадзіла яму ў гэты час сына, на руках яе бацькі-аткупшчыка ў Маскве, а сам паехаў служыць у -ю губерню, дзе выклапатаў, цераз пратэжыраванне аднаго знакамітага пецяярбургскага сваяка, добрае месца. Душа яго прагла вылучэнняў, узвышэнняў, кар’еры, і, разлічыўшы, што са свайй жонкаю ён не можа жыць ні ў Пецяярбургу, ні ў Маскве, ён вырашыў, чакаючы лепшага, пачаць сваю кар’еру з правінцыі. Кажуць, што яшчэ ў першы год свайго сумеснага з жонкаю жыцця ён ледзь не замучыў яе сваім грубым з ёю абыходжаннем. Гэтыя чуткі заўсёды абуралі Мікалая Сяргеевіча, і ён горача заступаўся за князя, сцвярджаючы, што князь няздольны на невысакародны ўчынак. Але гадоў праз сем памерла нарэшце княгіня, і аўдавелы муж яе зараз жа пераехаў у Пецяярбург. У Пецяярбургу ён зрабіў нават пэўнае ўражанне. Яшчэ малады, прыгажун, з грашыма, надзелены шматлікімі бліскучымі якасцямі, бяспрэчнай дасціпнасцю, густам, невычэрпнай весялосцю, ён з’явіўся не як шукальнік шчасця і апякунства, а даволі незалежна. Расказвалі, што ў ім сапраўды было штосьці абаяльнае, штосьці заваёўніцкае, штосьці моцнае. Ён страшэнна падабаўся жанчынам, і сувязь з адной са свецкіх прыгажунь прынесла яму скандальную славу. Ён сыпаў грашыма, не шкадуючы іх, нягледзячы на прыродную ашчаднасць, якая даходзіла да купасці, прайграваў каму трэба ў карты і не моршчыўся нават ад вялікіх

пройгрышаў. Але не забяў ён прыехаў шукаць у Пецярбург: яму трэба было грунтоўна стаць на дарогу і ўмацаваць сваю кар’еру. Ён дасягнуў гэтага. Граф Наінскі, яго знакаміты сваяк, які не звярнуў бы і ўвагі на яго, калі б ён з’явіўся звычайным прасіцелем, уражаны яго поспехамі ў грамадстве, палічыў магчымым і прыстойным звярнуць на яго сваю асабліваю ўвагу і нават вырашыў узяць у свой дом на выхаванне яго сямігадовага сына. На гэты ж час прыпадае і паездка князя ў Васільеўскае і знаёмства яго з Іхмянёвымі. Нарэшце атрымаўшы цераз пасрэдніцтва графа значную пасаду ў адным з самых важных пасольстваў, ён выпраўляецца за мяжу. Далей чуткі пра яго рабіліся даволі цёмнымі: гаварылі аб нейкім непрыемным выпадку, які здарыўся з ім за мяжою, але ніхто не мог растлумачыць яго сутнасць. Вядома толькі, што ён паспеў прыкупіць чатырыста душ, аб чым я ўжо ўпамінаў. Вярнуўся ён з-за мяжы ўжо шмат гадоў пазней, у высокім чыне, і адразу ж заняў у Пецярбургу вельмі значнае месца. У Іхмянёўцы хадзілі чуткі, што ён збіраецца браць другі шлюб і радніца з нейкім знакамітым, багатым і ўплывовым домам. «Паглядвае ў вяльможы!» — гаварыў Мікалай Сяргеевіч, паціраючы рукі ад задавальнення. Я быў тады ў Пецярбургу, ва ўніверсітэце, і памятаю, што Іхмянёў спецыяльна напісаў мне і прасіў мяне даведацца: ці праўдзівыя чуткі аб шлюбе? Ён пісаў таксама князю, просячы ў яго для мяне апякунства, але князь пакінуў яго пісьмо без адказу. Я ведаў толькі, што сын яго, які выхоўваўся спачатку ў графа, а пасля ў ліцэі, скончыў тады курс навук у дзевятнаццаць гадоў. Я напісаў аб гэтым Іхмянёвым, а таксама і аб тым, што князь вельмі любіць свайго сына, песціць яго, пралічвае ўжо і цяпер яго будучыню. Усё гэта я даведаўся ад сяброў-студэнтаў, знаёмых маладога князя. У гэты ж час Мікалай Сяргеевіч адным цудоўным ранкам атрымаў ад князя пісьмо, якое надзвычай здзівіла...

Князь, які да гэтай пары, як ужо ўпамінаў я, абмяжоўваўся ў зносінах з Мікалаем Сяргеевічам толькі сухой, дзелавой перапіскаю, пісаў да яго цяпер самым падрабязным, шчырым і сяброўскім чынам пра свае сямейныя абставіны: ён скардзіўся на свайго сына, пісаў, што сын засмучае яго дрэннымі сваімі паводзінамі; што, вядома, на свавольствы такога хлопчыка нельга яшчэ глядзець занадта сур’ёзна (ён, мабыць, спрабаваў апраўдаць яго), але што ён вырашыў пакараць сына, папалохаць яго, а іменна: саслаць яго на нейкі

час у вёску, пад нагляд Іхмянёва. Князь пісаў, што цалкам разлічвае на «свайго найдабрэйшага, найвысакароднейшага Мікалая Сяргеевіча і асабліва на Ганну Андрэеўну», прасіў іх абаіх прыняць яго ветрагона ў іх сям'ю, павучыць у адзіноце розуму, палюбіць яго, калі магчыма, а галоўнае, выправіць яго легкадумны характар і «навучыць выратавальным і строгім правілам, такім неабходным у чалавечым жыцці». Вядома, стары Іхмянёў з захапленнем узяўся за справу. З'явіўся і малады князь; яны прынялі яго як роднага сына. Неўзабаве Мікалай Сяргеевіч горача палюбіў яго, не менш, чым сваю Наташу; нават потым, ужо пасля канчатковага разрыву паміж князем-бацькам і Іхмянёвым, стары з вясёлым настроем успамінаў часамі пра свайго Алёшу — так прывык ён называць князя Аляксея Пятровіча. На самой справе, гэта быў вельмі мілы хлопчык; прыгажунчык, слабы і нервовы, як жанчына, але разам з тым вясёлы і прастадушны, з душою раскрытаю і здатнаю на высакародныя адчуванні, с сэрцам любячым, праўдзівым і ўдзячным, — ён зрабіўся ідалам у доме Іхмянёвых. Нягледзячы на свае дзевятнаццаць год, ён быў яшчэ зусім дзіця. Цяжка было ўявіць, за што мог яго саслаць бацька, які, як гаварылі, вельмі любіў яго? Гаварылі, што малады чалавек у Пецярбургу жыў гультаявата і легкадумна, служыць не хацеў і засмучаў гэтым бацьку. Мікалай Сяргеевіч не распытваў Алёшу, таму што князь Пётр Аляксандравіч, відаць, замоўчваў у сваім пісьме аб сапраўднай прычыне выгнання сына. Зрэшты, хадзілі чуткі пра нейкую недаравальную легкадумнасць Алёшы, пра нейкую сувязь з адной дамай, пра нейкі выклік на дуэль, пра нейкі страшэнны пройгрыш у карты; даходзілі нават да нейкіх чужых грошай, ім нібыта растрачаных. Была таксама чутка, што князь вырашыў аддаліць сына не за віну, а з прычыны нейкіх асаблівых, эгаістычных меркаванняў. Мікалай Сяргеевіч з абурэннем адхіляў гэтыя чуткі, тым больш што Алёша вельмі любіў свайго бацьку, якога не ведаў на працягу ўсяго свайго дзяцінства і малалецтва; ён гаварыў пра яго з захапленнем і запалам; было відаць, што ён цалкам знаходзіўся пад яго ўплывам. Алёша малоў таксама пра нейкую графіню, за якой цягаліся і ён і бацька разам, але што ён, Алёша, узяў верх, а бацька на яго за гэта страшэнна раззлаваўся. Ён заўсёды расказваў гэтую гісторыю з захапленнем, з дзіцячай непасрэднасцю, са звонкім, вясёлым смехам; але Мікалай Сяргеевіч адразу

ж яго спыняў. Алёша пацвяджаў таксама чуткі, што бацька яго хоча жаніцца.

Ён пражыў ужо амаль год у выгнанні, у вызначаны тэрмін пісаў бацьку пачцівыя і разважлівыя пісьмы і ўрэшце так жывуся з Васільеўскім, што калі князь на лета сам прыехаў у вёску (аб чым зараней паведаміў Іхмянёвым), то выгнаннік сам пачаў прасіць бацьку дазволіць яму наколькі магчыма далей застацца ў Васільеўскім, запэўніваючы, што высковае жыццё — сапраўднае яго прызначэнне. Усе рашэнні і захапленні Алёшы адбываліся ад яго надзвычайнай, слабанервовай успрымальнасці, ад гарачага сэрца, ад легкадумнасці, якая часамі даходзіла да бессэнсоўнасці; ад незвычайнай здольнасці падпарадкоўвацца ўсякаму знешняму ўплыву і ад абсалютнай адсутнасці волі. Але князь неяк падазрона выслухаў яго просьбу... Увогуле Мікалай Сяргеевіч з цяжкасцю пазнаваў свайго ранейшага «сябра»: князь Пётр Аляксандравіч страшэнна змяніўся. Ён зрабіўся раптам асабліва прыдзірлівым да Мікалая Сяргеевіча; пры праверцы рахункаў па маентку выявіў нейкую агідную прагнасць, скупасць і незразумелую падазронасць. Усё гэта страшэнна засмуціла найдабрэйшага Іхмянёва; ён доўга не хацеў верыць самому сабе. На гэты раз усё адбывалася наадварот у параўнанні з першым наведваннем Васільеўскага, чатырнаццаць гадоў таму назад: на гэты раз князь перазнаёміўся з усімі суседзямі, вядома ж, з найбольш важных; да Мікалая Сяргеевіча ён ніколі не ездзіў і абыходзіўся з ім нібы са сваім падначаленым. Раптам надарылася незразумелае здарэнне: без усякай бачнай прычыны адбыўся разлютаваны разрыў паміж князем і Мікалаем Сяргеевічам. Падслуханы былі гнеўныя, крыўдныя словы, прамоўленыя з абодвух бакоў. З абурэннем выехаў Іхмянёў з Васільеўскага, але гісторыя яшчэ гэтым не закончылася. Па ўсёй акрузе раптам разляцелася агідная плётка. Запэўнівалі, што Мікалай Сяргеевіч, разгадаўшы характар маладога князя, меў намер выкарыстаць усе недахопы яго на сваю карысць; што дачка яго Наташа (якой ужо было тады семнаццаць гадоў) змагла ўлюбіць у сябе дваццацігадовага юнака; што і бацька і маці гэтаму каханню спрыялі, хаця і рабілі выгляд, што нічога не заўважаюць; што хітрая і «распусная» Наташа зачаравала ўрэшце зусім маладога чалавека, які, яе намаганнямі, не бачыў цэлы год амаль ні адной сапраўднай высакароднай дзяўчыны, якіх так шмат спее ў пашанотных

дамах суседніх памешчыкаў. Запэўнівалі яшчэ, што паміж палюбоўнікамі ўжо была дамоўленасць павянчацца, за пятаццаць вёрст ад Васільеўскага, у сяле Грыгор’еве, мабыць цішком ад бацькоў Наташы, але якія, вядома ж, ведалі ўсё да драбніц і накіроўвалі дачку гнюснымі сваімі парадамі. Адным словам, у цэлай кнізе не змесціцца ўсё, што павятовыя кумкі абодвух полаў паспелі напляткарыць адносна гэтай гісторыі. Але самае дзіўнае, што князь паверыў усяму гэтаму цалкам і нават прыехаў у Васільеўскае выключна з-за гэтай прычыны — нейкага ананімнага даносу, дасланага яму ў Пецярбург з правінцыі. Вядома, усякі, хто хаця крыху ведаў Мікалая Сяргеевіча, не мог бы, здаецца, і аднаму слову паверыць з усіх абвінавачванняў, якія ўзводзіліся на яго; а між тым, як звычайна, усе мітусіліся, усе гаварылі, усе агаворваліся, усе ківалі галовамі і... асуджалі незваротна. Іхмянёў быў занадта горды, каб апраўдваць дачку сваю перад кумкамі, і вельмі строга забараніў сваёй Ганне Андрэеўне ўступаць у якія б там ні было тлумачэнні з суседзямі. Сама ж Наташа, так абылганая, нават яшчэ цэлы год пазней, не ведала амаль нічога з усіх гэтых паклёпаў і плётак: ад яе старанна ўтойвалі ўсю гісторыю, і яна была вясёлая і нявінная, як дванаццацігадовае дзіця.

Тым часам сварка ішла ўсё далей і далей. Паслужлівыя людзі не драмалі. З’явіліся даносчыкі і сведкі, і князя паспелі нарэшце ўпэўніць, што доўгагадовае кіраванне Мікалая Сяргеевіча Васільеўскім зусім не вызначалася ўзорнай сумленнасцю. Мала таго: што тры гады таму назад, калі быў прададзены гай, Мікалай Сяргеевіч утаіў на сваю карысць дванаццаць тысяч серабром, што на гэта можна прадставіць самыя ясныя, законныя доказы на судзе, тым больш што на продаж гаю ён не меў ад князя ніякай законнай даверанасці, а дзейнічаў па ўласных меркаваннях, пераканайшы ўжо потым князя ў неабходнасці продажу і прад’явіўшы за гай суму непараўнальна меншую за сапраўды атрыманую. Вядома, усё гэта быў суцэльны паклёп, як і высветлілася пазней, але князь паверыў усяму і пры сведках назваў Мікалая Сяргеевіча злодзеем. Іхмянёў не стрываў і адказаў раўназначнай абразою; адбылася жахлівая сцэна. Неадкладна пачаўся працэс. Мікалай Сяргеевіч, з-за адсутнасці нейкіх папер, а галоўнае, не маючы ні заступнікаў, ні вопыту вядзення такіх спраў, адразу ж пачаў прайграваць судовую справу. На маёнтак яго была

накладзена забарона. Раззлаваны стары кiнуў усё i адважыўся нарэшце пераехаць у Пецярбург, каб асабіста займацца сваёй справай, а ў губерні пакiнуў замест сябе вопытнага павера-нага. Здаецца, князь хутка зразумеў, што ён дарэмна абразiў Iхмянёва. Але абраза з абодвух бакоў была такою моцнай, што не засталася i слова на мiр, i раззлаваны князь прыкла-даў усе намаганнi, каб павярнуць справу на сваю карысць, гэта значыць, па сутнасцi, забраць у былога свайго аканом-апошнi кавалак хлеба.

Раздзел V

Такiм чынам, Iхмянёвы пераехалi ў Пецярбург. Не буду апiсваць маю сустрэчу з Наташай пасля такой доўгай разлукi. За ўсе гэтыя чатыры гады я не забываў яе нiколі. Вядома, я сам не зусiм разумеў твая пачуццi, з якiмi ўспамiнаў яе; але калi мы зноў убачылiся, я хутка здагадаўся, што яна мне наканавана лёсам. Спачатку, у першыя днi пасля iх прыезду, мне ўсё здавалася, што яна неяк зусiм мала падрасла за гэтыя гады, зусiм нiбыта не змянiлася i засталася такой жа дзяўчынкай, як i была да нашай разлукi. Але потым кожны дзень я заўважаў у ёй што-небудзь новае, да той пары мне зусiм незнаёмае, нiбыта знарок утоенае ад мяне, нiбыта дзяўчына знарок ад мяне хавалася, — i што за асалода было гэтае адгадванне! Стары, пераехаўшы ў Пецярбург, быў напачатку раздражнёны i злосны. Справы яго iшлi дрэнна; ён абураўся, злаваў, працаваў з дзелавымi паперамi, i яму было не да нас. Ганна Андрэеўна хадзiла разгубленая i спачатку нiчога не кемiла. Пецярбург яе палохаў. Яна ўздыхала i ба-ялася, плакала аб мiнулым жыццi-быццi, аб Iхмянёўцы, аб тым, што Наташа ва ўзросце, а пра яе i падумаць няма каму, i распачынала са мною даволi дзiўныя, па сваёй шчырасцi, размовы, бо нiкога другога, хто б заслугоўваў сяброўскага даверу, проста не было.

Менавіта ў гэты час, незадоўга да iх прыезду, я закончыў мой першы раман, той самы, з якога пачалася мая лiтаратурная кар'ера, i, як навiчок, не ведаў, куды яго сунуць. У Iхмянёвых я аб гэтым нiчога не гаварыў; яны ж са мною ледзь не пасварылiся з-за таго, што жыву я гультаём, гэта значыць не служу i не стараюся падшукаць сабе месца. Стары горка i нават злосна дакараў мяне, вядома ж, праяўляючы тым

самым бацькоўскую заклапочанасць. Я ж проста саромеўся сказаць ім, чым займаюся. Ну як, сапраўды, абвясціць ім, што не хачу служыць, а хачу пісаць раманы, а таму да гэтай пары ашукваў іх, гаварыў, што месца мне не даюць, а што я шукаю наколькі хапае сілы. Яму не было калі мяне правяраць. Памятаю, як аднойчы Наташа, наслухаўшыся нашых размоў, таямніча адвяла мяне ўбок і са слязамі ўмольна прасіла мяне падумаць пра яе лёс, дапытвала мяне, выпытвала: што я канкрэтна раблю, і, калі я так і не сказаў ёй, запатрабавала ад мяне прысягнуць, што я не загублю сябе як гультай і бадзяка. Праўда, я хаця не прызнаўся і ёй, чым займаюся, але памятаю, што за адно ўхвальнае слова яе аб маёй працы, аб першым маім рамане, я аддаў бы ўсе пахвальныя для мяне водгукі крытыкаў і знатакоў, якія потым пра сябе чуў. І вось выйшаў, нарэшце, мой раман. Яшчэ задоўга да з'яўлення яго падняўся крык і гоман у літаратурным свеце. Б. парадаваўся як дзіця, прачытаўшы мой рукапіс. Не! Калі я быў шчаслівы калі-небудзь, дык гэта нават і не ў пару першых чароўных хвілін майго поспеху, а тады, калі я яшчэ не чытаў і не паказваў нікому мой рукапіс: у тых доўгія ночы, сярод узнёслых надзей і мар і страснай любасці да працы; калі я зжыўся з маёй фантазіяй, з персанажамі, якіх сам стварыў, як з роднымі, нібы з сапраўды існуючымі; любіў іх, радаваўся і засмучаўся з імі, а часамі нават і плакаў самымі шчырымі слязьмі над простым героем маім. І апісаць не магу, як узрадаваўся старыя майму поспеху, хаця спачатку страшэнна здзівіліся: так моцна іх гэта ўразіла! Ганна Андрэеўна, напрыклад, ніяк не магла паверыць, што новы, слаўлены ўсімі пісьменнік — той самы Ваня, які і г. д., і г. д., і ўсё ківала галавою. Стары таксама доўга не мог паверыць і спачатку, калі толькі пачуў, нават спалохаўся; пачаў гаварыць аб страчанай службовай кар'еры, аб распусных паводзінах усіх увогуле пісьменнікаў. Але бесперапынныя новыя чуткі, аб'явы ў часопісах і нарэшце некалькі ўхвальных слоў, пачутых ім пра мяне ад такіх асоб, якім ён цалкам давяраў, прымусілі яго змяніць свой погляд. Калі ж ён убачыў, што ў мяне раптам з'явіліся грошы, і даведаўся, якую плату можна атрымаваць за літаратурную працу, дык і апошнія сумненні яго рассяліся. Хуткі ў пераходах ад сумненняў да поўнай, захопленай веры, радуючыся як дзіця майму шчасцю, ён раптам кінуўся нястрымна спадзявацца і марыць аб маёй асляпляльнай будучыні. Кожны дзень ствараў

ён для мяне новыя планы і кар’еры, і чаго толькі не было ў гэтых планах! Ён пачаў выказваць мне нейкую асаблівую, да тае пары небывалую да мяне павагу, але ўсё ж, памятаю, здаралася, сумненні раптам зноў адольвалі яго, часцяком пасярэдзіне самага ўзнёслага фантазіравання і зноў збівалі яго з панталыку.

«Літаратар, паэт! Неяк дзіўна... Калі ж гэта паэты выходзілі ў людзі, у чыны? Народ жа ўсё-такі пісака, ненадзейны!»

Я заўважыў, што падобныя сумненні і ўсе гэтыя далікатныя пытанні прыходзілі да яго найчасцей пад вечар (добра памятаю ўсе падрабязнасці і тую залатую пару!). Надвячоркам наш стары рабіўся неяк асабліва нервовым, уражлівым і надумлівым. Мы з Наташаю ўжо ведалі гэта і зараней пасмейваліся. Памятаю, я ўзбадзёрваў яго анекдотамі пра генеральства Сумарокава, пра тое, як Дзяржавіну прыслалі табакерку з чырвонцамі, як сама імператрыца наведала Ламаносава; расказваў пра Пушкіна, пра Гоголя.

— Ведаю, братка, усё ведаю, — пярэчыў стары, магчыма, першы раз у жыцці пачуўшы ўсе гэтыя гісторыі. — Гм! Паслухай, Ваня, а ўсё ж такі я рады, што твая пісаніна не вершамі пісаная. Вершы, братка, глупства; ужо ты не спрачайся, а павер мне старому; я добра жадаю табе; чыстае, чыстае глупства, пустая трата часу! Вершы гімназістам пісаць; вершы да вар’яцкага дома вашу брацію, моладзь, даводзяць... Дапусцім, Пушкін вялікі, хто ж аб гэтым! А ўсё ж такі вершыкі, і нічога больш; так, эфемернае штосьці... Я, зрэшты, яго і чытаў жа мала... Проза — гэта іншае! Тут літаратар нават павучаць можа, — ну, там аб любові да айчыны напамінь або так, увогуле пра дабрачыннасць... так! Я, браце, толькі не ўмею выказацца, але ты мяне разумееш; з любасцю кажу. Ану, ану прачытай! — заканчваў ён з нейкім выглядам патурання, калі я нарэшце прынёс кнігу і ўсе мы пасля чаю ўселіся за круглы стол, — прачытай жа, што ты там настрачыў; многа крычаць пра цябе! Паглядзім, паглядзім!

Я разгарнуў кнігу і падрыхтаваўся чытаць. У той вечар толькі што выйшаў мой раман з друку, і я, дастаўшы нарэшце экзэмпляр, прыбег да Іхмянёвых чытаць свой твор.

Як я бедаваў і злаваўся, што не мог ім прачытаць яго раней, па рукапісу, які быў на руках у выдаўца! Наташа нават плакала ад крыўды, сварылася са мною, папікала мяне, што чужыя прачытаюць мой раман раней, чым яна... Але вось

нарэшце мы сядзім за сталом. Стары састроіў фізіяномію надзвычай сур'ёзную і крытычную. Ён хацеў строга, строга меркаваць, «сам упэўніцца». Старэнькая таксама пазірала надзвычай урачыста; яна амаль ці не начапіла да чытання новы каптурок. Яна даўно ўжо прыкмеціла, што пазіраю я з бясконцай любасцю на яе бясцэнную Наташу; што ў мяне забівае дух і цямнее ў вачах, калі я з ёю загаворваю і што і Наташа таксама неяк святлей, чым раней, на мяне паглядвае. Так! прыйшоў нарэшце гэты час, прыйшоў у пару ўдач, залатых надзей і самага поўнага шчасця, усё разам, усё разам прыйшло! Прыкмеціла таксама бабулька, што і стары яе неяк ужо занадта пачаў хваліць мяне і неяк асабліва паглядвае на мяне і на дачку... і раптам спалохалася: усё ж я быў не граф, не князь, не ўладарны прынц або хаця б калежскі саветнік з правазнаўцаў, малады, ардэнаносец і прыгожы! Ганна Андрэеўна не любіла жадаць палову.

«Хваляць чалавека, — думала яна пра мяне, — а за што — невядома. Літаратар, паэт... Ды хаця што ж такое літаратар?»

Раздзел VI

Я прачытаў ім мой раман за адзін раз. Мы пачалі адразу ж пасля чаю, а прасядзелі да дзвюх гадзін папоўначы. Стары спачатку спахмурнеў. Ён чакаў чагосьці недаступна высокага, такога, чаго б ён, бадай, і сам не змог бы зразумець, але толькі абавязкова высокага; а замест таго раптам такія будні і ўсё такое вядомае — вось якраз як тое самае, што звычайна навокал адбываецца. І добра б вялікі альбо цікавы чалавек быў герой ці з гістарычнага што-небудзь, накшталт Рослаўлева ці Юрыя Міласлаўскага; а так выстаўлены нейкі маленькі, забіты і нават дурнаваты чыноўнік, у якога і гузікі на віцмундзіры абсыпаліся; і ўсё гэта так проста апісана, ну, далібог, як мы самі гаворым... Дзіўна! Бабулька запытальна паглядвала на Мікалая Сяргеевіча і нават трошку надзьмулася, быццам бы нечым была пакрыўджаная: «Ну ці варта такую бязглуздзіцу друкаваць і слухаць, ды яшчэ і грошы за гэта даюць», — напісана было на яе твары. Наташа была вельмі ўважлівая, слухала засяроджана, не зводзіла з мяне вачэў, углядалася ў мае вусны, як я вымаўляю кожнае слова, і сама варушыла сваімі прывабнымі губкамі. І што ж? раней чым я дачытаў да палавіны, ва ўсіх маіх слухачоў цяклі слё-

зы з вачэй. Ганна Андрэеўна шчыра плакала, ад усяго сэрца шкадуючы майго героя і наіўна жадаючы хаця б чым-небудзь дапамагчы яму ў яго няшчасцях, што зразумеў я з яе воклічаў. Стары ўжо выкінуў з галавы ўсе мары аб высокім: «З першага кроку відаць, што далёка куліку да Пятрова дня; так сабе, проста апавяданніца; затое бярэ за сэрца, — гаварыў ён, — затое робіцца зразумела і памятна, што вакол адбываецца; затое ўсведамляецца, што самы забіты, апошні чалавек ёсць таксама чалавек і называецца брат мой!» Наташа слухала, плакала і пад сталом, крадком, моцна паціскала маю руку. Чытанне закончылася. Яна ўстала; шчочкі яе палалі, слёзкі стаялі ў вачах; раптам яна схапіла маю руку, пацалавала яе і выбегла з пакоя. Бацька і маці пераглянуліся між сабою.

— Гм! вось яна якая ўражлівая, — прамовіў бацька, здзіўлены ўчынкам дачкі, — гэта нічога, урэшце, гэта добра, добра, высакароднае парыванне! Яна добрая дзяўчына... — мармытаў ён, збоку паглядваючы на жонку, нібыта жадаючы апраўдаць Наташу, а разам з тым чамусьці жадаючы апраўдаць і мяне.

Але Ганна Андрэеўна, нягледзячы на тое, што падчас чытання сама была ў некаторым хваляванні і ўзрушаная, пазірала цяпер так, быццам бы хацела вымавіць: «Яно вядома, Аляксандр Македонскі герой, але навошта крэслы ламаць?» і да т. п.

Наташа вярнулася хутка, вясёлая і шчаслівая, і, праходзячы каля мяне, паціхеньку ўшчыкнула мяне. Стары ўзяўся быў зноў «сур'ёзна» ацэньваць маю аповесць, але ад радасці не вытрамаў характару і захапіўся:

— Ну, браце Ваня, добра, добра! Усцешыў! Так усцешыў, што я нават і не чакаў. Не высокае, не вялікае, гэта відаць... Вунь у мяне там «Вызваленне Масквы» ляжыць, у Маскве ж і напісалі, — ну дык яно з першага радка, братка, відаць, што, так бы мовіць, арлом залунаў чалавек... Але ці ведаеш, Ваня, у цябе яно неяк прасцей, больш зразумела. Менавіта за тое і люблю, што больш зразумела! Радней неяк яно; як быццам са мною ўсё гэта здарылася. А то што ж высокае? І сам бы неразумеў. Стыль бы я падправіў: я ж хвалю, а што ні кажы, усё ж такі мала ўзнёслага... Ну ды ўжо цяпер позна: надрукавана. Хіба шчэ ў другім выданні? А што, браце, мабыць жа і другое выданне будзе? Тады зноў грошы... Гм!

— І няўжо вы столькі грошай атрымалі, Іван Пятровіч? — заўважыла Ганна Андрэеўна. — Пазіраю на вас, і ўсё ніяк не

верыцца. Ах ты ж, Божа мой, вось жа за што цяпер грошы пачалі даваць!

— Ведаеш, Ваня? — працягваў стары, захапляючыся ўсё больш і больш, — гэта хаця не служба, затое ўсё ж такі кар’ера. Прачытаюць і высокія асобы. Вось ты казаў, Гогаль дапамогу штогод атрымлівае і за мяжу пасланы. А што калі б і ты? Ці яшчэ рана? Трэба яшчэ што-небудзь напісаць? Дык пішы, браце, пішы хутчэй! Не засынай на лаўрах. Чаго ж глядзець!

І ён гаварыў гэта з такой перакананасцю, з такой добразычліваасцю, што не хапала рашучасці спыніць і расхалодзіць яго фантазію.

— Ці вось, напрыклад, табакерку дадуць... Што ж? На міласць жа няма ўзору. Заахвоціць захочуць. А хто ведае, можа, і да двара патрапіш, — дадаў ён паўшэптам і з сур’ёзным выглядам, прыжмурыўшы сваё левае вока, — ці не? Ці яшчэ рана да двара?

— Ну, ужо і да двара! — сказала Ганна Андрэеўна, як бы пакрыўдзіўшыся.

— Яшчэ трохку, і вы надасце мне чын генерала, — адказаў я, смеючыся ад душы.

Стары таксама засмяяўся. Ён быў страшэнна задаволены.

— Ваша правасхадзіцельства, ці не хочаце есці? — закрычала гарэзлівая Наташа, якая тым часам сабрала нам павячэраць.

Яна зарагатала, падбегла да бацькі і моцна абняла яго сваімі гарачымі ручкамі:

— Добры, добры татуля!

Стары расхваляваўся.

— Ну, ну, добра! Я ж так, проста так гавару. Генерал не генерал, а хадзем вячэраць. Ах ты мая чуллівая! — дадаў ён і паглядзіў Наташу па расчырванелай шчацэ, што любіў рабіць пры ўсякім зручным выпадку, — я, ці бачыш вось, Ваня, з любасці казаў. Ну, хаця і не генерал (далёка да генерала), а ўсё ж такі вядомая асоба, літаратар!

— Цяпер, татка, кажуць: пісьменнік.

— А не літаратар? Не ведаў я. Ну, дапусцім, хоць і пісьменнік, а я вось што хацеў сказаць: камергерам, вядома, не зробіць за тое, што раман напісаў; пра гэта і думаць няма чаго; а ўсё ж такі можна ў людзі прайсці; ну, стаць якім-небудзь там аташэ. За мяжу могуць паслаць, у Італію, каб падправіць здароўе ці там для ўдасканалення ў навуках; грашыма дапа-

могучь. Зразумела, трэба, каб усё гэта і з твайго боку было высакародна; каб за справу, за сапраўдную справу грошы і пашану браць, а не так, каб як-небудзь там, па пратэкцыі...

— Ды ты не заганарыся тады, Іван Пятровіч, — дадала, смеючыся, Ганна Андрэеўна.

— Ды ўжо хутчэй яму зорку, татка, а то што гэта на самой справе, аташэ ды аташэ!

І яна зноў ушчыкнула мяне за руку.

— А гэтая ўсё з мяне пасмейваецца! — закрычаў стары, з захапленнем пазіраючы на Наташу, у якой расчырванеліся шчочкі, а вочкі весела гарэлі, як зорачкі. — Я, дзеткі, здаецца, і сапраўды далёка зайшоў, у Альнасары запісаўся; і заўсёды ж я быў такі... а толькі ведаеш, Ваня, гляджу я на цябе: які ж ты ў нас зусім просты...

— Ах, божа мой! Ды якім жа яму быць, татулька?

— Ну не, я не тое. А толькі ўсё ж такі, Ваня, у цябе нейкі гэта твар... ну зусім як быццам паэтычны... Гэтак, ведаеш, бледныя яны, кажучь, бываюць, паэты, ну і з валасамі такімі, і ў вачах гэтак штосьці... Ведаеш, там Г'этэ які-небудзь ці інш. ... я гэта ў «Аббадонне» чытаў... а што? Зноў схлусіў што-небудзь? Бач, гарэза, так і заліваецца з мяне! Я, мае дарагія, не вучоны, толькі адчуваць магу. Ну, твар не твар, — гэта не вялікая бяда, твар жа; для мяне і твой добры, і вельмі падабаецца... Я ж не да таго гаварыў... А толькі будзь сумленным, Ваня, будзь сумленным, гэта галоўнае; жыві сумленна, не заганарыся! Перад табою дарога шырокая. Служы сумленна сваёй справе; вось што я хацеў сказаць, вось менавіта гэта я і хацеў сказаць!

Цудоўны быў час! усе вольныя гадзіны, усе вечары праводзіў я ў іх. Старому прыносіў навіны аб літаратурным свеце, аб літаратарах, якімі ён раптам, невядома чаму, пачаў надзвычай цікавіцца; нават пачаў чытаць крытычныя артыкулы Б., пра якога я шмат нагаварыў яму і якога ён амаль што не разумее, але хваліў вельмі і горка скардзіўся на ворагаў яго, якія пісалі ў «Паўночным трутні». Бабулька пільна сачыла за мной і Наташай, але не ўсачыла яна за намі! Між намі ўжо было сказана адно слоўка, і я пачуў нарэшце, як Наташа, нахіліўшы галоўку і нападўраскрыўшы свае губкі, амаль шэптам сказала мне: так. Але даведаліся і старыя; паваражылі, падумалі; Ганна Андрэеўна доўга ківала галавою. Дзіўна і страшна ёй было. Не верыла яна мне.

— Вось жа добра ўдача, Іван Пятровіч, — гаварыла яна, — а раптам не будзе ўдачы ці там што-небудзь; што тады? Хаця б служылі вы дзе-небудзь!

— А вось што я скажу табе, Ваня, — вырашыў стары, падумаўшы, — я і сам гэта бачыў, заўважыў і, мушу прызнацца, нават узрадаваўся, што ты і Наташа... ну, ды што тут! Ведаеш, Ваня: абое вы яшчэ маладыя, і мая Ганна Андрэеўна мае рацыю. Пачакаем. Ты, дапусцім, талент, нават вялікі талент... ну, але не геній, як пра цябе спачатку пракрычалі, а так, проста талент (я вось і сёння чытаў на цябе гэтую крытыку ў «Трутні»; там ужо занадта цябе трэціруюць; ну дык што ж гэта за газета!). Вось! дык бачыш: гэта яшчэ не грошы ў ламбардзе, талент; а вы абое бедныя. Пачакаем гадочка так паўтара ці хаця б год: пойдзеш добра, сцвердзішся моцна на сваёй дарозе — твая Наташа; не ўдасца табе — сам мяркуй!.. Ты чалавек сумленны; падумавай!..

На гэтым і спыніліся. А праз год вось што было.

Так, гэта было амаль праз год! Ясным вераснёўскім днём, пад вечар, увайшоў я да сваіх старых хворы, з трымценнем у душы і паваліўся на крэсла, ледзь не самлеўшы, так што нават яны перапалохаліся, гледзячы на мяне. Але не таму закружылася ў мяне галава і нудзілася сэрца так, што я дзесяць разоў падыходзіў да іх дзвярэй і дзесяць разоў вяртаўся назад, перш чым увайшоў, — не таму, што не ўдалася мне мая кар’ера і што не было ў мяне яшчэ ні славы, ні грошай; не таму, што я яшчэ не які-небудзь «аташэ» і далёка было да таго, каб мяне паслалі паправіць здароўе ў Італію; а таму, што можна пражыць дзесяць гадоў за адзін год, і пражыла за гэты год дзесяць гадоў і мая Наташа. Бясконцасьц пралегла між намі... І вось, памятаю, сядзеў я перад старым, маўчаў і даломліваў нервовай рукою і так ужо абламаныя палі майго капелюша; сядзеў і чакаў, невядома чаму, калі выйдзе Наташа. Касцом мой быў варты жалю і дрэнна на мне сядзеў; з твару я змарнеў, схуднеў, пажайцеў, — і ўсё ж далёка не падобны быў я на паэта, і ў вачах маіх усё-такі не было нічога вялікага, аб чым так марыў калісьці добры Мікалай Сяргеевіч. Бабулька пазірала на мяне з непрытворным і ўжо занадта паспешлівым шкадаваннем, а сама сабе думала: «Вось жа гэтакі ледзь не стаў жаніхом Наташы, Госпадзі, злітуйся і захавай!»

— Што, Іван Пятровіч, ці не хочаш чаю? (самавар кіпеў на сталі), ды як жа, бацяхна, пажываеце? Хворыя вы ней-

кія зусім, — запыталася яна ў мяне жаласлівым голасам, як цяпер яе чую.

І як цяпер бачу: гаворыць яна мне, а ў вачах яе відаць і іншы клопат, той самы клопат, ад якога засмуціўся і яе стары і з якім ён сядзеў цяпер над астылым кубачкам і думаў сваю думу. Я ведаў, што іх вельмі турбуе ў гэтую хвіліну працэс з князем Валкоўскім, які павярнуўся для іх не зусім добра, і што іх напаткалі яшчэ новыя непрыемнасці, якія ўсхвалявалі Мікалая Сяргеевіча да хваробы. Малады князь, з-за якога пачалася ўся гісторыя гэтага працэсу, месяцаў з пяць таму назад неспадзявана завітаў да Іхмянёвых. Стары, які любіў свайго дарагога Алёшу, як роднага сына, штодня ўспамінаў яго, прыняў князя з радасцю. Ганна Андрэеўна ўспомніла пра Васільеўскае і расплакалася. Алёша стаў хадзіць да іх часцей і часцей, цішком ад бацькі; Мікалай Сяргеевіч, сумленны, адкрыты, шчыры, з абурэннем адкінуў усякія засцярогі. Яго высакародная гордасць не дазваляла яму нават падумаць: што падумае князь, калі даведаецца, што яго сын зноў прыняты ў доме Іхмянёвых, і ў думках пагарджаў усімі яго нікчэмнымі падазрэннямі. Але стары не ведаў, ці хопіць у яго сілы вытрываць новыя абразы. Малады князь пачаў бываць у іх амаль кожны дзень. Весела было з ім старым. Цэлыя вечары і далёка за поўнач праседжваў ён у іх. Вядома ж, бацька даведаўся, нарэшце, пра ўсё. Выйшла найгнюсная плётка. Ён абразіў Мікалая Сяргеевіча жудасным пісьмом, усё на тую ж тэму, як і раней, а сыну катэгарычна забараніў наведваць Іхмянёвых. Гэта здарылася за два тыдні да майго прыходу да іх. Стары страшэнна замаркоціўся. Як! Яго Наташу, бязвінную, высакародную, зноў замешваць у гэты брудны паклёп, у гэтую нізасць! Яе імя было абразліва вымаўлена чалавекам, які ўжо і раней пакрыўдзіў яго... І пакінуць усё гэта без пакарання! У першыя ж дні ён захварэў, ад адчаю. Усё гэта я ведаў. Уся гісторыя стала мне вядома ў падрабязнасцях, хаця я, хворы і прыгнечаны, апошнім часам, тыдні са тры, у іх не быў і ляжаў у сябе на кватэры. Але я ведаў яшчэ... не! я толькі яшчэ прадчуваў, ведаў ды не верыў, што акрамя гэтай гісторыі ёсць у іх цяпер штосьці, што павінна іх турбаваць больш за ўсё на свеце, і з нясцерпнай тугою да іх прыглядаўся. Так, я пакутаваў; я баяўся ўгадаць, баяўся паверыць і з усяе сілы жадаў аддаліць фатальную хвіліну. А між тым і прыйшоў да яе. Мiane нібыта цягнула да іх у гэты вечар!

— Так, Ваня, — спытаўся раптам стары, нібы апрытом-неўшы, — ужо ці не хворы быў? Чаму так доўга не заходзіў? Я вінаваты перад табою: даўно хацеў цябе наведаць, ды ўсё неяк таго... — І ён зноў задумаўся.

— Я быў нездаровы, — адказаў я.

— Хм! нездаровы! — паўтарыў ён хвілін праз пяць. — Вось іменна нездаровы! Гаварыў я тады, засперагаў, — не паслухаўся! Хм! Не, брат Ваня: муза, відаць, спрадвеку сядзела на гарышчы галодная, ды і будзе сядзець. Вось так!

Так, не ў настроі быў стары. Не было б у яго сваёй раны на сэрцы, не загаварыў бы ён са мною пра галодную музу. Я ўзіраўся ў яго твар: ён пажаўцеў, у вачах яго адлюстроўвалася нейкае неўразуменне, нейкая думка ў форме пытання, якое ён не ў стане быў вырашыць. Быў ён нейкі парывісты і нязвыкла зласлівы. Жонка паглядвала на яго з трывогаю і ківала галавою. Калі ён адзін раз адварнуўся, яна кінула мне на яго крадком.

— Ці здаровая Наталля Мікалаеўна? Яна дома? — спытаўся я ў заклапочанай Ганны Андрэеўны.

— Дома, баццохна, дома, — адказала яна, з цяжкасцю перасільваючы сябе, — зараз сама выйдзе на вас паглядзець. Жартачкі! Тры тыдні не бачыліся! Ды вунь яна ў нас нейкая ж стала такая, — не скеміш з ёю ніяк: ці здаровая, ці хворая, Бог з ёю!

І яна нясмела паглядзела на мужа.

— А што? Нічога з ёю, — адгукнуўся Мікалай Сяргеевіч неахвотна і рэзка, — здаровая. Так, у гады ўбіраецца дзяўчына, перастала дзіцянем быць, вась і ўсё. Хто іх зразумее, гэтыя дзявочыя маркоты і капрызы?

— Ну, вась ужо і капрызы! — падхапіла Ганна Андрэеўна пакрыўджаным голасам.

Стары маўчаў і забарабаніў пальцамі па сталю. «Божа, няўжо паміж імі ўжо што-небудзь было?» — падумаў я спахоўшыся.

— Ну, а што, як там у вас? — пачаў ён зноў. — Што Б., усё яшчэ крытыку піша?

— Так, піша, — адказваў я.

— Эх, Ваня, Ваня! — закончыў ён, махнуўшы рукою. — Што ўжо тут крытыка!

Дзверы адчыніліся, і ўвайшла Наташа.

Раздзел VII

Яна несла ў руках свой капялюшык і, увайшоўшы, паклала яго на фартэпіяна; потым падышла да мяне і моўчкі працягнула руку. Губы яе злёгка паварушыліся; яна нібыта хацела мне штосьці сказаць, нейкае прывітанне, але нічога не сказала.

Тры тыдні як мы не бачыліся. Я пазіраў на яе з неўра-зуменнем і страхам. Як змянілася яна за тры тыдні! Сэрца маё зашчымела ад тугі, калі я ўбачыў гэтыя запалыя бледныя шчокі, сасмяглыя, нібы ад ліхаманкі, губы, і вочы, якія бліска-целі з-пад доўгіх, цёмных веяў гарачкавым агнём і нейкай страснай рашучасцю.

Але Божа, якая яна была прыгожая! Ніколі, ні раней, ні па-сля, не бачыў я яе такою, як у гэты фатальны дзень. Ці тая, ці тая гэта Наташа, ці тая дзяўчынка, якая яшчэ толькі год таму назад не зводзіла з мяне вачэй і, варушачы за мною губкамі, слухала мой раман і так весела, так бесклапотна рагатала і жартавала ў той вечар з бацькам і са мною за вячэраю? Ці тая гэта Наташа, якая там, у тым пакоі, нахіліўшы галоўку і ўся расчырванелая, сказала мне: так.

Пачуўся густы гук звона, які заклікаў да вячэрні. Яна ўздрыгнула, старая перахрысцілася.

— Ты да вячэрні збіралася, Наташа, а вось ужо і звоня-ць, — сказала яна. — Схадзі, Наташачка, схадзі, памаліся, добра што блізка! Ды і прайшлася б заадно. Што ў адзіноце сядзець? Глянь, якая ты бледная, як сурочылі.

— Я... магчыма... не пайду сёння, — прамовіла Наташа павольна і ціха, амаль шэптам. — Я... нездаровая, — дадала яна і збляднела як палатно.

— Лепш бы пайсці, Наташа; ты ж хацела надоечы і капя-люшык вось прынесла. Памаліся, Наташачка, памаліся, каб табе Бог здароўя даў, — угаворвала Ганна Анрэеўна, нясмела пазіраючы на дачку, як быццам баялася яе.

— Ну так; схадзі; а да таго і пройдзешся, — дадаў стары, таксама з трывогаю ўзіраючыся ў твар дачкі, — маці праўду кажа. Вось Ваня цябе і праводзіць.

Мне падалося, што горкая ўсмешка прамільгнула на губах Наташы. Яна падышла да фартэпіяна, узяла капялюшык і надзела яго; рукі яе дрыжалі. Усе рухі яе былі нібыта неўсвя-

домленья, нібы яна не разумела, што робіць. Бацька і маці пільна ўзіраліся ў яе.

— Бывайце! — ледзь чутна прамовіла яна.

— І, анёлак мой, што развітвацца, ці далёка тут! На цябе хоць ветрык павее; глянь, якая ты бледненькая. Ах! дык жа я і забылася (усё гэта я забываюся!) — ладанку я табе закончыла; малітву зашыла ў яе, анёлачак мой; манашка з Кіева навучыла мінулым летам; прыдатная малітва; яшчэ ўчора зашыла. Надзень, Наташа. Авось жа Бог табе здароўя пашле. Адна ты ў нас.

І старая выняла з рабочай шуфлядкі нацельны залаты крыжык Наташы; на той жа стужачцы была прывязаная толькі што пашытая ладанка.

— Насі на здароўе! — дадала яна, надзяваючы крыж і хрысцячы дачку, — калісьці я цябе штоноч так хрысціла перад сном, малітву чытала, а ты за мною паўтарала. А цяпер ты не тая стала, і не дае табе Божа спакойнага духу. Ах, Наташа, Наташа! Не дапамагаюць табе і малітвы мае мацярынскія! — І старая заплакала.

Наташа моўчкі пацалавала яе рукі і зрабіла крок да дзвярэй; але раптам хутка вярнулася назад і падышла да бацькі. Яна была страшэнна ўсхваляваная.

— Татачка! Перахрысціце і вы... сваю дачку, — прамовіла яна здушаным голасам і стала перад ім на калені.

Мы ўсе стаялі, збянтэжаныя яе нечаканым, занадта ўрачыстым яе ўчынкам. Некалькі імгненняў бацька пазіраў на яе, страшэнна разгублены.

— Наташачка, дзіцятка маё, дачка мая, міленькая, што з табою! — закрычаў ён урэшце, і слёзы, як боб, пасыпаліся з яго вачэй. — Чаму ты сумуеш? Чаму плачаш і днём і ноччу? Я ж усё бачу; я ночы не сплю, устаю і слухаю каля твайго пакоя!.. Скажы мне ўсё, Наташа, адкрыйся мне ва ўсім, старому, і мы...

Ён не дагаварыў, падняў яе і моцна абняў. Яна сутаргава прыціснулася да яго грудзей і схавала на яго плячы сваю галаву.

— Нічога, нічога, гэта так... я нездаровая... — мармытала яна, задыхаючыся ад унутраных, заглушаных слёз.

— Ды блаславіць жа цябе Бог, як я бласлаўляю цябе, дзіця маё мілае, бяспэчнае дзіця! — сказаў бацька. — Ды спашле ён табе назаўсёды спакой душы і абароніць цябе ад усялякага

гора. Памаліся Богу, дарагая мая, каб грэшная малітва мая дайшла да яго.

— І маё, і маё блаславенне над табою! — дадала бабулька, заліваючыся слязамі.

— Бывайце! — прашаптала Наташа.

Ля дзвярэй яна спынілася, яшчэ раз глянула на іх, хацела была яшчэ штосьці сказаць, але не змагла і хутка выйшла з пакоя. Я кінуўся ўслед за ёю, прадчуваючы нядобрае.

Раздзел VIII

Яна ішла моўчкі, хутка, апусціўшы галаву і не пазіраючы на мяне. Але, прайшоўшы вуліцу і апынуўшыся на набярэжнай, раптам спынілася і схавала мяне за руку.

— Душна! — прашаптала яна, — сэрца цісне... душна!

— Вярніся, Наташа! — сплехана закрычаў я.

— Няўжо ты не бачыш, Ваня, што я выйшла зусім, пайшла ад іх і ніколі не вярнуся назад? — сказала яна, з невымоўным сумам пазіраючы на мяне.

Сэрца маё закалацілася. Усё гэта я прадчуваў, яшчэ калі ішоў да іх; усё ўжо ўяўлялася мне, як у тумане, яшчэ, магчыма, задоўга да гэтага дня; але цяпер словы яе ўразілі мяне як гром сярод яснага неба.

Мы ў маркоце ішлі па набярэжнай. Я не мог гаварыць; я думаў, разважаў і канчаткова разгубіўся. Галава мая пайшла кругам. Мне здалося гэта такім пачварным, такім немагчымым!

— Ты вінаваціш мяне, Ваня? — сказала яна нарэшце.

— Не, але... але я не веру; гэтага не можа быць!.. — адказваў я, не разумеючы, што гавару.

— Не, Ваня, гэта ўжо ёсць! Я пайшла ад іх і не ведаю, што з імі будзе... не ведаю, што будзе і са мною!

— Ты да яго, Наташа? Так?

— Так! — адказала яна.

— Але гэта немагчыма! — закрычаў я ў распачы, — ці ведаеш, што гэта немагчыма, Наташа, бедная ты мая! Гэта ж вар'яцтва. Ты ж заб'еш іх і сябе загубіш! Ці ведаеш ты гэта, Наташа?

— Ведаю; але што ж мне рабіць, не мая воля, — сказала яна, і ў словах яе пачулася столькі адчаю, нібыта яна ішла на смерць.

— Вярніся, вярніся, пакуль не позна, — умольна прасіў я яе, і тым больш горача, тым больш настойліва маліў, чым сам усведамляў усю марнасць маіх угаворванняў і іх недарэчнасць у гэтую хвіліну. — Ці разумеш ты, Наташа, што ты зробіш з бацькам? Ці абдумала ты гэта? Яго ж бацька вораг твайму; князь жа абразіў твайго бацьку, запозрыў яго ў крадзяжы грошай; ён жа яго злодзеем назваў. Яны ж судзяцца... Ды яшчэ! Яшчэ гэтая апошняя справа, а ці ведаеш; Наташа... (о Божа, ды ты ж усё гэта ведаеш!) ці ведаеш, што князь запозрыў твайго бацьку і маці, што яны самі, знарок, зводзілі цябе і Алёшу, калі Алёша гасцяваў у вас у вёсцы? Падумай, уяві толькі, як пакутаваў тады твой бацька ад гэтага паклёпу. Ён жа ўвесь пасівеў за гэтыя два гады, — паглядзі на яго! А галоўнае: ты ж гэта ўсё ведаеш, Наташа, Божа мой! Я ўжо не кажу, чаго варта будзе ім страціць цябе назаўсёды! Ты ж іх скарб, усё, што засталася ў іх на старасці. Я ўжо і гаварыць аб гэтым не хачу; сама павінна ведаць; успомні, што бацька лічыць цябе абылганаю, пакрыўджанаю гэтымі ганарліўцамі, неадпомшчанаю! Цяпер жа, менавіта цяпер, усё гэта зноў разгарэлася, узмацнілася ўся гэтая старая, набалелая варожасць з-за таго, што вы прымалі ў сябе Алёшу. Князь зноў абразіў твайго бацьку, у старога яшчэ злосць кіпіць ад гэтай новай крыўды, і раптам усё, усё гэта, усе абвінавачванні акажуцца цяпер справядлівымі! Усе, каму гэта вядома, апраўдаюць цяпер князя і абвінавацяць цябе і твайго бацьку. Ну, што цяпер будзе з ім! Гэта ж заб'е яго адразу! Сорам, ганьба, і ад каго? Цераз цябе, яго дачку, яго адзінае, бяспэчнае дзіця! А маці? Ды яна ж не перажыве старога... Наташа, Наташа! Што ты зробіш? Вярніся! Апамятайся!

Яна маўчала; нарэшце глянула на мяне як быццам з папрокам, і столькі пранізлівага болю, столькі пакут было ў яе позірку, што я зразумеў, якой крывёю і без маіх слоў абліваецца цяпер яе параненае сэрца. Я зразумеў, чаго каштавала ёй яе рашэнне і як я мучыў, рэзаў яе маімі марнымі, запозненымі словамі; я ўсё гэта разумеў і ўсё ж не мог стрымаць сябе і працягваў гаварыць:

— Ды ты ж сама гаварыла Ганне Андрэеўне, *магчыма*, не пойдзеш з дому... да ўсяночнай. Выходзіць, ты хацела застацца; выходзіць, не вырашыла яшчэ канчаткова?

Яна толькі горка ўсміхнулася ў адказ. І чаму я пра гэта спытаўся? Я ж мог зразумець, што ўсё гэта было вырашана незваротна. Але я таксама быў страшэнна ўзрушаны.

— Няўжо ж ты яго так пакахала? — закрычаў я, з заміраннем сэрца пазіраючы на яе і сам амаль што не разумеючы, пра што пытаюся.

— Што мне адказаць табе, Ваня? Ты бачыш! Ён загадаў мне прыйсці, і я тут, чакаю яго, — прамовіла яна з той жа горкай усмешкаю.

— Але паслухай, паслухай толькі, — пачаў я зноў умоўна прасіць яе, хапаючыся за саломінку, — усё гэта яшчэ можна паправіць, яшчэ можна зрабіць інакш, зусім як-небудзь пайншаму. Можна не сыходзіць з дому. Я цябе навучу, як зрабіць, Наталачка. Я бяруся вам усё зладзіць, усё, і спатканні, і ўсё... Толькі з дому не сыходзь!.. Я буду пераносіць вашы пісьмы; чаму ж не пераносіць? Гэта лепш, чым цяперашняе. Я змагу гэта зрабіць; я вам абаім дагаджу; вось пабачыце, што дагаджу... І ты не загубіш сябе, Наталачка, як цяпер... А так жа ты зусім цяпер сябе губіш, зусім! Пагадзіся, Наташа: усё пойдзе хораша і шчасліва, і кахаць вы будзеце адно другога колькі захочаце... А калі бацькі перастануць сварыцца (таму што яны абавязкова перастануць сварыцца)... тады...

— Годзе, Ваня, кінь, — перапыніла яна, моцна сціснуўшы маю руку і ўсміхнуўшыся скрозь слёзы. — Добры, добры Ваня! Добры, сумленны ты чалавек! І ні слова ж пра сябе! Я ж цябе пакінула першая, а ты ўсё дараваў, толькі пра маё шчасце і думаеш. Пісьмы нам пераносіць хочаш...

Яна заплакала.

— Я ж ведаю, Ваня, як ты кахаў мяне, як да гэтага часу яшчэ кахаеш мяне, аднак жа ні адным папрокам, ні адным горкім словам ты не папракнуў мяне за ўвесь гэты час! А я, я... Божа мой, як я перад табою вінаватая! Памятаеш, Ваня, памятаеш і наш час з табою? Ох, лепш бы я не ведала, не сустракала б яго ніколі!.. Жыла б я з табою, Ваня, з табою, добранькі ты мой, галубок ты мой!.. Не, я цябе не вартая! Бачыш, я якая: у такую хвіліну табе ж напамінаю аб нашым мінулым шчасці, а ты і так пакутуеш! Вось ты тры тыдні не прыходзіў; клянуся ж табе, Ваня, ні разу не прыходзіла мне ў галаву думка, што ты мяне пракляў і ненавідзіш. Я ведала, чаму ты пайшоў: ты не хацеў нам перашкаджаць і быць нам жывым дакорам. А самому табе хіба не было цяжка на нас глядзець? А як я чакала цябе, Ваня, ужо як чакала! Ваня, паслухай, калі я і кахаю Алёшу як шалёная, як вар'ятка, то цябе, магчыма, яшчэ больш, як сябра майго, кахаю. Я ўжо

адчуваю, ведаю, што без цябе я не пражыву; ты мне патрэбны, мне тваё сэрца патрэбна, твая душа залатая... Ох, Ваня! Які горкі, які цяжкі час набліжаецца!

Яна залілася слязамі. Так, цяжка ёй было!

— Ах, як мне хацелася цябе бачыць! — працягвала яна, стрымліваючы свае слёзы. — Як ты схуднеў, які ты хворы, бледны; ты сапраўды быў нездаровы, Ваня? Што ж гэта я, і не спытаюся! Усё пра сябе гавару; ну, як жа цяпер твае справы з журналістамі? Як твой новы раман, ці рухаецца?

— Ці да раманаў, ці да мяне цяпер, Наташа! Ды і што мае справы! Нічога; так сабе, ды і Бог з імі! А вось што скажы, Наташа: гэта ён сам запатрабаваў, каб ты ішла да яго?

— Не, не ён адзін, больш я. Ён, праўда, гаварыў, ды я і сама... Зараз, галубок, я табе ўсё раскажу: яму сватаюць нявесту, багатую і вельмі знатную; вельмі знатым людзям радня. Бацька вельмі хоча, каб ён ажаніўся з ёю, а бацька, ты ж ведаеш, — страшэнны інтрыган; ён усе спружыны ў ход пусціў: і за дзесяць гадоў такога выпадку не надарыцца. Сувязі, грошы... А яна, кажуць, вельмі прыгожая; ды і адукацыяй і сэрцам — усім прывабная; Алёша захапляецца ёю. Да таго ж бацька і сам хоча як найхутчэй скінуць яго з плячэй далоў, каб самому ажаніцца, а таму абавязкова і чаго б гэта ні каштавала разлучыць нас. Ён баіцца мяне і майго ўплыву на Алёшу...

— Ды хіба князь пра ваша каханне ведае? — перабіў я яе. — Ён жа толькі падазраваў, ды і то не напэўна.

— Ведае, усё ведае.

— Ды хто ж яму сказаў?

— Алёша ўсё і раскажаў, нядаўна. Ён мне сам гаварыў, што пра ўсё гэта раскажаў бацьку.

— Божа мой! Што ж гэта ў вас адбываецца! Сам жа ўсё і раскажаў, ды яшчэ ў такі час?..

— Не вінаваць яго, Ваня, — перабіла Наташа, — не смейся з яго! Яго нельга судзіць, як усіх іншых. Будзь справядлівы. Ён жа не такі, як вось мы з табою. Ён дзіця; яго і выхавалі не так. Хіба ён разумее, што робіць? Першае ўражанне, першы ўплыў здольны адцягнуць яго ўвагу ад усяго, чым ён, за хвіліну да гэтага, быў цалкам захоплены. У яго няма характару. Ён вось паклянецца табе, ды ў той жа дзень, так жа праўдзіва і шчыра, другому аддасца; ды яшчэ сам першы да цябе прыйдзе раскажаць аб гэтым. Ён і дрэнны ўчынак,

бадай што, зробіць; ды абвінаваціць жа яго за гэты дрэнны ўчынак нельга будзе, а хіба што пашкадаваць. Ён і на сама-ахвяраванне здатны і нават ведаеш на якое! Ды толькі да якога-небудзь новага ўражання: тут ужо ён зноў усё забудзе. *Так і мяне забудзе, калі я не буду заўсёдна пры ім.* Вось ён які!

— Ах, Наташа, ды, магчыма, гэта ўсё няпраўда, толькі чуткі адны. Ну, куды яму, такому яшчэ хлопчыку, жаніцца!

— Планы нейкія ў бацькі асаблівыя, кажу табе.

— А адкуль ты ведаеш, што нявеста яго прыгожая і што ён ужо і ёю захапляецца?

— Ды ён жа мне сам казаў.

— Як! Сам жа і сказаў табе, што можа другую кахаць, а ад цябе запатрабаваў цяпер такой ахвяры?

— Не, Ваня, не! Ты не ведаеш яго, ты мала з ім быў; яго трэба бліжэй уведаць і потым асуджаць. Няма сэрца на свеце больш праўдзівага і чысцейшага за яго сэрца! Што ж? Хіба лепш, калі б ён хлусіў? А тое што ён захапіўся, дык жа варта мне хаця б тыдзень з ім не пабачыцца, ён і забудзе мяне і пакахае іншую, а потым, як убачыць мяне, дык і зноў ля ног маіх будзе. Не! гэта вельмі добра, што я ведаю, што гэта не схавана ад мяне; а так бы я памерла ад падазрэнняў. Так, Ваня! Я ўжо вырашыла: *калі я не буду пры ім заўсёды, настаянна, кожнае імгненне, ён разлюбіць мяне, забудзе і кіне.* Вось такі ён: яго ўсякая іншая можа зачараваць, за сабою пацягнуць. А што ж я тады буду рабіць? Я тады памру... ды што памерці! Я гатовая хоць цяпер памерці! А вось як жа мне жыць без яго? Вось што горш за смерць, горш за ўсе пакуты! О Ваня, Ваня! Але ёсць жа што-небудзь, што я вась кiнула цяпер з-за яго і маці і бацьку! Не ўгаворвай мяне: усё вырашана! Ён павiнен быць каля мяне кожную гадзiну, кожнае iмгненне; я не магу вярнуцца. Я ведаю, што загінула і iншыя загубiла... Ах, Ваня! — закрычала яна раптам і закалацiлася, — а што, калi ён сапраўды ўжо не кахае мяне! Што, калi ты пра яго зараз праўду казаў (я нiкoлi гэтага не гаварыў), што ён толькi ашуквае мяне і толькi здаецца такiм праўдзiвым і шчырым, а сам злы і ганарысты! Я вась цяпер абараняю яго перад табою; а ён, магчыма, у гэтую ж хвiлiну з iншаю і пасмiхаецца сам сабе... а я, я, нiзкая, кiнула ўсё і хаджу па вулiцах, шукаю яго... Ох, Ваня!

Гэты стогн з такім болем вырваўся з яе сэрца, што ўся душа мая заныла ад тугі. Я зразумеў, што Наташа страціла ўжо

ўсякую ўладу над сабой. Толькі сляпая, вар'яцкая рэўнасць у найвышэйшай ступені магла давесці яе да такога дзівачкага рашэння. Але і ўва мне самім разгарэлася рэўнасць і вырвалася з сэрца. Я не вытрымаў: гадкае пачуццё захапіла мяне.

— Наташа, — сказаў я, — аднаго толькі я не разумею: як ты можаш кахаць яго пасля таго, што сама пра яго толькі што гаварыла? Не паважаеш яго, не верыш нават у каханне яго і ідзеш да яго напаседы, і ўсіх з-за яго губіш? Што ж гэта такое? Змучыць ён цябе на ўсё жыццё, ды і ты яго таксама. Занадта ўжо кахаеш ты яго, Наташа, занадта! Не разумею я такое каханне.

— Так, кахаю як вар'ятка, — адказвала яна, пабалеўшы, нібыта ад болю. — Я цябе ніколі так не кахала, Ваня. Я ж і сама ведаю, што звяр'яцела і не так кахаю, як трэба. Нядобра я кахаю яго... Слухай, Ваня: я ж і раней ведала і нават у самых шчаслівых хвіліны нашых прадчувала, што ён мне прынясе адны толькі пакуты. Але што ж рабіць, калі мне цяпер нават пакуты ад яго — шчасце? Я хіба на радасць іду да яго? Хіба я не ведаю наперад, што мяне ў яго чакае і што я мушу вытрываць ад яго? Вось жа ён кляўся кахаць мяне, усё абяцання даваў: а я ж нічому не веру з яго абяцанняў, ні за што не лічу іх і раней не лічыла, хаця і ведала, што ён мне не хлусіў, ды і схлусіць не можа. Я сама яму сказала, сама, што не хачу яго нічым звязваць. З ім так лепш: прывязі ніхто не любіць, я першая. Ды ўсё ж такі я рада я быць яго рабою, добраахвотнай рабою; трываць ад яго ўсё, толькі б ён быў са мной, толькі б я магла глядзець на яго! Здаецца, хай бы ён і іншую кахаў, толькі каб гэта пры мне было, каб і я тут жа, побач была... Якая нізасць, Ваня? — спыталася яна раптам, пазіраючы на мяне нейкім гарачкавым, узбуджаным позіркам. Мне раптам падалося, што яна трызніць. — Гэта ж нізасць, такія жаданні? Дык што ж? сама кажу, што нізасць, а калі ён кіне мяне, я пабягу за ім на край свету, хаця і адпіхваць, хаця і праганяць мяне будзе. Вось ты ўгаворваеш цяпер мяне вярнуцца, — а што будзе з гэтага? Вярнуся, а заўтра зноў жа пайду, загадае — і пайду; свісне, клікне, як сабачку, і я пабягу за ім... Пакуты! Не баюся я ад яго ніякіх пакут! Я буду ведаць, што ад яго пакутую... Ох, ды гэта ж не раскажаш, Ваня!

«А бацька, а маці?» — падумаў я. Яна нібыта і забылася пра іх.

— Дык ён і не ажэніцца з табой, Наташа?

— Абяцаў, усё абяцаў. Ён жа для гэтага мяне і кліча цяпер, каб заўтра ж павянчацца паціху, за горадам; ды ён жа не ведае, што робіць. Ён жа, магчыма, як і вянчаюцца, не ведае. І які ён муж! Смех, ды толькі. Ажэніцца ж, дык нешчаслівы будзе, папікаць пачне... Не хачу я, каб ён калі-небудзь чым-небудзь папінкуў мяне. Усё яму аддам, а ён мне хай нічога. Што ж, калі ён нешчаслівы будзе ад жаніцьбы, навошта ж яго няшчасным рабіць?

— Не, гэта нейкае ачмурэнне, Наташа, — сказаў я. — Што ж, ты цяпер якраз да яго?

— Не, ён абяцаў сюды прыйсці, узяць мяне; мы дамовіліся...

І яна прагна паглядзела удалечыню, але нікога яшчэ не было.

— І яго яшчэ няма! І ты *першая* прыйшла! — крыкнуў я з абурэннем. Наташа быццам бы пахіснулася ад удару. Твар яе хваравіта перакрываўся.

— Ён, магчыма, і зусім не прыйдзе, — прамовіла яна з горкай усмешкаю. — Пазаўчора ён пісаў, што калі я не паабяцаю яму прыйсці, дык ён міжвольна павінен адкласці выкананне свайго рашэння — ехаць і павянчацца са мною; а бацька павязе яго да нявесты. І так проста, так натуральна напісаў, як быццам гэта і зусім нічога... А што, калі ён і сапраўды паехаў да яе, Ваня?

Я не адказваў. Яна моцна сціснула маю руку — і вочы яе заблішчэлі.

— Ён у яе, — прамовіла яна ледзь чутна. — Ён спадзяваўся, што я не прыйду сюды, каб паехаць да яе, а потым сказаць, што яго праўда, бо ён зараней папярэдзваў, а я сама не прыйшла. Я яму надакучыла, вось ён і спрабуе адчапіцца... Ах, божа! Вар'ятка я! Ды ён жа сам апошнім разам сказаў, што я яму надакучыла... Чаго ж я чакаю!

— Вось ён! — закрычаў я, раптам убачыўшы яго ўдалечыні на набярэжнай.

Наташа ўздрыгнула, ускрыкнула, угледзелася ў Алёшу, які набліжаўся, і раптам, кінуўшы маю руку, пабегла да яго. Ён таксама паскорыў крокі, і праз хвіліну яна была ўжо ў яго абдымках. На вуліцы, акрамя нас, амаль нікога не было. Яны цалаваліся, смяяліся; Наташа смяялася і плакала, усё разам, нібыта яны сустрэліся пасля доўгай разлукі. Чырвань заліла яе бледныя шчокі; яна была як звар'яцелая... Алёша заўважыў мяне і адразу ж падышоў да мяне.

Раздзел IX

Я прагна ўзіраўся ў яго, хаця і бачыў яго шмат разоў да гэтай хвіліны; я пазіраў яму ў вочы, быццам бы яго позірк мог вырашыць усе мае неўразуменні, мог патлумачыць мне: чым, як гэтае дзіця магло зачараваць яе, магло зарадзіць у ёй такое шалёнае каханне — каханне да забыцця самага першага абавязку, да безразважлівага ахвяравання ўсім, што было для Наташы да гэтай пары самай найвялікшай святыняй? Князь узяў мяне за абедзве рукі, моцна паціснуў іх, і яго позірк, лагодны і ясны, пранік у маё сэрца.

Я адчуў, што мог памыляцца ў вывадах маіх адносна яго ўжо толькі таму, што ён быў вораг мой. Так, я не любіў яго, і, прызнаюся, я ніколі не змог бы яго палюбіць, — толькі адзін я, магчыма, з усіх, хто яго ведаў. Многае ў ім мне страшэнна не падабалася, нават прыгожы яго вонкавы выгляд, і, магчыма, менавіта таму, што ён быў нейкі занадта ўжо прыгожы. Пазней я зразумеў, што і гэтае меркаванне было неаб'ектыўнае. Ён быў высокі, зграбны, танклявы; твар яго быў прадаўгаваты, заўсёды бледны; бялявыя валасы, вялікія блакітныя вочы, ціхмяныя і задуменныя, у якіх раптам, парывамі, паблісквала часамі самая прастадушная, самая дзіцячая весялоць. Невялікія пунсовыя губы, вельмі добра абрысаваныя, амаль заўсёды мелі нейкую сур'ёзную складку; тым больш нечаканай і тым больш чароўнай была на іх усмешка, якая магла з'явіцца зусім раптоўна, да таго наіўная і прастадушная, што вы, услед за ім, у якім бы вы ні былі настроі, адчувалі неадкладную патрэбу, яму ў адказ, якраз гэтак жа, як і ён, усміхнуцца. Апранаўся ён нявытанчана, але заўсёды элегантна; было відаць, што гэтай элегантнасці ва ўсім ён ніколі не вучыўся, усё гэта яму дала прырода. Праўда, і ў ім было некалькі благіх замашак, некалькі дрэнных звычак: легкадумства, самазадаволенасць, ветлівая дзёрзкасць. Але ён быў занадта ясны і шчыры душою і сам, першы выкрываў у сабе гэтыя звычкі, каяўся ў іх і смяўся з іх. Мне здаецца, гэтае дзіця ніколі, нават жартам, не змагло б схлусіць, а калі б і схлусіла, дык, далібог, не падазраючы ў гэтым благога. Нават сам эгаізм у ім быў нейкі прываблівы, менавіта таму, магчыма, што быў ён адкрыты, а не ўтоены. У ім нічога не было ўтоенага. Ён быў слабы, даверлівы і нясмелы сэрцам; волі ў яго не было зусім. Пакрыўдзіць, ашукаць яго было б за

грэх і шкада, таксама як грэх ашукаць і пакрыўдзіць дзіця. Ён быў не па ўзросту наіўны і амаль нічога не разумеў у рэчаісным жыцці; урэшце, і ў сорок гадоў нічога б, здаецца, у ім не спазнаў. Такія людзі нібы асуджаны на вечнае непаўналецце. Мне здаецца, не было чалавека, які б мог не палюбіць яго; ён залашчыўся б да вас, як дзіця. Наташа сказала праўду: ён мог зрабіць і дрэнны ўчынак, але пад чыім-небудзь прымусам і моцным уплывам: але, усвядоміўшы вынікі такога ўчынку, я думаю, што ён бы памёр ад раскаяння. Наташа інстынктыўна адчувала, што будзе яго паняю, уладаркаю; што ён будзе нават ахвяраю яе. Яна прадчувала асалоду кахаць вельмі гарача і мучыць да болю таго, каго кахаеш, менавіта за тое, што кахаеш, і таму ж, можа, і паспяшалася прынесці яму ў ахвяру сябе першая. Але і ў яго вачах свяцілася каханне, і ён з захапленнем пазіраў на яе. Яна з урачыстасцю глянула на мяне. Яна забылася ў гэтае імгненне пра ўсё — і бацькоў, і развітанне, і падазрэнні... Яна была шчаслівая.

— Ваня! — выгукнула яна, — я вінаватая перад ім і не вартая яго! Я думала, што ўжо не прыйдзеш, Алёша. Забудзься пра мае дурныя думкі, Ваня! Я загладжу гэта! — дадала яна, з бясконцым каханнем пазіраючы на яго. Ён усміхнуўся, пацалаваў яе руку і, не выпускаючы яе рукі, сказаў, звяртаючыся да мяне:

— Не вінавацьце і мяне. Як даўно хацеў я вас абняць як роднага брата; як многа яна мне пра вас гаварыла! Мы з вамі да гэтага часу ледзь толькі пазнаёміліся і неяк не сышліся пакуль што. Будзем сябрамі і... выбачайце нас, — дадаў ён напаўголаса і трохку пачырванеўшы, але з такою цудоўнай усмешкаю, што я не мог не адклікнуцца ўсім маім сэрцам на яго прывітанне.

— Так, так, Алёша, — падхапіла Наташа, — ён наш, ён наш брат, ён ужо дараваў нам, і без яго мы не будзем шчаслівыя. Я ўжо табе казала... Ох, жорсткія мы дзеці, Алёша! Але мы будзем жыць утраіх... Ваня! — працягвала яна, і губы яе задрыжалі, — вось ты вернешся цяпер да іх, дадому; у цябе такое залатое сэрца, што хаця яны і не даруюць мне, але, убачыўшы, што і ты дараваў, магчыма, хоць трохі памякчэюць да мяне. Раскажы ім усё, усё, *сваймі* словамі ад сэрца; знайдзі такія словы... Абарані мяне, выратуй; перадай ім усе прычыны, усё, як сам зразумеў. Ці ведаеш, Ваня, што я, магчыма б, і не адважылася на *гэта*, калі б ты не надарыўся

сёння побач са мною! Ты паратунак мой: я адразу ж на цябе паспадзявалася, што ты здолееш ім так перадаць, што ва ўсякім выпадку хаця б гэты самы першы жах зможаш змякчыць для іх. О Божа мой, Божа!.. Скажы ім ад мяне, Ваня, што я ведаю, дараваць мне ўжо нельга цяпер: яны даруюць, Бог не даруе; але нават калі яны і праклянуць мяне, то я ўсё ж такі буду бласлаўляць іх і маліцца за іх усё жыццё. Усё маё сэрца з імі! Ах, чаму мы не ўсе шчаслівыя! Чаму, чаму!.. Божа! Што гэта я такое зрабіла! — выгукнула яна раптам, нібы прытомнеўшы, і, закалаціўшыся ад жаху, закрыла твар рукамі. Алёша абняў яе і моўчкі моцна прытуліў да сябе. Прайшло некалькі хвілін маўчання.

— І вы маглі патрабаваць такой ахвяры! — сказаў я, з папрокам пазіраючы на яго.

— Не вінавацьце мяне! — паўтарыў ён, — запэўніваю вас, што цяпер усе гэтыя няшчасці, хаця яны і вельмі вялікія, — толькі на адну хвіліну. Я ў гэтым абсалютна ўпэўнены. Патрэбная толькі цвёрдасць, каб ператрываць гэтую хвіліну; тое ж самае і яна мнеказала. Вы ведаеце: усяму прычына гэты сямейны гонар, гэты абсалютна непатрэбны сваркі, нейкія там яшчэ цяжбы!.. Але... (я пра гэта доўга думаў, запэўніваю вас) усё гэта павінна спыніцца. Мы ўсе з'яднаемся зноў і тады ўжо будзем абсалютна шчаслівыя, так што нават і старыя памірацца, на нас глядзячы. Адкуль ведаць, можа, менавіта наш шлюб стане пачаткам да іх прымірэння! Я думаю, што нават і не можа быць інакш. Як вы думаеце?

— Вы кажаце: шлюб. Калі ж вы павянчаецеся? — запытаўся я, глянуўшы на Наташу.

— Заўтра ці паслязаўтра; ва ўсякім выпадку, паслязаўтра — напэўна. Вось бачыце, я і сам яшчэ не ўпэўнены і, па шчырасці, нічога яшчэ там не зрабіў. Я думаю, што Наташа, магчыма, яшчэ і не прыйдзе сёння. Да таго ж бацька абавязкова хацеў везці мяне сёння да нявесты (мне ж сватаюць нявесту; Наташа вамказала? ды я не хачу). Ну, дык я і не мог яшчэ разлічыць усё напэўна. Але ўсё-такі мы, мабыць, павянчаемся паслязаўтра. Мне, ва ўсякім выпадку, так здаецца, таму што нельга ж інакш. Заўтра ж мы выязджаем па Пскоўскай дарозе. Тут у мяне недалёка, у вёсцы, ёсць таварыш, ліцэйскі, вельмі харошы чалавек; я вас, можа, пазнаёмлю. Там у сяле ёсць і поп, а, зрэшты, дакладна не ведаю, ёсць ці не. Трэба было б зараней даведацца, ды я не паспеў... А, урэшце, калі па-са-

праўднаму, дык усё гэта дробязі. Было б галоўнае ўвачавідкі. Можна ж з суседняга якога-небудзь сяла запрасіць папа; як вы думаеце? Ёсць жа там суседнія сёлы! Аднаго шкада, што я да гэтага часу не паспеў і радочка напісаць туды; папярэдзіць бы трэба. Бадай майго прыяцеля няма цяпер і дома... Але — гэта апошня рэч! Была б рашучасць, а там усё само па сабе ўладкуецца, ці не праўда? А пакуль што, да заўтра ці хаця б і да паслязаўтра, яна прабудзе тут, у мяне. Я наняў асобную кватэру, у якой мы і вярнуўшыся будзем жыць. Я ўжо не пайду жыць да бацькі, ці не праўда? Вы да нас прыйдзеце; я вельмі міла ўладкаваўся. Да мяне будуць хадзіць нашы ліцэйскія; я завяду вечары...

Я з неўразуменнем і тугою пазіраў на яго. Наташа ўмольным позіткам прасіла мяне не судзіць яго строга і быць больш спагадлівым. Яна слухала яго з нейкай маркотнай усмешкаю, а разам з тым нібыта любавалася ім, гэтак жа, як любуюцца мілым, вясёлым дзіцяткам, слухаючы яго неразумную, але мілую балбатню. Я з дакорам паглядзеў на яе. Мне зрабілася невыносна цяжка.

— Але ваш бацька? — спытаўся я, — ці цвёрда вы ўпэўнены, што ён вам даруе?

— Абавязкова; што ж яму застанеца рабіць? Канешне, ён, вядома, мяне пракляне спачатку; я нават у гэтым упэўнены. Ён ужо такі; і такі са мною строгі. Бадай яшчэ будзе каму-небудзь скардзіцца, скарыстае, адным словам, бацькоўскую ўладу. Але ж усё гэта не сур'ёзна. Ён мяне любіць страшэнна; пазлуецца і даруе. Тады ўсе памірацца, і ўсе мы будзем шчаслівыя. Яе бацька таксама.

— А калі не даруе? ці падумалі вы аб гэтым?

— Абавязкова даруе, толькі, можа, не так хутка. Ну што ж? Я дакажу яму, што і ў мяне ёсць характар. Ён усё сварыцца на мяне, што ў мяне няма характару, што я легкадумны. Вось і ўбачыць цяпер, легкадумны я ці не? Зрабіцца ж сямейным чалавекам не жартачкі; тады я ўжо буду не хлопчык... гэта значыць я хацеў сказаць, што буду я такі самы, як і іншыя... ну там сямейныя людзі. Буду я жыць са сваёй працы. Наташа гаворыць, што гэта значна лепш, чым жыць за чужы кошт, як мы ўсе жывём. Калі б вы толькі ведалі, колькі яна мне гаворыць добрага! Я сам бы да гэтага ніколі не дадумаўся; — не так я рос, не так мяне выхавалі. Праўда, я і сам ведаю, што я легкадумны і амаль што ні да чаго не здатны; але, ведаеце, у

мяне трэцяга дня з'явілася дзіўная думка. Цяпер хаця і не да месца, але я вам раскажу, таму што трэба ж, каб і Наташа пачула, а вы дасце парад. Дык ведайце: я хачу пісаць аповесці і прадаваць у часопісы, так, як робіце і вы. Вы мне дапаможаце з журналістамі, ці не праўда? Я разлічваў на вас і ўчора ўсю ноч абдумваў адзін раман, так, для спробы, і ведаеце: магла б атрымацца вельмі міленькая штучка. Сюжэт я ўзяў з адной камедыі Скрыба... Але я вам потым раскажу. Галоўнае, за яго дадуць грошы... вам жа плаціць!

Я не мог не ўсміхнуцца.

— Вы смеяцеся, — сказаў ён, усміхаючыся разам са мною. — Не, паслухайце, — дадаў ён з незвычайнай прастадушнасцю, — вы не думайце пра мяне так, як вам здаецца; праўда, я надзвычай назіральны; вось, вы самі ўбачыце. Чаму ж не паспрабаваць? Можна, і выйдзе што-небудзь. А зрэшты, вы, здаецца, маеце рацыю: я ж нічога не ведаю аб сапраўдным жыцці; так мне і Наташа гаворыць; гэта ж, урэшце, мне і ўсе гавораць; які ж я буду пісьменнік? Смейцеся, смейцеся, папраўляйце мяне; усё гэта для яе ж вы зробіце, а вы яе кахаеце. Я вам праўду скажу: я не варты яе; я гэта адчуваю; мне гэта вельмі цяжка, і я не ведаю, за што гэта яна мяне так пакахала? А я, здаецца, усё жыццё за яе аддаў бы! Праўда, я да гэтай хвіліны нічога не баяўся, а цяпер баюся: што гэта мы распачынаем! Божа! Няўжо ж у чалавеку, калі ён цалкам адданы свайму абавязку, як знарок, не хапае ўмення і рашучасці выканаць свой абавязак? Дапамагайце нам хоць вы, сябар наш! вы адзін толькі сябар у нас і засталіся. А то я адзін жа што зраблю! Даруйце, што я на вас так разлічваю; я вас лічу вельмі высакародным чалавекам і значна лепшым за мяне. Але я выпраўлюся, паверце, і буду варты вас абаіх.

Тут ён зноў паціснуў маю руку, і ў яго вачах засвяцілася добрае, цудоўнае пачуццё. Ён так даверліва працягваў мне руку, так верыў, што я яму сябар!

— Яна мне дапаможа выправіцца, — працягваў ён. — Вы, зрэшты, не думайце што-небудзь вельмі благое, не бядуйце ўжо так моцна пра нас. У мяне ўсё ж такі шмат надзей, а ў матэрыяльных адносінах мы будзем абсалютна забяспечаны. Я, напрыклад, калі не атрымаецца раман (я, калі шчыра, яшчэ напярэдадні падумаў, што раман глупства, а цяпер толькі так пра яго распавёў, каб пачуць вашу думку), — калі не атрымаецца раман, дык я, між іншым, магу даваць урокі музыкі. Вы

не ведалі, што я ведаю музыку? Я не саромеюся жыць і такой працаю. Я абсалютна новых ідэй у гэтым выпадку. Да таго ж у мяне ёсць шмат дарагіх цацак, туалетных штучак; навошта яны мне? Я прадам іх, і мы, ведайце, пэўны час пражывём за гэта! Нарэшце, на самы крайні выпадак, я, магчыма, сапраўды пайду на службу. Бацька нават будзе рады; ён усё гоніць мяне служыць, а я ўсё адмаўляюся, спасылаючыся на нездароўе. (Я, дарэчы, некуды ўжо запісаны.) А вось як ён убачыць, што жаніцьба пайшла мне на карысць, зрабіла мяне больш сталым і што я сапраўды пачаў служыць, — усцешыцца і даруе мне...

— Але, Аляксей Пятровіч, ці падумалі вы, як будуць цяпер складвацца ўзаемаадносіны паміж вашым і яе бацькам? Як вы думаеце, што будзе сёння вечарам у іх доме?

І я паказаў яму на змярцвелую ад маіх слоў Наташу. Я быў бязлітасны.

— Так, так, ваша праўда, гэта жакліва! — адказаў ён. — Я ўжо думаў аб гэтым і пакутаваў душою... Але што ж рабіць? Ваша праўда: ну хаця ж бы толькі яе бацькі нам даравалі! А як я іх люблю абаіх, калі б вы толькі ведалі! Яны ж для мяне ўсё адно што родныя, а вось як ім адплачу я!.. Ох ужо гэтыя сваркі, гэтыя працэсы! Вы не ведаеце, як гэта нам цяпер непрыемна! І з-за чаго яны сварача! Усе мы быццам бы адзін аднаго любім, а сварымся! Памірыліся б, ды і канец! Праўда, я на іх месцы зрабіў бы менавіта так... Страшна мне ад вашых слоў. Наташа, гэта жудасць, што мы з табою задумалі! Я гэта і раней гаварыў... Ты сама настойваеш... Але паслухайце, Іван Пятровіч, магчыма, усё выйдзе і на добрае; як вы думаеце? Ды памірацца ж яны ўрэшце! Мы іх памірым. Гэта так, гэта абавязкова; яны не ўстаяць перад нашым каханнем... Хай яны нас праклінаюць, а мы іх усё ж такі будзем любіць; яны і не ўстаяць. Вы не ведаеце, якое часамі бывае добрае сэрца ў майго старога! Ён жа гэта так толькі глядзіць спадылба, а ў іншых выпадках ён жа найразважны. Калі б ведалі, як ён са мною гаварыў сёння, пераконваў мяне! А я вось сёння ж супраць яго іду; ад гэтага мне страшэнна маркотна. А ўсё з-за гэтых нягодных забабонаў! Проста — вар'яцтва! Ну што калі б ён на яе паглядзеў добра і пабыў з ёю хоць паўгадзіны? Ён бы адразу ж усё нам дазволіў. — Гаворачы гэта, Алёша пяшчотна і страсна глянуў на Наташу.

— Я тысячу разоў з асалодаю ўяўляў сабе, — працягваў ён сваю балбатню, — як ён палюбіць яе, калі спазнае, і як яна іх

усіх здзівіць. Яны ж усе і не бачылі ніколі такой дзяўчыны! Бацька перакананы, што яна проста нейкая інтрыганка. Мой абавязак вярнуць яе гонар, і я гэта зраблю! Ах, Наташа! цябе ўсе палюбяць, усе, няма такога чалавека, які мог бы цябе не любіць, — дадаў ён у захапленні. — Хаця я зусім не варты цябе, але ты кахай мяне, Наташа, а я ўжо... ты ж ведаеш мяне! Ды і ці шмат нам трэба для нашага шчасця! Не, я веру, веру, што гэты вечар павінен прынесці нам усім і шчасце, і мір, і згоду! Хай будзе бласлаўлены гэты вечар! Ці так, Наташа? Але што з табой? Божа мой, што з табой?

Яна была бледная, як мёртвая. Увесь час, калі разглагольстваваў Алёша, яна пільна пазірала на яго; але позірк яе рабіўся ўсё больш мутны і нерухомы, а твар усё блядней і блядней. Мне падалося, што яна, урэшце, ужо і не слухала, а была ў нейкім забыцці. Вокліч Алёшы як быццам раптам пабудзіў яе. Яна апрытомнела, агледзелася і раптам — кінулася да мяне. Хапатліва, нібы спяшаючыся і як быццам хаваючыся ад Алёшы, яна выцягнула з кішэні пісьмо і падала яго мне. Пісьмо было да старых і яшчэ напярэдадні напісанае. Аддаючы мне яго, яна ўважліва пазірала на мяне, нібы прыкавалася да мяне сваім позіркам. У позірку гэтым быў адчай; я ніколі не забуду гэты страшны позірк. Страх апанаваў і мяне; я ўбачыў, што яна толькі цяпер цалкам усвядоміла ўвесь жах свайго ўчынку. Яна намагалася мне штосьці сказаць; нават пачала гаварыць і раптам страціла прытомнасць. Я паспеў падтрымаць яе. Алёша пабляднеў са страху; ён расціраў ёй скроні, цалаваў рукі, губы. Хвіліны праз дзве яна апрытомнела. Непадалёку стаяла рамізніцкая карэта, на якой прыехаў Алёша; ён паклікаў яе. Сядаючы ў карэту, Наташа як звяр'яцелая схавала маю руку, і гарачая сляза абпаліла мае пальцы. Карэта паехала. Я яшчэ доўга стаяў на месцы, праводзячы яе вачыма. Усё маё шчасце загінула ў гэтую хвіліну, і жыццё пераламалася напалам. Боль працяў маё сэрца... Павольна пайшоў я назад, той жа дарогаю, да старых. Я не ведаў, што скажу ім, як зайду да іх? Думкі мае мярцвелі, ногі падкошваліся...

Вось і ўся гісторыя майго шчасця; так закончылася і выршылася маё каханне... Буду цяпер працягваць перапынены расповед.

Раздзел X

Дзён праз пяць пасля смерці Сміта я пераехаў на яго кватэру. Увесь той дзень мне было невыносна сумна. Надвор'е было дажджлівае і халоднае; ішоў мокры снег, напалам з дажджом. Толькі пад вечар, на адно імгненне, выглянула сонца, і нейкі заблудны прамень, мабыць з цікавасці, зазірнуў і ў мой пакой. Я пачаў шкадаваць, што пераехаў сюды. Пакой, зрэшты, быў вялікі, але такі нізкі, закураны, затхлы і так непрыемна пусты, нягледзячы на сякую-такую мэблю. Тады ж я падумаў, што абавязкова загублю ў гэтай кватэры і апошняе здароўе сваё. Так яно і здарылася.

Усю гэтую раніцу я корпаўся ў сваіх паперах, разбіраючы іх і прыводзячы ў парадак. Паколькі ў мяне не было партфеля, я перавёз іх у навалачцы з падушкі; усё гэта скамечылася і перамяшалася. Потым я засеў пісаць. Я тады яшчэ пісаў мой вялікі раман; але ўсё зноў валілася з рук; не тым была занята галава.

Я кінуў пяро і сеў каля акна. Змяркалася, а мне рабілася ўсё больш маркотна. Розныя цяжкія думкі даймалі мяне. Усё здавалася мне, што ў Пецяўбургу я нарэшце загіну. Набліжалася вясна; так бы і ажыў, здаецца, думаў я, калі б вырваўся з гэтай шкарлупіны на свет божы, калі б удыхнуў пах свежых лясоў і палёў: а я так даўно не бачыў іх!.. Памятаю, прыйшла мне і такая думка, што як добра было б, калі б праз якое-небудзь чарадзеяства ці цуд забыцца абсалютна пра ўсё, што было, што пражылося за апошнія гады; усё забыць, асвятчыць галаву і зноў пачаць з новымі сіламі. Тады яшчэ я марыў аб гэтым і спадзяваўся на ўваскрэсенне. «А ці не пайсці ў вар'яцкі дом, — вырашыў я нарэшце, — каб перавярнуліся як-небудзь усе мазгі ў галаве і размясціліся па-новаму, а потым зноў вылечыцца». Была ж прага жыцця і вера ў яго!.. Але, памятаю, я тады ж засмяўся. «Што ж гэта б давялося рабіць пасля вар'яцкага дома? Няўжо зноў раманы пісаць?..»

Так я марыў і бедаваў, а між тым час ішоў. Надыходзіла ноч. На гэты вечар мы дамовіліся з Наташаю сустрэцца; яна настойліва клікала мяне да сябе запіскаю яшчэ напярэдадні. Я ўскочыў і пачаў збірацца. Мне і так хацелася вырвацца з кватэры хоць куды-небудзь, хоць пад дождж, хоць на слоту.

Па меры таго, як надыходзіла цемра, пакой мой рабіўся як быццам бы больш прасторны, як быццам бы ён усё больш

пашыраўся. Мне падумалася, што я кожную ноч у кожным кутку буду бачыць Сміта: ён будзе сядзець і нерухома глядзець на мяне, як у кандыгарскай на Адама Іванавіча, а ля ног яго будзе Азорка. І вось у гэтае імгненне надарылася са мною прыгода, якая моцна ўразіла мяне.

Урэшце, трэба прызнацца ва ўсім шчыра: ці ад расстройства нерваў, ці ад новых уражанняў у новай кватэры, ці ад нядаўняй хандры, але я пакрысе і паступова, як толькі надыходзяць прыцёмкі, пачаў упадаць у такі стан душы, які так часта авалодвае мною цяпер, калі я хварэю, да таго ж ноччу, і які я называю *містычным жахам*. Гэта — самая цяжкая, невыносная боязь чагосьці, чаго я сам вызначыць не магу, чагосьці незразумелага і неіснуючага на яве, але што абавязкова, мажліва, у гэтую ж хвіліну, здзейсніцца, нібы ў насмешку ўсім доказам розуму прыйдзе да мяне і стане перада мною як неабвержны факт, жахлівы, пачварны і няўмольны. Боязь гэтая павялічваецца звычайна ўсё больш і больш, нягледзячы ні на якія довады розуму, так што ўрэшце розум, нягледзячы на тое, што ён у гэтыя хвіліны робіцца, магчыма, яшчэ больш ясны, тым не менш пазбаўляецца ўсякай магчымасці процідейнічаць адчуванням. Яго не слухаюцца, ён робіцца непатрэбны, і гэтае раздваенне яшчэ больш узмацняе палахлівую тугу чакання. Мне здаецца, такая, часткова, туга людзей, якія баяцца мерцвякоў. Але ў маёй тузе неакрэсленаць небяспекі яшчэ больш узмацняе пакуты.

Памятаю, я стаяў спінаю да дзвярэй і браў са стала капляюш, і раптам у гэтае самае імгненне я падумаў, што калі я павярнуся назад, то абавязкова ўбачу Сміта: спачатку ён паціху расчыніць дзверы, стане на парозе і агледзіць пакой; потым ціха, нахіліўшы галаву, увайдзе, стане перада мною, утаропіцца на мяне сваімі мутнымі вачыма і раптам засмяецца мне прама ў вочы доўгім, бяззубым і нячутным смехам, і ўсё цела яго закалышацца і доўга будзе калыхацца ад гэтага смеху. Увесь гэты прывід надзвычай ярка і выразна намаляваўся нечакана ў маім уяўленні, а разам з ім раптам усталявалася ўва мне самая поўная, самая непакісная ўпэўненасць, што ўсё гэта абавязкова, немінуча здарыцца, што гэта ўжо і здарылася, але толькі я не бачу, таму што стаю задам да дзвярэй, і што менавіта ў гэтае самае імгненне, магчыма, ужо адчыняюцца дзверы. Я рэзка азірнуўся, і што ж? — дзверы сапраўды адчыніліся, ціха, нячутна, зусім так, як мне ўяўлялася хвіліну

назад. Я ўскрыкнуў. Доўга ніхто не заходзіў, нібыта дзверы адчыніліся самі; раптам на парозе з’явілася нейкая дзіўная істота; чыесьці вочы, наколькі я мог распазнаць у цемры, разглядалі мяне пільна і ўпарта. Холад прабег па ўсіх маіх членах. Да найвялікшага майго жаху, я ўбачыў, што гэта дзіця, дзяўчынка, і калі б гэта быў нават сам Сміт, то і ён бы, магчыма, не так напалохаў мяне, як гэтае дзіўнае, нечаканае з’яўленне незнаёмага дзіцяці ў маім пакоі ў такі час і такой парою.

Я ўжо сказаў, што дзверы яна адчыняла так нячутна і павольна, як быццам бы баялася ўвайсці. З’явіўшыся, яна стала на парозе і доўга пазірала на мяне са здзіўленнем, якое даходзіла да аслупянення; нарэшце ціха, павольна зрабіла два крокі ўперад і спынілася перада мною, усё яшчэ не гаворачы ні слова. Я пачаў разглядваць яе. Гэта была дзяўчынка гадоў дванаццаці або трынаццаці, маленькага росту, худая, бледная, нібыта толькі што ўстала пасля цяжкай хваробы. Тым ярчэй блішчэлі яе вялікія чорныя вочы. Левай рукою яна прытрымлівала на грудзях старую, дзіравую хустку, якою прыкрывала свае грудзі, якія дрыжэлі ад вячэрняга холаду. Адзенне на ёй можна было назваць лахманамі; густыя чорныя валасы непрыгладжаныя і ўскудлачаныя. Мы прастаялі так хвіліны дзве, упарта разглядваючы адно аднаго.

— Дзе дзядуля? — запыталася яна нарэшце ледзь чутна хрыплым голасам, нібыта ў яе балелі грудзі ці горла.

Увесь мой містычны жах саскочыў з мяне ад гэтага пытання. Пыталіся Сміта; нечакана праявіліся сляды яго.

— Твой дзядуля? дык жа ён ужо памёр! — сказаў я раптам, абсалютна не падрыхтаваўшыся адказаць на яе пытанне, і адразу раскаяўся. Каля хвіліны яна стаяла ў ранейшай паставе і раптам уся задрыжала, ды так моцна, як быццам у яе пачынаўся які-небудзь небяспечны нервовы прыпадак. Я кінуўся падтрымаць яе, каб яна не ўпала. Праз некалькі хвілін ёй стала лепш, і я добра бачыў, што яна прыкладае незвычайныя намаганні, каб схваць сваё хваляванне і ўзрушанасць.

— Даруй, даруй мне, дзяўчынка! Даруй, дзіцятка маё! — гаварыў я, — я так раптоўна абвясціў табе, а можа, гэта яшчэ і не той... бедненькая!.. Каго ты шукаеш? Старога, які тут жыў?

— Так, — прашаптала яна з намаганнем і з трывогаю пазірала на мяне.

— Яго прозвішча было Сміт? Так?

— Та-ак!

— Дык ён... ну так, дык гэта ён і памёр... Толькі ты не маркоцься, галубок мой. Што ж ты не прыходзіла? Ты цяпер адкуль? Яго пахавалі ўчора; ён памёр раптоўна... Дык ты яго ўнучка?

Дзяўчынка не адказвала на мае хуткія і бязладныя пытанні. Моўчкі павярнулася яна і ціха пайшла з пакоя... Я быў так уражаны, што ўжо і не ўтрымліваў і не распытваў яе больш. Яна спынілася яшчэ раз на парозе і, павярнуўшы да мяне толькі галаву, спыталася:

— Азорка таксама памёр?

— Так, і Азорка таксама памёр, — адказаў я, і мне падалося даволі дзіўным яе пытанне: нібыта і яна была ўпэўненая, што Азорка абавязкова павінен быў памерці разам са старым. Выслухаўшы мой адказ, дзяўчынка нячутна выйшла з пакоя, асцярожна прычыніўшы за сабою дзверы. Праз хвіліну я выбег за ёю ў пагоню, страшэнна злуючыся, што даў ёй пайсці! Яна так ціха выйшла, што я не пачуў, як яна адчыніла другія дзверы на лесвіцу. Па лесвіцы яна яшчэ не паспела сысці, думаў я, і спыніўся ў сенцах прыслухацца. Але ўсё было ціха, і не чуваць было нічых крокаў. Толькі бразнулі недзе дзверы на ніжнім паверсе, і зноў усё стала ціха.

Я паспешліва пачаў сыходзіць уніз. Лесвіца прама ад маёй кватэры, з пятага паверха да чацвёртага, ішла вінтом; з чацвёртага ж пачыналася прама. Гэта была брудная, чорная і заўсёды цёмная лесвіца, з тых, якія звычайна бываюць у капітальных дамах з маленькімі кватэрамі. На той момант на ёй ужо было зусім цёмна. Вобмацкам сышоўшы на чацвёрты паверх, я спыніўся, і раптам мяне як бы падштурхнула, што тут, у сенцах, хтосьці быў і хаваўся ад мяне. Я пачаў абмацваць рукамі; дзяўчынка была тут, у самым кутку, і, павярнуўшыся да сцяны тварам, ціха і нячутна плакала.

— Паслухай, чаго ж ты баішся? — пачаў я. — Я так напалохаў цябе; я вінаваты. Дзядуля, калі паміраў, гаварыў пра цябе; гэта былі апошнія яго словы... У мяне і кнігі засталіся; мабыць, твае. Як цябе завуць? дзе ты жывеш? Ён казаў, што на Шостаі лініі...

Але я не закончыў. Яна ўскрыкнула, спалохаўшыся, нібыта ад таго, што я ведаю, дзе яна жыве, адштурхнула мяне сваёй худзенькаю кашчавою рукой і кінулася ўніз па лесвіцы. Я за ёю: яе крокі яшчэ чуліся мне знізу. Раптам яны спыніліся...

Калі я выскачыў на вуліцу, яе ўжо не было. Я прабег аж да Вазнясенскага праспекта і зразумеў, што ўсе мае пошукі дарэмныя: яна знікла. «Магчыма, дзе-небудзь схавалася ад мяне, — падумаў я, — калі яшчэ збягала па лесвіцы».

Раздзел XI

Але як толькі я ступіў на брудны, мокры ходнік праспекта, я раптам сутыкнуўся з адным прахожым, які ішоў, відаць, у глыбокай задуменнасці, нахіліўшы галаву, хутка і некуды спяшаючыся. Я страшэнна здзівіўся, бо пазнаў старога Іхмянёва. Гэта быў для мяне вечар нечаканых сустрэч. Я ведаў, што стары дні тры таму назад цяжка занядужаў, і раптам я сустрэкаю яго ў такую сырасць на вуліцы. Да таго ж ён і раней амаль ніколі не выходзіў у вячэрні час, а з той пары, як пайшла Наташа, гэта значыць амаль ужо з паўгода, зрабіўся сапраўдным дамаседам. Ён неяк не як звычайна мне ўзрадаваўся, як чалавек, які знайшоў нарэшце сябра, якому ён можа выказаць свае думкі, схопіў мяне за руку, моцна сціснуў яе і, не спытаўшыся, куды я іду, пацягнуў мяне за сабою. Быў ён нечым устрывожаны, паспешлівы і парывісты. «Куды ж гэта ён хадзіў?» — падумаў я. Пытацца ў яго было залішне; ён зрабіўся страшэнна падазроны і падчас у самым простым пытанні або заўвазе бачыў крыўдны намёк, абразу.

Я агледзеў яго скоса: твар у яго быў хворы; за апошні час ён вельмі схуднеў; барада яго ўжо з тыдзень была няголеная. Валасы, зусім сівыя, у беспарадку вытыркаліся з-пад скамечанага капелюша і доўгімі кудламі ляжалі на каўняры яго старога, зношанага паліто. Я яшчэ раней заўважыў, што ў нейкія хвіліны ён як бы забываўся; забываўся, напрыклад, што ён не адзін у хаце, размаўляў сам з сабою, жэстыкуляваў рукамі. Цяжка было глядзець на яго.

— Ну што, Ваня, што? — загаварыў ён. — Куды ішоў? А я вось, браце, выйшаў; клопаты. Ці здаровы?

— Вы ж ці здаровыя? — адказваў я, — дык яшчэ нядаўна былі хворыя, а выходзіце.

Стары не адказваў, нібыта не пачуў мяне.

— Як здароўе Ганны Андрэеўны?

— Здаровая, здаровая... трошкі, зрэшты, і яна хварэе. Засумавала яна ў мяне нешта... Цябе ўспамінала: чаму не прыходзіш. Ды ты ж цяпер жа да нас, Ваня? Ці не? я, можа,

табе перашкодзіў, адцягваю тваю ўвагу ад чаго-небудзь? — запытайся ён раптам, неяк недаверліва і падазрона ўзіраючыся ў мяне. Надумлівы стары зрабіўся такі чуйны і раздражняльны, што, скажы я яму цяпер, што ішоў не да іх, ён бы абавязкова пакрыўдзіўся і холадна развітаўся б са мною. Я паспяшаўся адказаць сцвярджальна, што я менавіта ішоў адведаць Ганну Андрэўну, хачя і ведаў, што спазнюся, а магчыма, і зусім не паспею трапіць да Наташы.

— Ну вось і добра, — сказаў стары, зусім заспакоены маім адказам, — гэта добра... — і раптам змоўк і задумаўся, нібыта нечага недагаворваючы.

— Так, гэта добра! — машынальна паўтарыў ён хвілін праз пяць, нібы апрытомнеўшы пасля глыбокай задуменнасці. — Хм... ведаеш, Ваня, ты для нас быў заўсёды нібы родны сын; Бог не благавіў нас з Ганнай Андрэўнай... сынам... і паслаў нам цябе; я так заўсёды думаў. Старая таксама... так! і ты заўсёды паводзіў сябе з намі пачціва, пяшчотна, як родны, удзячны сын. Ды благавіць цябе Бог за гэта, Ваня, як і мы абое старыя, благаслаўляем і любім цябе... так!

Голас яго задрыжаў; ён перачакаў з хвіліну.

— Так... ну, а што? Ці не хварэў? Чаму так доўга ў нас не быў?

Я расказаў яму ўсю гісторыю са Смітам, просячы праба-чэння, што смітаўская справа мяне затрымала, што да таго ж я ледзь не захварэў і што за ўсімі гэтымі турботамі да іх на Васільеўскі (яны жылі тады на Васільеўскім) было далёка ісці. Я ледзь не прагаварыўся, што ўсё-такі знайшоў магчы-масць быць у Наташы і ў гэты час, але своечасова змоўк.

Гісторыя Сміта вельмі зацікавіла старога. Ён зрабіўся больш уважлівы. Даведаўшыся, што новая мая кватэра сырая і, магчыма, яшчэ горш за ранейшую, а каштуе шэсць рублёў на месяц, ён нават расхваляваўся. Увогуле ён стаў надзвычай парывісты і нецярплівы. Толькі Ганна Андрэўна ўмела яшчэ ладзіць з ім у такія хвіліны, ды і то не заўсёды.

— Хм... гэта ўсё твая літаратура, Ваня! — закрычаў ён амаль што са злосцю, — давяла да падстрэшша, давядзе і да могілак! Гаварыў я табе тады, прадказваў!.. А што Б. усё яшчэ крытыку піша?

— Дык жа ён памёр ужо, ад сухотаў. Я вам, здаецца, ужо і казаў аб гэтым.

— Памёр, хм... памёр! Як і трэба было чакаць. Што ж, ці пакінуў што-небудзь жонцы і дзецям? Ты ж казаў, што ў яго там жонка, ці што, была... І навошта гэта людзі жэняцца!

— Не, нічога не пакінуў, — адказаў я.

— Ну, так і ёсць! — закрычаў ён у такім захапленні, нібыта гэтая справа блізкая, па-сваяцку яго тычылася і нібыта памерлы Б. быў яго брат родны. — Нічога! Вось-вось, нічога! А ведаеш, Ваня, я ж гэта зараней прадчуваў, што так з ім закончыцца, яшчэ тады, калі, памятаеш, ты мне яго ўсё расхвальваў. Лёгка сказаць: нічога не пакінуў! Хм... славу заслужыў. Хай сабе, можа, і бессмяротную славу, але ж слава не накорміць. Я, браце, і пра цябе тады ж усё ўгадаў, Ваня; хваліў цябе, а сам сабе ўсё ўгадаў. Дык памёр Б.? Ды і як не памерці! І жыццё добрае і... месца добрае, глядзі!

І ён рэзкім, міжвольным жэстам рукі паказаў мне на туманную перспектыву вуліцы, асветленую ліхтарамі, якія слаба мігцелі скрозь сырую імжу, на брудныя дамы, на пліты ходнікаў, што бліскацелі ад сырасці, на панурых, сярдзітых і прамоклых прахожых, на ўсю гэтую карціну, якую абхопліваў чорны, нібы заліты тушшу, купал пецяярбургскага неба. Мы выходзілі ўжо на плошчу; перад намі ў змроку з'яўляўся помнік, асветлены знізу газавымі ражкамі, і яшчэ далей падымалася цёмная, агромністая маса Ісакія, якая няясна аддзялялася ад змрочнага каларыту неба.

— Ты ж казаў, Ваня, што ён быў чалавек харошы, велікадушны, сімпатычны, з пачуццём, з сэрцам. Ну, дык вось яны ўсе такія, людзі з сэрцам, сімпатычныя твае! Толькі і ўмеюць, што сірот размнажаць. Хм... ды і паміраць жа яму, думаю, было весела!.. Э-э-эх! паехаў бы куды-небудзь адсюль, хоць у Сібір!.. Што ты, дзяўчынка? — спытаўся ён раптам, убачыўшы на ходніку дзіця, якое прасіла міласціну.

Гэта была маленькая, худзенькая дзяўчынка, гадоў сямі-васьмі, не больш, адзетая ў брудныя лахманы; маленькія ножкі яе былі абутыя басанож у дзіравыя чаравікі. Яна спрабавала прыкрыць сваё цельца, якое дрыжала ад холаду, нейкім падабенствам маленькага капота, з якога яна даўно ўжо паспела вырасці. Схуднелы, бледны і хворы яе тварык быў звернуты да нас; яна нясмела і бязмоўна глядзела на нас і з нейкім пакорлівым страхам адмовы працягвала нам сваю дрыготкую ручку. Стары так і закалаціўся ўвесь, убачыўшы

яе, і так рэзка абярнуўся, што нават напалохаў яе. Яна ўздрыгнула і адхіснулася ад яго.

— Што, што табе, дзяўчынка? — закрычаў ён. — Што? Просіш? Так? Вось, вось табе... вазьмі, вось!

І ён замітусіўся, задрыжаў ад хвалявання, пачаў шукаць у сябе ў кішэні, выняў дзве ці тры сярэбраныя манеткі. Але яму падалося мала; ён дастаў партманет і, выняўшы з яго рублёвую паперку, — усё, што там было, — паклаў грошы ў руку маленькай жабрачкі.

— Хрыстос хай цябе аберагае, маленькая... дзіця ты маё! Анёл божы хай будзе з табою!

І ён нескалькі разоў дрыготкаю рукою перахрысціў небараку; але раптам, убачыўшы, што і я тут і пазіраю на яго, спяхмурнеў і хутка пакročыў далей.

— Гэта я, бачыш, Ваня, глядзець не магу, — пачаў ён пасля даволі доўгага сярдзітага маўчання, — як гэтыя маленькія, нявінныя істоты дрыжаць ад холаду на вуліцы... 3-за праклятых матак і бацькоў. А зрэшты, якая ж гэта маці выправіць такое дзіця на такі жах, калі ўжо не самая няшчасная!... Мабыць, там па кутках у яе сядзяць яшчэ сіроты, а гэта старэйшая; сама хворая, старая; і... хм! Не княжацкія дзеці! Шмат, Ваня, на свеце... не княжацкіх дзяцей! хм!

Ён памаўчаў з хвіліну, нібыта ўсур'ёз задумаўся над нечым.

— Я, ведаеш, Ваня, абяцаў Ганне Андрэеўне, — пачаў ён, трохі блытаючыся і збіваючыся, — абяцаў ёй... ці то, мы надумаліся разам з Ганнай Андрэеўнай сіротку якую-небудзь на выхаванне ўзяць... так, якую-небудзь; бедную, гэта значыць і маленькую, у дом, зусім; разумееш? А так сумна нам, старым, адны ж, хм... толькі ведаеш: Ганна Андрэеўна чамусьці супраць гэтага паўставаць пачала. Дык ты пагавары з ёю, гэтак, ведаеш, не ад мяне, а як бы са свайго боку... угавары яе... разумееш? Я даўно збіраўся прасіць цябе аб гэтым... каб ты ўгаварыў яе пагадзіцца, а мне неяк няёмка вельмі ўжо прасіць самому... ну, ды што аб дробязях гаварыць! Мне што дзяўчынка? і не патрэбная; так, для ўцехі... каб голас чый-небудзь дзіцячы чуць... а зрэшты, папраўдзе, я ж для старой гэта раблю; ёй жа весялей будзе, чым з адным са мною. Але ўсё гэта глупства! Ведаеш, Ваня, гэтак мы доўга не дойдзем: дык возьмем жа рамізнiка; ісці далёка, а Ганна Андрэеўна нас зачалася...

Была палова восьмай, калі мы прыехалі да Ганны Андрэўны.

Раздзел XII

Старыя вельмі любілі адно аднаго. І міласць, і шматгадовая звычка звязалі іх непарыўна. Але Мікалай Сяргеевіч не толькі цяпер, але нават і раней, у самыя шчаслівыя часы, быў не вельмі гаварлівы са сваёю Ганнай Андрэўнай, нават часам суровы, асабліва пры людзях. У некаторых натурах, якія пярэчотна і тонка адчуваюць, бывае часам нейкая ўпартасць, нейкае цнатлівае нежаданне выказвацца і паказваць нават вельмі дарагой для сябе істоце сваю пярэчоту не толькі пры людзях, але нават і сам-насам; сам-насам яшчэ больш; толькі зрэдчас прарываецца ў іх ласка, і прарываецца тым больш гарача, тым больш парывіста, чым даўжэй яна стрымлівалася. Такім часткова быў і стары Іхмянёў са сваёй Ганнай Андрэўнай, нават змолладу. Ён паважаў яе і кахаў бязмежна, нягледзячы на тое, што гэта была жанчына толькі добрая, якая больш нічога не ўмела, як толькі кахаць яго, і страшэнна крыўдаваў за тое, што яна таксама была з ім, па прастаце сваёй, нават часам занадта і неасцярожнай вонкі. Але пасля адыходу Наташы яны пачалі больш пярэчотна адносіцца адно да аднаго; яны хваравіта адчулі, што засталіся на свеце адны. І хаця Мікалай Сяргеевіч рабіўся часам надзвычай пануры, тым не менш абое яны, нават на дзве гадзіны, не маглі расставіцца адно адным без тугі і без болю. Пра Наташу яны неяк моўчкі дамовіліся не гаварыць ні слова, як быццам бы яе і на свеце не было. Ганна Андрэўна не адважвалася нават выразна намякаць пра яе пры мужу, хаця гэта было для яе вельмі цяжка. Яна даўно ўжо, у сэрцы сваім, даравала Наташы. Паміж намі неяк усталявалася, каб ў кожны мой прыход я прыносіў ёй звесткі пра яе мілае, незабыўнае дзіця.

Старэнькая рабілася хворай, калі доўга не атрымлівала звестак, а калі я прыходзіў з імі, цікавілася самымі нязначнымі падрабязнасцямі, распытвала з сутаргавай цікаўнасцю, «адводзіла душу» падчас маіх расповедаў і ледзь не памерла са страху, калі Наташа аднойчы захварэла, нават ледзь была не пайшла да яе сама. Але гэта быў выключны выпадак. Спачатку яна нават і пры мне не адважвалася выказваць жаданне пабачыцца з дачкою і амаль заўсёды пасля нашых размоў,

калі, бывала, ужо ўсё ў мяне выпытае, лічыла неабходным неяк сціснуцца перада мною і абавязкова пацвердзіць, што хаця яна і цікавіцца лёсам дачкі, але ўсё ж такі Наташа такая злачынка, якой і дараваць нельга. Але ўсё гэта было напускное. Былі выпадкі, калі Ганна Андрэеўна маркоцілася да знямогі, плакала, называла пры мне Наташу самымі ласкавымі імёнамі, горка скардзілася на Мікалая Сяргеевіча, а пры ім пачынала *намякаць*, хаця і з вялікай асцярогаю, на людскую гордасць, жорсткасць і бессардэчнасць, на тое, што мы не ўмеем дараваць крыўду і што Бог не даруе тым, хто не хоча дараваць, але больш за гэта пры ім не выказвалася. У такія хвіліны стары адразу ж чарсцвеў і рабіўся панурым, маўчаў, спахмурнелы, або раптам, звычайна зусім не да месца і голасна, пачынаў гаварыць пра другое альбо, урэшце, выходзіў *да сябе*, пакідаючы нас адных і даючы такім чынам Ганне Андрэеўне магчымасць цалкам раскрыць перада мною сваё гора ў слязах і нараканнях. Абсалютна так жа ён выходзіў да сябе заўсёды пры маіх наведваннях, бывала, толькі і паспяваў што павітацца са мною, каб даць мне час паведаміць Ганне Андрэеўне ўсе апошнія навіны пра Наташу. Так зрабіў ён і цяпер.

— Я намок, — сказаў ён ёй, як толькі ступіў у пакой, — пайду ж да сябе, а ты, Ваня, тут пасядзі. Вось з ім дык гісторыя здарылася, з кватэраю; раскажы ж ёй. А я зараз і вярнуся...

І ён паспяшаўся выйсці, стараючыся нават і не глядзець на нас, нібы саромеючыся, што сам жа нас зводзіў разам. У такіх выпадках, і асабліва калі вяртаўся да нас, ён рабіўся заўсёды суровы і з'едлівы і са мною, і з Ганнай Андрэеўнай, нават прыдзірлівы, нібы сам на сябе злаваўся за сваю мяккасць і ўступчынасць.

— Вось ён які, — сказала старая, якая апошнім часам адкінула са мною ўсю важнасць і ўсе свае заднія думкі, — заўсёдна ж ён такі са мною; але ж ведае, што мы ўсе яго хітрыкі разумеем. Чаго ж было перада мною на сябе напускаць віды! Чужая я яму, ці што? Так ён і з дачкою. Але дараваць жа мог бы, нават, можа, і хоча дараваць, Бог яго ведае. Па начых плача, сама чула! А знешне трывае. Гордасць яго апанавала... Бацюхна, Іван Пятровіч, раскажвай хутчэй: куды ён хадзіў?

— Мікалай Сяргеевіч? Не ведаю; я ў вас хацеў запытацца.

— А я так і абамлела, калі ён выйшаў. Хворы ж ён, у такое надвор'е, на ноч глядзячы; ну, думаю, мабыць, па што-небудзь

важнае; а чаму ж і быць больш важным за вядомую вам справу? Думаю гэта я сама сабе, а спытаць жа і не адважуся. Я ж цяпер яго ні пра што не смею распытваць. Божа, мой Божа, так жа і абамлела і за яго і за яе. Ну, думаю, а калі да яе пайшоў; ці не дараваць ужо надумаўся? Ён жа пра ўсё даведаўся, усе апошнія звесткі пра яе ведае; я напэўна мяркую, што ведае, а адкуль яму звесткі прыходзяць, не прыдумаю. Надта ўжо нудзіўся ён учора, ды і сёння таксама. Ды што ж вы маўчыце! Гаварыце, бацюхна, што там яшчэ здарылася? Як анёла божага чакала вас, усе вочы прагледзела. Ну што, ці пакідае злодзей Наташу?

Я адразу ж расказаў Ганне Андрэеўне ўсё, што сам ведаў. З ёю я заўсёды быў зусім шчыры. Я паведаміў ёй, што ў Наташы з Алёшам нібыта ідзе на разрыў і гэта больш сур'ёзна, чым ранейшыя іхнія нязгоды; што Наташа прыслала мне ўчора запіску, у якой вельмі прасіла мяне прыйсці да яе сёння вечарам, у дзевяць гадзін, а таму я нават і не думаю сёння заходзіць да іх; прывёў жа мяне сам Мікалай Сяргеевіч. Расказаў і патлумачыў ёй падрабязна, што становішча цяпер увогуле крытычнае; што Алёшаў бацька, які тыдні два цяжаруўся з ад'езду, і слухаць нічога не хоча, строга ўзяўся за Алёшу; але самае галоўнае, што Алёша, здаецца, і сам не супраць нявесты і, гавораць, што нават закахаўся ў яе. Дадаў я яшчэ, што Наташына запіска, наколькі можна здагадацца, напісана ёю ў вялікім узрушэнні; піша яна, што сёння вечарам усё вырашыцца, а што? — невядома; дзіўна таксама, што піша яна ад учарашняга дня, а прызначае прыйсці сёння, і час вызначыла: дзевяць гадзін. А таму я абавязкова павінен ісці, ды і як мага хутчэй.

— Ідзі, ідзі, бацюхна, абавязкова ідзі, — замітусілася старая, — вось толькі ён выйдзе, ты чаю выпі... Ах, самавар жа не нясуць! Матруна! Дзе ж самавар? Разбойніца, а не дзеўка!.. Ну, дык чайку вып'еш, прыдумай зручную прычыну, ды і ідзі. А заўтра абавязкова да мяне і ўсё раскажы; ды чым раней заходзь. Божа! Ці не здарылася ўжо яшчэ якая бяда! Толькі што, здаецца, горш за цяперашняе! Мікалай жа Сяргеевіч усё ўжо ведае, сэрца мне падказвае, што ведае. Я ж вась ад Матруны шмат даведваюся, а тая ад Агапы, а Агапа ж хрэсніца Мар'і Васільеўны, што ў князя ў доме жыве... ну ды ты сам ведаеш. Сярдзіты быў сёння страшэнна мой Мікалай. Я тое ды сёе, а ён ледзь быў не закрычаў на мяне, а потым нібы яму шкада

стала, гаворыць: грошай мала. Як быццам бы ён з-за грошай крычаў. Пасля абеду пайшоў быў спаць. Я зазірнула да яго ў шчыліну (шчыліна такая ёсць у дзвярах; ён і не ведае пра яе), а ён жа, галубок, на каленях перад ківотам Богу моліцца. Як убачыла я гэта, у мяне і ногі падкасіліся. І чай не піў, і не спаў, узяў шапку і пайшоў. А пятай гадзіне выйшаў. Я і спытацца не адважылася: закрычаў бы ён на мяне. Часта ён крычаць пачаў, усё болей на Матруну, а то і на мяне; а як закрычыць, у мяне адразу ногі мярцвеюць і ад сэрца адрываецца. Толькі ж блазнуе, ведаю, што блазнуе, а ўсё адно страшна. Богу цэлую гадзіну малілася, як ён пайшоў, каб на добрыя думкі яго скіраваў. Дзе ж запіска яе, пакажы!

Я паказаў. Я ведаў, што ў Ганны Андрэеўны была адна любімая, запаветная думка, што Алёша, якога яна называла то злодзеем, то бессардэчным, дурнаватым хлапчуком, ажэніцца ўрэшце з Наташаю і што бацька яго, князь Пётр Аляксандравіч, яму гэта дазволіць. Яна нават і прагаворвалася са мною, хаця іншым разам раскайвалася і адмаўлялася ад слоў сваіх. Але ніколі не пасмела б яна выказаць свае надзеі пры Мікалаю Сяргеевічу, хаця і ведала, што стары іх падазрае ў ёй і нават не адзін раз папікаў яе незнарок. Я думаю, ён канчаткова б пракляў Наташу і вырваў яе са свайго сэрца назаўсёды, калі б даведаўся пра магчымасць гэтага шлюбу.

Усе мы тады так думалі. Ён чакаў дачку ўсімі жаданнямі свайго сэрца, але ён чакаў яе адну, якая раскаялася б і вырвала са свайго сэрца нават успамін пра свайго Алёшу. Гэта было адзінай умовай прабачэння, хаця і не выказанай, але, гледзячы на яго, зразумелай і несумненнай.

— Бесхарактарны ён, бесхарактарны хлапчук, бесхарактарны і бессардэчны, я заўсёды гэта казала, — пачала зноў Ганна Андрэеўна. — І выхоўваць яго не ўмелі, так, ветрагон нейкі выйшаў; кідае яе за такое каханне, Божа мой! Што з ёю будзе, з беденькаю! І што ён знайшоў у той новай, дзіўлюся!

— Я чуў, Ганна Андрэеўна, — запярэчыў я, — што гэтая нявеста чароўная дзяўчына, ды і Наталля Мікалаеўна пра яе тое самае казала...

— А ты не вер! — перабіла старая. — Што за чароўная? Для вас, пісак, усякая чароўная, толькі б спадніца матлялася. А што Наташа яе хваліць, дык гэта яна ад высакароднасці душы робіць. Не ўмее яна ўтрымаць яго, усё яму даруе, а сама пакутуе. Колькі разоў ён ужо ёй здраджваў! Зладзюгі

бессардэчныя! А мяне, Іван Пятровіч, проста жах апаноўвае. Гордасць усіх ахапіла. Супакоіўся б хаця мой ужо, дараваў бы ёй, маёй галубцы, ды і прывёў бы сюды. Абняла б яе, паглядзела б на яе! Схуднела яна?

— Схуднела, Ганна Андрэеўна.

— Галубочак мой! А ў мяне, Іван Пятровіч, бяда! Усё ноч ды ўвесь дзень праплакала... ды што там! Пасля раскажу! Колькі разоў спрабавала я гаварыць яму здалёк, каб жа дараваў; адкрыта ж не смею, дык здалёк, спрытным такім манерам загаворвала. А ў самой сэрца так і замірае: раззлועца, думаю, ды і пракляне яе зусім! Праклёну ж я ад яго яшчэ не чула... так вось і баюся, каб не пракляў. Тады што ж будзе? Бацька пракляў, і Бог пакарае. Так і жыву, кожны дзень дрыжу ад страху. Ды і табе, Іван Пятровіч, сорам: здаецца, у нашым доме вырас і бацькоўскую ласку ад усіх нас меў: трэба ж, выдумаў, чароўная! А вось Мар'я Васільеўна іхняя лепш сказала. (Я ж саграшыла, ды яе раз на каву і паклікала, калі мой на ўсю раніцу па справах паехаў.) Яна мне ўсю паднаготную растлумачыла. Князь жа, Алёшаў бацька, з графіняй жа ў недазвольнай сувязі быў. Графіня даўно, кажуць, папікала яго: чаму ён з ёю не ажэніцца, а той усё адгаворваўся. А графіня ж гэтая, калі яе муж яшчэ быў жывы, непрыстойнымі паводзінамі вызначалася. Памёр муж — яна за мяжу: усё італьянцы ды французы пайшлі, баронаў нейкіх у сябе прымала; там і князя Пятра Аляксандравіча падчапіла. А падчарка яе, дачка першага мужа яе, адкупшчыка, між тым расла ды расла. Графіня ж, мачыха, усё пражыла, а Кацярына Фёдараўна між тым падрасла, ды і два мільёны, што ёй бацька-адкупшчык у ламбардзе пакінуў, падраслі. Цяпер, кажуць, у яе тры мільёны; тут князь і скеміў: вось бы Алёшу ажаніць! (ён маху не дасць! свайго не прапусціць). Граф жа, прыдворны, знатны, жартаеш, сваяк жа іхні, таксама згодзен; тры мільёны не памятчкі. Добра, кажа, пагаварыце з гэтай графіняй. Князь і паведамляе графіні сваё жаданне. Тая і рукамі і нагамі: без правілаў, кажуць, жанчына, буянка такая! Яе ўжо тут не ўсе, кажуць, прымаюць; не тое што за мяжою. Не, кажа, ты, князь, сам ажаніся са мною, а маёй падчарцы не быць за Алёшам. А дзяўчына ж, падчарка, душы, кажуць, у сваёй мачысе не чуе; ледзь на яе не моліцца і ва ўсім яе слухаецца. Ціхмяная, кажуць, такая, анельская душа! Князь жа бачыць, у чым справа, ды і кажа: ты, графіня, не хвалойся. Маёнтак

жа свой пражыла, і даўгі на табе неаплацныя. А калі твая падчарка выйдзе за Алёшу, дык іх будзе пара: і твая нявінная, і Алёша мой дурненькі; мы іх і возьмем пад нагляд і будзем разам апекаваць; тады і ў цябе грошы будуць. Дык навошта, кажа, за мяне замуж табе ісці? Хітры чалавек! Масон! Так паўгода таму назад было, графіня не адважвалася, а цяпер, кажучь, у Варшаву ездзілі, там і пагадзіліся. Вось што я чула. Усё гэта мне Мар'я Васільеўна расказала, усю паднаготную, ад надзейнага чалавека сама яна чула. Ну дык вось што тут: грошыкі, мільёны, а то на табе — чароўная!

Расповед Ганны Андрэеўны мяне ўразіў. Ён цалкам супадаў з усім тым, што я сам нядаўна чуў ад самога Алёшы. Расказваючы, ён храбрыўся, што ніколі не ажэніцца на грашах. Але Кацярына Фёдараўна ўразіла і зачаравала яго. Я чуў таксама ад Алёшы, што бацька яго сам, магчыма, ажэніцца, хаця і абвяргае гэтыя чуткі, каб раней не раздражняць графіню. Я сказаў ужо, што Алёша вельмі любіў бацьку, любаваўся і хваліўся ім, і верыў яму, як аракулу.

— Але ж не графскага роду і яна, твая чароўная! — працягвала Ганна Андрэеўна, страшэнна раззлаваная маёй пахвалою будучай нявесты маладога князя. — А Наташа яму яшчэ лепшая была б партыя. Тая адкупшчыца, а Наташа ж высакародная дзяўчына, са старадаўняга дваранскага дому. Стары ж мой учора (я забылася вам расказаць) куфэрак свой адмакнуў, каваны, — ведаецце? — ды ўвесь вечар насупраць мяне сядзеў ды старыя граматы нашы перабіраў. Ды сур'ёзны такі сядзіць. Я панчошу вяжу, ды і не пазіраю на яго, баюся. Дык ён бачыць, што я маўчу, раззлаваўся ды сам і загаварыў са мною і цэлы ж вечар мне наш радавод тлумачыў. Дык вось і выходзіць, што мы, Іхмянёвы, яшчэ пры Івану Васільевічу Грозным дваранамі былі, а што мой род, Шумілавых, яшчэ пры Аляксею Міхайлавічу вядомы быў, і дакументы ёсць у нас, і ў гісторыі Карамзіна ўпамянута. Дык вось яно як, бацьцохна, мы, відаць, таксама не горш за іншых з гэтага боку. Як пачаў мне стары расказваць, я і зразумела, што ў яго ў галаве. Відаць, і яму крыўдна, што Наташай пагарджаюць. Багаццем толькі і ўзялі перад намі. Ну ды хай той, разбойнік жа Пятро Аляксандравіч, пра багацце клапаціцца; усім вядома: жорсткая, сквапная душа. У езуіты, кажучь, тайком у Варшаве запісаўся? Ці праўда гэта?

— Бязглуздая чутка, — адказваў я, міжвольна зацікавіўшыся ўстойлівасцю гэтай чуткі. Але паведамленне пра Мікалая

Сяргеєвіча, які перабіраў свае граматы, было цікавае. Раней ён ніколі не хваліўся сваім радаводам.

— Усё ліхадзеі бессардэчныя! — працягвала Ганна Андрэўна, — ну, што ж яна, мой галубок, тужыць, плача? Ах, час табе ўжо ісці да яе! Матруна, Матруна! Разбойнік, а не дзеўка!.. Не абражалі яе? Гавары ж, Ваня.

Што было ёй адказваць? Старая заплакала. Я запытаўся, якая ў яе яшчэ здарылася бяда, пра якую яна мне надоечы збіралася расказаць?

— Ах, бацюхна, мала было адных бедаў, дык, відаць, яшчэ не ўся чаша выпіта! Памятаеш, галубок, ці не памятаеш? быў у мяне медальёнчык, у золата апраўлены, так для сувеніра зроблена, а ў ім партрэт Натуленькі, у дзіцячым узросце; васьмі гадкоў яна тады была, анёлачак мой. Яшчэ тады мы з Мікалаем Сяргеєвічам яго праезджаму жывапісцу заказвалі, ды ты забыўся, відаць, бацюхна! Харошы быў жывапісец, купідонам яе намалюваў: валаскі светленькія такія ў яе тады былі, узбітыя; у сарочачцы кісейнай паказаў яе, так што і цельца прасвечвае, і такая яна атрымалася міленькая, што і наглядзецца немагчыма. Прасіла я жывапісца, каб крылцы ёй дамалюваў, ды не пагадзіўся жывапісец. Дык вось, бацюхна, я, пасля нашых жахаў тамтэйшых, медальёнчык са шкатулкі і выняла, ды на грудзі сабе і павесіла на шнурку, так і насіла побач крыжа, а сама ж баюся, каб мой не ўбачыў. Ён жа тады ўсе яе рэчы загадаў з дома выкінуць або спаліць, каб нішто і не напамінала пра яе ў нас. А мне ж хаця б на партрэт яе паглядзець; іншым разам паплачу, на яго гледзячы, — усё лягчэй стане, а другім разам, калі адна застаюся, не нацалуюся, як быццам бы яе самую цалую; імёны пяшчотныя ёй падбіраю, ды і на ноч жа кожны раз перахрышчу. Размаўляю з ёю ўголас, калі адна застаюся, спытаюся што-небудзь і ўяўляю, нібыта яна мне адказала, і яшчэ спытаюся. Ох, галубок Ваня, цяжка і расказваць жа! Ну, вось я і радуюся, што хоць пра медальён ён не ведае і не заўважыў; толькі хоп учора раніцай, а медальёна і няма, толькі шнурочак матляецца, перацёрся, мабыць, а я і ўпусціла. Так і знямела. Шукаць; шукала-шукала, шукала-шукала — няма! Згінуў ды прапаў! І куды ён мог згінуць? Напэўна, думаю, у ложку ўпусціла; усё перакапала — няма! Калі сарваўся ды ўпаў куды-небудзь, дык, можа, хто і знайшоў яго, а каму знайсці, апроч яго ці Матруны? Ну, на Матруну і думаць нельга: яна мне ўсёй душою аддадзена... (Матру-

на, ды ці хутка ж ты самавар?) Ну, думаю, калі ён знойдзе, што тады будзе? Сяджу сабе, сумую, ды і плачу-плачу, слёз стрымаць не магу. А Мікалай Сяргеевіч усё ласкавейшы ды ласкавейшы са мною; на мяне гледзячы, сумуе, як быццам бы і ён ведае, аб чым я плачу, і шкадуе мяне. Вось і думаю сама сабе: адкуль ён можа ведаць?.. Ці не знайшоў ён і на самой справе медальён, ды і выкінуў у фортку. Ён жа, калі ў злосці, і на такое здатны; выкінуў, а сам цяпер і маркоціцца — шкадуе, што выкінуў. Ужо я і пад акно, пад форткаю, шукаць хадзіла з Матрунаю — нічога не знайшла. Як у ваду кануў. Усю ноч праплакала. Першы раз я яе на ноч не перахрысціла. Ох, на благое гэта, на благое, Иван Пятровіч, не прадвяшчае добра; другі дзень, не асушваючы вачэй, плачу. Вас жа чакала, галубочка, як анёла божага, хоць душу адвесці...

І старая горка заплакала.

— Ах, вось жа, і забылася вам паведаміць! — загаварыла яна раптам, узрадаваўшыся, што ўспомніла, — чулі вы што-небудзь ад яго пра сіротку?

— Чуў, Ганна Андрэеўна, гаварыў ён мне, што быццам бы вы абое надумаліся і пагадзіліся ўзяць бедную дзяўчынку, сіротку, на выхаванне. Ці праўда гэта?

— І не думала, бацюхна, і не думала! І ніякай сіроткі не хачу! Напамінаць яна мне будзе горкую долю нашу, наша няшчасце. Акрамя Наташы, нікога не хачу. Адна была дачка, адна і застанецца. А толькі што ж гэта значыць, бацюхна, што ён сіротку выдумаў? Як ты думаеш, Иван Пятровіч? Каб мяне суцешыць, ці што, на мае слёзы гледзячы, ці каб родную дачку зусім нават з успамінаў выгнаць ды да другога дзіцяці прывязацца? Што ён пра мяне дарогаю гаварыў вам? Якім ён вам паказаўся — суровы, сярдзіты? Цс! Ідзе! Пасля, бацюхна, дагаворыце, пасля!.. Заўтра ж прыйсці не забудзься...

Раздзел XIII

Увайшоў стары. Ён з цікаўнасцю і як быццам чагосьці саромеючыся агледзеў нас, спахмурнеў і падышоў да стала.

— А дзе самавар, — спытаўся ён, — няўжо да гэтай пары не маглі падаць?

— Нясуць, бацюхна, нясуць; ну, вось і прынеслі, — замітусілася Ганна Андрэеўна.

Матруна адразу ж, як убачыла Мікалая Сяргеевіча, і з'явілася з самаварам, нібы чакала яго выхаду, каб падаць.

Гэта была старая, выпрабаваная і адданая служанка, але самая наравістая буркуха з усіх служанак на свеце, з настойлівым і ўпартым характарам. Мікалая Сяргеевіча яна баялася і пры ім заўсёды прыкусвала язык. Затое цалкам узнагароджвала сябе з Ганнай Андрэеўнай, грубіяніла ёй на кожным кроку і выказвала яўную прэтэнзію ўладарыць над сваёй паняю, хаця ў той жа час душэўна і шчыра любіла яе і Наташу. Гэтую Матруну я ведаў яшчэ ў Іхмянеўцы.

— Хм... а непрыемна, калі прамокнеш; а тут табе і чаю *не хочучь* згатаваць, — бурчаў напаяголаса стары.

Ганна Андрэеўна адразу ж падміргнула мне на яго. Ён цяпець не мог гэтых таямнічых падміргванняў і хаця ў гэтую хвіліну і стараўся не глядзець на нас, але па твары яго можна было заўважыць, што Ганна Андрэеўна менавіта цяпер мне на яго падміргнула і што ён добра гэта ведае.

— Па справах хадзіў, Ваня, — загаварыў ён раптам. — Дрэнь такая завялася. Казаў я табе? Мяне зусім асуджаюць. Доказаў, бачыш, няма; папер патрэбных няма; даведкі недакладныя выходзяць... Хм...

Ён гаварыў пра свой працэс з князем; гэты працэс усё яшчэ цягнуўся, але прымаў самы дрэнны кірунак для Мікалая Сяргеевіча. Я маўчаў, не ведаючы, што яму адказаць. Ён падазрона зірнуў на мяне.

— А што ж! — падхапіў ён раптам, нібы раззлаваны нашым маўчаннем, — чым хутчэй, тым лепш. Падлюгам мяне не зробіць, хаця і вырашаць, што я павінен заплаціць. Са мной маё сумленне, і хай вырашаюць. Урэшце справа скончана; развяжучь, давядучь да галечы... Кіну ўсё і паеду ў Сібір.

— Божа, куды ехаць! Ды і навошта ж у такую далячынь! — не стрывала не сказаць Ганна Андрэеўна.

— А тут ад чаго блізка? — груба спытаўся ён, як бы ўзрадаваўшыся пярэчанню.

— Ну, усё ж такі... ад людзей... — прамовіла была Ганна Андрэеўна і з тугою глянула на мяне.

— Ад якіх людзей? — закрычаў ён, пераводзячы гарачы позірк ад мяне на яе і назад, — ад якіх людзей? Ад рабаўнікоў, ад паклёпнікаў, ад здраднікаў? Такіх усюды шмат; не хвалойся, і ў Сібіры знойдзем. А калі не хочаш са мною ехаць, дык бадай што, і заставайся; я не прымушаю.

— Баццохна, Мікалай Сяргеевіч! Ды на каго ж я без цябе застануся! — закрычала бедная Ганна Андрэеўна. — У мяне ж, апроч цябе, у цэлым свеце няма нік...

Яна заікнулася, замоўкла і спалохана паглядзела на мяне, нібы просячы заступніцтва і дапамогі. Стары быў раздражнёны, да ўсяго чапляўся; пярэчыць яму было немагчыма.

— Што вы, Ганна Андрэеўна, — сказаў я, — у Сібіры зусім не так блага, як здаецца. Калі здарыцца няшчасце і вам трэба будзе прадаць Іхмянёўку, то намер Мікалая Сяргеевіча нават і вельмі добры. У Сібіры можна знайсці прыстойнае прыватнае месца, і тады...

— Ну, вось жа хоць ты, Иван, разумнае сказаў. Я так і думаю. Кіну ўсё і паеду.

— Ну, вось жа дык і не чакала! — выгукнула Ганна Андрэеўна, пляснуўшы рукамі, — і ты, Ваня, туды ж! Ужо ад цябе, Иван Пятровіч, дык не чакала... Здаецца, акрамя ласкі, вы ад нас нічога не бачылі, а цяпер...

— Ха-ха-ха! А ты чаго чакала! Ды за што ж мы цяпер жыць будзем, падумай! Грошы пражылі, апошнія капейкі дабіваем! Ці не загадаеш ужо да князя Пятра Аляксандравіча пайсці прабачэння прасіць?

Пачуўшы пра князя, бабулька так і закалацілася са страху. Чайная лыжачка ў яе руцэ звонка забрынькала аб сподачак.

— Не, сапраўды, — падхапіў Іхмянёў, разгарачаючы сам сябе, са зласліваю, упартаю радасцю, — як ты думаеш, Ваня, можа, праўда, пайсці! Навошта ў Сібір ехаць! А лепей я вось заўтра прыбяруся, прычашуся ды прыгладжуся; Ганна Андрэеўна манішку новую падрыхтуе (да такой асобы нельга ж інакш!), пальчаткі для поўнага бантону купіць ды і пайсці да яго сіяцельства: бацюхна, ваша яснавяльможнасць, карміцель, бацька родны! Даруй і памілуй, дай кавалак хлеба, — жонка, дзеці маленькія!... Ці так, Ганна Андрэеўна? Ці гэтага хочаш?

— Бацюхна... я нічога не хачу! Так, здуру сказала; даруй, калі чым дапакла, ды толькі не крычы, — прамовіла яна, усё больш і больш калоцячыся са страху.

Я ўпэўнены, што ў душы яго ўсё ныла і пераварочвалася ў гэтую хвіліну, глядзячы на слёзы і страх сваёй беднай сяброўкі; я ўпэўнены, што яму было больш балюча, чым ёй; але ён не мог стрымацца. Так бывае часамі з найдабрэйшымі, але слабанервовымі людзьмі, якія, нягледзячы на ўсю сваю дабрыню, захапляюцца да самаўцехі ўласным горам і гневам, шукаюць чаго б гэта ні каштавала магчымасць выказацца, нават да крыўды іншага, невінаватага і пераважна заўсёды самага блізкага сабе чалавека. У жанчыны, напрыклад, бы-

вае часамі патрэба адчуць сябе няшчаснаю, пакрыўджанаю, хаця і не было ні крыўдаў, ні няшчасцяў. Ёсць шмат мужчын, падобных у гэтым выпадку да жанчын, і нават мужчын не слабых, у якіх зусім не так шмат жаночага. Стары адчуваў патрэбу пасварыцца, хаця сам пакутаваў ад гэтай патрэбы.

Памятаю, у мяне тут жа прамільгнула думка: ужо і на самай справе ці не зрабіў ён якой-небудзь выхадкі, накітаваў меркаванню Ганны Андрэеўны! Чаго добрага ці не навёў яго Бог на розум і ці не хадзіў ён на самой справе да Наташы, ды адумаўся па дарозе, альбо што-небудзь не ўдалося, сарвалася ў яго намеры, — як і павінна было здарыцца, — і вось ён вярнуўся дадому, раззлаваны і зніштожаны, саромеючыся сваіх нядаўніх жаданняў і пачуццяў, шукаючы, на кім спагнаць злосць за сваю ж *слабасць*, і выбіраючы менавіта тых, каго найбольш падазраваў у такіх жа пачуццях і жаданнях. Магчыма, жадаючы дараваць дачцэ, ён менавіта ўяўляў сабе захапленне і радасць сваёй беднай Ганны Андрэеўны, і, пры няўдачы, *зразумела*, ёй жа першай і даставалася за гэта.

Але прыгнечаны выгляд яе расчуліў яго. Яна дрыжала перад ім ад страху. Ён нібы засаромеўся свайго гневу і на хвіліну стрымаў сябе. Мы ўсе маўчалі; я стараўся не глядзець на яго. Але добрая хвіліна цягнулася нядоўга. Што б там ні было, трэба было выказацца, хаця б выбухам, хаця б пракляццем.

— Бачыш, Ваня, — сказаў ён раптам, — мне шкада, мне не хацелася б гаварыць, але прыйшоў такі час, і я павінен вытлумачыцца шчыра, без закавыкаў, як належыць усякаму прамому чалавеку... разумееш, Ваня? Я рады, што ты прыйшоў, і таму хачу голасна сказаць пры табе ж, так, каб і *іншыя* чулі, што ўсё гэтае глупства, усе гэтыя слёзы, уздыхі, няшчасці мне ўрэшце абрыдлі. Тое, што я вырваў з сэрца майго, магчыма, з крывёю і болем, ніколі зноў не вернецца ў маё сэрца. Так! Я сказаў і зраблю. Я гавару пра тое, што было паўгода назад, разумееш, Ваня! І гавару пра гэта так шчыра, так прама менавіта для таго, каб ты не мог памыліцца ў словах маіх, — дадаў ён, узрушана глядзячы на мяне і, відаць, пазбягаючы напалоханых позіркаў жонкі. — Паўтараю: гэта глупства; я не жадаю!.. Мяне якраз прыводзіць у шаленства, што мяне, як дурня, як самага нізкага падлюгу, *усе* лічаць здатным на тое, каб мець такія нізкія, такія слабыя пачуцці... думаюць, што я вар'яцею ад гора... Глупства! Я адкінуў, я забыўся пра старыя пачуцці! Для мяне няма ўспамінаў... так! так! і так!..

Ён ускочыў з крэсла і ўдарыў кулаком па сталю так, што кубкі зазвінелі.

— Мікалай Сяргеевіч! Няўжо вам не шкада Ганну Андрэеўну? Паглядзіце, што вы з ёю робіце, — сказаў я, не маючы сілы стрымлівацца і амаль з гнева пазіраючы на яго. Але я толькі падліў масла ў агонь.

— Не шкада! — закрычаў ён і тут жа закалаціўся ўвесь, збялеў, — не шкада, таму што і мяне не шкадуюць! Не шкада, таму што ў маім жа доме рыхтуюцца змовы супраць зняважанай маёй галавы, за распусную дачку, якая вартая праклёну і ўсіх пакаранняў!..

— Бацюхна, Мікалай Сяргеевіч, не праклінай!.. усё, што хочаш, толькі дачку не праклінай! — закрычала Ганна Андрэеўна.

— Пракляну! — крычаў стары ўдвая грамчэй, чым раней, — таму што ад мяне ж, пакрыўджанага, зняважанага, патрабуюць, каб я ішоў да гэтай праклятай і ў яе ж прасіў прабачэння! Так, так, гэта так! Гэтым мучаць мяне штодзённа, дзень і ноч, у мяне ж у доме, слязамі, уздыхамі, дурнаватымі намёкамі! Хочучь мяне разжаліць... Глядзі, глядзі, Ваня, — дадаў ён, паспешліва вымаючы дрыготкімі рукамі з бакавой сваёй кішэні паперы, — вось тут выпіскі з нашай справы! Па гэтай справе выходзіць цяпер, што я злодзея, што я ашуканец, што я абакраў майго дабрадзея!.. Я ашальмаваны, абняслаўлены з-за яе! Вось, вось, глядзі!..

І ён пачаў выкідаць з бакавой кішэні свайго сурдута розныя паперы, адну за другою, на стол, нецярпліва шукаючы паміж імі тую, якую хацеў мне паказаць; але патрэбная папера, як знарок, не знаходзілася. Ад нецярпліваці ён ірвануў з кішэні ўсё, што захапіў у ім рукою, і раптам — нешта звонка і цяжка ўпала на стол... Ганна Андрэеўна ўскрыкнула. Гэта быў згублены медальён.

Я ледзь верыў вачам сваім. Кроў кінулася ў галаву старога і заліла яго шчокі; ён уздрыгнуў. Ганна Андрэеўна стаяла, склаўшы рукі, і з маленнем пазірала на яго. Твар яе засвяціўся светлай, радаснай надзеяй. Гэтая чырвань на твары, гэтая сарамлівасць старога перад намі... так, яна не памылілася, яна разумела цяпер, як прапаў яе медальён!

Яна зразумела, што ён знайшоў яго, узрадаваўся сваёй знаходцы і, можа, калоцячыся ад хвалявання, раўніва схваў яго ў сябе ад усіх вачэй; што дзе-небудзь адзін, цішком ад усіх,

ён з бязмежнай любасцю глядзеў на тварык свайго любага дзіцяці, — глядзеў і не мог наглядзецца, што, можа, ён так жа, як і бедная маці, замыкаўся адзін ад усіх размаўляць са сваёй бясцэннай Наташаю, выдумляць яе адказы, адказваць на іх самому, а ноччу, у пакутлівай тузе, з задушанымі ў грудзях рыданнямі, лашчыў і цалаваў мілы вобраз і замест праклёнаў заклікаў дараванне і блаславенне на тую, якую не хацеў бачыць і праклінаў перад усімі.

— Галубочак мой, дык ты яе яшчэ любіш! — закрычала Ганна Андрэеўна, не стрымліваючыся больш перад суровым бацькам, які за хвіліну да гэтага праклінаў яе Наташу.

Але як толькі ён пачуў яе крык, вар’яцкая лютасць бліснула ў вачах яго. Ён схапіў медальён, з сілаю кінуў яго на падлогу і ў шаленстве пачаў таптаць нагою.

— Навекі, наvekі будзь проклятая мною! — хрыпеў ён, задыхаючыся. — Навекі, наvekі!

— Божа! — закрычала старая, — яе, яе! Маю Наташу! яе тварык... топча нагамі! нагамі!.. тыран! бяздушны, бессардэчны ганарлівец!

Пачуўшы галашэнне жонкі, звар’яцелы стары спыніўся ў жаху ад таго, што здарылася. Раптам ён схапіў з падлогі медальён і кінуўся вон з пакоя, але, зрабіўшы два крокі, упаў на калені, упёрся рукамі ў канапу, што стаяла перад ім, і ўзнямозе схіліў сваю галаву.

Ён рыдаў як дзіця, як жанчына. Рыданні душылі яго грудзі, нібыта хацелі іх разарваць. Грозны стары за адну хвіліну стаў слабейшы за дзіця. О, цяпер ужо ён не мог праклінаць; ён ужо не саромеўся нікога з нас і, у сутаргавым памкненні любасці, зноў, пры нас, бясконца цалаваў партрэт, які хвіліну назад таптаў нагою. Здавалася, уся пяшчота, уся яго любасць да дачкі, так доўга ў ім стрыманая, імкнулася цяпер вырвацца наверх з нястрымнай сілаю і сілаю парыву разбівала ўсю яго істоту.

— Прабач, прабач яе! — выгуквала, рыдаючы, Ганна Андрэеўна, схіліўшыся над ім і абдымаючы яго. — Вярні яе ў бацькоўскі дом, галубочак, і сам Бог на страшным судзе залічыць табе тваю пакорлівасць і міласэрнасць!..

— Не, не! Нізашто, ніколі! — выгукваў ён хрыплым, здушаным голасам. — Ніколі! Ніколі!

Раздзел XIV

Я прыйшоў да Наташы ўжо позна, у дзесяць гадзін. Яна жыла тады на Фантанцы, каля Сямёнаўскага моста, у брудным «капітальным» доме купца Калатушкіна, на чацвёртым паверсе. Па першым часе, пасля ўцёкаў з дому, яна і Алёша жылі ў цудоўнай кватэры, невялікай, але прыгожай і ўтульнай, на трэцім паверсе, на Ліцейнай. Але хутка рэсурсы маладога князя збыднелі. Настаўнікам музыкі ён не зрабіўся, але пачаў пазычаць і залез у вялізныя для яго даўгі. Грошы ён траціў на ўпрыгожанне кватэры, на падарункі Наташы, якая паўставала супраць яго матаўства, дакарала яго, часамі нават плакала. Чуйны і праніклівы сэрцам, Алёша, які часам цэлымі тыднямі з асалодаю абдумваў, як бы ёй што-небудзь падарыць і як жа яна прыме падарунак, які рабіў з гэтага для сябе сапраўдныя святы, які з захапленнем паведамляў мне зараней усе свае спадзяванні і мары, раптам пачынаў маркоціцца ад яе дакораў і слёз, ды так, што рабілася нават шкада яго, а пазней, з-за падарункаў, былі паміж імі непрыемнасці, папрокі і сваркі. Акрамя таго, Алёша траціў шмат грошай цішком ад Наташы; цягаўся за сябрамі, здраджаў ёй; ездзіў да ўсялякіх Жазефінаў і Міннаў; а між тым ён усё-такі моцна кахаў яе. Ён кахаў яе неяк змучэннямі; часцяком ён прыходзіў да мяне разгублены і засмучаны, гаварыў, што не варты мезенца сваёй Наташы; што ён грубы і злы, не можа зразумець яе і няварты яе кахання. Часткова ён меў рацыю; паміж імі была абсалютная няроўнасць; ён адчуваў сябе перад ёю дзіцем, ды і яна заўсёды лічыла яго за дзіця. Ён каляўся, са слязамі расказваў мне аб сваім знаёмстве з Жазефінай, і ўтой жа час умольна прасіў не гаварыць аб гэтым Наташы; і калі ён, нясмелы і ўсхваляваны, накіроўваўся, бывала, пасля ўсіх гэтых прызнанняў са мною да яе (абавязкова са мною, запэўніваючы, што баіцца глянуць на яе пасля свайго злачынства і што толькі я магу падтрымаць яго), дык Наташа, толькі ўбачыўшы яго, ужо ведала, што да чаго. Яна была вельмі раўнівая, але, незразумела чаму, заўсёды прабачала яму ўсе яго легкадумнасці. Звычайна так адбывалася: Алёша ўвойдзе са мною, нясмела загаворыць з ёю, з баязлівай пяшчотаю паглядзіць ёй у вочы. Яна адразу ж здагадаецца, што ён вінаваты, але і выгляду не пакажа, ніколі не загаворыць аб гэтым першая, нічога не выпытвае, наадварот, адразу ж

падвоіць свае ласкі да яго, стане пяшчотнай, вясёлай, — і гэта не была якая-небудзь гульня ці абдуманая хітрасць з яе боку. Не; для гэтай цудоўнай істоты была нейкая бясконца асалода дараваць і мілаваць; нібыта ў самім працэсе даравання Алёшы яна знаходзіла нейкую асаблівую, вытанчаную прывабнасць. Праўда, тады яшчэ справа тычылася адных Жазефін. Бачачы яе, ціхмяную і даравальную, Алёша ўжо не мог стрымацца і адразу ж сам ва ўсім каяўся, без усялякага прымусу, — каб аблягчыць сэрца і «быць па-ранейшаму», гаварыў ён. Атрымаўшы дараванне, ён прыходзіў у захапленне, часам нават плакаў ад радасці і замілавання, цалаваў, абдымаў яе. Потым адразу ж рабіўся вясёлы і пачынаў з дзіцячай шчырасцю расказваць усе падрабязнасці сваіх прыгод з Жазефінай, смяўся, рагатаў, бласлаўляў і ўсхваляў Наташу, і вечар заканчваўся шчасліва і весела. Калі ў яго скончыліся грошы, ён пачаў прадаваць рэчы. Па настойлівым патрабаванні Наташы была знойдзена маленькая, але танная кватэра на Фантанцы. Рэчы працягвалі прадавацца, Наташа прадала нават свае сукенкі і пачала шукаць работу; калі Алёша даведаўся аб гэтым, адчаю яго не было межаў: ён праклінаў сябе, крычаў, што сам сабою пагарджае, а між тым становішча ніяк не паправіў. Цяпер скончыліся нават і гэтыя апошнія рэсурсы; засталася толькі адна работа, але плата за яе была самая мізэрная.

На самым пачатку, калі яны яшчэ жылі разам, Алёша дужа пасварыўся за гэта з бацькам. Тадышнія намеры князя ажаніць сына з Кацярынай Фёдараўнай Філімонавай, падчаркай графіні, былі яшчэ толькі ў праекце, але ён вельмі настойваў на гэтым праекце; ён вазіў Алёшу да будучай нявесты, угаворваў яго старацца ёй спадабацца, пераконваў яго і строгасцямі і довадамі; але ўсё разладзілася праз графіню. Тады і бацька пачаў глядзець на сувязь сына з Наташаю праз пальцы, аддаўшы ўсё часу, і спадзяваўся, ведаючы легкадумнасць Алёшы, што каханне яго хутка пройдзе. Пра тое ж, што ён можа ажаніцца з Наташаю, князь, да самага апошняга часу, амаль перастаў думаць. Што ж да палюбоўнікаў, дык у іх справа адкладвалася да фармальнага прымірэння з бацькам і ўвогуле да перамены абставін. Урэшце, Наташа, відаць, не хацела заводзіць аб гэтым размоў. Алёша прагаварыўся мне ўпотаі, што бацька, быццам бы, трошкі і рады быў усёй гэтай гісторыі: яму падабалася ва ўсім гэтым прыніжэнне Іхмянёва. Для формы ж ён працягваў выказваць сваё незадавальненне

сыну: паменшыў і без таго небагатае ўтрыманне яго (ён быў надзвычай з ім скупы); пагражаў забраць усё; але неўзабаве паехаў у Польшчу, за графіняй, у якой там былі клопаты, усё яшчэ маючы на мэце свой праект сватаўства. Праўда, Алёша яшчэ быў занадта малады для жаніцьбы, але нявеста была вельмі багатая, і прапусціць такі выпадак было нельга. Князь дамогся нарэшце мэты. Да нас дайшлі чуткі, што сватаўство пайшло нарэшце на лад. У той час, пра які я распавядаю, князь толькі што вярнуўся ў Пецярбург. Сына ён сустрэў ласкава, але ўпартасць яго сувязі з Наташаю непрыемна ўразіла яго. Ён пачаў сумнявацца, баяцца. Строга і настойліва запатрабаваў ён разрыву; але ў хуткім часе здагадаўся выкарыстаць значна лепшы сродак і павёз Алёшу да графіні. Яе падчарка была амаль што прыгажуня, амаль яшчэ дзяўчо, але са шчырым сэрцам, з яснай, нявіннай душою, вясёлая, разумная, пяшчотная. Князь разлічваў, што ўсё-такі паўгода павінны былі зрабіць сваю справу, што Наташа ўжо не мела для яго сына прывабнасці навізны і што цяпер ён ужо не такімі вачыма будзе глядзець на будучую сваю нявесту, як паўгода назад. Ён адгадаў толькі часткова... Алёша сапраўды захапіўся. Дадам яшчэ, што бацька раптам стаў незвычайна ласкавы з сынамі (хаця ўсё-такі не даваў яму грошай). Алёша адчуваў, што за гэтай ласкаваасцю хаваецца непакіснае і нязменнае рашэнне, і сумаваў, — не так, зрэшты, як бы ён сумаваў, калі б не бачыў штодня Кацярыну Фёдараўну. Я ведаў, што ён ужо пяты дзень не быў у Наташы. Ідучы да яе ад Іхмянёвых, я з трывогаю думаў, што ж такое яна хацела мне сказаць? Яшчэ здалёк я ўбачыў у яе акне святло. Паміж намі ўжо даўно было ўмоўлена, каб ставіла свечку на падаконне, калі ёй вельмі і абавязкова трэба мяне бачыць, так што калі мне надаралася праходзіць блізка (а гэта здаралася амаль кожны вечар), дык я заўсёды, па незвычайным святле ў акне, мог здагадацца, што мяне чакаюць і што я ёй патрэбен. Апошнім часам яна часта выстаўляла свечку...

Раздзел XV

Я застаў Наташу адну. Яна ціха хадзіла сюды і туды па пакоі, склаўшы рукі на грудзях, у глыбокай задуманнасці. Самавар, які ўжо амаль што патух, стаяў на сталі і даўно чакаў мяне. Моўчкі і з усмешкаю працягнула яна мне руку.

Твар яе быў бледны, з хваравітым выразам. Ва ўсмешцы яе было штосьці пакутніцкае, пяшчотнае, цярплівае. Блакітныя ясныя вочы яе сталі як быццам бы большыя, чым раней, валасы як быццам бы гусцейшыя, — усё гэта здавалася ад худзізны і хваробы.

— А я думала, што ты ўжо не прыйдзеш, — сказала яна, падаючы мне руку, — хацела нават Маўру паслаць да цябе, даведацца; думала, ці не захварэў зноў?

— Не, не захварэў, мяне затрымалі, зараз раскажу. Ну што з табою, Наташа? Што здарылася?

— Нічога не здарылася, — адказала яна, нібы здзівіўшыся. — А што?

— Ды ты пісала... учора напісала, каб прыйшоў, ды яшчэ час прызначыла, каб не раней, не пазней; гэта неяк не пазвычайнаму.

— Ах, так! Гэта я яго ўчора чакала.

— Што ж ён, усё яшчэ не быў?

— Не. Я і падумала: калі не прыйдзе, дык з табою трэба будзе перагаварыць, — дадала яна, памаўчаўшы.

— А сёння вечарам чакала яго?

— Не, не чакала; ён вечарам там.

— Дык ты што думаеш, Наташа, ён ужо зусім ніколі не прыйдзе?

— Вядома ж, прыйдзе, — адказала яна, неяк па-асабліваму зірнуўшы на мяне.

Ёй не падабалася хуткасць маіх пытанняў. Мы змоўклі, працягваючы хадзіць па пакоі.

— Я ўсё цябе чакала, Ваня, — пачала яна зноў з усмешкаю, — і ведаеш, што рабіла? Хадзіла тут узад і ўперад і вершы па памяці чытала; памятаеш — бомы, зімняя дарога: «Самавар мой кіпіць на дубовам стале...», мы яшчэ разам чыталі:

Уляглася мяцеліца; шлях азораны,
Ноч глядзіць мільёнамі цьмяных вачэй...

.....

І потым:

Раптам чуецца мне — страсны голас спявае,
Са званочкамі дружна звініць:
«Ах, калі, ну, калі мілы мой пажадае
На грудзях у мяне адпачыць!»

Ці ў мяне не жыццё! Ледзь зара на тым шкле
 Пачынае з марозам іскрыцца, гуляць,
 Самавар мой кіпіць на дубовым стале,
 І трашчыць мая печ, асвятляе ў куце
 За фіранкай квяцістаю ложка...»

— Як гэта хораша! Якія гэта пакутлівыя вершы, Ваня, і якая фантастычная, яскравая карціна. Канва адна, і толькі пазначаны ўзор, — вышывай, што хочаш. Два адчужанні: першае і апошняе. Гэты самавар, гэтая паркалёвая фіранка, — такое гэта ўсё роднае... Гэта як у мяшчанскіх хатках у павятовым нашым гарадку; я і дом гэты, здаецца, бачу: новы, з бярвёнаў, яшчэ не паабшываны дошкамі... А потым другая карціна:

То раптоўна пачуецца мне — той жа голас пяе,
 Са званочкамі сумна звiніць:
 «Дзе ж мой дружа стары? Я баюся, ён прыйдзе
 І... прылашчыць, абдыме мяне!
 Што ў мяне за жыццё! — І цесна і цёмна,
 І сумна ў святліцы маёй; задзімае ў акно...
 За акенцам расце толькі вiшня адна,
 Ды і тая за шыбай прамерзлай зусім не відна
 І, магчыма, згiбела даўно.
 Ах, жыццё! Зліняў стракаты колер полага;
 Я хворая хаджу і не еду да родных,
 Няма пасварыцца каму на мяне — мілага няма...
 Толькі старая бурчыць...»

— «Я хворая хаджу»... гэтае «хворая», як тут хораша пастаўлена! *«Няма пасварыцца каму на мяне»*, — колькі пяшчоты, ласкі ў гэтым радку і пакут ад успамінаў, ды яшчэ пакут, якія сам выклікаў, ды і любуешся імі... Божа, як гэта хораша! Як гэта бывае!

Яна змоўкла, нібы стараючыся задушыць спазму горла, якая пачыналася.

— Галубочак мой, Ваня! — сказала яна мне праз хвіліну і раптам зноў змоўкла, нібыта сама забылася, што хацела сказаць, або сказала так, не падумаўшы, ад нейкага раптоўнага адчування.

Між тым мы ўсё прахаджваліся па пакоі. Перад абразом гарэла лампада. Апошнім часам Наташа рабілася ўсё больш набожная і не любіла, калі з ёю аб гэтым загаворвалі.

— Што, заўтра свята? — спытаўся я, — у цябе лампада гарыць.

— Не, не свята... ды што ж, Ваня, сядай, мабыць стаміўся. Хочаш чаю? Ты ж яшчэ не піў?

— Сядзем, Наташа. Чай я піў.

— Ды адкуль ты цяпер?

— Ад іх. — Мы з ёю заўсёды так называлі родны дом.

— Ад іх? Як ты паспеў? Сам зайшоў? Клікалі?..

Яна засыпала мяне пытаннямі. Твар яе зрабіўся яшчэ больш бледны ад хвалявання. Я расказаў ёй падрабязна пра маю сустрэчу са старым, размову з маці, сцэну з медальёнам, — расказаў падрабязна і з усімі адценнямі. Я ніколі нічога не ўтойваў ад яе. Яна слухала прагна, лавіла кожнае маё слова. Слёзы бліснулі на яе вачах. Сцэна з медальёнам вельмі ўсхвалявала яе.

— Пачакай, пачакай, Ваня, — гаварыла яна, часта перапыняючы мой расповед, — гавары падрабязней, усё як мага больш падрабязна, ты не вельмі падрабязна расказваеш.

Я паўтарыў другі і трэці раз, штохвілінна адказваючы на яе шматлікія пытанні аб падрабязнасцях.

— І ты сапраўды думаеш, што ён хадзіў да мяне?

— Не ведаю, Наташа, таму нічога і сказаць не магу. Што маркоціцца без цябе і любіць цябе, гэта ясна; але што ён хадзіў да цябе, гэта... гэта...

— І ён цалаваў медальён? — перабіла яна, — што ён гаварыў, калі цалаваў?

— Бязладна, адны воклічы; называў цябе самымі пяшчотнымі імёнамі, клікаў цябе...

— Клікаў?

— Так.

Яна ціха заплакала.

— Бедныя! — сказала яна. — А калі ён усё ведае, — дала яна пасля некаторага маўчання, — дык гэта не дзіва. Ён і пра Алёшава бацьку шмат чаго ведае.

— Наташа, — сказаў я нясмела, — хадзем да іх...

— Калі? — спыталася яна, збялеўшы і трохку прыўстаўшы з крэсла. Яна думала, што я клічу яе зараз.

— Не, Ваня, — дала яна, паклаўшы мне абедзве рукі на плечы і маркотна ўсміхаючыся, — не, галубчак; гэта заўсёдня твае размовы, але... не гавары лепш аб гэтым.

— Дык няўжо ж ніколі, ніколі не закончыцца гэты жахлівы разлад! — закрычаў я. — Няўжо ж ты такая гордая, што не хочаш зрабіць першы крок! Ён за табой; ты павінна яго

зрабіць першая. Магчыма, бацька толькі таго і чакае, каб дараваць табе... Ён бацька; ён пакрыўджаны табою! Паважай яго гортасць; яна законная, яна натуральная! Ты павінна гэта зрабіць. Паспрабуй, і ён даруе табе без усякіх умоў.

— Без умоў! Гэта немагчыма; і не папракай мяне, Ваня, дарэмна. Я аб гэтым дні і ночы думала і думаю. Пасля таго, як я іх пакінула, мусіць, не было дня, каб я аб гэтым не думала. Ды і колькі ж разоў мы з табою аб гэтым гаварылі! Ты ж ведаеш сам, што гэта немагчыма!

— Паспрабуй!

— Не, дарагі мой, нельга. Калі і паспрабую, то яшчэ больш разлютую яго супраць сябе. Незваротнага не вернеш, і ведаеш, чаго менавіта тут вярнуць нельга? Не вярнуць гэтых дзіцячых, шчаслівых дзён, якія я пражыла разам з імі. Калі б бацька і дараваў, то ўсё-такі ён бы цяпер не пазнаў мяне. Ён любіў яшчэ дзяўчынку, вялікае дзіця. Ён любаваўся маёй дзіцячай прастадушнасцю; калі ён лашчыў мяне, то гладзіў па галаве так жа, як тады, калі я была яшчэ сямігадовай дзяўчынкай і, седзячы ў яго на каленях, спявала яму мае дзіцячыя песенькі. Ад ранняга дзяцінства майго да самага апошняга дня ён прыходзіў да майго ложка і хрысціў мяне на ноч. За месяц да нашага няшчасця ён купіў мне завушніцы, цішком ад мяне (а я пра ўсё даведалася), і радаваўся як дзіця, уяўляючы, як я буду радавацца падарунку, і страшэнна раззлаваўся на ўсіх і на мяне першую, калі даведаўся ад мяне ж, што мне даўно вядома аб куплі завушніц. За тры дні да маіх уцёкаў ён заўважыў, што я сумная, адразу ж і сам засумаваў аж да хваробы, і — што ты думаеш? — каб мяне развесяліць, ён дадумаўся ўзяць білет у тэатр!.. Далібог, ён гэтым хацеў вылечыць мяне! Паўтараю табе, ён ведаў і любіў дзяўчынку і не хацеў нават і думаць аб тым, што я калі-небудзь таксама стану жанчынай... Яму гэта і ў галаву не прыходзіла. Цяпер жа, калі б я вярнулася дадому, ён бы мяне і не пазнаў. Калі ён і даруе, то каго ж сустрэне цяпер? Я ўжо не тая, ужо не дзіця, я многа пражыла. Калі я і дагаджу яму, ён усё-такі будзе ўздыхаць аб мінулым шчасці, тужыць, што я зусім не тая, як раней, калі ён любіў мяне яшчэ дзіцем; а старое заўсёды здаецца лепшым! З мучэннямі ўспамінаецца! О, якое хорошае мінулае, Ваня! — ускрыкнула яна, сама захапляючыся і перапыняючы сябе гэтым воклічам, які з болем вырваўся з яе сэрца.

— Гэта ўсё праўда, — сказаў я, — што ты гаворыш, Наташа. Значыць, яму цяпер трэба пазнаць і палюбіць цябе зноў. А галоўнае: пазнаць. Што ж? Ён і палюбіць цябе. Няўжо ж ты думаеш, што ён не зможа пазнаць і зразумець цябе, ён, ён — чалавек з такім сэрцам!

— Ох, Ваня, не будзь несправядлівы! І што такое асаблівае ўва мне разумець? Я не пра тое гаварыла. Ці бачыш, што яшчэ: бацькоўская любоў таксама раўнівая. Яму крыўдна, што без яго ўсё гэта пачалося і стварылася з Алёшам, а ён не ведаў, недагледзеў. Ён ведае, што і не прадчуваў гэтага, і няшчасныя вынікі нашага кахання, мае ўцёкі, прыпісвае менавіта маёй «няўдзячнай» скрытнасці. Я не прыйшла да яго на самым пачатку, я не каялася потым перад ім за кожнае парыванне майго сэрца, на самым пачатку майго кахання; наадварот, я затаіла ўсё ў сабе, я хавалася ад яго, і, запэўніваю цябе, Ваня, у душы яму гэта больш крыўдна, абражальна, чым самыя вынікі кахання, — тое, што я пайшла ад іх і ўся аддалася майму палюбоўніку. Дапусцім, ён сустрэў бы мяне цяпер як бацька, горача і ласкава, але семя варожасці застанецца. На другі, на трэці дзень пачнуцца непрыемнасці, непаразуменні, папрокі. Да таго ж ён не даруе без пэўных умоў. Я, дапусцім, скажу і скажу праўду, ад шчырага сэрца, што разумею, як яго абразіла, як перад ім вінаватая. І хаця мне і балюча будзе, калі ён не захоча зразумець, чаго мне самой каштавала ўсё гэта *шчасце* з Алёшам, якія я сама пакуты вытрымала, то я задушу свой боль, усё вытрымаю, — але яму і гэтага будзе мала. Ён запатрабуе ад мяне немагчымай узнагароды: ён запатрабуе, каб я пракляла маё мінулае, пракляла Алёшу і раскаялася ў маім каханні да яго. Ён захоча немагчымага — вярнуць мінулае і выкрасліць з нашага жыцця апошнія паўгода. Але я не праклянуду нікога, я не магу раскаяцца... Ужо так яно выйшла, так здарылася... Не, Ваня, цяпер нельга. Час яшчэ не прыйшоў.

— Калі ён, той час, прыйдзе?

— Не ведаю... Трэба як-небудзь выпакутаваць зноў наша будучае шчасце; купіць яго якімі-небудзь новымі пакутамі. Пакутамі ўсё ачышчаецца... Ох, Ваня, колькі ў жыцці болю!

Я змоўк і ў задуменнасці пазіраў на яе.

— Што ты так глядзіш на мяне, Алёша, ці то — Ваня? — прамовіла, памыліўшыся і ўсміхнуўшыся сваёй памылцы.

— Я гляджу цяпер на тваю ўсмішку, Наташа. Дзе ты ўзяла яе? У цябе раней не было такой.

— А што ж такое ў маёй усмешцы?

— Ранейшая дзіцячая прастадушнасць, праўда, у ёй яшчэ ёсць... Але калі ты ўсміхаешся, быццам у той жа час у цябе як-небудзь моцна забаліць сэрца. Вось ты схуднела, Наташа, а валасы твае сталі як быццам бы гусцейшыя... Што гэта ў цябе за сукенка? Гэта яшчэ ў іх была пашытая?

— Як ты мяне кахаеш, Ваня! — адказала яна, ласкава зірнуўшы на мяне. — Ну а ты, што ты цяпер робіш? Як жа твае справы?

— Не змяніліся; усё раман пішу; ды цяжка, не даецца. Натхнення няма. З-за пляча дык і можна б напісаць, бадай і займальна б выйшла; ды цікавую ідэю шкада псаваць. Гэтая з любімых. А да тэрміну абавязкова трэба ў часопіс. Я нават думаю кінуць раман і прыдумаць аповесць як найхутчэй, так, што-небудзь лёгенькае і грацыёзнае і зусім без змрочнага накірунку... Гэта ўжо ні ў якім разе... Усе павінны весяліцца і радавацца!..

— Бедны ты працаўнік! А што Сміт?

— Ды Сміт памёр.

— Не прыходзіў да цябе? Я сур'ёзна гавару табе, Ваня: ты хворы, у цябе нервы расстроеныя, такія ўсё мары. Калі ты мне раскажаш пра наём гэтай кватэры, я ўсё гэта ў табе заўважыла. Што, кватэра сырая, нядобрая?

— Так! У мяне яшчэ здарылася гісторыя, сёння вечарам... Зрэшты, я потым раскажу.

Яна мяне ўжо не слухала і сядзела ў глыбокай задуменнасці.

— Не разумею, як я тады магла пайсці ад іх; я ў гарачцы была, — прамовіла яна нарэшце, гледзячы на мяне такім позіркам, якім не чакала адказу.

Калі б я загаварыў з ёю ў гэтую хвіліну, яна б і не пачула мяне.

— Ваня, — сказала яна ледзь чутным голасам, — я запрасіла цябе не так сабе.

— Што такое?

— Я расстаюся з ім.

— Рассталася ці расстаешся?

— Трэба заканчваць з гэтым жыццём. Я і паклікала цябе, каб выказаць усё, усё, што назбіралася цяпер і што я ўтойвала ад цябе да гэтага часу. — Яна заўсёды так пачынала са мною, давяраючы мне свае патаемныя намеры, і амаль заўсёды выходзіла, што ўсе гэтыя тайны я ведаў ужо ад яе ж.

— Ах, Наташа, я тысячу разоў гэта ад цябе чуў! Вядома, вам жыць разам нельга; ваша сувязь нейкая дзіўная; між вамі няма нічога агульнага. Але... ці хопіць у цябе сілы волі?

— Раней былі толькі намеры, Ваня; цяпер жа я вырашыла канчаткова. Я кахаю яго бясконца, а між тым выходзіць, што я яму першы вораг; я нішчу яго будучыню. Трэба вызваліць яго. Ажаніцца са мною ён не можа; яму не пад сілу пайсці супраць бацькі. Я таксама не хачу яго звязваць. І таму я нават рада, што ён загахаўся ў нявесту, якую яму сватаюць. Яму лягчэй будзе расстацца са мною. Я гэта павінна! Гэта абавязак... Калі я кахаю яго, дык павінна ўсім для яго ахвяраваць, павінна даказаць яму каханне маё, гэта абавязак! Ці не праўда?

— Але ж ты не ўгаворыш яго.

— Я і не буду ўгаворваць. Я буду з ім па-ранейшаму, хай бы ён увайшоў хоць зараз. Але я павінна адшукаць сродак, каб яму было лёгка пакінуць мяне без усялякага сорама. Вось што мяне мучыць, Ваня; дапамажы. Ці не параіш што-небудзь?

— Такі сродак адзін, — сказаў я, — разлюбіць яго зусім і пакахаць другога. Наўрад ці гэта будзе сродкам. Ты ж ведаеш яго характар? Вось ён да цябе пяць дзён не ездзіць. Уяві, што ён зусім пакінуў цябе; варты толькі табе напісаць яму, што ты сама пакідаеш яго, і ён адразу ж прыбярэцца да цябе.

— За што ты яго не любіш, Ваня?

— Я!

— Так, ты, ты! Ты яму вораг, тайны і яўны! Ты не можаш гаварыць пра яго без помсты. Я тысячу разоў заўважала, што для цябе першае задавальненне прыніжаць і чарніць яго! Менавіта чарніць, я праўду кажу!

— І тысячу разоў ужо казалы мне гэта. Хопіць, Наташа; кінем гэтую размову.

— Я хацела бы пераехаць на другую кватэру, — загаварыла яна зноў пасля некаторага маўчання. — Ды ты не злуйся, Ваня...

— Што ж, ён прыйдзе і на другую кватэру, а я, далібог, не злуюся.

— Каханне моцнае; новае каханне можа ўтрымаць яго. Калі і вернецца да мяне, дык толькі хіба на хвіліну, як ты думаеш?

— Не ведаю, Наташа, у ім усё ў найвышэйшай ступені ні на што не падобна, ён хоча і з тою ажаніцца, і цябе кахаць. Ён неяк можа ўсё гэта разам рабіць.

— Калі б я ведала дакладна, што ён кахае яе, я адважылася б... Ваня! Не ўтойвай нічога ад мяне! Ведаеш ты што-небудзь, што не хочаш сказаць мне, ці не?

Яна пазірала на мяне неспакойным позіркам, нібы хацела штосьці выпытаць.

— Нічога не ведаю, дарагая мая, слова гонару; з табою я заўсёды быў шчыры. Урэшце, я вось пра што думаю: мажліва, ён зусім не закаханы ў падчарку графіні так моцна, як мы думаем. Так, захапленне...

— Ты думаеш, Ваня? Божа, калі б я гэта ведала напэўна! О, як бы я хацела яго бачыць, зараз жа, толькі б зірнуць на яго. Я па твары яго ўсё б даведалася! І няма яго! Няма яго!

— Ды хіба ж ты чакаеш яго, Наташа?

— Не, ён у яе; я ведаю; я пасылала даведацца. Як бы мне хацелася і на яе зірнуць... Паслухай, Ваня, я скажу глупства, але няўжо мне ніяк нельга яе ўбачыць, нідзе нельга сустрэцца з ёю? Як ты думаеш?

Яна з трывогаю чакала, што я скажу.

— Убачыць яшчэ можна. Але ж толькі ўбачыць — мала.

— Хапіла б таго, каб хаця ўбачыць, а далей я і сама здагадалася б. Паслухай: я ж такая дурная стала; хаджу-хаджу тут, усё адна, усё адна, — усё думаю; думкі як нейкая віхура, так цяжка! Я і дадумалася, Ваня: ці нельга табе з ёю пазнаёміцца? Графіня ж (тады ты сам расказваў) хваліла твой раман; ты ж ходзіш часамі на вечары да князя Р***; яна там бывае. Зрабі так, каб цябе ёй прадставілі. А то, бадай, і Алёша мог бы цябе з ёю пазнаёміць! Вось ты б мне і раскажаў усё пра яе.

— Наташа, дарагая мая, аб гэтым пасля. А я вось пра што: няўжо ты сур'ёзна думаеш, што ў цябе хопіць сілы на разлуку? Паглядзі цяпер на сябе: няўжо ты спакойная?

— Хо-піць! — адказала яна ледзь чутна. — Усё для яго. Усё жыццё маё для яго! Але ведаеш, Ваня, не магу я перанесці, што ён зараз у яе, пра мяне забыўся, сядзіць каля яе, разказвае, смяецца, памятаеш, як тут, бывала, сядзеў... Глядзіць ёй прама ў вочы; ён заўсёды так глядзіць; і не ў галаве яму, што я вось тут... з табою.

Яна не закончыла і з адчаем глянула на мяне.

— Як жа ты, Наташа, яшчэ зараз, вось толькі што гаварыла...

— Хай мы разам, усе разам расстанемся! — перабіла яна, і вочы яе заблішчэлі. — Я сама яго бласлаўлю на гэта. Але

цяжка, Ваня, калі ён сам, першы, забудзе мяне? Ах, Ваня, якая гэта пакута! Я сама не разумею сябе: розумам выходзіць так, а сапраўды не так! што са мною будзе!

— Хопіць, хопіць, Наташа, супакойся!..

— І вось ужо пяць дзён, кожную гадзіну, кожную хвіліну... Ці ў сне, ці сплю — усё пра яго, пра яго! Ведаеш, Ваня: хадзем туды, праводзь мяне!

— Годзе, Наташа.

— Не, пойдзем! Я цябе толькі чакала, Ваня! Я ўжо тры дні аб гэтым думаю. Пра гэта ж я і пісала табе... Ты мяне павінен праводзіць; ты не можаш адмовіць мне ў гэтым... Я цябе чакала... Тры дні... Там сёння вечарына... ён там... пойдзем!

Яна амаль што трызніла. У прыхожай пачуўся шум; Маўра як быццам бы спрачалася з некім.

— Чакай, Наташа, хто гэта? — запытаўся я, — слухай!

Яна прыслухалася з недаверлівай усмешкаю і раптам страшэнна збялела.

— Божа мой! Хто там? — прамовіла яна ледзь чутным голасам.

Яна хацела была ўтрымаць мяне, але я выйшаў у прыхожую да Маўры. Так і ёсць! Гэта быў Алёша. Ён аб нечым распытваў Маўру; тая спачатку не пускала яго.

— Адкуль гэта такі з'явіўся? — гаварыла яна ўладарна. — Што? Дзе гойсаў? Ну ўжо ідзі! А мяне табе не падмасліць! Ідзі ж; што адкажаш?

— Я нікога не баюся! Я ўвайду! — гаварыў Алёша, сканфужана трохі.

— Ну ідзі! Надта ж ты спрытны!

— І пайду! А! І вы тут! — сказаў ён, убачыўшы мяне, — як гэта добра, што і вы тут! Ну вось і я; бачыце; як жа мне цяпер...

— Ды проста ўваходзьце, — адказаў я, — чаго вы баіцеся?

— Я нічога не баюся, запэўніваю вас, таму што я, далібог, не вінаваты. Вы думаеце, я вінаваты? Вось убачыце, я зараз апраўдаюся. Наташа, можна да цябе? — выкрыкнуў ён з нейкай вычварнаю адвагай, спыніўшыся перад зачыненымі дзвярыма.

Ніхто не адказваў.

— Што ж гэта? — спытаўся ён усхвалявана.

— Нічога, яна толькі што была там, — адказаў я, — хіба што-небудзь...

Алёша асцярожна адчыніў дзверы і нерашуча агледзеў пакой. Нікога не было.

Раптам ён убачыў яе ў кутку, паміж шафай і акном. Яна стаяла там, нібыта схаваная, ні жывая ні мёртвая. Як успомню аб гэтым, дык і цяпер не магу не ўсміхнуцца. Алёша ціха і асцярожна падышоў да яе.

— Наташа, што ты? Добры вечар, Наташа, — нясмела прамовіў ён і, быццам бы перапалоханы, глядзеў на яе.

— Ну што ж, ну... нічога!.. — гаварыла яна, страшэнна збянтэжаная, як быццам бы яна і была вінаватая. — Ты... хочаш чаю?

— Наташа, паслухай... — гаварыў Алёша, страшэнна разгубіўшыся. — Ты, магчыма, думаеш, што я вінаваты... Але я не вінаваты; я ніколечкі не вінаваты! Ты толькі пачакай, я табе зараз раскажу.

— Ды навошта ж гэта? — прашаптала Наташа, — не, не, не трэба... лепш дай руку і... скончана... як заўсёды... — І яна выйшла з кута; румянец пачаў праўляцца на яе шчоках.

Яна пазірала ўніз, нібы баючыся глянуць на Алёшу.

— О Божа мой! — выкрыкнуў ён у захапленні, — калі б толькі я быў вінаваты, я б не змог, здаецца, і глянуць на яе пасля гэтага! Паглядзіце, паглядзіце! — крычаў ён, звяртаючыся да мяне, — вось: яна лічыць мяне вінаватым; усё супраць мяне, усё відавочнае супраць мяне! Я пяць дзён не езджу! Ёсць чуткі, што я ў нявесты, — і што ж? Яна ўжо прабае мяне! Яна ўжо гаворыць: «Дай руку, і скончана!» Наташа, галубка мая, анёл мой, анёл мой! Я не вінаваты, і ты ведай гэта! Я не вінаваты ні настолькі! Наадварот! Наадварот!

— Але... але ж ты цяпер *там*... Цябе цяпер *туды* запрашалі... Як жа ты тут? Як... якая гадзіна.?

— Палова адзінацатай! Я і быў там... Але я прыкінуўся хворым і паехаў і — гэта першы, першы раз за гэтыя пяць дзён, калі я вольны, калі я змог вырвацца ад іх і прыехаць да цябе, Наташа. Канешне, я мог і раней прыехаць, але я знарком не ехаў! А чаму? ты зараз даведаешся, патлумачу; я дзеля таго і прыехаў, каб патлумачыць; толькі, далібог, на гэты раз я ні ў чым перад табою не вінаваты, ні ў чым! Ні ў чым!

Наташа падняла галаву і глянула на яго... Але ў адказ яго позірк свяціўся такой праўдзівасцю, твар яго быў такі радасны, такі сумленны, такі вясёлы, што не было ніякай магчымасці яму не паверыць. Я думаў, яны закрываць і

кінуцца абдымацца, як гэта ўжо неаднойчы бывала раней пры падобных прымірэннях. Але Наташа, як быццам бы прыгнечаная шчасцем, апусціла на грудзі галаву і раптам... ціха заплакала. Тут ужо Алёша не змог вытрымаць. Ён кінуўся ёй у ногі. Ён цалаваў яе рукі, ногі; ён быў страшэнна ўзрушаны. Я падсунуў ёй крэсла. Ногі яе падкошваліся.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Раздзел I

Праз хвіліну мы ўсе смяяліся як звар'яцелыя.

— Ды дайце ж, дайце мне расказаць, — загнушаў нас усіх Алёша сваім звонкім голасам. — Яны думаюць, што ўсё гэта, як і раней... што я з глупствамі прыехаў... Я вам кажу, што ў мяне самая цікавая справа. Ды ці сціхнеце вы калі-небудзь!

Яму страшэнна хацелася расказаць. Па яго выглядзе можна было меркаваць, што ў яго сапраўды важныя навіны. Але яго падрыхтаваная важнасць ад найўнай гордасці валодання такімі навінамі адразу ж расмяшыла Наташу. Я міжволі засмяўся следам за ёю. І чым больш ён злаваўся на нас, тым больш мы смяяліся. Крыўда і потым дзіцячы адчай Алёшы давялі нас да такой ступені, калі варта толькі паказаць пальчык, як гогалеўскаму мічману, каб адразу ж і пакаціцца ад смеху. Маўра, якая выйшла з кухні, стаяла ўдзвях і, поўная абурэння, пазірала на нас, крыўдуючы, што Алёша не атрымаў добрага наганяю ад Наташы, як і чакала яна з задавальненнем усе гэтыя пяць дзён, і што замест гэтага ўсе такія вясёлыя.

Нарэшце Наташа, убачыўшы, што наш смех крыўдзіць Алёшу, перастала смяяцца.

— Што ж ты хочаш расказаць? — спыталася яна.

— А што, паставіць, ці што, самавар? — спыталася Маўра, без аніякай павагі перабіваючы Алёшу.

— Ідзі, Маўра, ідзі, — сказаў ён, махаючы на яе рукамі і спяшаючыся прагнаць яе. — Я буду расказаць усё, што было, усё, што ёсць, і ўсё, што будзе, таму што я ўсё гэта ведаю. Бачу, сябры мае, вы хочаце ведаць, дзе я быў гэтыя

пяць дзён, — пра гэта ж я і хачу расказаць; а вы мне не дазваляеце. Ну і, па-першае, я цябе ўвесь час ашукваў, Наташа, увесь гэты час, даўным-даўно ўжо ашукваў, і вось гэта і ёсць самае галоўнае.

— Ашукваў?

— Так, ашукваў, ужо цэлы месяц; яшчэ да прыезду бацькі пачаў; цяпер прыйшла пара поўной шчырасці. Месяц таму назад, калі бацька яшчэ не прыязджаў, я раптам атрымаў ад яго доўгі-доўгі ліст і ўтаіў гэта ад вас абаіх. У пісьме ён прама і проста — і звярніце ўвагу, такім сур'ёзным тонам, што я нават спалохаўся, — абвясціў мне, што справа аб маім сватаўстве ўжо закончылася, што нявеста мая сама дасканаласць; што я, вядома, яе не варты, але што ўсё-такі абавязкова павінен з ёю ажаніцца. І таму, каб рыхтаваўся, каб выкінуў з галавы ўсялякія глупствы і так далей, і да таго падобнае, — ну ўжо вядома, якія гэта глупствы. Вось гэтае пісьмо я ад вас і ўтаіў...

— Зусім не ўтаіў! — перабіла Наташа, — знайшоў чым хваліцца! А выходзіць, што ўсё адразу ж нам расказаў. Я ж памятаю, як ты раптам зрабіўся такі паслухмяны, такі пяшчотны і не адыходзіў ад мяне, нібы правінаваціўся ў чым-небудзь, і ўсё пісьмо нам, урыўкамі, і расказаў.

— Не можа быць, галоўнага, напэўна, не расказаў. Мажліва, вы абое здагадваліся пра што-небудзь, гэта ўжо ваша справа, а я не расказваў. Я ўтаіў і страшэнна пакутаваў.

— Я памятаю, Алёша, вы тады са мною штохвілінна раіліся і ўсё мне казалі, урыўкамі, вядома, у выглядзе меркаванняў, — дадаў я, гледзячы на Наташу.

— Усё расказаў! Ужо не хваліся, калі ласка! — падхапіла яна. — Ну што ты можаш утаіць? Ну, ці табе быць ашуканцам? Нават Маўра пра ўсё даведалася. Ты ведала, Маўра?

— Ну як жа не ведаць! — адгукнулася Маўра, прасунуўшы да нас сваю галаву, — усё за тры першыя ж дні расказаў. Не табе б хітраваць!

— Фу, якая прыкрасць з вамі размаўляць! Ты ўсё гэта ад злосці робіш, Наташа! А ты, Маўра, таксама памыляешся. Я, памятаю, быў тады як звар'яцелы; памятаеш, Маўра?

— Як не памятаць. Ты і цяпер як звар'яцелы.

— Не, не, я не пра тое кажу. Памятаеш! Тады яшчэ ў нас грошай не было, і ты хадзіла маю цыгарніцу срэбную закладваць; а галоўнае, мушу табе заўважыць, Маўра, ты

страшэнна са мною фамільярная. Ну, дапусцім, я сапраўды ўсё вам раскажаў тады ж, урыўкамі (я гэта цяпер прыпамінаю). Але тону, тону пісьма вы не ведаеце, а ў пісьме ж галоўнае тон. Вось пра што я кажу.

— Ну і які ж тон? — спыталася Наташа.

— Паслухай, Наташа, ты пытаешся — нібы жаргуеш. Не *жартуй*. Запэўніваю цябе, гэта вельмі важна. Такі тон, што я і рукі апусціў. Ніколі бацька са мною так не гаварыў. Гэта значыць, хутчэй Лісабон праваліцца, чым не адбудзецца па яго жаданні; вось які тон!

— Ну-ну, раскажвай; навошта ж табе трэба было ўтойваць ад мяне?

— Ах, Божа мой! ды каб цябе не напалохаць. Я спадзяваўся ўсё сам уладзіць. Ну дык вось, пасля гэтага ліста, як толькі прыехаў бацька, пачаліся мае мукі. Я падрыхтаваўся адказваць яму цвёрда, ясна, сур'ёзна, ды ўсё неяк не атрымлівалася. А ён нават не распытваў; хітрун! Наадварот, рабіў такі выгляд, нібыта ўсё ўжо вырашана і паміж намі ўжо не можа быць аніякай спрэчкі і непаразумення. Чуеш, *не можа* нават быць; такая саманадзейнасць! Са мною зрабіўся такі ласкавы, такі мілы. Я проста дзівіўся. Які ён разумны, Іван Пятровіч, калі б вы ведалі! Ён усё чытаў, усё ведае; вы на яго толькі адзін раз паглядзіце, а ён ужо ўсе вашы думкі, як свае, ведае. Вось жа за гэта, мабыць, і празвалі яго езуітам. Наташа не любіць, калі я хвалю яго. Ты не сярдуй, Наташа. Ну дык вось... і, дарэчы! Ён мне грошай спачатку не даваў, а цяпер даў, учора. Наташа! Анёл мой! Скончылася цяпер наша бяднота! Вось, глядзі! Усё, што зменшыў мне як пакаранне, за ўсе гэтыя паўгода, усё ўчора аддаў; глядзіце колькі; я яшчэ не палічыў. Маўра, глядзі, колькі грошай! Цяпер ужо не будзем лыжкі ды запінкі закладваць!

Ён выцягнуў з кішэні даволі тоўсты пачак грошай, тысячы паўтары серабром, і паклаў на стол. Маўра з задавальненнем на яго паглядзела і пахваліла Алёшу. Наташа дужа прыспешвала яго.

— Ну дык вось — што мне рабіць, думаю? — працягваў Алёша, — ну як супраць яго пайсці? Вось, клянуся вам абаім, калі б ён са мною быў злы, а не такі добры, я і не думаў бы ні аб чым. Я прама сказаў бы яму, што не хачу, што я ўжо сам вырас і стаў чалавекам, і цяпер — скончана! І, паверце,

настояў бы на сваім. А тут — што я яму скажу? Але не абвінавчайце і мяне. Бачу я, ты як быццам бы незадаволеная, Наташа. Чаму вы абое пераглядваецца? Напэўна, думаеце: вось ужо яго зараз і абдурылі, ды і ні кроплі ў ім цвёрдасці няма. Ёсць цвёрдасць, ёсць, і яшчэ больш, чым вы думаеце! А доказы, што, нягледзячы на маё становішча, я адразу ж сказаў сабе: гэта мой абавязак; я павінен усё, усё выказаць, і пачаў гаварыць, і выказаў, і ён мяне выслухаў.

— Ды што ж, што менавіта ты выказаў? — з трывогаю спыталася Наташа.

— А тое, што не хачу ніякай іншай нявесты, што ў мяне ёсць свая, гэта ты. Праўда, я прама гэтага яшчэ да гэтай пары не выказаў, але я падрыхтаваў яго да гэтага, а заўтра скажу; так ужо я вырашыў. Спачатку я пачаў гаварыць пра тое, што жаніцьба на грошых — сорамна і невысакародна і што нам лічыць сябе нейкімі арыстакратамі — проста дурнота (я ж з ім абсалютна шчыра, як брат з братам). Потым патлумачыў яму тут жа, што я tiers йтат і што tiers état c'est l'essentiel*; што я ганаруся тым, што падобны на ўсіх, і не хачу ні ад каго адрознівацца... Я гаварыў гарача, захапляюча. Я сам з сябе дзівіўся. Я давёў яму нарэшце і з яго пункту погляду... я прама сказаў: якія мы князі? Толькі па радаводу; а па сутнасці, ну што ў нас княжацкага? Асаблівага багацця, па-першае, няма, а багацце — галоўнае. Сёння самы галоўны князь — Ротшыльд. Па-другое, у сапраўды вялікім свеце пра нас ужо даўно не чулі. Апошні быў дзядзька, Сямён Валкоўскі, ды і толькі ў Маскве быў вядомы, ды і яшчэ тым, што апошнія трыста душ пражыў, і калі б бацька не нажыў сам грошай, то яго ўнукі, мажліва, самі б зямлю аралі, вось такія і ёсць князі. Дык няма чаго і нам ганарыцца. Адным словам, я ўсё выказаў, што ў мяне накіпела, — усё, гарача і шчыра, нават яшчэ дадаў сёе-тое. Ён нават і не пярэчыў, а проста пачаў мяне папракаць, што я кінуў дом графа Наінскага, а потым сказаў, што трэба падмазацца да княгіні К., маёй хроснай маці, і што калі княгіня К. мяне добра прыме, то, значыць, і ўсюды прымуць і кар'ера зроблена, і пайшоў, і пайшоў распісваць! Гэта ўсё намёкі на тое, што я, як сышоўся з табою, Наташа, то іх усіх кінуў; што гэта, выходзіць, твой уплыў. Але прама

* Трэцяе саслоўе... трэцяе саслоўе — гэта галоўнае (*фр.*).

ён да гэтага часу не гаварыў пра цябе, нават, відаць, пазбягае. Мы абодва хітруем, чакаем, ловім адзін аднаго, і будзь упэўненая, што і на нашай вуліцы будзе свята.

— Ды хопіць ужо; чым жа скончылася, як жа ён вырашыў? Вось што галоўнае. І які ж ты балбатун, Алёша...

— А Бог жа яго ведае, так і не разбярэшся, як ён вырашыў; а я зусім не балбатун, а папраўдзе гавару: ён нават і не вырашаў, а толькі на ўсе мае развагі ўсміхаўся, але такой усмешкаю, нібыта яму шкада мяне. Я ж разумею, што гэта зневажальна, але я не саромеюся. Я, кажа, абсалютна з табой згодзен, а вось жа паедзем да графа Наінскага, ды глядзі там гэтага нічога не гавары. Я дык цябе разумею, а вось яны дык цябе не зразумеюць. Здаецца, і яго самога яны ўсе не вельмі добра прымаюць; за штосьці злуюцца. Увогуле ў свеце бацьку цяпер чамусьці не любяць! Граф спачатку прымаў мяне надзвычай ганарліва, нават звысаку, як быццам бы забыўся, што я вырас у яго доме, прыпамінаць пачаў, далібог! Ён проста злуюцца на мяне за няўдзячнасць, але ж тут не было ніякай ад мяне няўдзячнасці; у яго доме страшэнна сумна — ну, я і не ездзіў. Ён і бацьку прыняў страшэнна зняважліва; так зняважліва, так зняважліва, што я нават не разумею, як ён туды ездзіць. Усё гэта мяне абурыла. Бедны бацька павінен быў перад ім ледзь не спіну гнуць; я разумею, што ўсё гэта для мяне, ды толькі ж мне нічога не трэба. Я нават хацеў потым выказаць бацьку ўсе мае пачуцці, ды стрымаўся. Ды і навошта! Перакананняў яго я не перамяню, а толькі яго раззлую; а яму і так цяжка. Ну, думаю, пайду на хітрыкі, перахітрую іх усіх, прымушу графа паважаць сябе — што ж? Адразу ж усяго дасягнуў, за які-небудзь адзін дзень усё перамянілася! Граф Наінскі цяпер не ведае, куды мяне пасадзіць. І ўсё гэта я зрабіў, адзін я, дзякуючы сваёй уласнай хітрасці, так што бацька толькі рукі развёў!..

— Паслухай, Алёша, ты б лепей пра справу расказваў! — закрычала нецярплівая Наташа. — Я думала, ты што-небудзь пра наша раскажаш, а табе хочацца толькі расказаць, як ты там вызначыўся ў графа Наінскага. Якая мне справа да твайго графа!

— Якая справа! Чуеце, Іван Пятровіч, якая справа? Ды ў гэтым жа і самая галоўная справа. Вось ты ўбачыш сама, —

усё пад канец растлумачыцца. Толькі дайце ж мне расказаць... А ўрэшце (чаму ж не сказаць шчыра!), вось што, Наташа, ды і вы таксама, Іван Пятровіч, я, магчыма, сапраўды быў вельмі, вельмі неразважлівы; ну, так, дапусцім нават (часамі ж і гэта бывала), проста дурны. Але тут, запэўніваю вас, я выявіў шмат хітрасці... ну... і, нарэшце, нават розуму; так што я думаю, вы самі будзеце радыя, што я не заўсёды ж... неразумны.

— Ах, што ты, Алёша, даволі! Галубочак ты мой!..

Наташа не магла пераносіць, калі Алёшу лічылі неразумным. Колькі разоў, бывала, яна крыўдзілася на мяне, не выказваючы словамі, калі я, не вельмі далікатна, даводзіў Алёшу, што ён зрабіў якое-небудзь глупства; гэта было балючае месца ў яе сэрцы. Яна не магла стрываць прыніжэння Алёшы і, напэўна, тым больш, што сама ўсведамляла яго абмежаванасць. Але сваёй думкі ніколі яму не выказвала і баялася гэтага, каб не абразіць яго самалюбства. Ён жа ў такіх выпадках быў неяк асабліва праніклівы і заўсёды адчуваў яе патаемныя думкі. Наташа гэта бачыла і вельмі засмучалася, адразу ж пачынала хваліць, лашчыць яго. Вось чаму цяпер словы яго балюча адгукнуліся ў яе сэрцы...

— Хопіць, Алёша, ты толькі легкадумны, а ты зусім не такі, — дадала яна, — навошта ты сябе прыніжаеш?

— Ну і добра; ну, дык вось і дайце мне дагаварыць. Пасля прыёму ў графа бацька нават раззлаваўся на мяне. Думаю, пачакай! Мы тады ехалі да княгіні; я даўно ўжо чуў, што яна ад старасці выжыла з розуму і ў дадатак глухая, і страшэнна любіць сабак. У яе цэлая зграя, і яна душы ў іх не чуе. Нягледзячы на ўсё гэта, яна вельмі ўплывовая ў свеце, так што нават граф Наінскі, *le superbe**, да яе *antichambre***. Вось я дарогаю і прыдумаў план усіх далейшых дзеянняў, а чым абгрунтаваў? Ды тым, што мяне ўсе сабакі любяць, далібог! Я гэта заўважыў. Ці то ўва мне магнетызм які-небудзь сядзіць, ці таму, што я сам вельмі люблю ўсіх жывёл, ужо і не ведаю, толькі сабакі любяць, гэта дакладна! Дарэчы аб магнетызме, я табе яшчэ не расказваў, Наташа, мы на днях духаў выклікалі, я быў у аднаго выклікацеля; гэта страшэнна цікава, Іван Пятровіч, нават здзівіла мяне. Я Юлія Цэзара выклікаў.

* Ганарлівец (*фр.*).

** З'яўляецца на паклон (*фр.*).

— Ах, Божа мой! Ну навошта табе Юлія Цэзара? — закрычала Наташа, разрагатаўшыся. — Гэтага яшчэ не хапала!

— Ды чаму ж... нібыта я які-небудзь... Чаму ж я не маю права выклікаць Юлія Цэзара? Што яму зробіцца? Во, смяецца!

— Ды нічога, вядома, не зробіцца... ах, галубок ты мой! Ну што ж табе сказаў Юлій Цэзар?

— Ды нічога не сказаў. Я толькі трымаў аловак, а аловак сам хадзіў па паперы і пісаў. Гэта, Кажуць, Юлій Цэзар піша. Я гэтаму не веру.

— Дык што ж напісаў?

— Ды напісаў нешта накшталт «абмакні», як у Гогаля... ды хопіць смяцца!

— Дык раскажвай пра княгіню!

— Ну, але ж вы ўсё мяне перабіваеце. Прыехалі мы да княгіні, і я пачаў з таго, што стаў куртызаніць з Мімі. Гэтая Мімі — старая, гадкая, самая мярзотная сабачка, да таго ж упартая і кусака. Княгіня страшэнна яе любіць; яна, здаецца, яе аднагодка. Я пачаў з таго, што стаў Мімі цукеркамі прынаджаваць і за якія-небудзь дзесяць хвілін навучыў падаваць лапку, чаму за ўсё жыццё не маглі яе навучыць. Княгіня была ў страшэнным захапленні; ледзь не плакала ад радасці: «Мімі! Мімі! Мімі лапку дае!» Прыехаў хтосьці: «Мімі лапку дае! Вось навучыў хрэснік!» Граф Наінскі прыйшоў: «Мімі лапку дае!» На мяне пазірае ледзь не са слязамі замілавання. Найдабрэйшая бабулька, нават шкада яе. А я ж не дурань, узяў ды яе падхваліў; у яе на табакерцы яе ўласны партрэт, калі яна яшчэ нявестаю была, гадоў шэсцьдзесят назад. Вось і скінула яна табакерку, я падымаю ды і кажу, быццам не ведаю: *Quelle charmante peinture!** Гэта ідэальная прыгажосць! Ну, тут яна ўжо зусім растала, са мною і пра тое і пра сёе, і дзе я вучыўся, і ў каго бываю, і якія ў мяне прыгожыя валасы, і пайшла, і пайшла. Я таксама: рассмяшыў яе, гісторыю скандалёзную ёй раскажаў. Яна гэта любіць: толькі пальцам мне паківала, а ўрэшце, вельмі смяялася. Адпускае мяне — цалуе і хрысціць, патрабуе, каб кожны дзень я прыязджаў яе забавляць. Граф мне руку паціскае, вочы ў яго зрабіліся масленыя; а бацька,

---

* Якая цудоўная выява! (Фр.)

хаця ён самы добры, і самы сумленны, і самы высакародны чалавек, але паверыце ці не паверыце, ледзь не плакаў ад радасці, калі мы ўдвух дадому прыехалі; абдымаў мяне, гаварыў адносна кар’еры, сувязяў, грошай, шлюбаў... ды так, што я шмат чаго і не зразумеў. Вось тут ён і грошай мне даў. Гэта ўчора было. Заўтра я зноў да княгіні, але бацька ўсё-такі найвысакароднейшы чалавек — не думайце чаго-небудзь, і хаця аддалае мяне ад цябе, Наташа, але гэта таму, што ён асляплёны, таму што яму Каціных мільёнаў хочацца, а ў цябе іх няма; і хоча ён іх для мяне аднаго, і толькі з-за няведання несправядлівы да цябе. А які бацька не хоча шчасця свайму сыну? Ён жа не вінаваты, што прызвычаіўся шчасце на мільёны лічыць. Такія ўжо яны ўсе. Глядзець жа на яго трэба толькі з гэтага боку, не іначай, — вось ён адразу ж і будзе правы. Я знарок спяшаўся да цябе, Наташа, каб упэўніць цябе ў гэтым, бо, я ведаю, ты прадузятая настроеная супраць яго і, вядома ж, у гэтым не вінаватая. Я цябе не вінавачу...

— Дык толькі ўсяго і здарылася з табою, што ты кар’еру ў княгіні зрабіў? У гэтым і ўся хітрасць? — спыталася Наташа.

— Дзе там! Што ты! Гэта толькі пачатак... я таму раскажаў пра княгіню, што, разумееш, я праз яе бацьку ў рукі возьму, а галоўная мая гісторыя яшчэ і не пачыналася.

— Ну дык раскажвай жа!

— Са мною сёння адбылося яшчэ адно здарэнне і нават вельмі дзіўнае, і я да гэтай пары яшчэ ўражаны, — працягваў Алёша. — Трэба вам сказаць, што хаця ў бацькі з графіняй і вырашана наша сватаўства, але афіцыйна яшчэ да гэтага часу абсалютна нічога не было, так што мы хоць зараз разыдземся і ніякага скандалу; адзін толькі граф Нанскі ведае, але ж гэта лічыцца сваяк і заступнік. Мала таго, хаця я за гэтыя два тыдні і вельмі сышоўся з Кацяю, але да самага сённяшняга вечара мы ні слова не сказалі з ёю аб будучым, значыцца, аб шлюбе і... ну, і аб каханні. Акрамя гэтага, належыць спачатку выклапатаць згоду княгіні К., ад якой у нас чакаюць усемагчымага апякунства і залатых дажджоў. Што скажа яна, тое скажа і свет; у яе такія сувязі... А мяне абавязкова хочучь вывесці ў свет і ў людзі. Але асабліва настойліва клапаціцца аб усім гэтым графіня, Каціна мачыха. Справа ў тым, што княгіня, за ўсё яе замежныя выкрутасы, бадай што, яшчэ і не прыме

яе, а княгіня не прыме, дык і іншыя, бадай, не прымуць. І таму графіня, якая раней была супраць сватання, страшэнна ўзрадавалася майму поспеху ў княгіні, ды гэта між іншым, а вось што галоўнае: Кацярыну Фёдараўну я ведаў яшчэ з мінулага года; але ж я быў тады хлопчыкам і нічога не мог зразумець, а таму нічога і не разгледзеў тады ў ёй...

— Проста тады ты кахаў мяне больш, — перапыніла Наташа, — вось таму і не разгледзеў, а цяпер...

— Ні слова, Наташа, — усхвалявана закрычаў Алёша, — ты страшэнна памыляешся і мяне абражаеш!.. Я нават не прычучу табе; выслухай далей, і ты ўсё зразумееш... Ах, калі б ты ведала Кацю! Калі б ты ведала, якая гэта пяшчотная, ясная, галубіная душа! Але ты даведаешся; толькі даслухай да канца! Два тыдні таму назад, калі па прыездзе іх бацька павёз мяне да Каці, я пачаў уважліва яе разглядваць. Я заўважыў, што і яна мяне разглядвае. Гэта мяне дужа зацікавіла; я ўжо не кажу пра тое, што ў мяне быў свой, асобны, намер разгледзець яе як мага лепш, — намер яшчэ з таго самага пісьма ад бацькі, якое мяне так уразіла. Не буду нічога казаць, не буду хваліць яе, скажу толькі адно: яна яркае выключэнне з усяго асяроддзя. Гэта такая своеасаблівая натура, такая моцная і праўдзівая душа, моцная менавіта сваёй чысцінёю і праўдзівасцю, так што я перад ёю проста хлопчык, малодшы брат яе, нягледзячы на тое, што ёй усяго толькі семнаццаць гадоў. Яшчэ адно я заўважыў: у ёй шмат смутку, быццам тайны нейкай; яна негаваркая; у доме амаль заўсёды маўчыць, быццам запалоханая... Яна нібыта штосьці абдумвае. Бацькі майго як быццам бы баіцца. Мачыху не любіць — я здагадаўся аб гэтым; гэта сама графіня распускае, для нейкіх жа мэтай, што падчарка яе страшэнна любіць; усё гэта няпраўда: Каця толькі слухаецца яе беспярэчна, як быццам бы яны дамовіліся аб гэтым; чатыры дні таму назад, пасля ўсіх маіх назіранняў, я адважыўся выканаць мой намер і сёння вечарам выканаў яго. Гэта: раскажаць усё Каці, прызнацца ёй ва ўсім, схіліць яе на наш бок і тады разам скончыць справу...

— Як! Што раскажаць, у чым прызнацца? — з трывогай спыталася Наташа.

— Усё, абсалютна ўсё, — адказаў Алёша, — і дзякуй Богу, які выклікаў у мяне гэтую думку; але слухайце, слухайце! Ча-

тыры дні таму назад я вырашыў так: уцячы ад вас і скончыць усё самому. Калі б я быў з вамі, я ўсё б вагаўся, я слухаў бы вас і ніколі б не адважыўся. Адзін жа, паставіўшы сябе менавіта ў такое становішча, калі кожную хвіліну павінен быў гаварыць сабе, што трэба скончыць і што я *павінен* скончыць, я набраўся смеласці і — скончыў! Я вырашыў вярнуцца да вас з рашэннем і — вярнуўся з рашэннем!

— Дык што, што? Як жа ўсё было? Расказвай хутчэй!

— Вельмі проста! Я ўзяўся за яе рашуча, сумленна і смела... Але, па-першае, я павінен вам расказаць пра адзін выпадак да гэтага, які мяне страшэнна ўразіў. Перад тым, як нам ехаць, бацька атрымаў нейкі ліст. Я ў гэты час уваходзіў у яго кабінет і спыніўся ля дзвярэй. Ён не бачыў мяне. Ён так быў уражаны гэтым пісьмом, што гаварыў сам з сабою, выгукваў штосьці, усхвалявана хадзіў па пакоі і нарэшце раптам зарагатаў, а ў руках пісьмо трымае. Я нават збаяўся ўвайсці, пераचाкаў крыху і потым увайшоў. Бацька быў такі рады нечаму, такі рады; загаварыў са мною неяк дзіўна; потым раптам спыніўся і загадаў мне адразу ж збірацца ехаць, хаця яшчэ было вельмі рана. У іх сёння нікога не было, толькі мы адны, і ты дарэмна падумала, Наташа, што там быў званы вечар. Табе не так перадалі...

— Ах, не адхіляйся, Алёша, калі ласка; гавары, як ты ўсё расказваў Каці.

— Шчасце ў тым, што мы з ёю цэлыя дзве гадзіны заставаліся адны. Я проста абвясціў ёй, што хаця нас і хочучь сасватаць, але наш шлюб немагчымы; што ў сэрцы маім толькі сімпатыі да яе і што яна адна можа мяне выратаваць. Тут я расказаў ёй усё. Уяві сабе, яна нічога не ведала з нашай гісторыі, пра нас з табой, Наташа! Калі б ты магла бачыць, як яна была ўзрушана; спачатку нават спалохалася. Збялела ўся. Я расказаў ёй усю нашу гісторыю: як ты кінула дзеля мяне свой дом, як мы жылі адны, як мы цяпер мучымся, баімся ўсяго і што цяпер мы звяртаема да яе (я і ад твайго імя гаварыў, Наташа), каб яна сама ўзяла нас пад абарону і прама сказала б мачысе, што не хоча выходзіць за мяне, што ў гэтым усё наша выратаванне і што нам больш няма чаго чакаць ніадкуль. Яна з такой цікаўнасцю слухала, з такой сімпатыяй. Якія ў яе былі вочы ў тую хвіліну! Здаецца, уся душа яе перайшла ў яе позірк. У яе зусім блакітныя вочы. Яна падзякавала мне,

што я не ўсумніўся ў ёй, і паабяцала дапамагаць нам, наколькі хопіць яе сілы. Потым пра цябе пачала распытваць, гаварыла, што вельмі хоча пазнаёміцца з табою, прасіла перадаць, што ўжо любіць цябе, як сястру, і каб і ты яе любіла, як сястру, а калі даведалася, што я ўжо пяты дзень цябе не бачыў, адразу ж пачала выганяць мяне да цябе...

Наташа расчулілася.

— І ты перад гэтым мог расказваць аб сваіх подзвігах у нейкай там глухой княгіні! Ах, Алёша, Алёша! — выкрыкнула яна, з папрокам пазіраючы на яго. — Дык што ж Каця? Была радая, вясёлая, калі адпускала цябе?

— Так, яна была радая, што ёй удалося зрабіць добрую справу, а сама плакала. Таму што яна ж таксама кахае мяне, Наташа! Яна прызналася, што пачынала ўжо кахаць мяне; што яна людзей не бачыць і што я спадабаўся ёй ужо даўно; яна вылучыла мяне асабліва таму, што навакол хітрасць і мана, а я паказаўся ёй чалавекам шчырым і сумленным. Яна ўстала і сказала: «Ну, Бог з вамі, Аляксей Пятровіч, а я думала...» Не дагаварыла, заплакала і выйшла. Мы вырашылі, што заўтра ж яна і скажа мачысе, што не хоча за мяне, і што заўтра ж я павінен усё сказаць бацьку і выказаць гэта цвёрда і смела. Яна ўпікала мне, чаму я раней яму не сказаў: «Сумленны чалавек нічога не павінен баяцца!» Яна такая высакародная. Бацьку майго яна таксама не любіць; гаворыць, што ён хітры і шукае грошы. Я абараняў яго; яна мне не паверыла. Калі ж не атрымаецца заўтра з бацькам (а яна перакананая, што не атрымаецца), тады і яна пагаджаецца, каб я скарыстаў заступніцтва княгіні К. Тады ўжо ніхто з іх не адважыцца пайсці супраць. Мы з ёй паабяцалі адно аднаму быць як брат з сястрою. О, калі б ты ведала і яе гісторыю, якая яна няшчасная, з якой агідаю пазірае на сваё жыццё, на ўсе гэтыя абставіны... Яна прама не гаварыла, быццам і мяне баялася, але я па асобных словах здагадаўся. Наташа, галубка мая! Як бы залобавалася яна табою, калі б убачыла! І якое ў яе сэрца добрае! З ёю так лёгка! Вы абедзве народжаны быць адна адной сёстрамі і павінны любіць адна адну. Я аб гэтым шмат думаў. І праўда: я звёў бы вас разам, а сам бы стаяў поруч ды любавалася вамі. Не думай жа нічога, Натулечка, і дазволь мне пра яе яшчэ расказаць. Мне менавіта з табою хочацца пра яе гаварыць, а з ёю — пра цябе. Ты ж ведаеш, што я цябе больш за ўсіх кахаю, больш, чым яе... Ты маё ўсё!

Наташа моўчкі глядзела на яго, ласкава і неяк журботна. Яго словы як быццам бы лашчылі і як быццам бы нечым мучылі яе.

— І даўно, яшчэ два тыдні назад, я ацаніў Кацю, — працягваў ён. — Я ж кожны вечар да іх ездзіў. Вярнуся, бывала, дадому і ўсё думаю, усё думаю пра вас абедзвюх, усё параўноўваю вас між сабою.

— Якая ж выходзіла лепшая з нас? — спыталася, усміхаючыся, Наташа.

— То ты, то яна. Але ты заўсёды заставалася лепшай. Калі ж я гавару з ёю, я заўсёды адчуваю, што сам раблюся лепшым, разумнейшым, больш высакародным. Але заўтра, заўтра ўсё вырашыцца!

— І табе не шкада яе? Яна ж кахае цябе; ты казаў, што сам гэта заўважыў?

— Шкада, Наташа! Але мы будзем усе трое кахаць адно аднаго, і тады...

— А тады і бывай! — прамовіла ціха Наташа, нібы сама сабе. Алёша здзіўлена паглядзеў на яе.

Але размова наша раптам была перарваная вельмі нечакана. На кухні, якая адначасова была і пярэдняю, пачуўся лёгкі шум, нібыта хтосьці ўвайшоў. Праз хвіліну Маўра адчыніла дзверы і кradком стала ківаць Алёшы, выклікаючы яго. Усе мы павярнуліся да яе.

— Там вось пытаюцца цябе, выйдзі ж, — сказала яна нейкім таямнічым голасам.

— Хто мяне можа цяпер пытацца? — прамовіў Алёша, з неўразуменнем пазіраючы на нас. — Пайдзі.

На кухні стаяў ліўрэйны лёкай князя, яго бацькі. Аказалася, што князь, вяртаючыся дадому, прыпыніў сваю карэту каля кватэры Наташы і паслаў даведацца, ці ў яе Алёша. Абвясціўшы гэта, лёкай тут жа выйшаў.

— Дзіўна! Такага яшчэ ніколі не было, — гаварыў Алёша, збянтэжана аглядаючы нас, — што гэта?

Наташа з трывогаю пазірала на яго. Раптам Маўра зноў адчыніла да нас дзверы.

— Сам ідзе, князь! — сказала яна паскораным шэптам і тут жа схавалася.

Наташа збялела і ўстала з месца. Раптам вочы яе загарэліся. Яна стаяла, злёгка абапёршыся на стол, і ўсхвалявана глядзела на дзверы, праз якія павінен быў увайсці нязваны госць.

— Наташа, не бойся, ты са мною! Я не дазволю пакрыўдзіць цябе, — прашаптаў засаромлены, але не разгублены Алёша.

Дзверы расчыніліся, і на парозе з'явіўся сам князь Валкоўскі сваёй уласнай асобаю.

Раздзел II

Ён акінуў нас хуткім, уважлівым позіркам. Па гэтым позірку яшчэ нельга было адгадаць: з'явіўся ён ворагам ці сябрам? Але апішу падрабязна яго знешнасць. У гэты вечар ён асабліва ўразіў мяне.

Бачыў я яго і раней. Гэта быў чалавек гадоў сарака пяці, не болей, з правільнымі і надзвычай прыгожымі рысамі твару, выраз яго змяняўся ў залежнасці ад абставін; але змяняўся рэзка, зусім, з незвычайнай хуткасцю, пераходзячы ад самага прыемнага да самага панурага або незадаволенага, нібыта раптоўна была перашмаргнута нейкая спружынка. Правільны авал крыху смуглявага твару, цудоўныя зубы, маленькія і даволі тонкія губы, прыгожа абрысаваныя, прамы, трохі прадаўгаваты нос, высокі лоб, на якім яшчэ не было нават маленечкай зморшчынкі, шэрыя, даволі вялікія вочы, — усё гэта складала амаль прыгажуну, а між тым твар яго не рабіў прыемнага ўражання. Гэты твар менавіта выклікаў агіду, таму што выраз яго быў нібыта не свой, а заўсёды напускны, падрыхтаваны, запазычаны, і нейкае сляпое перакананне нараджалася ў вас, што вы ніколі і не зможаце ўбачыць яго сапраўднага выраз. Узіраючыся больш пільна, вы пачыналі падазраваць пад заўсёднай маскай штосьці злое, хітрае і страшэнна эгаістычнае. Асабліва вы звярталі ўвагу на яго цудоўныя, на выгляд, вочы, шэрыя, шчырыя. Яны адны як быццам бы не маглі падпарадкавацца яго волі. Ён бы і хацеў глядзець мякка і ласкава, але промні яго позіркаў як быццам бы раздвойваліся, і паміж мяккімі, ласкавымі промнямі мільгалі жорсткія, недаверлівыя, дапытлівыя, злыя... Ён быў даволі высокага росту, танклявы, нават хударлявы, і выглядаў значна маладзейшым за свае гады. Цёмна-русыявыя мяккія валасы яго амаль што і не пачыналі яшчэ сівець. Вушы, рукі, канечнасці ног яго былі надзіва прыгожыя. Гэта была даволі пародзістая прыгажосць. Апануты ён быў з вытанчанай эlegantнасцю

і свежасцю, але з некаторымі замашкамі маладога чалавека, што, зрэшты, яму пасавала. Ён здаваўся старэйшым братам Алёшы. Ва ўсякім выпадку, яго ніяк нельга было прыняць за бацьку такога дарослага сына.

Ён падышоў да Наташы і сказаў ёй, не адводзячы позірку ад яе:

— Мой прыход да вас такой парою і без дакладу — дзіўны і па-за прынятамі правіламі; але я спадзяюся, вы паверыце, што, ва ўсякім выпадку, я ўсведамляю ўсю эксцэнтрычнасць майго ўчынку. Я таксама ведаю, з кім маю справу; ведаю, што вы праніклівая і велікадушная. Дайце мне толькі дзесяць хвілін, і, я спадзяюся, вы самі мяне зразумеце і апраўдаеце.

Ён выгаварыў усё гэта далікатна, але з сілай і з нейкай настойлівасцю.

— Сядайце, — сказала Наташа, якая яшчэ не зусім пераадолела збянтэжанасць і некаторы спалох.

Ён злёгка пакланіўся і сеў.

— Найперш дазвольце мне сказаць два словы яму, — пачаў ён, паказваючы на сына. — Алёша, як толькі ты паехаў, не дачакаўшыся мяне і нават не развітаўшыся з намі, графіні далажылі, што Кацярыне Фёдараўне дрэнна. Яна кінулася была да яе, але Кацярына Фёдараўна раптам сама ўвайшла да нас, страшэнна ўсхваляваная і расстроеная. Яна сказала нам прама, што не можа быць тваёй жонкай. Яна сказала яшчэ, што пойдзе ў манастыр, што ты прасіў яе дапамогі і сам прызнаўся, што кахаеш Наталлю Мікалаеўну... Такое неймавернае прызнанне Кацярыны Фёдараўны і, нарэшце, у такую хвіліну, вядома, было выклікана надзвычай дзіўнаю тваёй размоваю з ёю. Яна была як звар'яцелая. Ты ўяўляеш, як я быў уражаны і напалоханы. Праезджаючы цяпер міма, я заўважыў у ваших вокнах святло, — працягваючы ён, звяртаючыся да Наташы. — Тады думка, што з'явілася ў маёй галаве ўжо даўно, так моцна захапіла мяне, што я не ў стане супраціўляцца першаму парыванню і ўвайшоў да вас. Навошта? Зараз скажу, але прашу наперад, не здзіўляйцеся некаторай рэзкасці майго тлумачэння. Усё гэта так раптоўна...

— Я спадзяюся, што зразумею і як належыць... ацаню тое, што вы скажаце, — прамовіла, запінаючыся, Наташа.

Князь пільна ўглядаўся ў яе, нібы спяшаўся *вывучыць* яе адразу, за якую-небудзь адну хвіліну.

— Я і спадзяюся на вашу пранікліваць, — працягваў ён, — і калі дазволіў сабе прыйсці да вас цяпер, то менавіта таму, што ведаў, з кім маю справу. Я даўно ўжо ведаю вас, нягледзячы на тое, што калісьці быў такі несправядлівы і вінаваты перад вамі. Выслухайце: вы ведаеце, паміж мною і бацькам вашым — даўнія непрыемнасці. Не апраўдваю сябе; магчыма, я больш вінаваты перад ім, чым як я меркаваў да гэтай пары. Але калі так, то я сам быў падмануты. Я надумлівы і прызнаюся ў гэтым. Я схільны бачыць благое раней за добрае — рыса непрыемная, уласцівая сухому сэрцу. Але я не маю звычкі хаваць свае недахопы. Я паверыў усім нагаворам і, калі вы пакінулі вашых бацькоў, я жажнуўся за Алёшу. Але я вас яшчэ не ведаў. Пакрысе я сёе-тое пра вас даведаўся, і гэта мяне вельмі падбадзёрыла. Я назіраў, вывучаў і нарэшце ўпэўніўся, што падазрэнні мае беспадстаўныя. Я даведаўся, што вы пасварыліся з вашымі сямейнікамі, ведаю таксама, што ваш бацька катэгарычна супраць вашага шлюбу з маім сынам. І ўжо адно тое, што вы, маючы такі ўплыў, такую, можна сказаць, уладу над Алёшам, не пакарысталіся да гэтай пары гэтай уладаю і не прымусілі яго ажаніцца з сабою, ужо адно гэта гаворыць пра вас з самага лепшага боку. І ўсё-такі, скажу вам шчыра, я вырашыў тады ж не дапусціць вашага шлюбу з маім сынам. Я ведаю, я выказваюся занадта шчыра, але ў гэтую хвіліну шчырасць з майго боку найбольш патрэбная; вы самі пагодзіцеся з гэтым, калі даслухаеце мяне. У хуткім часе пасля таго, як вы пакінулі ваш дом, я паехаў з Пецярбурга; але, ад'язджаючы, я ўжо не баяўся за Алёшу. Я спадзяваўся на высакародную гордасць вашу. Я зразумеў, што вы самі не хацелі шлюбу раней заканчэння нашых фамільных непрыемнасцяў; не хацелі парушаць згоды паміж Алёшам і мною, таму што я ніколі б не дараваў яму яго шлюбу з вамі; не хацелі таксама, каб казалі пра вас, што вы шукалі жаніха-князя і сувязяў з нашым домам. Наадварот, вы нават выказалі пагарду да нас і, магчыма, чакалі той хвіліны, калі я сам прыйду прасіць вас зрабіць нам гонар аддаць вашу руку майму сыну. Але ўсё-такі я ўпарта заставаўся вашым нядобразычліўцам. Апраўдваць сябе не буду, але прычын маіх ад вас не хаваю. Вось яны: вы не знатная і не багатая. Я хаця і маю багацце, але нам трэба больш. Наш род у заняпадзе. Нам патрэбны сувязі і грошы. Падчарка графіні Зінаіды Фёдараўны хаця і без сувязяў, але

вельмі багатая. Прамарудзілі б трошку, і з'явіліся б шукальнікі і адбілі б у нас нявесту; таму нельга было не скарыстаць такі выпадак, і, нягледзячы на тое, што Алёша яшчэ зусім малады, я вырашыў яго сватаць. Бачыце, я не хаваю нічога. Вы можаце з пагардаю глядзець на бацьку, які сам прызнаецца ў тым, што наводзіў сына, дзеля карысці ды з-за прымхаў, на благі ўчынак; таму што кінуць велікадушную дзяўчыну, якая дзеля яго ахвяравала ўсім і перад якою ён вельмі вінаваты, — гэта благі ўчынак. Але не апраўдваю сябе. Другая прычына мяркуемага шлюбу майго сына з падчаркаю графіні Зінаіды Фёдараўны тая, што гэтая дзяўчына ў найвышэйшай ступені вартая кахання і павагі. Яна прыгожая, добра выхаваная, з цудоўным характарам і вельмі разумная, хаця шмат у чым яшчэ зусім дзіця. Алёша бесхарактарны, легкадумны, надзвычай неразважлівы, у дваццаць два гады яшчэ зусім дзіця і хіба толькі з адной добрай якасцю — з чулым сэрцам, дарэчы, якасць нават небяспечная пры іншых недахопах. Ужо даўно я заўважыў, што мой уплыў на яго пачынае змяншацца: палкасць, юначыя захапленні бяруць сваё і нават бяруць верх над некаторымі сапраўднымі абавязкамі. Я яго, магчыма, занадта моцна люблю, але пераконваюся, што яму ўжо мала аднаго мяне кіраўніком. А між тым ён абавязкова павінен быць пад чым-небудзь пастаянным, дабрадзеіным уплывам. Яго натура з тых, якія падпарадкоўваюцца, слабая, якая кахае, якая лічыць за лепшае кахаць і падпарадкоўвацца, чым загадваць. Такі ён і застаецца на ўсё сваё жыццё. Можаце сабе ўявіць, як я ўзрадаваўся, убачыўшы ў Кацярыне Фёдараўне ідэал дзяўчыны, якую б я жадаў мець за жонку свайго сына. Але я ўзрадаваўся позна; над ім ужо непарушна панавалі другі ўплыў — ваш. Я пільна назіраў за ім, вярнуўшыся месяц таму назад у Пецярбург, і са здзіўленнем заўважыў у ім значныя перамены да лепшага. Легкадумства, блазенства — у ім амаль яшчэ ўсё тыха ж, але ў ім умацаваліся некаторыя высакародныя перакананні; ён пачынае цікавіцца не толькі цацкамі, а тым, што ёсць узнёслае, высакароднае, сумленнае. Ідэі яго дзіўныя, няўстойлівыя, часамі недарэчныя; але жаданні, захапленні, але сэрца — лепш, гэта фундамент для ўсяго; і ўсё гэта лепшае ў ім — бяспрэчна ад вас. Вы перавыхавалі яго. Прызнаюся вам, у мяне тады ж мільганула думка, што вы больш, чым хто-небудзь, маглі б зрабіць яго шчаслівым.

Але я прагнаў гэтую думку, я не хацеў гэтых думак. Мне трэба было адцягнуць яго ўвагу ад вас, чаго б гэта ні каштавала; я пачаў дзейнічаць і думаў, што дасягнуў сваёй мэты. Яшчэ гадзіну таму назад я думаў, што перамога на маім баку. Але здарэнне ў доме графіні раптоўна перавярнула ўсе мае меркаванні, а найбольш мяне ўразіў нечаканы факт: дзіўная ў Алёшы сур'ёзнасць, строгасць прыхільнасці да вас, упартасць, жывучасць гэтай прыхільнасці. Паўтараю: вы перавахавалі яго канчаткова. Я раптам убачыў, што змены ў ім ідуць яшчэ далей, чым нават я думаў. Сёння ён раптам выявіў перада мною такія адзнакі розуму, якога я зусім не ўяўляў у ім, і адначасова незвычайную тонкасць, здагадлівасць сэрца. Ён выбраў самую правільную, пэўную дарогу, каб выйсці са становаішча, якое лічыў цяжкім. Ён закрануў і абудзіў самыя высакародныя здольнасці чалавечага сэрца, менавіта — здольнасць дараваць і адплачваць за зло велікадушнасцю. Ён пакарыўся ўладзе пакрыўджанай ім істоты і звярнуўся да яе ж з просьбаю праявіць спагаду і дапамагчы. Ён закрануў гонар жанчыны, якая ўжо любіла яго, шчыра прызнаўшыся ёй, што ў яе ёсць саперніца, і ў той жа час выклікаў у яе сімпатыю да яе саперніцы, а для сябе — дараванне і абяцанне бескарыслівага братняга сяброўства. Адважыцца на такое прызнанне і ў той жа час не абразіць — на гэта часам не здатныя нават самыя знаныя мудрацы, а здатныя менавіта сэрцы маладыя, чыстыя і добра выхаваныя, як у яго. Я ўпэўнены, што вы, Наталля Мікалаеўна, не ўдзельнічалі ў яго сённяшнім учынку ні словам, ні парадаю. Вы, магчыма, толькі зараз даведаліся пра ўсё ад яго самога. Я не памыляюся? Ці не праўда?

— Вы не памыляецеся, — паўтарыла Наташа, твар якой палымнеў, а вочы зіхацелі нейкім дзіўным бляскам, нібы натхненнем. Дыялектыка князя пачынала дзейнічаць. — Я пяць дзён не бачыла Алёшу, — дадала яна. — Усё гэта ён сам прыдумаў, сам і выканаў.

— Менавіта так, — пацвердзіў князь, — але, нягледзячы на гэта, уся яго нечаканая празорлівасць, уся гэтая рашучасць, усведамленне абавязку, нарэшце, уся гэтая высакародная цвёрдасць, усё гэта вынік вашага ўплыву на яго. Усё гэта я канчаткова зразумеў і ўсвядоміў зараз, калі ехаў дадому, а ўсвядоміўшы, раптам адчуў у сабе сілы прыняць рашэнне. Сватанне наша з домам графіні разбурана і аднавіцца не

мога; ды калі б і магло — не быць яму ўжо больш. Што ж, калі я сам пераканаўся, што вы адна толькі можаце зрабіць яго шчаслівым, што вы — сапраўдны кіраўнік яго, што вы ўжо палажылі пачатак яго будучаму шчасцю! Я не ўтайў ад вас нічога, не ўтойваю і цяпер; я вельмі люблю кар’еры, грошы, знатнасць, нават чыны; усведамляю, што многае з гэтага прымхі, але люблю гэтыя прымхі і зусім не хачу зневажаць іх. Але ёсць абставіны, калі трэба дапусціць і зусім іншыя меркаванні, калі нельга ўсё мераць адной меркаю... Да таго ж я вельмі люблю майго сына. Адным словам, я прыйшоў да высновы, што Алёша не павінен разлучацца з вамі, таму што без вас загіне. І ці прызнацца? Я, мабыць, ужо месяц, як вырашыў гэта, ды толькі цяпер сам даведаўся, што я вырашыў справядліва. Вядома, каб выказаць вам усё гэта, я мог бы наведаць вас і заўтра, а не турбаваць вас амаль што сярод ночы. Але гэтая паспешлівасць мая, магчыма, засведчыць вам, як горача і, галоўнае, як шчыра я бяруся за гэтую справу. Я не хлопчык; я не змог бы ў мае гады адважыцца на крок неабдуманы. Калі я ўваходзіў сюды, усё было ўжо вырашана і абдуманая. Але я адчуваю, што мне яшчэ доўга трэба будзе чакаць, каб цалкам пераканаць вас у маёй шчырасці... Аднак жа, да справы! Ці тлумачыць мне цяпер вам, навошта я прыйшоў сюды? Я прыйшоў, каб выканаць мой абавязак перад вамі і — урачыста, з маёй бязмежнай да вас павагаю, прашу вас ашчаслівіць майго сына і аддаць яму вашу руку. О, не лічыце, што я з’явіўся як грозны бацька, які вырашыў нарэшце дараваць сваім дзецям і велікадушна пагадзіцца на іх шчасце. Не! Не! Вы прынізіце мяне, калі палічыце, што ў мяне маглі быць такія думкі. Не падумайце таксама, што я быў зараней упэўнены ў вашай згодзе, улічваючы тое, чым вы ахвяравалі дзеля майго сына; зноў жа, не! Я першы скажу ўслых, што ён вас не варты і... (ён добры і чысты сэрцам) — ён сам пацвердзіць гэта. Ды гэтага мала. Мяне цягнула сюды, такой парою, не адно гэта... я прыйшоў сюды... (і ён пачціва і з некаторай урачыстасцю прыўстаў са свайго месца) я прыйшоў сюды для таго, каб стаць вашым сябрам! Я ведаю, я не маю на гэта ніякага права, наадварот! Але — дазвольце мне заслужыць гэтае права! Дазвольце мне спадзявацца!

Пачціва схіліўшыся перад Наташаю, ён чакаў яе адказу. Увесь час, пакуль ён гаварыў, я пільна назіраў за ім. Ён заўважыў гэта.

Прагаварыў ён сваю прамову холадна, з некаторымі прэ-тэнзіямі на дыялектыку, а ў некаторых месцах нават з пэўнай неахайнасцю. Тон яго прамовы часамі таксама не адпавядаў тым парыванням, што прывялі яго да нас у такі позні час для першага наведвання і асабліва пры такіх узаемаадносінах. Некаторыя выразы яго былі старанна выбудаваны, а ў іншых месцах яго доўгай і дзіўнай сваёй расцягнутасцю прамовы ён быццам знарок напускаў на сябе выгляд дзівака, які вельмі стараецца схаваць шчырасць пачуцця пад маскай гумару, неахайнасці і жарту. Але ўсё гэта я ўсвядоміў потым; тады ж было ўсё зусім інакш. Апошнія словы ён прамовіў так узвышана, з такім пачуццём, з такім выглядам самай шчырай павагі да Наташы, што зачараваў нас усіх. Нават штосьці накшталт слязы прамільгнула на яго вейках. Высакароднае сэрца Наташы было пераможана. Яна, услед за ім, прыўстала са свайго месца і моўчкі, з глыбокім хваляваннем працягнула яму сваю руку. Ён узяў яе і пяшчотна, з пачуццём пацалаваў. Алёша ледзь што не скакаў ад захаплення.

— Што я табе казаў, Наташа! — закрычаў ён. — Ты не верыла мне! Ты не верыла, што гэта самы высакародны чалавек у свеце! Бачыш, бачыш сама!..

Ён кінуўся да бацькі і горача абняў яго. Той адказаў яму тым жа, але паспяшаўся скараціць чуллівую сцэну, быццам бы саромеўся выказаць свае пачуцці.

— Даволі, — сказаў ён і ўзяў свой капялюш, — я еду. Я прасіў у вас толькі дзесяць хвілін, а прасядзеў цэлую гадзіну, — дадаў ён, усміхаючыся. — Але я адыходжу са страшэннай нецярплівасцю пабачыцца з вамі зноў як мага хутчэй. Дазвольце мне наведваць вас як мага часцей!

— Так, так! — адказвала Наташа, — як мага часцей! Я хачу хутчэй... палюбіць вас... — дадала яна, засаромеўшыся.

— Якая вы шчырая, якая вы сумленная! — сказаў князь, усміхаючыся яе словам. — Вы нават не хочаце схітраваць, каб выказаць простую ветлівасць. Але ваша шчырасць даражэй за ўсе гэтыя падробленыя ветлівасці. Так! Я ўсведамляю, што я доўга яшчэ павінен буду заслугоўваць вашу любоў!

— Годзе, не хваліце мяне... хопіць! — шаптала засаромленая Наташа.

Якая яна была прыгожая ў гэтую хвіліну!

— Хай так! — вырашыў князь, — але яшчэ два словы аб справе. Ці можаце вы ўявіць, які я нешчаслівы! Бо заўтра я не

змагу быць у вас, ні заўтра, ні паслязаўтра. Сёння вечарам я атрымаў пісьмо, такое для мяне важнае (якое патрабуе неадкладнага майго ўдзелу ў адной справе), што я аніяк не магу пазбегнуць яго. Заўтра раніцаю я ад'язджаю з Пецярбурга. Калі ласка, толькі не падумайце, што я зайшоў да вас так позна менавіта таму, што заўтра не было б калі, ні заўтра, ні паслязаўтра. Вы, вядома ж, так не падумаеце, але вось вам узор маёй надумлівасці! Чаму мне падалося, што вы абавязкова павінны былі гэта падумаць? Так, шмат перашкодзіла мне гэтая надумлівасць у маім жыцці, і ўвесь разлад мой з вашай сям'ёй, мабыць, толькі вынік майго нікчэмнага характару!.. Сёння ў нас аўторак. У сераду, у чацвер, у пятніцу мяне не будзе ў Пецярбургу. У суботу я абавязкова спадзяюся вярнуцца і ў той жа дзень буду ў вас. Скажыце, я магу прыйсці да вас на цэлы вечар?

— Абавязкова, абавязкова! — выгукнула Наташа, — у суботу вечарам я вас чакаю! З нецярплівасцю чакаю!

— А які ж я шчаслівы! Я больш і больш змагу ўведаць пра вас! але... пайду! І ўсё-такі я не магу пайсці, каб не паціснуць вашу руку, — працягваў ён, раптам звярнуўшыся да мяне. — Даруйце! Мы ўсе цяпер гаворым так бязладна... Я меў ужо некалькі разоў задавальненне сустракацца з вамі, і нават аднойчы мы былі прадстаўлены адзін аднаму. Не магу пайсці адсюды, не выказаўшы, як бы мне было прыемна аднавіць знаёмства з вамі.

— Мы з вамі сустракаліся, гэта праўда, — адказаў я, прымаючы яго руку, — але, даруйце, не памятаю, каб мы з вамі знаёмліся.

— У князя Р. мінулым годам.

— Даруйце, забыўся. Але, запэўніваю вас, на гэты раз не забудуся. Гэты вечар для мяне асабліва памятны.

— Так, ваша праўда, мне таксама. Я даўно ведаю, што вы сапраўдны, шчыры сябар Наталлі Мікалаеўны і майго сына. Я спадзяюся быць паміж вамі трыма чацвёртым. Ці не так? — дадаў ён, звяртаючыся да Наташы.

— Так, ён нам шчыры сябар, і мы павінны быць усе разам! — усхвалявана адказала Наташа. Бедненькая! Яна так і зазіхацела ад радасці, калі ўбачыла, што князь не забыўся падысці да мяне. Як яна любіла мяне!

— Я сустракаў шмат прыхільнікаў вашага таленту, — працягваў князь, — і ведаю дзвюх самых шчырых паклонніц. Ім

так прыемна пазнаёміцца з вамі асабіста. Гэта графіня, мой лепшы сябар, і яе падчарка Кацярына Фёдараўна Філімонава. Дазвольце мне спадзявацца, што вы не адмовіце мне ў задавальненні прадставіць вас гэтым дамам.

— Мне вельмі прыемна, але цяпер я мала маю знаёмстваў...

— Але мне вы дасце ваш адрас! Дзе вы жывяце? Я буду мець задавальненне...

— Я не прымаю ў сябе, князь, ва ўсякім выпадку, цяпер.

— Але я, хаця і не заслужыў выключэння... але...

— Калі ласка, калі вы патрабуеце, і мне вельмі прыемна. Я жыву ў -м завулку, у доме Круглена.

— У доме Круглена! — выгукнуў ён, як быццам бы нечым уражаны. — Як! Вы... даўно там жывяце?

— Не, нядаўна, — адказаў я, міжволі ўглядваючыся ў яго. — Мая кватэра сорок чацвёрты нумар.

— У сорок чацвёртым? Вы жывяце... адзін?

— Зусім адзін.

— Т-так! Я таму... што, здаецца, я ведаю гэты дом. Тым лепш... Я абавязкова буду ў вас, абавязкова! Мне шмат пра што трэба перагаварыць з вамі, і я шмат чаго чакаю ад вас. Вы шмат у чым можаце дапамагчы мне. Бачыце, я пачынаю адразу з просьбы. Але бывайце! Яшчэ раз вашу руку!

Ён паціснуў руку мне і Алёшу, яшчэ раз пацалаваў ручку Наташы і выйшаў, не запрасіўшы Алёшу пайсці следам за сабою.

Мы трое засталіся, страшэнна збянтэжаныя. Усё гэта здарылася так нечакана, так зняцку. Усе мы адчувалі, што ў адно імгненне ўсё перамянілася і пачынаецца штосьці новае, невядомае. Алёша моўчкі прысеў каля Наташы і ціха цалаваў яе руку. Зрэдку ён заглядваў ёй у твар, як быццам бы чакаў, што яна скажа?

— Галубочак Алёша, едзь заўтра ж да Кацярыны Фёдараўны, — прамовіла нарэшце яна.

— Я сам пра гэта падумаў, — адказаў ён, — абавязкова паеду.

— А можа, ёй цяжка будзе цябе бачыць... як зрабіць?

— Не ведаю, дарагая. І пра гэта я таксама думаў. Я пагледжу... убачу... так і вырашу. А што, Наташа, у нас жа цяпер усё перамянілася, — не стрываў не загаварыць Алёша.

Яна ўсміхнулася і паглядзела на яго доўгім і пішчотным позіркам.

— І які ён далікатны. Бачыў, якая ў цябе бедная кватэра, і ні слова...

— Пра што?

— Ну... каб пераехаць на другую... ці што-небудзь, — дадаў ён зачырванеўшыся.

— Годзе, Алёша, чаму б гэта!

— Дык я ж і кажу, што ён такі далікатны. А як хваліў цябе! Я ж казаў табе... казаў! Не, ён можа ўсё разумець і адчуваць! А пра мяне як пра дзіця гаварыў; вось усе яны мяне так успрымаюць! Ды што зробіш, я ж і на самой справе такі.

— Ты дзіця, ды больш праніклівы за ўсіх нас. Добры ты, Алёша!

— А ён сказаў, што маё добрае сэрца шкодзіць мне. Як гэта? Не разумею. А ведаеш што, Наташа. Ці не паехаць мне хутчэй да яго? Заўтра з самай раніцы ў цябе буду.

— Едзь, едзь, галубок. Гэта ты добра прыдумаў. І абавязкова пакажыся яму, чуеш? А заўтра прыезджай як найраней. Цяпер ужо не будзеш на пяць дзён ад мяне бегаць? — хітравата дадала яна, ласкава пазіраючы на яго. Усе мы былі ў нейкай ціхай, у якойсьці поўнай радасці.

— Са мною, Ваня? — крыкнуў Алёша, выходзячы з пакоя.

— Не, ён застанецца; мы яшчэ пагаворым з табою, Ваня. Глядзі ж, заўтра на золку!

— На золку! Бывай, Маўра!

Маўра была страшэнна ўсхваляваная. Яна ўсё чула, што гаварыў князь, усё падслухала, але шмат чаго не зразумела. Ёй бы хацелася даведацца і распытаць. А пакуль што яна пазірала сур'ёзна, нават горда. Яна таксам здагадалася, што многае змянілася.

Мы засталіся адны. Наташа ўзяла мяне за руку і нейкі час маўчала, як быццам бы шукаючы, што сказаць.

— Стамілася я! — прамовіла яна нарэшце ціхім голасам. — Слухай: ты ж пойдзеш заўтра да нашых?

— Абавязкова.

— Матулі скажы, а яму не кажы.

— Ды я ж і так пра цябе ніколі з ім не гавару.

— Вось іменна; ён і так даведаецца. А ты запамінай, што ён скажа? Як прыме? Божачка, Ваня! Што, няўжо ж ён сапраўды пракляне мяне за гэты шлюб? Не, не можа быць!

— Усё павінен уладзіць князь, — падхапіў я паспешліва. — Ён павінен абавязкова з ім памірыцца, а тады ўсё і ўладзіцца.

— О Божа мой! Калі б! Калі б! — умольна выгукнула яна.

— Не турбуйся, Наташа, усё ўладзіцца. Да таго ідзе.

Яна пільна паглядзела на мяне.

— Ваня! Што ты думаеш пра князя?

— Калі ён гаварыў шчыра, то, мне здаецца, ён чалавек даволі высакародны.

— Калі ён гаварыў шчыра? Што гэта значыць? Ды хіба ён мог гаварыць няшчыра?

— І мне тое ж здаецца, — адказаў я. «Выходзіць, у яе мільгае нейкая думка, — падумаў я сам сабе. — Дзіўна!»

— Ты ўсё пазіраў на яго... так пільна...

— Так, ён трохі дзіўнаваты; мне падалося.

— І мне таксама. Ён неяк усё так гаворыць... Стамілася я, галубок. Ведаеш што? Ідзі і ты дадому. А заўтра прыходзь да мяне ад іх як мага раней. Ды паслухай яшчэ: гэта не крыўдна было, калі я сказала яму, што хачу хутчэй палюбіць яго?

— Не... чаму ж крыўдна?

— І... не... неразумна? Бо гэта ж азначала, што пакуль я яшчэ не люблю яго.

— Наадварот, гэта было цудоўна, наіўна, імкліва. Ты такая прыгожая была ў тую хвіліну! Неразумны будзе ён, калі не разумее гэтага са сваёю велікавецкасцю.

— Ты нібы на яго злуешся, Ваня? А якая, аднак жа, я дурная, надумлівая і якая пыхлівая! Не смейся; я ж перад табою нічога не ўтойваю. Ах, Ваня, сябар ты мой дарагі! Вось жа калі я буду зноў няшчасная, калі зноў гора прыйдзе, дык ужо ты, пэўна, будзеш каля мяне; адзін, магчыма, і будзеш! Чым адслужу я табе за ўсё! Не праклінай мяне ніколі, Ваня!..

Вярнуўшыся дадому, я адразу ж раздзеўся і лёг спаць. У пакоі маім было сыра і цёмна, як у склепе. Шмат дзіўных думак і адчуванняў блукала ўва мне, і я яшчэ доўга не мог заснуць.

Але як, мабыць, смяяўся ў гэтую хвіліну адзін чалавек, засынаючы на камфартабельным сваім ложку, — калі, зрэшты, ён яшчэ ўдастоіў усміхнуцца з нас! Мабыць, не ўдастоіў!

Раздзел III

На другую раніцу гадзін у дзесяць, калі я выходзіў з кватэры, спяшаючыся на Васільеўскі востраў да Іхмянёвых,

каб пайсці ад іх хутчэй да Наташы, я раптам сутыкнуўся ў дзвярах з учарашняй наведвальніцай маёй, унучкай Сміта. Яна накіроўвалася да мяне. Не ведаю чаму, але, памятаю, я вельмі ўзрадаваўся ёй. Учора я яшчэ і разглядзець не паспеў яе, а днём яна яшчэ больш здзівіла мяне. Ды і цяжка было сустрэць больш дзіўную, больш арыгінальную істоту, ва ўсякім выпадку, па знешнасці. Маленькая, з зіхатлівымі, чорнымі, нейкімі нярускімі вачамі, з густымі чорнымі ўскудлачанымі валасамі і з загадкавым, нямым і ўпартым позіркам, яна магла звярнуць увагу нават усякага прахожага на вуліцы. Асабліва ўражваў яе позірк: у ім зіхацеў розум, а разам з тым і нейкі інквізітарскі недавер і нават падазронасць. Старэнькая і брудная яе сукенка пры дзённым святле, яшчэ больш чым учора, нагадвала лахманы. Мне падалося, што яна вельмі даўно хварэе і гэтая хвароба павольна і няўмольна разбурае яе арганізм. Бледны і худы яе твар меў нейкае смуглява-жоўтае, жоўцевае адценне. Але ўвогуле, нягледзячы на агіднасць галечы і хваробы, яна была нават нішто сабе! Бровы ў яе былі рэзкія, тонкія і прыгожыя; асабліва прыгожы быў яе лоб, трошкі нізкаваты, і губы, прыгожа абрысаваныя, з нейкай гордай, смелай маршчынкаю, але бледныя, толькі ледзь-ледзь афарбаваныя.

— Ах, ты зноў! — выгукнуў я, — ну, я так і думаў, што ты прыйдзеш. Уваходзь жа!

Яна ўвайшла, павольна пераступіўшы цераз парог, як і ўчора, і недаверліва азіраючыся. Яна ўважліва аглядзела пакой, у якім жыве яе дзядуля, як быццам бы адзначаючы, наколькі змяніўся пакой ад іншага жыльца. «Ну, які дзядуля, такая і ўнучка, — падумаў я. — Ужо ці не вар’ятка яна?» Яна ўсё яшчэ маўчала, я чакаў.

— Па кнігі! — прашаптала яна нарэшце, апусціўшы вочы на зямлю.

— Ах, так! твае кніжкі; вось яны, вазьмі! Я знарок іх захоўваў для цябе.

Яна зацікаўлена на мяне паглядзела і неяк дзіўнавата перакрывіла рот, нібыта хацела недаверліва ўсміхнуцца. Але цень усмешкі прайшоў і змяніўся адразу ж ранейшым суровым і загадкавым выразам.

— А хіба дзядуля вам гаварыў пра мяне? — спыталася яна, іранічна аглядаючы мяне з ног да галавы.

— Не, пра цябе ён не гаварыў, але ён...

— А адкуль жа вы ведалі, што я прыйду? Хто вам сказаў? — спыталася яна, перабіваючы мяне.

— Таму, мне падумалася, што твой дзядуля не мог жыць адзін, усімі пакінуты. Ён быў такі стары, слабы; вось я і падумаў, што хто-небудзь хадзіў да яго. Вазьмі, вось твае кнігі. Ты па іх вучышся?

— Не.

— Навошта ж яны табе?

— Мяне вучыў дзядуля, калі я прыходзіла да яго.

— А хіба потым не прыходзіла?

— Потым не прыходзіла... я хворай зрабілася, — дадала яна, нібы апраўдваючыся.

— Што ж у цябе, сям'я, маці, бацька?

Яна раптам насупіла бровы і нават з нейкім спалохам паглядзела на мяне. Потым панурылася, моўчкі павярнулася і ціха пайшла з пакоя, нічога не адказаўшы мне, зусім як учора. Я са здзіўленнем праводзіў яе вачамі. Але яна спынілася на парозе.

— Ад чаго ён памёр? — адрывіста спыталася яна, крыху павярнуўшыся да мяне, абсалютна з такім жа жэстам і рухам, як і ўчора, калі, таксама стоячы тварам да мяне і выходзячы, спыталася пра Азорку.

Я падышоў да яе і пачаў ёй паспешліва расказваць. Яна моўчкі і дапытліва слухала, апусціўшы галаву і стоячы да мяне спінаю. Я расказаў ёй таксама, што стары, паміраючы, гаварыў пра Шостую лінію. «Я і здагадаўся, — дадаў я, — што там, мабыць, хто-небудзь жыве з блізкіх яму людзей, таму і чакаў, што прыйдуць пра яго даведацца. Відаць, ён любіў цябе, калі ў апошнюю хвіліну ўспомніў цябе».

— Не, — прашаптала яна, як бы міжвольна, — не любіў.

Яна была вельмі ўсхваляваная. Расказваючы, я нагінаўся да яе і заглядваў ёй у твар. Я заўважыў, што яна прыкладала вялікія намаганні, каб задушыць сваё хваляванне, нібы баючыся паказаць мне сваю слабасць. Яна ўсё больш і больш бляднела і моцна закусіла сваю ніжнюю губу. Але асабліва ўразіў мяне дзіўны гук яе сэрца. Яно грукала ўсё гучней і гучней, так што, урэшце, можна было чуць яго за два, за тры крокі, як пры анеўрызме. Я думаў, што яна раптам пачне плакаць, як і ўчора; але яна пераадолела сябе.

— А дзе плот?

— Які плот?

— Пад якім ён памёр.

— Я табе пакажу яго... калі выйдзем. Паслухай, як цябе клічуць?

— Не трэба...

— Чаго не трэба?

— Не трэба; нічога... ніяк не клічуць, — рэзка і як быццам бы з крыўдаю прамовіла яна і памкнулася пайсці. Я спыніў яе.

— Пачакай, дзіўная ты дзяўчынка! Я ж табе добра жадаю; мне цябе шкада ад учарашняга дня, калі ты там у кутку на лесвіцы плакала. Я ўспомніць аб гэтым не магу... Да таго ж дзядуля твой у мяне на руках памёр, і, мусіць, ён пра цябе ўспамінаў, калі пра Шостую лінію гаварыў, значыць, як быццам бы цябе мне на рукі пакідаў. Ён мне сніцца... Вось і кніжкі я табе захаваў, а ты такая дзікая, быццам бы баішся мяне. Ты, мабыць, вельмі бедная і сіротка, магчыма, на чужых руках; так ці не?

Я пераконваў яе горача і сам не ведаю, чым прыцягвала яна мяне да сябе. У пачуццях маіх было яшчэ штосьці іншае, апроч аднаго жалю. Ці таямнічасць усіх абставін, ці ўражанне, зробленае Смітам, ці фантастычнасць майго ўласнага настрою, — не ведаю, але штосьці неадольна прываблівала мяне ў ёй. Мае словы, падалося, яе не кранулі; яна неяк дзіўна паглядзела на мяне, але ўжо не сурова, а мякка і доўга; потым зноў апусціла галаву, нібы ў роздуме.

— Алена, — раптам прашаптала яна, нечакана і зусім ціха.

— Гэта цябе клічуць Алена?

— Так...

— Што ж, ты будзеш прыходзіць да мяне?

— Нельга... не ведаю... прыйду, — прашаптала яна, як быццам перасільваючы сябе і ў роздуме. У гэтую хвіліну раптам недзе ўдарыў насценны гадзіннік. Яна скаланулася і, з невыказнай хваравітай тугою пазіраючы на мяне, прашаптала: — Гэта якая гадзіна?

— Мабыць, палова адзінаццатай.

Яна ўскрыкнула ад спалоху.

— Божа! — прамовіла яна і раптам кінулася бегчы. Але я спыніў яе яшчэ раз у сенцах.

— Я цябе не пушчу, — сказаў я. — Чаго ты баішся? Ты спазнілася?

— Так, так, я цішком пайшла! Пусціце! Яна будзе біць мяне! — закрычала яна, відаць, прагаварыўшыся і вырываючыся з маіх рук.

— Слухай жа і не вырываўся; табе на Васільеўскі і я туды ж, на Трынаццатую лінію. Я таксама спазніўся і хачу ўзяць рамізніка. Хочаш са мною? Я давязу. Хутчэй жа, чым пешшу...

— Да мяне нельга, нельга, — закрычала яна, яшчэ больш спалохаўшыся. Нават рысы яе твару перакрывіліся ад адной толькі думкі, што я магу прыйсці туды, дзе яна жыве.

— Ды кажу табе, што я на Трынаццатую лінію, па сваіх справах, а не да цябе! Не пайду я за табою. На рамізніку хутка даедзем. Хадзем!

Мы паспешліва збеглі ўніз. Я ўзяў першага, які трапіўся, рамізніка. Відаць, Алена вельмі спяшалася, калі пагадзілася сесці са мною. Найбольш загадкавым было тое, што я нават і распытваць яе не мог. Яна так і замахала рукамі і ледзь не саскочыла з дрожак, калі я спытаўся, каго яна дома так баіцца? «Што за таямнічасць?» — падумаў я.

На дрожках ёй было вельмі нязручна сядзець. Пры кожным штуршку яна, каб утрымацца, учэплівалася за маё паліто левай рукою, бруднай, маленькай, з нейкімі болькамі. У другой руцэ яна моцна трымала свае кнігі; відаць было па ўсім, што кнігі гэтыя вельмі дарагія. Папраўляючыся, яна раптам агаліла сваю нагу, і, да майго найвялікшага здзіўлення, я ўбачыў, што яна была ў адных дзіравых чаравіках, без панчо. Хаця я і вырашыў ні аб чым яе не распытваць, але тут зноў не змог утрываць.

— Няўжо ў цябе няма панчо? — спытаўся я. — Як можна хадзіць на босую нагу ў такую сырасць і ў такі холад?

— Не, — адказала яна адрывіста.

— Ах, Божа мой, дык жа ты жывеш у каго-небудзь! Ты б папрасіла ў некага панчохі, калі трэба было выйсці.

— Я так сама хачу.

— Дык ты захварэш, памрэш.

— Хай памру.

Яна, відаць, не хацела адказваць і злавалася на мае пытанні.

— Вось тут ён і памёр, — сказаў я, паказваючы ёй на дом, каля якога памёр стары.

Яна ўважліва паглядзела і раптам умольна папрасіла:

— Богам прашу, не хадзіце за мной. А я прыйду, прыйду!
Як толькі можна будзе, так і прыйду.

— Добра, я сказаў ужо, што не пайду да цябе. Але чаго ты баішся? Ты, мабыць, зусім няшчасная. Мне балюча на цябе глядзець...

— Я нікога не баюся, — адказала яна з нейкім раздражненнем у голасе.

— Але ты надочы сказала: «Яна заб'е мяне!»

— Хай б'е! — адказала яна, і вочы яе заблішчэлі. — Хай б'е! Хай б'е! — з горыччу паўтарала яна, і верхняя губка яе неяк пагардліва прыўзнялася і задрыжала.

Нарэшце мы прыехалі на Васільеўскі. Яна спыніла рамініка на самым пачатку Шостай лініі і саскочыла з дрожак, усхвалявана азіраючыся наўкола.

— Ад'езджайце хутчэй; я прыду, прыйду! — паўтарала яна, страшэнна ўсхваляваная, умольна просячы мяне не ісці за ёю. — Ідзіце ж хутчэй, хутчэй!

Я паехаў. Але, праехаўшы па набярэжнай некалькі крокаў, адпусціў рамініка і, вярнуўшыся назад на Шостую лінію, хуценька перабег на другі бок вуліцы. Я ўбачыў яе; яна не паспела яшчэ далёка адысці, хаця ішла вельмі хутка і ўвесь час азіралася; нават спынілася была на хвіліну, каб лепей разгледзець: ці іду я за ёю, ці не? Але я схаваўся ў бліжэйшай браме, і яна мяне не заўважыла. Яна пайшла далей, я за ёю, усё па другім баку вуліцы.

Цікаўнасць мая страшэнна павялічылася. Я хаця і вырашыў не заходзіць за ёю, але абавязкова хацеў пабачыць той дом, у які яна ўвойдзе, на ўсякі выпадак. Я быў пад уплывам цяжкага і дзіўнага ўражання, падобнага да таго, якое зрабіў на мяне ў кандытарскай яе дзядуля, калі памёр Азорка...

Раздзел IV

Мы ішлі доўга, да самага Малога праспекта. Яна амаль што бегла; нарэшце зайшла ў крамку. Я спыніўся пачакаць яе. «Не жыве ж яна ў крамцы», — падумаў я.

Сапраўды, праз хвіліну яна выйшла, але ўжо кніжак у яе не было. Замест кніг у яе руках была глінная міска. Прайшоўшы трохку, яна ўвайшла ў браму аднаго несамавітага

дома. Дом быў невялікі, але каменны, стары, двухпавярховы, пафарбаваны бруднавата-жоўтай фарбаю. У адным з вокнаў ніжняга паверха, якіх усяго было тры, тырчала маленькая чырвоная дамавінка, — шылда нязначнага трунара. Вокны верхняга паверха былі зусім малыя і абсалютна квадратныя, з цьмяным, зялёным і надтрэнутым шклом, праз якое прасвечвалі ружовыя каленкоравыя фіранкі. Я перайшоў на другі бок вуліцы, падышоў да дома і прачытаў на жалезным лісце, над брамаю дома: дом мяшчанкі Бубнавай.

Але толькі я паспеў прачытаць надпіс, як раптам у двары Бубнавай пачуўся пранізлівы жаночы віск і затым лаянка. Я зазірнуў за веснічкі; на прыступках драўлянага ганка стаяла тоўстая баба, апранутая як мяшчанка, у галоўцы і зялёнай хустцы. Твар яе быў агідна-барвянага колеру; маленькія вочы яе, што заплылі тлушчам і налітыя крывёю, бліскацелі злосцю. Было відаць, што яна нападнітку, нягледзячы на даабедзенны час. Яна вішчала на бедную Алену, якая стаяла перад ёю ў нейкім змярцвенні з міскаю ў руках. З лесвіцы, з-за спіны барвянай бабы, выглядвала напаяраскудлачаная, набеленая і нарумяненая жаночая істота. Крыху пазней адчыніліся дзверы на лесвіцы ніжняга паверха і на прыступках яе з'явілася, мабыць, прывабленая крыкам, бедна апранутая сярэдніх гадоў жанчына, паважная і сціплая на выгляд. З прачыненых жа дзвярэй выглядвалі і іншыя жыльцы ніжняга паверха, лядашчы стары і дзяўчынка. Рослы і мажны мужык, відаць, дворнік, стаяў пасярэдзіне двара, з мятлою ў руцэ, і ляютна паглядваў на гэтую сцэну.

— Ах ты праклятая, ах ты крывапівец, гніда ты гэтакая! — вішчала баба, залпам выпускаючы з сябе ўсю назапашаную лаянку, у большасці сваёй без косак і без кропак, але аж захліпваючыся, — дык вось ты як за маё апякунства адплачваеш, кудлатая! Па агуркі толькі паслалі яе, а яна ўжо і вышмыгнула! Калі пасылала, сэрца маё адчувала, што вышмыгне. Ныла сэрца маё, ныла! Учора вечарам за гэта ж добра за патлы пацягала, а яна і сёння бегчы! Ды куды табе хадзіць, распусніца, куды хадзіць! Да каго ты ходзіш, ідал пракляты, лупатая гадзіна, атрута, да каго! Кажы, гніль балотная, ці тут жа задушу цябе!

І раз'юшаная баба кінулася на бедную дзяўчынку, але, убачыўшы жанчыну, жыліцу ніжняга паверха, якая пазірала з

ганка, раптам спынілася і, звяртаючыся да яе, залямантавала яшчэ больш, чым раней, размахваючы рукамі, як быццам бы запрашаючы яе ў сведкі жажлівага злачынства яе беднай ахвяры.

— Маці здохла ў яе! Вы ж ведаеце, людзі добрыя: яна ж засталася як фіга на свеце. Бачу ў вас, бедных людзей, на руках, самім жа есці няма чаго; дай, думаю, хоць для Мікалая-ўгодніка папрацюю, прыму сірату. Прыняла. Што ж бы вы думалі? Вось ужо два месяцы на ўтрыманні, — кроў яна з мяне выпіла за гэтыя два месяцы, белае цела маё паела! П'яўка! Змей грымучы! Сатана ўпартая! Маўчыць, хоць бі, хоць кідай, усё маўчыць; нібыта вады ў рот набярэ, — усё маўчыць! Сэрца маё разрывае — маўчыць! Ды за каго ты сябе трымаеш, фру ты гэтакая, шымпанзіна зялёная? Ды без мяне ты б на вуліцы з голаду здохла. Ногі мае павінна мыць ды ваду гэтую піць, чорная ты шпага французская. Акалела б без мяне!

— Ды што вы, Ганна Трыфанаўна, так сябе надрываеце? Чым яна вам зноў дапекла? — пачціва спыталася жанчына, да якой звярталася раз'юшаная мегера.

— Як чым, добрая ты жанчына, як чым? Не хачу, каб супраць мяне ішлі! Не рабі свайго добрага, а рабі маё кепскае, — вось я якая! Ды яна мяне сёння ледзь у труну не загнала! Па агуркі ў крамку яе паслала, а яна праз тры гадзіны вярнулася! Сэрца маё прадчувала, калі пасылала; ныла яно, ныла; ныла-ныла! Дзе была? Куды хадзіла? Якіх сабе апекуноў знайшла? Ці ж я ёй не дабрадзейнічала! Ды я паганцымаці яе чатырнаццаць рублёў доўгу даравала, за свае грошы пахавала, чарцян яе ўзяла на выхаванне, мілая ты жанчына, ведаеш, сама ведаеш! Дык што ж, ці не маю я пасля гэтага на яе правоў? Яна б зразумела, а замест разумення яна супраць мяне ідзе! Я ёй шчасця хацела. Я яе, паганку, у кісейных сукенках вадзіць хацела, у Гасціным чаравікі купіла, як паву прыбрала, — душа на свяце! Што б думалі, людзі добрыя! За два дні ўсю сукенку падрала, на кавалачкі падрала ды на шматкі, вось так і ходзіць, так і ходзіць! Але ж вы толькі падумайце, назнарок падрала, — не хачу хлусіць, сама падгледзела; хачу, маўляў, у зашмальцаваным хадзіць, не хачу ў кісейным! Ну, адвяла тады душу над ёй, ох адлупцавала яе, дык я ж пасля лекара паклікала, грошы яму заплаціла. А вось задушыць цябе, гніда ты гэтакая, — дык толькі тыдзень

малака не піць, — вось жа якое пакаранне за цябе належыць! Як пакаранне, падлогу мыць прымусіла яе; што б вы думалі: мые! Мые, сцерва, мые! Крывяніць маё сэрца — мые! Ну, думаю: уцячэ яна ад мяне! Ды толькі падумала, зірк — яна і ўцякла ўчора! Самі чулі, добрыя людзі, як я ўчора яе за гэта біла, рукі ўсе абабіла аб яе, панчохі, чаравікі забрала — не ўцячэ босая, думаю; а яна і сённа туды ж! Дзе была? Кажы? Каму, чортава насенне, скардзілася, каму на мяне даносіла? Гавары, цыганка, маска прывазная, гавары!

І ў раз'юшанасці яна кінулася на дзяўчынку, якая ледзь не звар'яцела са страху, схапіла яе за валасы і грымнула яе аб зямлю. Міска з агуркамі паляцела ўбок і разбілася; гэта яшчэ больш раз'ярыла п'яную мегеру. Яна біла сваю ахвяру па твары, па галаве; але Алена ўпарта маўчала, і ніводнага гуку, ніводнага крыку, ніводнай скаргі не прамовіла яна, нават і пад пабаямі. Я кінуўся ў двор, амаль не помнячы сябе ад абурэння, прама да п'янай бабы.

— Што вы робіце? Як вы можаце так абыходзіцца з беднай сіратаю! — закрычаў я, схапіўшы гэтую фурыю за руку.

— Гэта што такое! Ды ты хто такі? — завішчэла яна, кінуўшы Алену і ўпёршыся рукамі ў бокі. — Вам што ў маім доме трэба?

— Тое трэба, што вы бязлітасная! — крычаў я. — Хіба можна так тыраніць беднае дзіця? Яна не ваша; я сам чуў, што яна толькі ваш прыёмш, бедная сірата...

— Ах ты Божа мой! — залямантавала фурыя, — ды ты хто такі прычапіўся! Ты з ёю прыйшоў, ці што? Ды я зараз да ўчастковага прыстава! Ды мяне сам Арон Цімафеевіч як высакародную паважае! Што яна, да цябе, ці што, ходзіць? Хто такі? У чужы дом буяніць прыйшоў! Гвалт!

І яна кінулася на мяне з кулакамі. Але ў гэтую ж хвіліну пачуўся пранізлівы, нечалавечы крык. Я глянуў — Алена, якая стаяла амаль без прытомнасці, раптам са страшным, дзікім крыкам ударылася аб зямлю і білася ў страшных сутаргах. Твар яе перакрывіўся. У яе быў прыпадак падучай хваробы. Раскудлачаная дзеўка і жанчына знізу падбеглі, паднялі яе і паспешліва панеслі наверх.

— А хоць здохні, праклятая! — завішчала баба ёй наўздагон. — Ужо трэці прыпадак за месяц... Вон, перакупшчык! — і яна зноў кінулася на мяне.

— Дворнік, чаго стаіш? За што жалаванне атрымліваеш?

— Пайшоў! Пайшоў! Хочаш, каб шыю папрасавалі, — лянотна прабасіў дворнік, як бы для адной толькі праформы. — Двое любяцца, трэці не падлазь. Паклон, ды і вон!

Што рабіць, я выйшаў за браму, усвядоміўшы, што выхадка мая была абсалютна бескарысная. Але абурэнне аж калаціла мяне. Я стаў на ходніку супраць брамы і пазіраў праз веснічкі. Як толькі я выйшаў, баба кінулася наверх, а дворнік, зрабіўшы сваю справу, таксама некуды пайшоў. Праз хвіліну жанчына, якая дапамагала несці Алену, пратупацела па прыступках ганка, спяшаючыся да сябе ўніз. Ubачыўшы мяне, яна спынілася і з цікаўнасцю паглядзела на мяне. Яе добры і спакойны твар узбадзёрыў мяне. Я зноў зайшоў у двор і прама падышоў да яе.

— Дазвольце спытацца, — пачаў я, — што такое тут гэтая дзяўчынка і што з ёю робіць гэтая гадкая баба? Не падумаіце, калі ласка, што я з простаю цікаўнасцю распытваю. Гэтую дзяўчынку я сустракаў і ёсць прычына, з-за якой я цікаўлюся ёю.

— А калі цікавіцеся, дык вы б лепш яе да сябе ўзялі або месца якое ёй знайшлі, чым ёй тут прападаць, — прамовіла як бы нехаця жанчына і наважылася ўжо пайсці ад мяне.

— Але калі вы мне не раскажаце, то што ж я зраблю? Кажу вам, я нічога не ведаю. Гэта, мабыць, сама Бубнава, гаспадыня дома?

— Сама гаспадыня.

— Дык як жа дзяўчо да яе трапіла? У яе тут маці памерла?

— А вось так і трапіла... Не наша гэта справа. — І яна зноў хацела пайсці.

— Ды пачакайце, калі ласка; кажу вам, мяне гэта вельмі цікавіць. Я, магчыма, што-небудзь і магу зрабіць. Хто ж гэтая дзяўчынка? хто была яе маці, — вы ведаеце?

— Ды нібыта з іншаземак нейкіх, прыезджая; у нас, унізе, і жыла; ды хворая такая; ад сухотаў і памерла.

— Выходзіць, была вельмі бедная, калі ў кутку ў падвале жыла?

— Ух, бедная! Усё сэрца за яе збалела. Мы ўжо ледзь-ледзь перабіваемся, а і нам шэсць рублёў за пяць месяцаў, што ў нас пражыла, запазычылася. Мы і пахавалі; муж і труну рабіў.

— А чаму ж Бубнава гаворыць, што яна пахавала?

— Якое пахавала!

— А якое прозвішча было яе?

— А і не вымаўлю, бацюхна; мудрагелістае; нямецкае, мусіць.

— Сміт?

— Не, штосьці іншае. А Ганна Трыфанаўна сірату да сябе і забрала; на выхаванне, кажа. Ды нядобра яно зусім...

— Мабыць, з якой-небудзь мэтай забрала?

— Нядобрая за ёй справы, — адказала жанчына, нібыта ў роздуме і вагаючыся: гаварыць ці не? — Нам што, мы чужыя...

— А ты язык лепш бы на прывязі патрымала! — пачуўся ззаду нас мужчынскі голас. Гэта быў пажылы чалавек у халаце і ў каптане паверх халата, на выгляд мешчанін-майстры, муж маёй субяседніцы.

— Ёй, бацюхна, няма пра што з вамі размаўляць; не нашая гэта справа... — прамовіў ён, скоса агледзеўшы мяне. — А ты ідзі! Бывайце, васпан; мы трунары. Калі што змайстраваць трэба, з найвялікшым задавальненнем... А апроч гэта нічога ў нас з вамі не будзе...

Я выйшаў з гэтага дома ў роздуме і ў вялікім узрушэнні. Зрабіць я нічога не мог, але адчуваў, што не змагу пакінуць усё гэта так, як ёсць. Некаторыя словы трунаркі асабліва мяне ўсхвалявалі. Тут утойваліся нейкія нядобрая справы: я гэта адчуваў.

Я ішоў, апусціўшы галаву, раздумваючы, як раптам рэзкі голас аклікнуў мяне па прозвішчу. Гляджу — перада мною стаіць чалавек, на добрым падпітку, пахістваючыся, адзеты даволі чыста, але ў паношаным шынялі і ў зашмальцаванай шапцы. Твар вельмі знаёмы. Я пачаў узірацца. Ён падміргнуў мне і іранічна ўсміхнуўся:

— Не пазнаеш?

Раздзел V

— А! Ды гэта ты, Маслабоеў! — ускрыкнуў я, раптам пазнаўшы ў ім былога школьнага таварыша, яшчэ па губернскай гімназіі, — ну, сустрэча!

— Так, сустрэча! Гадоў шэсць не бачыліся. Ці то бачыліся, але ваша правасхадзіцельства не ўдастоівала позіркам-с. Вы ж генералы-с, літаратурныя, значыць-с!.. — Прамаўляючы гэта, ён насмешліва ўсміхаўся.

— Ну, браце Маслабоеў, гэта ты хлусіш, — перапыніў я яго. — Па-першае, генералы, хаця б і літаратурныя, і на выгляд такія не бываюць, як я, а па-другое, дазволь табе сказаць, я сапраўды прыпамінаю, што разы два сустракаў цябе на вуліцы, ды ты сам, відаць, пазбягаў мяне, а мне што ж падыходзіць, калі бачу, чалавек пазбягае. І ведаеш, што я думаю? Не будзь ты цяпер нападнітку, ты бы і цяпер мяне не аклікнуў. Ці не праўда? Ну, добры дзень! Я, браце, вельмі, вельмі рады, што цябе сустрэў.

— Сапраўды! А не кампраметую я цябе маім... *не тым выглядам?* Ну, ды няма чаго аб гэтым распытваць; гэта не так важна; я, брат Ваня, заўсёды помню, які ты быў добры хлапчына. А памятаеш, цябе за мяне адлупцавалі? Ты змоўчаў, а мяне не выдаў, а я, замест удзячнасці, тыдзень з цябе ж кпіў. Бязгрэшная ты душа! Здароў, душа мая, здароў! (Мы пацалаваліся.) Я ж ужо колькі гадоў адзін мучуся, — дзень ды ноч — суткі прэч, а старое не забыўся. Не забываецца! А ты як, ты як?

— Ды што я, і я адзін мучуся...

Ён доўга пазіраў на мяне з глыбокім пачуццём расслабленага ад гарэлкі чалавека. Урэшце, ён і сапраўды быў надзвычай добры чалавек.

— Не, Ваня, ты не тое, што я! — прамовіў ён нарэшце трагічным тонам. — Я ж чытаў; чытаў, Ваня, чытаў!.. Ды паслухай: пагаворым шчыра! Спяшаешся?

— Спяшаюся; і прызнаюся табе, страшэнна заклапочаны адной справай. А вось як будзе лепей: дзе ты жывеш?

— Скажу! Але гэта не лепей; а ці сказаць, што лепш?

— Ну, што?

— А вось што! Бачыш? — І ён паказаў мне шыльду за дзесяць крокаў ад таго месца, дзе мы стаялі, — бачыш: кандытарская і рэстаран, ці прасцей — рэстарацыя, але месца добрае. Папярэджу, памяшканне прыстойнае, а гарэлка, і не кажы! З Кіева пешшу прыйшла! Піў, вельмі шмат піў, ведаю; а мне дрэннага тут і не могуць падаць. Ведаюць Піліпа Піліпавіча. Я ж Піліп Піліпавіч. Што? Усміхаешся? Не, ты дай мне дагаварыць. Цяпер чвэртка дванаццатай, толькі што глядзеў, ну дык роўна ў трыццаць пяць хвілін на дванаццатую я цябе і адпушчу. А тым часам муху прыдушым. Дваццаць хвілін на старога сябра, — ідзе?

— Калі толькі дваццаць хвілін, то ідзе; бо, душа мая, далібог, справа...

— А ідзе, дык ідзе. Толькі вось што, два словы напачатку: твар у цябе нехарошы, нібыта толькі што табе вельмі дапяклі, праўда?

— Праўда.

— Вось гэта ж я і бачу. Я, браце, цяпер у фізіянамістыку кінуўся, таксама занятак! Ну, то хадзем, пагаворым. За дваццаць хвілін, па-першае, паспею глынуць адмірала Чаінскага і прапушчу бярозаўкі, потым зоркавай, потым памяранцавай, потым *parfait amour**, а потым яшчэ што-небудзь выштукую. П'ю, брат! Толькі на святы перад абедняй і чысты. А ты хоць і не пі. Мне проста ты сам патрэбны. А вып'еш, асаблівую высакароднасць душы засведчыш. Хадзем! Збалбатнём па колькі слоў, ды і зноў гадоў на дзесяць у розныя бакі. Я, брат, табе, Ваня, не пара!

— Ну, ды ты не балбачы, а хутчэй пойдзем. Дваццаць хвілін твае, а там і пусці.

У рэстарачню можна было патрапіць, падняўшыся па драўлянай двухкаленчатай лесвіцы з ганачкам на другі паверх. Але на лесвіцы мы раптам сутыкнуліся з двума моцна падпітымі панамі. Ubачыўшы нас, яны, пахістваючыся, саступілі ўбок.

Адзін з іх быў зусім малады і маладжавы хлопец, яшчэ безбароды, з ледзь прыкметнымі вусікамі і з узмоцнена дурнаватым выразам твару. Адзеты ён быў франтам, але неяк смешна: быццам бы ён быў у чужым касцюме, з дарагімі пярсцёнкамі на пальцах, з дарагою шпількай у гальштуку і надзвычай па-дурному прычасаны, з нейкім кокам. Ён увесь час усміхаўся і хіхікаў. Таварыш яго быў ужо гадоў пяцідзесяці, тоўсты, пузаты, апануты даволі нядбайна, таксама з вялікаю шпількай у гальштуку, лысы і пляшывы, з азызлым, п'яным і рабаціністым тварам і з акул'ярамі на носе, падобным на гузічак. Выраз гэтага твару быў злы і пачуццёвы. Агідныя, злыя і падазроныя вочы заплылі тлушчам і пазіралі, як са шчылінак. Відаць, яны абодва ведалі Маслабоева, але пузан пры сустрэчы з намі скрывіў прыкрыю, хаця і імгненную гры-

---

* Літаральна: цудоўнае каханне (*фр.*).

масу, а малады так і заўсміхаўся лісліва-салодкай усмешкаю. Ён нават зняў шапку. Ён быў у шапцы.

— Даруйце, Піліп Піліпыч, — прамармытаў ён, дагодліва пазіраючы на яго.

— А што?

— Вінаваты-с... таго-с... (ён пстрыкнуў па каўнерыку). Там Мітрошка-с сядзіць. Дык ён, выходзіць, Піліп Піліпыч-с, падлюга-с.

— Ды што такое?

— Ды ўжо так-с... А яму вось (ён кіўнуў на таварыша) на мінулым тыдні, з-за таго самага Мітрошкі-с, у непрыстойным месцы мору ў смятане вымазалі-с... кхі!

Таварыш з крыўдаю штурхануў яго локцем.

— А вы б з намі, Піліп Піліпыч, паўтузіна распілі-с, у Дзюсо-с, загадаеце спадзявацца-с?

— Не, бацюхна, цяпер нельга, — адказаў Маслабоеў. — Справа ёсць.

— Кхі! І ў мяне невялічкая справа ёсць, да вас-с... — Таварыш зноў падштурхнуў яго локцем.

— Пасля, пасля!

Маслабоеў чамусьці стараўся не глядзець на іх. Але як толькі мы ўвайшлі ў першы пакой, праз які, па ўсёй яго даўжыні, цягнуўся даволі чысты прылавак, увесь застаўлены закуссю, чарэневымі пірагамі, расцягаямі і графінамі з настойкамі розных колераў, як Маслабоеў хутка адвёў мяне ў куток і сказаў:

— Малады — гэта купецкі сын Сізабрухаў, сын вядомага лабазніка, атрымаў паўмільёна пасля бацькі і цяпер гуляе. У Парыж ездзіў, грошай там безліч лягнуў, там бы, магчыма, і ўсё прасадзіў, ды пасля дзядзькі яшчэ спадчыну атрымаў і вярнуўся з Парыжа; дык тут ужо і дабівае астатнюю. Праз год недзе ён, вядома, будзе хадзіць з торбаю. Дурны як гусь — і па першых рэстаранах, і ў склепах ды шынках, і па актрысах, і ў гусары прасіўся — прашэнне пісаў. Другі, што пажылы, — Архіпаў, таксама штосьці нахштальт купца ці аканом, ба-дзяўся і па водкупах; прайдоха, шэльма і цяперашні таварыш Сізабрухава, Юда і Фальстаф, усё разам, двухразовы банкрут і да агіднасці пажадлівае стварэнне, з рознымі вычварамі. У гэтым плане я ведаю за ім адну крымінальную справу; вык-руціўся. Таму ёсць прычына, чаму я цяпер вельмі рады, што

сустрэў яго тут; я яго чакаў... Архіпаў, вядома, абдзірае Сізабрухава. Шмат розных закуткаў ведае, тым і дарагі для такіх вась юнакоў. Я, брат, на яго ўжо даўно зубы вастру. Вострыць на яго зубы і Мітрошка, вунь той малайцаваты хлопец, у багатай паддзёўцы, — там, каля акна стаіць, цыганскі твар. Ён коньмі гандлюе і з усімі тутэйшымі гусарамі знаёмы. Я табе скажу, такі махляр, што ў цябе на вачах фальшывую паперку будзе рабіць, а ты, хаця і бачыў, а ўсё-такі яе размянеш яму. Ён у паддзёўцы, праўда ў аксамітнай, і падобны на славянафіла (ды гэта, па-мойму, яму і пасуе), а прыбярэ ты яго зараз у шыкоўны фрак і да таго падобнае, завядзі яго ў англійскі клуб ды скажы там: вась гадзіны за графа і прымаць будуць, — і ў віст згуляе, і гаварыць па-графску будзе, і не здагадаюцца; абдурыць. Ён дрэнна скончыць. Дык вась гэты Мітрошка на пузана дужа зубы вострыць, бо ў Мітрошкі цяпер тонка, а пузан у яго Сізабрухава адбіў, ранейшага сябрука, з якога ён яшчэ не паспеў шэрстку састрыгчы. Калі яны сышліся цяпер у рэстаранцы, дык тут, відаць, нейкая штука была. Я нават ведаю якая і мяркую, што Мітрошка, а не хто-небудзь іншы, паведаміў мне, што Архіпаў с Сізабрухам будучы тут і шнараць па гэтых мясцінах з-за нейкай агіднай справы. Нянавісцю Мітрошкі да Архіпава я хачу пакарыстацца, таму што маю свае прычыны; ды і з'явіўся я тут амаль што з-за гэтай прычыны. Аднак жа выгляду не хачу Мітрошку паказаць, ды і ты на яго не заглядвайся. А калі будзем выходзіць адсюль, то ён, напэўна, сам да мяне падыдзе і скажа тое, што мне трэба... А цяпер хадзем, Ваня, вунь у той пакой, бачыш? Ну, Сцяпан, — працягвай ён, звяртаючыся да слугі, — разумееш, што мне трэба?

— Разуваю-с.

— І задаволіш?

— Задаволю-с.

— Задаволь. Сядай, Ваня. Ну, што ты на мяне так пазіраеш? Я ж бачу, ты на мяне пазіраеш! Здзіўляешся? Не здзіўляйся. Усё можа з чалавекам здарыцца, што нават і не снілася яму ніколі, і асабліва тады... ну, ды хоць тады, калі мы з табою зубрылі Карнелія Непата! Вось што, Ваня, вер аднаму: Ма-слабоеў хаця і збіўся з дарогі, ды сэрца ў ім тое ж засталася, а перамяніліся толькі абставіны! Я хаця і ў брудзе, ды не

горшы за іншых. І лекарам хацеў стаць, і ў настаўнікі айчыннай славеснасці рыхтаваўся, і пра Гоголя артыкул напісаў, і ў золатапрамыслоўцы хацеў, і ажаніцца збіраўся — жывая душа абаранка хоча, і яна згаджалася, хаця ў доме такая раскоша, што няма чым кошку з хаты выманіць. Я ўжо да вясельнай цырымоніі і боты добрыя пазычаць хацеў, бо ў самога ўжо паўтара года на дзірках... Ды і не ажаніўся. Яна за настаўніка выйшла, а я пачаў у канторы служыць, дакладней, не ў камерцыйнай канторы, а так, проста ў канторы. Ну, тут пайшла музыка не тая. Праляцелі гады, і цяпер хаця і не служу, але грошыкі нажываю проста: хабар бяру і за праўду стаю; маладзец супраць авец, а супраць малайца — сам аўца. Правіла прытрымліваюся: ведаю, напрыклад, што адзін у полі не воін, і — справу раблю. Справы ж мае, больш за ўсё, паднаготныя... разумееш?

— Ды ці не сышчык ты ўжо які-небудзь?

— Не, не тое каб сышчык, а справамі некаторымі займаюся, часткова і афіцыйна, часткова і па ўласным прызванні. Вось што, Ваня: гарэлку п'ю. А паколькі розум я ніколі не прапіваў, то ведаю і маё будучае. Час мой прайшоў, чорнага сабаку не адмыеш да белага. Адно скажу: калі б ува мне не існаваў яшчэ чалавек, не падышоў бы я сёння да цябе, Ваня. Праўда твая, сустракаў я цябе, бачыў і раней шмат разоў хацеў падысці, ды ўсё не адважваўся, усё адкладваў. Не варты я цябе. І праўду ты сказаў, Ваня, што калі і падышоў, дык толькі таму, што ап'яnelы. І хаця ўсё гэта найвялікшае глупства, але мы пра мяне закончым. Давай лепей пра цябе гаварыць. Ну, душа: чытаў! Чытаў, вась жа і я прачытаў! Я, дарагі мой, пра твайго першынца гавару. Як прачытаў — я, браце, ледзь прыстойным чалавекам не зрабіўся! Ледзь было; ды толькі добра падумаў і вырашыў лепш застацца непрыстойным чалавекам. Вось так...

І доўга яшчэ ён мне гаварыў. Ён п'янеў усё больш і больш і пачаў дужа замілоўвацца, ледзь не да слёз. Маслабоеў быў заўсёды добрым хлопцам, але заўсёды хітры і развіты неяк не па гадах; хітры, пранырлівы, пралаза і кручок яшчэ ад самай школы, але, па сутнасці, чалавек не без сэрца; загінуўшы чалавек. Такіх людзей сярод рускага люду шмат. Даволі часта яны бываюць з вялікімі здольнасцямі; але ўсё гэта ў іх неяк пераблытваецца, да таго ж яны могуць свядома пайсці

супраць свайго сумлення з-за слабасці пэўных рыс характару, і не толькі заўсёды гінуць, але і самі зараней ведаюць, што ідуць да пагібелі. Маслабоеў, дарэчы, утапіўся ў гарэлцы.

— Цяпер, дружа, яшчэ адно слова, — працягваў ён. — Чуў я, як твая слава напачатку прагрымела; чытаў потым на цябе розныя крытыкі (праўда, чытаў; ты думаеш, я ўжо нічога не чытаю); сустракаў цябе потым у дзіравых брудных ботах, без галёш, у паламаным капелюшы і пра сёе-тое здагадаўся. Журналістыкай цяпер зарабляеш?

— Так, Маслабоеў.

— Значыць, у паштовыя клячы запісаўся?

— Падобна на тое.

— Ну, дык на гэта я, браце, вось што скажу: піць лепш! Я вось нап’юся, лягу сабе на канапу (а ў мяне канапа цудоўная, на спружынах) і думаю, што вось я, напрыклад, які-небудзь Гамер або Дант, ці які-небудзь Фрыдрых Барбаруса, — бо ўсё ж можна сабе ўявіць. Ну, а табе нельга ўяўляць сабе, што ты Дант ці Фрыдрых Барбаруса, па-першае, таму што ты хочаш быць сам па сабе, а па-другое, таму што табе ўсякае хаценне забаронена, бо ты паштовая кляча. У мяне ўяўленне, а ў цябе сапраўднасць. Паслухай жа шчыра і прама, па-братняму (а не дык на дзесяць гадоў пакрыўдзіш і ўнізіш мяне), — ці не трэба грошы? Ёсць. Ды ты не крывіся. Грошы вазьмі, разлічыся з антрэпрэнёрамі, скінь хамут, потым забяспеч сабе цэлы год жыцця і садзіся за любімую думку, пішы вялікі твор! А? Што скажаш?

— Слухай, Маслабоеў! Брацкую тваю прапанову цаню, але нічога не магу цяпер адказаць, — а чаму — доўга расказваць. Ёсць абставіны. Зрэшты, абяцаю: усё раскажу табе потым, па-братняму. За прапанову дзякуй: абяцаю, што прыйду да цябе і прыйду шмат разоў. Але вось у чым справа: ты са мною шчыра, а таму і я адважваюся прасіць у цябе парады, тым больш што ты ў гэтых справах мастак.

І я раскажаў яму ўсю гісторыю Сміта і яго ўнучкі, пачынаючы ад самай кандытарскай. Дзіўная рэч: калі я расказваў, мне па вачах яго падалося, што ён сёе-тое з гэтай гісторыі ведае. Я запытаўся ў яго аб гэтым.

— Не, не тое, — адказаў ён. — Зрэшты, тое-сёе пра Сміта я чуў, што памёр нейкі стары ў кандытарскай. А пра мадам Бубнаву я сапраўды сёе-тое ведаю. З гэтай дамы я ўжо два

месяцы таму назад садраў хабар. Je prends mon bien, ou je le trouve* і толькі ў гэтым сэнсе падобны на Мальера. Але хача я і садраў з яе сто рублёў, усё-такі я тады даў сабе слова скруціць яе ўжо не на сто, а на пяцьсот рублёў. Агідная баба! Недазвольнымі справамі займаецца. Яно б нічога, ды часамі ўжо вельмі да благога даходзіць. Ты не лічы мяне, калі ласка, Дон-Кіхотам. Справа ж у тым, што мне можа добра перапасці, і калі я, паўгадзіны таму назад, Сізабрухава сустрэў, то вельмі ўсцешыўся. Сізабрухава, відаць, сюды прывялі, і прывёў яго пузан, а паколькі я ведаю, якімі справамі найбольш пузан займаецца, то і раблю вывад... Ну, ды ўжо я яго злаўлю! Я вельмі рады, што ад цябе пра гэтую дзяўчынку пачуў; цяпер я на другі след выйшаў. Я ж, браце, рознымі прыватнымі камісіямі займаюся, ды яшчэ з якімі людзьмі знаёмы! Займаўся не так даўно я адной справай, для аднаго князя, дык я табе скажу — такая справа, што ад гэтага князя і чакаць нельга было. А то, хочаш, другую гісторыю пра мужаву жонку раскажу? Ты, браце, прыходзь да мяне, я табе такіх сюжэтаў нарыхтаваў, калі ты апішаш, дык не павераць табе...

— А якое прозвішча ў таго князя? — перабіў я яго, прадчуваючы штосьці.

— А навошта табе? Калі ласка: Валкоўскі.

— Пётр?

— Ён. Ты знаёмы?

— Знаёмы, ды не вельмі. Ну, Маслабоеў, я з-за гэтага пана да цябе не раз наведваюся, — сказаў я, устаючы, — ты мяне страшэнна зацікавіў.

— Вось бачыш, стары прыяцель, наведвайся колькі захочаш. Казкі я ўмею расказваць, але ж да пэўнай мяжы, — разумееш? А не, дык крэдыт і гонар згубіш, дзелавы, вядома, ну і да таго падобнае.

— Ну, наколькі гонар дазволіць.

Я быў нават усхваляваны. Ён гэта заўважыў.

— Ну, што ж цяпер скажаш мне пра тую гісторыю, якую я зараз табе раскажаў. Прыдумаў ты што ці не?

— Пра тваю гісторыю? А вось пачакай мяне дзве хвілінкі; я разлічуся.

---

* Я бяру сваё дабро там, дзе знаходжу яго (фр.).

Ён пайшоў да буфета і там, нібыта выпадкова, раптам апынуўся каля таго хлопца ў паддзёўцы, якога так бесцырымонна называлі Мітрошкам. Мне падалося, што Маслабоеў ведаў яго трохку больш, чым сам прызнаваўся мне. Ва ўсякім выпадку, было відаць, што сьшліся яны цяпер не першы раз. Мітрошка на выгляд быў хлопец даволі арыгінальны. У сваёй паддзёўцы, у шаўковай чырвонай кашулі, з рэзкімі, але гожымі рысамі твару, яшчэ даволі маладжавы, смуглявы, са смелым зіхатлівым позіткам, ён рабіў уражанне, якое і не адштурхоўвала і выклікала цікаўнасць. Жэст яго быў нежак роблена зухаваты, а разам з тым, у гэтую вось хвіліну, ён, мабыць, стрымліваў сябе, найбольш жадаючы сабе надаць выгляд надзвычайнай дзелавітасці і самавітасці.

— Вось што, Ваня, — сказаў Маслабоеў, вярнуўшыся да мяне, — прыходзь жа ты сёння да мяне ў сем гадзін, дык я, магчыма, сёе-тое і скажу табе. Адзін жа я, як бачыш, нічога не значу; раней значыў, а цяпер толькі п’яніца і адышоў ад спраў. Але ў мяне засталіся ранейшыя стасункі; магу пра сёе-тое даведацца, з рознымі тонкімі людзьмі перанюхацца; гэтым і бяру; праўда, у вольны, гэта значыць цвярозы, час і сам сёе-тое раблю, таксама праз знаёмых... больш разведваннем... Ну, ды што тут! Даволі... Вось і адрас мой: на Шасцілавачнай. А цяпер, браце, я ўжо занадта пракіс. Перакулю яшчэ залатую, ды і дахаты. Паляжу. Прыйдзеш — з Аляксандрай Сямёнаўнай пазнаёмлю, а будзе час, пра паэзію пагаворым.

— Ну, а пра тое?

— Ну, і пра тое, магчыма.

— Мабыць, прыйду, напэўна прыйду...

Раздзел VI

Ганна Андрэёна ўжо даўно чакала мяне. Тое, што я ўчора сказаў ёй пра запіску Наташы, моцна яе зацікавіла, і яна чакала мяне аж з самай раніцы, ва ўсякім выпадку, гадзін у дзесяць. Калі ж я з’явіўся да яе ў дзве гадзіны папаўдні, то бедная старая ледзь не страціла прытомнасць ад пакут чакання. Да таго ж ёй вельмі хацелася расказаць мне пра свае новыя надзеі, што нарадзіліся ў яе ўчора, і пра Мікалая Сяргеевіча, які яшчэ ўчора заняджуаў, стаў пануры, але ў той жа час і нейкі асабліва з ёю пяшчотны. Калі я з’явіўся, яна

сустрэла мяне з незадаволеным і халодным тварам, ледзь цадзіла праз зубы і не праявіла ніякай цікаўнасці, бадай што, ледзь не прамовіла: «Чаго прыйшоў? І ахвота табе, бацюхна, кожны дзень цягацца». Яна злавалася за позні прыход. Але я спяшаўся і таму, не марудзячы, расказаў ёй усю ўчарашнюю сцэну ў Наташы. Як толькі бабулька пачула аб наведванні старэйшага князя і аб урачыстай яго прапанове, як адразу ж зляцела з яе ўся напускная хандра. Не хапае мне слоў апісаць, як яна ўзрадавалася, нават трошку разгубілася, хрысцілася, плакала, адбівала перад абразом зямныя паклоны, абдымала мяне і хацела адразу ж бегчы да Мікалая Сяргеевіча і паведаміць яму пра сваю радасць.

— Ды што ты, бацюхна, ён жа ўсё гэта ад розных уніжэнняў і абразаў хандрыць, а вось цяпер даведаецца, што Наташы сапраўды зроблена прапанова, дык тут жа на ўсё забудзецца.

Ледзь-ледзь я адгаварыў я. Добрая бабулька, нягледзячы на тое, што дваццаць пяць гадоў пражыла з мужам, яшчэ дрэнна ведала яго. Ёй таксама страшэнна захацелася зараз жа паехаць са мною да Наташы. Я растлумачыў ёй, што Мікалай Сяргеевіч не толькі, магчыма, не ўхваліць яе ўчынак, але яшчэ гэтым мы нашкодзім усёй справе. Ледзьве яна адумалася, але пратрымала мяне яшчэ лішнія паўгадзіны і ўвесь час гаварыла толькі сама. «З кім жа я цяпер застануся, — гаварыла яна, — з такой радасцю ды седзячы адна дома?» Нарэшце я пераканаў яе адпусціць мяне, давёўшы ёй, што Наташа ўжо даўно чакае мяне не дачакаецца. Старая перахрысціла мяне некалькі разоў на дарогу, перадала асобнае блаславенне Наташы і ледзь не заплакала, калі я рашуча адмовіўся прыйсці ў той жа дзень яшчэ раз, вечарам, калі з Наташай не здарыцца нічога асаблівага. Мікалая Сяргеевіча на гэты раз я не бачыў: ён не спаў усю ноч, скардзіўся на галаўны боль, на тое, што яго праймаюць дрыжкі, і цяпер спаў у сваім кабінце.

Наташа таксама чакала мяне ўсю раніцу. Калі я ўвайшоў, яна, як заўсёды, хадзіла па пакоі, склаўшы рукі і аб нечым думала. Нават і цяпер, калі я ўспамінаю пра яе, я ўяўляю яе не іначай, як заўсёды адну ў бедным пакойчыку, у роздуме, пакінутую, у трывожным чаканні, са складзенымі рукамі, з апушчанымі ўніз вачамі, яна бязмэтна хадзіла ўзад і ўперад.

Яна ціха, усё яшчэ працягваючы хадзіць, спыталася, чаму я так позна? Я кораценька расказаў ёй усе мае прыгоды, але

яна амаль што і не слухала мяне. Было прыкметна, што яна нечым вельмі заклапочана. «Што новага?» — спытаўся я. «Новага нічога», — адказала яна, але з такім выглядам, па якім я адразу ж здагадаўся, што новае ў яе ёсць і што яна для таго і чакала мяне, каб расказаць гэта новае, але, як заўсёды, раскажа не зараз, а калі я буду адыходзіць. Так заўсёды ў нас было. Я ўжо прывык да гэтага і чакаў.

Мы, вядома ж, пачалі размову аб учарашнім. Мяне асабліва ўразіла тое, што мы абсалютна сыходзімся з ёю ў нашых уражаннях пра старога князя: ён ёй абсалютна не падабаўся, значна больш не падабаўся, чым учора. І калі мы перабралі па дэталях увесь яго ўчарашні візіт, Наташа раптам сказала:

— Паслухай, Ваня, а так заўсёды ж бывае, што вось калі спачатку чалавек не спадабаецца, дык гэта ўжо амаль прыкмета, што ён абавязкова спадабаецца потым. Ва ўсякім выпадку, так заўсёды было са мною.

— Дай Божа, каб было так, Наташа. Да таго ж вось маё меркаванне і канчатковае: я ўсё перабраў і прыйшоў да высновы, што хаця князь, магчыма, і езуітнічае, але пагаджаецца ён на ваш шлюб сапраўды і сур'ёзна.

Наташа спынілася пасярэдзіне пакоя і строга глянула на мяне. Увесь твар яе перамяніўся; нават губы злёгка ўздрыгнулі.

— Ды няўжо ж ён мог у *такім* выпадку пачаць хітравец і... хлусіць? — спыталася яна з ганарыстым неўразуменнем.

— Вось-вось, то-та ж! — падтакнуў хуценька я.

— Вядома ж, не хлусіў. Мне здаецца, і думаць аб гэтым не трэба. Нельга нават і зачапіцца за якую-небудзь хітрасць. І, нарэшце, што ж я такое ў яго вачах, каб да такой ступені смяяцца з мяне? Няўжо чалавек можа быць здатны на такую крыўду?

— Вядома, вядома! — пацвердзіў я, а сам падумаў: «Ты, мабыць, аб гэтым толькі і думаеш цяпер, ходзячы па пакоі, мая бедненькая, і, магчыма, яшчэ больш сумняваешся, чым я».

— Ах, як жа мне хочацца, каб ён хутчэй вярнуўся! — сказала яна. — Цэлы вечар хацеў праседзець у мяне, і тады... Мабыць, вельмі важныя справы, калі ўсё кінуў ды паехаў. Ці не ведаеш якія, Ваня? Ці не чуў што-небудзь?..

— А Бог яго ведае. Ён жа ўсё грошы нажывае. Я чуў, учэстак у нейкім падрадзе тут, у Пецярбургу, бярэ. Мы, Наташа, у справах нічога не разумеем.

— Вядома, не разумеем. Алёша гаварыў учора пра нейкае пісьмо.

— Паведамленне якое-небудзь. А быў Алёша?

— Быў.

— Рана?

— У дванаццаць гадзін: ды ён жа доўга спіць. Пасядзеў. Я прагнала яго да Кацярыны Фёдараўны; нельга ж, Ваня.

— А хіба ён сам не збіраўся туды?

— Не, і сам збіраўся...

Яна хацела штосьці яшчэ дадаць і змоўкла. Я пазіраў на яе і чакаў. Твар у яе быў маркотны. Я і спытаўся б у яе, ды яна вельмі ж ужо не любіла распытванняў.

— Дзіўны гэты хлопчык, — сказала яна нарэшце, злёгка скрывіўшы рот і як быццам бы стараючыся не глядзець на мяне.

— А што! Мабыць, у вас што-небудзь было?

— Не, нічога; так... Ён быў, зрэшты, і мілы... Толькі ўжо...

— Вось цяпер усе яго беды і клопаты скончыліся, — сказаў я.

Наташа пільна і дапытліва зірнула на мяне. Ёй, магчыма, самой хацелася б адказаць мне: «Няшмат жа было ў яго бед і клопатаў і раней»; але ёй падалося, што ў маіх словах тая ж думка, яна і надзьмулася.

Зрэшты, тут жа зноў стала і прыветлівая, і ласкавая. На гэты раз яна была надзвычай ціхмяная. Я праседзеў у яе больш за гадзіну. Яна вельмі непакоілася. Князь палохаў яе. Я зразумеў па некаторых яе пытаннях, што ёй вельмі хацелася б ведаць дакладна, якое ўчора яна зрабіла на яго ўражанне? Ці так, як трэба, яна сябе паводзіла? Ці не занадта яна выказала перад ім сваю радасць? Ці не занадта была крыўдлівая? Або, наадварот, ужо занадта памяркоўная? Не падумаў бы ён што-небудзь? Не высмеяў бы? Ці не адчуў ён пагарды да яе?.. Ад гэтай думкі шчокі яе загарэліся чырванню.

— Няўжо можна так хвалявацца толькі з-за таго, што дрэнны чалавек што-небудзь падумае? Ды хай сабе думае! — сказаў я.

— Чаму ж ён дрэнны? — спыталася яна.

Наташа была надумлівая, але чыстая сэрцам і шчырая. Надумліवासць яе была з чыстай крыніцы. Яна была гордая, нават высакародна гордая, і не магла перанесці, калі тое,

што лічыла вышэй за ўсё, было б выстаўлена ў яе вачах на пасмешышча. На пагарду нізкага чалавека яна, вядома, адказала б толькі пагардай, але ўсё-такі сэрца яе збалела б за насмешку з таго, што лічыла святыняй, хто б ні смяяўся. Не ад недахопу цвёрдасці адбывалася гэта. Адбывалася часткова і ад занадта малога ведання свету, ад нязвыкласці да людскога атачэння, ад замкнутасці ў сваім куце. Яна ўсё жыццё пражыла ў сваім куце, амаль не выходзячы з яго. І, нарэшце, уласціваць самых дабрадушных людзей, якая, магчыма, перайшла да яе ад бацькі, — захваліць чалавека, настойліва лічыць яго лепшым, чым ён ёсць на самой справе, з гарачкі перабольшваць у ім усё добрае — было ў ёй развіта ў высокай ступені. Цяжка такім людзям потым расчароўвацца; яшчэ цяжэй, калі адчуваеш, што сам вінаваты. Навошта чакаў больш, чым могуць даць? А такіх людзей чакае штохвіліннае такое расчараванне. Найлепш, калі яны спакойна сядзяць у сваіх кутках і не выходзяць на святло; я нават заўважыў, што яны сапраўды любяць свае куткі так моцна, што нават дзічэюць у іх. Зрэшты, Наташа перанесла шмат няшчасцяў, шмат абразаў. Гэта была ўжо хворая істота, і яе нельга вінаваціць, калі толькі ў маіх словах ёсць абвінавачванне.

Але я спяшаўся і ўстаў, каб пайсці. Яна здзівілася і ледзь не заплакала, што я адыходжу, хаця ўвесь час, пакуль я сядзеў, не праўляла да мяне ніякай асаблівай пяшчоты, наадварот, нават была са мною як быццам бы больш халодная, чым заўсёды. Яна гарача пацалавала мяне і неяк доўга глядзела мне ў вочы.

— Паслухай, — сказала яна, — Алёша быў сёння вельмі смешны і нават здзівіў мяне. Ён быў вельмі мілы, вельмі шчаслівы на выгляд, але ўляцеў такім матыльком, такім фатам, усё перад люстэркам круціўся. Ужо занадта ён без цырымоніі цяпер... ды і пасядзеў жа нядоўга. Уяві: мне цукерак прывёз.

— Цукерак? Што ж, гэта вельмі міла і прастадушна.

— Ах, якія вы абодва! Вось ужо і пайшлі цяпер назіраць адзін за адным, шпіёнці, твары адзін аднаго вывучаць, патаемныя думкі на іх чытаць (а нічагусенькі вы ў іх не разумеце!). Яшчэ ён нічога. Ён вясёлы і па-ранейшаму школьнік! А ты ж, ты ж!

І заўсёды, калі Наташа мяняла тон і падыходзіла, бывала, да мяне ці са скаргаю на Алёшу, ці для вырашэння якіх-не-

будзь далікатных непаразуменняў, ці з якім-небудзь сакрэтам і жаданнем, каб я зразумеў яго з паўслова, то, памятаю, яна заўсёды пазірала на мяне, ашчэрыўшы зубкі і як бы вымольваючы, каб я абавязкова вырашыў як-небудзь так, каб ёй адразу ж стала лягчэй на сэрцы. Але памятаю таксама, я ў такіх выпадках заўсёды пачынаў гаварыць сурова і рэзка, быццам бы прабіраючы кагосьці, і рабілася гэта ў мяне абсалютна нязмушана, але заўсёды ўдавалася. Суровасць і важкасць мая былі дарэчы, здаваліся больш аўтарытэтнымі, а чалавек жа часамі адчувае неадольную патрэбу, каб яго хто-небудзь параспёк. Ва ўсякім выпадку, Наташа адыходзіла ад мяне часам абсалютна сучешаная.

— Не, разумееш, Ваня, — працягвала яна, трымаючы адну сваю ручку на маім плячы, другою сціскаючы мне руку, а вочкамі падлашчваючыся ў маіх вачах, — мне падалося, што ён быў неяк мала прасякнуты... ён выглядаў ужо такім тагі*, ведаеш, нібыта дзесяць гадоў жанаты, але ўсё яшчэ прыязны з жонкаю чалавек. Ці не занадта рана?.. Смяяўся, круціўся, але як быццам бы гэта ўсё да мяне толькі так, толькі ўжо часткова адносіцца, а не так, як раней... Вельмі спяшаўся да Кацярыны Фёдараўны... Я яму нешта гавару, а ён не слухае або пра іншае загаворвае, ведаеш, гэтая дрэнная, велікасвецкая звычка, ад якой мы з табою яго так адвучвалі... Але што я! Вось і пайшла, вось і пачала! Ах, якія мы ўсе патрабавальныя, Ваня, якія капрызлівыя дэспаты! Толькі цяпер бачу! Пустой перамены на твары чалавеку не даруем, а ў яго ж толькі Бог ведае ад чаго перамяніўся твар! Ты правільна, Ваня, цяпер дакараў мяне! Гэта я адна ва ўсім вінаватая! Самі сабе нягоды ствараем, ды яшчэ скардзімся... Дзякуй, Ваня, ты мяне зусім сучешыў. Ах, каб жа ён сёння прыехаў! Ды што там! Бадай яшчэ разлуецца за ўчарашняе.

— Ды няўжо вы пасварыцца паспелі! — выгукнуў я са здзіўленнем.

— Што ты, зусім не! толькі я была крыху маркотная, а ён з вясёлага стаў раптам задуманым і, мне падалося, суха са мной развітаўся. Ды я пашлю па яго... Прыходзь і ты, Ваня, сёння.

— Абавязкова, калі толькі не затрымае адна справа.

---

* Мужам (фр.).

- Ну вось, якая там справа?
— Ды навязаў сабе! А ўрэшце, здаецца, прыйду.

Раздзел VII

Роўна ў сем гадзін я быў у Маслабоева. Ён жыў на Шасцілавачнай, у невялікім доме, у флігелі, у даволі неахайнай кватэры з трох пакояў, хаця не бедна мэбляваных. Відаць быў нават некаторы дастатак і ў той жа час надзвычайна безгаспадарлівацца. Мне адчыніла вельмі прыгожая дзяўчына гадоў дзевятнаццаці, вельмі проста, але вельмі міла адзетая, вельмі чысценькая і з найдабрэйшымі, вясёлымі вочкамі. Я адразу ж здагадаўся, што гэта і ёсць тая самая Аляксандра Сямёнаўна, пра якую ён учора мімаходзь успамянаў, запрашаючы мяне з ёю пазнаёміцца. Яна спыталася: хто я, і, пачуўшы прозвішча, сказала, што ён чакае мяне, але што цяпер спіць у сваім пакоі, куды мяне і павяла. Маслабоеў спаў на цудоўнай, мяккай канапе, накрыты сваім брудным шынялём, на скураной пацёртай падушцы пад галавою. Сон у яго быў вельмі чуйны; як толькі мы ўвайшлі, ён адразу ж выгукнуў маё імя.

— А! гэта ты? Чакаю. Зараз прыснілася, што ты прыйшоў і мяне будзіш. Значыць, у самую пару. Едзем.

— Куды едзем?

— Да дамы.

— Да якой? Навошта?

— Да мадам Бубнавай, затым, каб яе раскасіраваць. А якая прыгажунька! — працягнуў ён, звяртаючыся да Аляксандры Сямёнаўны, і нават пацалаваў кончыкі пальцаў, прыпомніўшы мадам Бубнаву.

— Ну ўжо пайшоў, выдумаў! — прамовіла Аляксандра Сямёнаўна, лічачы сваім абавязкам трохку раззлавацца.

— Незнаёмыя? Пазнаёмся, браце: вось Аляксандра Сямёнаўна, рэкамендую табе, гэта літаратурны генерал; іх толькі раз на год дарма аглядваюць, а ў іншы час — за грошы.

— Ну, вось дурніцу знайшоў. Вы яго, калі ласка, не слухайце, усё пасміхаецца з мяне. Якія яны генералы?

— Я пра тое вам і кажу, што асаблівыя. А ты, ваша правасхадзіцельства, не думай, што мы неразумныя; мы значна разумнейшыя, чым напачатку здаёмся.

— Ды не слухайце яго! Вечна ж засарамациць пры харошых людзях, бессаромнік. Хаця б у тэатр калі звазіў?

— Любіце, Аляксандра Сямёнаўна, хатнія свае... А ці не забыліся, што любіць трэба? Слоўка не забыліся? Тое, якому я вас вучыў?

— Вядома, не забылася. Глупства якое-небудзь значыць.

— Ну дык якое ж слоўка?

— Вось стану я сарамаціцца пры госцю. Яно, магчыма, сорам які значыць. Язык адсохні, калі скажу.

— Значыць, забыліся-с?

— А вось і не забылася; пенаты! Любіце вы свае пенаты... вось жа што выдумае! Можна, ніякіх пенатаў і не было; і за што іх любіць, га? Усё хлусіць!

— Затое ў мадам Бубнавай...

— Цьфу ты са сваёй Бубнавай! — і Аляксандра Сямёнаўна выбегла, страшэнна абураная.

— Пара! хадзем! Бывайце, Аляксандра Сямёнаўна!

Мы выйшлі.

— Давай, Ваня, па-першае, сядзем на гэтага рамізнiка. Так. А па-другое, я ўчора, як з табою развітаўся, сёе-тое яшчэ даведаўся і даведаўся ўжо не па здагадках, а зусім дакладна. Я яшчэ на Васільеўскім цэлюю гадзіну заставаўся. Гэты пузан — страшная шэльма, брудны, гадкі, з выкрутасамі і з рознымі подлымi густамі. Гэтая Бубнава даўно ўжо вядома сякімі-такімі падобнымі штучкамі. Днямі яна з адной дзяўчынкай з прыстойнага дома ледзь не папалася. Гэтыя кісейныя сукенкі, у якія яна прыбірала гэтую сіротку (ты ўчора раскажаш), не давалі мне спакою; таму што я сёе-тое ўжо да гэтага чуў. Учора я сёе-тое яшчэ разведаў, праўда, зусім выпадкова, але, здаецца, напэўна. Колькі гадоў дзяўчыныцы?

— На выгляд гадоў трынаццаць.

— А па росце менш. Ну, так яна і зробіць. Калі трэба, скажа адзінаццаць, а так — пятнаццаць. І паколькі ў нябогі ні заступніка, ні сям’і, то...

— Няўжо?

— А ты як думаў? Дык жа мадам Бубнава толькі са спакування не ўзяла б да сябе сіротку. А калі ўжо пузан туды панадзіўся, то ўжо гэта так. Ён з ёю ўчора раніцай бачыўся. А боўдзілу Сізабрухаву абяцаная на сённы прыгажуня, мужава жонка, чыноўніца і штаб-афіцэрка. Купецкія дзеці, з тых, што гуляюць, на такіх ахвочыя; заўсёды пра чын спытаюцца. Гэта як у лацінскай граматыцы, памятаеш: значэнню аддаецца

перавага перад канчаткам. А зрэшты, я яшчэ, здаецца, ад учарашняга п'яны. Ну, але Бубнава такімі справамі займацца не смей. Яна і паліцыю абдурьць хоча; але брэшаш! А таму я і папалохаю, бо яна ж ведае, што я па старой памяці... ну і рознае іншае — разумеш?

Я быў надзвычай уражаны. Усе гэтыя звесткі страшэнна мяне ўсхвалявалі. Я вельмі баяўся, што спознімся, і падганяў рамізніка.

— Не хвалюйся; меры прынятыя, — гаварыў Маслабоеў. — Там Мітрошка. Сізабрухаў яму паплаціцца грашмыма, а пузаты падлюга — натураю. Гэта яшчэ ўчора вырашана было. Ну а Бубнава на мой пай прыходзіцца... Таму яна не смей...

Мы прыехалі і спыніліся каля рэстарачыі; але чалавека, якога называлі Мітрошка, там не было. Загадаўшы рамізніку чакаць нас каля ганка рэстарачыі, мы пайшлі да Бубнавай. Мітрошка чакаў нас каля брамы. Вокны былі залітыя яркім святлом, чуўся п'яны, раскацісты смех Сізабрухава.

— Там яны ўсе, ужо з чвэрць гадзіны, — паведаміў Мітрошка. — Цяпер самы час.

— Ды як жа мы ўвойдем? — спытаўся я.

— Як госці, — запярэчыў Маслабоеў. — Яна мяне ведае; ды і Мітрошку ведае. Праўда, усё на замку, ды толькі не для нас.

Ён ціха пастукаў у браму, і яна адразу ж адчынілася. Адчыніў дворнік і пераміргнуўся з Мітрошкам. Мы ўвайшлі ціха; у доме нас не чулі. Дворнік правёў нас па лесвіцы і пастукаў. Яго аклікнулі; ён адказаў, што адзін: «маўляў, трэба-с». Адчынілі, і мы ўсе разам увайшлі. Дворнік знік.

— Ай, хто гэта? — закрычала Бубнава, п'яная і раскудлачаная, яна стаяла перад дзвярыма са свечкай у руках.

— Хто? — падхапіў Маслабоеў. — Як жа гэта вы, Ганна Трыфанаўна, дарагіх гасцей не пазнаеце? Хто ж, як не мы?.. Піліп Піліпыч.

— Ах, Піліп Піліпыч! гэта вы-с... дарагія госці... Ды як жа вы-с... я-с... нічога-с... калі ласка, сюды-с.

І яна зусім замітусілася.

— Куды сюды? Ды тут перагародка... Не, вы нас прымайце лепей. Мы ў вас халодненькага вып'ем, ды ці няма машэрачак?

Гаспадыня імгненна падбэдзёрылася.

— Ды для такіх дарагіх гасцей з-пад зямлі знайду; з кітайскай дзяржавы выпішу.

— Два словы, галубка Ганна Трыфанаўна: тут Сізабрухаў?

— Т-тут.

— Дык яго ж мне і трэба. Як жа гэта ён, падлюга, без мяне пасмеў п'янстваваць?

— Ды ён пра вас, відаць, не забыўся. Усё кагосьці чакаў, відаць, вас.

Маслабоеў штурхануў дзверы, і мы апынуліся ў невялікім пакоі, на два акны, з геранямі, плеченымі крэсламі і дрэнным фартэпіяна; усё, як варта было чакаць. Але яшчэ раней, чым мы ўвайшлі, яшчэ калі мы размаўлялі ў пярднім пакоі, Мітрошка знік. Я пасля даведаўся, што ён і не заходзіў, а чакаў за дзвярыма. Яму было каму потым адчыніць. Раскудлачаная і нарумяненая жанчына, якая выглядала ўчора раніцай з-за пояса Бубнавай, даводзілася яму кумою.

Сізабрухаў сядзеў на тоненькай канапцы пад чырвонае дрэва, перад круглым сталом, накрытым абрусам. На стале стаялі дзве бутэлькі цёплага шампанскага, бутэлька дрэннага рому; стаялі талеркі з кандытарскімі цукеркамі, пернікамі і арэхамі трох гатункаў. За сталом, насупраць Сізабрухава, сядзела агідная істота гадоў сарака, рабая, у чорнай тафцянай сукенцы, з бронзавымі бранзалетамі і брошкамі. Гэта была штаб-афіцэрка, мабыць, падробная. Сізабрухаў быў п'яны і вельмі задаволены. Пузатага яго спадарожніка з ім не было.

— Хіба так людзі робяць! — зароў на ўсё горла Маслабоеў, — а яшчэ да Дзюсо запрашае!

— Піліп Піліпыч, ашчаслівілі-с! — прамармытаў Сізабрухаў, з блазнаватым выглядам падымаючыся нам насустрач.

— П'еш?

— Даруйце-с.

— Ды ты не прабачайся, а запрашай гасцей. З табой пагуляць прыехалі. Вось прывёў яшчэ госця: прыяцель! — Маслабоеў паказаў на мяне.

— Рады-с, ці то ашчаслівілі-с... Кх!

— Бач, шампанскае называецца! На кіслую капусту падобнае.

— Крыўдзіце-с.

— Відаць, да Дзюсо ты і паказвацца не смееш; а яшчэ запрашае!

— Ён толькі што расказваў, што ў Парыжы быў, — падхапіла штаб-афіцэрка, — вось жа, відаць, хлусіць!

— Фядосся Ціцішна, не крыўдзіце-с. Былі-с. Ездзілі-с.

— Ну, ці такому мужыку ў Парыжы быць?

— Былі-с. Маглі-с. Мы там з Карпам Васільевічам вызначыліся. Карпа Васільевіча, вядома ж, ведаеце-с?

— А навошта мне ведаць твайго Карпа Васільевіча.

— Ды ўжо так-с... справа-с з палітыкі. А мы з ім там, у мястэчку Парыжы-с, у мадам Жубер-с, англіцкую труму разбілі-с.

— Што разбілі?

— Труму-с. Трума такая была, на ўсю сцяну да столі распасіралася; а Карп жа Васіліч такі п'яны, што з мадам Жубер-с нават па-руску загаварыў. Ён гэта ля трумы стаў, ды і абапёрся. А Жуберта і крычыць яму, па-свойску так: «Трума семсот франкаў каштуе, разаб'еш!» Ён усміхаецца ды на мяне пазірае; а я насупраць на канапе, і прыгажуня са мной, ды не такое рыла, як вось ентая-с, а с кіксам, дарэчы сказаць-с. Ён і крычыць: «Сцяпан Цярэнціч, а Сцяпан Цярэнціч! Папалам ідзе, ці як?» Я кажу: «Дзе!» — як ён кулаком па гэтай труме чахне — дзынь! Толькі асколкі пасыпаліся. Завішчала Жуберта, так у морду яму і лезе: «Што ты, разбойнік, куды прыйшоў?» (па-іхняму, значыць). А ён ёй: «Ты, гаворыць, мадам Жубер-с, грошы бяры, а нораву майму не перашкаджай», ды тут жа ёй шэсцьсот пяцьдзесят франкаў і адваліў. Паўсотні вытаргавалі-с.

У гэтую хвіліну страшны, пранізлівы крык пачуўся дзесьці за некалькімі дзвярыма, за два ці тры пакойчыкі ад таго, у якім мы былі. Я ўздрыгнуў і таксама закрычаў. Я пазнаў гэты крык: гэта быў голас Алены. Адразу ж следам за гэтым жаласным крыкам пачуліся крыкі, лаянка, валтузня і нарэшце ясныя, звонкія, выразныя ўдары далоняю рукі па твары. Гэта, мабыць, Мітрошка з кімсьці распраўляўся. Раптам рэзка расчыніліся дзверы і Алена, бледная, з памутнелымі вачыма, у белай кісейнай, але страшэнна скамечанай і парванай сукенцы, з расчасанымі, але раскудлачанымі, нібыта ў бойцы, валасамі, уварвалася ў пакой. Я стаяў насупраць дзвярэй, а яна кінулася прама да мяне і абхапіла мяне рукамі. Усе ўскочылі, усе перапалохаліся. Віск і крыкі пачуліся пры яе з'яўленні. Следам за ёю ў дзвярах з'явіўся Мітрошка, які

цягнуў за валасы свайго пузатага непрыяцеля ў страшэнна пашматаным выглядзе. Ён дацягнуў яго да парога і ўкінуў да нас у пакой.

— Вось ён! Бярыце яго! — прамовіў Мітрошка з вельмі задаволеным выглядам.

— Слухай, — прамовіў Маслабоеў, спакойна падыходзячы да мяне і ляпнуўшы мяне па плячы, — бяры нашага рамізніка, бяры дзяўчынку і едзь да сябе, а тут табе больш няма чаго рабіць. Заўтра зладзім і астатняе.

Я не прымусіў сябе паўтараць два разы. Схапіўшы за руку Алену, я вывеў яе з гэтага прытона. Ужо не ведаю, як там у іх скончылася. Нас не спынялі: гаспадыня была ахоплена жахам. Усё адбылося так хутка, што яна і перашкодзіць не магла. Рамізнік нас чакаў, і праз дваццаць хвілін я быў ужо ў сваёй кватэры.

Алена была амаль што нежывая. Я рашпіліў кручкі на яе сукенцы, апырскаў яе вадою і паклаў на канапу. У яе пачалася гарачка і трызненне. Я пазіраў на яе бледны тварык, на яе бясколерныя губы, на яе чорныя валасы, што збіліся на бок, але расчасаныя валасок да валаска і напамаджаныя, на ўвесь яе туалет, на гэтыя ружовыя банцікі, што дзе-нідзе ацалелі на сукенцы, — і канчаткова зразумеў усю гэтую агідную гісторыю. Бедная! Ёй рабілася ўсё горш і горш. Я не адыходзіў ад яе і вырашыў не хадзіць гэтым вечарам да Наташы. Алена часамі падымала свае доўгія вейкі і паглядвала на мяне, і доўга, і пільна пазірала, нібы пазнаючы мяне. Ужо позна, каля гадзіны ночы, яна заснула. Я заснуў каля яе, на падлозе.

Раздзел VIII

Я ўстаў вельмі рана. Усю ноч я прачынаўся амаль кожныя паўгадзіны, падыходзіў да маёй беднай госці і ўважліва да яе прыглядаўся. У яе была гарачка і лёгкае трызненне. Але пад раніцу яна заснула моцна. Добрая прыкмета, падумаў я, але, прачнуўшыся раніцай, вырашыў хутчэй, пакуль небарака яшчэ спала, збегаць да доктара. Я ведаў аднаго доктара, халастога і дабрадушнага старэнькага, які з даўніх часоў жыў на Уладзімірскай удваіх са сваёй эканомкай-немкаю. Да яго я і накіраваўся. Ён абяцаў быць у мяне ў дзесяць гадзін. Было восем, калі я прыходзіў да яго. Мне страшэнна хацелася

зайсці па дарозе да Маслабоева, але я разважыў: ён, відаць, яшчэ спіць пасля ўчарашняга, ды і Алена да таго ж магла прачнуцца і, бадай, без мяне спалохалася б, убачыўшы сябе ў маёй кватэры. У хваравітым сваім стане яна магла забыцца: як, калі і якім чынам трапіла да мяне.

Яна прачнулася ў тую самую хвіліну, калі я ўваходзіў у пакой. Я падышоў да яе і асцярожна спытаўся: як яна сябе пачувае? Яна не адказала, але доўга-доўга і пільна глядзела на мяне сваімі выразнымі чорнымі вачыма. Па яе позірку я зразумеў, што яна ўсё разумее і ўсё памятае. Не адказвала ж яна мне, магчыма, па сваёй заўсёднай звычцы. І ўчора і заўчора, калі прыходзіла да мяне, яна на некаторыя мае пытанні не прамаўляла ні слова, а толькі пачынала раптам глядзець мне ў вочы сваім доўгім, упартым позіркам, у якім разам з неўразуменнем і дзікай цікавасцю была яшчэ нейкая дзіўная гордасць. Цяпер жа я заўважыў у яе позірку суровасць і нават як быццам бы недавер. Я быў прыклаў руку да яе лба, каб адчуць, ці ёсць тэмпература, але яна моўчкі і ціха сваёй маленькай рукою адхіліла маю і адварнулася ад мяне тварам да сцяны. Я адышоў, каб ужо і не турбаваць яе.

У мяне быў вялікі медны чайнік. Я ўжо даўно выкарыстоўваў яго замест самавара і кіпяціў у ім ваду. Дровы ў мяне былі, дворнік зараз насіў мне іх дзён на пяць. Я распаліў у печы, схадзіў па ваду і паставіў чайнік. На стол жа паставіў мой чайны прыбор. Алена павярнулася да мяне і пазірала на ўсё з цікавасцю. Я спытаўся ў яе, ці не хоча і яна чаго-небудзь? Але яна зноў ад мяне адварнулася і нічога не адказала.

«А на мяне ж за што яна злуецца? — падумаў я. — Дзіўная дзяўчынка!»

Мой старэнькі доктар прыйшоў, як сказаў, у дзесяць гадзін. Ён агледзеў хворую з усёй нямецкай уважлівасцю і моцна абнадзеіў мяне, сказаўшы, што хаця і ёсць прыкметы гарачкі, але асаблівай небяспекі няма ніякай. Ён дадаў, што ў яе павінна быць іншая, пастаянная хвароба, што-небудзь накшталт няправільнага сэрцабіцця, «але што гэты пункт будзе патрабаваць асаблівых назіранняў, цяпер жа яна паза небяспекай». Ён выпісаў ёй мікстуру і нейкіх парашкоў, больш па звычцы, чым для патрэбы, і адразу ж пачаў мяне распытваць: якім чынам яна ў мяне апынулася? Адначасова ён са здзіўленнем разглядаў маю кватэру. Гэты старэнькі быў страшэнны балбатун.

Алена ж яго здзівіла; яна вырвала ў яго сваю руку, калі ён мацаў яе пульс, і не хацела паказваць яму язык. На ўсе пытанні яго не адказвала ні слова, але ўвесь час толькі пільна пазірала на яго вялізнага Станіслава, што матляўся ў яго на шыі. «У яе, відаць, галава вельмі баліць, — заўважыў старэнькі, — але толькі як яна глядзіць!» Я не палічыў патрэбным расказаць яму пра Алену і адгаварыўся тым, што гэта доўгая гісторыя.

— Дайце мне знаць, калі трэба будзе, — сказаў ён, выходзячы. — А цяпер небяспекі няма.

Я вырашыў на ўвесь дзень застацца з Аленай і, па магчымасці, да самага выздараўлення пакідаць яе як мага радзей адну. Але ведаючы, што Наташа і Ганна Андрэеўна будуць хвалявацца, чакаючы мяне дарэмна, вырашыў хача б Наташы паведаміць па гарадской пошце пісьмом, што сёння ў яе не буду. Ганне ж Андрэеўне нельга было пісаць. Яна сама прасіла мяне, каб я, раз і назаўсёды, не прысылаў ёй пісем, пасля таго, як я аднойчы паслаў быў ёй паведамленне ў час хваробы Наташы. «І стары насупліваецца, як толькі тваё пісьмо ўбачыць, — гаварыла яна, — даведацца ж яму вельмі хочацца, небараку, што ў пісьме, але ж і спытацца нельга, не аджваецца. Вось і расстроіцца на ўвесь дзень. Да таго ж, бацохна, пісьмом жа ты мяне толькі раздразніш. Ну што дзесяць радкоў! Захоцацца больш падрабязна распытаць, а цябе ж і няма». І таму я напісаў адной Наташы і, калі адносіў рэцэпт у аптэку, тады ж адаслаў і пісьмо.

Тым часам Алена зноў заснула. У сне яна ціхенька стагнала і ўздрыгвала. Доктар адгадаў: у яе моцна балела галава. Часамі яна нягучна ўскрыквала і прачыналася. На мяне яна паглядвала нават з прыкрасцю, быццам бы ёй мая ўвага была страшэнна непрыемная. Прызнаюся, мне гэта было вельмі балюча.

У адзінаццаць гадзін прыйшоў Маслабоеў. Ён быў заклапочаны і як быццам бы расхваляваны; зайшоў ён толькі на хвілінку і вельмі некуды спяшаўся.

— Ну, браце, я чакаў, што жывеш ты няважна, — заўважыў ён, азіраючыся, — але, сапраўды, не думаў, што ўбачу цябе ў такой скрыні. Бо гэта ж скрыня, а не кватэра. Ну ды гэта, дапусцім, нічога, а галоўная бяда ў тым, што ўсе гэтыя пабочныя клопаты перашкаджаюць тваёй рабоце. Я пра гэта

думаў яшчэ ўчора, калі мы ехалі да Бубнавай. Я ж, браце, па натуре маёй і па сацыяльным маім становішчы належу да тых людзей, якія самі нічога талковага не робяць, а іншых павучаюць, каб рабілі. Цяпер слухай: я, магчыма, заўтра ці паслязаўтра зайду да цябе, а ты абавязкова пабывай у мяне ў нядзелю раніцай. Да таго часу справа гэтай дзяўчынкі, спадзяюся, зусім закончыцца; тады ж я з табою сур'ёзна перагавару, таму што за цябе трэба сур'ёзна ўзяцца. Гэтак жывь нельга. Я табе ўчора толькі намякнуў, а цяпер лагічна давяду. Ды і, урэшце, скажы: ты што, за ганьбу лічыш, ці што, узяць у мяне грошай на час?..

— Ды не сварыся! — перапыніў я яго. — Лепш скажы, чым у вас там учора ўсё скончылася?

— Ды што там, скончылася найлепшым чынам, і мэта дасягнута, разумееш? Цяпер жа ў мяне мала часу. На хвілінку зайшоў толькі паведаміць, што мне няма калі і не да цябе; ага, дарэчы даведацца: ты яе, што, аддасі куды-небудзь ці ў сябе трымаць хочаш? Бо гэта трэба абдумаць і вырашыць.

— Гэтага я яшчэ напэўна не ведаю і, прызнаюся, чакаў цябе, каб з табою параіцца. Ну на якой, напрыклад, падставе я буду яе трымаць у сябе?

— Э, ды што тут, хаця б як служанку...

— Прашу цябе толькі, гавары цішэй. Яна хаця і хвора, але абсалютна пры памяці, і калі цябе ўбачыла, я заўважыў, як быццам бы ўздрыгнула. Значыць, учарашняе ўспомніла...

Тут я яму расказаў пра яе характар і ўсё, што ў ёй заўважыў. Словы мае зацікавілі Маслабоева. Я дадаў, што, магчыма, аддам яе ў адзін дом, і трохку расказаў яму пра маіх старых. На маё здзіўленне, ён ужо часткова ведаў гісторыю Наташы і на маё пытанне: адкуль ён ведае?

— Так; даўно, неяк мімаходзь чуў, з адной справай звязана. Я ж табе ўжо гаварыў, што ведаю князя Валкоўскага. Гэта ты добра робіш, што хочаш яе выправіць да тых старых. Бо табе яна будзе толькі перашкаджаць. Ды вось яшчэ што: ёй патрэбна хоць як-небудзь адзецца. Аб гэтым не думай; на сябе бяру. Бывай, заходзь часцей. Што яна цяпер, спіць?

— Здаецца, — адказаў я.

Але толькі ён выйшаў, Алена адразу ж мяне аклікнула.

— Хто гэта? — спыталася яна. Голас яе дрыжаў, але глядзела яна на мяне ўсё тым жа пільным і ганарыстым позірам. Інакш я не ўмею выказацца.

Я назваў ёй прозвішча Маслабоева і дадаў, што дзякуючы яму я і вырваў яе ад Бубнавай і што Бубнава яго вельмі баіцца. Шчокі яе раптам зачырванеліся, нібыта зарыва, мабыць, ад успамінаў.

— І яна цяпер ніколі не прыйдзе сюды? — спыталася Алена, дапытліва глядзячы на мяне.

Я паспяшаўся яе абнадзеіць. Яна замоўкла, узяла была сваімі гарачымі пальчыкамі маю руку, але адразу ж адкінула яе, як быццам бы апамятаўшыся. «Не можа быць, каб яна сапраўды адчувала да мяне такую агіду, — падумаў я. — Гэта яе манера, ці... ці проста небарака бачыла столькі гора, што ўжо не давярае нікому на свеце».

У прызначаны час я схадзіў па лекі і яшчэ ў знаёмую карчму, у якой я часам абедаў і дзе мне верылі ў доўг. На гэты раз, выходзячы з дому, я прыхапіў з сабою судкі і ўзяў у карчме порцыю супу з курыцы для Алены. Але яна не хацела есці, і суп нейкі час заставаўся ў печы.

Даўшы ёй лекі, я сеў за сваю працу. Я думаў, што яна спіць, але, выпадкова глянуўшы на яе, раптам убачыў, што яна прыўзняла галаву і пільна сочыць, як я пішу. Я прыкінуўся, што не заўважыў яе. Нарэшце яна і сапраўды заснула, да таго ж спакойна, без трызнення і без стогнаў. Мяне ахапіў роздум; Наташа не толькі магла, не ведаючы ў чым справа, разлавацца на мяне за тое, што я не прыходзіў да яе сёння, але нават, думаў я, абавязкова пакрыўдзіцца за маю няўвагу менавіта ў такі час, калі, магчыма, я ёй найбольш патрэбны. У яе нават, магчыма, маглі надарыцца цяпер якія-небудзь клопаты, якую-небудзь справу даручыць мне, а мяне, быццам знарок, і няма.

Што да Ганны Андрэеўны, то я абсалютна не ведаў, як заўтра апраўдаюся перад ёю. Я думаў-думаў і раптам вырашыў збегаць і туды і сюды. Уся мая адсутнасць магла працягвацца ўсяго толькі дзве гадзіны. Алена ж спіць і не пачуе, як я схаджу. Я ўскочыў, накінуў паліто, узяў фуражку, але толькі наважыўся пайсці, як Алена раптам паклікала мяне. Я здзівіўся: няўжо ж яна прытваралася, што спіць?

Заўважу дарэчы: хаця Алена і рабіла выгляд, што як быццам не хоча гаварыць са мною, але гэтыя воклікі, даволі частыя, гэтая патрэба звяртацца да мяне з усімі неўразуменнямі даказвалі адваротнае і, прызнаюся, былі мне нават прыемныя.

— Куды вы хочаце аддаць мяне? — спыталася яна, калі я падышоў да яе. Увогуле яна задавала свае пытанні неяк раптам, зусім для мяне нечакана. На гэты раз я нават не адразу яе зразумеў.

— Учора вы гаварылі з вашым знаёмым, што хочаце аддаць мяне ў нейкі дом. Я нікуды не хачу.

Я нахіліўся да яе: у яе зноў паднялася тэмпература; у яе зноў быў гарачкавы крызіс. Я пачаў суцяшаць яе і абназдзейваць; запэўніваў яе, што калі яна хоча застацца ў мяне, то я нікуды яе не аддам. Прамаўляючы гэта, я зняў паліто і фуражку. Пакінуць я адну ў такім стане я не адважыўся.

— Не, ідзіце! — сказала яна, здагадаўшыся, што я хачу застацца. — Я спаць хачу; я зараз засну.

— Ды як жа ты адна будзеш?.. — пытаўся я здзіўлена. — Я, урэшце, гадзіны, мабыць, праз дзве буду...

— Ну і ідзіце. А то цэлы год хвора я буду, дык вам цэлы год з дому не выходзіць, — і яна паспрабавала ўсміхнуцца і неяк дзіўна глянула на мяне, як быццам бы адольваючы нейкае добрае пачуццё, што нарадзілася ў яе сэрцы. Нябога! Добраўне, пяшчотнае яе сэрца выглядала вонкі, нягледзячы на ўсю яе дзікаватасць і бачную знелюдзеласць.

Спачатку я збегаў да Ганны Андрэеўны. Яна чакала мяне з гарачкавай нецярпліваасцю і сустрэла папрокамі: сама ж была страшэнна ўсхваляваная: Мікалай Сяргеевіч адразу пасля абеду пайшоў з дому, а куды — невядома. Я прадчуваў, што старая не стрывала і расказала яму ўсё як заўсёды, намёкамі. Яна, зрэшты, амаль што прызналася мне ў гэтым сама, гаворачы, што не магла стрываць, каб не падзяліцца з ім такой радасцю, на што Мікалай Сяргеевіч зрабіўся, па яе ўласным выразу, чарнейшы за хмару, нічога не сказаў, «усё маўчаў, нават на пытанні мае не адказаў», і раптам пасля абеду сабраўся, і толькі яго бачылі. Расказваючы гэта, Ганна Андрэеўна ледзь не калацілася ад страху і вельмі прасіла мяне пачакаць разам з ёю Мікалая Сяргеевіча. Я адгаварыўся і сказаў ёй амаль наадрэз, што, магчыма, і заўтра не прыйду і што я ўласна таму і забег цяпер, каб аб гэтым паведаміць загадзя. І тут мы ледзь былі не пасварыліся. Яна заплакала; рэзка і горка папракала мяне, і толькі калі я выходзіў з дзвярэй, яна раптам кінулася мне на шыю, моцна абняла мяне абедзвюма рукамі і сказала, каб я не злаваўся на яе, «сірату», і не прымаў за крыўду яе словы.

Наташу я застаў зноў адну і — дзіўная справа, мне падалося, што яна зусім не так была мне на гэты раз радая, як учора і ўвогуле ў іншыя разы. Нібыта я ёй у чым-небудзь зрабіў прыкрасць ці перашкодзіў. На маё пытанне: ці быў сёння Алёша? — яна адказала: вядома, быў, але нядоўга. Абяцаў сёння вечарам быць, — дадала яна, як бы ў роздуме.

— А ўчора вечарам быў?

— Н-не. Яго затрымалі, — дадала яна скорагаворкай. — Ну што, Ваня, як твае справы?

Я бачыў, што яна хоча чамусьці замяць нашу размову і перавесці на іншае. Я паглядзеў на яе больш пільна: яна была вельмі засмучаная. Зрэшты, заўважыўшы, што я пільна сачу за ёю і ўзіраюся ў яе, яна раптам хутка і неяк гнеўна глянула на мяне і з такой сілаю, што як быццам бы абпаліла мяне позіркам. «У яе зноў гора, — падумаў я, — толькі яна гаварыць мне не хоча».

У адказ на яе пытанне аб маіх справах я расказаў ёй усю гісторыю Алены, з усімі падрабязнасцямі. Яе надзвычай зацікавіў і нават уразіў мой расповед.

— Божа мой! І ты мог яе пакінуць адну, хворую! — закрычала яна.

Я растлумачыў, што хацеў быў зусім не прыходзіць да яе сёння, але падумаў, што яна на мяне раззлуецца і што, магчыма, я мог быць патрэбны для чаго-небудзь.

— Патрэба, — прамовіла яна як бы сама сабе, пра штосьці думачы, — патрэба ж, бадай, ёсць у табе, Ваня, але лепш ужо іншымі разам. Быў у нашых?

Я расказаў ёй.

— Так; Бог толькі ведае, як бацька ўспрыме цяпер усе гэтыя звесткі. А ўрэшце, што тут успрымаць...

— Як што ўспрымаць? — спытаўся я, — такі пераварот!

— Ды ўжо так... Куды ж ён зноў пайшоў? Той раз вы думалі, што ён да мяне хадзіў. Ведаеш, Ваня, калі зможаш, зайдзі да мяне заўтра. Магчыма, я сёе-тое і скажу табе... Сорамна мне толькі цябе турбаваць; а цяпер пайшоў бы ты дадому да сваёй госці. Мабыць, гадзіны дзве прайшло, як ты выйшаў з дому?

— Прайшло. Бывай, Наташа. Ну, а які быў сёння з табою Алёша?

— Ды што Алёша, нічога... Здзіўляюся нават тваёй цікаўнасці.

— Бывай, мая дарагая.

— Бывай. — Яна падала мне руку неяк нядбайна і адварнулася ад майго апошняга развітальнага позірку. Я выйшаў ад яе крыху здзіўлены. «А ўрэшце, — падумаў я, — ёсць жа ёй пра што і падумаць. Справы не дробязныя. А заўтра ўсё першая ж мне і раскажа».

Вярнуўся я дадому сумны і быў страшэнна ўражаны, як толькі ўвайшоў у дзверы. Было ўжо цёмна. Я разгледзеў, што Алена сядзела на канапе, апусціўшы галаву, як быццам бы ў глыбокім роздуме. На мяне яна і не глядзела, нібыта была ў забыцці. Я падышоў да яе; яна штосьці шаптала сама сабе. «Ці не трызніць зноў?» — падумаў я.

— Алена, дарагая мая, што з табою? — спытаўся я, прысаджваючыся каля яе і абхапіўшы яе рукою.

— Я хачу адсюль... Я хачу лепш да яе, — прамовіла яна, не падымаючы галаву.

— Куды? Да каго? — спытаўся я здзіўлена.

— Да яе, да Бубнавай. Яна ўсё гаворыць, што я ёй вінаватая шмат грошай, што яна мамку за свае грошы пахавала... Я не хачу, каб яна ганіла мамку, я хачу ў яе працаваць і ўсё ёй зараблю... Тады ад яе сама і пайду. А цяпер я зноў да яе пайду.

— Супакойся, Алена, да яе нельга, — гаварыў я. — Яна цябе замучыць; яна цябе загубіць...

— Хай загубіць, хай мучыць, — узрушана падхапіла Алена, — не я першая; іншыя і лепшыя за мяне, ды пакутуюць. Гэта мне жабрачка на вуліцы гаварыла. Я бедная і хачу быць бедная. Усё жыццё буду бедная; так мне маці наказвала, калі памірала. Я працаваць буду... Я не хачу гэтую сукенку насіць...

— Я заўтра ж куплю табе другую. Я і кніжкі твае табе прынясу. Ты будзеш у мяне жыць. Я цябе нікому не аддам, калі сама не захочаш; супакойся...

— Я ў работніцы наймуся.

— Добра, добра! Толькі супакойся, ляж, засні!

Але бедная дзяўчынка залілася слязьмі. Спаквала слёзы яе перараслі ў рыданні. Я не ведаў, што рабіць; даваў ёй вады, змочваў скроні, галаву. Нарэшце яна павалілася на канапу ад знямогі, і яе зноў пачало трэсці. Я ахінуў яе, чым знайшлося, і яна заснула, але неспакойна, штохвілінна ўздрыгваючы і прачынаючыся. Хаця я і не шмат хадзіў у гэты дзень, але стаміўся страшэнна і вырашыў сам легчы як мага раней. Страшэнныя клопаты мроіліся ў маёй галаве. Я прадчуваў, што з гэтай

дзяўчынкай у мяне будзе шмат клопату. Але найбольш мяне турбавала Наташа і яе справы. Увогуле, успамінаю цяпер, я рэдка быў у такім жудасным настроі, як засынаючы ў гэтую няшчасную ноч.

Раздзел IX

Прачнуўся я хворы, позна, гадзін у дзесяць раніцы. Галава мая кружылася і балела. Я глянуў на Аленін ложкак: ложкак быў пусты. У той жа час з правага майго пакойчыка даляталі да мяне нейкія гукі, нібыта хтосьці турхаў па падлозе венікам. Я выйшаў паглядзець. Алена, трымаючы ў руцэ венік і прытрымліваючы другой рукою сваю прыгожую сукеначку, якую яна яшчэ і не здымала ад таго вечара, падмятала падлогу. Дровы, падрыхтаваныя для печкі, былі складзеныя ў куточку; стол быў выцerty, чайнік вычышчаны; адным словам, Алена ўходжвалася.

— Паслухай, Алена, — закрычаў я, — хто ж цябе прымушае падлогу падмятаць? Я гэтага не хачу, ты хворая; хіба ты ў работніцы прыйшла да мяне?

— Хто ж будзе тут падлогу падмятаць? — адказвала яна, выпроставаючыся і глядзячы мне ў вочы. — Цяпер я не хворая.

— Але я не для работы ўзяў цябе, Алена. Ты як быццам бы баішся, што я буду папракаць цябе, як Бубнава, што ты ў мяне задарма жывеш? І адкуль ты ўзяла гэты брудны венік? У мяне не было веніка, — дадаў я, здзіўлена пазіраючы на яе.

— Гэта мой венік. Я яго сама сюды прынесла. Я і дзядулю тут падлогу падмятала. А венік вось тут, пад печкай, з таго часу і ляжаў.

Я вярнуўся ў пакой у роздуме. Магло быць, што я грашыў; але мне менавіта падалося, што яе прыгнятае мая гасціннасць і што яна ўсяляк хацела даказаць мне, што жыве ў мяне не дарма. «У такім выпадку які ж гэта ўзлаваны характар?» — падумаў я. Праз хвіліны дзве ўвайшла і яна і моўчкі села на сваё ўчарашняе месца на канапе, дапытліва паглядваючы на мяне. Між тым я закіпяціў чайнік, заварыў чай, наліў ёй у кубак і падаў з кавалкам белага хлеба. Яна ўзяла моўчкі і без прырэнання. Цэлыя суткі яна амаль нічога не ела.

— Вось і сукеначку прыгожанькую запэцкала венікам, — сказаў я, заўважыўшы вялікую брудную паласу на падоле яе сукенкі.

Яна агледзелася і раптам, на вялікае маё здзіўленне, адставіла кубак, учапiлася абедзвюма рукамі, зусiм спакойна і цiха, за кісейную полку сукенкі і адным узмахам разарвала яе зверху данiзу. Зрабiўшы гэта, яна моўчкі падняла на мяне свой упарты, зiхатлiвы позiрк. Твар яе быў бледны.

— Што ты робiш, Алена? — закрычаў я, упэўнены, што бачу перад сабою вар'ятку.

— Гэта дрэнная сукенка, — прамовiла яна, амаль задыхаючыся ад хвалявання. — Навошта вы казалi, што гэта прыгожая сукенка? Я не хачу яе насiць, — закрычала яна раптам, ускочыўшы з месца. — Я яе раздзяру. Я не прасiла яе ўбiраць мяне. Яна мяне прыбрала сама, сiлком. Я ўжо парвала адну сукенку, парву і гэтую, парву! Парву! Парву!..

І яна раз'юшана накінула на сваю няшчасную сукенку. За iмгненне яна разадрала яе ледзь не на шматкі. Калi яна закончыла, яна была такая бледная, што ледзь стаяла на месцы. Я са здзіўленнем пазiраў на такую лютасць. Яна ж пазiрала на мяне з нейкім выклiкам, як быццам бы і я быў таксама ў чым-небудзь вiнаваты перад ёю. Але я ўжо ведаў, што мне рабiць.

Я вырашыў, не адкладваючы, сёння ж ранiцай купiць ёй новую сукенку. На гэтую дзiкую, раз'юшаную iстоту трэба было ўздзейнiчаць дабрынёй. Яна пазiрала так, як быццам нiколі і не бачыла добрых людзей. Калi яна ўжо раз, нягледзячы на жорсткае пакаранне, разадрала на шматкі сваю першую, такую ж сукенку, то з якой жа лютасцю яна павiнна была глядзець на яе цяпер, калi яна напамiнала ёй такую жахлiвую нядаўнюю хвiліну.

На Талкучым можна было вельмі танна купiць прыгожанькую і просценькую сукеначку. Бяда была ў тым, што ў мяне на той момант амаль зусiм не было грошай. Але я яшчэ напярэдаднi, кладучыся спаць, вырашыў пайсцi сёння ў адно месца, дзе была надзея атрымаць iх, і якраз трэба было iсцi ў той самы бок, дзе Талкучы. Я ўзяў капялюш. Алена пiльна сачыла за мной, як быццам бы чагосьцi чакала.

— Вы зноў будзеце замыкаць мяне? — спыталася яна, калi я ўзяўся за ключ, каб замкнуць за сабой кватэру, як ўчора і заўчора.

— Дарагая мая, — сказаў я, падыходзячы да яе, — не злуйся за гэта. Я таму замыкаю, што хто-небудзь можа зайсцi.

Ты ж хворая, бадай, спалохаешся. Ды і Бог ведае, хто яшчэ прыйдзе; магчыма, Бубнава надумаецца прыйсці...

Я знарок сказаў ёй гэта. Я замыкаў яе, таму што не давяраў ёй. Мне здавалася, што яна раптам надумаецца пайсці ад мяне. Я вырашыў быць асцярожным на нейкі час. Алена прамаўчала, і я ўсё-такі замкнуў яе і на гэты раз.

Я ведаў аднаго антрэпрэнёра, які ўжо трэці год выдаваў адну шматтомную кнігу. У яго я часта атрымліваў работу, калі трэба была хутка зарабіць якія-небудзь грошы. Плаціў ён спраўна. Я накіраваўся да яго, і мне ўдалося атрымаць дваццаць пяць рублёў наперад, з абавязацельствам прынесці праз тыдзень кампілятыўны артыкул. Але я спадзяваўся выгадаць час ад майго рамана. Гэта я рабіў часта, калі была пільная патрэба.

Здабыўшы грошы, я накіраваўся на Талкучы. Там я хутка знайшоў знаёмую мне старую гандлярку, якая прадавала ўсякія рызманы. Я ёй прыблізна расказаў рост Алены, і яна мігам выбрала мне светленькую, паркалёвую, амаль новую і не больш аднаго разу мытую сукеначку за надзвычай танную цану. Заадно я ўжо прыхапіў і шыйную хусцінку. Адаючы грошы, я падумаў, што трэба ж Алене якое-небудзь футэрка, мантыльку ці што-небудзь накштальт гэтага. Надвор'е стаяла халоднае, а ў яе зусім нічога не было. Але я адклаў гэтую пакупку на другі раз. Алена была такая крыўдлівая, гордая. Бог ведае, як яна прыме і гэтую сукенку, нягледзячы на тое, што я знарок выбіраў як мага прасцей і несамавіцей, самую будзённую, якую толькі можна было выбраць. Урэшце, я ўсё такі купіў дзве пары панчоў ніцяных і адну шарсцяных. Гэта я мог ёй аддаць пад маркай таго, што яна хворая, а ў пакоі холадна. Ёй таксама патрэбна была і бялізна. Але ўсё гэта я пакінуў да той пары, калі бліжэй з ёю пазнаёмлюся. Затое я купіў старыя фіранкі на ложка — рэч неабходную і якая магла прынесці Алене вялікае задавальненне.

З усім гэтым я вярнуўся дадому ў гадзіну папаўдні. Замок мой адмыкаўся амаль нячутна, так што Алена не адразу пачула, што я вярнуўся. Я ўбачыў, што яна стаяла каля стала і перабірала мае кнігі і паперы. Пачуўшы мяне, яна хутка загарнула кнігу, якую чытала, і адышла ад стала, уся пачырванелішы. Я глянуў на гэтую кнігу: гэта быў мой першы раман, выдадзены асобнай кніжкаю і на вокладцы якога выстаўлена было маё прозвішча.

— А сюды хтосьці без вас стукаўся, — сказала яна такім тонам, як быццам бы паддражніваючы мяне: навошта, маўляў, замыкаў?

— Ці не доктар ужо, — сказаў я, — ты не аклікнула яго, Алена?

— Не.

Я прамаўчаў, узяў клуначак, развязаў яго і выняў купленую сукенку.

— Вось, дарагая мая Алена, — сказаў я, падыходзячы да яе, — у такіх шматках, як ты цяпер, хадзіць нельга. Я і купіў табе сукенку, будзённую, самую танную, так што табе няма чаго турбавацца; яна ўсяго рубель дваццаць капеек каштуе. Насі на здароўе.

Я паклаў сукенку каля яе. Яна загарэлася і пазірала на мяне некаторы час шырока расплюшчанымі вачыма.

Яна была страшэнна здзіўлена, і разам з тым мне падалося, ёй было нечага страшэнна сорамна. Але штосьці мяккае, пяшчотнае засвяцілася ў яе вачах. Бачачы, што яна маўчыць, адварнуўся да стала. Учынак мой, відаць, уразіў яе. Але яна з намаганнем перасіліла сябе і сядзела, апусціўшы вочы на зямлю.

Галава мая балела і кружылася ўсё больш і больш. Свежае паветра не прынесла мне ніякай карысці. Між тым трэба было ісці да Наташы. Трывога мая за яе не змяншалася з учарашняга дня, наадварот — павялічвалася ўсё больш і больш. Раптам мне падалося, што Алена мяне аклікнула. Я павярнуўся да яе.

— Вы, калі выходзіце, не замыкайце мяне, — прамоўла яна, гледзячы ўбок, і пальчыкам тармасіла на канале вышыўку, як быццам бы ўся была паглыбленая ў гэты занятак. — Я ад вас нікуды не пайду.

— Добра, Алена, я згодзен. Але калі прыйдзе хто-небудзь чужы? Бадай яшчэ Бог ведае хто?

— Дык пакіньце ключ мне, я і замкнуся знутры; а будуць стукаць, я і скажу: няма дома. — І яна хітравата паглядзела на мяне, нібыта хацела дадаць: «Вось жа як гэта проста робіцца!»

— Вам хто бялізну мые? — спыталася яна раптам, раней, чым я паспеў ёй адказаць што-небудзь.

— Тут, у гэтым доме, ёсць жанчына.

— Я ўмею мыць бялізну. А дзе вы ежу ўчора ўзялі?

— У карчме.

— Я і гатаваць умею. Я вам ежу буду гатаваць.

— Ды што ты, Алена; ну што ты можаш умець гатаваць? Усё гэта ты не тое гаворыш...

Алена замоўкла і панурылася. Яе, відаць, засмуціла мая заўвага. Прайшло не меней за дзесяць хвілін; мы абое маўчалі.

— Суп, — сказала яна раптам, не падымаючы галавы.

— Як суп? Які суп? — спытаўся я, здзіўляючыся.

— Суп умею гатаваць. Я для матулі гатавала, калі яна была хворая. Я і на рынак хадзіла.

— Вось бачыш, Алена, вось бачыш, якая ты гордая, — сказаў я, падыходзячы да яе і падсаджаваючыся на канапу побач з ёю. — Я з табою паводжу сябе так, як падказвае мне сэрца маё. Ты цяпер адна, без родных, няшчасная. Я хачу дапамагчы табе. Так жа бы і ты мне дапамагла, калі б мне было дрэнна. Але ты не хочаш так думаць; і вось табе цяжка ад мяне самы прасты падарунак прыняць. Ты адразу ж хочаш за яго заплаціць, адпрацаваць, як быццам бы я Бубнава і цябе ўпікаю. Калі так, то гэта сорамна, Алена.

Яна не адказвала, губы яе перасмыкаліся. Здаецца, ёй хацелася штосьці сказаць мне; але яна сцялася і змоўчала. Я ўстаў, каб пайсці да Наташы. На гэты раз я пакінуў Алёне ключ, папрасіўшы яе, калі хто прыйдзе і будзе стукаць, аклікнуць і спытаць: хто такі? Я абсалютна быў упэўнены, што з Наташай здарылася нешта вельмі нядобрае, а што — яна ўтойвае ад мяне, як гэта і не раз бывала між намі. Ва ўсякім выпадку, я вырашыў зайсці да яе толькі на хвілінку, інакш я мог раззлаваць яе маёй надакучлівасцю.

Так і здарылася. Яна зноў сустрэла мяне незадаволеным, жорсткім позіркам. Трэба было адразу ж пайсці; а ў мяне ногі падкошваліся.

— Я да цябе на хвілінку, Наташа, — пачаў я, — параіцца: што мне рабіць з маёй гасцяй? — І я пачаў хутчэй расказваць усё пра Алёну. Наташа выслухала мяне моўчкі.

— Не ведаю, што табе параіць, Ваня, — адказала яна. — Па ўсім відаць, што гэта вельмі dziўная істота. Магчыма, яе вельмі моцна пакрыўдзілі, вельмі напалохалі. Ва ўсякім выпадку, дай ёй хаця б паправіцца. Ты яе хочаш да нашых?

— Яна ўвесь час гаворыць, што нікуды ад мяне не пойдзе. Ды і Бог ведае, як там яе прымуць, так што я і не ведаю. Ну

што, мая дарагая, а ты як? Ты ўчора была як бы нездаровая? — нясмела спытаўся я.

— Так... у мяне і сёння штосьці галава баліць, — адказала яна разгублена. — Ці не бачыў каго з нашых?

— Не. Заўтра схаджу. Бо заўтра ж субота...

— Дык што з гэтага?

— Вечарам будзе князь...

— Ну і што? Я не забылася.

— Не, я ж толькі так...

Яна спынілася якраз перада мною і доўга і пільна паглядзела мне ў вочы. У яе позірку была якаясьці рашучасць, якаясьці ўпартасць; штосьці ліхаманкавае, гарачкавае.

— Ведаеш што, Ваня, — сказала яна, — зрабі ласку, ідзі ад мяне, ты мне вельмі перашкаджаш...

Я ўстаў з крэсла і ў страшэнным здзіўленні пазіраў на яе.

— Наташа, дарагая мая! Што з табою? Што здарылася? — перапалохана закрычаў я.

— Нічога не здарылася! Усё, усё будзеш ведаць заўтра, а цяпер я хачу быць адна. Чуеш, Ваня: ідзі зараз жа. Мне так цяжка, так цяжка глядзець на цябе!

— Але скажы мне хаця б...

— Усё, усё будзеш ведаць заўтра! О Божа мой! ды ці пойдзеш ты?

Я выйшаў. Я быў так уражаны, што ледзь помніў сябе. Маўра выбегла за мной у сені.

— Што, злуецца? — спыталася яна. — Я ўжо і падыходзіць да яе баюся.

— Ды што з ёю такое?

— А тое, што *наш* жа трэці дзень носа да нас не паказваў!

— Як трэці дзень? — здзівіўся я, — ды яна сама ўчора казала, што ён учора раніцай быў ды яшчэ ўчора вечарам хацеў прыехаць...

— Якое вечарам! Ён і раніцай зусім не быў! Кажу табе, тры дні на вочы не з'яўляецца. Няўжо сама ўчора сказала, што раніцай быў?

— Сама казала.

— Ну, — сказала Маўра ў роздуме, — значыць, зачাপіла яе балюча, калі нават табе прызнацца не хоча, што не быў. Ну, малайчына!

— Ды што ж гэта такое! — закрычаў я.

— А тое такое, што і не ведаю, што з ёю рабіць, — працягвала Маўра, разводзячы рукамі. — Учора яшчэ дык мяне да яго пасылала, два разы з дарогі вярнула. А сёння дык і са мною не хоча гаварыць. Хоць бы ты яго ўбачыў. Я ўжо і адысці ад яе не смею.

Я кінуўся, не помнячы сябе, уніз па лесвіцы.

— Вечарам ці будзеш у нас? — закрычала мне наўздагон Маўра.

— Там пабачым, — адказаў я ёй з дарогі. — Я, магчыма, толькі да цябе забягу і спытаюся: што і як? Калі толькі сам жывы буду.

Я сапраўды адчуў, што мяне як быццам бы што ўдарыла ў самае сэрца.

Раздзел X

Я накіраваўся прама да Алёшы. Ён жыў у бацькі на Малой Марской. У князя была вялікая кватэра, нягледзячы на тое, што ён жыў адзін. Алёша займаў у гэтай кватэры два шыкоўныя пакоі. Я вельмі рэдка бываў у яго, да гэтага разу ўсяго, здаецца, аднойчы. Ён жа заходзіў да мяне часцей, асабліва спачатку, калі толькі завязалася яго сувязь з Наташаю.

Яго не было дома. Я прайшоў у яго пакоі і напісаў яму такую запіску:

«Алёша, вы, здаецца, звар’яцелі. Таму што ў аўторак вечарам ваш бацька сам прасіў Наташу зрабіць вам гонар быць вашай жонкаю, вы ж гэтай просьбе былі радыя, чаму я сведка, то, пагадзіцеся, вашы паводзіны ў дадзеным выпадку крыху дзіўныя. Ці ведаеце вы, што робіце з Наташаю? Ва ўсякім выпадку, мая запіска вам напамінь, што паводзіны вашы з будучай жонкай вашай у найвышэйшай ступені ганебныя і легкадумныя. Я вельмі добра ўсведамляю, што не маю ніякага права павучаць, але не звяртаю на гэта ніякай увагі.

P. S. Пра пільмо гэтае яна нічога не ведае, і нават не яна гаварыла мне пра вас».

Я запячатаў запіску і пакінуў у яго на сталле. На пытанне маё слуга адказаў, што Аляксей Пятровіч амаль што зусім не бывае дома і што і цяпер вернецца не раней, як ноччу, пад раніцу.

Я ледзь дайшоў дадому. Галава мая кружылася, ногі саслабелі і дрыжалі. Дзверы да мяне былі адчынены. У мяне

сядзеў Мікалай Сяргеевіч Іхмянёў і чакаў мяне. Ён сядзеў каля стала і моўчкі, са здзіўленнем пазіраў на Алену, якая таксама з няменшым здзіўленнем разлядвала яго, хаця ўпарта маўчала. «Вядома ж, — падумаў я, — яна павінна яму паказацца дзіўнаю».

— Вось, браце, цэлую гадзіну чакаю цябе і, прызнаюся, зусім не чакаў... цябе так убачыць, — працягваў ён, аглядаваючы пакой і неўпрыкмет міргаючы мне на Алену. У вачах яго было здзіўленне. Але, больш пільна ўгледзеўшыся ў яго, я заўважыў у ім трывогу і маркоту. Твар яго быў больш бледны, чым заўсёды.

— Сядай жа, сядай, — працягваў ён з заклапочаным выглядам, — вось спяшаўся да цябе, справа ёсць; ды што з табой? Ты так змяніўся з твару.

— Нядужыцца. З раніцы галава кружыцца.

— Ну, глядзі, гэта нельга пакідаць без увагі. Прастудзіўся, ці што?

— Не, проста нервовы прыпадак. У мяне часамі здараецца. Ды вы ж ці здаровыя?

— Нічога, нічога! Гэта так, з гарачкі. Ёсць справа. Сядай.

Я прысунуў крэсла і сеў ля стала тварам да яго. Стары трохку нахіліўся да мяне і пачаў паўшэптаць:

— Ты толькі не глядзі на яе і рабі выгляд, як быццам бы гаворым мы аб пабочным. Гэта што ў цябе за госьця такая сядзіць?

— Пасля вам усё патлумачу, Мікалай Сяргеевіч. Гэта бедная дзяўчынка, круглая сірата, унучка таго самага Сміта, які жыў тут і памёр у кандытарскай.

— А, дык у яго была і ўнучка! Ну, браце, дзівачка ж яна! Як пазірае, як пазірае! Кажу табе: яшчэ б хвілін пяць ты не прыйшоў, я тут бы не ўседзеў. Ледзь адамкнула і да гэтай пары ні слова; проста страшна з ёю, на чалавечную істоту не падобна. Ды як жа яна тут апынулася? А, разумею, мусіць, да дзеда прыйшла, не ведаючы, што ён памёр.

— Так. Яна была вельмі няшчасная. Стары, паміраючы, успамінаў пра яе.

— Хм! які дзед, такая і ўнучка. Пасля ўсё гэта мне раскажаш. Магчыма, можна будзе і дапамагчы чым-небудзь, так чым-небудзь, калі яна ўжо такая няшчасная... Ну, а цяпер ці нельга, браце, ёй сказаць, каб яна выйшла, таму што пагаварыць з табою трэба сур'ёзна.

— Ды ёй жа няма куды пайсці. Яна тут і жыве.

Я растлумачыў старому, як мог, у двух словах, дадаўшы, што можна гаварыць і пры ёй, бо яна яшчэ дзіця.

— Ну так... вядома, дзіця. Толькі ты, браце, мяне ашаламіў. З табою жыве, святы мой Божа.

І стары здзіўлена паглядзеў на яе яшчэ раз. Алена, адчуваючы, што пра яе гавораць, сядзела моўчкі, апусціўшы галаву, і шчыпала пальчыкамі вышыўку на канапе. Яна ўжо паспела надзець на сябе новую сукеначку, якая была ёй абсалютна якраз. Валасы яе былі больш акуратна прыгладжаныя, магчыма, у сувязі з новай сукенкай. Увогуле, калі б не дзіўнаватая дзікасць яе позірку, то яна была б вельмі мілая дзяўчынка.

— Коротка і ясна, вось у чым, брат, справа, — пачаў зноў стары, — доўгая справа, важная справа...

Ён сядзеў пануры, з важным выглядам чалавека, які ўзважае кожнае слова, і, нягледзячы на сваю паспешлівасць і на «коротка і ясна», не знаходзіў слоў, каб пачаць прамову. «Што ж будзе?» — падумаў я.

— Бачыш, Ваня, прыйшоў я да цябе з найвялікшай просьбай. Але спярша... бо я сам цяпер так думаю, трэба ж табе растлумачыць некаторыя акалічнасці... надзвычай далікатныя акалічнасці...

Ён адкашлянуўся і мелькам глянуў на мяне; глянуў і пачырванеў; пачырванеў і раззлаваўся на сябе за сваю незнаходлівасць; раззлаваўся і вырашыў:

— Ну, ды што тут яшчэ тлумачыць! Сам разумеш. Проста-такі я выклікаю князя на дуэль, а цябе прашу ўладзіць гэтую справу і быць маім секундантам.

Я адхіснуўся на спінку крэсла, не помнячы сябе ад здзіўлення.

— Ну што глядзіш! Я ж не звар'яцеў.

— Але, дазвольце, Мікалай Сяргеевіч! Якая ж падстава, якая мэта? І, урэшце, як гэта можна...

— Падстава! мэта! — закрычаў стары, — вось жа цудоўна!..

— Добра, добра, ведаю, што вы скажаце; але чаму вы дапаможаце вашай выхадкай! Хіба дуэль — гэта выйсце? Прызнаюся, нічога не разумею.

— Я так і думаў, што ты нічога не зразумееш. Слухай: цяжба наша закончылася (ці то закончыцца днямі; застаюцца

толькі адны пустыя фармальнасці); я асуджаны. Я павінен заплаціць да дзесяці тысяч; так прысудзілі. За іх адказвае Іхмянёўка. Выходзіць, цяпер ужо гэты подлы чалавек забяспечаны грашыма, а я, аддаўшы Іхмянёўку, заплаціў і раблюся чалавекам пабочным. Вось тут я і падымаю галаву. Так і так, найшаноўны князь, вы мяне два гады абражалі; вы няславлі маё імя, гонар маёй сям'і, і я павінен быў усё гэта цярпець! Я не мог тады вас выклікаць на паядынак. Вы тады б мне прама казалі: «А, хітры чалавек, ты хочаш забіць мяне, каб не плаціць мне грошы, якія, ты прадчуваеш, прысудзяць табе мне заплаціць, ці раней, ці пазней! Не, спачатку паглядзім, як вырашыцца судовая справа, а потым выклікай». Цяпер, шаноўны князь, працэс вырашаны, вы забяспечаны, значыць, няма ніякіх перашкод, і таму ці не заўгодна суды, да бар'ера. Вось у чым справа. Што ж, па-твойму, я не маю права нарэшце адпомсціць за сябе, за ўсё, за ўсё!

Вочы яго блішчалі. Я доўга пазіраў на яго моўчкі. Мне хацелася зразумець яго патаемныя думкі.

— Паслухайце, Мікалай Сяргеевіч, — загаварыў я нарэшце, вырашыўшы сказаць галоўнае слова, без якога мы не разумелі б адзін аднаго. — Ці можаце вы быць са мною абсалютна шчырым?

— Магу, — адказаў ён цвёрда.

— Тады скажыце ж шчыра: ці адно толькі пачуццё помсты прамушае вас зрабіць выклік, а можа, у вас ёсць і іншыя мэты?

— Ваня, — сказаў ён, — ты ведаеш, што я не дазволю нікому ў размовах са мною закранаць некаторыя пункты; але для цяперашняга разу раблю выключэнне, бо ты сваім ясным розумам адразу ж здагадаўся, што абмінуць гэты пункт не магчыма. Так, у мяне ёсць іншая мэта. І вось гэтая мэта: выратаваць маю загінуўшую дачушку і вярнуць яе са згубнага шляху, на які падштурхоўваюць яе апошнія акалічнасці.

— Але як жа вы яе выратуеце гэтай дуэллю, васьміпытанне?

— Перашкодзіўшы ўсяму таму, што там цяпер задумваецца. Слухай: не думай, што ўва мне гаворыць якая-небудзь там бацькоўская пяшчота і да таго падобныя слабасці. Усё гэта глупства! Нутро сэрца майго я нікому не паказваю. Не ведаеш яго і ты. Дачка пакінула мяне, пайшла з майго дому з палюбоўнікам, і я вырваў яе з майго сэрца, вырваў раз і назаўсёды, у той самы вечар — памятаеш? Калі ты бачыў,

як я плачу над яе партрэтам, то з гэтага яшчэ не вынікае, што я жадаю дараваць ёй. Я не дараваў і тады. Я плакаў аб згубленым шчасці, аб дарэмных марах, але не аб ёй, якая яна ёсць цяпер. Я, мабыць, і часта плачу; я не саромеюся ў гэтым прызнацца, таксама як і не саромеюся прызнацца, што любіў раней дзіця маё больш за ўсё на свеце. Усё гэта, відаць, прэрэчыць маёй цяперашняй выхадцы. Ты можаш сказаць мне: калі так, калі вы раўнадушныя да лёсу той, якую ўжо не лічыце за дачку вашу, то навошта ж вы ўмешваецеся ў тое, што зараз там задумваецца? Адказваю: па-першае, таму, што не хачу даць перамагчы нізкаму і вераломнаму чалавеку, а па-другое, ад пачуцця самага звычайнага чалавекалюбства. Калі яна мне ўжо не дачка, дык яна ўсё-такі слабая, неабароненая і ашуканая істота, якую ашукваюць яшчэ больш, каб загубіць канчаткова. Умяшацца ў справу адкрыта я не магу, а ўскосна, праз дуэль, магу. Калі мяне застрэляць ці праліюць маю кроў, няўжо яна пераступіць цераз наш бар'ер, а магчыма, цераз мой труп і пойдзе з сынам майго забойцы пад вянец, як дачка таго цара (памятаеш, у нас была кніжка, па якой ты вучыўся чытаць), якая пераехала труп свайго бацькі калясніцаю? Ды і, нарэшце, калі пойдзе на дуэль, дык жа князі нашы і самі вяселля не захочуць. Адным словам, я не хачу гэтага шлюбу і зраблю ўсё магчымае, каб яго не было. Цяпер зразумеў мяне?

— Не. Калі вы жадаеце Наташы добра, то чаму ж вы хочаце перашкодзіць яе шлюбу, гэта значыць, менавіта таму, што можа вярнуць яе добрае імя? Ёй жа яшчэ доўга жыць на свеце; ёй патрэбна добрае імя.

— А напляваць на ўсе свецкія меркаванні, вось як яна павінна думаць! Яна павінна ўсвядоміць, што найстрашнейшая ганьба для яе заключаецца ў гэтым шлюбе, менавіта ў паяднанні з гэтымі подлымі людзьмі, з гэтым нікчэмным светам. Высакародная гордасць — вось яе адказ свету. Тады, магчыма, і я пагаджуся працягнуць ёй руку, і пабачыш, хто тады адважыцца ганьбаваць маё дзіця!

Такі адчайны ідэалізм здзівіў мяне. Але я адразу ж падумаў, што ён сам не свой і гаворыць з гарачкі.

— Гэта занадта ідэальна, — сказаў я яму, — значыць, жорстка. Вы патрабуеце ад яе сілы, якой, магчыма, вы не далі ёй пры нараджэнні. І хіба яна пагаджаецца на шлюб таму, што хоча быць княгіняй? Яна ж кахае; гэта ж страсць, гэта

фатум. І нарэшце: вы патрабуеце ад яе пагарды да свецкіх меркаванняў, а самі перад імі схіляецеся. Князь вас пакрыўдзіў, публічна абвінаваціў вас у нізкім намеры ашуканствам зрадніцца з яго княжацкім домам, і вось вы цяпер разважаеце: калі яна сама адмовіць цяпер ім, пасля фармальнай прапановы з іх боку, то, бясспрэчна, гэта будзе самым поўным і яўным абвяржэннем ранейшага паклёпу. Вось вы чаго дамагаецеся, вы схіляецеся перад меркаваннем самога князя, вы дамагаецеся, каб ён сам прызнаўся ў сваёй памылцы. Вы жадаеце абсмяяць яго, адпомсціць яму, і дзеля гэтага вы ахвяруеце шчасцем дачкі. Хіба гэта не эгаізм?

Стары сядзеў змрочны і спахмурнелы і доўга не адказваў ні слова.

— Ты несправядлівы да мяне, Ваня, — прамовіў ён нарэшце, і сляза заблішчала на яго вейках, — клянуся табе, несправядлівы, але пакінем гэта! Я не магу вывернуць перад табою маё сэрца, — працягваў ён, прыўстаючы і беручыся за капялюш, — адно скажу: ты зараз загаварыў аб шчасці дачкі. Я рашуча і літаральна не веру гэтаму шчасцю, апроч таго, што гэты шлюб і без майго ўмяшання ніколі не адбудзецца.

— Як гэта так! Чаму вы так думаеце? Вы, магчыма, ведаеце што-небудзь? — крыкнуў я з дапытлівасцю.

— Не, асаблівага нічога не ведаю. Але гэты пракляты ліс не мог пайсці на такую справу. Усё гэта лухта, адны падкопы. Я ў гэтым упэўнены, і запомні мае словы, што так усё і будзе. Па-другое: калі б гэты шлюб і зладзіўся, гэта значыць, у тым толькі выпадку, калі ў таго падлюгі ёсць свой асаблівы, таямнічы, нікому не вядомы разлік, па якому гэты шлюб яму выгадны, — разлік, якога я зусім не разумею, то вырашай сам, паслухай сваё ўласнае сэрца: ці будзе яна шчаслівая ў гэтым шлюбе? Папрокі, прыніжэнні, сяброўка хлапчука, якому і цяпер ужо яе каханне ў цяжар, а як ажэніцца, адразу ж пачне яе не паважаць, крыўдзіць, прыніжаць; у той жа час сіла страсці з яе боку, паступовае ахалоджванне з другога; рэўнасць, пакуты, пекла, развод, магчыма, нават злачынства... не, Ваня! Калі вы там гэта зладзіце, а ты яшчэ дапамагаеш, то прадракаю табе, перад Богам адказ будзеш трымаць, але ўжо будзе позна! Бывай!

Я спыніў яго.

— Паслухайце, Мікалай Сяргеевіч, зробім так: пачакаем. Ведайце, што не адны вочы назіраюць за гэтай справай, і,

магчыма, яна вырашыцца найлепшым чынам, сама сабою, без гвалтоўных і штучных вырашэнняў, як, напрыклад, гэтая дуэль. Час — самы найлепшы вырашальнік! І ўрэшце, дазвольце вам сказаць, што ўвесь ваш праект абсалютна немагчымы. Няўжо ж вы маглі хаця адну хвіліну думаць, што князь прыме ваш выклік?

— Як не прыме? Што ты, апамятайся!

— Клянуся вам, не прыме, і паверце, што знойдзе адгаворку вельмі сур'ёзную, зробіць усё гэта з педанцай важнасцю, а між тым вы будзеце зноў абсмяяныя...

— Чакай, браце, чакай! Ты мяне страшэнна ўразіў усім гэтым! Ды як жа гэта ён не прыме? Не, Ваня, ты проста ж паэт; менавіта сапраўдны паэт! Дык што ж, па-твойму, страляцца са мной — непрыстойна, ці што? Я не горшы за яго. Я стары, абражаны бацька; ты — рускі літаратар, і таму асоба таксама ганаровая, можаш быць секундантам і... і... Я ўжо і не ўцяплю, чаго ж табе яшчэ трэба...

— Вось пабачыце. Ён такія прычыны выдумае, што вы самі, вы, першы, пагодзіцеся, што вам з ім страляцца — ну ніяк немагчыма.

— Хм... добра, мой даражэнькі, хай будзе па-твойму! Я перачакаю, да пэўнага часу, вядома. Паглядзім, што зробіць час. Але вось што, мой даражэнькі: дай мне слова гонару, што ні там, ні Ганне Андрэеўне ты нічога не скажаш пра нашу размову!

— Даю.

— Другое, Ваня, зрабі ласку, не пачынай больш ніколі са мной гаварыць аб гэтым.

— Добра, слова гонару.

— І, нарэшце, яшчэ просьба: я ведаю, мой мілы, табе ў нас, магчыма, і сумна, але прыходзь да нас часцей, калі толькі можаш. Мая бедная Ганна Андрэеўна так цябе любіць і... і... так без цябе сумуе... разумееш, Ваня?

І ён моцна спіснуў маю руку. Я шчыра яму паабяцаў.

— А цяпер, Ваня, апошняя далікатная справа: грошы ў цябе ёсць?

— Грошы! — паўтарыў я здзіўлена.

— Так (і стары пачырванеў і апусціў вочы); гляджу я, браце, на тваю кватэру... на твае абставіны... і як падумаю, што ў цябе могуць быць іншыя экстраныя выдаткі (і мена-

віта цяпер могуць), то... вось, браце, сто пяцьдзсят рублёў, на ўсякі выпадак...

— Сто пяцьдзсят, ды яшчэ на ўсякі *выпадак*, тады як вы прайгралі цяжбу!

— Ваня, ты, як бачу я, мяне зусім не разумеш! Могуць быць *экстраныя* патрэбы, зразумей гэта. У некаторых выпадках грошы садзейнічаюць незалежнасці становішча, незалежнасці рашэння. Магчыма, табе цяпер і не трэба, але ж ці не трэба на што-небудзь у будучым? Ва ўсякім выпадку, я іх пакіну ў цябе. Гэта ўсё, што я змог сабраць. Не патраціш, дык вернеш. А цяпер бывай! Божа мой, які ты бледны! Ды ты зусім хворы...

Я не пярэчыў і ўзяў грошы. Вельмі ж зразумела было, на што ён іх пакідаў у мяне.

— Я ледзь стаю на нагах, — адказаў я яму.

— Не занядбай гэта, Ваня, галубок, не занядбай! Сёння нікуды не выходзь. Ганне Андрэеўне так і скажу, у якім ты стане. Можа, доктар трэба? Заўтра наведваю цябе; ва ўсякім выпадку, вельмі пастараюся, калі толькі сам ногі буду цягаць. А цяпер лёг бы ты... Ну, бывай. Бывай, дзяўчынка; адварнулася! Слухай, дарагі мой! вось яшчэ пяць рублёў; гэтай дзяўчынеццы. Ты, зрэшты, ёй не гавары, што я даў, проста патраць на яе, ну там чаравічкі якія-небудзь, бялізну... ці мала што спатрэбіцца! Бывай, дарагі мой...

Я праводзіў яго да брамы. Мне трэба было папрасіць дворніка схадзіць па ежу. Алена да гэтай пары не абедала...

Раздзел XI

Але як толькі я вярнуўся да сябе, галава мая закружылася і я паваліўся пасярэдзіне пакоя. Памятаю толькі крык Алены: яна ўзмахнула рукамі і кінулася да мяне, каб падтрымаць. Гэта было апошняе імгненне, якое ацалела ў маёй памяці.

Пасля памятаю сябе ўжо на ложку. Алена расказвала мне пазней, што яна разам з дворнікам, які прынёс у гэты час нам ежу, перанесла мяне на канапу. Некалькі разоў я прачынаўся і кожны раз бачыў спагадлівы, клапацлівы тварык Алены, які схіляўся надо мною. Але ўсё гэта я ўспамінаю як праз сон, як у тумане, і мілы вобраз беднай дзяўчынкі мільгаў перада мною сярод забыцця, як прывід, як карцінка; яна падносіла

мне піць, упарадкавала маю пасцель або сядзела каля мяне, маркотная, перапалоханая, і прыгладжвала сваімі пальчыкамі мае валасы. Адзін раз успамінаю яе ціхі пацалунак на маім твары. Другі раз, раптам прачнуўшыся ноччу, пры святле нагарэлай свечкі, якая стаяла перада мною на прысунутым да канапы століку, я ўбачыў, што Алена прылегла тварам на маю падушку і трывожна спала, паўраскрыўшы свае бледныя губкі і прыклаўшы далонь да сваёй цёплай шчочкі. Але добра апрытомнеў я ўжо толькі раніцай. Свечка ўся дагарэла; яркі, ружовы прамень ужо зіхаець на сцяне. Алена сядзела ў крэсле перад сталом і, схіліўшы сваю стомленую галоўку на левую руку, якая ляжала на стале, моцна спала, і, памятаю, я заглядзеўся на яе дзіцячы тварык, паўнаваты і ў сне зусім не дзіцячага маркотнага выразу і нейкай дзіўнай, хваравітай прыгажосці; бледны, з доўгімі вейкамі на худзенькіх шчочках, апраўлены чорнымі як смоль валасамі, якія густа і цяжка звісали нязмушана завязаным вузлом на бок. Другая рука яе ляжала на маёй падушцы. Я ціхутка пацалаваў гэтую худзенькую ручку, але беднае дзіця не прачнулася, толькі як быццам бы ўсмяшка прамільгнула на яе бледных губках. Я глядзеў-глядзеў на яе і ціха заснуў спакойным, гаючым сном. На гэты раз я спаў амаль што да паўдня. Прачнуўшыся, я адчуў сябе амаль што здаровым. Толькі слабасць ды цяжар ва ўсіх членах сведчылі аб нядаўняй хваробе. Падобныя нервовыя і хуткія прыпадкі бывалі ў мяне і раней; я іх добра ведаў. Хвароба, звычайна, праходзіла за суткі, што, зрэшты, не перашкаджала ёй дзейнічаць за гэтыя суткі сурова і вельмі крута.

Было ўжо каля паўдня. Першае, што я ўбачыў, гэта нацягнутыя ў кутку фіранкі, якія я ўчора купіў. Так Алена аддзяліла сабе ў пакоі асобны куток. Яна сядзела перад печкай і пазірала на чайнік. Заўважыўшы, што я прачнуўся, яна весела ўсміхнулася і адразу ж падышла да мяне.

— Дарагая мая, — сказаў я, узяўшы яе за руку, — ты ўсю ноч мяне даглядала. Я не ведаў, што ты такая добрая.

— А вы адкуль ведаеце, што я вас даглядала; можа, я ўсю ноч праспала? — спыталася яна, пазіраючы на мяне з дабрадушнай і сарамлівай хітрынкаю, і тут жа зачырванелася ад сваіх слоў.

— Я прачынаўся і ўсё бачыў. Ты заснула толькі пад раніцу...

— Чаю хочаце? — перабіла яна, быццам бы ёй было цяж-кавата працягваць гэтую размову, што бывае з усімі цнатлі-вымі і вельмі чыстымі людзьмі, калі пра іх ім жа пачынаюць гаварыць з пахвалою.

— Хачу, — сказаў я. — Ці хаця абедала ты ўчора?

— Не абедала, а вячэрала. Дворнік прынёс. Вы, зрэшты, не размаўляйце, а ляжыце спакойна: вы яшчэ не зусім здра-ровыя, — дадала яна, падносячы мне чай і ўсладжваючыся на мой ложак.

— Якое ляжыце! Да змяркання, урэшце, буду ляжаць, а пасля пайду з хаты. Вельмі трэба, Аленачка.

— Ну так ужо і трэба! Да каго вы пойдзеце? Ці не да ўчарашняга гасця?

— Не, не да яго.

— Вось і добра, што не да яго. Гэта ён вас расстроіў учора. Дык да яго дачкі?

— А ты адкуль ведаеш пра яго дачку?

— Я ўчора ўсё чула, — адказала яна сумеўшыся.

Твар яе спахмурнеў. Бровы ссунуліся над вачыма.

— Ён дрэнны стары, — дадала яна потым.

— Хіба ты яго ведаеш? Наадварот, ён вельмі добры ча-лавек.

— Не, не, ён злы; я чула, — адказала яна ўсхвалявана.

— Ды што ж ты чула?

— Ён сваёй дачцэ не хоча дараваць...

— Але ён любіць яе. Яна перад ім вінаватая, а ён пра яе клапаціцца, турбуецца.

— А чаму не даруе? Цяпер жа, калі даруе, хай бы дачка і не вярталася да яго.

— Як гэта так? Ды і чаму?

— Таму што ён не варгы таго, каб дачка любіла яго, — адказала яна ўзрушана. — Хай яна пойдзе ад яго назаўсёды і лепш хай міласціну просіць, а ён хай бачыць, што дачка жабруе, ды хай мучыцца.

Вочы яе блішчалі, шчокі загарэліся. «Відаць, яна нездарма так гаворыць», — падумаў я.

— Гэта вы мяне хацелі ў яго дом аддаць? — дадала яна, памаўчаўшы.

— Так, Алена.

— Не, я лепш у служанкі пайду.

— Ах, як нядобра ўсё гэта, што ты гаворыш, Леначка. Іякое глупства: ну да каго ты можаш наняцца?

— Да любога мужыка, — нецярпліва адказала яна, усё больш і больш раздражнёна. Яна была даволі запальчывая.

— Вось мужыку якраз і не патрэбна такая работніца, — сказаў я ўсміхаючыся.

— Ну дык да паноў.

— Ці з тваім характарм жыць у паноў?

— З маім. — Чым больш раздражнялася яна, тым больш рэзка адказвала.

— Ды ты не вытрымаеш.

— Вытрымаю. Мяне будуць лаяць, а я знарок буду маўчаць. Мяне будуць біць, а я ўсё адно буду маўчаць, усё маўчаць, хай б'юць, ніколі не заплачу. Ім жа горш будзе ад злосці, што я не плачу.

— Што ты, Алена! Колькі ў табе азлаблення; і гордая ты якая! Шмат, відаць, ты зведала гора...

Я ўстаў і падышоў да майго вялікага стала. Алена засталася на канапе, задуменна пазіраючы на падлогу, а пальчыкамі шчыпала вышыўку. Яна маўчала. «Ці не раззлавалася яна на мяне за мае словы?» — падумаў я.

Стоячы каля стала, я машынальна разгарнуў учарашнія кнігі, якія ўзяў для кампіляцыі, і пакрысе захапіўся чытаннем. Са мною гэта часта здараецца: падыду, разгарну кнігу на хвілінку, каб нешта ўдакладніць, і зачытаюся так, што забудуся на ўсё.

— Што вы тут усё пішаце? — з нясмелай усмешкаю запыталася Алена, ціхенька падышоўшы да стала.

— А так, Леначка, усякую ўсячыну. За гэта мне грошы даюць.

— Просьбы?

— Не, не просьбы. — І я патлумачыў ёй наколькі змог, што апісваю розныя гісторыі пра розных людзей: з гэтага атрымліваюцца кнігі, якія называюцца аповесцямі і раманами.

— Дык што, вы тут усю праўду апісваеце?

— Не, выдумляю.

— Навошта ж вы няпраўду пішаце?

— А вась прачытай, во бачыш, вась гэтую кніжку; ты яе раз ужо гартала. Ты ж умееш чытаць?

— Умею.

— Ну вась і ўбачыш. Гэтую кніжку я напісаў.

— Вы? прачытаю...

Ёй штосьці вельмі хацелася мне сказаць, але яна, мабыць, разгубілася і страшэнна хвалявалася. У яе пытаннях штосьці хавалася.

— А вам шмат за гэта плацяць? — спыталася яна нарэшце.

— Ды як калі. Часамі шмат, а часам і нічога няма, таму што праца не працуецца. Гэта праца цяжкая, Леначка.

— Дык вы не багаты?

— Не, не багаты.

— Дык я буду працаваць і вам дапамагаць...

Яна кінула на мяне позірк, загарэлася, апусціла вочы і, ступіўшы да мяне два крокі, раптам абхапіла мяне абедзвюма рукамі, а тварам моцна-моцна прыціснулася да маіх грудзей. Я здзіўлена пазіраў на яе.

— Я вас люблю... я не гордая, — прамовіла яна. — Вы казалі ўчора, што я гордая. Не, не... я не такая... я вас люблю. Вы толькі адзін мяне любіце.

Але слёзы ўжо душылі яе. Праз хвіліну яны вырваліся з яе грудзей з такой сілаю, як учора, калі надарыўся прыпадак. Яна ўпала перада мною на калені, цалавала мае рукі, ногі...

— Вы любіце мяне!.. — паўтарала яна, — вы толькі адзін, адзін!..

Яна сугаргава сціскала мае калені сваімі рукамі. Усе пачуцці яе, што стрымліваліся так доўга, раптам адразу вырваліся наверх у нястрымным імкненні, і мне стала зразумелай гэтая дзіўная ўпартасць сэрца, якое цнатліва захоўвала сябе да пэўнага часу і тым упарцей, больш сурова, чым была патрэба выявіць сябе, выказацца, і ўсё гэта да таго непазбежнага імкнення, калі ўся істота раптам, да самазабыцця, аддаецца гэтаму патрабаванню кахання, удзячнасці, ласкі, слёз...

Яна рыдала так, што ў яе пачалася істэрыка. Я з цяжкасцю развёў яе рукі, што абхапілі мяне. Я падняў і аднёс яе на канапу. Доўга яна яшчэ рыдала, схваўшы твар у падушку, нібыта саромеючыся глядзець на мяне, але моцна сціснуўшы маю руку ў сваёй маленькай ручцы і не аднімаючы яе ад свайго сэрца.

Пакрысе яна сціхла, але ўсё яшчэ не падымала свой твар да мяне. Разы два, мелькам, яе вочы слізганулі па маім твары, і ў іх было столькі мяккасці і нейкага палахлівага пачуцця, якое зноў хавалася. Нарэшце яна пачырванела і ўсміхнулася.

— Табе лепш? — спытаўся я, — чуллівая ты мая Леначка, хворае ты маё дзіця.

— Не Леначка, не... — прашаптала яна, усё яшчэ хаваючы ад мяне свой тварык.

— Не Леначка? А як?

— Нэлі.

— Нэлі? Чаму ж абавязкова Нэлі? Бадай гэта вельмі прыгожанькае імя. Так я цябе і буду называць, калі ты сама хочаш.

— Так мяне матуля называла... І ніхто так мяне не называў, ніколі, акрамя яе... І я не хацела сама, каб мяне хто так называў, акрамя матулі... А вы называйце; я хачу... Я вас буду заўсёды любіць, заўсёды любіць...

«Любячае і гордае сэрцайка, — падумаў я, — а як жа цяжка мне было заслужыць, каб ты для мяне стала... Нэлі». Але цяпер я ўжо ведаў, што яе сэрца вернае мне на векі.

— Нэлі, паслухай, — спытаўся я, як толькі яна супакоілася. — Ты вось сказала, што цябе любіла толькі адна матуля і ніхто больш. А хіба твой дзядуля і сапраўды не любіў цябе?

— Не любіў...

— А ты ж плакала тут аб ім, памятаеш, на лесвіцы.

Яна на хвіліну задумалася.

— Не, не любіў... Ён быў злы. — І нейкае хваравітае пачуццё выявілася на яе твары.

— Дык жа ад яго нельга было і патрабаваць, Нэлі. Ён, здаецца, зусім ужо звар'яцеў. Ён і памёр як вар'ят. Я ж табе расказваў, як ён памёр.

— Так; але ён толькі апошні месяц пачаў зусім забывацца. Сядзіць часам тут цэлы дзень, і калі б я не прыходзіла да яго, ён бы і другі, і трэці дзень так сядзеў, не піўшы, не еўшы. А раней ён быў значна лепшы.

— Калі ж гэта раней?

— Калі яшчэ матуля не памірала.

— Выходзіць, гэта ты яму прыносіла піць і есці, Нэлі?

— Так, і я прыносіла.

— Дзе ж ты брала, у Бубнавай?

— Не, я ніколі нічога не брала ў Бубнавай, — настойліва прамовіла яна нейкім дрыготкім голасам.

— Дзе ж ты брала, у цябе ж нічога не было?

Нэлі памаўчала і страшэнна збляднела; потым доўгім-доўгім позіркам паглядзела на мяне.

— Я на вулицу міласціну прасіць хадзіла... Напрашу пяць капеек і куплю яму хлеба і табакі нюхальнай...

— І ён дазваляў! Нэлі! Нэлі!

— Я спачатку сама пайшла і яму не сказала. А ён, як даведаўся, потым ужо сам пачаў мяне праганяць прасіць. Я стаю на мосце, прашу ў прахожых, а ён ходзіць каля моста, чакае; і як убачыць, што мне падалі, дык і кінецца на мяне і забярэ грошы, быццам бы я ўтаіць ад яго хачу і не для яго збіраю.

Гаворачы гэта, яна ўсміхнулася нейкай з'едлівай, горкай усмешкаю.

— Гэта ўсё было, калі матуля памерла, — дадала яна. — Тут ён ужо зусім стаў як вар'ят.

— Выходзіць, ён вельмі любіў тваю матулю? Чаму ж ён не жыў з ёю?

— Не, не любіў... Ён быў злы і не дараваў ёй... як учарашні злы стары, — прамовіла яна ціха, зусім амаль шэптам, і яшчэ больш збялела.

Я ўздрыгнуў. Завязка цэлага рамана так і бліснула ў маім уяўленні. Гэта бедная жанчына, якая памірала ў сутарэнні ў трунара, сіротка дачка яе, якая зрэдчас наведвала дзядулю, які пракляў яе маці; звар'яцелы дзівак стары, які паміраў у кандытарскай пасля смерці свайго сабакі.

— Але ж Азорка раней быў матулін, — сказала раптам Нэлі, усміхаючыся нейкаму ўспаміну. — Дзядуля раней вельмі любіў матулю, а калі матуля пайшла ад яго, у яго і застаўся матулін Азорка. Вось таму ён і любіў так Азорку... Матулі не дараваў, а калі сабака памёр, дык і сам памёр, — сурова дадала Нэлі, і ўсмешка знікла з яе твару.

— Нэлі, хто ж ён быў такі раней? — спытаўся я, трошку пачакаўшы.

— Ён раней быў багаты... Я не ведаю, хто ён быў, — адказала яна. — У яго быў нейкі завод... Так мне матуля казала. Яна спачатку думала, што я маленькая, і ўсяго мне не гаварыла. Усё, бывала, цалуе мяне, а сама гаворыць: усё даведаешся; прыйдзе час, даведаешся, бедная, няшчасная! І ўсё мяне беднай і няшчаснай называла. І калі ноччу, бывала, думае, што я сплю (а я знарок не сплю, прыкідваюся, што сплю), яна ўсё плача нада мною, цалуе мяне і гаворыць: бедная, няшчасная!

— Ад чаго ж памерла твая матуля?

— Ад сухотаў; цяпер шэсць тыдняў будзе.

— А ты памятаеш, калі дзядуля быў багаты?

— Дык жа я тады яшчэ не нарадзілася. Матуля яшчэ раней, чым я нарадзілася, пайшла ад дзядулі.

— С кім пайшла?

— Не ведаю, — адказала Нэлі, ціха і як быццам бы задумваючыся. — Яна за мяжу пайшла, а я там і нарадзілася.

— За мяжою? Дзе ж?

— У Швейцарыі. Я ўсюды была, і ў Італіі, і ў Парыжы была.

Я здзівіўся.

— І ты памятаеш, Нэлі?

— Многае памятаю.

— Дзе ж ты навучылася так добра па-руску гаварыць, Нэлі?

— Матуля мяне там і па-руску вучыла. Яна была руская, таму што яе маці была руская, а дзед быў англічанінам, але таксама як рускі. А калі мы сюды з матуляй вярнуліся, паўтара гады назад, я і зусім навучылася. Матуля тады ўжо хворая была. Тут мы зусім збыднелі. Матуля ўсё плакала. Яна спачатку доўга шукала ў Пецярбургу дзядулю і ўсё гаварыла, што вінаватая перад ім, і ўсё плакала... Так плакала, так плакала! А калі даведалася, што дзядуля бедны, дык яшчэ больш плакала. Яна яму і пісьмы часта пісала, а ён зусім не адказваў.

— Навошта ж матуля вярнулася сюды? Толькі да бацькі?

— Не ведаю. А там нам так добра было жыць, — і вочы Нэлі заблішчалі. — Матуля жыла адна, са мною. У яе быў адзін сябар, добры, як вы... Ён яе яшчэ тут ведаў. Але ён там памёр, матуля і вярнулася...

— Дык гэта з ім твая матуля пайшла ад дзядулі?

— Не, не з ім. Матуля з іншым пайшла ад дзядулі, а той яе і кінуў...

— З кім жа, Нэлі?

Нэлі зірнула на мяне, ды нічога не адказала. Яна, відаць, ведала, з кім пайшла яе матуля і хто, мабыць, быў і яе бацька. Ёй было цяжка нават і мне назваць яго імя...

Я не хацеў мучыць яе распытваннямі. Гэта быў характар дзіўны, нервовы і гарачы, які заглушаў у сабе свае парыванні; сімпатычны, але які хаваўся за гордасць і недаступнасць. За ўвесь час, як я ведаў яе, яна, нягледзячы на тое, што любіла мяне ўсім сваім сэрцам, самым светлым і ясным каханнем,

амаль так жа, як сваю памерлую маці, пра якую нават успамінаць не магла без болю, — нягледзячы на ўсё гэта, яна рэдка была са мной шчыраю і, акрамя гэтага дня, рэдка адчувала патрэбу пагаварыць са мной аб сваім мінулым; нават, наадварот, неяк зацята ўтойвала гэта ад мяне. Але ў гэты дзень, на працягу некалькіх гадзін, паміж мукамі і сутаргавымі рыданнямі, што перапынялі яе расповед, яна перадала мне ўсё, што найбольш хвалявала і мучыла яе ў яе ўспамінах, і ніколі не забуду я гэты страшны расповед. Але галоўная яе гісторыя яшчэ наперадзе...

Гэта была страшная гісторыя; гэта гісторыя пакінутай жанчыны, якая перажыла сваё шчасце; хворай, змучанай і пакінутай усімі; якой выраклася апошняя істота, на якую яна магла спадзявацца, — бацька свой, абражаны калісьці ёю і які выжыў з розуму ад нясцерпных пакут і прыніжэнняў. Гэта гісторыя жанчыны, даведзенай да адчаю; яна хадзіла са сваёй дзяўчынкай, якую яна лічыла яшчэ дзіцем, па халодных, брудных пецябургскіх вуліцах і прасіла міласціну; жанчыны, якая потым цэлыя месяцы памірала ў сырым склепе і якой бацька адмаўляў у дараванні да апошняй хвіліны яе жыцця, і толькі менавіта ў апошнюю хвіліну апамятаўся і прыбег, каб дараваць ёй, але ўжо заспеў адзін халодны труп замест той, якую любіў больш за ўсё на свеце. Гэта быў дзіўны расповед пра таямнічыя, нават не зусім зразумелыя адносіны здурнелага старога з яго маленькай унучкай, якая ўжо разумела яго, ужо разумела, нягледзячы на сваё дзяцінства, многае з таго, да чаго іншы не разаўецца за цэлыя гады свайго забяспечанага і гладкага жыцця. Змрочная гэта была гісторыя, адна з тых змрочных і страшэнных гісторый, якія так часта і непрыкметна, амаль таямніча, здараюцца пад цяжкім пецябургскім небам, у цёмных, пагаемных закутках вялізнага горада, сярод шалапутнага віравання жыцця, тупога эгаізму, сутыкнення інтарэсаў, дзікай распусты, жажлівых злачынстваў, сярод гэтага сапраўднага пекла бессэнсоўнага і ненармальнага жыцця...

Але гэтая гісторыя яшчэ наперадзе...

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

Раздзел I

Даўно ўжо надышлі прыцемкі, настаў вечар, і толькі тады я ачуўся ад змрочнага кашмару і ўспомніў аб цяперашнім.

— Нэлі, — сказаў я, — вось ты цяпер хворая, расхвальяваная, а я мушу цябе пакінуць адну, усхваляваную і ў слязах. Дарагая мая! Даруй мне і ведай, што тут ёсць таксама адна любімая істота, якой не даравалі, няшчасная, абражаная і пакінутая. Яна чакае мяне. Ды і мяне самога цягне цяпер пасля твайго расповеду так, што я, здаецца, не перанясу, калі не ўбачу яе зараз жа, неадкладна...

Не ведаю, ці зразумела Нэлі ўсё, што я ёй гаварыў. Я быў усхваляваны яе расповедам ды і ад нядаўняй хваробы; але я кінуўся да Наташы. Было ўжо позна, дзевятая гадзіна, калі я ўвайшоў да яе.

Яшчэ на вуліцы, каля брамы дома, у якім жыла Наташа, я заўважыў брычку, і мне падалося, што гэта брычка князя. Уваход да Наташы быў з двара. Толькі я пачаў падымацца па лесвіцы, як пачуў перад сабою, на пралёт вышэй, чалавека, які ўзбіраўся навобмацак, асцярожна, мабыць, незнаёмага з мясцовасцю. Мне падумалася, што гэта павінен быць князь; але хутка я пачаў разупэўнівацца. Незнаёмец, узбіраючыся наверх, бурчэў і праклінаў дарогу, і ўсё больш энергічна, чым вышэй ён падымаўся. Вядома, лесвіца была вузкая, брудная, стромкая, зусім не асветленая; але такой лаянкі, якая пачалася на трэцім паверсе, я ніяк бы не змог прыпісаць князю: пан лаяўся, як рамізік. Але з трэцяга паверха пачалося святло; ля Наташыных дзвярэй гарэў маленькі ліхтар. Перад самымі дзвярыма я дагнаў майго незнаёмца, і якое ж было маё здзіўленне, калі я пазнаў у ім князя. Здаецца, яму было надзвычай непрыемна так неспадзявана сутыкнуцца са мной. Спачатку ён не пазнаў мяне; але раптам увесь твар яго змяніўся. Першы, злосны і ненавісны позірк яго на мяне зрабіўся раптам прыветлівым і вясёлым, і ён з нейкай незвычайнай радасцю працягнуў мне абедзве рукі.

— Ах, гэта вы! А я толькі што хацеў стаць на калені і маліць Бога аб выратаванні майго жыцця. Чулі, як я лаяўся?

І ён зарагатаў прастадушна і весела. Але раптам твар яго зрабіўся сур'ёзным і заклапочаным.

— І Алёша мог змясціць Наталлю Мікалаеўну ў такой кватэры! — сказаў ён, ківаючы галавой. — Вось гэтыя, так бы мовіць, *дробязі* і выяўляюць чалавека. Я баюся за яго. Ён добры, у яго высакароднае сэрца, але вось вам прыклад: кахае без памяці, а змяшчае тую, якую кахае, у такі заканурак. Я нават чуў, што часам і хлеба не было, — дадаў ён шэптам, шукаючы ручку званочка. — У мяне галава трашчыць, як падумаю пра яго будучыню, а галоўнае, пра будучыню *Ганны* Мікалаеўны, калі яна будзе яго жонкай...

Ён памыліўся з імем і не заўважыў гэтага, злуючыся на тое, што не знаходзіў званочка. Але званочка і не было. Я па тузаў ручку замка, і Маўра адразу ж нам адчыніла, мітусліва сустракаючы нас. На кухні, што адгарадзілася ад маленькай прыхожай драўлянай перагародкаю, праз адчыненыя дзверы было відаць, што тут рыхтаваліся: усё было неяк не па-заўсёднаму — выцёрта і вычышчана; у печы гарэў агонь; на сталі стаяў нейкі новы посуд. Відаць было, што нас чакалі. Маўра кінулася здымаць нашыя паліто.

— Алёша тут? — спытаўся я ў яе.

— Не быў, — шапнула яна мне неяк таямніча.

Мы ўвайшлі да Наташы. У яе пакоі не было ніякай асаблівай падрыхтоўкі; усё было па-старому. Зрэшты, у яе заўсёды было так чыста і міла, што не трэба было і прыбіраць. Наташа сустрэла нас, стоячы перад дзвярыма. Я быў уражаны хваравітай худзізноў і надзвычайнай бледнасцю яе твару, хаця румянец і з'явіўся на імгненне на яе памярцвелых шчоках. Вочы гарэлі ліхаманкаю. Яна, прыкметна мітуслівая і разгубленая, моўчкі і паспешліва працягнула князю руку. На мяне ж і не глянула. Я стаяў і моўчкі чакаў.

— Вось і я! — па-сяброўску і весела загаварыў князь, — усяго некалькі гадзін як вярнуўся. Увесь гэты час вы не выходзілі з маёй галавы (ён пяшчотна пацалаваў яе руку), — і колькі, колькі я перадумаў пра вас! Колькі вырашыў вам сказаць, перадаць... Ну, ды мы нагаворымся! Па-першае, мой ветрагон, якога, бачу я, яшчэ няма тут...

— Даруйце, князь, — перабіла яго Наташа, пачырванеўшы і засаромеўшыся, — мне трэба два словы сказаць Івану Пятровічу. Ваня, хадзем... два словы...

Яна схапіла мяне за руку і павяла за шырмы.

— Ваня, — сказала яна шэптам, заводзячы мяне ў самы цёмны кут, — даруеш ты мне ці не?

— Наташа, годзе, што ты!

— Не, не, Ваня, ты занадта часта і занадта многа дараваў мне, але ж ёсць, мабыць, канец усякай цярпліваасці. Ты мяне будзеш кахаць заўсёды, я ведаю, але ты мяне лічыш няўдзячнаю, а я ўчора і заўчора была з табою няўдзячная, эгаістка, жорсткая...

Яна раптам заплакала і прыціснулася тварам да майго пляча.

— Хопіць, Наташа, — спяшаўся я разупэўніць яе. — Я ж быў вельмі хворы ўсю ноч: нават і цяпер ледзь стаю на нагах, а ты падумала, што я раззлаваўся... Дарагая ты мая, ды хіба я не ведаю, што цяпер у тваёй душы робіцца?

— Ну і цудоўна... выходзіць, дараваў, як заўсёды, — сказала яна, усміхаючыся праз слёзы і сціскаючы да болю маю руку. — Астатняе пасля. Шмат трэба сказаць табе, Ваня. А цяпер да яго...

— Хутчэй, Наташа; мы яго так раптам пакінулі...

— Вось ты ўбачыш, убачыш, што будзе, — шапнула яна мне на хаду. — Я цяпер ведаю ўсё, усё адгадала. Ва ўсім вінаваты ён. Гэты вечар шмат што вырашыць. Хадзем!

Я не зразумеў, але спытаць не было калі. Наташа выйшла да князя са светлым тварам. Ён усё яшчэ стаяў з капелюшом у руках. Яна весела папрасіла ў яго прабачэння, узяла ў яго капялюш, сама прысунула яму крэсла, і мы ўтраіх уселіся вакол яе стала.

— Я пачаў пра майго ветрагона, — працягваў князь, — я яго бачыў толькі адну хвіліну і то на вуліцы, калі ён садзіўся ехаць да графіні Зінаіды Фёдараўны. Ён страшэнна спяшаўся і, уяўляецца, нават не захацеў устаць, каб зайсці са мною ў пакоі пасля чатырох дзён расстання. І, здаецца, я ў гэтым вінаваты, Наталля Мікалаеўна, што ён цяпер не ў вас і што мы прыйшлі раней за яго; я скарыстаўся выпадкам і паколькі сам не мог быць сёння ў графіні, то даў яму адно даручэнне. Але ён вось-вось з'явіцца.

— Ён вам, напэўна, абяцаў прыехаць сёння? — спыталася Наташа з самым прастадушным выглядам, пазіраючы на князя.

— Ах, Божа мой, яшчэ б ён не прыехаў; пра што вы пытаецеся! — выгукнуў ён здзіўлена, углядваючыся ў яе. — Зрэшты, разумею: вы на яго злуецца. Сапраўды, як быццам бы дрэнна з яго боку прыйсці пазней за ўсіх. Але, паўтараю, вінаваты ў гэтым я. Не злуйцеся і на яго. Ён легкадумны, ветрагон; я яго не абараняю, але некаторыя асаблівыя абставіны патрабуюць, каб ён не толькі не пакідаў цяпер дом графіні і некаторых іншых сувязяў, але, наадварот, як мага часцей з'яўляўся туды. Ну, а паколькі ён, мабыць, не выходзіць цяпер ад вас і забыўся пра ўсё на свеце, то, калі ласка, не злуйцеся, калі я буду часам браць яго гадзіны на дзве, не болей, па маіх даручэннях. Я ўпэўнены, што ён яшчэ ні разу не быў у княгіні К. ад таго вечара, і так шкадую, што не паспеў учора распытаць яго!..

Я зірнуў на Наташу. Яна слухала князя з лёгкай паўнасмешлівай усмешкаю. Але ён гаварыў так шчыра, так натуральна. Здавалася, не было ніякай падставы ў чым-небудзь падазраваць яго.

— І вы сапраўды не ведалі, што ён у мяне ўсе гэтыя дні ні разу не быў? — спыталася Наташа ціхім і спакойным голасам, нібыта гаворка ішла аб самым звычайным для яе здарэнні.

— Як! Ні разу не быў? Дазвольце, што вы гаворыце! — сказаў князь, відаць, надзвычайна здзіўлены.

— Вы былі ў мяне ў аўторак, позна вечарам; на другую раніцу ён заязджаў да мяне на паўгадзіны, і з тае пары я не бачыла яго ні разу.

— Але гэта неверагодна! (Ён здзіўляўся ўсё больш і больш.) Я ж думаў, што ён не выходзіць ад вас. Даруйце, гэта так дзіўна... проста неверагодна.

— Але, аднак жа, пэўна, на жаль: я знарок чакала вас, думала якраз і даведацца ад вас, дзе ён знаходзіцца?

— Ах, Божа мой! Ды ён жа зараз ужо тут будзе! Але тое, што вы мне казалі, мяне так уразіла, што я... прызнаюся, я ўсяго чакаў ад яго, але гэтага... гэтага!

— Вы здзіўлены! А я дык думала, што вы не толькі не будзеце здзіўляцца, але нават зараней ведалі, што так і будзе.

— Ведаў! Я? Ды запэўніваю ж вас, Наталля Мікалаеўна, што бачыў яго толькі адну хвіліну сёння і больш нікога пра яго не распытваў; і мне дзіўна, што вы мне як быццам бы не верыце, — працягваў ён, аглядваючы нас абаіх.

— Дзякуй Богу, — падхапіла Наташа, — абсалютна ўпэўнена, што вы сказалі праўду.

І яна засмяялася зноў, прама ў вочы князю, так, што яго аж перасмыкнула.

— Растлумачце, — сказаў ён збянтэжана.

— Ды што тут тлумачыць. Я гавару вельмі проста. Вы ж ведаеце, які ён ветраны, няпамятлівы. Ну вось, паколькі яму дадзена цяпер поўная свабода, ён і захапіўся.

— Але так захапляцца нельга, тут што-небудзь ды ёсць, і як толькі ён прыйдзе, я прымушу яго растлумачыць гэтую справу. Але найбольш мяне здзіўляе, што вы як быццам бы і мяне ў нечым абвінавачваеце, тады я мяне нават тут і не было. А ўрэшце, Наталля Мікалаеўна, бачу я, вы на яго вельмі сярдуеце, — і гэта зразумела! У вас ёсць для гэтага ўсе падставы, і... і... вядома, я першы вінаваты, ну хаця б ужо толькі таму, што я першы вам трапіўся; ці не так? — працягваў ён, звяртаючыся да мяне; на твары яго застыла ўсмешка раздражнення.

Наташа загарэлася.

— Даруйце, Наталля Мікалаеўна, — працягваў ён з годнасцю, — пагаджаюся, што я вінаваты, але толькі ў тым, што паехаў на другі дзень пасля нашага знаёмства, так што вы, пры некарай падазронасці, якую я заўважаю ў вашым характары, ужо паспелі памяняць вашы меркаванні пра мяне, тым больш што гэтаму спрыялі абставіны. Не ад'язджаў бы я — вы б мяне спазналі лепш, ды і Алёша не ветрагоніў бы пад маім наглядом. Сёння ж вы пачуеце, што я нагавару яму.

— Гэта значыць, вы зробіце так, што я стану яму ў цяжар. Гэта ж немагчыма, каб, пры вашым розуме, вы сапраўды думалі, што такі сродак мне дапаможа.

— Дык ужо ці не хочаце вы намякнуць, што я знарок хачу так зрабіць, каб вы яму сталі ў цяжар? Вы крыўдзіце мяне, Наталля Мікалаеўна.

— Я стараюся як мага менш выкарыстоўваць намёкі, з кім бы я ні гаварыла, — адказала Наташа, — наадварот, заўсёды імкнуся гаварыць шчыра, і вы, магчыма, сёння ж пераканаліся ў гэтым. Крыўдзіць вас я не хачу, ды і навошта, хаця ўжо толькі таму, што вы на мае словы не пакрыўдзіцеся, што б я вам ні сказала. У гэтым я абсалютна ўпэўненая, таму што вельмі добра разумею нашы ўзаемаадносіны: вы ж на іх не

можаце глядзець сур'ёзна, ці не так? Але калі я вас на самай справе пакрыўдзіла, то гатовая прасіць прабачэння, каб выканаць перад вамі ўсе абавязкі гасціннасці.

Нягледзячы на лёгкі і нават жартаўлівы тон, з якім Наташа прамовіла гэтую фразу, са смехам на губах, ніколі яшчэ я не бачыў яе так моцна раззлаванаю. Толькі цяпер я зразумеў, як жа набалела ў яе на сэрцы за гэтыя тры дні. Загадкавыя яе словы, што яна ўсё ведае і пра ўсё здагадалася, напалохалі мяне; яны тычыліся непасрэдна князя. Яна па-іншаму ўжо меркавала пра яго і пазірала на яго як на свайго ворага — гэта было ўвачавідкі. Яна, відаць, прыпісвала яго ўплыву ўсе свае няўдачы з Алёшам і, магчыма, мела на гэта нейкія падставы. Я баяўся паміж імі раптоўнай сцэны. Жартаўлівы тон яе быў занадта паказаны, занадта не прыкрыты. Апошнія ж словы яе князю аб тым, што ён не можа ўспрымаць іх адносіны сур'ёзна, фраза аб прабачэнні па абавязку гасціннасці, яе абяцанне, у выглядзе пагрозы, даказаць яму ў гэты ж вечар, што яна ўмее гаварыць шчыра, — усё гэта было настолькі з'едліва і незамаскрывана, што не было ніякіх прычын, каб князь не зразумеў усяго гэтага. Я бачыў, што ён змяніўся з твару, але ён умеў валодаць сабой. Ён адразу ж зрабіў выгляд, што не заўважыў гэтых слоў, не зразумеў іх сапраўднага сэнсу, і, вядома ж, перавёў усё на жарт.

— Крыў Божа патрабаваць прабачэнняў! — падхапіў ён са смехам. — Я зусім не таго хацеў, ды і не ў маіх звычках патрабаваць прабачэння ад жанчыны. Яшчэ на першым нашым спатканні я часткова папярэдзіў вас аб маім характары, а таму вы, мабыць, не будзеце злавацца на мяне за адну заўвагу, тым больш што яна будзе ўвогуле пра ўсіх жанчын; вы таксама, мабыць, пагодзіцеся з гэтай заўвагай, — працягваў ён, веліва звяртаючыся да мяне. — Я заўважыў, што менавіта ў жаночым характары ёсць такая рыса, што калі, напрыклад, жанчына ў нечым вінаватая, то хутчэй яна пагодзіцца потым, у далейшым, загладзіць сваю віну самымі рознымі ласкамі, чым цяпер, у гэтую самую хвіліну, падчас самога відавочнага доказу правіннасці, прызнацца ў ёй і папрасіць прабачэння. Дык вось, калі толькі дапусціць, што я вамі пакрыўджаны, то цяпер, у гэтую хвіліну, я знарок не хачу прабачэння; мне будзе больш выгадна ў далейшым, калі вы ўсвядоміце вашу памылку і захочаце яе загладзіць перада мною... самымі

рознымі ласкамі. А вы такая добрая, такая чыстая, свежая, такая адкрытая, што хвіліна, калі вы будзеце раскайвацца, прадчуваю гэта, будзе чароўная. А лепей, замест прабачэння, скажыце мне цяпер, ці не магу я сёння ж чым-небудзь даказаць вам, што я больш шчыра і проста абыходжуся з вамі, чым вы пра мяне думаеце?

Наташа пачырванела. Мне таксама падалося, што ў адказе князя чуецца нейкі занадта ўжо лёгкі, нават нядбайны тон, нейкая нясціпная жартаўлівасць.

— Вы хочаце даказаць мне, што вы са мною шчырыя і прастадушныя? — спыталася Наташа, з выклікам пазіраючы на яго.

— Так.

— Калі так, выканайце маю просьбу.

— Зараней даю слова.

— Вось яна: ні адным словам, ніякім намёкам пра мяне не турбаваць Алёшу ні сёння, ні заўтра. Ніводнага папроку за тое, што ён забыўся пра мяне; ніякага павучання. Я хачу сустрэць яго менавіта так, як быццам бы нічога між намі не было, каб ён і заўважыць нічога не змог. Мне гэта трэба. Даяце вы мне такое слова?

— З найвялікшым задавальненнем, — адказаў князь, — і дазвольце мне дадаць ад чыстага сэрца, што я рэдка ў кім сустракаў больш разважлівы і ясны погляд на такія справы... Але вось, здаецца, і Алёша.

Сапраўды, у прыхожай пачуўся шум. Наташа ўздрыгнула і нібыта да нечага падрыхтавалася. Князь сядзеў з сур'ёзным выглядам і чакаў, што ж тут будзе; ён пільна сачыў за Наташай. Але дзверы расчыніліся, і да нас уляцеў Алёша.

Раздзел II

Ён менавіта ўляцеў з нейкім асветленым тварам, радасны, вясёлы. Было відаць, што ён весела і шчасліва правёў гэтыя чатыры дні. На ім як быццам было напісана, што ён хацеў нам штосьці паведаміць.

— Вось і я! — абвясціў ён на ўвесь пакой. — Той, каму трэба было б быць раней за ўсіх. Але зараз жа даведаецца пра ўсё, усё, усё! Надоечы, баццохна, мы з табою не паспелі двух слоў сказаць, а мне шмат чаго трэба было сказаць табе.

Гэта ён мне толькі ў добрым настроі дазваляе гаварыць сабе: *ты*, — перапыніў ён, звяртаючыся да мяне, — далібог, а ў іншыя часы забараняе! І якая ў яго з'яўляецца тактыка: пачынае сам гаварыць мне *вы*. Але з гэтага дня я хачу, каб у яго заўсёды быў добры настрой, і зраблю так! Увогуле я ўвесь перамяніўся за гэтыя чагыры дні, абсалютна, абсалютна перамяніўся і ўсё вам раскажу. Але гэта наперадзе. А галоўнае цяпер: вось яна! вось яна! зноў! Наташа, галубка, добры вечар, анёлак ты мой! — казаў ён, прысаджваючыся каля яе і прагна цалуючы яе руку, — сумаваў жа я па табе гэтыя дні! Ды што зробіш — не мог! Управіцца не мог. Мілая ты мая! Ты нібыта схуднела трошчу, такая бледняя стала...

Ён усхвалявана цалаваў яе рукі, прагна пазіраў на яе сваімі цудоўнымі вачыма, як быццам не мог надзівіцца. Я зірнуў на Наташу і па выразу яе твару здагадаўся, што ў нас былі адны думкі: ён быў невінаваты. Ды і калі гэты *нявінны* мог бы зрабіцца вінаватым? Бледныя Наташыны шчокі раптам зачырванеліся, быццам бы ўся кроў, што сабралася ў яе сэрцы, адхлынула раптам у галаву. Вочы яе заблішчалі, і яна горда зірнула на князя.

— Але дзе ж... ты быў... столькі дзён? — прамовіла яна, стрымліваючы сваё хваляванне. Яна цяжка і няроўна дыхала. Божа мой, як яна кахала яго!

— У тым вось і справа, што я сапраўды як быццам бы вінаваты перад табою; ды што там: *як быццам бы!* вядома, вінаваты, і сам гэта ведаю, і прыехаў таму, што ведаю. Каця ўчора і сёння гаварыла мне, што не можа жанчына дараваць такую няўвагу (яна ж усё ведае, што было ў нас тут у аўторак; я на другі ж дзень расказаў). Я з ёю спрачаўся, даказваў ёй, гаварыў, што гэтая жанчына называецца *Наташа* і што на ўсім свеце, мабыць, толькі адна ёсць роўная з ёю: гэта Каця; і я прыехаў сюды, вядома, ведаючы, што я выйграў спрэчку. Хіба такі анёл, як ты, можа не дараваць? «Не быў, значыць, абавязкова штосьці перашкодзіла, а не таму, што перастаў кахаць», — вось як будзе думаць мая Наташа! Ды і як я магу перастаць кахаць цябе? Хіба гэта магчыма? Усё сэрца маё збалела па табе. Ды я ўсё ж такі вінаваты! А калі пра ўсё даведаешся, мяне ж першая і апраўдаеш! Зараз усё раскажу, мне трэба выказаць вам усё, што ў мяне на душы, з гэтым жа і прыехаў. Хацеў быў сёння (было паўхвілінкі вольнай) заля-

цець да цябе, каб пацалаваць цябе на ляту, але і тут няўдача. Каця безадкладна запатрабавала да сябе па пільных справах. Гэта яшчэ да таго моманту, калі я на дрожках сядзеў, тата, і ты мяне бачыў; гэта я другі раз, па другой запісцы Каці тады ехаў. У нас жа цяпер цэлыя дні скараходы з запіскамі з дома ў дом бегаюць. Иван Пятровіч, вашу запіску я толькі ўчора ноччу змог прачытаць, і ваша праўда абсалютна ва ўсім, што вы там напісалі. Але што ж рабіць: фізічная немагчымасць! Так і вырашыў: заўтра вечарам усё патлумачу, бо ўжо сёння вечарам мне немагчыма было не прыехаць да цябе, Наташа.

— Што за запіска? — спыталася Наташа.

— Ён быў у мяне, не застаў, вядома, і моцна вылаяў у пісьме, якое пакінуў мне, за тое, што да цябе не хаджу. І ён абсалютна правы. Гэта было ўчора.

Наташа глянула на мяне.

— Але калі ў цябе хапала часу бываць з раніцы да вечара ў Кацярыны Фёдараўны... — пачаў быў князь.

— Ведаю, ведаю, што ты скажаш, — перабіў Алёша: — «Калі мог быць у Каці, дык у цябе павінна было быць удвая прычын быць тут». Абсалютна з табою згодзен і нават дадам ад сябе: не ўдвая прычын, а ў мільён прычын больш! Але, па-першае, бываюць жа дзіўныя, нечаканыя падзеі ў жыцці, якія ўсё перамешваюць і ставяць дагары нагамі. Ну, вось і са мною такое здарылася. Кажу вам, што за гэтыя дні я абсалютна змяніўся, увесь да кончыкаў пазногцяў; значыць, былі вельмі важкія абставіны!

— Ах, Божа мой, дык што ж з табой было! Не цягні, калі ласка! — выкрыкнула Наташа, усміхаючыся на гарачку Алёшы.

Сапраўды, ён быў трохку смешны: ён спяшаўся; словы з яго выліталі хутка, паспешліва, без парадку, нейкай стуканінаю. Яму страшэнна хацелася гаварыць, гаварыць, расказаць. Але, распавядаючы, ён усё-такі не выпускаў руку Наташы і безупынна падносіў яе да губ, як быццам не мог нацалавацца.

— У тым жа ўся і справа, што са мной было, — працягваў Алёша. — Ах, сябры мае! Што бачыў я, што рабіў, з якімі людзьмі пазнаёміўся! Па-першае, Каця: гэта сама дасканаласць! Я яе зусім, зусім не ведаў да гэтага часу! І тады, у аўторак, калі я расказваў пра яе табе, Наташа, — памятаеш, я ж яшчэ з такім захапленнем гаварыў, дык і тады я яе зусім не ведаў.

Яна сама таілася ад мяне аж да самага сённяшняга дня. Але цяпер мы цалкам уведалі адно аднаго. Мы з ёю цяпер ужо на *ты*. Але пачну спачатку: па-першае, Наташа, калі б ты магла толькі чуць, што яна гаварыла мне пра цябе, калі я на другі дзень, у сераду, расказаў ёй, што тут між намі было... Дарэчы: прыпамінаю, якім я выглядаў дурнем перад табою, калі я прыехаў да цябе тады раніцай, у сераду! Ты сустракаеш мяне з захапленнем, ты ўся прасякнутая новым становішчам нашым, ты хочаш гаварыць са мною пра ўсё гэта; ты маркотная і ў той жа час жартуеш і забаўляешся са мною, а я — такога самавітага чалавека строіў з сябе! О дурань! Дурань! Далібог жа, мне хацелася павыстаўляцца, пахваліцца, што я хутка буду мужам, самавітым чалавекам і знайшоў жа перад кім хваліцца, — перад табою! Ах, як, мабыць, ты тады з мяне смяялася і як жа я заслугоўваў тваёй насмешкі!

Князь сядзеў моўчкі і з нейкай пераможна іранічнай усмешкай пазіраў на Алёшу. Нібыта ён быў рады, што сын выстаўляе сябе з такога легкадумнага і нават смешнага боку. Увесь гэты вечар я ўважліва назіраў за імі і цалкам пераконаўся, што ён зусім не любіць сына, хаця гаварылі пра вельмі гарачую яго бацькоўскую любоў.

— Пасля я паехаў да Каці, — працягваў расказваць Алёша. — Я ўжо сказаў, што мы толькі гэтай раніцай цалкам уведалі адно аднаго, і дзіўна неяк гэта адбылося... не памятаю нават... Некалькі гарачых слоў, некалькі адчуванняў, думак, выказаных у вочы, і мы — паразумеліся назаўсёды. Ты павінна, павінна пазнаёміцца з ёю, Наташа! Як яна расказала, як яна растлумачыла мне цябе! Як патлумачыла мне, які ты скарб для мяне! Паціху-патроху яна растлумачыла мне ўсе свае ідэі і сваё разуменне жыцця; гэта такая сур'ёзная, такая захопленая дзяўчына! Яна гаварыла пра абавязак, аб прызначэнні нашым, аб тым, што мы ўсе павінны служыць чалавецтву, і паколькі мы цалкам паразумеліся, за якія-небудзь пяць-шэсць гадзін размоў, дык закончылі тым, што пакляліся адно аднаму ў вечнай дружбе і ў тым, што ўсё жыццё наша будзем дзейнічаць разам!

— У чым жа дзейнічаць? — са здзіўленнем спытаўся князь.

— Я так змяніўся, бацька, што ўсё гэта, вядома, павінна здзіўляць цябе; нават зараней прадчуваю ўсе твае пярэчан-

ні, — урачыста прамовіў Алёша. — Усе вы людзі практычныя, у вас столькі выдуманых правілаў, сур’ёзных, строгіх; на ўсё новае, на ўсё маладое, свежае вы пазіраеце недаверліва, варожа, насмешліва. Але цяпер ужо я не той, якім ты ведаў мяне некалькі дзён таму назад. Я іншы. Я смела пазіраю ў вочы ўсяму і ўсім на свеце. Калі я ведаю, што маё перакананне справядлівае, я буду прытрымлівацца яго да апошняга; і калі я не збочу з дарогі, дык я сумленны чалавек. З мяне хопіць. Гаварыце пасля таго, што хочаце, я ўпэўнены ў сабе.

— Ого! — сказаў князь насмешліва.

Наташа ўстрыжована агледзела нас. Яна баялася за Алёшу. З ім часта здаралася вельмі нявыгодна для сябе захапляцца ў размове, і яна ведала гэта. Ёй не хацелася, каб Алёша выставіў сябе са смешнага боку перад намі і асабліва перад бацькам.

— Што ты, Алёша! Гэта ж ужо філасофія нейкая, — сказала яна, цябе, мабыць, хто-небудзь навучыў... ты бы лепш расказваў.

— Дык я і расказваю! — ускрыкнуў Алёша. — Дык вось: у Каці ёсць два далёкія сваякі, нейкія кузены, Лёвачка і Барыска, адзін студэнт, а другі проста малады чалавек. Яна з імі мае зносіны, а тыя — проста незвычайныя людзі! Да графіні яны амаль што не ходзяць, з прынцыпу. Калі мы гаварылі з Кацяй аб прызначэнні чалавека, аб прызванні і аб усім гэтым, яна адразу ж назвала мне іх і неадкладна дала мне да іх запіску; я зараз жа паляцеў з імі знаёміцца. У той жа вечар мы і сьшліся. Там было чалавек дванаццаць рознага народу — студэнтаў, афіцэраў, мастакоў; быў адзін пісьменнік... яны ўсе вас ведаюць, Іван Пятровіч, гэта значыць чыталі вашы творы і шмат чакаюць ад вас у будучым. Так яны мне казалі. Я казаў ім, што знаёмы з вамі і абяцаў ім вас пазнаёміць з імі. Усе яны прынялі мяне па-братняму, сардэчна. Я адразу ж сказаў ім, што хутка буду жанатым чалавекам; дык яны і ўспрымалі мяне як жанатага чалавека. Жывуць яны на пятым паверсе, у паддашшы; збіраюцца даволі часта, але пераважна па серадах, у Лёвачкі з Барыскам. Гэта ўсё моладзь свежая; усе яны з гарачай любоўю да ўсяго чалавецтва; усе мы гаварылі пра наша сённяшняе, будучае, аб навуках, аб літаратуры і гаварылі так хораша, так шчыра і проста... Туды таксама ходзіць адзін гімназіст. Як яны адносяцца адзін да аднаго, якія яны высакародныя! Да гэтага часу я яшчэ не бачыў такіх! Дзе я

бываў да гэтага часу? Што я бачыў? На чым я вырас? Адна ты толькі, Наташа, і гаварыла мне што-небудзь падобнае. Ах, Наташа, ты абавязкова павінна пазнаёміцца з імі; Каця ўжо пазнаёмілася. Яны гавораць пра яе з глыбокай пашанаю, а Каця ўжо гаварыла Лёвачку і Барыску, што калі яна ўступіць у права над сваім багаццем, то абавязкова адразу ж ахвяруе мільён на карысць грамадству.

— І распарадчыкамі гэтага мільёна, мабыць, будуць Лёвачка і Барыска і ўся іх кампанія? — спытаўся князь.

— Няпраўда, няпраўда; сорамна, бацька, так гаварыць! — у запале выкрыкнуў Алёша, — я разумею тваю думку! А пра гэты мільён сапраўды была ў нас размова, і доўга вырашалі: як яго выкарыстаць? Нарэшце вырашылі, што найперш — на грамадскую асвету...

— Так, я сапраўды да гэтага часу не вельмі добра ведаў Кацярыну Фёдараўну, — заўважыў князь, нібыта сам сабе, з той самай кпліваю ўсмешкаю. — Я, зрэшты, шмат чаго чакаў ад яе, але гэтага...

— Чаго гэтага! — перабіў Алёша, — што табе так дзіўна? Што гэта выходзіць неяк з вашых парадкаў? Што ніхто да гэтага часу не ахвяраваў мільёна, а яна ахвяруе? Гэта, ці што? Але што ж, калі яна не хоча жыць за чужы кошт; таму што жыць гэтымі мільёнамі, значыць жыць за чужы кошт (я толькі цяпер гэта зразумеў). Яна хоча быць карысная айчыне і ўсім і зрабіць свой уклад на агульную карысць. Пра ўклад жа мы ў пропісях чыталі, а як гэты ўклад запах мільёнам, дык тут ужо і не тое? І на чым трымаецца ўся гэта хвалёная разважнасць, у якую я так верыў! Што ты так глядзіш на мяне, бацька? Нібыта ты бачыш перад сабою блазна, дурненькага! Ну і што, што дурненькі! Паслухала б ты, Наташа, што гаварыла аб гэтым Каця: «Не розум галоўнае, а тое, што накіроўвае яго, — натура, сэрца, высакародныя ўласцівасці, развіццё». Але галоўнае, на гэты конт ёсць геніяльны выраз Бязмыгіна. Бязмыгін — гэта знаёмы Лёвачкі і Барыскі і, між намі, галава, і сапраўды геніяльная галава! Не далей як учора ён сказаў у размове: дурань, які сведчыць, што ён дурань, ужо ёсць не дурань! Якая праўда! Такія выслоўі ў яго штохвілінна. Ён сыпле ісцінамі.

— Сапраўды геніяльна! — заўважыў князь.

— Ты ўсё смяешся. Але ж я ад цябе ніколі не чуў такога; і ад усёй вашай кампаніі ніколі не чуў. У вас, наадварот, усё гэта неяк хаваюць, усё б ніжэй да зямлі, каб усе росты, усе насы выходзілі абавязкова па нейкіх мерках, па нейкіх правілах — быццам бы гэта магчыма! Быццам бы гэта не ўтысячу разоў немагчымай, чым тое, аб чым гаворым і што думаем. А нас яшчэ называюць утапістамі! Паслухаў бы ты, як яны мне ўчора гаварылі...

— Але што, аб чым вы гаворыце і думаеце? Раскажы, Алёша, я да гэтага часу ніяк не зразумею, — сказала Наташа.

— Увогуле пра ўсё, што вядзе да прагрэсу, да гуманнасці, да любові; усё гэта гаворыцца паводле сучасных пытанняў. Мы гаворым аб галаснасці, аб рэформах, што пачынаюцца, аб любові да чалавецтва, аб сучасных дзеячах; мы іх разбіраем, чытаем. Але галоўнае, мы паабяцалі адзін аднаму быць абсалютна шчырымі паміж сабою і прама гаворыць адзін аднаму ўсё пра саміх сябе, не саромеючыся. Толькі шчырасць, толькі прамата могуць дасягнуць мэты. Пра гэта асабліва стараецца Бязмыгін. Я раскажаў пра гэта Каці, і яна вельмі спачувае Бязмыгіну. І таму мы ўсе, пад кіраўніцтвам Бязмыгіна, далі сабе слова дзейнічаць сумленна і прама ўсё жыццё, і што б ні гаварылі пра нас, як бы ні думалі пра нас, — не баяцца нічога, не саромецца нашай захопленасці, нашага запалу, нашых памылак і крочыць напразткі. Калі ты хочаш, каб цябе паважалі, па-першае і галоўнае, паважай сам сябе; толькі гэтым, толькі самапавагай ты прымусіш і іншых паважаць сябе. Гэта гаворыць Бязмыгін, а Каця цалкам згодная з ім. Увогуле мы цяпер дамовіліся ў нашых перакананнях і вырашылі займацца вывучэннем саміх сябе паасобна, а ўсе разам тлумачыць адзін аднаму адзін аднаго...

— Што за бязглуздзіца! — выгукнуў князь усхвалявана, — і хто гэты Бязмыгін? Не, гэта так пакідаць нельга...

— Чаго нельга пакінуць? — падхапіў Алёша, — слухай, бацька, чаму я гавару ўсё гэта цяпер, пры табе? Таму што хачу і спадзяюся ўвесці і цябе ў наша кола. Я даў ужо там і за цябе слова. Ты смяешся, ну, я так і думаў, што будзеш смяцца! Але выслухай! Ты добры, высакародны; ты зразумееш. Ты ж не ведаеш, ты не бачыў ніколі гэтых людзей, не чуў іх. Дапусцім, што пра ўсё гэта ты чуў, усё вывучыў, ты страшэнна вучоны; але саміх жа іх ты не бачыў, у іх не

быў, а таму як жа ты можаш меркаваць пра iх правiльна! Ты толькi ўяўляеш, што ведаеш. Не, ты пабудзь у iх, паслухай iх i тады, — i тады я абяцаю табе, што ты будзеш наш! А га-лоўнае, я хачу выкарыстаць усе сродкi, каб выратаваць цябе ад пагiбелi ў тваiм грамадстве, да якога ты так прыляпiўся, i ад тваiх перакананняў.

Моўчкi i са з'едлiвай насмешкай выслухаў князь гэту выхадку; злосць была на яго твары. Наташа сачыла за iм з не-прыхаванай агiдаю. Ён бачыў гэта, але рабiў выгляд, што не заўважае. Але як толькi Алёша закончыў, князь раптам пачаў рагатаць. Ён нават адкiнуўся на спiнку крэсла, як быццам бы не мог стрымаць сябе. Ды смех гэты быў страшэнна ненату-ральны. Вельмi кiдалася ў вочы, што смяяўся ён толькi дзеля таго, каб як мага мацней пакрыўдзiць i ўнiзiць свайго сына. Алёша сапраўды засмуцiўся; на твары яго быў надзвычайны сум. Але ён цярплiва перачакаў, калi закончыцца бацькава весялосць.

— Бацька, — пачаў ён самотна, — чаму ж ты смяешся з мяне? Я iшоў да цябе прама i шчыра. Калi ты лiчыш, што я гавару глупства, настаў мяне на розум, а не смейся з мяне. Ды i з чаго смяяцца? З таго, што для мяне цяпер святое, вы-сакароднае? Ну, хай я памыляюся, хай усё гэта няправiльна, памылкова, хай я дурненькi, як ты некалькi разоў называў мяне; але калi я i памыляюся, то шчыра, сумленна; я не страцiў сваёй высакароднасцi. Я захапляюся высокiмi iдэямi. Хай яны памылковыя, але аснова iх святая. Я ж сказаў табе, што ты i ўсе вашы нiчога яшчэ не казалi мне такога ж, што накіравала б мяне, пацягнула б за сабою. Абвергнi iх, скажы мне што-небудзь лепшае, чым iхняе, i я пайду за табою, але не смейся з мяне, таму што гэта вельмi засмучае мяне.

Алёша прамовiў гэта надзвычай высакародна i з нейкай строгай годнасцю. Наташа са спачуваннем сачыла за iм. Князь нават са здзiўленнем выслухаў сына i адразу ж перамянiў свой тон.

— Я зусiм не хацеў абразiць цябе, дарагi мой, — сказаў ён, — наадварот, я шкадую цябе. Ты рыхтуешся да такога кроку ў жыццi, пры якiм час бы ўжо перастаць быць такiм легкадумным хлопчыкам. Вось мая думка. Я смяяўся між-вольна i зусiм не хацеў абражаць цябе.

— Чаму ж так падалося мне? — працягваў Алёша з пачуццём горычы. — Чаму ўжо даўно мне здаецца, што ты глядзіш на мяне варожа, з халоднай насмешкай, а не як бацька на сына? Чаму мне здаецца, што, калі б я быў на тваім месцы, я б не абсмяяў так абразліва свайго сына, як ты цяпер мяне. Паслухай: пагаворым шчыра, зараз, назаўсёды, так, каб ужо не засталася больш ніякіх неўразуменняў. І... я хачу сказаць усю праўду: калі я ўвайшоў сюды, мне падалося, што і тут адбылося нейкае неўразуменне; не так неяк чакаў я вас сустрэць тут разам. Так ці не? калі так, то ці не лепш кожнаму выказаць свае пачуцці? Колькі зла можна знішчыць шчырасцю!

— Гавары, гавары, Алёша! — сказаў князь. — Тое, што ты прапануеш нам, вельмі разумна. Магчыма, з гэтага і трэба было пачаць, — дадаў ён, зірнуўшы на Наташу.

— Толькі не злуйся за поўную маю шчырасць, — пачаў Алёша, — ты сам яе хочаш, сам выклікаеш. Слухай. Ты пагадзіўся на мой шлюб з Наташаю; ты даў нам гэтае шчасце і для гэтага перамог самога сябе. Ты быў велікадушны, і мы ўсе ацанілі твой высакародны ўчынак. Але чаму ж цяпер ты з нейкай радасцю бесперапынна намякаеш мне, што я яшчэ смешны хлопчык і зусім не здатны быць мужам; мала таго, ты як быццам бы хочаш абсмяяць, прынізіць, нават як быццам бы ачарніць мяне ў вачах Наташы. Ты вельмі радуешся заўсёды, калі можаш хоць у чым-небудзь выставіць мяне ў смешным выглядзе; гэта я заўважыў не цяпер, а ўжо даўно. Як быццам бы ты менавіта стараешся для нечага даказаць нам, што шлюб наш смешны, недарэчны і што мы не пара. Сапраўды, як быццам бы ты сам не верыш у тое, што для нас прызначаеш; як быццам бы пазіраеш на ўсё гэта як на жарт, на забаўную выдумку, на нейкі смешны вадэвіль... Я ж не з сённяшніх толькі слоў тваіх гэта высноўваю. Я ў той жа вечар, у аўторак, калі вярнуўся да цябе адсюль, пачуў ад цябе некалькі дзіўных выразаў, якія здзівілі, нават засмуцілі мяне. І ў сераду, ад'язджаючы, ты таксама зрабіў некалькі дзіўных намёкаў на наша цяперашняе становішча, сказаў і пра яе — не абразліва, наадварот, але неяк не так, як бы я хацеў пачуць ад цябе, неяк занадта лёгка, неяк без любасці, без належнай павагі да яе... Гэта цяжка расказаць, але тон ясны; сэрца чуе. Скажы ж мне, што я памыляюся. Разупэўні

мяне, падбздэрвай мяне і... і яе, таму што ты і яе засмуціў. Я гэта адразу ж зразумеў, як толькі ўвайшоў сюды...

Алёша выказаў гэта ўсхвалявана і цвёрда. Наташа слухала яго з нейкай урачыстасцю; твар яе палаў, яна страшэнна хвалялася і разы два прамовіла сама сабе падчас яго прамовы: «Так, так, гэта так!» Князь сумеўся.

— Дарагі мой, — сказаў ён, — я, вядома, не магу ўспомніць усё, што гаварыў табе; але вельмі дзіўна, калі ты зразумеў мае словы менавіта так. Гатовы разупэўніць цябе ўсім, чым толькі магу. Калі я цяпер смяяўся, дык і гэта зразумела. Скажу табе, што маім смехам я нават хацеў прыкрыць мае горкія пачуцці. Як падумаю цяпер, што ты хутка збіраешся стаць мужам, дык гэта мне цяпер здаецца нязбытным, недарэчным, даруй мне, нават смешным. Ты мяне папракаеш за гэты смех, а я кажу, што ўсё гэта з-за цябе. Вінавачуся і я: магчыма, я сам мала сачыў за табою апошнім часам і таму толькі цяпер, гэтым вечарам, даведаўся, на што ты можаш быць здатны. Цяпер жа я пачынаю трымцець, як толькі падумаю пра тваю будучыню з Наталляй Мікалаеўнай: я паспяшаўся; бачу я, што вы зусім розныя. Усякае каханне праходзіць, а непадабенства застаецца назаўсёды. Я ўжо і не кажу пра твой лёс, але падумай, калі толькі ўцябе сумленныя намеры, разам з сабою ты загубіш і Наталлю Мікалаеўну, канчаткова загубіш. Вось ты цэлую гадзіну гаварыў пра любоў да чалавецтва, пра высакароднасць перакананняў, пра высакародных людзей, з якімі ты пазнаёміўся; а спытайся ў Івана Пятровіча, што я казаў яму надоечы, калі мы падымаліся на чацвёрты паверх па тутэйшай агіднай лесвіцы і стаялі тут ля дзвярэй, молячыся Богу за выратаванне нашых жыццяў і ног? Ты ведаеш, якая думка адразу ж, міжвольна, прыйшла мне ў галаву? Я здзівіўся, як мог ты, пры такім каханні да Наталлі Мікалаеўны, трываць, каб яна жыла ў такой кватэры? Чаму ж ты не дадумаўся, што калі не маеш сродкаў, калі не маеш здольнасцяў выконваць свае абавязкі, дык і не маеш права браць на сябе ніякіх абавязацельстваў. Аднаго кахання мала; каханне мацуецца ўчынкамі; а ты так разважаеш: «Хоць і пакутуй са мною, але жыві са мною», — гэта ж не гуманна, гэта не высакародна! Гаварыць пра ўсеагульную любоў, захапляцца агульначалавечымі пытаннямі і адначасова рабіць злачынствы супраць кахання і не заўважаць іх — незразумела! Не перабівайце

мяне, Наталля Мікалаеўна, дайце мне закончыць; мне страшэнна горка, і я павінен выказацца. Ты гаварыў, Алёша, што гэтымі днямі захапляўся ўсім, што высакародна, цудоўна, сумленна, і папракаў мяне, што ў нашым грамадстве няма такіх захапленняў, а толькі адна сухая разважнасць. Падумай жа: захапляцца высокім і цудоўным і пасля таго, што было тут у аўторак, чатыры дні пагарджаць тою, якая, здавалася б, павінна быць для цябе даражэй за ўсё на свеце! Ты нават прызнаўся пра тваю спрэчку з Кацярынай Фёдараўнай, што Наталля Мікалаеўна так кахае цябе, такая велікадушная, што даруе табе тваю правіннасць. Але якое права ты маеш разлічваць на такое дараванне і прапаноўваць ісці на гэта ў заклад? І няўжо ты ні разу не падумаў, колькі горкіх думак, колькі сумненняў, падазрэнняў даслаў ты за гэтыя дні Наталлі Мікалаеўне? Няўжо таму, што ты там захапіўся нейкімі ідэямі, ты меў права пагарджаць самым найпершым сваім абавязкам? Даруйце, Наталля Мікалаеўна, што я здрадзіў свайму слову. Але цяперашнія справы больш сур'ёзныя за гэта слова: вы самі зразумеце гэта. Ці ведаеш ты, Алёша, што я ўбачыў Наталлю Мікалаеўну сярод такіх пакут, што адразу ж зразумеў, у якое пекла ты ператварыў гэтыя чатыры дні, якія, наадварот, павінны былі быць лепшымі днямі яе жыцця. Такія ўчынкі, з аднаго боку, і — словы, словы і словы, — з другога... няўжо не мая праўда. І ты можаш пасля гэтага мяне абвінавачваць, калі сам цалкам вінаваты?

Князь закончыў. Ён нават захапіўся сваім красамоўствам і не змог схаваць ад нас сваёй радасці. Калі Алёша пачуў пра пакуты Наташы, то з хваравітай тугою зірнуў на яе, але Наташа ўжо вырашыла.

— Хопіць, Алёша, не тужы, — сказала яна, — іншыя больш вінаватыя, чым ты. Сядай і выслухай, што я скажу зараз твайму бацьку. Пара скончыць.

— Патлумачце, Наталля Мікалаеўна, — падхапіў князь, — вельмі прашу вас! Я ўжо дзве гадзіны чую аб гэтым загадкі. Гэта робіцца невыносным, і, прызнаюся, не такой я чакаў тут сустрэчы.

— Магчыма; таму што думалі зачараваць нас словамі так, што мы і не заўважым ваших патаемных намераў. Што вам тлумачыць! Вы сам усё ведаеце і ўсё разумеце. Алёша мае рацыю. Самае першае жаданне ваша — раз'яднаць нас. Вы

зараней амаль што на памяць ведалі ўсё, што тут адбудзецца, пасля таго вечара, у аўторак, і разлічылі ўсё, як на пальцах. Я ўжо сказала вам, што вы пазіраеце і на мяне і на сватанне, вамі задуманае, не сур'ёзна. Вы жартуеце з намі; вы гуляеце і дакладна ведаеце вызначаную вамі мэту. Гульня ваша пэўная. Алёша меў рацыю, калі дакараў вас, што вы на ўсё глядзіце, як на вадэвіль. Вы ж, наадварот, павінны былі б радавацца, а не дакараць Алёшу, таму што ён, не ведаючы нічога, выканаў усё, чаго вы ад яго чакалі; магчыма, нават і больш.

Я аслупянеў ад здзіўлення. Я і чакаў, што ў гэты вечар здарыцца нейкая катастрофа. Але занадта рэзкая шчырасць Наташы і непрыхаваны пагардлівы тон яе слоў страшэнна ўразілі мяне. Выходзіць, яна сапраўды штосьці ведала, думаў я, і неадкладна пайшла на разрыў. Магчыма, нават з нецярплівасцю чакала князя, каб разам прама ў вочы яму выказаць. Князь злёгка пабялеў. На твары Алёшы адбіўся найўны страх і пакутлівае чаканне.

— Успомніце, у чым вы мяне зараз абвінавацілі! — закрычаў князь, — і хаця б трохку абдумаіце вашы словы... я нічога не разумею.

— А! Дык вы не хочаце зразумець з двух слоў, — сказала Наташа, — нават ён, нават вось Алёша вас зразумеў так жа, як і я, а мы з ім не змаўляліся, нават не бачыліся! І яму таксама падалося, што вы гуляеце з намі ў непрыстойную абразлівую гульню, а ён любіць вас і верыць у вас, як у бажанства. Вы не палічылі за патрэбнае быць з ім больш асцярожным, больш хітрым; разлічвалі, што ён не здагадаецца. Але ў яго чулае, пяшчотнае, уражлівае сэрца, і вашы словы, ваш *тон*, як ён гаворыць, засталіся ў яго на сэрцы...

— Нічога, нічога не разумею! — паўтарыў князь, з выглядам найвялікшага здзіўлення звяртаючыся да мяне, быццам бы браў мяне ў сведкі. Ён быў раздражнёны і разгарачыўся. — Вы надумлівыя, вы ўстрывожаныя, — працягваў ён, звяртаючыся да яе, — проста-такі вы раўнуеце да Кацярыны Фёдараўны, таму гатовы абвінаваціць увесь свет і мяне першага, і... і дазвольце ўсё-такі сказаць: дзіўнае меркаванне можна атрымаць пра ваш характар... Я не прывык да такіх сцэн; я ні на хвіліну не застаўся б тут, калі б не інтарэсы майго сына... Я ўсё яшчэ чакаю, ці не зробіце ласку растлумачыць?

— Дык вы ўсё-такі ўпіраецеся і не хочаце зразумець з двух слоў, нягледзячы на тое, што ўсё гэта добра ведаеце?

— Я толькі гэтага і чакаю.

— Добра ж, слухайце, — закрычала Наташа, і вочы яе заблішчалі ад гневу, — я выкажу ўсё, усё!

Раздзел III

Яна ўстала і пачала гаварыць стоячы, не заўважаючы таго ад хвалявання. Князь слухаў, слухаў і таксама ўстаў з месца. Уся сцэна рабілася занадта ўрачыстай.

— Прыпомніце свае словы ў аўторак, — пачала Наташа. — Вы казалі: мне патрэбны грошы, пратаптанья дарогі, значэнне у свеце, — памятаеце?

— Памятаю.

— Ну, дык для гэтага ж, каб здабыць гэтыя грошы, каб дамагчыся ўсіх гэтых поспехаў, якія ў вас выслізгвалі з рук, вы і прыезджалі сюды ў аўторак і прыдумалі гэтае сватанне, лічачы, што гэты жарт вам дапаможа злавіць тое, што ад вас выслізгвала.

— Наташа, — закрычаў я, — падумай, што ты гаворыш!

— Жарт! Разлік! — паўтараў князь з выглядам страшэнна абражанай годнасці.

Алёша сядзеў, прыгнечаны горам, і пазіраў, амаль нічога не разумеючы.

— Так, так, не спыняйце мяне, я паабяцала ўсё выказаць, — працягвала раздражнёная Наташа. — Вы добра памятаеце: Алёша не слухаўся вас. Цэлага паўгода вы працавалі над ім, каб адпрэчыць яго ад мяне. Ён не паддаваўся вам. І раптам у вас надыйшла такая хвіліна, калі час ужо не трываў. Прапусціць яго, і нявеста, грошы, галоўнае — грошы, цэлых тры мільёны пасагу, выслізгнуць у вас між пальцаў. Заставалася адно: каб Алёша пакахаў тую, якую вы прызначылі яму ў нявесты; вы думалі: калі пакахае, то, магчыма, і адступіцца ад мяне...

— Наташа, Наташа! — тужліва выгукнуў Алёша. — Што ты гаворыш!

— Вы так і зрабілі, — працягвала яна, не спыняючыся на выкрык Алёшы, — але — і тут зноў тая ж, ранейшая гісторыя! Усё магло зладзіцца, ды зноў жа я перашкаджаю! Адно толькі

магло падтрымаць вашу надзею: вы, як вопытны і хітры чалавек, магчыма, ужо тады заўважылі, што Алёшу часамі як быццам бы прыгнятае яго ранейшая сімпатыя. Вы не маглі не заўважыць, што ён пачынае меней звяртаць увагі на мяне, сумуе, дзён па пяць да мяне не ездзіць. А можа, зусім надакучыць і кіне, як раптам, у аўторак, рашучы ўчынак Алёшы страшэнна ўразіў вас. Што вам рабіць!..

— Дазвольце, — выкрыкнуў князь, — наадварот, гэты факт...

— Я кажу, — настойліва перабіла Наташа, — вы ў той вечар спыталіся ў сябе: «Што мне рабіць?» — і вырашылі: дазволіць яму ажаніцца са мною, не сапраўды, а толькі так, *на словах*, каб толькі яго супакоіць. Тэрмін вяселля, думалі вы, можна аддаляць колькі заўгодна; а між тым новае каханне пачалося; вы гэта заўважылі. І вось менавіта на гэтым пачатку новага кахання вы ўсё і заснавалі.

— Раманы, раманы, — прамовіў князь напаўголаса, быццам бы сам сабе, — адзінота, летуценні і чытанне раманаў.

— Так, менавіта на гэтым новым каханні вы ўсё і заснавалі, — паўтарыла Наташа, не пачуўшы і не звярнуўшы ўвагі на словы князя, уся страшэнна ўсхваляваная і ўсё больш і больш захапляючыся, — і якія шансы для гэтага новага кахання! Яно ж пачалося яшчэ тады, калі ён яшчэ не ведаў усіх вартасцяў гэтай дзяўчыны! У тую хвіліну, калі ён, у той вечар, гаворыць гэтай дзяўчыне, што не можа яе кахаць, таму што абавязак і іншае каханне забараняюць яму, гэтая дзяўчына раптам выяўляе перад ім столькі высакароднасці, столькі спачування яму і сваёй саперніцы, столькі сардэчнага даравання, што ён хаця і верыў у яе прыгажосць, але і не думаў да гэтага імгнення, што яна такая цудоўная! Ён і да мяне тады прыехаў — толькі і гаварыў, што пра яе; яна страшэнна ўразіла яго. Так, ён назаўтра ж абавязкова павінен быў адчуць неадольную патрэбу ўбачыць зноў гэтую цудоўную істоту, хаця б толькі з-за адной удзячнасці. Ды і чаму ж да яе не паехаць? Тая ж, ранейшая, ужо не пакутуе, лёс яе вырашаны, да таго ж у яе наперадзе цэлае жыццё, а тут усяго адна якая-небудзь хвілінка... І якая б няўдзячная была б Наташа, калі б яна раўнавала нават да гэтай хвіліны? І вось неўпрыкмет забіраецца ў гэтай Наташы, замест хвіліны, дзень, другі, трэці. А між тым за гэты час дзяўчына паўстае

перад ім у зусім іншым выглядзе; яна такая высакародная, энтузістка і адначасова такое наіўнае дзіця, і ў гэтым такая падобная на яго характарам. Яны клянуща адно аднаму ў сяброўстве, у братэрстве, хочуць не разлучацца ўсё жыццё. «За якія-небудзь пяць-шэсць гадзін размовы» ўся душа яго адкрываецца для новых адчуванняў, і сэрца яго аддаецца ўсё... Надызце ўрэшце час, думаеце вы, ён параўнае сваё ранейшае каханне з новымі, свежымі адчуваннямі: там усё знаёмае, заўсёднае; там такія сур'ёзныя, патрабавальныя; там яго раўнуюць, сварацца; там слёзы... А калі і пачынаюць з ім дурэць, гуляць, то як быццам бы не з раўнёю, а як з дзіцем... а галоўнае: усё такое звыклае, вядомае...

Слёзы і горкія спазмы душылі яе, але Наташа стрымала сябе яшчэ на хвіліну.

— Што ж далей? А далей час; не зараз жа прызначана вяселле з Наташай; часу шмат, і ўсё зменіцца... А тут вашы словы, намёкі, тлумачэнні, красамоўства... Можна нават і ўзвесці паклёп на гэтую прыкрую Наташу; можна выставіць яе ў такім нявыгадным святле і... як гэта ўсё вырашыцца — невядома, але перамога ваша! Алёша! Не вінаваць мяне, дарагі мой! не гавары, што я не разумею твайго кахання і мала цаню яго. Я ж ведаю, што ты і цяпер кахаеш мяне і што ў гэтую хвіліну, магчыма, і не разумееш маіх скаргаў. Я ведаю, што я вельмі-вельмі дрэнна зрабіла, што цяпер усё гэта сказала. Але што ж мне рабіць, калі я ўсё гэта разумею і ўсё мацней і мацней кахаю цябе... зусім... без памяці!

Яна закрыла твар рукамі, павалілася на крэсла і зарыдала як дзіця. Алёша з крыкам кінуўся да яе. Ён ніколі не мог без слёз бачыць яе слёзы.

Яе рыданні, здаецца, вельмі дапамаглі князю: увесь запал Наташы падчас яе доўгай прамовы, усе рэзкасці яе выхадак супраць яго, на якія ўжо толькі дзеля прыстойнасці трэба было б пакрыўдзіцца, усё гэта цяпер, відаць, можна было спісаць на вар'яцкі выбух рэўнасці, на абражанае каханне, нават на хваробу. Нават варта выказаць спачуванне...

— Супакойцеся, сучешцеся, Наталля Мікалаеўна, — сучышаў князь, — усё гэта раз'юшанасць, мары, самота... Вы былі такая раздражнёная яго легкадумнымі паводзінамі... Але ж гэта толькі адна легкадумнасць з яго боку. Самы галоўны факт, пра які вы асабліва гаварылі, здарэнне ў аўторак, хутчэй

бы павінна пацвердзіць вам бязмежнасць яго прыхільнасці да вас, а вы, наадварот, падумалі...

— О, не гаварыце мне, не мучце мяне хоць цяпер! — перарвала яго Наташа, горка плачучы, — мне ўсё ўжо сказала сэрца, і даўно сказала! Няўжо вы думаеце, што я не разумею, што ранейшае каханне яго прайшло... Тут, у гэтым пакоі, адна... калі ён пакідаў, забываўся пра мяне... я ўсё гэта перажыла... усё перадумала... Што ж мне рабіць было! Я цябе не вінавачу, Алёша... Што вы мяне ашукваеце? Няўжо ж вы думаеце, што я не спрабавала сама сябе ашукваць!.. О, колькі разоў, колькі разоў! Хіба я не ўслухоўвалася ў кожны гук яго голасу? Хіба я не навучылася чытаць па яго твары, па яго вачах?.. Усё, усё загінула, усё пахавана... О я няшчасная!

Алёша плакаў, стоячы перад ёю на каленях.

— Так, так, гэта я вінаваты! Усё з-за мяне!.. — паўтараў ён пасярод рыданняў.

— Не, не абвінавачвай сябе, Алёша... тут ёсць іншыя... ворагі нашы. Гэта яны... яны!

— Але дазвольце ж нарэшце, — пачаў князь з пэўнай нецярплівасцю, — на якой падставе прыпісваеце вы мне ўсе гэтыя... злачынствы? Гэта ж адны толькі вашыя здагадкі, нічым не даказаныя...

— Доказаў! — закрычала Наташа, рэзка ўстаўшы з крэсла, — вам доказаў, вераломны вы чалавек! Вы не маглі, не маглі дзейнічаць інакш, калі прыходзілі сюды з вашай прапановаю! Вам трэба было супакоіць вашага сына, усыпіць яго дакоры сумлення, каб ён мог зусім свабодна і спакойна аддацца Каці; без гэтага ён бы ўсё ўспамінаў пра мяне, не надаваўся б вам, а вам надакучыла чакаць. Што, хіба гэта няпраўда?

— Прызнаюся, — адказаў князь з саркастычнай усмешкаю, — калі б я хацеў вас ашукаць, я сапраўды б так разлічыў; вы вельмі... дасціпная, але ж гэта трэба даказаць і тады ўжо абражаць людзей такімі папрокамі...

— Даказаць! А вашы ранейшыя паводзіны, калі вы адваджвалі яго ад мяне? Той, які навучае сына пагарджаць і гуляць такімі абавязкамі дзеля свецкіх выгод, дзеля грошай, — разбэшчвае яго! Што вы гаварылі надоечы пра лесвіцу і пра дрэнную кватэру? Ці не вы адабралі ў яго жалаванне, якое раней давалі яму, каб прымусіць нас разысціся з-за галечы і

голаду? Праз вас жа і гэтая кватэра, і гэтая лесвіца, а вы яго цяпер папракаеце, двудушны вы чалавек! І адкуль раптам з’явіўся тады, у той вечар, такі запал, такія новыя, вам не ўласцівыя, перакананні? І навошта я вам так спатрэбілася? Я хадзіла тут гэтыя чатыры дні; я ўсё абдумала, усё ўзважыла, кожнае слова ваша, выраз вашага твару і пераканалася, што ўсё гэта было напускное, жарт, камедыя, абражальная, нізкая і ганебная... Я ж ведаю, даўно ведаю! кожны раз, калі Алёша прыязджаў ад вас, я па твары яго адгадвала ўсё, што вы яму гаварылі, намаўлялі; усе вашы ўплывы на яго вывучыла! Не, вам не ашукаць мяне! Магчыма, у вас ёсць і яшчэ які-небудзь разлік, магчыма, я і не самае галоўнае цяпер выказала; алё ўсё роўна! Вы мяне ашуквалі — гэта галоўнае! Гэта і трэба было сказаць прама ў твар!

— Толькі і ўсяго? Гэта ўсе доказы? Але падумайце, шалёная вы жанчына: гэтай выхадкай (як вы называеце маю прапанову ў аўторак) я занадта сябе звязваў. Гэта было б занадта легкадумна для мяне.

— Чым, чым вы сябе звязвалі? Што значыць у вашых вачах ашукаць мяне? Ды і што такое крыўда нейкай дзяўчыны! Яна ж няшчасная ўцякачка, адрынутая бацькам, безабаронная, *зняслаўленая, амаральная!* Ці варта з ёю цырымоніцца, калі гэты *жарт* можа прынесці хоць якую-небудзь, хоць самую маленькую выгаду!

— У якое ж становішча вы самі сябе ставіце, Наталля Мікалаеўна, падумайце! Вы сур’ёзна настойваеце, што з майго боку была вам нанесена абраза. Але ж гэтая абраза такая важкая, такая зневажальная, што я не разумею, як можна нават дапусціць яе, тым больш настойваць на ёй. Трэба быць ужо занадта да ўсяго прывучанай, каб так лёгка дапускаць гэта, даруйце мне. Я маю права вас упікаць, таму што вы ўзбройваеце супраць мяне сына: калі ён яшчэ не паўстаў на мяне за вас, то сэрца яго супраць мяне...

— Не, бацька, не, — закрычаў Алёша, — калі я не паўстаў супраць цябе, бо веру, што ты не мог абразіць, ды і не магу я паверыць, каб можна было так абражаць!

— Чуеце? — закрычаў князь.

— Наташа, ва ўсім вінаваты я, не абвінавачвай яго. Гэта грэх і жахліва!

— Чуеш, Ваня? Ён ужо супраць мяне! — выкрыкнула Наташа.

— Хопіць! — сказаў князь, — трэба скончыць гэту цяжкую сцэну. Гэты сляпы і люты запал рэўнасці, па-за ўсякімі межамі, малое ваш характар абсалютна ў новым для мяне выглядзе. Я папярэджаны. Мы паспяшаліся, сапраўды паспяшаліся. Вы нават і не заўважылі, як абразілі мяне; для вас гэта нічога. Паспяшаліся... паспяшаліся... вядома, слова маё павінна быць святое, але... я... бацька і жадаю шчасця свайму сыну...

— Вы адмаўляецеся ад свайго слова, — закрычала Наташа, не памяншы сябе, — вы ўзрадаваліся выпадку! Але ведайце, што я сама, яшчэ два дні таму, тут, адна, вырашыла вызваліць яго ад яго слова, а цяпер пацвярджаю пры ўсіх. Я адмаўляюся!

— Дык што ж, можа, вы хочаце ўваскрэсіць у ім усе былыя хваляванні, пачуццё абавязку, увесь «смутак па сваіх абавязках» (як вы самі надоечы выказаліся), для таго, каб гэтым зноў прывязаць яго да сябе па-старому. Гэта ж выходзіць па вашай жа тэорыі; я таму так і гавару; але даволі; вырашыць час. Я буду чакаць моманту больш спакойнага, каб перагаварыць з вамі. Спадзяюся, мы не перарываем адносіны нашы канчаткова. Спадзяюся таксама, вы навучыцеся лепш разумець мяне. Я сёння яшчэ хацеў быў вам паведаміць мой праект наконт вашых родных, з якога б вы ўбачылі... але хопіць! Иван Пятровіч! — дадаў ён, падыходзячы да мяне, — цяпер больш чым калі-небудзь мне будзе вельмі каштоўна пазнаёміцца з вамі бліжэй, не гаворачы ўжо аб даўнім жаданні маім. Спадзяюся, вы зразумеете мяне. Днямі я ў вас буду; вы дазволіце?

Я пакланіўся. Мне самому падалося, што цяпер я ўжо не мог пазбегнуць яго знаёмства. Ён паціснуў мне руку, моўчкі пакланіўся Наташы і выйшаў з выглядам абражанай годнасці.

Раздзел IV

Некалькі хвілін мы ўсе не прамовілі ні слова. Наташа сядзела ў задуменні, маркотная і знясіленая. Уся яе энергія раптам пакінула яе. Яна пазірала прама перад сабою, нічога не бачачы, нібы ў забыцці, і трымаючы Алёшаву руку ў сваёй руцэ. Той ціха даплакваў сваё гора, зрэдку паглядваючы на яе з баязлівай цікаўнасцю.

Нарэшце ён нясмела пачаў суцяшаць яе, умоўна прасіў не злавацца, вінаваціў сябе; было відаць, што яму вельмі хацелася апраўдаць бацьку і што гэта асабліва крывяніла яго сэрца; ён некалькі разоў загаворваў аб гэтым, але не адважваўся ясна выказацца, баючыся зноў выклікаць гнеў Наташы. Ён кляўся ёй у заўсёдным, нязменным каханні і горача спрабаваў апраўдаць сваю прыхільнасць да Каці; безупынна паўтараў, што ён любіць Кацю толькі як сястру, як мілую, добрую сястру, якую не можа пакінуць зусім, што гэта было б нават груба і жорстка з яго боку, і ўсё запэўніваў, што калі Наташа пазнаёміцца з Кацяй, то яны адразу ж пасябруюць так, што ніколі не разыдуцца, і тады ўжо ніякіх не будзе непаразумеанняў. Гэтая думка яму асабліва падабалася. Небарака зусім не хлусіў. Ён не разумеў Наташыных асцярогаў ды і ўвогуле добра не зразумеў, што яна нядаўна гаварыла яго бацьку. Зразумеў толькі, што яны пасварыліся, і вось менавіта гэта каменем ляжала на яго сэрцы.

— Ты мяне абвінавачваеш за бацьку? — спыталася Наташа.

— Хіба я магу абвінавачваць, — адказваў ён з горкім пачуццём, — калі сам усяму прычына і ва ўсім вінаваты? Гэта я цябе так угнявіў, а ты ў гневе і яго абвінаваціла, таму што хацела мяне апраўдаць; ты мяне заўсёды апраўдваеш, а я не варты гэтага. Трэба было знайсці вінаватага, вось ты і падумала, што ён. А ён сапраўды, сапраўды не вінаваты! — выгукнуў Алёша, натхняючыся. — І ці з гэтым ён прыязджаў сюды! Ці гэтага чакаў!

Але, убачыўшы, што Наташа пазірае на яго з тугою і дакорам, адразу зніякавеў.

— Ну, не буду, не буду, даруй мне, — сказаў ён. — Я ўсяму прычына!

— Так, Алёша, — працягвала яна з цяжкім уздыхам. — Цяпер ён прайшоў паміж намі і парушыў увесь наш свет, на ўсё жыццё. Ты заўсёды ў мяне верыў больш, чым ва ўсіх; цяпер жа ён уліў у тваё сэрца падазрэнне супраць мяне, недавер, ты вінаваціш мяне, ён забраў у мяне палову твайго сэрца. Чорная *кошка* прабегла паміж намі.

— Не гавары так, Наташа. Навошта ты гаворыш: «чорная кошка»? — Ён засмуціўся выразам.

— Ён фальшывай дабрынёю, лжывым велікадушшам прывабіў цябе да сябе, — працягвала Наташа, — і цяпер усё больш і больш будзе настройваць цябе супраць мяне.

— Клянуся табе, што не! — закрычаў Алёша яшчэ больш усхвалявана. — Ён быў раздражнёны, калі сказаў, што «па-спяшаліся», — ты ўбачыш сама, заўтра ж, на днях, ён апамятаецца, і калі ён настолькі раззлаваўся, што на самой справе не захоча нашага шлюбу, то я, клянуся табе, не паслухаюся яго. У мяне, можа, хопіць на гэта сілы... І ведаеш, хто нам дапаможа, — закрычаў ён раптам у захапленні ад сваёй ідэі, — Каця нам дапаможа! І ты ўбачыш, ты ўбачыш, што гэта за цудоўны чалавек! Ты ўбачыш, ці хоча яна быць тваёй саперніцаю і разлучыць нас! І якая ты была несправядлівая надочы, калі гаварыла, што я з такіх, якія могуць разлюбіць на другі дзень пасля вяселля! Як гэта мне было горка чуць! Не, я не такі, і калі я часта ездзіў да Каці...

— Кінь, Алёша, будзь ты ў яе, калі хочаш. Я не пра тое надочы гаварыла. Ты не ўсё зразумеў. Будзь шчаслівы з кім хочаш. Не магу ж я патрабаваць ад твайго сэрца больш, чым яно можа мне даць...

Увайшла Маўра.

— Дык што, падаваць чай, ці што? Гэта ж не жарты, дзве гадзіны самавар кіпіць; адзінаццаць гадзін.

Яна пыталася груба і злосна; адчувалася, што яна была не ў настроі і злавалася на Наташу. Справа ў тым, што ўсе гэтыя дні, ад аўторка, яна была ў такім захапленні, што яе паненка (якую яна вельмі любіла) выходзіць замуж, што паспела ўжо абвясціць аб гэтым усім у доме, у акаліцы, у крамцы, дворніку. Яна хвалілася і ўрачыста паведамляла, што князь важны чалавек, генерал і страшэнна багаты, сам прыязджаў прасіць згоды паненкі, і яна, Маўра, на ўласныя вушы гэта чула, і раптам, цяпер, усё пайшло прахам. Князь паехаў раззлаваны, чай не падавалі, і, вядома ж, ва ўсім вінаватая паненка. Маўра чула, як яна гаварыла з ім непачціва.

— Што ж... падай, — адказала Наташа.

— Ну, а закусь, падаваць, ці што?

— Ну, і закуску, — Наташа збянтэжылася.

— Гатавалі, гатавалі! — працягвала Маўра, — ад учарашняга дня на нагах. Па віно на Неўскі бегала, а тут... — І яна выйшла, злосна грукнуўшы дзвярыма.

Наташа пачырванела і неяк дзіўна зірнула на мяне. Між тым падалі чай, тут жа і закуску; была дзічына, нейкая рыба, дзве бутэлькі добрага віна ад Елісеева. «Для чаго ж гэта ўсё нагатавалі?» — падумаў я.

— Гэта я, Ваня, вось бачыш якая, — сказала Наташа, падыходзячы да стала і засаромеўшыся нават перада мною. — Прадчувала ж, што ўсё гэта сёння так атрымаецца, як атрымалася, а ўсё-такі думала, што раптам, можа, і не так скончыцца. Алёша прыедзе, пачне мірыцца, мы памірымся; усе мае падазрэнні акажуцца несправядлівымі, мяне разупэўняць, і... на ўсякі выпадак я і прыгатавала закуску. Што ж, думала, мы заговорымся, засядзімся...

Бедная Наташа! Яна так пачырванела, гаворачы гэта. Алёша быў у захапленні.

— Вось бачыш, Наташа! — закрычаў ён. — Сама ты сабе не верыла; дзве гадзіны назад яшчэ не верыла сваім падазрэнням! Не, гэта ўсё трэба паправіць; я вінаваты, я ўсяму прычына, я ўсё і папраўлю. Наташа, дазволь мне зараз жа да бацькі! Мне трэба яго ўбачыць; ён пакрыўджаны, ён абражаны; яго трэба суцешыць, я яму скажу ўсё, усё ад сябе, толькі ад аднаго сябе; ты ў гэта не будзеш ублытаная. І я ўсё ўладжу... Не сярдуй на мяне, што я так хачу да яго і што цябе хачу пакінуць. Зусім не тое; мне шкада яго; ён апраўдаецца перад табою; пабачыш... Заўтра, на золку, я ў цябе, і ўвесь дзень у цябе, да Каці не паеду...

Наташа яго не спыняла, нават сама параіла ехаць. Яна страшэнна баялася, што Алёша будзе цяпер знарок, *праз сілу*, праседжаваць у яе цэлыя дні і яна надакучыць яму. Яна прасіла толькі, каб ён ад яе імя нічога не гаварыў, і спрабавала весялей усміхнуцца яму на развітанне. Ён ужо хацеў быў выйсці, але раптам падышоў да яе, узяў яе за абедзве рукі і сеў каля яе. Ён пазіраў на яе з невыказнай пшчотаю.

— Наташа, дарагая мая, анёл мой, не злуйся на мяне, і не будзем ніколі сварыцца. І дай мне слова, што будзеш заўсёды ва ўсім верыць мне, а я табе. Вось што, мой анёл, я табе раскажу: былі мы неяк раз з табой пасварыўшыся, не памятаю за што; я вінаваты быў. Мы не размаўлялі адно адным. Мне не хацелася прасіць прабачэння першаму, а было мне страшэнна маркотна. Я хадзіў па горадзе, сноўдаўся ўсюды, заходзіў да сяброў, а на сэрцы было так цяжка, так цяжка... І

прыйшло мне тады на розум: што, калі б ты, напрыклад, на што-небудзь захварэла і памерла. І калі я ўявіў сабе гэта, мяне раптам апанаваў такі адчай, нібыта я сапраўды страціў цябе навек. Думкі прыходзілі ўсё больш цяжкія, жахлівыя. І вось пакрысе я пачаў уяўляць сабе, што прыйшоў я быццам бы на магілу да цябе, паваліўся на яе, не помнячы сябе, абняў яе і заціх у тузе. Уявіў я сабе, як бы я цалаваў гэтую магілу, клікаў бы цябе з яе, хаця б на адну хвілінку, і маліў бы ў Бога цуд, каб ты хаця б на адно імгненне ўваскрэсла б перада мною; уявілася мне, як бы я кінуўся абдымаць цябе, прыціснуў бы да сябе, цалаваў і, здаецца, памёр бы тут ад шчасця, што хоць адно імгненне мог яшчэ раз, як раней, абняць цябе. І калі я ўяўляў сабе гэта, мне раптам падумалася: вось я на адно імгненне буду прасіць цябе ў Бога, а між тым была ж ты шэсць месяцаў са мною і за гэтыя шэсць месяцаў колькі разоў мы пасварыліся, колькі дзён мы не гаварылі адно з адным! Цэлыя дні мы былі пасварыўшыся і пагарджалі нашым шчасцем, а тут на адну толькі хвіліну выклікаю цябе з магілы і за гэтую хвіліну гатовы заплаціць усім жыццём!.. Як уявіў я ўсё гэта, я ўжо не мог вытрымаць і хутчэй кінуўся да цябе, прыбег сюды, а ты ўжо чакала мяне, і, калі мы абняліся пасля сваркі, памятаю, я так моцна прыціснуў цябе да грудзей, як быццам бы і сапраўды мог страціць цябе. Наташа! не будзем ніколі сварыцца! Гэта заўсёды мне так цяжка! І ці можна, Божа! падумаць, што я магу пакінуць цябе!

Наташа плакала. Яны моцна абняліся, і Алёша яшчэ раз пакляўся ёй, што ніколі яе не пакіне. Затым ён паляцеў да бацькі. Ён быў абсалютна ўпэўнены, што ўсё ўладзіць, усё ўпарадкуе.

— Усё скончана! Усё прапала! — сказала Наташа, сутаргава сціскаючы маю руку. — Ён мяне кахае і заўсёды будзе кахаць; але ён і Кацю кахае і праз нейкі час будзе кахаць яе больш, чым мяне. А гэты яхіда князь не будзе драмаць, і тады...

— Наташа! Я сам веру, што князь паводзіць сябе несумленна, але...

— Ты не верыш у тое, што я выказала яму! Я заўважыла гэта па тваім твары. Але пачакай, сам убачыш, мая была праўда ці не! Я ж пакуль толькі ўвогуле гаварыла, а толькі Бог ведае што яшчэ ў яго галаве! Гэта жудасны чалавек! Я гэтыя

чатыры дні хадзіла тут па пакоі і здагадалася пра ўсё. Яму менавіта трэба было вызваліць, аблягчыць Алёшава сэрца ад маркоты, якая перашкаджала яму жыць, ад абавязку кахаць мяне. Ён прыдумаў гэтае сватанне і для таго яшчэ, каб ушчаміцца паміж намі сваім уплывам і зачараваць Алёшу высакароднасцю і велікадушнасцю. Гэта праўда, праўда, Ваня! У Алёшы менавіта такі характар. Ён бы супакоіўся адносна мяне; перастаў бы трывожыцца за мяне. Ён бы думаў: яна ж цяпер ужо мая жонка, навек са мною, і міжволі б звярнуў больш увагі на Кацю. Князь, відаць, вывучыў гэту Кацю і ведаў, што яна пара яму, што яна можа яго мацней прывабіць, чым я. Ох, Ваня! На цябе толькі ўся мая надзея цяпер: ён чамусьці хоча сысціся з табою, пазнаёміцца. Не адмаўляй яму і пастарайся, галубок, як мага хутчэй трапіць да графіні. Пазнаёмся з гэтай Кацяй, разгледзь яе лепш і скажы мне: што яна такое? Мне трэба, каб там было тваё вока. Ніхто так мяне не разумее, як ты, і ты адзін зразумееш, што мне трэба. Высветлі яшчэ, наколькі яны ў сяброўстве, што ў іх, пра што яны гавораць; Кацю, Кацю, галоўнае, разгледзь... Дакажы мне яшчэ раз, мілы, улюбёны мой Ваня, дакажы яшчэ раз сваё сяброўства! На цябе, толькі на цябе цяпер і надзея мая!...

.....

Калі я вярнуўся дадому, была ўжо першая гадзіна ночы. Нэлі адчыніла мне з заспаным тварам. Яна ўсміхнулася і светла паглядзела на мяне. Бедненькая вельмі злавалася на сябе, што заснула. Ёй усё хацелася мяне дачакацца. Яна сказала, што да мяне хтосьці прыходзіў, сядзеў з ёю і пакінуў на стале запіску. Запіска была ад Маслабоева. Ён запрашаў мяне да сябе заўтра, на гадзіну дня. Мне хацелася распытаць Нэлі, але я адклаў гэта назаўтра, настойваючы, каб яна абавязкова ішла спаць; бедненькая і без таго стамілася, чакаючы мяне, і заснула толькі за паўгадзіны да майго прыходу.

Раздзел V

Раніцай Нэлі расказала мне пра ўчарашняе наведванне даволі дзіўныя рэчы. Зрэшты, ужо і тое было дзіўна, што Маслабоеў надумаўся ў гэты вечар прыйсці: ён добра ве-

даў, што я не буду дома; я сам папярэдзіў яго аб гэтым пры апошнім нашым спатканні і вельмі добра гэта памятаў. Нэлі расказвала, што спачатку яна не хацела адмыкаць, таму што баялася: было ўжо восем гадзін вечара. Але ён упрасіў яе цераз замкнёныя дзверы, запэўніўшы, што калі ён не пакіне мне цяпер запіску, дык заўтра мне чамусьці будзе вельмі кепска. Калі яна яго ўпусціла, ён адразу ж напісаў запіску, падышоў да яе і ўсеўся каля яе на канапе. «Я ўстала і не хацела з ім гаварыць, — расказвала Нэлі, — я вельмі баялася яго; ён пачаў гаварыць пра Бубнаву, як яна цяпер злуецца, што яна ўжо цяпер не можа забраць мяне, і вас пачаў хваліць; сказаў, што вы з ім вялікія сябры і вас помніць маленькім хлопчыкам. Тут я і пачала гаварыць з ім. Ён выняў цукеркі і прасіў, каб і я ўзяла; я не хацела; ён пачаў мяне запэўніваць тады, што ён добры чалавек, умее спяваць песні і скакаць; ускочыў і пачаў скакаць. Мне стала смешна. Потым сказаў, што пасядзіць яшчэ трошку, — дачакаюся Ваню, а можа, вернецца, — і вельмі прасіў мяне, каб я не баялася і села каля яго. Я села; але размаўляць з ім зусім не хацела. Тады ён сказаў мне, што ведаў матулю і дзядулю і... тут я пачала гаварыць. І ён доўга сядзеў».

— А пра што ж вы гаварылі?

— Пра матулю... пра Бубнаву... пра дзядулю. Ён сядзеў гадзіны дзве.

Нэлі як быццам бы не хацелася расказваць, аб чым яны гаварылі. Я не распытваў, бо спадзяваўся даведацца ўсё ад Маслабоева. Мне падалося толькі, што Маслабоеў знарок заходзіў без мяне, каб застаць Нэлі адну. «Навошта яму гэта?» — падумаў я.

Яна паказала тры цукеркі, якія ён даў ёй. Гэта былі ледзянцы ў зялёных і чырвоных паперках, вельмі дрэнныя і, напэўна, купленыя ў крамцы, дзе гандлююць агароднінай. Нэлі засмяялася, паказваючы мне іх.

— Чаму ж ты іх не з'ела? — спытаўся я.

— Не хачу, — адказала яна сур'ёзна, насупіўшы бровы. — Я і не брала ў яго; ён сам на канапе пакінуў...

На гэты дзень мне выпадала шмат хадзьбы. Я пачаў развітвацца з Нэлі.

— Сумна табе адной? — спытаўся я, выходзячы.

— І сумна і не сумна. Сумна таму, што вас доўга няма.

І яна з такой любасцю глянула на мяне, сказаўшы гэта. Усю гэтую раніцу яна пазірала на мяне так жа пшчотна і выглядала такой вясёленькай, такой ласкавай, і ў той жа час штосьці сарамлівае, нават баязлівае было ў ёй, нібыта яна баялася чым-небудзь зрабіць мне прыкрасць, страціць маю прыхільнасць і... і зашмат выказацца, быццам саромеючыся гэтага.

— А чаму ж не сумна? Ты ж сказала, што табе «і сумна і не сумна»? — спытаўся я, міжволі ўсміхаючыся ёй, бо такая яна зрабілася мне мілая і дарагая.

— А я ўжо сама ведаю чаму, — адказала яна, усміхнуўшыся, і чамусьці зноў засаромелася. Мы размаўлялі на парозе, каля расчыненых дзвярэй. Нэлі стаяла перада мною, апусціўшы вочкі, адной рукою ўхапіўшыся за маё плячо, а другою пашчывала рукаў майго сурдута.

— Што ж гэта, сакрэт? — спытаўся я.

— Не... нічога... я — я вашу кніжку без вас чытаць пачала, — прамовіла яна напайголаса і, глянуўшы на мяне пшчотна, пранікліва, уся зачырванелася.

— А, вось як! Што ж, падабаецца табе? — я быў у збянтэжанасці аўтара, якога пахвалілі ў вочы, але я Бог ведае што даў бы, калі б мог у гэтую хвіліну пацалаваць яе. Але неяк нельга было пацалаваць. Нэлі памаўчала.

— Навошта, навошта ён памёр? — спыталася яна з выглядам найвялікшага смутку, мелькам глянуўшы на мяне, і раптам зноў апусціла вочы.

— Хто гэта?

— Ды вось гэты, малады, сухотны... у кніжцы ж!

— Што ж рабіць, так трэба было, Нэлі.

— Зусім не трэба, — адказала яна амаль шэптам, але неяк раптам, адрывіста, ледзь не злосна, надзьмуўшы губкі і яшчэ больш упарта ўтаропіўшыся вачыма ў падлогу.

Прайшла яшчэ хвіліна.

— А яна... ну, вось і яны ж... дзяўчына і старэнькі, — шаптала яна, працягваючы больш актыўна пашчываць мой рукаў, — што ж, яны будуць разам жыць? І не будуць бедныя?

— Не, Нэлі, яна паедзе далёка; выйдзе замуж за памешчыка, а ён адзін застанецца, — сказаў я з вялікім шкадаваннем, сапраўды шкадуючы, што не магу ёй сказаць што-небудзь суцяшальнае.

— Ну, вось!.. Вось! Вось як гэта! У, якія!.. Я і чытаць цяпер не хачу!

І яна сярдзіта адпіннула маю руку, рэзка адварнулася ад мяне, пайшла да стала і стала тварам у куток, вачыма ў зямлю. Яна ўся пачырванела і нервова дыхала, быццам бы ад нейкага жахлівага засмучэння.

— Годзе, Нэлі, ты раззлавалася! — пачаў я, падыходзячы да яе, — гэта ж усё няпраўда, што напісана, — выдумка; ну, чаго ж тут злавацца! Ох, якая ты ўразлівая дзяўчынка!

— Я не злуюся, — прамовіла яна нясмела, падняўшы на мяне такі светлы, такі любасны позірк; потым раптам схавала маю руку, прыціснула да маіх грудзей твар і чамусьці заплакала.

Але ў гэтую ж хвіліну і засмяялася, — і плакала і смяялася — усё разам. Мне таксама было і смешна і неяк... соладка. Але яна ніяк не хацела падняць на мяне галаву, і калі я пачаў быў адрываць яе тварык ад майго пляча, яна ўсё мацней прытульвалася да яго і ўсё званчэй і званчэй смяялася.

Нарэшце гэтая чуллівая сцэна скончылася. Мы развіталіся: я спяшаўся. Нэлі, уся расчырванелая і ўсё яшчэ быццам бы прысаромленая і з зіхатлівым, як зорачкі, вочкамі, выбегла за мной аж на лесвіцу і прасіла вярнуцца хутчэй. Яабяцаў, што абавязкова вярнуся да абеду і як мага раней.

Спачатку я пайшоў да старых. Яны абое хварэлі. Ганна Андрэеўна была зусім хворая; Мікалай Сяргеевіч сядзеў у сваім кабінце. Ён чуў, што я прыйшоў, але я ведаў, што, як заўсёды, ён выйдзе не раней, як праз чвэртку гадзіны, каб даць нам нагаварыцца. Я не хацеў засмучаць Ганну Андрэеўну, таму, наколькі магчыма, змякчаў мой расповед пра ўчарашні вечар, але сказаў праўду; на здзіўленне старэнькая хача і засмуцілася, але неяк без здзіўлення выслухала вестку аб магчымасці разрыву.

— Ну, баццохна, так я і думала, — сказала яна. — Вы пайшлі тады, а я доўга думала і дадумалася, што не быць гэтаму. Не заслужылі мы ў Бога, ды і чалавек жа такі подлы; ці можна ж ад яго дабра чакаць. Хіба ж жарты, дзесяць тысяч з нас задарма бярэ, ведае ж, што задарма, і ўсё-такі бярэ. Апошні кавалак хлеба адбірае; прададуць Іхмянёўку. А Наташачка разумніца, што ім не паверыла. Ды ці ж ведаеце вы яшчэ баццохна, — працягвала яна, панізіўшы голас, — мой

жа, мой жа! Зусім супраць гэтага вяселля ідзе. Прагаворвацца пачаў: не хачу, кажа. Я спачатку думала, што ён блазнуе; не, напраўду. Што ж тады з ёю будзе, з галубкай? Ён жа яе тады зусім пракляне. Ну, а той, Алёша, што ж ён?

І доўга яшчэ яна мяне распытвала, як заўсёды вохкала і бедавала на кожны мой адказ. Увогуле я заўважыў, што яна апошнім часам неяк зусім разгубілася. Усякія весткі моцна ўражвалі яе. Туга па Наташы раз’ядала яе сэрца і падрывала здароўе.

Увайшоў стары, у халаце, у пантофлях; ён скардзіўся на ліхаманку, але з пяшчотай паглядзеў на жонку і ўвесь час, пакуль я ў іх быў, даглядаў яе, як нянька, заглядваў ёй у вочы, нават нікавеў перад ёю. У позірках яго была такая пяшчота. Ён быў напалоханы яе хваробай; адчуваў, што страціць усё ў жыцці, калі застанеца без яе.

Я праседзеў у іх каля гадзіны. Развітваючыся, ён выйшаў за мною ў пярэдні пакой і загаварыў пра Нэлі. У яго быў сур’ёзны намер узяць яе ў дом замест дачкі. Ён пачаў раіцца са мной, як схіліць да гэтага Ганну Андрэеўну. З асаблівай цікаўнасцю распытваў мяне пра Нэлі і ці не даведаўся я пра яе што-небудзь новае? Я спехам расказаў яму. Расповед мой вельмі ўразіў яго.

— Мы яшчэ пагаворым пра гэта, — сказаў ён рашуча, — а пакуль што... а ўрэшце, я сам да цябе прыйду, вось толькі трошку паздаравею. Тады і вырашым.

Роўна ў дванаццаць гадзін я быў у Маслабоева. На вялікае маё здзіўленне, першы твар, які я ўбачыў, калі ўвайшоў да яго, быў князь. Ён у пярэдняй апранаў сваё паліто, а Маслабоеў мітусліва дапамагаў яму і падаваў яму кіёк яго. Ён ужо казаў мне, што знаёмы з князем, ды ўсё-такі гэтая сустрэча надзвычай здзівіла мяне.

Князь як быццам бы сумеўся, убачыўшы мяне.

— Ах, гэта вы! — ускрыкнуў ён неяк ужо занадта весела, — уявіце, якая сустрэча! Зрэшты, я зараз даведаўся ад пана Маслабоева, што вы з ім знаёмыя. Рады, рады, надзвычай рады, што вас сустрэў; я менавіта вас жадаў бачыць і разлічваю як мага хутчэй заехаць да вас, вы дазволіце? У мяне просьба да вас: дапамажыце мне, растлумачце цяперашняе становішча наша. Вы, вядома, зразумелі, што я гавару пра ўчарашняе... Вы там як сябра, вы назіралі за ўсім ходам гэтай

справы: вы маеце ўплыў... Страшэнна шкадую, што не магу з вамі зараз жа... Справы! Але днямі і нават, можа, раней, я буду мець задавальненне быць у вас. А цяпер...

Ён неяк занадта ўжо моцна паціснуў мне руку, пераміргнуўся з Маслабоевым і выйшаў.

— Скажы ты мне, калі ласка... — пачаў я, увайшоўшы ў пакой.

— А вось якраз нічога табе не скажу, — перабіў Маслабоеў, паспешліва хапаючы фуражку і накіроўваючыся ў пярэдні пакой, — справы! Я, браце, сам бягу, спазніўся!

— Дык ты ж сам напісаў, што ў дванаццаць гадзін.

— Што ж такога, што напісаў? Учора табе напісаў, а сёння мне напісалі, ды так, што лоб затрашчаў, — такія справы! Чакаюць мяне. Выбачай, Ваня. Усё, што магу даць табе для задавальнення, гэта аддубасіць мяне за тое, што дарэмна цябе патурбаваў. Калі хочаш задаволіцца, дык дубась, але толькі, Богам прашу, хутчэй! Не затрымлівай, справы чакаюць...

— Ды навошта мне цябе дубасіць? Справы, дык спяшайся, у кожнага бывае сваё непрадбачанае. Ды толькі...

— Не, пра *толькі* я ўжо не скажу, — перабіў ён, выскокваючы ў пярэдную і апранаючы шынель (за ім і я пачаў апранацца). — У мяне і да цябе справа; вельмі важная справа, з-за яе я і клікнуў цябе; прама цябе тычыць і тваіх інтарэсаў. А паколькі за адну хвіліну, цяпер, расказаць нельга, то дай ты, богам прашу, слова, што прыйдзеш да мяне сёння роўна ў сем гадзін, ні раней, ні пазней. Буду дома.

— Сёння, — сказаў я нерашуча, — ну, браце, я сёння вечарам хацеў зайсці...

— Зайдзі, галубок, зараз туды, куды ты хацеў вечарам зайсці, а вечарам да мяне. Бо ты, Ваня, і ўявіць сабе не можаш, пра якія я табе рэчы паведамлю.

— Ды добра, добра, што ж такое? Прызнаюся, ты заінтрыгаваў мяне.

Тым часам мы выйшлі з дома і стаялі на ходніку.

— Ты будзеш? — настойліва спытаўся ён.

— Скажаў жа, буду.

— Не, дай слова гонару.

— Фу, які ты! Ну, слова гонару.

— Цудоўна і высакародна. Табе куды?

— Сюды, — адказаў я, паказваючы направа.

— Ну, а мне сюды, — сказаў ён, паказваючы налева. — Бывай, Ваня! Памятай, сем гадзін.

«Дзіўна», — падумаў я, гледзячы яму ўслед.

Вечарам я хацеў быць у Наташы. Але паколькі цяпер паабяцаў Маслабоеву, то і вырашыў пайсці да яе зараз. Я быў упэўнены, што застану ў яе Алёшу. Сапраўды, ён быў там і страшэнна ўзрадаваўся, калі я ўвайшоў.

Ён быў вельмі мілы, надвычай пяшчотны з Наташай і нават павесялеў з маім прыходам. Наташа хаця і старалася быць вясёлаю, але было відаць, што гэта цераз сілу. Твар у яе быў хваравіты і бледны; дрэнна спала ноччу. З Алёшам яна была неяк празмерна ласкавая.

Алёша хаця і шмат гаварыў, шмат расказваў, як відаць, жадаючы развесяліць яе і сарваць усмешку з яе губ, якія ніяк не складваліся ў гэтую усмешку, але ўпарта абмінаў у размове Кацю і бацьку. Напэўна, яго спроба прымірэння ўчора была няўдалая.

— Ведаеш што? Яму страшэнна хочацца пайсці ад мяне, — шапнула мне спехам Наташа, калі ён на хвіліну выйшаў сказаць нешта Маўры, — але баіцца. Ды і я баюся сказаць яму, каб ішоў, бо тады ён, бадай, знарок не пойдзе, а найбольш баюся, што ён замаркоціцца і цераз гэта стане халодным да мяне! Што рабіць?

— Божа, у якое становішча вы самі ставіце сябе! І якія вы надумлівыя, як вы сочыце адно за другім! Ды проста пагаварыце, і ўсё. Вось з-за гэтага становішча ён, можа, і сапраўды замаркоціцца.

— Як жа быць? — крыкнула яна перапалохана.

— Пачакай, я вам усё ўладжу... — і я выйшаў на кухню, быццам бы хацеў папрасіць Маўру, каб яна абцерла маю запэцканую калашыну.

— Асцярожней, Ваня! — закрычала яна мне ўслед. Як толькі я ўвайшоў да Маўры, Алёша адразу ж кінуўся да мяне, нібы чакаў мяне:

— Иван Пятровіч, галубок, што мне рабіць? Парайце мне: яшчэ ўчора я паабяцаў быць сёння, менавіта цяпер, у Каці. Не магу ж я манкіраваць! Я кахаю Наташу як не ведаю што, гатовы проста ў агонь, але, пагадзіцеся, там зусім кінуць, гэта ж нельга...

— Ну, што ж, едзьце...

— Ды як жа Наташа? Я ж засмучу яе, Іван Пятровіч, вы-
ручыце як-небудзь...

— Па-мойму, лепш паедзьце. Вы ведаеце, як яна вас кахае;
ёй увесь час будзе здавацца, што вам з ёю сумна і што вы з
ёю сядзіце пераз сілу. Натуральна лепш. Зрэшты, хадзем, я
дапамагу вам.

— Іван Пятровіч, даражэнькі! Які вы добры!

Мы ўвайшлі; праз хвіліну я сказаў яму:

— А я зараз бачыў вашага бацьку.

— Дзе? — ускрыкнуў ён перапалохана.

— На вуліцы, выпадкова. Ён спыніўся са мною на хвілін-
ку, зноў прасіў аб сустрэчы ў мяне. Пытаўся пра вас: ці не
ведаю я, дзе вы цяпер? Яму вельмі трэба было вас бачыць,
нешта сказаць вам.

— Ах, Алёша, паедзь, сустрэнься з ім, — падхапіла На-
таша, бо зразумела, куды я хілю.

— Але... дзе ж я цяпер яго ўбачу? Ён дома?

— Не, памятаецца, ён сказаў, што будзе ў графіні.

— Ну, дык што... — наіўна прамовіў Алёша, маркотна
пазіраючы на Наташу.

— Ах, Алёша, дык што ж! — сказала яна. — Няўжо ж ты і
сапраўды хочаш кінуць гэтае знаёмства, каб мяне супакоіць.
Гэта ж па-дзіцячы. Па-першае, гэта немагчыма, а па-другое,
ты проста перад Кацяй будзеш выглядаць няўдзячным. Вы
сябры; хіба можна так груба разрываць сувязі. Нарэшце, ты
мяне проста крыўдзіш, калі думаеш, што я так цябе раўную.
Едзь, зараз жа едзь, я прашу цябе! Ды і бацька твой супа-
коіцца.

— Наташа, ты анёл, а я і пальчыка твайго не варты! —
выкрыкнуў Алёша з захапленнем і з раскаяннем. — Ты такая
добрая, а я... я... дык ведай жа! Я толькі што прасіў, там,
на кухні, Івана Пятровіча, каб ён дапамог мне паехаць ад
цябе. Ён гэта і прыдумаў. Але не злуйся на мяне, анёл мой,
Наташа! Я зусім не вінаваты, таму што кахаю цябе ў трыста
разоў мацней за ўсё на свеце, таму і дадумаўся вось да чаго:
расказаць усё Каці, зараз жа расказаць ёй пра ўсё, што было
ўчора. Яна што-небудзь прыдумае для нашага выратавання,
яна адданая нам усёй душою...

— Ну і ідзі, — сказала Наташа, усміхаючыся, — і вось
што, дарагі мой, я сама вельмі б хацела пазнаёміцца з Кацяй.
Як бы гэта зрабіць?

Алёша ледзь не скакаў ад захаплення. Ён адразу ж пачаў прапаноўваць, як пазнаёміцца. У яго выходзіла вельмі лёгка: Каця прыдумае. Ён развіваў сваю ідэю з запалам, горача. Сёння ж абяцаў і адказ прынесці, праз дзве гадзіны, і ўвесь вечар прасядзець з Наташаю.

— Праўда прыедзеш? — спыталася Наташа, праводзячы яго.

— Няўжо ты сумняваешся? Бывай, Наташа, бывай мая любая, — мая вечна каханая! Бывай, Ваня! Ах, божа мой, я вас незнарок назваў Ванем; паслухайце, Іван Пятровіч, я вас люблю — чаму ж мы не на *ты*. Будзем на *ты*.

— Будзем на *ты*.

— Дзякуй богу! Мне ж гэта сто разоў у галаву прыходзіла. Ды я ўсё неяк не адважваўся вам сказаць. Вось і цяпер *вы* гавару. А гэта ж вельмі цяжка *ты* гаварыць. Гэта, здаецца, недзе ў Талстога добра паказана: двое паабяцалі адзін аднаму гаварыць *ты*, але ніяк не могуць і ўсё пазбягаюць такіх фраз, дзе ёсць займеннікі. Ах, Наташа! Перачытаем калі-небудзь «Дзяцінства і малалецтва»; гэта ж так хораша!

— Ды ўжо ідзі, ідзі, — праганяла Наташа, смеючыся, — забалбатаўся ад радасці...

— Бывай! Праз дзве гадзіны ў цябе!

Ён пацалаваў яе руку і паспешліва выйшаў.

— Бачыш, бачыш, Ваня! — прамовіла яна і залілася слязьмі.

Я праседзеў з ёю дзве гадзіны, суцяшаў яе і змог нават ва ўсім пераканаць. Вядома, яна мела рацыю ва ўсім, ва ўсіх сваіх асцярогах. Сэрца маё пачынала ныць, калі я думаў пра цяперашняе яе становішча; баяўся я за яе. Але што ж было рабіць?

Дзіўным быў для мяне і Алёша: ён кахаў яе не менш, чым раней, нават, можа, і мацней, больш пакутліва, ад раскаяння і ўдзячнасці. Але ў той жа час новае каханне моцна ўсялялася ў яго сэрца. Чым гэта скончыцца — немагчыма было прадбачыць. Мне самому вельмі цікава было паглядзець на Кацю. Я зноў абяцаў Наташы пазнаёміцца з ёю.

Пад канец яна нібыта павесялела. Дарэчы, я расказаў ёй усё пра Нэлі, пра Маслабоева, пра Бубнаву, пра сённяшняю сустрэчу маю ў Маслабоева з князем і аб прызначаным на сем гадзін спатканні. Усё гэта яе страшэнна зацікавіла. Пра

старых я гаварыў з ёю вельмі мала, а пра наведванне Іхмянёва прамаўчаў. Пакуль што; мяркуемая дуэль Мікалая Сяргеевіча з князем магла напалохаць яе. Ёй таксама падаліся вельмі дзіўнымі стасункі князя з Маслабоевым і надзвычайнае яго жаданне пазнаёміцца са мною, хаця ўсё гэта і пэўным чынам тлумачылася цяперашнім становішчам...

Гадзіны ў тры я вярнуўся дадому. Нэлі сустрэла мяне са сваім светлым тварыкам...

Раздзел VI

Роўна ў сем гадзін вечара я ўжо быў у Маслабоева. Ён сустрэў мяне з гучнымі крыкамі і вельмі сардэчна. Само сабой зразумела, ён быў нападпітку. Але найбольш мяне здзівіла надзвычайная падрыхтоўка да маёй сустрэчы. Было прыкметна, што мяне чакалі. Цудоўны тампакавы самавар кіпеў на круглым століку, засланым прыгожым і дарагім абрусам. Чайны прыбор пабліскаў крышталём, срэбрам і фарфорам. На другім стале, засланым зусім інакш, не менш дарагім абрусам, стаялі на талерках цукеркі, вельмі добрыя, варэнні кіеўскія, вадкія і сухія, мармелад, пасціла, жэле, французскія варэнні, апельсіны, яблыкі і трох або чатырох гатункаў арэхі, — адным словам, цэлая крама садавіны. На трэцім стале, засланым беласнежным абрусам, стаялі самыя разнастайныя закускі: ікра, сыр, паштэт, каўбасы, вэнджаны кумпяк, рыба і шэраг цудоўных крышталёвых графінаў з гарэлкамі розных гатункаў і выдатнейшых колераў — зялёных, рубінавых, карычневых, залатых. Нарэшце, на маленькім століку, збоку, таксама засланым белым абрусам, стаялі дзве вазы з шампанскім. На стале перад канапаю красаваліся яшчэ тры бутэльнікі: сатэрн, лафіт, каньяк, — бутэльнікі елісееўскія, вельмі дарагія. За чайным столікам сядзела Аляксандра Сямёнаўна, хаця і ў простаі сукенцы і ўборы, але элегантным і прадуманым сапраўды вельмі ўдала. Яна разумела, што ёй пасуе, і, відаць, гэтым ганарылася; сустракаючы мяне, яна прыўстала з некаторай урачыстасцю. Задавальненне і весялосць бліскацелі на яе свежанькім тварыку. Маслабоеў сядзеў у прыгожых пантофлях, у дарагім халаце, свежай франтаватай бялізне. На сарочцы яго былі ўсюды, дзе толькі можна было прычапіць, модныя

запінкі і гузічкі. Валасы былі прычасаныя, напамаджаныя і з касым праборам, па-моднаму.

Я так быў азаданы, што спыніўся пасярэдзіне пакоя і пазіраў, раскрыўшы рот, то на Маслабеева, то на Аляксандру Сямёнаўну, самазадаволенасць якой даходзіла да поўнага шчасця.

— Што гэта, Маслабееў? Хіба ў цябе сёння званы вечар? — выкрыкнуў я, нарэшце, занепакоена.

— Не, ты адзін, — адказаў ён урачыста.

— Дык што ж гэта (я паказаў на закускі), тут жа можна накарміць цэлы полк?

— І напайць — галоўнае забыўся: напайць! — дадаў Маслабееў.

— І гэта ўсё для мяне аднаго?

— І для Аляксандры Сямёнаўны. Усё гэта ёй заўгодна было так прыдумаць.

— Ну, вось жа! Я так і ведала! — выгукнула, зачырванеўшыся, Аляксандра Сямёнаўна, але зусім не страціўшы сваёй самазадаволенасці. — Госця прыняць прыстойна нельга: адразу я вінаватая!

— Ад самай раніцы, можаш сабе ўявіць, ад самай раніцы, як толькі даведалася, што ты прыйдзеш вечарам, замітусілася; у пакутах была...

— І тут схлусіў? Зусім не ад самай раніцы, а з учарашняга вечара. Ты ўчора вечарам, як прыйшоў, так і сказаў мне, што яны ў госці на цэлы вечар прыйдуць...

— Гэта вы не дачулі-с.

— А вось і не не дачула, а так было. Я ніколі не хлушу. А чаму ж госця не сустрэць? Жывём-жывём, ніхто ж да нас не ходзіць, а ўсё ж у нас ёсць. Хай добрыя людзі ўбачаць, што і мы ўмеем, як людзі, жыць.

— І, галоўнае, даведаюцца, якая ты цудоўная гаспадыня і распарадчыца, — дадаў Маслабееў. — Падумай, браце, а я, а я як уляпаўся. Сарочку галандскую на мяне напнулі, пантофлі, халат кітайскі, валасы мне сама расчасала і напамадзіла: бергамот-с; духамі нейкімі папырскаць хацела: крэм-бруле, ды тут ужо я не стрываў, паўстаў, мужаву ўладу паказаў...

— Зусім не бергамот, а самая лепшая французская памада, з фарфоравай размаляванай баначкі! — падхапіла Аляксандра Сямёнаўна і ўся загарэлася. — Мяркуйце самі, Іван Пятро-

віч, ні ў тэатр, ні танцаваць нікуды не пускае, толькі сукенкі дорыць, а што ж мне ў гэтай сукенцы? Прыбярсуся ды і хаджу па пакоі. Надочы ўпрасіла, зусім ужо былі сабраліся ў тэатр; толькі адварнулася брошку прышпіліць, а ён да шафкі: адну, другую, ды і назбіраўся. Так і засталіся. Ніхто ж, ніхто ж, ніхто ж не ходзіць да нас у госці; а толькі раніцай, па справах нейкія людзі ходзяць; мяне і прагоняць. А ў нас жа і самавары, і сервіз ёсць, і кубкі прыгожыя — усё гэта ёсць, усё падоранае. І харчы ж нам прыносяць, бадай адно віно толькі купляем ды якую-небудзь памаду, ды яшчэ вось закускі — паштэт, шынку і цукеркі для вас купілі... Хоць бы паглядзеў хто, як мы жывём! Цэлы год думала: вось прыйдзе госць, сапраўдны госць, мы ўсё гэта і пакажам, і пачастуем: і людзі пахваляць, і самім прыемна будзе; а што яго, дурня, напамадзіла, дык ён і не варты таго; яму б усё ў брудным хадзіць. Вунь халат які на ім: падаравалі, ды ці варты ён такога халата? Яму б толькі налізацца як найхутчэй. Вось убачыце, што ён вас раней за чай гарэлкай будзе частаваць.

— А што! Ужо і сапраўды трэба: вып’ем жа, Ваня, зала-тую і срэбную, а потым, з прасветленай душою, і да іншых напояў прыступімся.

— Ну, я ж так і ведала!

— Не турбуйся, Сашачка, і чайку вып’ем, з каньяхком, за ваша здароўе-с.

— Ну, так і ёсць! — выкрыкнула яна, пляснуўшы рукамі. — Чай ханскі, па шэсць рублёў, заўчора купец падараваў, а ён яго з каньяхком хоча піць. Не слухайце, Іван Пятровіч, вось я вам зараз налію... убачыце, убачыце самі, які чай!

І яна замітусілася каля самавара.

Было зразумела, што разлічвалі мяне пратрымаць увесь вечар. Аляксандра Сямёнаўна цэлы год чакала госця і цяпер настроілася на мне душу адвесці. Але гэта не было ў маіх планах.

— Паслухай, Маслабоеў, — сказаў я, усаджваючыся; я ж да цябе зусім не ў госці; я па справе; ты сам мяне паклікаў, каб штосьці паведаміць...

— Ну, дык жа справа справаю, а сяброўская бяседа сваім парадкам.

— Не, душа мая, не разлічвай. А палове дзевятай — і бывай. Справа ёсць; я слова даў...

— Не думаю. Даруй, што ж ты са мной робіш? Што ж ты з Аляксандрай Сямёнаўнай робіш? Ты зірні на яе: абамлела. Навошта ж мяне напамадзіла: на мне ж бергамот; падумай!

— Ты ўсё жартуеш, Маслабоеў. Я Аляксандры Сямёнаўне паклянуса, што на наступным тыдні, ну, хай у пятніцу, прыйду да вас абедань; а цяпер, браце, я даў слова, ці, лепш сказаць, мне проста трэба быць у адным месцы. Лепш скажы мне: што ты хацеў паведаміць?

— Дык няўжо ж вы толькі да паловы дзевятай! — закрычала Аляксандра Сямёнаўна нясмелым і жаласным голасам, ледзь не плачучы і падаючы мне кубак вельмі добрага чаю.

— Не турбуйцеся, Сашанька; усё гэта глупства, — падхапіў Маслабоеў. — Ён застанеца; гэта глупства. А вось што ты лепш скажы мне, Ваня, куды гэта ты ўсё ходзіш? Якія ў цябе справы? Можна даведацца? Ты ж кожны дзень некуды бегаеш, не працуеш...

— А навошта табе? Зрэшты, можа, пасля скажу. А вось растлумач ты лепш, навошта ты прыходзіў да мяне ўчора, калі я сам сказаў табе, памятаеш, што мяне не будзе дома?

— Потым успомніў, а ўчора забыўся. Пра справы сапраўды хацеў з табою пагаварыць, але больш за ўсё трэба было сусцешыць Аляксандру Сямёнаўну. «Вось, кажа, ёсць чалавек, знайшоўся прыяцель, чаму не паклічаш?» А мяне ўжо, брат, чацвёрта сутак цераз цябе тузаюць. За бергамот мне, вядома, на тым свеце сорак грахоў залічаць, але, думаю, чаму ж не пасядзець вечарок па-прыяцельску? Я і ўжыў стратагему: напісаў, што, маўляў, такая справа, што калі не прыйдзеш, то ўсе нашы караблі патонуць.

Я папрасіў яго ў будучым так не рабіць, а лепш папярэдне паведаміць. Зрэшты, гэтае тлумачэнне мяне не зусім задаволіла.

— Ну, а надоечы чаму ўцякаў ад мяне? — спытаўся я.

— А надоечы сапраўды была справа, зусім не хлушу.

— Ці не з князем?

— А вам падабаецца наш чай? — спыталася мядовым галаском Аляксандра Сямёнаўна.

Ужо хвілін пяць яна чакала, што я пахвалю іхні чай, а я і не здагадаўся.

— Цудоўны, Аляксандра Сямёнаўна, выдатны! Я ніколі не піў такі.

Аляксандра Сямёнаўна так і зачырванелася ад задавальнення і кінулася наліваць мне яшчэ.

— Князь! — крыкнуў Маслабоеў, — гэты князь, брат, такі шэльма, такі махляр... ну! Я, брат, вось што табе скажу: я хаця і сам махляр, але толькі з-за нявіннасці не захацеў бы быць у яго скуру! Але досыць; маўчок! Толькі гэта адно пра яго і магу сказаць.

— А я мо знарок прыйшоў да цябе, каб і пра яго распытаць між іншым. Але гэта пасля. А навошта ты ўчора без мяне маёй Алене ледзянцы даваў ды скакаў перад ёю? І пра што ты мог паўтары гадзіны з ёю гаварыць!

— Алена, гэта маленькая дзяўчынка, гадкоў дванаццаці ці адзінаццаці, жыве часова ў Івана Пятровіча, — растлумачыў Маслабоеў, раптам звяртаючыся да Аляксандры Сямёнаўны. — Глянь, Ваня, глянь, — працягваў ён, паказваючы на яе пальцам, — так уся і загарэлася, як пачула, што я незнаёмай дзяўчыне ледзянцы насіў, так і зачырванелася, так і ўздрыгнула, быццам мы раптам з пісталета выстралілі... бач, вочкі так і бліскаюць, як вугельчыкі. Ды ўжо не трэба, Аляксандра Сямёнаўна, не трэба ўтойваць! Раўнівыя-с. Не растлумач я, што гэта адзінаццацігадовая дзяўчынка, дык мяне адразу ж за валасы пацягала б: і бергамот бы не выратаваў!

— Ён і цяпер не выратуе!

І з гэтымі словамі Аляксандра Сямёнаўна адным скачком пералаяцела да нас з-за чайнага століка, і раней чым Маслабоеў паспеў засланіць сваю галаву, яна ўхапіла яго за пасмачку валасоў і добра такі тузанула.

— Вось табе, вось табе! Не смей гаварыць перад госцем, што я раўнівая, не смей, не смей, не смей!

Яна нават расчырванелася і хаця смяялася, але Маслабоеву даволі-такі добра папала.

— Пра ўсякі сорам расказвае! — сур'ёзна дадала яна, звярнуўшыся да мяне.

— Ну, Ваня, вось такое маё жыццё! За гэта абавязкова гарэлачкі! — вырашыў Маслабоеў, папраўляючы валасы і ледзь не бягом накіроўваючыся да графіна. Але Аляксандра Сямёнаўна апярэдзіла яго: падляцела да стала, сама наліла, падала і нават ласкава паляпала яго па шчацэ. Маслабоеў ганарыста падміргнуў мне, прыцмокнуў языком і ўрачыста выпіў сваю чарку.

— Адносна ледзянцоў цяжка скеміць, — пачаў ён, прысэджаваючыся каля мяне на канапе. — Я іх заўчора купіў, калі п’яны быў, у гародніннай краме, — не ведаю навошта. Зрэшты, магчыма, для таго, каб падтрымаць айчынны гандаль і прамысловасць, — не ведаю напэўна; памятаю толькі, што я ішоў тады па вуліцы п’яны, паваліўся ў грязь, вырываў на сабе валасы і плакаў аб тым, што ні да чаго не здатны. Я, зразумела, пра ледзянцы забыўся, бо яны заставаліся ў маёй кішэні да ўчарашняга дня, калі я сеў на іх, усаджваючыся на тваю канапу. Адносна танцаў жа зноў той жа нецвярозы стан: учора я быў на добрым патпітку, а ў п’яным выглядзе я, калі бываю задаволены лёсам, часамі танцую. Вось і ўсё; акрамя, можа, таго, што гэтая сіротка выклікала ў мяне жаль; ды да таго ж яна і гаварыць са мною не хацела, як быццам бы злавалася. Я і ну танцаваць, каб развесяліць яе, і ледзянцамі пачаставаў.

— А не падкупляў яе, каб у яе што-небудзь даведацца, і прызнайся шчыра: знарок ты зайшоў да мяне, ведаючы, што мяне дома не будзе, каб пагаварыць з ёю на чатыры вокі і што-небудзь выведаць, ці не? Я ж ведаю, ты з ёю гадзіны паўтары праседзеў, пераканаў яе, што яе маці нябожчыцу ведаеш, і штосьці выпытваў.

Маслабоеў прыжмурыўся і хітравата ўсміхнуўся.

— А ідэя ж была б неблагая, — сказаў ён. — Не, Ваня, гэта не тое. Хаця, чаму не распытаць пры выпадку; але гэта не тое. Слухай, старадаўні прыяцель, я хаця цяпер і даволі п’яны, як звычайна, але ведай, што са *злым намерам* Піліп цябе ніколі не ашукае, са *злым*, значыць, *намерам*.

— Ну, а без злага намеру?

— Ну... і без злага намеру. Але гары яно гарам, вып’ем і да справы! Справа ж пустая, — працягваў ён, выпіўшы. — Гэтая Бубнава не мела ніякага права трымаць гэтую дзяўчынку; я ўсё разведаў. Ніякага тут усынаўлення ці іншага не было. Маці была вінаватая ёй грошы, тая і забрала да сябе дзяўчынку. Бубнава хаця і махлярка, хаця і зладзейка, але баба дурная, як і ўсе бабы. У нябожчыцы быў харошы пашпарт; значыць, усё чыста. Алена можа жыць у цябе, хаця вельмі добра было б, калі б якія-небудзь людзі сямейныя і дабрадзейныя ўзялі яе сур’ёзна на выхаванне. Але пакуль што хай яна ў цябе. Гэта нічога; я табе ўсё спраўлю: Бубнава і пальцам не смее

паківаць. Пра нябожчыцу ж маці я амаль нічога дакладна не даведаўся. Яна чыясьці ўдава, прозвішча Зальцман.

— Так, мне так і Нэлі гаварыла.

— Ну, дык і скончана. Цяпер жа, Ваня, — пачаў ён з некатораю ўрачыстасцю, — я маю да цябе адну просьбачку. Ты ж выканай. Раскажы мне, па магчымасці падрабязней, што ў цябе за справы, куды ты ходзіш, дзе бываеш цэлымі днямі? Я хаця часткова і чуў і ведаю, але мне трэба ведаць больш падрабязна.

Такая ўрачыстасць здзівіла мяне і нават занепакоіла.

— Ды што такое? Навошта табе гэта ведаць? Ты так урачыста пытаешся...

— Вось што, Ваня, без лішніх слоў: я табе хачу зрабіць паслугу. Ведаеш, дружа, калі б я з табою хітраваў, я ў цябе б і без урачыстасці змог выпытаць. А ты падазраеш, што я з табой хітрую: надоечы, ледзянцы-та; я ж зразумеў. Але паколькі я з урачыстасцю гавару, значыць, не для сябе цікаўлюся, а для цябе. Дык ты не сумнявайся і гавары проста, праўду — шчырую...

— Ды якую паслугу? Слухай, Маслабоеў, чаму ты не хочаш расказаць мне што-небудзь пра князя? Мне гэта трэба. Вось гэта будзе паслуга.

— Пра князя! хм... Ну, так і быць, прама скажу: я і распытваю цябе цяпер адносна князя.

— Як?

— А вось як: я, браце, заўважыў, што ён неяк у тваіх справах замешаны; між іншым, ён распытваў мяне пра цябе. Ужо як ён даведаўся, што мы знаёмыя, — гэта не твая справа. А толькі галоўнае: асцерагайся ты гэтага князя. Гэта Юда-зраднік і нават горш. І таму, калі я ўбачыў, што ён мае дачыненне да тваіх спраў, захваляваўся за цябе. Урэшце, я ж нічога не ведаю; таму ж і прашу цябе расказаць, каб я мог меркаваць... І нават для гэтага цябе сёння да сябе паклікаў. Вось гэта і ёсць тая важная справа; прама кажу.

— Ва ўсякім выпадку, ты мне скажаш хоць што-небудзь, хаця б тое, чаму я павінен асцерагацца князя.

— Добра, няхай так і будзе; я, браце, увогуле займаюся самымі рознымі справамі. Але ўлічы: мне ж некаторыя і давяраюць толькі таму, што я не балбатун. Як жа я табе магу расказаць? Так што выбачай, калі раскажу ўвогуле, толькі

ўвогуле, для таго толькі, каб паказаць: які, маўляў, ён ёсць падлюга. Ну, пачынай жа ты спачатку, пра сваё.

Я падумаў, што ў маіх справах мне зусім няма чаго ўтойваць ад Маслабоева. Справа Наташы была не сакрэтная; да таго ж я мог чакаць ад Маслабоева некаторай карысці для яе. Вядома ж, у маім расповедзе я, наколькі магчыма, абмінуў некаторыя пункты. Маслабоеў асабліва ўважліва слухаў усё, што тычылася князя; шмат разоў мяне спыняў, шмат што перапытваў, так што расказаў я яму даволі падрабязна. Расповед мой працягваўся каля паўгадзіны.

— Хм! разумная галава ў гэтай дзяўчыны, — вырашыў Маслабоеў. — Калі, магчыма, і не зусім дакладна вызначыла, хто такі гэты князь, дык ужо адно тое добра, што адразу ж усвядоміла, з кім мае справу, і перарвала ўсе стасункі. Малайчына Наталля Мікалаеўна! П'ю за яе здароўе! (Ён выпіў.) Тут не толькі розум, тут і сэрца было патрэбна, каб не даць сябе ашукаць. І сэрца дапамагло. Вядома, справа яе прайграная: князь будзе настойваць на сваім і Алёша яе кіне. Шкада аднаго, Іхмянёва, — дзесяць тысяч плаціць гэтаму падлюгу! Ды хто па яго справе хадзіў, хто хадайнічаў? Мабыць, сам! Э-эх! Вось жа ўсе гэтыя гарачыя і высакародныя! Нікуды не варты народ! З князем не так трэба было дзейнічаць. Я такога б адвакаціка дастаў Іхмянёву — э-эх! — І ён са злосцю стукнуў па сталю.

— Ну, цяпер жа, што князь?

— А ты ўсё пра князя. Ды што пра яго гаварыць; і не рады, што паабяцаў. Я ж, Ваня, толькі хацеў цябе наконт гэтага махляра папярэдзіць, каб, так бы мовіць, засцерагчы цябе ад яго ўплыву. Хто з ім звязваецца, той ужо небяспечны. Дык ты трымай вуха востра; вось і ўсё. А ты ўжо і падумаў, што я табе бог ведае якія парыжскія тайны хачу паведаміць. Адразу відаць, што раманіст! Ну, што гаварыць пра падлюгу? Падлюга і ёсць падлюга... Ну, вось, напрыклад, раскажу табе пра адну справу, вядома, без месцаў, без гарадоў, без асоб, карацей, без калядарнай дакладнасці. Ты ведаеш, што ён яшчэ па першай маладосці, калі вымушаны быў жыць на канцылярскае жалаванне, ажаніўся з багатай купчыхаю. Ну, з гэтай купчыхаю ён не вельмі далікатна абышоўся, і хаця не пра яе цяпер гаворка, але заўважу, дарагі Ваня, што ён усё

жышчэ найбольш такімі справамі любіў займацца. Вось яшчэ выпадак: паехаў ён за мяжу. Там...

— Пачакай, Маслабоеў, пра якую ты паездку гаворыш? У якім годзе?

— Роўна дзевяноста дзевяць гадоў таму назад і тры месяцы. Ну-с, там ён і прывабіў адну дачку ў аднаго бацькі ды і звёз з сабою ў Парыж. Ды як жа гэта зрабіў! Бацька быццам быў нейкі заводчык ці ў нечым падобным удзельнічаў. Дакладна не ведаю. Я ж калі і расказваю табе, дык па ўласных вывадах і меркаваннях з іншых крыніц. Вось князь яго і абдурывіў, таксама ў справу з ім залез. Абдурывіў цалкам і грошы з яго ўзяў. Адносна ўзятых грошай у старога былі, вядома, сякія-такія дакументы. А князю хацелася так узяць, каб і не аддаць, па-нашаму — проста ўкрасці. У старога была дачка, і дачка была прыгажуня, а ў гэтай прыгажуні быў закаханы ў яе ідэальны чалавек, брат Шылеру, паэт, адначасова і купец, малады летуценнік, адным словам — зусім немец, Феферкухен нейкі.

— Гэта прозвішча яго Феферкухен?

— Ну, можа, і не Феферкухен, халера з ім, справа ж не ў ім. Толькі князь жа і падлез да дачкі, ды так падлез, што яна закахалася ў яго як звар'яцелая. Князю і захацелася тады дзве рэчы: па-першае, авалодаць дачкою, а па-другое, дакументамі, якія сведчылі аб узятай у старога суме. Ключы ад усіх шуфлядак старога былі ў яго дачкі. Стары ж любіў дачку без памяці, ды так, што нават замуж не хацеў яе выдаваць. Сур'ёзна. Да кожнага жаніха раўнаваў, не разумеў, як можна расстатца з ёю, і Феферкухена выгнаў, дзівак нейкі англічанін...

— Англічанін? Ды дзе ж усё гэта адбывалася?

— Я толькі так сказаў: англічанін, для параўнання, а ты ўжо і падхапіў. Было ж гэта ў горадзе Санта-Фе-дэ-Багата, а можа, і ў Кракаве, але найбольш дакладна, што ў фюрстэнтум Насаў, вось што на сельтэрскай вадзе напісана, менавіта ў Насаў; ты задаволены? Ну-с, вось-с князь дзяўчынку і прывабіў, ды і звёз ад бацькі, ды па патрабаванні князя дзяўчынка прыхапіла з сабою і сякія-такія дакуменцікі. Бывае ж такое каханне, Ваня! Фу ты, божа мой, а дзяўчына ж была сумленная, высакародная, узнёслая! Праўда, можа, толку вялікага ў паперах не разумела. Яе адно турбавала: бацька пракляне.

Князь і тут скеміў; даў ёй сапраўднае, законнае абавязцельства, што ажэніцца з ёю. Такім чынам і ўпэўніў яе, што яны толькі так паедуць, часова, прагуляюцца, а калі гнеў бацькі трохі сціхне, яны і вернуцца да яго павенчанья і будуць утраіх век жыць, дабро нажываць і так далей да бясконцасці. Уцякла яна, стары яе пракляў ды і абанкруціўся. За ёю ў Парыж пацягнуўся і Фраўенмільх, усё кінуў і гандаль кінуў; вельмі закаханы быў.

— Чакай! Які Фраўенмільх?

— Ну той, як яго! Феербах-та... цьфу, пракляты: Феферкухен! Ну-с, князю, вядома, жаніцца нельга было: што, маўляў, графіня Хлестава скажа? Як барон Памыйкін на гэта адгукнецца? Выходзіць, трэба было абдурыць. Ну, абдурыў жа ён занадта нахабна. Па-першае, ледзь не біў яе, па-другое, знарок запрасіў да сябе Феферкухена, той і хадзіў, сябрам яе зрабіўся, ну, хныкалі разам, цэлымі вечарамі адны сядзелі, няшчасці свае аплаквалі, той суцяшаў: вядома, боскія душы. Князь жа знарок так зрабіў: раз заспеў іх позна ды і выдумаў, што ў сувязі, прычাপіўся да нечага: на свае вочы, кажа, бачыў. Ну і выгнаў іх з дому, а сам часова ў Лондан з'ехаў. А тая была ўжо цяжарная; як выгналі яе, яна і нарадзіла дачку... ці то не дачку, а сына, менавіта сыночка, Валодзькам і ахрысцілі. Феферкухен за хроснага бацьку быў. Ну вось і паехала яна з Феферкухенам. У таго маленькія грошыкі былі. Пабыла яна ў Швейцарыі, Італіі... ва ўсіх, значыць, паэтычных землях была, як і належыць. Тая ўсё плакала, а Феферкухен хныкаў, і шмат гадоў такім чынам прайшло, і дзяўчынка вырасла. І для князя ўсё добра б было, ды адно нядобра: абавязцельства ажаніцца ён у яе назад не выпрасіў». Нізкі ты чалавек, — сказала яна яму пры развітанні, — ты мяне абакраў, ты мяне абняславіў і цяпер пакідаеш. Бывай! Але абавязцельства табе не аддам. Не таму, што я калі-небудзь хачу за цябе выйсці, а таму, што ты гэтага дакумента баішся. Дык хай ён і будзе ў мяне вечна ў руках». Пагарачылася, адным словам, але князь, урэшце, застаўся спакойным. Увогуле такім падлюгам цудоўна мець справу з, так бы мовіць, узвышанымі істотамі. Яны такія высакародныя, што іх надта лёгка ашукаць, а па-другое, яны заўсёды абыходзяцца ўзвышанай і высакароднай пагардай, замест практычнага скарыстання ў справе закона, калі толькі можна яго скарыстаць. Ну, вось хаця б гэтая маці: абышла-

ся гордай пагардаю, і хаця пакінула ў сябе дакумент, але ж князь ведаў, што яна хутчэй павесіцца, чым скарыстае яго для справы: ну, і быў спакойны да пары да часу. А яна хаця і плюнула ў яго подлы твар, але ж у яе Валодзька заставаўся на руках: памры яна, што з ім будзе? Але пра гэта не думалі. Брудэршафт таксама падбадзёрваў яе і не думаў; Шылера чыталі. Нарэшце, Брудэршафт захварэў і памёр...

— Ці то Феферкухен?

— Ну так, ліха з ім! А яна...

— Пачакай! Колькі гадоў яна падарожнічала?

— Роўненька дзвесце. Ну-с, яна і вярнулася ў Кракаў. Бацька не прыняў, пракляў, яна памерла, а князь перахрысціўся ад радасці. Я там быў, мёд піў, па вусах цякло, а ў рот не трапіла, далі мне шлык, а я ў падваротню шмыг... вып'ем, брат Ваня!

— Я падазраю, што ты ў яго гэтай справай займаешся, Маслабоеў.

— Табе вельмі гэтага хочацца?

— Але не разумею толькі, што ты тут можаш зрабіць?

— А ведаеш, яна як вярнулася ў Мадрыд пасля дзесяцігадовай адсутнасці, пад чужым прозвішчам, дык трэба было ўсё гэта разведаць: і пра Брудэршафта, і пра старога, і ці сапраўды яна вярнулася, і пра птушаня, і ці памерла яна, і ці няма папер, і так да бясконцасці. Ды яшчэ пра сёе-тое. Найгадчэйшы чалавек, асцерагайся яго, Ваня, а пра Маслабоева вось што думай: ніколі, нізавошта не называй яго падлюгам! Ён хаця і падлюга (па-мойму, дык няма чалавека не падлюгі), але не супраць цябе. Я моцна п'яны, але слухай: калі калі-небудзь, ці блізка, ці далёка, ці цяпер, ці на будучы год табе здасца, што Маслабоеў супраць цябе ў чым-небудзь схітраваў (і, калі ласка, не забудзься гэтае слова *схітраваў*), — дык ведай, што без злога намеру. Маслабоеў за табою назірае. І таму не вер падазрэнням, а лепш прыйдзі і высветлі шчыра і па-братэрску з самім Маслабоевым. Ну, цяпер хочаш выпіць?

— Не.

— Закусіць.

— Не, брат, даруй...

— Ну, дык і выбірайся, без чвэрці дзевяць, а ты ганарысты. Цяпер табе ўжо час.

— Як? Што? Напіўся п'яны ды і госця выганяе! Заўсёды ён такі! Ах, сараматнік! — закрычала ледзь не плачучы Аляксандра Сямёнаўна.

— Пешы коннаму не таварыш! Аляксандра Сямёнаўна, мы застаёмся разам і будзем горача любіць адно аднаго. А гэта генерал! Не, Ваня, я схлусіў; ты не генерал, а я — падлюга! Паглядзі, на што я цяпер падобны? Што я перад табою? Даруй, Ваня, не асуджай і дай выказаць...

Ён абняў мяне і заліўся слязамі. Я пачаў развітвацца.

— Ах, божа мой! А ў нас жа і вячэра згатаваная, — гаварыла Аляксандра Сямёнаўна, страшэнна засмучаная. — А ў пятніцу прыйдзеце да нас?

— Прыйду, Аляксандра Сямёнаўна, слова гонару.

— Ды вы, можа, пагрэбуеце, што ён вунь які... п'яны. Не грэбуйце, Іван Пятровіч, ён добры, вельмі добры, а ўжо вас як любіць! Ён пра вас мне дзень і ноч цяпер гаворыць, усё пра вас. Знарок вашы кніжкі купіў для мяне; я яшчэ не прачытала; заўтра пачну. А ўжо мне як добра будзе, калі вы прыйдзеце! Нікога ж не бачу, ніхто ж не прыходзіць да нас пасядзець. Усё ў нас ёсць, а сядзім адны. Цяпер вось я сядзела, усё слухала, як вы гаварылі, і як жа гэта добра... Дык да пятніцы...

Раздзел VII

Я ішоў і спяшаўся дадому: словы Маслабоева моцна мяне ўразілі. Мне бог ведае што прыходзіла ў галаву... Як знарок, дома мяне чакала адно здарэнне, якое мяне ўзрушыла, як удар электрычнай машыны...

Насупраць брамы дома, у якім я кватараваў, стаяў ліхтар. Толькі я ўвайшоў у браму, раптам ад самога ліхтара кінулася на мяне нейкая дзіўная постаць, так што я нават ускрыкнуў, нейкая жывая істота, напалоханая, дрыжачая, паўвар'яцкая, і з крыкам учаплася за мае рукі. Жах працяў мяне. Гэта была Нэлі.

— Нэлі! Што з табою? — закрычаў я. — Што ты?

— Там, наверху... ён сядзіць... у нас...

— Хто такі? Хадзем; хадзем разам са мной.

— Не хачу, не хачу! Я пачакаю, пакуль ён пойдзе... у снях... не хачу.

Я падняўся да сябе з нейкім дзіўным прадчуваннем, адчыніў дзверы і — убачыў князя. Ён сядзеў каля стала і чытаў раман. Ва ўсякім выпадку, кніга была разгорнутая.

— Іван Пятровіч! — выгукнуў ён радасна, — я такі рады, што вы нарэшце вярнуліся. Толькі што хацеў ад'язджаць.

Больш за гадзіну вас чакаў. Я даў сёння слова, па настойлівай і вельмі вялікай просьбе графіні, прыехаць да яе сёння вечарам з вамі. Яна так прасіла, так хоча з вамі пазнаёміцца! Паколькі вы мне ўжо абяцалі, то я вырашыў заехаць да вас сам, раней, пакуль вы яшчэ не паспелі нікуды пайсці, і ўзяць вас з сабою. Уявіце маё засмучэнне; прыезджаю: ваша служанка абвясчае, што вас няма дома. Што рабіць? Я ж даў слова гонару з'явіцца з вамі; таму і сеў вас чакаць, падумаўшы, што пачакаю чвэрць гадзіны. Але вось яны чвэрць гадзіны: разгарнуў ваш раман і зачытаўся. Иван Пятровіч! Гэта ж цудоўна! Вас жа не разумеюць пасля гэтага! Вы ж у мяне слёзы выклікалі. Я ж плакаў, а я не вельмі часта плачу...

— Дык вы хочаце, каб я ехаў? Прызнаюся вам, цяпер... хаця я зусім не супраць, але...

— Богам прашу, паедзем! Што ж са мной вы зробіце? Я ж вас чакаў паўтары гадзіны!.. Да таго ж мне з вамі так трэба пагаварыць — вы разумееце пра што? Вы ўсю гэтую справу ведаеце лепш за мяне... Мы, можа, вырашым што-небудзь, спынімся на чым-небудзь, падумайце! Богам прашу, не адмаўляйце.

Я падумаў, што рана ці позна трэба будзе ехаць. Дапусцім, Наташа цяпер адна, я ёй патрэбны, але ж яна сама даручыла мне як мага хутчэй пазнаёміцца з Кацяй. Да таго ж, можа, і Алёша там... Я ведаў, што Наташа не супакоіцца, пакуль я не прынясу ёй весткі пра Кацю, і вырашыў ехаць. Але мяне палохала Нэлі.

— Пачакайце, — сказаў я князю і выйшаў на лесвіцу, Нэлі стаяла тут, у цёмным кутку.

— Чаму ты не хочаш ісці, Нэлі? Што ён табе зрабіў? Аб чым з табой гаварыў?

— Нічога... Я не хачу, не хачу... — паўтарыла яна, — я баюся...

Як я яе ні ўпрошваў — нічога не дапамагло. Я дамовіўся з ёю, што, як толькі я выйду з князем, яна ўвойдзе ў пакой і замкнецца.

— І не пускай да сябе нікога, Нэлі, як бы цябе ні ўпрошвалі.

— А вы з ім паедзеце?

— З ім.

Яна ўздрыгнула і схапіла мяне за рукі, нібы хацела ўпраціць, каб я не ехаў, але не сказала ні слова. Я вырашыў распытаць яе падрабязна заўтра.

Папрасіўшы прабачэння ў князя, я пачаў апранацца. Ён пачаў запэўніваць мяне, што туды не трэба ніякіх гардэробаў, ніякіх туалетаў. «Так, хіба што-небудзь свяжэйшае! — дадаў ён, па-інквізітарску агледзеўшы мяне з галавы да ног, — ведаеце, усё-такі гэтыя свецкія забабоны... ды нельга ж зусім ад іх пазбавіцца. Гэтага ў нашым свеце яшчэ доўга не будзе», — падагульніў ён, з задавальненнем убачыўшы, што ў мяне ёсць фрак.

Мы выйшлі. Але я пакінуў яго на лесвіцы, увайшоў у пачкой, куды ўжо праслізгнула Нэлі, і яшчэ раз развітаўся з ёю. Яна была страшэнна ўсхваляваная. Твар яе пасінеў. Я баяўся за яе; мне цяжка было яе пакінуць.

— Дзіўная ў вас служанка, — гаварыў князь, ідучы па лесвіцы. — Гэтая ж маленькая дзяўчынка ваша служанка?

— Не... яна так... жыве ў мяне пакуль што.

— Дзіўная дзяўчынка. Я ўпэўнены, што яна вар'ятка. Уявіце сабе, спачатку адказвала мне добра, а потым, калі разледзела мяне, кінулася да мяне, ускрыкнула, закалацілася, учапілася за мяне... нешта хоча сказаць — не можа. Прызнаюся, я спалохаўся, хацеў ужо збегчы ад яе, але яна, дзякуй богу, сама ад мяне ўцякла. Я быў у здзіўленні. Як гэта вы ўжываецеся?

— У яе падучая хвароба, — адказаў я.

— А, вось што! Ну, гэта не так і дзіўна... калі яна з прыпадкам.

Мне тут жа падумалася адно: што ўчарашні візіт да мяне Маслабоева, тады як ён ведаў, што я не дома, што сённяшні мой візіт да Маслабоева, што сённяшні расповед Маслабоева, які ён распавядаў у п'яным выглядзе і нехаця, што запрашэнне быць у яго сёння ў сем гадзін, што яго запэўніванні не верыць у яго хітрасць і, нарэшце, што князь, які чакаў мяне паўтары гадзіны і, можа, які ведаў, што я ў Маслабоева, тады як Нэлі выскачыла ад яго на вуліцу, — што ўсё гэта мела між сабою нейкую сувязь. Было аб чым задумацца.

За брамаю чакала яго каляска. Мы селі і паехалі.

Раздзел VIII

Ехаць было нядоўга, да Тарговага моста. Першую хвіліну маўчалі. Я ўсё думаў: як жа ён са мною загорыць? Мне здалося, што ён будзе мяне спрабаваць, абмацаваць, выпытваць. Але ён загарыў без усялякіх выкрутасаў і прама аб справе.

— Мяне цяпер надзвычай турбуе адна акалічнасць, Іван Пятровіч, — пачаў ён, — пра якую я хачу найперш перагаварыць з вамі і папрасіць у вас парады: я ўжо даўно вырашыў адмовіцца ад выйгранага мною працэса і саступіць спрэчныя дзесяць тысяч Іхмянёву. Што рабіць?

«Не можа такога быць, каб ты не ведаў, што рабіць, — прамільгнула ў маёй галаве. — Ці не пасмяяцца ты хочаш з мяне?»

— Не ведаю, князь, — адказаў я, як мага больш прастадушна, — пра што іншае, вядома, што тычыцца Наталлі Мікалаеўны, я гатовы паведаміць вам неабходныя звесткі, але ў гэтай справе вы, безумоўна, разумеце больш, чым я.

— Не, не, вядома ж, меней. Вы з імі знаёмыя, і, можа, нават сама Наталля Мікалаеўна вам неаднойчы выказвала свае думкі наконт гэтага; а гэта для мяне галоўны арыенцір. Вы можаце вельмі мне дапамагчы; справа ж надзвычай цяжкая. Я гатовы саступіць і нават вырашыў абавязкова саступіць, як бы ні закончыліся ўсе іншыя справы; вы разумеце? Але як, якім чынам зрабіць гэтую ўступку, вось у чым пытанне? Стары горды, упарты; бадай, мяне ж пакрыўдзіць за маё дабрадушша і шпурне мне гэтыя грошы назад.

— Але выбачайце, вы гэтыя грошы як лічыце: сваімі ці яго?

— Працэс выйграны мною, адпаведна, маімі.

— А шчыра кажучы?

— Вядома, лічу маімі, — адказаў ён, трохі збянтэжаны маёй бесцерымоннасцю, — зрэшты, вы, здаецца, не ведаеце ўсёй сутнасці гэтай справы. Я не абвінавачваю старога ў наўмысным ашуканстве і, скажу шчыра вам, ніколі не абвінавачваў. Ахвота ж была яму самому напусціць на сябе крыўду. Ён вінаваты ў недаглядзе, у нядбайных адносінах да давераных яму спраў, а згодна з былой нашай дамовай, за некаторых з падобных спраў ён павінен быў адказваць. Але ці ведаеце вы, што нават і не ў гэтым справа: справа

ў нашай сварцы, ва ўзаемных тадышніх абразках; адным словам, ва ўзаемна абражаным самалюбстве. Я, магчыма, і ўвагі тады б не звярнуў на гэтыя паганя дзесяць тысяч; але вам, спадзяюся, вядома, з-за чаго і як пачалася тады ўся гэтая справа. Прымаю, я быў надумлівы, я, бадай што, не меў рацыі (але тады не меў рацыі), але я не разумеў гэтага і, са злосці, абражаны яго грубасцямі, не хацеў дараваць і распачаў справу. Вам усё гэта, бадай, з майго боку выглядае не зусім высакародна. Я не апраўдваюся; толькі скажу вам, што гнеў і, галоўнае, раздражнёнае самалюбства — яшчэ не ёсць адсутнасць высакароднасці, а ёсць справа натуральная, чалавечая, і прызнаюся, паўтараю вам, я амаль што зусім не ведаў Іхмянёва і яго дачкі, а таму мог паверыць у наўмысны крадзеж грошай... Але гэта ўбок. Галоўнае цяпер: што мне рабіць? Адмовіцца ад грошай; але калі я тут жа скажу, што лічу свой іск слухным, дык гэта будзе значыць: я іх падараваў яму. А тут дадайце яшчэ далікатнае становішча наконт Наталлі Мікалаеўны... Ён абавязкова шпурне мне гэтыя грошы назад.

— Вось бачыце, вы самі ж гаворыце: *шпурне*; значыць, лічыце яго чалавекам сумленным, а таму можаце быць абсалютна ўпэўнены, што ён не краў вашы грошы. А калі так, чаму б вам не пайсці да яго і не сказаць прама, што лічыце свой іск незаконным? Гэта было б высакародна, і Іхмянёў, можа, не вагаўся б тады ўзяць *свае* грошы.

— Хм... *свае* грошы; дык у гэтым жа і справа; што ж вы са мною робіце? Пайсці і сказаць яму, што лічу свой іск незаконным. Дык навошта ж ты шукаў, калі ведаў, што шукаеш незаконна? — так мне ўсе ў вочы скажуць. А я гэтага не заслужыў, таму што шукаў законна; я нідзе не гаварыў і не пісаў, што ён у мяне ўкраў; але ў яго неабачлівасці, у легкадумстве, у няўменні весці справы і цяпер упэўнены. Гэтыя грошы, безумоўна, мае, і таму крыўдна ўзводзіць самому на сябе паклёп, і, нарэшце, паўтараю вам, стары сам сябе пакрыўдзіў, а вы мяне прымушаеце за гэтую крыўду прасіць у яго прабачэння, — гэта цяжка.

— Мне здаецца, калі два чалавекі хочуць памірыцца, то...

— То гэта лёгка, вы думаеце?

— Так.

— Не, бывае вельмі нялёгка, тым больш...

— Тым больш калі з гэтым звязаны іншыя абставіны. Вось у гэтым я з вамі згодзен, князь. Справа Наталлі Мікалаеўны і вашага сына павінна быць вырашана вамі па ўсіх тых пунктах, якія ад вас залежаць, і вырашана цалкам здавальняюча для Іхмянёвых. Толькі тады вы можаце пагаварыць з Іхмянёвым і аб працэсе зусім шчыра. Цяпер жа, калі яшчэ нічога не вырашана, у вас адзін толькі шлях: прызнацца ў несправядлівасці вашага іску і прызнацца адкрыта, а калі спатрэбіцца, дык і публічна, — вось як я думаю; кажу вам прама, бо вы ж самі пыталіся маёй думкі і, мабыць, не хацелі, каб я з вамі хітраваў. Гэта ж дае мне магчымасць спытацца ў вас: чаму вы турбуецеся аб аддачы гэтых грошай Іхмянёву? Калі вы лічыце, што ваш іск слушны, дык навошта аддаваць? Даруйце маю цікаўнасць, але гэта так звязана з іншымі абставінамі...

— А вы як думаеце? — спытаўся ён раптам, нібыта зусім не чуў майго пытання, — ці ўпэўнены вы, што стары Іхмянёў адмовіцца ад дзесяці тысяч, калі б нават уручыць яму грошы без усякіх агаворак і... і... і ўсякіх гэтых змякчэнняў?

— Вядома, адмовіцца!

Я ўвесь так і загарэўся і нават скалануўся ад абурэння. Гэтае нахабна скептычнае пытанне зрабіла на мяне такое ж уражанне, як быццам бы князь плюнуў мне прама ў вочы. Да маёй абразы далучылася і іншае: грубая, велікасвецкая манера, з якой ён, не адказваючы на маё пытанне і нібыта не заўважыўшы яго, перабіў яго сваім, мабыць, даючы мне зразумець, што я занадта захапіўся і зафамільярнічаў, адважыўшыся задаваць яму такія пытанні. Я да нянавісці не любіў гэтай велікасвецкай манеры і як мог, яшчэ раней, адвучаў ад яе Алёшу.

— Хм... вы занадта гарачы, а ў свеце некаторыя справы не так робяцца, як вы ўяляеце, — спакойна адказаў князь на мой вокліч. — Я, зрэшты, думаю, што аб гэтым, часткова, магла б падумаць Наталля Мікалаеўна; вы ёй перадайце гэта. Яна магла б параіць.

— Зусім не, — адказаў я груба. — Вы не хацелі выслухаць, калі я пачаў гаварыць вам надоечы, і перабілі мяне. Наталля Мікалаеўна зразумее, што калі вы вяртаеце грошы няшчыра і без усякіх гэтых, як вы гаворыце, *змякчэнняў*, дык, выходзіць, вы плаціце бацьку за дачку, а ёй за Алёшу, — словам, узнагароджваеце грашымі...

— Хм... вось вы як мяне зразумелі, найдабрэйшы Іван Пятровіч. — Князь засмяяўся. Чаму ён засмяяўся? — А між тым, — працягваў ён, — нам яшчэ столькі, столькі трэба разам перагаварыць. Але цяпер няма калі. Прашу вас толькі, зразумейце *адно* — справа тычыцца Наталлі Мікалаеўны і яе будучыні, і ўсё гэта залежыць, часткова, ад таго, як мы з вамі гэта вырашым і на чым спынімся. Вы тут неабходны — самі ўбачыце. І таму калі вы працягваеце быць прыхільным да Наталлі Мікалаеўны, то і не можаце адмовіцца ад размоў са мною, як бы мала ні адчувалі вы да мяне сімпатыі. Але мы прыехалі... А *bientôt**.

Раздзел IX

Графіня жыла цудоўна. Пакоі былі ўбраны камфортна і з густам, хаця зусім не пышна. Усё, аднак жа, мела характар часовага знаходжання; гэта была толькі прыстойная часовая кватэра, а не пастаяннае, усталяванае жыллё багатага роду з усім размахам барства і з усімі яго прыхамацямі, што прымаюцца за неабходнасць. Хадзілі чуткі, што графіня на лета едзе ў свой маёнтак (разбураны і перазакладзены) у Сібірскую губерню і што князь суправаджае яе. Я ўжо чуў пра гэта і з сумам падумаў: што зробіць Алёша, калі Каця паедзе з графіняй? З Наташай я яшчэ не гаварыў пра гэта, баяўся; але па некаторых прыкметах змог заўважыць, што, здаецца, і ёй гэтыя чуткі ўжо вядомыя. Але яна маўчала і пакутавала ўпотаі.

Графіня прыняла мяне цудоўна, ветліва працягнула мне руку і пацвердзіла, што даўно хацела бачыць мяне ў сябе. Яна сама налівала чай з цудоўнага сярэбранага самавара, каля якога мы і ўселіся: я, князь і яшчэ нейкі вельмі велікасьвецкі пан сталага веку і з зоркай, крыху накрухмалены, з дыпламатычнымі прыёмамі. Гэтага госьця, здаецца, вельмі паважалі. Графіня, вярнуўшыся з-за мяжы, яшчэ не паспела за гэтую зіму наладзіць у Пецярбургу вялікія сувязі і заснаваць сваё становішча, як хацела і разлічвала. Акрамя гэтага госьця нікога не было і ніхто не з'яўляўся на працягу вечара. Я шукаў вачыма Кацярыну Фёдараўну; яна была ў іншым пакоі з Алёшам,

* Да хуткага спаткання (*фр.*).

але, пачуўшы аб нашым прыездзе, адразу ж выйшла да нас. Князь з прыязнасцю пацалаваў яе руку, а графіня паказала ёй на мяне. Князь адразу ж пазнаёміў нас. Я з нецяярплівай увагаю ўзіраўся ў яе: гэта была пяшчотная бландзіначка, адзетая ў белую сукенку, невысокага росту, з ціхім і спакойным выразам твару, зусім блакітнавокая, як гаварыў Алёша, з юнацкай прыгажосцю, і толькі. Я чакаў убачыць дасканалую прыгажосць, але прыгажосці не было. Правільны, мякка абведзены авал твару, даволі правільныя рысы, густыя і сапраўды прыгожыя валасы, звычайная хатняя прычоска, ціхі ўважлівы позірк; пры сустрэчы з ёю дзе-небудзь я прайшоў бы міма, не звярнуўшы на яе ніякай увагі; але гэта было толькі першае ўражанне, і я паспеў крыху лепш разгледзець яе потым, у той вечар. Ужо адно тое, як яна падала мне руку, з нейкім наіўна ўзмоцненай увагаю працягваючы глядзець мне ў вочы і не прамовіўшы ні слова, уразіла мяне сваёй дзівацкасцю, і я чамусьці міжволі ўсміхнуўся ёй. Мабыць, я адразу ж адчуў, што перада мною істота з чыстым сэрцам. Графіня ўважліва сачыла за ёю. Паціснуўшы мне руку, Каця з нейкай паспешлівасцю адышла ад мяне і села на другім канцы пакоя, разам з Алёшам. Вітаючыся са мною, Алёша шапнуў мне: «Я тут толькі на хвілінку, але зараз *туды*».

«Дыпламат» — не ведаю яго прозвішча і называю яго дыпламатам, каб як-небудзь называць, — гаварыў спакойна і велічна, развіваючы нейкую ідэю. Графіня ўважліва яго слухала. Князь пахвальна і лісліва ўсміхаўся; прамоўца часта звяртаўся да яго, мабыць, паважаючы ў ім пашанотнага слухача. Мне налілі чаю і пакінулі мяне ў спакоі, чаму я быў вельмі рады. Між тым я ўглядваўся ў графіню. Па першых уражаннях яна мне спадабалася неяк не зусім. Можа, яна была ўжо не маладая, але мне падалося, што ёй не больш за дваццаць восем гадоў. Твар яе быў яшчэ свежы, а калісьці, у гады першай маладосці, мабыць, быў вельмі прыгожы. Цёмна-русыя валасы былі яшчэ даволі густыя, позірк быў надзвычай добры, але нейкі легкадумны і гарэзліва насмешлівы. Але цяпер яна чамусьці сябе стрымлівала. У гэтым позірку было таксама шмат розуму, але найбольш — дабыні і весялосці. Мне падалося, што пераважная яе якасць — пэўная легкадумнасць, прага ўцехаў і нейкі дабрадушны эгаізм, можа, яна падпарадкоўвалася князю, які меў на яе надзвычайны

ўплыў. Я ведаў, што яны былі ў сувязі, чуў таксама, што быў ужо занадта не раўнівы палюбоўнік падчас іх знаходжання за мяжой; але мне ўсё здавалася — здаецца і цяпер, — што іх звязвала, апроч былых узаемаадносін, яшчэ штосьці іншае, часткова таямнічае, што-небудзь накшталт узаемнага абавязальства, заснаванага на якім-небудзь разліку... словам, нешта такое павінна было быць. Ведаў я таксама, што князю цяпер яна ў цяжар, а між тым адносіны іх не перарываліся. Можна, тады іх асабліва звязвалі планы на Кацю, якія, вядома, ініцыяваў павінен быў князь. На гэтай падставе князь і адкруціўся ад шлюбу з графіняй, якая гэтага сапраўды патрабавала, пераканаўшы яе спрыяць шлюбу Алёшы з яе падчаркай. Ва ўсякім выпадку, такую я зрабіў выснову з ранейшых прастадушных распедаў Алёшы, які хоць што-небудзь ды мог жа заўважыць. Мне яшчэ таксама здавалася, часткова з тых жа распедаў, што князь, нягледзячы на тое, што графіня была ў поўным паслушэнстве ў яго, меў нейкую прычыну баяцца яе. Нават Алёша гэта заўважыў. Я даведаўся потым, што князю вельмі хацелася аддаць графіню за каго-небудзь замуж і што, часткова, з гэтай мэтай ён і адсылаў яе ў Сімбірскую губерню, спадзеючыся прышукаць ёй прыстойнага мужа ў правінцыі.

Я сядзеў і слухаў, не ведаючы, як бы мне хутчэй пагаварыць вока на вока з Кацярынай Фёдараўнай. Дыпламат адказваў на нейкае пытанне графіні аб сучасным становішчы спраў, аб рэформах, што пачынаюцца, і аб тым, варта іх баяцца ці не? Ён гаварыў шмат і доўга, спакойна і як той, хто мае ўладу. Ён развіваў сваю ідэю тонка і разумна, але ідэя была агідная. Ён якраз настойваў на тым, што ўвесь гэты дух рэформаў і паправак вельмі хутка дасць пэўны плён; што, убачыўшы гэты плён, возьмуцца за розум і што не толькі ў грамадстве (вядома ж, толькі ў пэўнай яго частцы) пройдзе гэты новы дух, але ўбачаць на справе памылку і тады з падвонай энергіяй пачнуць падтрымліваць старое. Што вопыт, хай сабе і адмоўны, будзе вельмі карысны, бо навучыць, як падтрымліваць гэта выратавальнае старое, а значыць, дасць для гэтага новыя даныя; і, адпаведна, нават трэба жадаць, каб цяпер хутчэй усё дайшло да апошняй ступені неасцярожнасці. «Без нас нельга, — падагульніў ён, — без нас ні адно грамадства яшчэ ніколі не стаяла. Мы не страцім, а, наадварот, яшчэ выйграем; мы ўсплывём, і дэвіз наш сёння павінен быць: «*Pire ça va,*

міеих ça est)*. Князь усміхнуўся яму з агідным спачуваннем. Прамоўца быў цалкам задаволены сабою. Я быў такі дурны, што нават хацеў запырэчыць; усярэдзіне ўсё кіпела. Але мяне спыніў з'едлівы позірк князя; ён мелькам зірнуў у мой бок, і мне падалося, што князь якраз чакае якой-небудзь дзіўнай і юнацкай выхадкі з майго боку; яму, можа, нават хацелася гэтага, каб атрымаць асалоду ад таго, як я сябе скампраметую. Разам з тым я быў цвёрда перакананы, што дыпламат нават не заўважыць майго пярэчання, а можа, нават і мяне самога. Мне стала гадка сядзец з імі; але выратаваў Алёша.

Ён ціхенька падышоў да мяне, крануў мяне за плячо і папрасіў на два словы. Я здагадаўся, што ён паслом ад Каці. Так і было. Праз хвіліну я ўжо сядзеў побач з ёю. Спачатку яна мяне ўсяго пільна агледзела, нібыта гаворачы сама сабе: «вось ты які», і ў першую хвіліну мы не знаходзілі слоў для пачатку размовы. Я, аднак жа, быў упэўнены, што варта ёй толькі загаварыць, каб пасля ўжо і не спыняцца, хоць да раніцы. «Якія-небудзь пяць-шэсць гадзін размовы», аб якіх расказваў Алёша, мільгнула ў маёй галаве. Алёша сядзеў тут жа і з нецярыпліваасцю чакаў, як жа мы пачнём.

— Што ж вы нічога не гаворыце? — пачаў ён, з усмешкай пазіраючы на нас. — Сышліся і маўчаць.

— Ах, Алёша, які ты... мы зараз, — адказала Каця. — Нам жа вельмі шмат трэба перагаварыць, Іван Пятровіч, дык не ведаю, з чаго і пачаць. Мы вельмі позна знаёмімся; трэба было раней, хаця я вас ведаю даўным-даўно. І так мне хацелася вас убачыць. Я нават думала вам пісьмо напісаць...

— Пра што? — спытаўся я, міжвольна ўсміхаючыся.

— Ці мала пра што, — прамовіла яна сур'ёзна. — Ды хаця б пра тое, ці праўду ён гаворыць пра Наталлю Мікалаеўну, што яна не абражаецца, калі ён у такі час пакідае яе адну? Ну, хіба можна так рабіць, як ён? Ну, чаму ты цяпер тут, скажы, калі ласка?

— Ах, божа мой, ды я зараз і паеду. Я ж сказаў, што тут толькі адну хвілінку прабуду, на вас абаіх пагляджу, як вы разам будзеце гаварыць, а там і туды.

— Дык што мы разам, ну вось і сядзім, — бачыў? І заўсёды ж ён такі, — дадала яна, злёгка пачырванеўшы і паказваючы

---

* Чым горш, тым лепш (фр.).

мне на яго пальчыкам. — «Адну хвілінку, кажа, толькі адну хвілінку», а глянеш, і да паўночы праседзеў, а там ўжо і позна. «Яна, кажа, не злуецца, яна добрая», — вось як ён разважае! Ну, ці добра гэта, ну, ці высакародна?

— Ды я, бадай, паеду, — жаласліва адказаў Алёша, — толькі мне б вельмі хацелася пабыць з вамі...

— А што табе з намі? Нам, наадварот, трэба пра многае пагаварць сам-насам. Ды паслухай, ты не злуйся; гэта неабходнасць — зразумей нарэшце.

— Калі неабходнасць, дык я зараз жа... чаго ж тут злавацца. Я толькі на хвіліначку да Лёвачкі, і там адразу і да яе. Вось што, Иван Пятровіч, — працягваў ён, узяўшы свой капялюш, — вы ведаеце, што бацька хоча адмовіцца ад грошай, якія выйграў на працэсе ў Іхмянёва.

— Ведаю, ён мне гаварыў.

— Як высакародна ён гэта робіць. Вось Каця не верыць, што ён робіць высакародна. Пагаварыце з ёю аб гэтым. Бывай, Каця, і, калі ласка, не сумнявайся, што я кахаю Наташу. І навошта вы ўсе навязваеце мне гэтыя ўмовы, дакараеце мяне, сочыце за мной, — быццам я ў вас пад наглядом! Яна ведае, як я кахаю яе, і ўпэўнена ўва мне, і я ўпэўнены, што яна ўва мне ўпэўнена. Я кахаю яе без усяго, без усякіх абавязацельстваў. Я не ведаю, як я кахаю яе. Проста кахаю. І таму не трэба мяне дапытваць, як вінаватага. Вось спытайся ў Івана Пятровіча, цяпер ён ужо тут і пацвердзіць табе, што Наташа раўнівая і хаця вельмі кахае мяне, але ў яе каханні шмат эгаізму, таму што яна нічым не хоча для мяне ахвяраваць.

— Як гэта? — спытаўся я здзіўлена, не верачы сваім вушам.

— Што гэта ты, Алёша? — ледзь не ўскрыкнула Каця, пляснуўшы сваімі рукамі.

— Ну так, што ж тут дзіўнага? Иван Пятровіч ведае. Яна ўсё патрабуе, каб я з ёю быў. Яна хаця і не патрабуе гэтага, але відаць, што ёй гэтага хочацца.

— І не сорамна, табе не сорамна! — сказала Каця з абурэннем.

— А чаму ж сорамна? Якая ты, сапраўды, Каця! Я ж кахаю яе больш, чым яна думае, а калі б яна кахала мяне сапраўды, так, як я кахаю яе, то, напэўна, ахвяравала б дзеля мяне сваім задавальненнем. Яна, праўда, і сама адпускае мяне, дык жа

я па твары бачу, што гэта ёй цяжка, выходзіць, для мяне гэта тое самае, што і не адпускае.

— Не, гэта не так сабе! — закрычала Каця, зноў глянуўшы на мяне. — Прызнайся, Алёша, прызнайся зараз жа, гэта ўсё нагаварыў табе бацька? Сёння нагаварыў? І, калі ласка, без хітрыкаў са мной: я адразу зразумею! Так ці не?

— Так, гаварыў, — адказаў зніякавеўшы Алёша, — што ж тут такога? Ён гаварыў са мной так ласкава, так па-сяброўску, а яе ўсё хваліў, так што я нават здзівіўся: яна яго так абразіла, а ён яе ж так хваліць.

— А вы, вы і паверылі, — сказаў я, — вы, каму яна аддала ўсё, што магла аддаць, і нават цяпер, сёння ж усе яе турботы пра вас, каб вам хаця не было сумна, каб хаця як-небудзь не пазбавіць вас магчымасці бачыцца з Кацярынай Фёдараўнай! Яна сама мне гэта гаварыла сёння. І раптам вы паверылі фальшывым нагаворам! І вам не сорамна?

— Няўдзячны! Ды што там, яму ніколі ні за што не сорамна! — прамовіла Каця, махнуўшы на яго рукой, як быццам на зусім прапашчага чалавека.

— Ды што вы на самой справе! — працягваў Алёша жаласлівым голасам. — І заўсёды ж ты такая, Каця! Заўсёды ты ўва мне адно благое бачыш... Ужо не гавару пра Івана Пятровіча! Вы думаеце, я не кахаю Наташу! Я не да таго сказаў, што яна эгаістка. Я хацеў толькі сказаць, што яна мяне ўжо занадта кахае, так, што ўжо празмерна, а цераз гэта і ёй і мне цяжка. А бацька мяне ніколі не ашукае, хаця б і хацеў. Не дамся. Ён зусім не гаварыў, што яна эгаістка, у дрэнным сэнсе слова; я ж зразумеў. Ён менавіта сказаў слова ў слова, як я цяпер перадаў: што яна так ужо мяне занадта кахае, так моцна, што ўжо гэта выходзіць проста эгаізм, так што і мне і ёй цяжка, а ў далейшым і яшчэ цяжэй мне будзе. Што ж, ён жа праўду сказаў, бо любіць мяне, і гэта зусім не значыць, што ён крыўдзіў Наташу, наадварот, ён бачыў у ёй самае моцнае каханне, каханне без меры, да немагчымасці...

Але Каця перарвала яго і не дала закончыць. Яна гарача пачала дакараць яго, даказваць, што бацька для таго і пачаў хваліць Наташу, каб ашукаць яго бачнай дабрынёю, і ўсё гэта з намерам скасаваць іх узаемаадносіны, каб нябачна і непрыкметна настроіць супраць яе самога Алёшу. Яна гарача і разумна вывела, як Наташа кахала яго, як нікае каханне не

даруе таго, што ён робіць з ёю, — і што сапраўдны эгаіст і ёсць ён сам, Алёша. Пакрысе Каця давяла яго да жахлівай маркоты і да поўнага раскаяння; ён сядзеў каля нас, пазіраў у зямлю, ужо нічога не адказваючы, цалкам знішчаны і з пакутніцкім выразам твару. Але Каця была няўмольная. Я з вялікай цікавасцю назіраў за ёю. Мне хацелася як мага хутчэй зразумець гэтую дзіўную дзяўчыну. Яна была як дзіця, але нейкае дзіўнае, *перакананае* дзіця, з цвёрдымі правіламі і з моцнай, прыроджанай любасцю да добра і да справядлівасці. Калі яе сапраўды можна было назваць яшчэ дзіцем, то яна належала да разраду дзяцей, якія *задумваюцца*, даволі шматлікаму ў нашых сем'ях. Было відаць, што яна ўжо шмат разважала, і падгледзець, як змешваліся там зусім дзіцячыя ідэі і ўяўленні з сур'эзна набытымі ўражаннямі і назіраннямі жыцця (таму што Каця ўжо жыла), а разам з тым і з ідэямі, яшчэ ёй не вядомымі, не набытымі ёю, але якія ўразілі яе адцягнута, кніжна, якіх ужо павінна было быць вельмі шмат і якія яна, мабыць, прымала за назапашаныя ёю самою. За гэты вечар і пасля, мне здаецца, я даволі добра вывучыў яе. Сэрца ў яе было палкае і ўспрымальнае. У некаторых выпадках яна як быццам пагарджала ўменнем валодаць сабою, ставячы на першае месца ісціну, а ўсякую жыццёвую вытрымку лічыла ўмоўнымі забабонамі і, здаецца, ганарылася такім перакананнем, што ўласціва многім палкім людзям, нават і не ў вельмі маладых гадах. Але якраз гэта і надавала ёй нейкую асбліваю прывабнасць. Яна вельмі любіла мысліць і знаходзіць ісціну, але была настолькі не педант, ды яшчэ з такімі хлапчуковымі, дзіцячымі выхадкамі, што вы адразу пачыналі любіць у ёй усе яе арыгінальнасці і мірыцца з імі. Я ўспомніў Лёвачку і Барыску, і мне падалося, што ўсё гэта звычайная рэч. І дзіўна: твар яе, у якім я не заўважыў нічога асаблівага, у гэты ж вечар штохвілінна рабіўся для мяне ўсё больш прыгожым і прывабным. Гэта наіўнае раздваенне дзіцяці і жанчыны, якая разважае, гэта дзіцячая і ў найвышэйшай ступені прага ісціны і справядлівасці, а таксама непакісная вера ў свае памкненні — усё гэта асвятляла яе твар нейкім цудоўным святлом шчырасці, надавала яму нейкую вышэйшую, духоўную прыгажосць, і вы пачыналі разумець, што не так лёгка спазнаць усю значнасць гэтай прыгажосці, якая

не паддаецца ўся адразу кожнаму звычайнаму, безуважнаму позірку. І я зразумеў, што Алёша павінен быў адчуць вялікую прыхільнасць да яе. Калі ён сам не мог мысліць і разважаць, то ён любіў ненавіта тых, што за яго мыслілі і нават жадалі, — а Каця ўжо ўзяла яго пад апеку. Сэрца ў яго было высакароднае, яно неадхільна — адразу скаралася ўсяму, што было сумленным і цудоўным, а Каця ўжо шмат у чым, з усёй шчырасцю дзяцінства і сімпатыі, яму выказвалася. У яго не было ні кроплі волі; у яе было вельмі многа настойлівай, моцна і гарача настроенай, волі; а Алёша мог упадабаць толькі таго, хто мог ім уладарыць і нават кіраваць. Гэтым прывязала, часткова, яго да сябе Наташа, на пачатку іх сувязі, але ў Каці была вялікая перавага перад Наташаю — тое, што яна сама яшчэ была дзіця і, здаецца, яшчэ доўга павінна была заставацца дзіцем. Гэтая дзяціннасць яе, яе яркі розум і адначасова пэўны недахоп разважлівасці — усё гэта было неяк бліжэй Алёшы. Ён адчуваў гэта, таму Каця прыцягвала яго да сябе ўсё мацней і мацней. Я ўпэўнены, што калі яны размаўлялі сам-насам, то разам з сур'ёзнымі «прапаганднымі» размовамі Каці справа, магчыма, даходзіла ў іх і да цацак. І хаця Каця, мабыць, вельмі часта дакарала Алёшу і ўжо трымала яго ў руках, але яму, відаць, было з ёю лягчэй, чым з Наташай. Яны былі больш *пара* адно аднаму, а гэта было — галоўнае.

— Хопіць, Каця, хопіць, даволі; ты заўсёды маеш рацыю, а я не. Гэта таму, што твая душа чысцейшая за маю, — сказаў Алёша, устаўшы і падаючы на развітанне ёй руку. — Зараз жа да яе, і да Лёвачкі не заеду...

— І няма чаго рабіць табе ў Лёвачкі; а што цяпер слухаешся і едзеш, дык гэта з твайго боку вельмі міла.

— А ты самая мілая за ўсіх, у тысячу разоў, — адказаў сумны Алёша. — Іван Пятровіч, мне трэба вам два словы сказаць.

Мы адышлі на два крокі.

— Я сёння паводзіў сябе бессаромна, — прашаптаў ён мне, — я нізка паводзіў сябе, я вінаваты перад усімі на свеце, а перад імі абедзвюма найбольш. Сёння бацька, пасля абеду, пазнаёміў мяне з Александрынай (адна французжанка) — чароўная жанчына. Я... захапіўся і... ну, ды што тут гаварыць, я няварты быць разам з імі... Бывайце, Іван Пятровіч!

— Ён добры, ён высакародны, — паспешліва пачала Каця, калі я зноў сеў каля яе, — але пра яго мы потым будзем шмат гаварыць, а цяпер нам перш за ўсё трэба ўмовіцца: вы як лічыце князя?

— Вельмі дрэнным чалавекам.

— І я таксама. Значыць, у гэтым мы згодныя, а таму нам лягчэй будзе гаварыць. Цяпер пра Наталлю Мікалаеўну... Ведаеце, Іван Пятровіч, я цяпер як упоцёмку, я вас чакала, як святло. Вы мне ўсё гэта растлумачце, таму што ў самым галоўным пункце я мяркую, па здагадках, з таго, што мне расказваў Алёша. А больш даведацца не было ад каго. Скажыце ж па-першае (гэта галоўнае), як вы думаеце: будуць Алёша і Наташа разам шчаслівыя ці не? Гэта мне найперш трэба ведаць для канчатковага майго рашэння, каб ужо самой ведаць, што рабіць.

— Хіба можна пра гэта сказаць напэўна?..

— Так, вядома, не напэўна, — перабіла яна, — а як вам здаецца? — таму што вы вельмі разумны чалавек.

— Па-мойму, яны не могуць быць шчаслівыя.

— Чаму ж?

— Яны не пара.

— Я так і думала!

І яна склала ручкі, нібы ў глыбокім смутку.

— Раскажыце падрабязней. Слухайце: я вельмі хачу ўбачыць Наташу, таму што мне шмат пра што трэба з ёй перагаварыць, і мне здаецца, што мы з ёй усё вырашым. А цяпер я ж уяўляю сабе яе толькі ў думках: яна павінна быць вельмі разумная, сур'ёзная, справядлівая і прыгожая. Ці не так?

— Так.

— І я была ўпэўненая, што так. Ну, калі яна такая, як жа яна магла пакахаць Алёшу, такога хлопчыка? Растлумачце мне гэта; я часта пра гэта думаю.

— Гэта нельга растлумачыць, Кацярына Фёдараўна; цяжка ўявіць, за што і як можна пакахаць. Так, ён дзіця. А ці ведаеце, як можна пакахаць дзіця? (Сэрца маё аж мрела, пазіраючы на яе і на яе вочкі, пільна, з глыбокай, сур'ёзнай і нецяярплівай увагаю скіраваная на мяне.) І чым больш Наташа сама не падобная на дзіця, — працягваў я, — чым сур'ёзней яна, тым хутчэй яна магла пакахаць яго. Ён праўдзівы, шчыры, страшэнна наіўны, а часамі грацыёзна наіўны. Яна, мабыць, па-

кахала яго — як бы гэта сказаць?.. Нібыта ад нейкага жалю... Зрэшты, я адчуваю, што я вам нічога не магу растлумачыць, але затое спытаюся ў вас: вы ж яго кахаеце?

Я смела задаў ёй пытанне і адчуваў, што паспешліvasцю такога пытання я не магу збянтэжыць бязмежнай, дзіцячай чысціні гэтай яснай душы.

— Далібог, яшчэ не ведаю, — ціха адказала яна мне, светла гледзячы мне ў вочы, — але, здаецца, вельмі кахаю... .

— Ну вось бачыце. А ці можаце патлумачыць, за што вы яго кахаеце?

— У ім няма хлусні, — адказала яна, падумаўшы, — і калі ён глядзіць прама ў вочы і да таго ж што-небудзь гаворыць мне, дык мне гэта вельмі падабаецца... Паслухайце, Іван Пятровіч, вось я з вамі гавару аб гэтым, я дзяўчына, а вы мужчына, ці добра я гэта раблю, ці не?

— Ды што ж тут такога?

— Вось жа. Вядома, што ж тут такога? А вось яны (яна паказала вачыма на групу, якая сядзела вакол самавара), яны, напэўна, сказалі б, што гэта нядобра. Маюць яны рацыю ці не?

— Не! Вы ж не адчуваеце сэрцам, што робіце дрэнна, значыць...

— Так я заўсёды і раблю, — перабіла яна, відавочна спяшаючыся як мага больш пагаварыць са мною, — як толькі я ў чым сумняваюся, зараз жа пытаюся ў свайго сэрца, і калі яно спакойнае, дык і я спакойная. Так заўсёды трэба рабіць. І я таму з вамі гавару так зусім шчыра, як быццам бы сама з сабою, што, па-першае, вы цудоўны чалавек, і я ведаю вашу былую гісторыю з Наташай да Алёшы, і я плакала, калі слухала.

— А хто вам раскажаў?

— Вядома ж, Алёша, і сам са слязамі расказваў: гэта было вельмі хораша з яго боку, і мне вельмі спадабалася. Мне здаецца, ён вас больш любіць, чым вы яго, Іван Пятровіч. Менавіта вось такімі рэчамі ён мне і падабаецца. Ну, а па-другое, я таму з вамі так шчыра гавару, як сама з сабою, што вы вельмі разумны чалавек і можаце мне шмат што парадзіць і навучыць мяне.

— Адкуль жа вы ведаеце, што я такі разумны, што магу вас вучыць?

— Ну вось; што гэта вы! — Яна задумалася. — Я ж толькі так загаварыла аб гэтым; будзем гаварыць аб самым галоўным. Навучыце мяне, Іван Пятровіч: вось я адчуваю цяпер, што я Наташына саперніца, я ж гэта ведаю, што ж мне рабіць? Я таму і спыталася ў вас: ці будуць яны шчаслівыя. Я пра гэта дзень і ноч думаю. Становішча Наташы жахлівае, жахлівае! Ён жа яе зусім перастаў кахаць, а мяне ўсё мацней і мацней кахае. Ці так?

— Здаецца, так.

— І ён жа яе не ашуквае. Ён сам не ведае, што перастае кахаць, а яна напэўна гэта ведае. Як жа яна пакутуе!

— Што ж вы хочаце зрабіць, Кацярына Фёдараўна?

— Праектаў у мяне шмат, — адказала яна сур'ёзна, — а між тым я ўсё яшчэ не вырашыла. Таму ж і чакала вас з такой нецярыпліваасцю, каб вы мне дапамаглі вырашыць. Вы ўсё гэта значна лепш ведаеце, чым я. Вы ж для мяне цяпер нібыта Бог. Паслухайце, я спачатку так думала: калі яны кахаюць адно аднаго, то трэба, каб яны былі шчаслівыя, і таму я павінна была ахвяраваць сабой і ім дапамагаць. Вось так!

— Я ведаю, што вы і ахвяравалі сабой.

— Так, ахвяравала, а потым, калі ён пачаў прыязджаць да мяне і ўсё мацней і мацней кахаць мяне, дык я пачала задумвацца: ахвяраваць ці не? Гэта ж вельмі дрэнна, ці не праўда?

— Гэта натуральна, — адказаў я, — так павінна быць... і вы не вінаватая.

— Не думаю; гэта вы таму гаворыце, што вельмі добры. А я так думаю, што ў мяне сэрца не зусім чыстае. Калі б было чыстае сэрца, я ведала б, як вырашыць. Але пакінем гэта! Потым я значна больш даведалася пра іх адносіны ад князя, ад татапа, ад самога Алёшы і зразумела: яны нераўня, а цяпер вось і вы пацвердзілі. Я і задумалася яшчэ больш: як жа цяпер? Калі ж яны будуць нешчаслівыя, дык ім жа лепш разысціся; а потым і вырашыла: распытаць пра ўсё больш падрабязна ў вас і самой паехаць да Наташы, а ўжо з ёю і вырашыць гэтую справу.

— Але як жа вырашыць, вось пытанне?

— Я так і скажу ёй: «Вы ж яго вельмі моцна кахаеце, а таму і шчасце яго павінны любіць больш за сваё; значыць, павінны з ім расстацца».

— Так, але як жа ёй будзе гэта пачуць? А калі яна пагодзіцца з вамі, дык ці зможа яна гэта зрабіць?

— Вось аб гэтым жа я і думаю дзень і ноч і... і...

І яна раптам заплакала.

— Вы не паверыце, як мне шкада Наташу, — прашаптала яна дрыготкімі ад слёз губкамі.

Дадаваць тут не было чаго. Я маўчаў, і мне самому хацелася заплакаць, гледзячы на яе, так, ад любасці нейкай. Што за мілае гэта было дзіця! Я ўжо не пытаўся ў яе, чаму яна лічыць, што здольная зрабіць шчаслівым Алёшу.

— Вы ж любіце музыку? — спыталася яна, крыху супакоіўшыся, яшчэ задуменная ад нядаўніх слёз.

— Люблю, — адказаў я, трохі здзіўлены.

— Калі б быў час, я вам бы сыграла Трэці канцэрт Бетховена. Я яго цяпер іграю. Там усе гэтыя пачуцці... такія самыя, як я цяпер адчуваю. Так мне здаецца. Але гэта другім разам; а цяпер трэба гаварыць.

Пачаліся ў нас перамовы аб тым, як ёй убачыцца з Наташаю і як усё гэта зрабіць. Яна абвясціла мне, што за ёю прыглядваюць, хаця мачыха яе добрая і любіць яе, але ніколі не дазволіць ёй пазнаёміцца з Наталляй Мікалаеўнай; а таму яна і адважылася на хітрасць. Раніцай, бывае, яна ездзіць гуляць, амаль заўсёды з графіняй. Часамі ж графіня не ездзіць з ёю, а адпускае яе адну з французжанкай, якая цяпер хворая. Бывае ж гэта, калі ў графіні баліць галава; таму і трэба чакаць, калі ў яе забаліць галава. А да гэтага яна ўгаворыць сваю французжанку (штосьці накшталт кампаньёнкі, старэнькая), таму што французжанка вельмі добрая. У выніку выходзіла, што ніяк нельга было вызначыць зараней дзень, прызначаны для візіту да Наташы.

— З Наташай вы пазнаёміцеся і не пашкадуеце, — сказаў я. — Яна вас сама вельмі хоча ўбачыць, і гэта патрэбна хаця б для таго, каб ёй ведаць, каму яна перадае Алёшу. Аб справе ж гэтай не маркоўцеся вельмі. Час і без вашага ўдзелу ўсё вырашыць. Вы ж паедзеце ў вёску?

— Так, хутка, можа, недзе праз месяц, — адказала яна, — і я ведаю, што на гэтым настойвае князь.

— Як вы думаеце, паедзе з вамі Алёша?

— Вось і я аб гэтым думала! — прамовіла яна, уважліва гледзячы на мяне. — Ён жа паедзе.

— Паедзе.

— Божа мой, што ж з усяго гэтага выйдзе — не ведаю. Паслухайце, Іван Пятровіч. Я вам пра ўсё буду пісаць, буду часта пісаць і шмат. Ну, я пачала ўжо вас мучыць. Вы часта будзеце да нас прыходзіць?

— Не ведаю, Кацярына Фёдараўна: гэта залежыць ад абставін. Магчыма, і зусім не буду хадзіць.

— Чаму ж?

— Гэта будзе залежаць ад розных прычын, а галоўнае, ад маіх адносін з князем.

— Гэта несумленны чалавек, — рашуча сказала Каця. — А ведаеце, Іван Пятровіч, што, калі б я да вас прыехала! Гэта добра было б ці нядобра?

— Як вы самі думаеце?

— Я думаю, што добра. Так, наведала б вас... — дадала яна, усміхнуўшыся. — Я ж да таго гавару, што я, апроч таго, што вас паважаю, — я вас моцна люблю... І ў вас навучыцца шмат чаму можна. А я вас люблю... І гэта ж не сорамна, што я вам пра ўсё гэта гавару?

— Чаму ж сорамна? Вы самі мне ўжо дарагая, як родная.

— Вы ж хочаце быць маім сябрам?

— О так, так! — адказаў я.

— Ну, а яны абавязкова б сказалі, што сорамна і не варта так рабіць маладой дзяўчыне, — заўважыла яна, зноў паказаўшы мне на суразмоўнікаў каля чайнага стала. Трэба адзначыць, што князь, здаецца, знарок пакінуў нас адных удосталь нагаварыцца.

— Я ж ведаю вельмі добра, — дадала яна, — князю хочацца маіх грошай. Пра мяне яны думаюць, што я яшчэ зусім дзіця, і нават мне прама гэта гавораць. Я ж так не думаю. Я ўжо не дзіця. Дзіўныя яны людзі: самі ж яны зусім дзеці; ну, і чым заклапочаныя?

— Кацярына Фёдараўна, я забыўся спытаць: хто гэтыя Лёвачка і Барыска, да якіх так часта ездзіць Алёша?

— Гэта мая далёкая радня. Яны вельмі разумныя і вельмі сумленныя, але ўжо зашмат гавораць... Я іх ведаю...

І яна ўсміхнулася.

— Ці праўда, што вы хочаце, з часам, падаравачь ім мільён?

— Ну вось бачыце, ну хаця б гэты мільён, ужо яны так балбочуць пра яго, што ўжо робіцца невыносна. Я, вядома, з радасцю ахвярую на ўсё карыснае, бо навошта такія вялізныя грошы, ці не праўда? Але ж калі яшчэ я яго ахвярую; а яны ўжо цяпер там дзеляць, разважаюць, крычаць, спрачаюцца: як лепш скарыстаць яго, нават сварацца праз гэта, — так што ўжо гэта і дзіўна. Занадта спяшаюцца. Але ўсё-такі лепш, чым іншыя жывуць. Так жа?

І доўга мы яшчэ гаварылі з ёю. Яна мне расказала ледзь не ўсё сваё жыццё і прагна слухала мае расповеды. Усё патрабавала, каб я ёй як мага болей раскажваў пра Наташу і Алёшу. Было ўжо дванаццаць гадзін, калі князь падышоў да мяне і даў знаць, што час і адкланяцца. Я развітаўся. Каця горача паціснула мне руку і выразна зірнула на мяне. Графіня запрашала бываць; мы выйшлі разам з князем.

Не магу ўтрымацца ад дзіўнай і, магчыма, зусім не да месца заўвагі. З трохгадзіннай размовы з Кацяй я вынес, між іншым, нейкае дзіўнае, але разам з тым глыбокае перакананне, што яна яшчэ зусім дзіця, што абсалютна не ўяўляе ўсіх таямніц адносінаў мужчыны і жанчыны. Гэта надавала незвычайную камічнасць некаторым яе разважаням і таму сур'ёзнаму тону, з якім яна гаварыла пра шмат якія вельмі важныя рэчы...

Раздзел X

— А ведаеце што, — сказаў мне князь, усаджаваючыся разам са мною ў брычку, — што, калі б нам цяпер павячэраць, а? Як вы думаеце?

— Далібог, не ведаю, князь, — адказаў я, вагаючыся, — я ніколі не вячэраю...

— Ну, вядома, і *пагаворым* за вячэраю, — дадаў ён, пільна і хітра пазіраючы мне ў вочы.

Як было не зразумець! «Ён хоча выказацца, — падумаў я, — а мне якраз гэта і трэба». Я згадзіўся.

— Усё ў парадку. У Вялікую Марскую, да Б.

— У рэстаран? — спытаўся я, крыху збянтэжаны.

— Так. А што? Я дома рэдка вячэраю. Няўжо ж вы мне не дазволіце запрасіць вас?

— Але я ўжо сказаў вам, што я ніколі не вячэраю.

— Ды што ўжо там адзін раз. Да таго ж гэта я вас запрашаю...

Гэта значыць — заплачу за цябе; я ўпэўнены, што ён знарок гэта дадаў. Я дазволіў везці сябе, але ў рэстаране вырашыў плаціць за сябе сам. Мы прыехалі. Князь узяў асобны пакой, з густам і веданнем справы выбраў дзве-тры стравы. Стравы былі дарагія, таксама як і бутэлка тонкага сталовага віна, якую ён загадаў прынесці. Усё гэта было не па маёй кішэні. Я глянуў на карту і загадаў прынесці сабе палову рабчыка і чарку лафіту. Князь узбунтаваўся.

— Вы не хочаце са мной вячэраць! Ды гэта ж нават смешна. *Pardon, mon ami**, але ж гэта... абуральная прынцыповасць. Гэта ўжо самае дробнае самалюбства. Тут ублыталіся ці не саслоўныя інтарэсы, і іду на заклад, што гэта так. Запэўніваю вас, вы мяне крыўдзіце.

Але я настойваю на сваім.

— Урэшце, як хочаце, — дадаў ён. — Я вас не прымушаю... скажыце, Іван Пятровіч, можна мне гаварыць з вамі зусім прызна?

— Я вас прашу аб гэтым.

— Ну дык, па-мойму, такая прынцыповасць вам жа шкодзіць. Абсалютна так жа шкодзяць сабе і ўсе вашы гэтым жа самым. Вы літаратар, вам трэба ведаць свет, а вы ўсяго чужаецеся. Я не пра рабчыкаў цяпер гавару, але ж вы гатовыя адмовіцца зусім ад усякіх кантактаў з нашым колам, а гэта вельмі шкодна. Да таго ж вы шмат губляеце, — ну, словам, кар’еру, — да таго ж хаця б і тое, што трэба самому ведаць, што вы апісваеце, а ў вас там, у аповесцях, і графы, і князі, і будуары... зрэшты, што ж я? У вас там цяпер усё галечка, згубленыя шынялі, рэвізоры, фанабэрыстыя афіцэры, чыноўнікі, былыя гады і раскольніцкі побыт, ведаю, ведаю.

— Але вы памыляецеся, князь, калі я не хаджу ў так званае вамі «вышэйшае кола», то гэта таму, што там, па-першае, сумна, а па-другое, няма чаго рабіць! Але і, нарэшце, я ўсё ж такі бываю...

— Ведаю, у князя Р., раз на год; я там вас і сустрэў. А астатні час вы каснееце ў дэмакратычнай гордасці і марнееце на

---

* Даруйце, мой дарагі (фр.).

ваших паддашках, хаця і не ўсе з вашых так робяць. Ёсць такія аматары прыгод, што нават мяне нудзіць...

— Я прасіў бы вас князь перамяніць гэтую размову і не вяртацца да нас на паддашкі.

— Ах, божа мой, вось вы і пакрыўдзіліся. Урэшце, самі ж вы дазволілі мне гаварыць з вамі прызна. Але, вінаваты, я яшчэ нічым не заслужыў вашага сяброўства. Віно прыстойнае. Пакаштуйце.

Ён наліў мне паўшклянкі са сваёй бутэлькі.

— Вось бачыце, мілы Іван Пятровіч, я ж вельмі добра разумею, што навязвацца на сяброўства непрыстойна. Але не ўсе ж мы грубыя і нахабныя з вамі, як вы пра нас думаеце; ну, я таксама добра разумею, што вы сядзіце тут са мной не ад прыхільнасці да мяне, а таму, што я абяцаўся з вамі *пагаварыць*. Ці не праўда?

Ён засмяяўся.

— А паколькі вы ахоўваеце інтарэсы вядомай асобы, то вам і хочацца паслухаць, што я буду гаварыць. Гэта так? — дадаў ён са злой усмешкаю.

— Вы не памыліліся, — перабіў я з нецярплівацю (я ведаў, што ён быў з тых, хто, убачыўшы чалавека хаця б на кропельку ў сваёй уладзе, адразу ж дае яму гэта адчуць. Я ж быў у яго пад уладай; я не мог пайсці, не выслухаўшы ўсё, што ён збіраўся мне сказаць, і ён гэта вельмі добра ведаў. Яго тон раптам змяніўся і ўсё больш і больш пераходзіў у нахабна фамільярны і насмешлівы. — Вы не памыліліся, князь; я менавіта таму і прыехаў, інакш сапраўды не сядзеў бы... так позна.

Мне хацелася сказаць: інакш ніколі не застаўся з вамі, але я не сказаў і перакруціў па-іншаму, не з боязі, а з-за праклятай маёй слабасці і далікатнасці. Ну як на самай справе сказаць чалавеку грубасць прама ў вочы, хаця ён і варты таго, хаця я якраз і хацеў сказаць яму грубасць? Мне здаецца, князь гэта заўважыў па маіх вачах і з насмешкаю глядзеў на мяне ўвесь час, пакуль я не закончыў фразу. Ён быццам бы атрымліваў асалоду ад майго маладушша, і як бы падахвочваў мяне сваім позіркам: «А што, не адважыўся, змаладушнічаў, то-га ж, брат!» Гэта напэўна так было, таму што ён, калі я закончыў, разрагатаўся і з нейкай апякунскай ласкаю паляпаў мяне па калене.

«Смяшыш ты, братка», — прачытаў я ў яго позірку. «Пачакай жа!» — падумаў я сам сабе.

— Мне сёння вельмі весела! — выгукнуў ён, — і, праўда, не ведаю ад чаго. Так, так, мой дружа, так! Я менавіта пра гэтую асобу і хацеў гаварыць. Трэба ж канчаткова выказацца, *дагаварыцца* да чаго-небудзь, і спадзяюся, што на гэты раз вы мяне зусім правільна зразумеце. Надоечы я з вамі загаварыў пра гэтыя грошы і пра гэтага каўпака-бацьку, шасцідзсяцігадовае дзіцятка... Ну! Не варта цяпер і ўспамінаць. Я ж гэта *так* гаварыў. Ха-ха-ха, вы ж літаратар, павінны былі здагадацца...

Я са здзіўленнем глядзеў на яго. Здаецца, ён быў яшчэ не п'яны.

— Ну, а што да гэтай дзяўчыны, то, праўда, я яе паважаю, нават люблю, упэўніваю вас; капрызлівая яна трошку, але ж «няма ружы без калючак», як гаварылі пяцьдзсят гадоў таму, і правільна гаварылі: калючкі колюцца, але ж гэта і прывабна, і хаця мой Аляксей дурань, але я яму часткова ўжо дараваў — за добры густ. Карацей, мне гэтыя дзяўчаты падабаюцца, і ў мяне, — ён шматзначна сціснуў губы, — нават намеры асаблівыя... Ну, ды гэта пасля...

— Князь! Паслухайце, князь! — выкрыкнуў я, — я не разумею, чаму вы так хутка перамяніліся, але... спынім гэту размову, прашу вас!

— Вы зноў гарачыцеся! Ну, добра... перамяню, перамяню! Толькі вось што хачу спытаць у вас, мой дарагі дружа: вельмі вы яе паважаеце?

— Вядома, — адказаў я з грубай нецярплівасцю.

— Ну, ну і кахаеце? — працягваў ён, агідна выскаліўшы зубы і прыжмурыўшы вочы.

— Вы забываецеся! — крыкнуў я.

— Ну, не буду, не буду! Супакойцеся! Найцудоўнейшы ў мяне сёння настрой. Мне так весела, як даўно не было. Ці не выпіць нам шампанскага! Як думаеце, паэт мой?

— Я не буду піць, не хачу!

— Не гаварыце так! Вы абавязкова павінны мне сёння скласці кампанію. Я адчуваю сябе цудоўна, а паколькі я добры да сентыментальнасці, дык і не магу быць шчаслівым адзін. Хто ведае, мы, можа, яшчэ дойдзем да таго, што вып'ем на ты, ха-ха-ха! Не, малады мой дружа, вы мяне яшчэ не

ведаеце! Я ўпэўнены, што вы мяне палюбіце. Я хачу, каб вы зазналі сёння са мною і гора і радасць, і весялосць і слёзы, хаця, спадзяюся, што я, прынамсі, не заплачу. Ну, дык як, Іван Пятровіч? Вы ж зразумейце толькі, што калі не будзе таго, што мне хочацца, то ўсё маё натхненне пройдзе, прападзе, знікне, і вы нічога не пачуеце; ну, а вы ж тут выключна для таго, каб што-небудзь пачуць. Ці не праўда? — дадаў ён, зноў нахабна мне падміргваючы, — ну дык і выбірайце.

Пагроза была сур'ёзная. Я пагадзіўся. «Ці не хоча гэта ён мяне напаіць?» — падумаў я. Да месца тут будзе ўспомніць адну чутку пра князя, чутку, якая даўно ўжо дайшла да мяне. Гаварылі пра яго, што ён — заўсёды такі прыстойны і вытанчаны на людзях — любіць часамі па начах п'янстваваць, напівацца як вусцілка і патаемна распутнічаць, гадка і таямніча распуснічаць... Я чуў пра яго жажлівыя чуткі... Кажуць, Алёша ведаў пра тое, што бацька часамі п'е, і стараўся ўтаіць гэта ад усіх і асабліва ад Наташы. Адночы быў ён мне прагаварыўся, але адразу ж спыніў размову і не адказваў на мае распытанні. Зрэшты, я не ад яго і чуў і, прызнаюся, раней не верыў; цяпер жа чакаў, што будзе.

Прынеслі віно; князь наліў два бакалы, сабе і мне.

— Мілая, мілая дзяўчынка, хаця і насварылася на мяне! — працягваў ён, з асалодаю пацягваючы віно, — але гэтыя мільыя істоты толькі тады і мільыя, у такія менавіта моманты... А яна ж, напэўна, думала, што мяне прысарамацила, памятаеце ў той вечар, разбіла ў пух! Ха-ха-ха! І як жа да твару ёй румянец! Вы знаўца жанчын? Часам раптоўны румянец страшэнна пасуе бледным шчокам, вы заўважылі гэта? Ах, божа мой! Ды вы, здаецца, зноў сярдуеце?

— Так, сядую! — крыкнуў я, ужо не стрымліваючы сябе, і не хачу, каб вы гаварылі цяпер пра Наталлю Мікалаеўну... гэта значыць, гаварылі такім тонам... Я... я не дазволю вам гэтага!

— Ого! Ну, добра, зраблю вам прыемнае, перамяню тэму. Я ж уступчывы і мяккі, як цеста. Будзем гаварыць пра вас. Я вас люблю, Іван Пятровіч, калі б вы толькі ведалі, як пасяброўску, як шчыра я да вас стаўлюся...

— Князь, ці не лепей гаварыць аб справе, — перапыніў я яго.

— Гэта значыць, *аб нашай справе*, вы хочаце сказаць. Я вас разумею з паўслова, *top amі*, але вы і не падазраеце, як блізка мы будзем да справы, калі заговорым цяпер пра вас і калі, вядома, вы мяне не перапыніце. Дык вось, працягваю: я хацеў вам сказаць, мой бясцэнны Іван Пятровіч, што жыць так, як вы жывяце, значыць проста губіць сябе. Вы ўжо дазвольце мне закрануць гэту далікатную матэрыю; я па-сяброўску. Вы бедны, вы бераце ў вашага антрэпрэнёра наперад, сплочаеце свае пазычкі, на астатняе харчуецеся паўгода адным чаем і дрыжыце на сваім паддашку ў чаканні, калі напішацца ваш раман у часопіс вашага антрэпрэнёра; гэта ж так?

— Хаця і так, але ўсё-такі гэта...

— Больш ганарова, чым красці, нізкапаклоннічаць, браць хабар, інтрыгаваць, ну і да т. п. і да т. п. Ведаю, ведаю, што вы хочаце сказаць; усё гэта даўно надрукавана.

— А ўрэшце, вам і не трэба гаварыць аб маіх справах. Няўжо я вас павінен, князь, вучыць далікатнасці.

— Ну, вядома ж, не вы. Толькі што ж рабіць, калі мы якраз дакранаемся да гэтай далікатнай струны. Дык не абмінаць жа яе. Ну ды, зрэшты, пакінем паддашкі ў спакоі. Я і сам да іх не ахвочы, хіба ў выключных выпадках (і ён агідна зарагатаў). А вось што мяне здзіўляе: што за ахвота вам іграць ролю другой асобы? Безумоўна, адзін ваш пісьменнік нават, помніцца, сказаў недзе: што, можа, самы вялікі подзвіг чалавека ў тым, калі ён зможа абмежавацца ў жыцці роляй другой асобы... Здаецца, штосьці такое! Аб гэтым я яшчэ недзе штосьці чуў, але ж Алёша адбіў у вас нявесту, я ж гэта ведаю, а вы, як які-небудзь Шылер, за іх жа распінаецеся, ім жа прыслугоўваеце і ў іх жа ледзь не на пабягушках... Вы ўжо даруйце мне, мой мілы, але ж гэта нейкая гадзенькая гульня ў велікадушныя пачуцці... І як гэта вам не надакучыць, сапраўды! Нават сорамна. Я, здаецца, на вашым бы месцы памёр ад прыкрасці; а галоўнае: сорамна, сорамна!

— Князь! Вы, здаецца, знарок прывезлі мяне сюды, каб абразіць! — закрычаў я, страшэнна раззлаваны.

— О не, мой дружа, не, у гэтую хвіліну я ўсяго толькі дзелавы чалавек і хачу вашага шчасця. Словам, я хачу зладзіць усю справу. Але пакінем на час *усю справу*, а вы мяне даслухайце да канца, пастарайцеся не гарачыцца, хаця б якія-небудзь дзве хвілінкі. Ну, а як вы думаеце, што, калі б

вам ажаніцца? Бачыце, я ж цяпер гавару зусім аб *пабочным*; што ж вы на мяне з такім здзіўленнем пазіраеце?

— Чакаю, калі вы ўсё закончыце, — адказаў я, сапраўды пазіраючы на яго са здзіўленнем.

— Ды выказаць жа няма чаго. Мне якраз хацелася ведаць, што б вы сказалі, калі б вам хто-небудзь з сяброў вашых, які жадае вам грунтоўнага, сапраўднага шчасця, не эфемернага якога-небудзь, прапанаваў дзяўчыну, маладзенькую, прыгожанькую, але... якая ўжо сёе-тое спазнала, я гавару алегарычна, але вы мяне разумеце, ну, нахштальт Наталлі Мікалаеўны, вядома з прыстойным узнагароджаннем... (Заўважце, я гавару аб пабочнай, а не *аб нашай* справе); ну, што б вы сказалі?

— Я скажу вам, што вы... звар'яцелі.

— Ха-ха-ха! Ба! Ды вы ці не біць мяне збіраецеся?

Я сапраўды гатовы быў на яго кінуцца. Далей я не мог вытрымаць. Ён рабіў на мяне ўражанне нейкай гадзіны, нейкага вялізнага павука, якога мне страшэнна хацелася раздушыць. Ён цешыўся сваімі насмешкамі з мяне; ён гуляў са мной, як кошка з мышшу, думаючы, што я ўвесь пад яго ўладаю. Мне здавалася (і я разумеў гэта), што ён атрымліваў нейкае задавальненне, нейкую, магчыма, нават пажадлівасць ад сваёй нізасці і гэтага нахабства, ад гэтага цынізму, з якім ён зрываў нарэшце перада мной сваю маску. Ён хацеў нацешыцца маім здзіўленнем, маім жахам. Ён шчыра пагарджаў мною і смяяўся з мяне.

Я прадчуваў яшчэ ад самага пачатку, што ўсё гэта было знарок і куды-небудзь скіроўваецца; але я быў у такім становішчы, што, як бы там ні было, павінен быў яго выслухаць. Гэта было на карысць Наташы, і я павінен быў пайсці на ўсё і ўсё перанесці, таму што ў гэтую хвіліну, магчыма, вырашалася ўся справа. Але як можна было слухаць гэтыя цынічныя, подлыя выхадкі адносна яе, як можна было гэта пераносіць спакойна? А ён, у дадатак да таго, сам вельмі добра разумеў, што я не магу яго не выслухаць, і гэта яшчэ больш павялічвала крыўду. «Урэшце, ён жа сам мае ўва мне патрэбу», — падумаў я і пачаў адказваць рэзка і сварліва. Ён зразумеў гэта.

— Вось што, малады мой друг, — пачаў ён, сур'ёзна паглядзеўшы на мяне, — нам з вамі так працягваць нельга, а таму лепш умовімся. Я, як бачыце, меў намер вам сеё-тое

выказаць, ну, а вы ўжо павінны зрабіць ласку, каб пагадзіцца выслухаць, што б я ні сказаў. Я жадаю гаварыць, як хачу і як мне падабаецца, ды сапраўды ж, так і трэба. Ну, то як жа, малады мой дружа, вы будзеце цярплівы?

Я сцяўся і змоўчаў, нягледзячы на тое, што ён пазіраў на мяне з такой з'едлівай насмешкаю, як быццам бы сам выклікаў мяне на самы рэзкі пратэст. Але ён зразумеў, што я ўжо пагадзіўся застацца, таму працягваў:

— Не злуйцеся на мяне, мой дружа. З-за чаго вы разлаваліся. З-за аднаго вонкавага выгляду, ці не праўда? Вы ж ад мяне, па сутнасці справы, нічога іншага і не чакалі, як бы я ні гаварыў з вамі; ці з моцна надушанай ветліваасцю або так, як цяпер; выходзіць, сэнс усё-такі быў бы той самы, як і цяпер. Вы мною пагарджаеце, ці не праўда? Бачыце ж, колькі ўва мне гэтай мілай прастаты, шчырасці, гэтага *bonhomie**. Я вам ва ўсім прызнаюся, нават у маіх капрызах. Так, *mon cher*** , так, больш *bonhomie* і з вашага боку, і мы паладзім, зговорымся цалкам і нарэшце зразумеем адзін аднаго канчаткова. А з мяне не здзіўляйцеся: мне настолькі, урэшце, надакучылі гэтыя нявіннасці, усе гэтыя Алёшавы пастаралі, уся гэтая шылераўшчына, усе гэтыя ўзнёсласці ў гэтай праклятай сувязі з гэтай Наташай (зрэшты, вельмі прыгожанькая дзяўчынка), што я, так бы мовіць, міжволі радуюся выпадку над усім гэтым пагрымаснічаць. Ну, выпадак жа надарыўся. Да таго ж я і хацеў вам раскрыць маю душу. Ха-ха-ха!

— Вы мяне здзіўляеце, князь, і я вас не пазнаю. Вы зараз падобныя на палішынеля; гэтая нечаканая шчырасць...

— Ха-ха-ха, а гэта ж часткова праўда! Вельмі прыемнае параўнанне! ха-ха-ха! Я гуляю, я рады і задаволены, ну, а вы, мой паэт, павінны ўжо адносіцца да мяне як мага больш паблагліва. Але ж будзем лепш піць, — вырашыў ён, цалкам задаволены сабою, падліваючы ў бакал. — Вось што, мой дружа, ужо адзін той дурны вечар, памятаеце, у Наташы, даканаў мяне канчаткова. Праўда, сама яна была вельмі мілая, але я выйшаў адтуль страшэнна злосны і не хачу пра гэта забывацца. Ні забывацца, ні ўтойваць. Вядома, надыхдзе і наш час і нават хутка набліжаецца, але цяпер мы гэта пакінем.

* Дабрадушнасці (*фр.*).

** Мой дарагі (*фр.*).

Дарэчы, я хацеў растлумачыць вам, што ў мяне якраз ёсць рыса характару, якую вы яшчэ не ведалі, — гэта нянавісць да ўсіх гэтых пошлых, нічога не вартых наіўнасцяў і пастаралаяў, і адна з самых пікантных для мяне ўцех заўсёды была — прыкінуцца спачатку самому на гэты ж лад, патрапіць у гэты тон, аблашчыць, падбадзёрыць якога-небудзь вечна юнага Шылера, а потым раптам, адразу агарошыць яго; раптам падняць перад ім маску і з захопленнага твару зрабіць гримасу, паказаць яму язык якраз у тую хвіліну, калі ён зусім не чакае гэтага сюрпрызу. Што? Вы гэтага не разумееце, вам гэта здаецца гадкім, недарэчным, невысакародным, мажліва, ці так?

— Вядома, так.

— Вы шчыры. Ну, ды што ж рабіць, калі мяне самога мучаць? Неразумна, але і я шчыры, бо такі ўжо мой характар. Урэшце, мне хочацца расказаць сеё-тое з майго жыцця. Вы мяне зразумеете лепш, і гэта будзе вельмі цікава. Так, я сапраўды, можа, сёння падобны на палішынеля; а палішынель жа шчыры, ці не праўда?

— Паслухайце, князь, цяпер позна, і, праўда...

— Што? Божа, якая нецярплівасць. Ды і куды спяшацца? Ну, пасядзім, пагаворым па-сяброўску, шчыра, ведаеце, вось так, за бакалам віна, як добрыя прыяцелі. Вы думаеце я п'яны: нічога, гэта лепш. Ха-ха-ха! Праўда гэтыя сяброўскія сходкі заўсёды так доўга потым помняцца, з такім задавальненнем аб іх успамінаецца. Вы нядобры чалавек, Іван Пятровіч. Сентыментальнасці ў вас няма, чуллівасці. Ну, што вам гадзінка для такога сябра, як я? Да таго ж гэта таксама тычыцца справы... Ну, як гэтага не зразумець? А яшчэ літаратар; ды вы павінны былі б выпадак бласлаўляць. Вы ж можаце з мяне тып пісаць, ха-ха-ха! Божа, як я міла шчыры сёння!

Ён, відаць, п'янеў. Твар яго змяніўся і меў нейкі злосны выраз. Яму, мабыць, хацелася ўядаць, калоць, кусаць, насьміхацца. «Гэта часткова і лепш, што ён п'яны, — падумаў я, — п'яны заўсёды раструбіць». Але ён быў хітры.

— Дружа мой, — пачаў ён, як відаць, страшэнна задаволены сабою, — я зрабіў вам, толькі што, адно прызнанне, можа, нават і недарэчнае, у тым, што ў мяне часамі з'яўляецца неадольнае жаданне паказаць каму-небудзь у адпаведным выпадку язык. За гэтую наіўную і прастадушную шчырасць маю вы параўналі мяне з палішынелем, што мяне вельмі рас-

смяшыла. Але калі вы дакараеце мяне і дзівіцеся з мяне, што я з вамі грубы і, бадай, яшчэ нядобрапрыстойны, як мужык, — словам, раптам перамяніў з вамі тон, то вы ў такім выпадку абсалютна несправядлівы. Па-першае, мне так заўгодна, па-другое, я не ў сябе, а з *вами*. . . гэта значыць я хачу сказаць, што мы цяпер *гуляем*, як добрыя сябры, а па-трэцяе, я страшэнна люблю капрызы. А ведаеце, што калісьці я, з-за капрыза, быў нават метафізікам і філантропам і насіўся амаль што з такімі ж ідэямі, як вы? Гэта, зрэшты, было страшэнна даўно, у залатыя дні майго юнацтва. Памятаю, я тады яшчэ прыехаў да сябе ў вёску з гуманнымі мэтамі і, вядома, страшэнна сумаваў; і вы не паверыце, што тады здарылася са мною? Ад нудоты я пачаў знаёміцца з прыгожанькімі дзяўчаткамі. . . Ды ўжо ці не грымаснічаеце вы? О малады мой дружа! Ды мы ж цяпер на сяброўскай сходцы. Калі ж і пагуляць, калі ж і расхінуцца! Я ж руская натура, непадробная руская натура, патрыёт, люблю расхінуцца, ды і да таго ж трэба лавіць хвіліну і атрымаць асалоду ад жыцця. Памром і — што там! Ну дык вось-с я і цягаўся. Памятаю яшчэ, у адной пастушкі быў муж, прыгожы малады мужычок. Я яго страшна пакараў і ў салдаты хацеў аддаць (мінулыя свавольствы, мой паэт!), ды і не аддаў у салдаты. Памёр ён у мяне ў бальніцы. . . У мяне ж у сяле бальніца была, на дванаццаць ложкаў, — вельмі добра ўпарадкаваная; чысціня, паркетная падлога. Я, дарэчы, ужо даўно яе знішчыў, а тады ганарыўся ёю: філантропам быў; ну, а мужычка ледзь не засёк за жонку. . . Ну, што вы зноў грымасу састроілі? Вам агідна слухаць? Абурае вашы высакародныя пачуцці? Ну, ну, супакойцеся! Усё гэта прайшло. Гэта я зрабіў, калі рамантызаваў, хацеў быць дабрадзеям чалавецтва, філантрапічнае таварыства заснаваць. . . у такую тады каляіну трапіў. Тады і сек. Цяпер не высеку; цяпер трэба грымаснічаць; цяпер мы ўсе грымаснічаем — такі час прыйшоў. . . Але найбольш мяне смяшыць цяпер дурань Іхмянёў. Я ўпэўнены, што ён ведаў увесь гэты пасаж з мужычком. . . і што ж? Ён ад дабрыні душы сваёй, зробленай, здаецца, з патакі, і таму, што ўлюбіўся тады ў мяне і сам жа захваліў мяне самому сабе, — вырашыў нічому не верыць і не паверыў; гэта значыць факту не паверыў і дванаццаць гадоў стаяў за мяне як гара да той пары, пакуль

самога не закранула. Ха-ха-ха! Ну, ды ўсё гэта глупства! Вып'ем, мой юны дружа. Паслухайце: вы любіце жанчын?

Я нічога не адказаў. Я толькі слухаў яго. Ён ужо пачаў другую бутэльку.

— А я люблю пра іх пагаварыць за вячэрай. Пазнаёміў бы я вас пасля вячэры з адной mademoiselle Phileberte — а? Як вы думаеце? Ды што з вамі? Вы і глядзець на мяне не хочаце... хм!

Ён быў задумаўся. Але раптам падняў галаву, неяк шматзначна зірнуў на мяне і працягваў.

— Вось што, мой паэт, хачу я вам адкрыць адну тайну прыроды, якая, здаецца, вам зусім невядомая. Я ўпэўнены, што вы ў гэтую хвіліну называеце мяне грэшнікам, магчыма, нават падлюгам, пачвараю разбэшчанасці і распусты. Але вось што я вам скажу! Калі б толькі магло быць (чаго, зрэшты, па чалавечай прыродзе ніколі быць не можа), калі б магло быць, каб кожны з нас апісаў усю сваю паднаготную, але так, каб не збаяўся выкласці не толькі тое, што ён баіцца сказаць і нізашто не скажа людзям, не толькі тое, што ён баіцца сказаць сваім лепшым сябрам, але нават і тое, у чым баіцца, бывае, прызнацца самому сабе, — дык жа на свеце падняўся б тады такі смурод, што нам бы ўсім трэба было задыхнуцца. Вось чаму, вядома ж, у дужках, такія выдатныя нашы свецкія ўмовы і прыстойнасці. У іх глыбокая думка — не скажу, высокамаральная, але проста ахоўная, камфортная, што, вядома, яшчэ лепш, таму што маральнасць, па сутнасці, той жа камфорт, гэта значыць вынайздзена выключна для камфорту. Але аб прыстойнасцях пасля, я цяпер збіваюся, напамніце мне пра іх потым. Скончу так: вы мяне абвінавачваеце ў разбэшчанасці, распусце, амаральнасці, а я, магчыма, толькі ў тым і вінаваты цяпер, што *больш шчыры* за іншых і больш нічога; што не ўтойваю таго, што іншыя хаваюць нават ад саміх сябе, як сказаў я раней... Гэта я брыдка раблю, але я цяпер так хачу. Зрэшты, не турбуйцеся, — дадаў ён са з'едлівай усмешкаю, — я сказаў «вінаваты», але я зусім не прашу прабачэння. Заўважце сабе яшчэ: я не канфужу вас, не пытаюся аб тым: ці няма ў вас самога якіх-небудзь такіх жа тайнаў, каб вашымі тайнамі апраўдаць і сябе... Я дзейнічаю прыстойна і высакародна. Увогуле я заўсёды дзейнічаю высакародна...

— Вы проста заговорваецца, — сказаў я, з пагардаю пазіраючы на яго.

— Заговорваецца, ха-ха-ха! А сказаць, аб чым вы цяпер думаеце? Вы думаеце: навошта гэта я прывёз вас сюды і раптам, ні з таго ні з сяго, так шчыра разгаварыўся? Так ці не?

— Так.

— Ну, гэта вы пасля даведаецца.

— А прасцей за ўсё, выпілі амаль што дзве бутэлькі і... ап'яnelі.

— Гэта значыць проста п'яны. І гэта можа быць. «Ап'яnelі!» — больш пяшчотна, чым п'яны. Але... мы, здаецца, зноў пачалі сварыцца, а загаварылі былі аб такім цікавым прадмеце. Так, мой паэт, калі яшчэ ёсць на свеце што-небудзь прыгожанькае і салодзенькае, дык гэта жанчыны.

— Паслухайце, князь, я ўсё-такі не разумею, чаму вам уздумалася выбраць менавіта мяне канфідэнтам вашых тайнаў і любоўных... памкненняў.

— Хм... дык жа я вам сказаў, што даведаецца пасля. Не хвалойцеся; а ўрэшце, хаця б і так, без усякіх прычын; вы — паэт, вы мяне зразумеце, ды я ўжо і гаварыў вам аб гэтым. Ёсць асаблівая ўцеха ў гэтым раптоўным зрыванні маскі, у гэтым цынзіме, з якім чалавек раптам выказваецца перад іншым у такім выглядзе, што нават і не падумае засаромецца перад ім. Я вам раскажу анекдот: быў у Парыжы адзін звар'яцелы чыноўнік; яго потым пасадзілі ў вар'яцкі дом, калі цалкам пераканаліся, што ён вар'ят. Ну дык калі ён ствачваў розум, то вось што выдумаў для свайго задавальнення: ён раздзяваўся ў сябе дома, зусім, як Адам, пакідаў на сабе толькі абутак, накідваў на сябе шырокі плашч да самых пятаў, захінаўся ў яго і з важнай, велічнай мінаю выходзіў на вуліцу. Ну, збоку глянуць — чалавек, як і ўсе, прагульваецца сабе ў шырокім плашчы для свайго задавальнення. Але як толькі надаралася яму сустрэць якога-небудзь прахожага, дзе-небудзь сам-насам, так, каб навакол нікога не было, ён моўчкі ішоў на яго, з самым сур'ёзным і глыбакадумным выглядам, раптам спыняўся перад ім, расхінаў свой плашч і паказваў сябе ва ўсёй... чыстасардэчнасці. Гэта доўжылася адну хвіліну, потым ён захінаўся зноў і моўчкі, не паварушыўшы ні адным мускулам на твары, праходзіў міма аслупянелага ад здзіўлення глядача важна, плаўна, як цень у Гамлеце. Так

ён рабіў з усімі, з мужчынамі, жанчынамі і дзецямі; у гэтым і было ўсё яго задавальненне. Вось частку гэтага самага задавальнення і можна атрымаць, раптоўна агарошыўшы якога-небудзь Шылера і высунуўшы яму язык, калі ён зусім не чакае гэтага. «Агарошыўшы» — якое слоўка? Я яго вычытаў недзе ў вашай жа сучаснай літаратуры.

— Ну, дык там жа быў вар'ят, а вы...

— Хітры?

— Так.

Князь зарагатаў.

— Вы правільна думаеце, мой мілы, — дадаў ён з самым нахабным выразам твару.

— Князь, — сказаў я, разгарачаны яго нахабствам, — вы нас ненавідзіце, у тым ліку і мяне, і помсціце мне цяпер за ўсё і за ўсіх. Усё гэта ў вас ад самага дробнага самалюбства. Вы злосны і дробязна злосны. Мы вас раззлавалі, і, можа, больш за ўсё вы злуецца за гэты вечар. Вядома, вы нічым так моцна не маглі мне адплаціць, як гэтай канчатковай пагардай да мяне; вы пазбаўляеце сябе нават будзённай і для ўсіх абавязковай ветлівасці, якою мы ўсе, адзін аднаму, абавязаны. Вы ясна хочаце паказаць мне, што нават не ўдастойваеце пасаромецца мяне, зрываючы перада мною так адкрыта і так нечакана сваю гадкую маску і выстаўляючыся ў такім маральным цынїзме...

— Навошта ж вы гэта ўсё мне гаворыце? — спытаўся ён, груба і злосна пазіраючы на мяне. — Каб паказаць сваю пранікліваць?

— Каб паказаць, што я вас разумею, і заявіць гэта вам.

— *Quelle idée, mon cher**, — працягваў ён раптам, перамяніўшы свой тон на ранейшы вясёлы і балбатліва-дабрадушны. — Вы толькі адбілі мяне ад прадмета. *Vivons, mon ami***, дазвольце мне наліць. А я толькі што хацеў расказаць аб адной цудоўнай і надзвычай цікавай прыгодзе. Раскажу вам хця б у агульных рысах. Быў я калісьці знаёмы з адной пані; была яна не першай маладосці, а так недзе гадоў дваццаці сямі-васьмі; прыгажуня першародная, які бюст, якая пастава, якая паходка! Яна пазірала пранізлива, як арліца, але

---

* Што за думка, мой дарагі (*фр.*).

** Вып'ем, мой дружа (*фр.*).

заўсёды сурова і строга; паводзіла сябе велічна і недаступна. Яна лічылася халоднай, як калядная зіма, і запалохвала ўсіх сваёй недасягальнай, сваёй грознай дабрачыннасцю. Менавіта грознай. Не было ва ўсім яе атачэнні такога нецярпімага судзі, як яна. Яна карала не толькі распусту, але нават самую маленькую слабасць у іншых жанчынах, і карала незваротна, без апеляцый. У сваім атачэнні яна мела вялікі ўплыў. Самыя гордыя і самыя страшныя, па сваёй дабрадзейнасці, старэнькія паважалі яе, нават запабягалі перад ёю. Яна пазірала на ўсіх бястрасна-жорстка, як абатыса сярэднявечнага манастыра. Маладыя жанчыны дрыжалі ад яе позірку і меркавання. Адна яе заўвага, адзін яе намер ужо маглі загубіць рэпутацыю, — ужо так яна сябе паставіла ў грамадстве; яе баяліся нават мужчыны. Урэшце яна кінулася ў нейкі сузіральны містыцызм, зрэшты, таксама спакойны і велічны... І што ж? Не было распутніцы больш распуснай, чым гэтая жанчына, і я меў шчасце заслужыць яе давер. Словам — я быў яе тайным і таямнічым палубоўнікам. Стасункі былі зладжаны настолькі спрытна, так па-майстэрску, што нават ніхто з яе дамашніх не мог нічога западозрыць; толькі адна прыгожанькая камерыстка, французанка, ведала ўсе яе тайны, але гэтай камерыстцы можна было цалкам давяраць; яна таксама брала ўдзел у гэтай справе, — якім чынам? Я пра гэта цяпер не буду. Пані мая была пажадлівая настолькі, што сам маркіз дэ Сад мог бы ў яе павучыцца. Але самае моцнае, самае пранізлівае і надзвычайнае ў гэтых уцехах — іх таямнічасць і нахабства падману. Гэта насмешка з усяго, што графіня прапаведавала як высокае, недасягальнае і непарушальнае, і, урэшце, гэты ўнутраны, д'ябальскі рогат і свядомае парушэнне ўсяго, чаго нельга парушаць, — і ўсё гэта без абмежаванняў, даведзенае да самай апошняй ступені, да такой ступені, пра якую самае гарачае ўяленне не смела б і памысліць, — вось у гэтым, галоўнае, і заключалася самая яркая рыса гэтай уцехі. Так, гэта быў сам д'ябал у цялесным вобразе, але ён быў непераможна чароўны. Я і цяпер не магу ўспамінаць пра яе без захаплення. У запале самых гарачых уцех яна раптам рагатала, як ашалелая, і я разумеў, цалкам разумеў гэты рогат і сам рагатаў... Я яшчэ і цяпер задыхаюся пры адным успаміне, хаця таму ўжо будзе шмат гадоў. Праз год яна памянцала мяне. Калі б я і хацеў, я не мог бы

пашкодзіць ёй. Ну хто мог бы паверыць мне? Які характар? Што скажаце, малады мой дружа?

— Фу, якая нізасць! — адказаў я, з гідлівасцю выслухаўшы гэтае прызнанне.

— Вы бы не былі маладым маім сябрам, калі б адказалі інакш. Я так і ведаў, што вы гэта скажаце. Ха-ха-ха! Пачакайце, топ аті, пажывяце і зразумеете, а цяпер вам яшчэ трэба пернічка. Не, вы не паэт пасля гэтага: гэтая жанчына разумела жыццё і ўмела ім карыстацца.

— Ды навошта даходзіць да такога зверства?

— Да якога зверства?

— Да якога дайшла гэтая жанчына і вы з ёю.

— А вы называеце гэта зверствам, — сведчанне, што вы ўсё яшчэ на повадзе ці на вярочцы. Вядома, я прызнаю, што самастойнасць можа з'явіцца і ў абсалютна супрацьлеглым, але... будзем гаварыць прасцей, топ аті... пагадзіцеся самі, гэта ж усё глупства.

— Што ж не глупства?

— Не глупства — гэта асоба, гэта я сам. Усё для мяне, і ўвесь свет для мяне створаны. Паслухайце, мой дружа, я яшчэ веру ў тое, што на свеце можна добра пажыць. А гэта самая лепшая вера, таму што без яе нават і дрэнна жыць нельга: давялося б атруціцца. Кажуць, так і зрабіў нейкі дурань. Ён зафіласоўстваваўся так, што разбурыў усё, нават законнасць усіх нармальных і натуральных абавязкаў чалавечых, і дайшоў да таго, што нічога ў яго не засталася; застаўся ў выніку нуль, вось ён і абвясціў, што ў жыцці самае лепшае — сінільная кіслата. Вы скажаце: гэта Гамлет, гэта страшны адчай, — словам, што-небудзь такое велічнае, што нам і не прысніцца ніколі. Але вы паэт, а я просты чалавек і таму скажу, што трэба глядзець на справу з самага простага, практычнага пункту погляду. Я, напрыклад, ужо даўно вызваліў сябе ад усіх путаў і нават абавязкаў. Я лічу сябе абавязаным толькі тады, калі гэта прынясе мне якую-небудзь карысць. Вы, вядома, не можаце так глядзець на рэчы; у вас ногі спутаныя і густ хворы. Вы сумуеце па ідэале, па дабрадзейнасці. Але, мой дружа, я ж сам гатовы прызнаваць усё, што загадаеце; але што ж мне рабіць, калі я напэўна ведаю, што ў аснове ўсіх чалавечых дабрадзейнасцяў ляжыць найвялікшы эгаізм. І чым больш дабрадзейная справа — тым больш тут эгаізму.

Любі самога сябе — вась адзінае правіла, якое я прызнаю. Жыццё — камерцыйная здзелка; дарэмна не кідайце грошы, але, бадай, заплаціце за дагаджанне, і вы выканаеце ўсе свае абавязкі перад блізкім, — вась мая маральнасць, калі яна ўжо вам так патрэбная, хаця, прызнаюся вам, па-мойму, лепш і не плаціць свайму блізкаму, а здолець прымусіць яго рабіць задарма. Ідэалаў я не маю і не хачу мець; тугі па іх ніколі не адчуваў. У свеце можна так весела, так міла пражыць і без ідэалаў... і *en somme**, я вельмі рады, што магу абысціся без сінільнай кіслаты. Будзь жа я, менавіта, больш *дабрадзейны*, я, можа б, без яе і не абышоўся, як той дурань філосаф (не сумняваюся — немец). Не! У жыцці так шмат яшчэ цудоўнага. Я люблю ўплывоваць, чыны, гатэль, вялізную стаўку ў картах (страшэнна люблю карты). Але галоўнае, галоўнае — жанчыны... і жанчыны ва ўсякіх выглядзах; я нават люблю патаемную, цёмную распусту, больш дзіўнаватую і арыгінальную, нават трошачкі блуднавата-неахайную, для разнастайнасці... Ха-ха-ха! Пазіраю я на ваш твар: з якой пагардаю пазіраеце вы на мяне цяпер!

— Ваша праўда, — адказаў я.

— Ну, дапусцім, што і вы маеце рацыю, але ж бруднота, ва ўсякім выпадку, лепш за сінільную кіслату. Ці не праўда?

— Не, ужо лепш сінільная кіслата.

— Я знарок спытаўся: «ці не праўда?», каб атрымаць асалоду ад вашага адказу; я яго ведаў зараней. Не, мой дружа: калі вы сапраўдны чалавекалюбец, то пажадайце ўсім разумным людзям такога ж густу, як у мяне, нават і з бруднотаю, бо іначай разумнаму чалавеку хутка не будзе чаго рабіць на свеце і застануцца адны толькі дурні. Вось жа ім шчасце будзе! Ды і цяпер жа ёсць прыказка: дурням шчасце, і, ці ведаеце, няма нічога прыемней, як жыць з дурнямі і падтакваць ім: выгадна! Вы не глядзіце на мяне, што я шаную забабоны, кіруюся некаторымі ўмовамі, дамагаюся ўплывоваць; я ж бачу, што я жыву ў грамадстве пустым; але ў ім пакуль што цёпла, і я яму падтакваю, паказваю, што я цалкам за яго, а пры нагодзе я першы ж яго і пакіну. Я ж усе вашы новыя ідэі ведаю, хаця і ніколі не пакутаваў праз іх, ды і няма ад чаго. Пакут сумлення ў мяне ніколі не было. Я на ўсё згодзен, было

* Увогуле (*фр.*).

б толькі мне добра, і нас такіх легіён, і нам сапраўды добра. Усё на свеце можа загінуць, адны мы ніколі не загінем. Мы існуем ад тых часоў, як свет існуе. Увесь свет можа куды-небудзь праваліцца, але мы паўсплываем наверх. Дарэчы: паглядзіце хаця б на адно тое, наколькі жывучыя такія людзі, як мы. Мы ж узорна, феноменальна жывучыя; уражвала вас гэта калі-небудзь? Значыць, сама прырода апякуецца над намі, хе-хе-хе! Я хачу абавязкова жыць да дзевяноста гадоў. Я смерці не люблю і баюся яе. Чорт жа яго ведае, як яшчэ давядзеца памерці! Але навошта гаварыць аб гэтым! Гэта мяне падахвоціў той філосаф, які атруціўся. Але да д'ябла філасофію! Vivons, mon cher! Мы ж пачалі былі гаварыць пра харшанькіх дзяўчатак... Куды гэта вы!

— Я пайшоў, ды і вам пара...

— Кiньце, кiньце! Я, так бы мовіць, адкрыў перад вамі ўсё маё сэрца, а вы нават і не адчуваеце такога яркага доказу сяброўства. Хе-хе-хе! У вас мала любасці, мой паэт. Але пачакайце, я хачу яшчэ бутэльку.

— Трэцюю?

— Трэцюю. Пра дабрадзеінасць, мой юны гадаванец (вы мне дазволіце назваць вас гэтым салодкім імем: хто ведае, можа, мае павучанні пойдучы і на карысць)... Дык вось, мой гадаванец, пра дабрадзеінасць я ўжо сказаў вам: «чым больш дабрадзеінасць дабрадзеіная, тым больш у ёй эгаізму». Хачу вам расказаць на гэту тэму адзін цудоўненькі анекдот: я кахаў адну дзяўчыну і кахаў амаль шчыра. Яна нават шмат чым ахвяравала для мяне...

— Гэта тая, якую вы абакралі? — груба спытаўся я, не жадаючы больш стрымлівацца.

Князь уздрыгнуў, перамяніўся з твару і ўтаропіўся на мяне сваімі запалёнымі вачыма; у яго позірку было неўразуменне і раз'юшанасць.

— Пачакайце, — прамовіў ён, нібыта сам сабе, — пачакайце, дайце мне скеміць. Я сапраўды п'яны, і мне цяжка скеміць...

Ён змоўк і пільна, з той жа злосцю глядзеў на мяне, прытрымліваючы маю руку сваёй рукою, як бы баяўся, каб я не пайшоў. Я ўпэўнены, што ў гэтую хвіліну ён думаў і дашукваўся, адкуль я магу ведаць пра гэтую справу; амаль нікому не вядомаму, і ці няма ва ўсім гэтым якой-небудзь небяспекі? Так

працягвалася з хвіліну; але раптам твар яго рэзка змяніўся; ранейшы насмешлівы, п'яна-вясёлы выраз зноў з'явіўся ў яго вачах. Ён зарагатаў.

— Ха-ха-ха! Талейран, ды і толькі! Ну што ж, я сапраўды стаяў перад ёю як апляваны, калі яна кінула мне ў вочы, што я абакраў яе! Як яна вішчала тады, як лаялася! Шалёная была жанчына і... без усякай вытрымкі. Але, мяркуюць самі: папершае, я зусім не абакраў яе, як вы зараз выказаліся. Яна падаравала мне свае грошы сама, і яны ўжо былі мае. Ну, дапусцім, вы мне падарылі ваш лепшы фрак (прамаўляючы гэта, ён зірнуў на мой адзіны і даволі брыдкі фрак, пашыты гады тры назад краўцом Іванам Скарнягіным), я вам удзячны, нашу яго, раптам праз год вы пасварыліся са мной і патрабуеце яго назад, а я ўжо яго знасіў. Гэта невысакардна; навошта ж дарыць? Па-другое, я, нягледзячы на тое, што грошы былі мае, абавязкова аддаў бы іх назад, але пагадзіцеся са мною: дзе ж я раптам мог сабраць такую суму? А галоўнае, я цярпець не магу пастараліў і шылераўшчыны, я ўжо вам казаў, — ну, гэта ж і было ўсяму прычынаю. Вы не паверыце, як яна рысавалася перада мною, крычала, што дорыць мне (зрэшты, мае ж) грошы. Злосць мяне разабрала, і я раптам змог вырашыць абсалютна правільна, таму што прысутнасць духу ніколі не пакідае мяне: я разважыў, што, аддаўшы ёй грошы, зраблю яе, мажліва, нават няшчаснаю. Я забраў бы ў яе асалоду быць няшчаснай цалкам *з-за мяне* і праклінаць мяне за гэта ўсё сваё жыццё. Паверце, мой дружа, у такім няшчасці ёсць нават нейкая найвышэйшая асалода ўсведамляць сябе цалкам справядлівым і велікадушным і мець поўнае права назваць свайго крыўдзіцеля падлюгам. Гэтае спаталенне злосці сустракаецца ў шылераўскіх натур, вядома; можа, потым ёй не было чаго есці, але я ўпэўнены, што яна была шчасліва. Я ж і не хацеў пазбавіць яе гэтага шчасця і не выслаў ёй грошы. Такім чынам, цалкам апраўдана маё правіла, што чым гучней і больш значная чалавечая велікадушнасць, тым больш у ёй самага агіднага эгаізму... Няўжо вам гэта няясна? Але... вы хацелі падкалоць мяне, ха-ха-ха!... ну, прызнайцеся, хацелі падкалоць?.. О Талейран!

— Бывайце! — сказаў я ўстаўшы.

— Хвілінку! Два заключныя словы, — крыкнуў ён, мяняючы раптам свой гадкі тон на сур'ёзны. — Выслухайце

маё апошняе: з усяго, што я сказаў вам, вынікае ясна і ярка (думаю, што вы і самі зразумелі), што я ніколі і ні для каго не хачу ўпускаць сваю выгаду. Я люблю грошы, і мне яны патрэбны. У Кацярыны Фёдараўны іх шмат; яе бацька дзесяць гадоў трымаў вінны водкуп. У яе тры мільёны, і гэтыя тры мільёны мне вельмі спатрэбяцца. Алёша і Каця — ідэальная пара і абое дурні ў апошняй ступені; мне гэта і трэба. І таму я вельмі жадаю і хачу, каб іх шлюб зладзіўся, і як мага хутчэй. Тыдні праз два, праз тры графіня і Каця паедуць у вёску. Алёша павінен суправаджаць іх. Папярэдзьце Наталлю Мікалаеўну, каб не было пастаралаяў, каб не было шылераўшчыны, каб супраць мяне не паўставалі. Я помслівы і злы, я за сваё пастаю. Яе я не баюся: усё, вядома ж, будзе па-мойму, і таму, калі папярэджваю цяпер, то гэта тое самае, што і яе. Глядзіце ж, каб не было глупстваў і каб паводзіла сябе разважна. А не, дык ёй будзе дрэнна, вельмі дрэнна. Яна ўжо за тое толькі павінна быць мне ўдзячная, што я не абышоўся з ёю як належыць, па законах. Ведайце, мой дружа, што законы апякуюцца над сямейным спакоем, яны гарантуюць бацьку падпарадкаванне сына, і што тыя, якія адцягваюць дзяцей ад святых абавязкаў перад сваімі бацькамі, законамі не падтрымліваюцца. Зразумейце, нарэшце, што ў мяне ёсць сувязі, што ў яе ніякіх і... няўжо вы, праўда, не разумееце, што я мог бы з ёю зрабіць?.. Але я не зрабіў, таму што да гэтай пары яна паводзіла сябе разважна. Не турбуйцеся: кожную хвіліну, за кожным рухам іх прыглядвалі пільныя вочы ўсё гэтыя паўгода, і я ведаў усё да апошняй дробязі. І таму я спакойна чакаў, калі Алёша яе сам кіне, што ўжо і пачынаецца; а пакуль што яму забава. Я ж, на яго розум, застаўся гуманным бацькам, а мне трэба, каб ён так пра мяне думаў. Ха-ха-ха! Як успомню я, што ледзь не кампліменты ёй гаварыў, тады вечарам, што яна была такая велікадушная і бескарыслівая, што не выйшла за яго замуж; хацеў бы я ведаць, як бы яна выйшла! Што ж да майго прыезду да яе, то ўсё гэта было выключна для таго, што ўжо пара было скончыць іх сувязь. Але мне трэба было ўпэўніцца ва ўсім сваімі ўласнымі вачыма, сваім уласным вопытам... Ну, ці хопіць вам? Або вы, можа, хочаце яшчэ даведацца: навошта я прывёз вас сюды, навошта я перад вамі так крыўляўся і так лёгка, шчыра гаварыў, тады як усё гэта можна было выказаць без усякіх шчырасцяў, — так?

— Так. — Я сцяўся і прагна слухаў. Мне больш не было што адказваць яму.

— Толькі таму, мой дружа, што ў вас я заўважыў трохі больш разважнасці і яснага погляду на рэчы, чым у абаіх нашых дурненькіх. Вы маглі і раней ведаць, хто я, прадбачваць, складаць меркаванні пра мяне, але я хацеў вызваліць вас ад усяе гэтай працы і вырашыў вам наглядна паказаць, з кім вы маеце справу. Рэальнае ўражанне — вялікая рэч. Зразумейце ж мяне, топ аті. Вы ведаеце, з кім маеце справу, яе вы кахаеце, і таму я спадзяюся цяпер, што вы скарыстаеце ўвесь свой уплыў (а вы такі маеце на яе ўплыў), каб вызваліць яе ад *некаторых* клопатаў. Іначай будуць клопаты, і запэўніваю, запэўніваю вас, што не малыя. Ну-с, нарэшце, трэцяя прычына маёй з вамі шчырасці гэта... (ды вы ж не адгадалі, мой мілы), так, мне сапраўды хацелася папляваць крышачку на ўсю гэтую справу, і папляваць менавіта на вашых вачах...

— І вы дасягнулі сваёй мэты, — сказаў я, калоцячыся ад хвалявання. — Я згодзен, што нічым вы не маглі так выказаць перада мной вашай злосці і ўсяе пагарды вашай да мяне і да ўсіх нас, як гэтымі шчырасцямі. Вы не толькі не баяліся, што вашы шчырасці могуць вас перада *мною* скампраметаваць, але нават і не саромеліся мяне... Вы сапраўды падобныя на таго вар'ята ў плашчы. Вы мяне за чалавека не лічылі.

— Вы адгадалі, мой юны дружа, — сказаў ён і ўстаў, — вы ўсё адгадалі: нездарма ж вы літаратар. Спадзяюся, што мы развітаемся дружалюбна. Брудэршафт жа не будзем піць?

— Вы п'яны, і выключна таму я не адказваю вам, як варта было...

— Зноў фігура замоўчвання, — не дагаварылі, як варта было б адказаць, ха-ха-ха! Заплаціць за вас вы мне не дазваляеце.

— Не турбуйцеся, я сам заплачу.

— Ну, хто б сумняваўся. Нам жа не ў адну дарогу?

— Я з вамі не паеду.

— Бывайце, мой паэт. Спадзяюся, вы мяне зразумелі...

Ён выйшаў, ступаючы трохі няцвёрда і не азіраючыся на мяне. Лёкай пасадзіў яго на брычку. Я пайшоў сваёй дарогаю. Была трэцяя гадзіна раніцы. Ішоў дождж, ноч была цёмная...

ЧАСТКА ЧАЦВЁРТАЯ

Раздзел I

Не буду апісваць майго азлаблення. Няглядзячы на тое, што можна было ўсяго чакаць, я быў страшэнна ўражаны; нібыта ён з'явіўся перада мною ва ўсёй сваёй пачварнасці зусім нечакана. Зрэшты, памятаю, адчуванні мае былі тры-вожныя: як быццам бы я нечым быў прыдушаны, выцяты, а чорная нуда ўсё больш і больш смактала маё сэрца; я баяўся за Наташу. Я прадчуваў, што ў яе наперадзе шмат пакутаў, не зусім акрэслена думаў, як іх абысці, як бы аблегчыць гэтыя апошнія хвіліны перад канчатковай развязкай усяе справы. А што развязка будзе — ніякіх сумненняў не было. Яна набліжалася, і як было не адгадаць, якая яна будзе!

Я і не заўважыў, як дайшоў дадому, хаця дождж мачыў мяне ўвесь час. Было ўжо тры гадзіны раніцы. Не паспеў я стукнуць у дзверы маёй кватэры, як пачуўся стогн, дзверы паспешліва пачалі адмыкацца, нібыта Нэлі і не клалася спаць, а ўвесь час вартавала мяне ля самага парога. Свечка гарэла. Я глянуў на Нэлін твар і спалохаўся: ён страшэнна змяніўся; вочы гарэлі, як ад ліхаманкі, і пазіралі неяк дзіка, нібыта яна не пазнавала мяне. У яе была высокая тэмпература.

— Нэлі, што з табой, ты хвора? — спытаўся я, нахіліўшыся да яе і абняўшы яе рукою.

Яна трапятліва прыціснулася да мяне, як быццам баялася нечага, штосьці пачала гаварыць, хутка, адрывіста, нібыта толькі і чакала мяне, каб хутчэй мне гэта расказаць. Але словы яе былі бязладныя і дзіўныя; я нічога не зразумеў, яна трызніла.

Я хутчэй павёў яе на ложак. Але яна ўсё кідалася да мяне і моцна прыціскалася, нібыта перапалоханая, нібыта просячы абараніць сябе ад нечага, і калі ўжо легла на ложак усё яшчэ хапалася за маю руку і моцна трымала яе, баючыся, каб я зноў не пайшоў. Я быў настолькі ўражаны і ўсхваляваны, што, пазіраючы на яе, нават заплакаў. Я сам хворы. Убачыўшы мае слёзы, яна доўга і нерухома ўзіралася ў мяне з узмоцненай напружанай увагаю, нібыта спрабуючы штосьці асэнсаваць і скеміць. Было відаць, што каштавала ёй гэта

вялікіх намаганняў. Нарэшце штосьці падобнае на думку з’явілася на яе твары; пасля цяжкага прыпадку падучай хваробы яна звычайна пэўны час не магла сабраць свае думкі і выразна прамаўляць словы. Так было і цяпер: зрабіўшы над сабою надзвычайныя намаганні, каб вымавіць мне штосьці, і здагадаўшыся, што я не разумею, яна працягнула сваю ручку і пачала выціраць мае слёзы, потым абхапіла мяне за шыю, нагнула да сябе і пацалавала.

Было ясна: у яе, калі мяне не было, быў прыпадак і здарыўся ён менавіта ў тое імгненне, калі яна стаяла ля самых дзвярэй. Апрытомнеўшы, яна, напэўна, доўга не магла апам’ятацца. У гэты час рэчаіснасць змешваецца з трызненнем, і ёй, мабыць, уявілася штосьці жахлівае, якія-небудзь жахі. У той жа час яна цьмяна ўсведамляла, што я павінен вярнуцца і буду стукаць у дзверы, а таму, лежачы ля самага парога, чуйна чакала майго вяртання і ўстала на мой першы стук.

«Але чаму яна апынулася якраз каля дзвярэй?» — падумаў я і раптам са здзіўленнем заўважыў, што яна была ў футэрку (я нядаўна купіў ёй у знаёмай старэнькай гандляркі, якая зайшла да мяне на кватэру і якая часамі аддавала мне свой тавар у доўг); выходзіць, яна збіралася некуды пайсці і, мабыць, ужо адмыкала дзверы, як раптам эпілепія падкасіла яе. Куды ж яна хацела пайсці? Ці не была ўжо яна і тады ў стане трызнення?

Між тым гарачка не праходзіла, і яна хутка зноў пачала трызніць. У яе былі ўжо два прыпадкі ў маёй кватэры, але заўсёды заканчваліся добра, а цяпер у яе была сапраўдная гарачка. Пасядзеўшы каля яе з паўгадзіны, я прываставіў да канапы крэслы і лёг, як быў, адзеты, каля яе, каб адразу прагнуцца, калі яна раптам мяне пакліча. Свечку я не тушыў. Шмат разоў я ўзіраўся ў яе, перш чым сам заснуў. Яна была бледная; губы — сасмяглыя ад тэмпературы і скрываўлення, мабыць, ад падзення; з твару не сыходзіў выраз страху і нейкай пакутлівай тугі, якая, здавалася, не пакідала яе нават у сне. Я вырашыў назаўтра, як мага раней, схадзіць да доктара, калі б ёй стала горш. Баяўся, каб у яе не было сапраўднай гарачкі.

«Гэта яе князь напалохаў!» — падумаў я і ўздрыгнуў, успомніўшы яго расповед пра жанчыну, якая кінула яму ў твар свае грошы.

Раздзел II

...Прайшло два тыдні; Нэлі папраўлялася. Гарачкі ў яе не было, але была яна цяжка хвора. Яна ўстала з ложка ўжо ў канцы красавіка, светлым, ясным днём. Быў перадвेलікодны тыдзень.

Бедная істота! Я не магу працягваць расповед у ранейшым парадку. Шмат ужо праляцела часу да цяперашняй хвіліны, калі я запісваю ўсё гэта мінулае, але да гэтай пары з такой цяжкай, пранізлівай тугою ўспамінаецца мне гэты бледны, худзенькі тварык, гэтыя пранізлівыя доўгія позіркі яе чорных вачэй, калі, бывала, мы заставаліся ўдваіх і яна пазірае на мяне са свайго ложка, пазірае, доўга пазірае, як бы запрашаючы мяне адгадаць, што ў яе галаве; але, бачачы, што я не адгадваю і па-ранейшаму ўсё ў неразуменні, ціха і нібыта сама сабе ўсміхнецца і раптам ласкава працягне мне сваю руку з худзенькімі, высахлымі пальчыкамі. Цяпер усё прайшло, ужо ўсё вядома, а я да гэтай пары не ведаю ўсяе тайны гэтага хворага, змучанага і абражанага маленькага сэрца.

Я разумею, што я адхілюся ад расповеду, але ў гэтую хвіліну мне хочацца думаць толькі пра адну Нэлі. Дзіўна: цяпер, калі я ляжу на бальнічным ложку адзін, пакінуты ўсімі, каго я так доўга і моцна любіў, — цяпер часамі адна якая-небудзь дробязь з тых часоў, тады для мяне зусім непрыкметная і хутка забытая, раптам прыходзіць на памяць, раптоўна набывае ў маёй галаве зусім іншае значэнне, цэласнае, якое цяпер мне патлумачвае тое, чаго я да гэтай пары не мог зразумець.

Першыя чатыры дні яе хваробы мы, я і доктар, страшэнна баяліся за яе, але на пяты дзень доктар адвёў мяне ўбок і сказаў мне, што баяцца няма чаго і яна абавязкова паправіцца. Гэта быў той самы доктар, доктар, даўно знаёмы мне стары халасцяк, найдабрэйшы дзівак, якога я запрашаў яшчэ першы раз, калі захварэла Нэлі, і які так здзівіў яе вялізным Станіславам на шыі.

— Значыць, зусім няма чаго баяцца! — сказаў я, узрадаваўшыся.

— Так, яна цяпер паправіцца, але потым яна даволі хутка памрэ.

— Як памрэ! Ды чаму ж! — ускрыкнуў я, ашаломлены такім прысудам.

— Так, яна абавязкова і вельмі хутка памрэ. У пацыенткі арганічны парок сэрца, і пры самых нязначных неспрыяльных абставінах яна зляжа зноў. Можа, зноў выздаравее, але потым зляжа зноў і ўрэшце памрэ.

— І няўжо нельга ніяк выратаваць яе? Не, гэтага не можа быць!

— Але гэта павінна быць. Да таго ж пры знішчэнні неспрыяльных абставін, пры спакойным і ціхім жыцці, калі будзе больш уцех, пацыентка яшчэ можа адцягнуць смерць, і нават бываюць выпадкі... нечаканыя... ненармальныя і дзіўныя... словам, пацыентка нават можа быць выратавана, пры спалучэнні шмат якіх спрыяльных абставін, але радыкальна выратаваная — ніколі.

— Але, Божа мой, што ж цяпер рабіць?

— Выконваць парады, весці спакойнае жыццё і своечасова прымаць парашкі. Я заўважыў, што дзяўчо гэтае капрызлівае, няроўнага характару і нават насмешніца; яна вельмі не любіць своечасова прымаць парашкі і вось зараз рашуча адмовілася.

— Так, доктар. Яна сапраўды дзіўная, але я ўсё гэта адношу на хваравітую раздражнёнасць. Учора яна была вельмі паслухмяная; сёння ж, калі я падносіў ёй лекі, яна, нібыта незнарок, піхнула лыжку, і ўсё вылілася. Калі ж я хацеў развесці новы парашок, яна вырвала ў мяне ўвесь карабок і кінула яго на падлогу, а потым пачала плакаць... Толькі, здаецца, не з-за таго, што яе прымушалі піць парашкі, — дадаў я, падумаўшы.

— Хм! ірытацыя. Былыя вялікія няшчасці (я падрабязна і шчыра раскажаў доктару шмат пра што з гісторыі Нэлі, і расповед мой вельмі ўразіў яго), усё гэта ўзаемазвязана, і вось таму, відаць, і хвароба. Пакуль жа адзіны сродак — піць парашкі, і яна павінна прыняць парашок. Я пайду і яшчэ раз паспрабую пераканаць яе ў неабходнасці выконваць медыцынскія парады і... увогуле... піць парашкі.

Мы абодва выйшлі з кухні (дзе і адбывалася наша спатканне), і доктар зноў наблізіўся да ложка хворай. Але Нэлі, здаецца, нас чула: ва ўсякім выпадку, яна прыўзняла галаву з падушкі і, павярнуўшы ў наш бок вуха, увесь час чуйна прыслухоўвалася. Я заўважыў гэта ў шчыліну напаўадчыненых дзвярэй; калі ж мы накіраваліся да яе, хітруха шмыгнула пад коўдру і пазірала на нас з усмешкаю. Бедненькая вельмі схуднела за гэтыя чагыры дні хваробы: вочы запалі, тэмпература ўсё яшчэ трымалася. Тым больш дзіўным быў яе гарэзлівы

выгляд і задзірыстыя бліскучыя позіркі, што здзіўлялі доктара, найдабрэйшага з усіх нямецкіх людзей у Пецярбург.

Ён сур'эзна, наколькі магчыма мякка, ласкава і найпяшчотнейшым тонам патлумачыў неабходнасць і выратавальнасць парашкоў, адпаведна і абавязак кожнага хворага прымаць іх. Нэлі прыўзняла была галаву, але раптам, відаць, зусім неспадзяваным рухам рукі, зачাপіла лыжку, і ўсё лякарства зноў вылілася на падлогу. Я ўпэўнены, яна гэта зрабіла знарок.

— Гэта вельмі непрыемная неасцярожнасць, — спакойна сказаў старэнькі, — і я падазраю, што вы гэта зрабілі знарок, што зусім непахвальна. Але... можна ўсё паправіць і яшчэ раз развесці парашок.

Нэлі засмяялася яму ў вочы.

Доктар метадычна паківаў галавою.

— Гэта зусім нядобра, — сказаў ён, разводзячы новы парашок, — вельмі, вельмі непахвальна.

— Не злуйцеся на мяне, — адказала Нэлі, стрымліваючыся, каб зноў не засмяяцца, — я абавязкова прыму... А вы мяне любіце?

— Калі вы будзеце паводзіць сябе пахвальна, то вельмі буду любіць.

— Вельмі?

— Вельмі.

— А цяпер не любіце?

— І цяпер люблю.

— А пацалуеце мяне, калі я захачу вас пацалаваць?

— Так, калі вы гэта заслужыце.

Тут Нэлі зноў не магла вытрымаць і зноў засмяялася.

— У пацыенткі вясёлы характар, але цяпер — гэта нервы і капрыз, — прашаптаў мне доктар з самым сур'эзным выглядам.

— Ну, добра, я вып'ю парашок, — выкрыкнула раптам сваім слабенькім галаском Нэлі, — але калі я вырасту і буду вялікая, вы возьмеце мяне замуж за сябе?

Відаць, выдумка гэтай новай дураслівасці ёй вельмі падабалася; вочы яе так і гарэлі, а губкі так і перасмыквала смехам у чаканні адказу трохі здзіўленага доктара.

— Ну, так, — адказаў ён, міжвольна ўсміхаючыся гэтаму новаму капрызу, — ну так, калі вы будзеце добрая і выхаваная дзяўчынка, будзеце паслухмяная і будзеце...

— Прымаць парашкі? — падхапіла Нэлі.

— Ого! ну так, прымаць парашкі. Добрая дзяўчынка, — шапнуў ён мне зноў, — у ёй шмат, шмат... добрага і разумнага, але, аднак жа... замуж... які дзіўны капрыз...

І ён зноў падаў ёй лякарства. Але на гэты раз яна нават і не хітравала, а проста знізу ўверх падштурхнула рукой лыжку, усё лякарства выплюхнулася прама на манішку і на твар беднаму старэнькаму. Нэлі гучна засмялася, але не ранейшым прастадушным смехам. На твары яе прамільгнула штосьці жорсткае, злое. За ўвесь гэты час яна як быццам бы пазбягала майго позірку, глядзела толькі на доктара і з насмешкаю, скрозь якую, аднак жа, праглядвала трывога, чакала, што ж цяпер будзе рабіць «смешны» старэнькі.

— О! вы зноў... Якое няшчасце! Але... можна яшчэ раз развесці парашок, — прамовіў стары, выціраючы хусцінкай твар і манішку.

Гэта страшэнна ўразіла Нэлі. Яна чакала нашага гневу, думала, што на яе будуць сварыцца, папікаць, і, можа, ёй, неўсвядомлена, таго толькі і хацелася ў гэтую хвіліну, — каб мець падставу адразу ж заплакаць, зарыдаць, як у істэрыцы, раскідаць зноў парашкі, як нядаўна, і нават разбіць што-небудзь ад крыўды, і ўсім гэтым спатоліць сваё капрызлівае, збалелае сэрцайка. Такія капрызы бываюць і не толькі ў хворых, і не ў адной Нэлі. Як часта, бывала, я хадзіў узад і ўперад па пакоі з неўсвядомленым жаданнем, каб хутчэй мяне хто-небудзь пакрыўдзіў або сказаў слова, якое можна было прыняць за крыўду, і хутчэй спагнаць на чым-небудзь злосць. Жанчыны ж, «спаганяючы» такім чынам злосць, пачынаюць плакаць самымі шчырымі слязьмі, а самыя чулівыя з іх нават даходзяць да істэрыкі. Справа вельмі простая і самая жыццёвая, якая бывае найчасцей, калі ёсць іншая, часцей нікому не вядомая марката ў сэрцы, якую хацелася б, ды нельга нікому выказаць.

Але раптам, уражаная анельскай дабрынёю пакрыўджанага ёю старэнькага і цярпліваасцю, з якой ён зноў разводзіў ёй парашок, не сказаўшы ёй ніводнага слова папроку, Нэлі раптам прыціхла. Насмешка зляцела з яе губак, чырвань заліла яе твар, вочы павільгатнелі: яна мелькам зірнула на мяне і адразу ж адварнула. Доктар паднёс ёй лякарства. Яна ціха і спакойна выпіла яго, схапіўшы чырвоную пухлую руку старога, і павольна паглядзела яму ў вочы.

— Вы... сярдуеце... што я злая, — сказала была яна, але не закончыла, шмыгнула пад коўдру, накрылася з галавою і гучна, істэрычна зарыдала.

— О, дзіця маё, не плачце... Гэта нічога... Гэта нервы; выпіце вады.

Але Нэлі не слухала.

— Супакойцеся... не расстройвайце сябе, — працягваў ён, сам ледзь не плачучы над ёю, таму што ён быў вельмі чулівы чалавек, — я вам дарую і замуж вазьму, калі вы, пры харошых паводзінах добрасумленнай дзяўчыны, будзеце...

— Прымаць парашкі! — пачулася з-пад коўдры з тоненькім, як званочак, нервовым смехам, што перарываўся рыданьнямі, — добра мне знаёмым смехам.

— Добрае, удзячнае дзіця, — сказаў доктар урачыста і ледзь не са слязамі на вачах. — Беднае дзяўчо!

І з гэтай пары паміж ім і Нэлі ўсталявалася нейкая дзіўная, надзвычайная сімпатыя. Са мною ж, наадварот, Нэлі рабілася ўсё больш панурая, нервовая і раздражнёная. Я не ведаў, на які конт гэта аднесці, і здзіўляўся, тым больш што гэтая перамена адбылася ў ёй неяк раптам. У першыя дні хваробы яна была са мной надзвычай пяшчотная і ласкавая; здавалася, не магла наглядзецца на мяне, не адпускала ад сябе, хапала маю руку сваёй гарачай рукою і ўсаджвала мяне каля сябе, а калі заўважала, што я пануры і ўстрывожаны, старалася развесяліць мяне, жартавала, гуляла са мною і ўсміхалася мне, відаць, заглушаючы свае ўласныя пакуты. Яна не хацела, каб я працаваў ноччу або сядзеў вартаваў яе, і маркоцілася, бачачы, што я не слухаюся яе. Часамі ў яе быў заклапочаны выгляд; яна пачынала распытваць і выпытваць у мяне, чаму я маркотны, пра што я думаю; але дзіўна, калі даходзіла да Наташы, яна адразу ж змаўкала або пачынала гаварыць пра іншае. Яна як быццам бы пазбягала гаварыць пра Наташу, і гэта здзіўляла мяне. Калі я прыходзіў, яна радавалася. Калі ж я браўся за капялюш, яна пазірала тужліва і неяк дзіўна, як быццам бы з дакорам, праводзіла мяне вачыма.

На чацвёрты дзень яе хваробы я ўвесь вечар і нават далёка за поўнач прасядзеў ў Наташы. Нам тады было аб чым пагаварыць. Выходзячы з дому, я сказаў маёй хвораі, што вярнуся вельмі хутка, на што і сам разлічваў. Застаўшыся ў Наташы зусім неспадзявана, я быў спакойны наконт Нэлі: яна засталася не адна. З ёй сядзела Аляксандра Сямёнаўна, якая

даведлася ад Маслабоева, той заходзіў да мяне на хвілінку, што Нэлі хвора, а я ў вялікіх клопатах і адзін-адзінносенькі. Божа мой, як замітусілася добрая Аляксандра Сямёнаўна:

— Дык, выходзіць, ён і абедаць цяпер да нас не прыйдзе!... Ах, Божа мой! І адзін жа ён, бедны, адзін. Ну дык пакажам жа мы цяпер яму нашу гасціннасць. Вось надарыўся выпадак, дык і не трэба яго прапускаць.

Адразу ж яна з’явілася ў нас, прывезла з сабою на рамізніку цэлы клунак. Абвясціўшы з першага слова, што цяпер і не пойдзе ад мяне, а прыехала, каб дапамагаць мне ў клопатах, яна развязала клунак. У ім былі сіропы, варэнні для хворай, кураняты і курыца, на выпадак, калі хвора пачне папраўляцца, яблыкі для пячэння, апельсіны, кіеўскія сухія варэнні (на выпадак, калі доктар дазволіць), нарэшце, бялізна, прасціны, сурвэткі, жаночыя сарочкі, бінты, кампрэсы, — якраз на цэлы лазарэт.

— Усё ж у нас ёсць, — гаварыла яна мне, хутка і мітусліва выгаворваючы кожнае слова, як быццам бы некуды спяшаючыся, — ну, а вось вы жывяце па-халасцяцку. Дык ужо дазвольце мне... і Піліп Піліпыч так загадаў. Ну што ж цяпер... хутчэй, хутчэй! Што ж цяпер трэба рабіць? Як яна? Пры памяці? Ах, так ёй нязручна ляжаць, трэба паправіць падушку, каб галава ніжэй ляжала, а ведаецца... ці не лепей скураную падушку? Ад скураной жа халадзіць. Ах, якая я дурніца! І ў галаву не прыйшло прывезці. Я паеду па яе... Ці не трэба агонь раскласці? Я сваю старую вам прышлю. У мяне ёсць знаёмая старая. У вас жа нікога няма са служанак... Ну што ж цяпер рабіць? Гэта што? Трава... доктар прапісаў? Мабыць, для груднога чаю? Зараз пайду агонь распалю.

Але я супакоіў яе, і яна вельмі здзівілася і нават засмуцілася, што спраў жа было зусім і няшмат. Гэта, зрэшты, яе абсалютна не збянтэжыла. Яна адразу ж пасябрала Нэлі і шмат дапамагала мне падчас яе хваробы, наведвала нас амаль кожны дзень і заўсёды, бывала, прыедзе з такім выглядам, як быццам бы што-небудзь прапала або кудысьці з’ехала і трэба хутчэй лавіць. Яна заўсёды давала, што так і Піліп Піліпыч загадаў. Нэлі яна вельмі спадабалася. Яны палюбілі адна адну, як дзве сястры, і я думаю, што Аляксандра Сямёнаўна шмат у чым была такое ж дзіця, як і Нэлі. Яна расказвала ёй розныя гісторыі, смяшыла яе, і Нэлі потым часта сумавала, калі Аляксандра Сямёнаўна ад’язджала дадому. Першае ж

яе з'яўленне ў нас здзівіла маю хворую, але яна адразу ж здагадалася, навошта прыезджала няпрошаная госця, і, як звычайна, нават насупілася, зрабілася маўклівая і няветлівая.

— Яна чаго да нас прыезджала? — спыталася Нэлі, нібыта незадаволеная, калі Аляксандра Сямёнаўна паехала.

— Дапамагчы табе, Нэлі, і даглядаць цябе.

— Ды як жа?.. За што ж гэта? Я ж ёй нічога такога не зрабіла.

— Добрыя людзі і не чакаюць, каб ім спачатку рабілі, Нэлі. Яны і без гэтага любяць дапамагаць тым, у каго ёсць патрэба. Кінь, Нэлі; на свеце вельмі шмат добрых людзей. Толькі бяда ж твая, што ты іх не сустракала і не сустрэла, калі было трэба.

Нэлі змоўкла; я адышоў ад яе. Але праз чвэрць гадзіны яна сама паклікала да сябе слабым голасам, папрасіла была піць і раптам моцна абняла мяне, прытулілася да маіх грудзей і доўга не выпускала мяне са сваіх рук. На другі дзень, калі прыехала Аляксандра Сямёнаўна, яна сустрэла яе зрадаснай усмешкай, але нібыта ўсё яшчэ саромеючыся чамусьці яе.

Раздзел III

Вось у гэты дзень я і быў у Наташы цэлы вечар. Я прыйшоў ужо позна. Нэлі спала. Аляксандры Сямёнаўне таксама хацелася спаць, але яна ўсё сядзела каля хвораі і чакала мяне. Адразу ж мітуслівым шэптам пачала яна мне расказваць, што Нэлі спачатку была вельмі вясёлая, нават шмат смяялася, але потым засумавала і, бачачы, што я не прыходжу, замоўкла і задумалася. «Потым пачала скардзіцца, што ў яе галава баліць, заплакала і так разумзалася, што я ўжо і не ведала, што з ёю рабіць, — дадала Аляксандра Сямёнаўна. — Загаварыла была са мною пра Наталлю Мікалаеўну, але я нічога не магла сказаць; яна і перастала распытваць і потым усё плакала, так і заснула ў слязах. Ну, бывайце ж, Іван Пятровіч; ёй усё-такі лягчэй, мне падалося, а мне трэба дадому, так і Піліп Піліпыч загадаў. Ды ўжо прызнаюся я вам, ён жа мяне гэты раз толькі на дзве гадзіны адпусціў, а я ўжо сама засталася. Ды што, нічога, не турбуйцеся за мяне; не можа ён сердаваць... Толькі вось хіба... Ах, Божа мой, галубочак Іван Пятровіч, што мне рабіць: ён жа цяпер дадому заўсёды сп'янелы прыходзіць! Заняты ён нечым вельмі, са мною не гаворыць, маркоціцца, справа ў яго важная ў галаве; я ўжо гэта бачу, а вечарам зноў

жа п'яны... Як падумаю толькі: вярнуўся ён цяпер дадому, хто ж яго там спаць пакладзе? Ну, еду, еду, бывайце. Бывайце, Іван Пятровіч. Кнігі я тут у вас паглядзела: колькі ж у вас кніг, і ўсё, відаць, разумныя; а я ж дурніца, нічога я ніколі не чытала... Ну, да заўтра...»

Але назаўтра Нэлі прачнулася маркотная і панурая, нехаця адказвала мне. Сама ж ні пра што са мною не загаворвала, нібыта злавалася на мяне. Я заўважыў толькі некалькі позіркаў яе, кінутых на мяне мімаходзь, як бы крадком; у гэтых позірках было шмат нейкага пагаемнага сардэчнага болю, але ўсё-такі ў іх праглядала пшчота, якой не было, калі яна пазірала на мяне прама. У гэты менавіта дзень і адбылася сцэна, пры прыёме лякарства, з доктарам; я не ведаў, што падумаць.

Але Нэлі перамянілася да мяне канчаткова. Яе дзівацтвы, капрызы, часамі ледзь не нянавіць да мяне — усё гэта працягвалася аж да таго самага дня, калі яна перастала жыць у мяне, аж да той самай катастрофы, якая развязала ўвесь наш раман. Але аб гэтым пасля.

Здаралася часамі, зрэшты, што яна раптам рабілася на нейкую гадзіну са мною ласкавая, як раней. Але гадзіны гэтыя праходзілі хутка, і яна ўпадала зноў у ранейшую тугу і зноў пазірала на мяне варожа, або капрызіла, як з доктарам, або раптам, заўважыўшы, што мне непрыемныя якія-небудзь яе новыя свавольствы, пачынала рагатаць і амаль заўсёды заканчвала слязамі.

Яна пасварылася нават раз з Аляксандрай Сямёнаўнай, сказала ёй, што нічога не хоча ад яе. Калі ж я пачаў дакараць яе, пры Аляксандры ж Сямёнаўне, яна разгарачылася, адказвала з нейкай парывістай, назапашанай злосцю, але раптам змоўкла і роўна два дні ніводнага слова не сказала мне, не хацела прымаць лякарствы, нават не хацела піць і есці, і толькі старэнькі доктар здолеў угаварыць і засароміць яе.

Я сказаў ужо, што паміж доктарам і ёю, з таго самага дня першага прыёму лякарства, усталявалася нейкая надзвычайная сімпатыя. Нэлі вельмі палюбіла яго і заўсёды сустракала яго з вясёлай усмешкаю, якая б яна ні была маркотная перад яго прыходам. Са свайго боку старэнькі пачаў ездзіць да нас кожны дзень, а бывала, і па два разы на дзень, нават і тады, калі Нэлі стала хадзіць і ўжо зусім папраўлялася, і здавалася, яна прываражыла яго так, што ён не мог пражыць дня, не

пачуўшы яе смеху і жартаў з яго, нярэдка вельмі забаўных. Ён пачаў прывозіць ёй кніжкі з малюнкамі, усё павучальнага зместу. Адно ён знарок купіў для яе. Потым пачаў прывозіць ласункі, цукеркі ў прыгожых кардонках. У такія прыезды ён ўваходзіў звычайна з урачыстым выглядам, нібыта імянінік, і Нэлі адразу ж здагадвалася, што ён прыехаў з падарункам. Але падарунак ёй не паказваў, а толькі хітравата пасміхаўся, прысаджваўся каля Нэлі, намякаў, што калі адна маладая дзяўчына добра сябе паводзіла і заслужыла ў яго адсутнасць павагу, то такая маладая дзяўчына вартая добрай узнагароды. Пры гэтым ён так прастадушна і дабрадушна на яе пазіраў, што Нэлі хаця і смяялася з яго не тоячыся, але разам з тым шчыра, пяшчотная прыхільнасць прасвечвалася ў гэтую хвіліну ў яе праяснелых вочках. Нарэшце стары ўрачыста падумаўся з крэсла, вымаў кардоначку з цукеркамі і, аддаючы яе Нэлі, абавязкова дадаваў: «Маёй будучай і ласкавай жонцы». У гэтую хвіліну ён сам быў, напэўна, больш шчаслівы за Нэлі.

Пасля гэтага пачыналіся размовы, і кожны раз ён сур'ёзна і пераканальна ўгаворваў яе берагчы сваё здароўе, — гаварыў ён дагматычным тонам, — і па-першае, і галоўнае, для таго каб застацца жывым, а па-другое, каб заўсёды быць здаровым і, такім чынам, дзягнучь шчасця ў жыцці. Калі вы маеце, маё мілае дзіця, якія-небудзь няшчасці, дык забудзьце пра іх або найлепш — старайцеся пра іх не думаць. Калі ж не маеце ніякіх няшчасцяў, то... таксама пра іх не думайце, а старайцеся думаць аб задавальненнях... аб чым-небудзь вясёлым, гуллівым...

— Аб чым жа гэта вясёлым, гуллівым думаць? — пыталася Нэлі.

Доктар адразу трапляў у тупік.

— Ну, там... аб якой-небудзь нявіннай гульні, адпаведнай вашаму ўзросту; ці там... ну, што-небудзь такое...

— Я не хачу гуляць; я не люблю гуляць, — гаварыла Нэлі. — А вось новыя сукенкі я люблю.

— Новыя сукенкі! Хм. Ну, гэта ўжо не так добра. Трэба ва ўсім задавальняцца сціплай доляю ў жыцці. А ўрэшце... бадай... можна любіць і новыя сукенкі.

— А вы шмат мне пашыце сукенак, калі я за вас замуж выйду?

— Якая ідэя! — гаварыў доктар і ўжо міжвольна змрачней. Нэлі хітравата ўсміхалася і нават раз, забыўшыся, з усмешкаю

зірнула і на мяне. — А зрэшты... я вам пашыю сукенку, калі вы яе заслужыце сваімі паводзінамі, — працягваў доктар.

— А парашкі трэба будзе кожны дзень прымаць, калі я за вас замуж выйду?

— Ну, тады можна будзе і не заўсёды прымаць парашкі, — і доктар пачынаў усміхацца.

Нэлі перарывала размову смехам. Старэнькі смяяўся разам з ёю і з любасцю назіраў за яе весялосцю.

— Гуллівы розум! — гаварыў ён, звяртаючыся да мяне. — Але ўсё яшчэ відаць капрыз і некаторая прыхамаць і раздражняльнасць.

Ён меў рацыю. Я зусім не ведаў, што рабілася з ёю. Яна як быццам бы зусім не хацела гаварыць са мной, нібыта я ў чым-небудзь правінаваціўся перад ёю. Мне гэта было вельмі крыўдна. Я нават сам насупіўся і аднойчы цэлы дзень не загаворваў з ёю, але на другі дзень мне было сорамна. Яна часта плакала, і я зусім не ведаў, чым яе суцешыць. Урэшце, яна аднойчы перапыніла сваё маўчанне са мною.

Раз я вярнуўся дадому надвячоркам і ўбачыў, што Нэлі хутка схавала пад падушку кнігу. Гэта быў мой раман, які яна ўзяла са стала і чытала, калі мяне не было. Навошта ж было яго хаваць ад мяне? Нібыта яна саромеецца, — падумаў я, але зрабіў выгляд, што нічога не заўважыў. Праз чвэрць гадзіны, калі я на хвілінку выйшаў на кухню, яна хуценька саскочыла з ложка і паклала раман на ранейшае месца: вярнуўшыся, я ўбачыў яго ўжо на сталі. Праз хвіліну яна паклікала мяне да сябе; у голасе яе адчувалася нейкае хваляванне. Ужо чатыры дні, як яна амаль не гаварыла са мной.

— Вы... сёння... пойдзеце да Наташы? — спыталася яна дрыготкім голасам.

— Так, Нэлі; мне вельмі трэба яе ўбачыць сёння.

Нэлі замоўкла.

— Вы... вельмі яе кахаеце? — спыталася яна зноў слабенькім голасам.

— Так, Нэлі, вельмі кахаю.

— І я яе люблю, — дадала яна ціха. Затым — зноў маўчанне. — Я хачу да яе і з ёю буду жыць, — пачала зноў Нэлі, нясмела зірнуўшы на мяне.

— Гэта нельга, Нэлі, — адказаў я, трохі здзіўлены. — Хіба табе ў мяне дрэнна?

— Чаму ж нельга? — і яна зачырванелася. — Угаворваеце ж вы мяне, каб я пайшла жыць да яе бацькі; а я не хачу ісці. У яе ёсць служанка?

— Ёсць.

— Ну дык хай яна адправіць сваю служанку, а я ёй буду слугаваць. Усё буду рабіць і нічога з яе не вазьму; я любіць яе буду і стравы буду гатаваць. Вы так і скажыце ёй сёння.

— Але навошта ж, што за фантазія, Нэлі? І як жа гэта ты пра яе думаеш: няўжо ты думаеш, што яна пагодзіцца ўзяць цябе замест кухаркі? Ужо калі возьме яна цябе, то як сваю роўную, як малодшую сястру сваю.

— Не, я не хачу як роўная. Так я не хачу...

— Чаму ж?

Нэлі маўчала. Губкі яе крывіліся: ёй хацелася плакаць.

— Той жа, якога яна цяпер кахае, паедзе ад яе і кіне яе адну? — спыталася яна нарэшце.

Я здзівіўся.

— Ды адкуль ты гэта ведаеш, Нэлі?

— Вы і самі гаварылі мне ўсё, і пазаўчора, калі муж Аляксандры Сямёнаўны прыходзіў раніцай, я ў яго спыталася: ён мне ўсё і сказаў.

— Ды хіба Маслабоеў прыходзіў раніцай?

— Прыходзіў, — адказала яна, апусціўшы вочкі.

— А чаму ж ты мне не сказала, што ён прыходзіў?

— Так...

Я падумаў з хвіліну. Бог ведае, навошта гэты Маслабоеў цягаецца са сваёй таямнічасцю. Што за адносіны наладзіў? Трэба б яго ўбачыць.

— Ну дык што ж табе, Нэлі, калі ён яе кіне?

— А вы ж яе кахаеце вельмі, — адказала Нэлі, не падымаючы на мяне вачэй. — А калі кахаеце, значыць, замуж яе возьмеце, калі той паедзе.

— Не, Нэлі, яна мяне не кахае так, як я яе кахаю, ды і я... Не, не будзе гэтага, Нэлі.

— А я б вам, абаім, слугавала, як служанка ваша, а вы бы жылі і радаваліся, — прамовіла яна ледзь не шэптам, не пазіраючы на мяне.

«Што з ёю, што з ёю!» — падумаў я, і ўся душа перавярнулася ўва мне. Нэлі замаўчала і больш за ўвесь вечар не сказала ні слова. Калі ж я пайшоў, яна заплакала, плакала ўвесь вечар, як расказала Аляксандра Сямёнаўна, і так і за-

снула ў слязах. Нават ноччу, у сне, яна плакала і, трызнячы, штосьці гаварыла ноччу.

Але з гэтага дня яна зрабілася яшчэ больш панурая і маўклівая і ўжо зусім не гаварыла са мной. Праўда, я заўважыў два-тры позіркі яе, кінутыя на мяне крадком, і ў гэтых позірках было столькі пяшчоты! Але гэта праходзіла разам з імкненнем, якое выклікала гэтую раптоўную пяшчоту, і, нібы для адпору гэтаму выкліку, Нэлі ці не з кожнай гадзінай рабілася больш змрочная, нават з доктарам, які здзіўляўся перамене яе характару. Між тым яна ўжо зусім амаль што паправілася, і доктар дазволіў ёй нарэшце пагуляць на свежым паветры, але толькі зусім нядоўга. Пагода была светлая, цёплая. Быў перадзелікодны тыдзень, які на гэты раз прыйшоўся вельмі позна; я выйшаў раніцай; мне трэба было абавязкова быць у Наташы, але я вырашыў напачатку вярнуцца дадому, каб узяць Нэлі і пайсці з ёю гуляць; дома ж пакуль што пакінуў яе адну.

Але не магу перадаць, які ўдар чакаў мяне дома. Я спяшаўся дадому. Прыходжу і бачу, што ключ тырчыць у дзвярах звонку. Уваходжу: нікога няма. Я абамлеў. Гляджу: на сталае паперка і на ёй напісана алоўкам буйным, няроўным почыркам:

«Я пайшла ад вас і больш да вас ніколі не прыйду. Але я вас вельмі люблю.

Ваша адданая Нэлі».

Я ўскрыкнуў ад жаху і кінуўся прэч з кватэры.

Раздзел IV

Я яшчэ не паспеў выбегчы на вуліцу, не паспеў асэнсаваць, што і як цяпер рабіць, як раптам убачыў, што ля нашай брамы спыняюцца дрожкі, а з дрожак сыходзіць Аляксандра Сямёнаўна і вядзе за руку Нэлі. Яна моцна трымала яе, нібыта баялася, каб яна не ўцякла другі раз. Я так і кінуўся да іх.

— Нэлі, што з табой! — закрычаў я, — куды ты хадзіла, навошта?

— Пачакайце, не спяшайцеся; хадзем жа хутчэй да вас, там пра ўсё і даведаецца, — зашчабытала Аляксандра Сямёнаўна, — што я вам раскажу, Іван Пятровіч, — шаптала яна па дарозе. — Дзівавацца толькі можна... Хадземце ж, зараз даведаецца.

На твары яе было напісана, што ў яе былі надзвычай важныя навiны.

— Ідзі, Нэлі, ідзі, прыляж трошку, — сказала яна, калі мы ўвайшлі ў пакой, — ты ж стамiлася; гэта ж не жартачкі, колькі аббегала; а пасля ж хваробы дык цяжка; прыляж, галубка, прыляж. А мы з вамі выйдзем пакуль што адсюль, не будзем ёй перашкаджаць, хай засне. — І яна падміргнула мне, каб я выйшаў з ёю на кухню.

Але Нэлі не прылегла, яна села на канапу і закрыла твар абедзвюма рукамі.

Мы выйшлі, і Аляксандра Сямёнаўна спехам расказала мне ў чым справа. Потым я даведаўся яшчэ больш падрабязнасяў. Вось як гэта ўсё было.

Пайшоўшы ад мяне гадзiны за дзве да майго вяртання і пакiнуўшы мне запiску, Нэлі пабегла спачатку да старэнькага доктара. Адрас яго яна паспела выведаць яшчэ раней. Доктар расказваў мне, што ён так і абамлеў, калі ўбачыў у сябе Нэлі, і ўвесь час, пакуль яна была ў яго, «не верыў вачам сваім». «Я і цяпер не веру, — дадаў ён на заканчэнне свайго расповеду, — і ніколі гэтаму не паверу». Ды, аднак жа, Нэлі сапраўды была ў яго. Ён спакойна сядзеў у сваім кабiнеце, у крэсле, у шлафроку і з кавая, калі яна ўляцела і кiнулася яму на шыю, перш чым ён паспеў апамятацца. Яна плакала, абдымала і цалавала яго, цалавала яму рукі і пераканальна, хаця і бязладна, прасiла яго, каб ён узяў яе жыць да сябе; гаварыла, што не хоча і не можа больш жыць у мяне, таму і пайшла ад мяне; што ёй цяжка; што яна ўжо не будзе больш смяяцца з яго і гаварыць пра новыя сукенкі, будзе паводзiць сябе добра, будзе вучыцца, навучыцца «манiшкі яму мыць і прасаваць» (відаць, яна абдумала ўсю сваю прамову па дарозе, а можа, і раней) і што, нарэшце, будзе паслухмяная і хоць кожны дзень будзе прымаць якія заўгодна парашкі. А тое, што яна гаварыла тады, нібыта замуж хацела за яго выйсцi, дык жа яна гэта жартавала, што яна і не думае аб гэтым. Стары немец быў так ашаломлены, што сядзеў увесь час, раскрыўшы рот, падняўшы сваю руку, у якой трымаў цыгару, і забыўшыся пра цыгару, так што яна патухла.

— Мадэмуазель, — прамовiў ён нарэшце, трохi ачомаўшыся, — мадэмуазель, наколькі я вас зразумеў, вы просiце, каб я даў вам месца ў сябе. Але гэта — немагчыма! Вы бачыце, у мяне вельмі цесна, і я не маю значнага даходу... І, нарэш-

це, так адразу, не падумаўшы... Гэта жакліва! І, нарэшце, наколькі я разумею, вы ўцяклі са свайго дому. Гэта зусім нядобра і немагчыма... І, нарэшце, я вам дазволіў толькі трошку пагуляць, ясным днём, пад наглядом вашага дабрадзея, а вы кідаеце свайго дабрадзея і бяжыце да мяне, тады як вы павінны берагчы сябе і... і... прымаць лякарства. І, нарэшце... нарэшце, я нічога не разумею...

Нэлі не дала яму дагаварыць. Яна зноў пачала плакаць, зноў упрошваць яго, але нічога не дапамагло. Старэнькі ўсё больш і больш здзіўляўся, усё больш і больш не разумеў. Урэшце Нэлі кінула яго, выкрыкнуўшы: «Ах, Божа мой!» — і выбегла з пакоя. «Я быў хворы ўвесь гэты дзень, — дадаў доктар, заканчваючы свой расповед, — і на ноч прыняў дэкокт!»

А Нэлі кінулася да Маслабоевых. Яна мела і іх адрас, адшукала іх, хаця і не без цяжкасцяў. Маслабоеў быў дома. Аляксандра Сямёнаўна так і пляснула рукамі, калі пачула просьбу Нэлі ўзяць яе да іх. На яе ж роспыты: чаму ёй так захацелася, хіба ж ёй цяжка ў мяне? — Нэлі нічога не адказала і кінулася, плачучы, на крэсла. «Яна так рыдала, так рыдала, — расказвала мне Аляксандра Сямёнаўна, — што я думала, яна памрэ ад гэтага». Нэлі прасілася хаця б у пакаёўкі, хаця б у кухаркі, гаварыла, што будзе падлогу падмятаць і навучыцца бялізну мыць. (На гэтае мыццё бялізны яна спадзявалася найбольш і лічыла гэта самым прывабным аргументам для таго, каб яе ўзялі.) Аляксандра Сямёнаўна вырашыла было пакінуць яе ў сябе да высвятлення справы, а мне паведаміць. Але Піліп Піліпыч рашуча гэтаму запярэчыў і загадаў адразу ж адвезці ўцякачку да мяне. Дарогаю Аляксандра Сямёнаўна абдымала і цалавала яе, ад чаго Нэлі яшчэ больш пачынала плакаць. Пазіраючы на яе, расплакалася і Аляксандра Сямёнаўна. Так абедзве ўсю дарогу і плакалі.

— Дык чаму ж, чаму ж, Нэлі, ты не хочаш у яго жыць; што ён, крыўдзіць цябе, ці што? — пыталася, абліваючыся слязамі, Аляксандра Сямёнаўна.

— Не, не крыўдзіць.

— Ну дык чаму ж?

— Так, не хачу ў яго жыць... не магу... я такая ўсё злая з ім... а ён добры... а ў вас я не буду злая, я буду працаваць, — прамовіла яна, плачучы як у істэрыцы.

— Чаму ж ты з ім такая злая, Нэлі?

— Так...

— І толькі гэтае «так» я ад яе і выпытала, — падсумавала Аляксандра Сямёнаўна, выціраючы свае слёзы, — што гэта яна за гаротніца такая? Радзімец гэта, ці што? Як вы думаеце, Іван Пятровіч?

Мы ўвайшлі да Нэлі; яна ляжала, схаваўшы твар у падушку, і плакала. Я стаў перад ёю на калені, узяў яе рукі і пачаў цалаваць іх. Яна вырвала ў мяне рукі і заплакала яшчэ мацней. Я не ведаў, што і гаварыць. У гэтую хвіліну ўвайшоў стары Іхмянёў.

— А я да цябе па справе, Іван, добры дзень! — сказаў ён, аглядаючы нас усіх і са здзіўленнем бачачы мяне на каленях. Увесь апошні час стары хварэў. Ён быў бледны і худы, але, нібыта храбрыйся перад некім, стары пагардліва ставіўся да сваёй хваробы, не слухаў угаворванняў Ганны Андрэеўны, не ляжаў, а працягваў хадзіць па сваіх справах.

— Бывайце пакулы што, — сказала Аляксандра Сямёнаўна, пільна глянуўшы на старога. — Мне Піліп Піліпчыч загадаў як мага хутчэй вярнуцца. Справа ў нас ёсць. А вечарам, прыцемкам, прыеду да вас, гадзіны дзве пасяджу.

— Хто такая? — шапнуў мне стары, думаючы, відаць, пра другое. Я растлумачыў.

— Хм. А я вось па справе, Іван...

Я ведаў, па якой справе ён, і чакаў яго наведвання. Ён прыйшоў перагаварыць са мной і з Нэлі і папрасіць яе ў мяне. Ганна Андрэеўна нарэшце пагадзілася ўзяць у дом сіротку. Адбылося гэта ў выніку нашых тайных перамоў: я пераканаў Ганну Андрэеўну і сказаў ёй, што прысутнасць сіроткі, маці якой таксама была праклятая сваім бацькам, можа, паверне сэрца нашага старога на іншыя думкі. Я так ярка намалываў ёй свой план, што яна цяпер ужо сама пачала прыставаць да мужа, каб узяць сіротку. Стары з радасцю ўзяўся за справу: яму хацелася, па-першае, дагадзіць сваёй Ганне Андрэеўне, а па-другое, у яго былі свае асобныя меркаванні...

Я сказаў ужо, што Нэлі не любіла старога яшчэ з першага яго наведвання. Потым я заўважыў, што нават нейкая нянавісць з'яўлялася на яе твары, калі прамаўлялі пры ёй імя Іхмянёва. Стары пачаў справу адразу ж, без акалічнасцяў. Ён падышоў да Нэлі, якая ўсё яшчэ ляжала, схаваўшы свой твар у падушцы, і, узяўшы яе за руку, спытаўся: ці хоча яна перайсці да яго жыць замест дачкі?

— У мяне была дачка, я яе любіў больш, чым сябе самога, — сказаў стары, — але цяпер яе няма са мною. Яна памерла. Ці хочаш ты заняць яе месца ў маім доме і... у маім сэрцы?

І ў яго вачах, сухіх і счырванелых ад ліхаманкавага жару, з'явілася сляза.

— Не, не хачу, — сказала Нэлі, не падымаючы галаву.

— Чаму ж, дзіця маё? У цябе нікога няма. Иван не можа вечна трымаць цябе пры сабе, а ў мяне ты будзеш як у родным доме.

— Не хачу, таму што вы злы. Так, злы, злы, — дадала яна, падымаючы галаву і ўсаджваючыся на ложку насупраць старога. — Я сама злая, самая злая з усіх, але вы яшчэ больш злы, чым я!.. — Гаворачы гэта, Нэлі пабляднела, вочы яе загарэліся, — нават губы яе, якія біла дрыготка, пабляднелі і скрывіліся ад нейкага моцнага перажывання. Стары ў разгубленасці пазіраў на яе.

— Так, больш злы, чым я, таму што вы не хочаце прабацьць сваю дачку; вы хочаце забыцца пра яе зусім і бераце сабе іншае дзіця, а хіба можна забывацца пра сваё роднае дзіця? Хіба вы будзеце любіць мяне? Вы ж як толькі на мяне глянеце, дык і ўспомніце, што я вам чужая і што ў вас была свая дачка, якую вы самі забылі, таму што вы жорсткі чалавек. А я не хачу жыць у жорсткіх людзей, не хачу, не хачу!.. — Нэлі ўсхліпнула і мелькам зірнула на мяне. — Паслязаўтра Хрыстос уваскрос, усе цалуюцца і абдымаюцца, усе мірацца, усе віны даруюцца... Я ж ведаю... Толькі вы адзін, вы... у! жорсткі! Ідзіце прэч!

Яна залілася слязамі. Гэтую прамову яна, здаецца, даўно ўжо падрыхтавала і завучыла, на той выпадак, калі стары яшчэ раз будзе запрашаць яе да сябе. Стары быў моцна ўражаны і нават збялеў. Хваравітае адчуванне з'явілася на яго твары.

— І чаму, чаму, навошта пра мяне ўсе так клапаціцца? Я не хачу, не хачу! — выкрыкнула раптам Нэлі ў нейкай раз'юшанасці, — я міласціну пайду прасіць!

— Нэлі, што з табой? Нэлі, дарагая мая! — міжвольна выкрыкнуў я, але воклічам сваім толькі падліў масла ў агонь.

— Так, лепш буду міласціну па вуліцах прасіць, а тут не застануся, — крычала яна, плачучы. — І маці мая міласціну прасіла, а калі памірала, сама сказала мне: будзь бедная і

лепш міласціну прасі, чым... Міласціну не сорамна прасіць: я не ў аднаго чалавека прашу, я ва ўсіх прашу, а ўсе не адзін чалавек; у аднаго сорамна, а ва ўсіх не сорамна; так мне адна жабрачка гаварыла; я ж маленькая, мне няма дзе ўзяць. Я ва ўсіх і прашу. А тут я не хачу, не хачу, не хачу, я злая; я самая злосная з усіх; вось якая я злая!

І Нэлі раптам зусім нечакана схапіла са століка кубачак і кінула яго на падлогу.

— Вось цяпер і разбілася, — дадала яна, з нейкім урачыстым выклікам гледзячы на мяне. — Кубачкаў жа ўсяго два, — дадала яна, — я і другі разаб'ю... Тады з чаго чай будзеце піць?

Яна была як шалёная і як быццам бы сама атрымлівала асалоду ад гэтай раз'юшанасці, як быццам бы сама ўсведамляла, што гэта і сорамна і нядобра, і ў той жа час як быццам бы падбівала сябе на далейшыя выхадкі.

— Яна хворая ў цябе Ваня, вось што, — сказаў стары, — або... я ўжо не разумею, што гэта за дзіця. Бывай!

Ён узяў сваю фуражку і паціснуў мне руку. Ён быў у роспачы; Нэлі страшэнна абразіла яго; усё закіпела ўва мне:

— І не пашкадавала ты яго, Нэлі! — выкрыкнуў я, калі мы засталіся адны, — і не сорамна, не сорамна табе! Не, ты не добрая, ты і сапраўды злая! — і як быў без капелюша, так і пабег следам за старым. Мне хацелася праводзіць яго да брамы і хоць два словы сказаць яму, каб суцешыць. Збягаючы па лесвіцы, я нібы яшчэ бачыў перад сабою Нэлін твар, які страшэнна збляў ад маіх папрокаў.

Я хутка дагнаў майго старога.

— Беднае дзяўчо абражана, і ў яе сваё гора, павер мне, Іван; а я ёй пра сваё пачаў распісваць, — сказаў ён, горка ўсміхнуўшыся. — Я развярэдзіў яе рану. Кажуць, сыты галоднага не разумее; а я, Ваня, дадам, што і галодны галоднага не заўсёды зразумею. Ну, бывай!

Я быў загаварыў аб нечым пабочным, але стары толькі рукою махнуў.

— Хопіць жа мяне суцяшаць; лепш глядзі, каб твая не ўцякла ад цябе; яна так і глядзіць, — дадаў ён з нейкай зласлівасцю і хутка пайшоў ад мяне, памахваючы і пастукваючы сваёй палкаю па ходніку.

Ён і не думаў, што будзе прарокам.

Што са мною зрабілася, калі, вярнуўшыся дадому, я, гэта было жажліва, зноў не знайшоў дома Нэлі! Я кінуўся ў сенцы, шукаў яе на лесвіцы, клікаў, стукаўся да суседзяў і пытаўся пра яе; я не мог і не хацеў паверыць, што яна зноў уцякла. І як яна магла ўцячы? Брама ў доме адна; яна павінна была прайсці міма нас, калі я размаўляў са старым. Але хутка, на вялікі жаль, я скеміў, што яна магла раней схавацца дзе-небудзь на лесвіцы і счакаць, пакуль я прайду назад дадому, а потым уцякаць, так што я ніяк не мог яе сустрэць. Ва ўсякім выпадку, яна не магла далёка адысці.

Страшэнна ўсхваляваны, я зноў выбег на пошукі, пакінуўшы, на ўсякі выпадак, кватэру адамкнёнай.

Найперш я накіраваўся да Маслабоевых. Маслабоевых не было дома, ні яго, ні Аляксандры Сямёнаўны. Пакінуўшы ў іх запіску, у якой я паведамляў ім пра новую бяду, і просячы, калі да іх прыйдзе Нэлі, неадкладна паведаміць мне, я пайшоў да доктара; таго таксама не было дома, служанка сказала мне, што, апроч учарашняга наведвання, другога не было. Што было рабіць? Я накіраваўся да Бубнавай і даведаўся ад знаёмай трунаркі, што гаспадыня ад учарашняга дня сядзіць за штосьці ў паліцы, а Нэлі там з *тае пары* і не бачылі. Стомлены, змучаны, я зноў пабег да Маслабоевых; той самы адказ: нікога не было, ды і самі яны яшчэ не вярталіся. Запіска мая ляжала на сталі. Што было мне рабіць?

Смяротна засмучаны, вяртаўся я да сябе дадому позна вечарам. Мне трэба было гэтым вечарам быць у Наташы, яна сама клікала мяне яшчэ раніцай. Але я нават і не еў нічога ў гэты дзень; думкі пра Нэлі парушалі спакой маёй душы. «Што ж гэта такое? — думаў я. — Няўжо ж гэта такі мудрагелісты вынік хваробы? А ці не вар’ятка яна або страціла розум? Але, Божа мой, дзе яна цяпер, дзе я знайду яе!»

Як толькі я гэта выгукнуў, дык тут жа ўбачыў Нэлі, за некалькі крокаў ад мяне, на В-м мосце. Яна стаяла каля ліхтара і мяне не бачыла. Я хацеў пабегчы да яе, але спыніўся. «Што ж гэта яна тут робіць?» — падумаў я ў разгубленасці і, упэўнены, што цяпер ужо не згублю яе, вырашыў чакаць і назіраць за ёю. Прайшло хвілін дзесяць, яна ўсё стаяла, паглядваючы на прахожых. Нарэшце прайшоў адзін старэнькі, добра апрануты, і Нэлі падышла да яго: той, не спыняючыся, выняў штосьці з кішэнкі і падаў ёй. Яна яму пакланілася. Не магу перадаць, што я адчуў у гэтае імгненне. Пакутліва сіснула-

ся маё сэрца; як быццам бы штосьці дарагое, што я любіў, песціў і мілаваў, было зганьбавана і аплявана перада мной у гэту хвіліну, але разам з тым і слёзы пацяклі з вачэй маіх.

Так, слёзы па беднай Нэлі, хаця я, у той жа час, адчуваў страшэннае абурэнне: яна не ад галечы прасіла; яна была не кінутая, не пакінутая кім-небудзь на волю лёсу; уцякла не ад жорсткіх прыгнятальнікаў, а ад сяброў сваіх, якія яе любілі і песцілі. Яна як быццам бы хацела некага здзівіць або напалохаць сваімі подзвігамі; быццам яна хвалілася перад некім? Але штосьці тайнае выпявала ў яе душы... Так, стары меў рацыю; яна зняважана, рана яе не магла загаіцца, і яна нібы знарок старалася развярэджаць сваю рану гэтай таямнічасцю, гэтым недаверам да ўсіх нас; яна быццам бы атрымлівала асалоду ад свайго болю, ад *эгаізму пакуты*, калі можна так сказаць. Гэтае развярэджанне болю і гэтая асалода ад яго былі мне зразумелыя: гэта асалода многіх пакрыўджаных і зняважаных, якія прыгнечаны лёсам і ўсведамляюць яго несправядлівасць. Але ж на якую несправядлівасць нашу магла паскардзіцца Нэлі? Яна як быццам бы хацела нас здзівіць і напалохаць сваімі капрызамі і дзікімі выхадкамі, быццам яна сапраўды перад намі хвалілася... Але не! Яна цяпер адна, ніхто з нас не бачыць, што яна прасіла міласціну. Няўжо ж яна сама па сабе знаходзіла ў гэтым асалоду? Навошта ёй міласціна, навошта ёй грошы?

Атрымаўшы міласціну, яна сышла з моста і падышла да ярка асветленых вокнаў адной крамы. Тут яна пачала лічыць сваю здабычу; я стаяў за дзесяць крокаў. Грошай у яе руцэ ўжо было дастаткова; відаць, што яна ад самай раніцы прасіла. Заціснуўшы іх у руцэ, яна перайшла цераз вуліцу і ўвайшла ў краму дробнага тавару. Я адразу ж падышоў да дзвярэй крамы, што былі расчыненыя насцеж, і глядзеў: што яна там будзе рабіць?

Я ўбачыў, што яна паклала на прылавак грошы і ёй падалі кубак, просты чайны кубак, вельмі падобны на той, які яна ўчора разбіла, каб паказаць мне і Іхмянёву, якая яна злая. Кубак гэты каштаваў, можа, капеек пятнаццаць, можа, нават і меней. Купец загарнуў яго ў паперу, завязаў і аддаў Нэлі, якая паспешліва, з задаволеным выглядам, выйшла з крамкі.

— Нэлі, — крыкнуў я, калі яна параўнялася са мной, — Нэлі!

Яна ўздрыгнула, зірнула на мяне, кубак выслізнуў з яе рук, упаў на прыступкі і разбіўся. Нэлі збялела; але, глянуўшы на мяне і пераканаўшыся, што я ўсё бачыў і ведаю, раптам пачырванела; гэтая чырвань засведчыла нясцерпны, пакутлівы сорам. Я ўзяў яе за руку і павёў дадому; ісці было недалёка. Мы не казалі па дарозе ні слова. Прышоўшы дадому, я сеў; Нэлі стаяла перада мною, задуменная і разгубленая, паранейшаму бледная, апусціўшы вочы. Яна не магла глядзець на мяне.

— Нэлі, ты прасіла міласціну?

— Так! — прашаптала яна і яшчэ больш панурылася.

— Ты хацела назбіраць грошай, каб купіць разбіты надочы кубак?

— Так...

— Але хіба я папікаў цябе, хіба я сварыўся на цябе за гэты кубак? Няўжо ж ты не бачыш, Нэлі, колькі злога, самазадаволена злога ў тваім учынку? Ці добра гэта? Няўжо табе не сорамна? Няўжо...

— Сорамна... — прашаптала яна ледзь чутным голасам, і слязінка пакацілася па яе шчацэ.

— Сорамна... — паўтарыў я за ёю. — Нэлі, мілая, калі я вінаваты перад табой, даруй мне і памірымся.

Яна зірнула на мяне, слёзы пырснулі з яе вачэй, і яна кінулася мне на грудзі.

У гэтую хвіліну ўляцела Аляксандра Сямёнаўна.

— Што? Яна дома? Зноў? Ах, Нэлі, Нэлі, што гэта з табой робіцца? Ну але ж добра, што хаця б дома... дзе вы знайшлі яе, Іван Пятровіч?

Я міргнуў Аляксандры Сямёнаўне, каб яна не распытвала, і яна зразумела мяне. Я пяшчотна развітаўся з Нэлі, якая ўсё яшчэ горка плакала, і ўпрасіў найдабрэйшую Аляксандру Сямёнаўну пасядзець з ёю да майго вяртання, а сам пабег да Наташы. Я спазніўся, таму вельмі спяшаўся.

У гэты вечар вырашаўся наш лёс: нам было шмат аб чым гаварыць з Наташаю, але я ўсё-такі ўстаў і слоўка пра Нэлі і расказаў усё, што здарылася, з усімі падрабязнасцямі. Расповед мой вельмі зацікавіў і нават уразіў Наташу.

— Ведаеш што, Ваня, — сказала яна, падумаўшы, — мне здаецца, што яна цябе кахае.

— Што... як гэта? — спытаўся я, страшэнна здзіўлены.

— Так, гэта пачатак кахання, жаночага кахання...

— Што ты, Наташа, кінь! Яна ж дзіця!

— Якому хутка чатырнаццаць гадоў. Гэтая бязлітаснасць ад таго, што ты не разумееш яе кахання, ды і яна, можа, сама не разумее сябе; бязлітаснасць, у якой шмат дзіцячага, але сур'ёзная, пакутлівая. Галоўнае — яна раўнуе цябе да мяне. Ты так мяне кахаеш, што, мабыць, і дома толькі пра мяне адну турбуешся, гаворыш і думаеш, а таму на яе звяртаеш мала ўвагі. Яна заўважыла гэта, і яе гэта ўкалола. Яна, можа, хоча гаварыць з табою, адчувае патрэбу раскрыць перад табою сваё сэрца, не ўмее, саромеецца, сама не разумее сябе, чакіае выпадку, а ты, замест таго каб паскорыць гэты выпадак, аддаляешся ад яе, уцякаеш ад яе да мяне і нават, калі яна была хвора, на цэлы дзень пакідаў яе адну. Пра гэта яна і плача: ёй цябе не хапае, а найбольш ёй баліць, што ты гэтага не заўважаеш. Ты вось і цяпер, у такую хвіліну, пакінуў яе адну з-за мяне. Ды яна ад гэтага заўтра будзе хвора. І як ты мог пакінуць яе? Ідзі да яе хутчэй...

— Я і не пакінуў бы яе, але...

— Ну так, я сама прасіла цябе прыйсці. А цяпер ідзі.

— Пайду, але толькі я, вядома, усяму гэтаму не веру.

— Таму што ўсё гэта на іншых не падобнае. Успомні яе гісторыю, абдумай усё і паверыш. Яна расла не так, як мы з табой...

Вярнуўся я ўсё-такі позна. Аляксандра Сямёнаўна расказала мне, што Нэлі зноў, як тым вечарам, вельмі шмат плакала «і так і заснула ў слязах», як тады. «А цяпер ужо я пайду, Іван Пятровіч, так і Піліп Піліпыч загадаў. Ён мяне чакае, бедны».

Я падзякаваў ёй і сеў каля Нэлі. Мне самому было цяжка, што я пакінуў яе ў такую хвіліну. Доўга, да глыбокай ночы сядзеў я над ёю, задумаўшыся... Пагібельны гэта быў час.

Але трэба расказаць, што здарылася за гэтыя два тыдні...

Раздзел V

Пасля памятнага для мяне вечара, які я правёў з князем у рэстаране Б., я некалькі дзён запар страшэнна баяўся за Наташу. «Чым пагражаў ёй гэты пракляты князь і чым менавіта хацеў адпомсціць ёй?» — штохвілінна пытаўся я сам сябе і не ведаў ужо, што і думаць. Урэшце я прыйшоў да высновы, што пагрозы яго былі зусім не глупства, не фанфаронства і што, пакуль яна жыве з Алёшам, князь сапраўды мог нара-

біць ёй шмат непрыемнасцяў. Ён дробязны, помслівы, злы і асцярожны, думаў я. Цяжка, каб ён мог забыць абразу і не пакарыстацца якім-небудзь выпадкам, каб адпомсціць. Аднак жа ён звярнуў маю ўвагу на адзін момант ва ўсёй гэтай справе і выказаўся наконт гэтага моманту даволі ясна: ён настойліва патрабаваў разрыву Алёшы з Наташаю і чакаў ад мяне, каб я падрыхтаваў яе да хуткага расстання і так падрыхтаваў, каб не было «сцэн, пастараляў і шылераўшчыны». Зразумела, ён найбольш клапаціўся аб тым, каб Алёша застаўся ім задаволены і працягваў лічыць яго пшчотным бацькам; а гэта яму было вельмі патрэбна для больш зручнага авалодання ў будучым Кацінымі грашыма. Выходзіць, мне належала падрыхтаваць Наташу да блзкага ўжо расстання. Але ў Наташы я заўважыў рэзкую перамену: ранейшай яе шчырасці са мною і паміну не было; мала таго, яна як быццам бы зрабілася недаверлівай са мною. Суцяшэнні мае толькі мучылі яе; мае роспыты ўсё больш і больш назалілі ёй, нават злавалі яе. Сяджу, бывала, у яе, гляджу на яе! Яна ходзіць, скрыжаваўшы рукі, па пакоі з кутка ў куток, змрочная, бледная, нібыта ў забыцці, забыўшыся нават, што і я тут, каля яе. Калі ж ёй здарылася зірнуць на мяне (а яна нават і позіркаў маіх пазбягала), то нецярылівая прыкрасць раптам з'ўлялася на яе твары і яна хутка адварочвалася. Я разумеў, што яна сама, магчыма, абдумвала які-небудзь свой уласны план аб блзкім разрыве, які мае адбыцца, і ці магла яна яго без болю, без горычы абдумаць? А я быў перакананы, што яна ўжо надумалася на разрыў. Але ўсё-такі мяне мучыў і палохаў яе змрочны адчай. Да таго ж гаварыць з ёю, суцяшаць яе я часамі і не адважваўся, а таму са страхам чакаў, як гэта ўсё вырашыцца.

Што да яе строгага і непрыступнага выгляду са мною, дык гэта мяне хаця і турбавала, хаця і мучыла, але я быў упэўнены ў сэрцы маёй Наташы: я бачыў, што ёй вельмі цяжка і што яна была задужа засмучаная. Усякае чужое ўмяшанне выклікала ў яе толькі крыўду, злосць. У такім выпадку асабліва ўмяшанне блзкіх сяброў, якія ведаюць нашы тайны, робіцца для нас найбольш прыкрым. Але я таксама ведаў зусім дакладна, што ў апошнюю хвіліну Наташа прыйдзе да мяне зноў і ў маім сэрцы будзе шукаць сабе палёгкі.

Пра маю размову з князем я, вядома, ёй не сказаў: расповед мой толькі б усхваляваў і расстроіў яе яшчэ больш. Я сказаў

ёй толькі так, мімаходзь, што быў з князем у графіні і пераканаўся, што ён жаклівы падлюга. Але яна і не распытвала пра яго, чаму я быў вельмі рады; затое ўважліва выслухала ўсё, што я расказаў ёй пра маю сустрэчу з Кацяй. Выслухаўшы, яна таксама нічога не сказала і пра яе, але чырвань з'явілася на яе бледным твары, і амаль што ўвесь гэты дзень яна была страшэнна ўсхваляваная. Я не ўтаіў нічога пра Кацю і шчыра прызнаўся, што нават і на мяне Каця зрабіла цудоўнае ўражанне. Ды і навошта было ўтойваць? Наташа здагадалася б, што я ўтойваю, і толькі раззлавалася б на мяне за гэта. А таму я знарок расказваў як мага больш падрабязна, імкнучыся апырэдзіць усе яе пытанні, тым больш што ёй самой, у яе становішчы, цяжка было б мяне распытваць: ці лёгка на самай справе, пад выглядам раўнадушнасці, выпытваць аб дасканаласцях сваёй саперніцы?

Я думаў, што яна яшчэ не ведае, што Алёша, вядома ж, па распараджэнні князя, павінен быў суправаджаць графіню і Кацю ў вёску, і таму не ведаў, як сказаць ёй гэта, каб, наколькі магчыма, удар быў мякчэйшы. Але якое ж было маё здзіўленне, калі Наташа з першых жа слоў спыніла мяне і сказала, што не трэба яе *суцяшаць*, што яна ўжо пяць дзён як ведае пра гэта.

— Божа мой! — выгукнуў я, — ды хто ж табе сказаў?

— Алёша.

— Як? Ён ужо сказаў?

— Так, і я ўсё вырашыла, Ваня, — дадала яна з такім выглядам, які выразна і неяк трывожна папярэджваў мяне, каб я і не працягваў гэтай размовы.

Алёша даволі часта бываў у Наташы, але ўсё на хвілінку; адзін раз толькі пасядзеў у яе некалькі гадзін запар; але гэта было без мяне. Уваходзіў ён звычайна журботны, пазіраў на яе нясмела і пяшчотна; але Наташа так пяшчотна, так ласкава сустракала яго, што ён адразу ж на ўсё забываўся і развеселяўся. Да мяне ён таксама пачаў хадзіць вельмі часта, амаль кожны дзень. Праўда, ён вельмі мучыўся, але не мог і хвіліны прабыць адзін са сваёй тугою, таму штохвілінна прыбгаў да мяне па суцяшэнне.

Што мог я сказаць яму? Ён папракаў мяне за халоднасць, за раўнадушнасць, нават за злосць на яго; маркоціўся, плакаў, ішоў да Каці і ўжо там суцяшаўся.

У той дзень, калі Наташа абвясціла мне, што ведае пра ад'езд (гэта было з тыздзень пасля маёй размовы з князем), ён убег да мяне ў адчаі, абняў мяне, прыпаў да маіх грудзей і зарыдаў як дзіця. Я маўчаў і чакаў, што ён скажа.

— Я нізкі, я подлы чалавек, Ваня, — пачаў ён, — выратуй мяне ад мяне самога. Я не таму плачу, што я нізкі і подлы, а таму, што з-за мяне Наташа будзе няшчасная. Я ж пакідаю яе на няшчасце... Ваня, дружа мой, скажы мне, вырашы за мяне, каго я больш кахаю з іх: Кацю ці Наташу?

— Гэтага я не магу вырашыць, Алёша, — адказаў я, — ты лепш ведаеш, чым я...

— Не, Ваня, не тое; я ж не такі дурны, каб задаваць такія пытанні; але ў тым жа і справа, што я тут сам нічога не ведаю. Я пытаюся ў сябе і не магу адказаць. А ты глядзіш збоку і, можа, больш за мяне ведаеш... Ну, хача і не ведаеш, дык скажы, як табе здаецца?

— Мне, здаецца, што Кацю ты кахаш больш.

— Табе так здаецца! Не, не, зусім не! Ты зусім не адгадаў. Я бязмежна люблю Наташу. Я нізавошта, ніколі не магу яе пакінуць; я гэта і Каці сказаў, і Каця цалкам са мною згодна. Што ж ты маўчыш? Вось, я бачыў, ты зараз усміхнуўся. Эх, Ваня, ты ніколі не суцяшаў мяне, калі мне было страшэнна цяжка, як цяпер... Бывай!

Ён выбег з пакоя, зрабіўшы надзвычайнае ўражанне на здзіўленую Нэлі, якая моўчкі выслухала нашу размову. Яна тады яшчэ была хворая, ляжала на ложку і прымала лекі. Алёша ніколі не загаворваў з ёю і падчас сваіх наведванняў амаль не звяртаў на яе ніякай увагі.

Праз дзве гадзіны ён зноў з'явіўся, і я здзівіўся яго радаснаму твару. Ён зноў кінуўся да мяне на шыю і абняў мяне.

— Справа скончана! — закрычаў ён, — усе непаразуменні вырашаны. Ад вас я прама пайшоў да Наташы: я быў расстроены, я не мог быць без яе. Увайшоўшы, я ўпаў перад ёю на калені і цалаваў яе ногі: мне трэба было, мне хацелася гэтага; без гэтага я памёр бы ад тугі. Яна моўчкі абняла мяне і плакала. Тут я прама ёй сказаў, што Кацю кахаю больш, чым яе...

— Што ж яна?

— Яна нічога не адказала, а толькі лашчыла і суцяшала мяне, — мяне, які ёй гэта сказаў! Яна ўмее суцяшаць, Іван Пятровіч! О, я выплакаў перад ёю ўсё гора, усё ёй выказаў. Я шчыра сказаў, што кахаю вельмі Кацю, але што як бы я

яе ні кахаў і каго б я ні кахаў, я ўсё-такі без яе, без Наташы, абысціся не магу і памру. Так, Ваня, дня не пражыву без яе, я гэта адчуваю, так! і таму мы вырашылі неадкладна з ёю павянчацца; а паколькі да ад'езду гэта зрабіць нельга, таму што зараз Вялікі пост і вянчаць не будуць, то ўжо па прыездзе маім, а гэта будзе пад першага чэрвеня. Бацька дазволіць, тут без сумніву. Што ж да Каці, дык што ж такога! Я ж не магу жыць без Наташы... Павянчаемся і таксама паедзем з ёю туды, дзе Каця...

Бедная Наташа! Як жа ёй было суцяшаць гэтага хлопчыка, сядзець над ім, слухаць яго прызнанні і выдумляць яму, наіўнаму эгаісту, для яго спакою, казку пра хуткі шлюб. Алёша сапраўды на некалькі дзён супакоіўся. Ён і да Наташы бегаў, уласна, толькі таму, што слабое сэрца яго не магло сам-насам перанесці маркоту. Але зноў жа, калі час наблізіўся да разлукі, ён, як і раней, страшэнна ўстрыжываўся, часта пачаў плакаць і зноў прыбегваў да мяне і выплакваў сваё гора. Апошнім часам ён так прывязаўся да Наташы, што не мог яе пакінуць і на дзень, не тое што на паўтара месяца. Ён, аднак жа, абсалютна быў перакананы да апошняй хвіліны, што пакідае яе толькі на паўтара месяца і што па вяртанні яго будзе іх вяселле. Што да Наташы, то яна, у сваю чаргу, цалкам разумела, што ўвесь лёс яе мяняецца, што Алёша ўжо ніколі цяпер да яе не вернецца і што так тое і павінна быць.

Дзень іхняе разлукі настаў. Наташа была хворая — бледная, з запаленым позіркам, з засмяглымі губамі, зрэдчас размаўляла сама з сабою, зрэдчас хутка і пранізліва паглядвала на мяне, не плакала, не адказвала на мае пытанні і ўздрыгвала, як лісток на дрэве, калі чуўся звонкі голас Алёшы, як ўвайшоў у пакой. Яна чырванела, як зарыва, і спяшалася да яго; сутаргава абдымала яго, смяялася... Алёша ўглядваўся ў яе, часамі ўстрыжывана распытваў, ці здаровая яна, суцяшаў, што ад'язджае ненадоўга, што потым іх вяселле. Наташа прыкладала страшэнныя намаганні, перасільвала сябе і душыла свае слёзы. Яна не плакала перад ім.

Аднаго разу ён загаварыў, што трэба пакінуць ёй грошай на ўвесь час яго ад'езду і каб яна не турбавалася, таму што бацька абяцаў яму даць шмат на дарогу. Наташа спахмурнела. Калі ж мы засталіся ўдваіх, я сказаў, што ў мяне ёсць для яе *сто пяцьдзсят рублёў*, на ўсякі выпадак. Яна не распытвала, адкуль гэтыя грошы. Гэта было за два дні да ад'езду Алёшы і

напярэдадні першага і апошняга спаткання Наташы з Кацяй. Каця прыслала з Алёшам запіску, у якой прасіла Наташу дазволіць наведаць сябе заўтра; да таго ж пісала і да мяне: яна і мяне прасіла прысутнічаць на іх спатканні.

Я вырашыў абавязкова быць у дванаццаць гадзін (прызначаны Кацяй час) у Наташы, нягледзячы ні на якія затрымкі; а клопатаў і затрымак было шмат. Не кажучы ўжо пра Нэлі, апошнім часам у мяне шмат клопату было ў Іхмянёвых.

Гэтыя клопаты пачаліся яшчэ тыдзень назад. Неяк раніцай Ганна Андрэеўна прыслала па мяне, з просьбай кінуць усё і неадкладна паспяшацца да яе па вельмі важнай справе, якая не церпіць адкладу. Прыйшоўшы да яе, я застаў яе адну: яна хадзіла па пакоі страшэнна ўзрушаная ад хвалявання і спалоху, з заміраннем чакаючы вяртання Мікалая Сяргеевіча. Як звычайна, я доўга не мог дабіцца ад яе, у чым справа і чаго яна так спалохалася, а між тым, відаць, кожная хвіліна была дарагая. Нарэшце, пасля гарачых і непатрэбных для справы папрокаў: «чаму я не прыходжу і пакідаю іх, як сірот, адных з горам», так што ўжо «бог ведае, што без мяне адбываецца», — яна сказала мне, што Мікалай Сяргеевіч апошнія тры дні быў такі ўсхваляваны, «што і апісаць немагчыма».

— Проста на сябе не падобны, — сказала яна, — як у ліхаманцы, па начах, тайком ад мяне, на каленях перад абразамі моліцца, у сне трызніць, а на яве — як звар'яцелы: пачалі ўчора есці капусту, а ён лыжку на сталe знайсці не можа; спытаешся яго пра адно, а ён адказвае пра іншае. З дому пачаў штохвілінна сыходзіць: «усё па справах, кажа, пайду, адваката трэба ўбачыць», нарэшце, сёння раніцай замкнуўся ў сваім кабінце: «мне, кажа, важную паперку па судовай справе трэба пісаць». Ну якую, сама сабе думаю, табе паперу пісаць, калі лыжку каля прыбора не мог знайсці? Аднак жа ў замочную шчыліну я падгледзела: сядзіць, піша, а сам так і заліваецца-плача. Якую ж такую, думаю, дзелавую паперу так пішуць? А можа, яму ўжо так нашу Іхмянёўку шкада; выходзіць, зусім ужо прапала наша Іхмянёўка! Вось думаю я гэта, а ён раптам ускочыў з-за стала ды як ударыць пяром па сталe, расчырванеўся, вочы блішчаць, схпіўся за фуражку і выходзіць да мяне. «Я, кажа, Ганна Андрэеўна, хутка вярнуся». Пайшоў ён, а я адразу ж да яго століка пісьмовага; паперу у яго па нашай цяжбе там процьма такая ляжыць, што ён ужо мне і чапаць іх не дазваляе. Колькі разоў, бывала, прашу: «Дай

ты мне хоць раз паперы падняць, я пыл бы са століка сцерла». Куды, закрычыць, замахае рукамі: нецярплывы ён такі зробіўся тут, у Пецярбургу, крыкун. Дык вось я да століка падышла і шукаю: якая гэта папера, што ён толькі што пісаў? Таму што дакладна ведаю, што ён яе з сабою не ўзяў, а калі ўстаў з-за стала, то пад іншыя паперы сунуў. Дык вось, бацюхна, Іван Пятровіч, што я знайшла, глянь-ка.

І яна падала мне аркуш паштовай паперы, напалавіну спісаны, але з такімі папраўкамі, што ў некаторых месцах разабрацца немагчыма.

Бедны стары! З першых радкоў можна было здагадацца, што і каму ён пісаў. Гэта было пісьмо да Наташы, да любай яго Наташы. Ён пачынаў гарача і пяшчотна: ён звяртаўся да яе з прабачэннем і клікаў яе да сябе. Цяжка было разабраць усё пісьмо, напісанае няскладна і парывіста, са шматлікімі праўкамі. Відаць толькі было, што гарачае пачуццё, якое прымусіла яго схапіць пяро і напісаць першыя, шчырыя радкі, хутка, пасля гэтых першых радкоў, перарадзілася ў іншае: стары пачаў дакараць дачку, яркімі фарбамі апісваў ёй яе злачынства, з гневам напамінаў ёй аб яе ўпартасці, папракаў у бессардэчнасці, у тым, што яна ні разу, можа, і не падумала, што зрабіла з бацькам і маці. За яе гордасць ён пагражаў ёй караю і пракляццем і заканчваў патрабаваннем, каб яна неадкладна і пакорліва вярнулася дадому, і тады, толькі тады, магчыма, пасля пакорлівага і прыстойнага новага жыцця «ў нетрах сям'і», мы зможам дараваць табе, пісаў ён. Відаць было, што першапачатковае, велікадушнае пачуццё сваё ён, пасля некалькіх радкоў, палічыў за слабасць, пачаў саромецца яго і, урэшце, адчуў пакуты зняважанага гонару, заканчваў гнеўна і пагрозамі.

Старэнькая стаяла перада мною, склаўшы рукі і перападохна чаканючы, што я скажу, калі прачытаю пісьмо.

Я сказаў ёй усё прама, як мне здавалася. Менавіта: што стары не можа болей жыць без Наташы, што ўпэўнена можна гаварыць аб хуткім іх прымірэнні; хаця, аднак жа, усё залежыць ад абставін. Я растлумачыў пры гэтым маю здагадку, што, па-першае, мабыць, дрэнны вынік працэсу дужа расхваляваў і ўразіў яго, не кажучы ўжо пра тое, наколькі было ўколата яго самалюбства перамогай над ім князя і які гнеў выклікала ў ім такое вырашэнне справы. У такія хвіліны душа не можа не шукаць сабе спачування, і ён яшчэ з боль-

шым болем успомніў пра тую, якую заўсёды любіў больш за ўсё на свеце. Урэшце, можа быць і так: ён, напэўна, чуў (таму што ён сочыць і ўсё ведае пра Наташу), што Алёша хутка пакідае яе. Ён мог зразумець, як ёй было цяпер, і па сабе адчуў, як неабходна было ёй суцяшэнне. Але ўсё-такі ён не мог пераадолець сябе, лічачы сябе зняважаным і прыніжаным дачкою. Яму, відаць, прыходзіла ў галаву, што ўсё ж такі не яна ідзе да яго першая; што, магчыма, яна нават і не думае пра іх і патрэбы не мае ў прымірэнні. Так ён павінен быў думаць, падсумаваў я сваё меркаванне, і вось чаму не закончыў пісьмо, і, можа, праз усё гэта будуць яшчэ новыя абразы, якія паўздзейнічаюць яшчэ мацней, чым першыя, і, хто ведае, прымірэнне, можа, яшчэ надоўга адкладзецца...

Старая плакала, слухаючы мяне. Нарэшце, калі я сказаў, што мне зараз жа неабходна да Наташы і што я спазніўся да яе, яна схамянулася і абвясціла, што забылася пра *галоўнае*. Вымаючы пісьмо з-пад папер, яна ненарокам перакуліла на яго чарнільніцу. Сапраўды, цэлы ражок быў заліты чарнілам, і старая страшэнна баялася, што стары па гэтай пляме даведаецца, што без яго ператрэслі паперы і што Ганна Андрэеўна прачытала пісьмо да Наташы. Яе страх быў апраўданы: ужо з-за аднаго таго, што мы ведаем яго тайну, ён ад сораму і крыўды мог падоўжыць сваю злосць і ганарыста ўпарціцца з прабацэннем.

Але, абдумаўшы справу, я ўгаварыў старэнькую не хвалявацца. Ён устаў з-за стала такі ўхваляваны, што мог і не запомніць усе дробязі, і цяпер, мажліва, падумае, што сам запэкаў пісьмо і забыўся пра гэта. Суцешыўшы такім чынам Ганну Андрэеўну, мы асцярожна паклалі пісьмо на ранейшае месца, а я вырашыў, адыходзячы, сур'ёзна перагаварыць з ёю пра Нэлі. Мне падумалася, што бедная кінутая сіротка, у якой маці таксама была праклятая сваім бацькам, магла б журботным, трагічным расповедам аб мінулым сваім жыцці і аб смерці сваёй маці крануць старога і выклікаць у яго велікадушныя пачуцці. Усё гатова, усё саспела ў яго сэрцы; туга па дачцэ стала ўжо перасільваць яго гордасць і абражанае самалюбства. Не хапала толькі штуршка, апошняга зручнага выпадку, і гэты зручны выпадак магла б замяніць Нэлі. Старая слухала мяне надзвычай уважліва: твар яе ажывіўся надзей і захапленнем. Яна адразу ж пачала мяне папракаць: чаму я раней ёй гэтага не сказаў? нецярпліва пачала мяне распытваць

пра Нэлі і закончыла ўрачыстым абяцаннем, што сама цяпер будзе прасіць старога, каб узяў у дом сіротку. Яна пачала ўжо шчыра любіць Нэлі, шкадавала аб тым, што яна хвора, распытвала пра яе, прымусіла мяне ўзяць для Нэлі слоік варэння, па якое сама пабегла ў камору; прынесла мне пяць рублёў, думаючы, што ў мяне няма грошай на доктара, і, калі я не ўзяў іх, ледзь супакоілася і суцешылася тым, што ў Нэлі ёсць патрэба ў сукенках і бялізне і што, выходзіць, можна яшчэ быць для яе карыснаю, усвядоміўшы гэта, адразу ж перавярнула свой куфар і пачала раскладваць усе свае сукенкі, выбіраючы з іх тыя, якія можна было падараваць «сіротцы».

А я пайшоў да Наташы. Падымаючыся на апошнюю лесвіцу, якая, як я ўжо сказаў раней, ішла вінтом, я заўважыў каля яе дзвярэй чалавека, які ўжо хацеў пастукацца, але, пачуўшы мае крокі, прыпыніўся. Нарэшце, мабыць пасля некаторых ваганняў, раптам кінуў свой намер і пайшоў уніз. Я сутыкнуўся з ім на апошняй забежнай прыступцы, і якое ж было маё здзіўленне, калі я пазнаў Іхмянёва. На лесвіцы і днём было вельмі цёмна. Ён прыхіліўся да сцяны, каб даць мне прайсці, і памятаю дзіўны бляск яго вачэй, якія вельмі пільна мяне разглядалі. Мне падалося, што ён страшэнна пачырванеў; ва ўсякім выпадку, ён страшэнна збянтэжыўся і нават разгубіўся.

— Эх, Ваня, ды гэта ты! — прамовіў ён няроўным голасам, — а я да аднаго чалавека... да пісара... усё па справе... нядаўна пераехаў... некуды сюды... ды не тут, здаецца, жыве. Я памыліўся. Бывай.

І ён хутка кінуўся ўніз па лесвіцы.

Я вырашыў часова не гаварыць Наташы аб гэтай сустрэчы, але абвязкова сказаць ёй адразу ж, калі яна застанеца адна, пасля ад'езду Алёшы. Цяпер жа яна была такая расстроеная, што хаця б і зразумела і асэнсавала ўсю значнасць гэтага факта цалкам, але не магла б яго так прыняць і адчуць, як пасля, у хвіліну жахлівай апошняй тугі і адчаю. Цяпер жа хвіліна была не тая.

У той дзень я мог бы схадзіць да Іхмянёвых, і карцела мне гэта зрабіць, але я не пайшоў. Мне здавалася, што старому будзе цяжка глядзець на мяне; ён нават мог падумаць, што я знарок прыбег пасля сустрэчы. Пайшоў я да іх толькі на трэці дзень; стары быў маркотны, але сустрэў мяне даволі бесцырымонна і ўсё гаварыў пра справы.

— А што, да каго гэта ты хадзіў тады, так высока, ну, памятаеш, мы сустрэліся, калі ж гэта было? — трэцяга дня, здаецца, — спытаўся ён раптам даволі зняважлівым тонам, але ўсё-такі неяк адводзячы ад мяне свае вочы ўбок.

— Прыяцель адзін жыве, — адказаў я, таксама адводзячы вочы ўбок.

— А! А я пісара майго шукаў, Астаф’ева; на той дом паказалі... ды памыліўся... Ну, дык вось я табе пра справу ж гаварыў: у Сенаце вырашылі... — і да т. п., і да т. п.

Ён нават пачырванеў, калі пачаў гаварыць *аб справе*.

Я ў той жа дзень усё расказаў Ганне Андрэеўне, каб паарадаваць старэнькую, умольна просячы яе, між іншым, не зазіраць з асаблівай увагай яму ў твар, ніяк не паказваць, што ёй вядомая гэта апошня яго выхадка. Старэнькая так здзівілася і ўзрадавалася, што нават спачатку мне не паверыла. Са свайго боку, яна расказала мне, што ўжо намякала Мікалаю Сяргеевічу пра сіротку, на што ён прамаўчаў, тады як раней сам усё ўпрошваў узяць у дом дзяўчынку. Мы вырашылі, што заўтра яна папросіць яго аб гэтым прама, без усялякіх прадмоў і намёкаў. Але назаўтра мы абое былі страшэнна перапалоханыя і ўстрыжаныя.

Справа ў тым, што Іхмянёў бачыўся раніцай з чыноўнікам, які займаўся яго справай. Чыноўнік сказаў яму, што бачыў князя і што князь, хаця і пакідае Іхмянёўку сабе, але «*ў выніку некаторых сямейных абставінаў*» вырашыў узнагародзіць старога і выдаць яму дзесяць тысяч. Ад чыноўніка стары адразу прыбег да мяне, страшэнна расхвалюваны; вочы яго гарэлі шаленствам. Ён выклікаў мяне, невядома для чаго, з кватэры на лесвіцу і настойліва пачаў патрабаваць, каб я неадкладна пайшоў да князя і перадаў яму выклік на дуэль. Я быў так моцна ўражаны, што доўга не мог нічога скеміць. Пачаў быў яго ўгаворваць. Але стары так раз’юшыўся, што яму зрабілася дрэнна. Я кінуўся да сябе па шклянку вады; але, вярнуўшыся, ужо не застаў Іхмянёва на лесвіцы.

На другі дзень я пайшоў да яго, але дома яго ўжо не было; ён знік на цэлыя тры дні.

На трэці дзень мы даведаліся пра ўсё. Ад мяне ён кінуўся напраткі да князя, не застаў яго дома і пакінуў яму запіску; у запісцы ён напісаў, што ведае словы, якія князь сказаў чыноўніку, што лічыць іх для сябе смяртэльнай абразою, а князя нізкім чалавекам і ў выніку ўсяго гэтага выклікае яго

на дуэль, папярэджваючы пры гэтым, каб князь і не думаў ухільца ад выкліку, інакш будзе абняслаўлены публічна.

Ганна Андрэеўна расказала мне, што ён вярнуўся дадому такі ўсхваляваны і расстроены, што нават захварэў. З ёю быў вельмі ласкавы, але на распыты яе адказваў мала, і было відаць, што ён чагосьці чакаў з ліхаманкавай нецярпліваасцю. На другую раніцу па гарадской пошце прыйшло пісьмо; прачытаўшы яго, ён ускрыкнуў і схапіў сябе за галаву. Ганна Андрэеўна ад страху абамлела. Але ён адразу ж схапіў капялюш, кіёк і выбег вон.

Пісьмо было ад князя. Суха, коратка і ветліва ён паведаміў Іхмянёву, што за словы свае, сказаныя чыноўніку, ён ні перад кім не абавязаны адказаць. Што хаця ён вельмі шкадуе Іхмянёва за прайграны працэс, аднак жа, пры ўсім сваім шкадаванні, ніяк не можа лічыць справядлівым, каб той, хто прайграў цяжбу, меў права, з помсты, выклікаць свайго саперніка на дуэль. Што ж да «публічнай ганьбы», якою яму пагражалі, то князь прасіў Іхмянёва не турбавацца аб гэтым, таму што ніякай публічнай ганьбы не будзе, ды і быць не можа; што пісьмо яго неадкладна будзе перададзена куды трэба і што папярэджаная паліцыя, напэўна, у стане прыняць патрэбныя меры для забеспячэння парадку і спакою.

Іхмянёў з пісьмом у руцэ адразу ж кінуўся да князя.

Князя зноў не было дома; але стары даведаўся ад лёкая, што князь цяпер, напэўна, у графа N. Доўга не думаючы, ён пабег да графа. Графскі швейцар спыніў яго, калі ён ужо ішоў па лесвіцы. Стары, страшэнна раз’юшаны, выцяў яго кіем. Яго адразу ж схапілі, выцягнулі на ганак і перадалі паліцэйскім, якія адправілі яго ў часць. Далажылі графу. Калі князь, які ўжо тут знаходзіўся, патлумачыў пажадліваму старэнькаму, што гэта той самы Іхмянёў — бацька той самай Наталлі Мікалаеўны (а князь не адзін раз слугаваў графу па гэтых справах), то вальможны старэнькі толькі засмяўся і змяніў гнеў на міласць: было зроблена распараджэнне адпусціць Іхмянёва на ўсе чатыры бакі; але выпусцілі яго толькі на трэці дзень, да таго ж (напэўна, па распараджэнні князя) сказалі старому, што сам князь угаварыў графа яго памілаваць.

Стары вярнуўся дадому нібы звар’яцелы, кінуўся на ложка і цэлую гадзіну ляжаў не рухаючыся; нарэшце прыўзняўся і, перапалохаўшы Ганну Андрэеўну, урачыста абвясціў, што

навекі праклінае сваю дачку і пазбаўляе яе свайго бацькоўскага блаславення.

Ганна Андрэеўна жажнулася, але трэба было дапамагаць старому, і яна, сама амаль што непрытомная, увесь гэты дзень і амаль усю ноч даглядала яго, прымочвала яму галаву воцатам, абкладвала лёдам. У яго была гарачка і трызненне. Я пакінуў іх на пачатку трэцяй гадзіны ночы. Але раніцай Іхмянёў устаў і ў той жа дзень прыйшоў да мяне, каб канчаткова ўзяць да сябе Нэлі. Пра сцэну, што была ў яго з Нэлі, я ўжо расказаваў; гэта сцэна страшэнна яго ўразіла. Вярнуўшыся дадому, ён цяжка захварэў. Усё гэта адбывалася ў перадвелікодную пятніцу, на якую была прызначана сустрэча Каці і Наташы, напярэдадні ад'езду Алёшы і Каці з Пецярбурга. На гэтай сустрэчы быў і я: яна адбывалася ранній раніцай, яшчэ да прыходу да мяне старога і да першых уцёкаў Нэлі.

Раздзел VI

Алёша прыехаў яшчэ за гадзіну да сустрэчы — папярэдзіць Наташу. Я ж прыйшоў якраз у той момант, калі Каціна брычка спынілася каля нашай брамы. З Кацяй была старэнняя французжанка, якая, пасля доўгіх упрощванняў і ваганняў, пагадзілася нарэшце суправаджаць яе і нават адпусціць яе наверх, да Наташы, адну, але не іначай, як з Алёшам; сама ж засталася чакаць у брычцы. Каця паклікала мяне і, не выходзячы з брычкі, папрасіла выклікаць да яе Алёшу. Наташу я ўбачыў заплаканую; і Алёша і яна — абое плакалі. Пачуўшы, што Каця ўжо тут, яна ўстала з крэсла, выцерла слёзы і ўсхваляваная стала насупраць дзвярэй. Гэтай раніцай адзетая яна была ва ўсё белае. Цёмна-русявыя валасы яе былі гладка прычасаныя і ззаду завязаныя тугім вузлом. Гэтую прычоску я вельмі любіў. Ubачыўшы, што я застаўся з ёю, Наташа папрасіла і мяне пайсці таксама насустрач гасцям.

— Да гэтага часу я не магла быць у Наташы, — гаварыла мне Каця, ідучы па лесвіцы. — За мной так шпіённілі, проста жах. Madame Albert я ўгаворвала аж два тыдні, нарэшце ж пагадзілася. А вы, а вы, Іван Пятровіч, ні разу да мяне не зайшлі! Пісаць я вам таксама не магла, ды і жадання не было, таму што пісьмом нічога не растлумачыш. А як мне трэба было вас бачыць... Божа мой, як маё сэрца калоціцца...

— Лесвіца стромкая, — сказаў я.

— Ну так... і лесвіца... а што, як вы думаеце: Наташа не будзе на мяне сердаваць?

— Не, за што ж?

— Ну так... вядома, за што ж; зараз сама ўбачу; навошта ж і пытацца?..

Я вёў яе пад руку. Яна нават збялела і, здаецца, вельмі баялася. На апошнім павароце яна спынілася перадыхнуць, але зірнула на мяне і рашуча пайшла наверх.

Яшчэ раз яна спынілася каля дзвярэй і шапнула мне: «Я проста ўвайду і скажу ёй, што я так верыла ў яе, што прыехала не баючыся... урэшце, што гэта я гавару; я ж упэўнена, што Наташа найвысакароднейшая істота. Ці не праўда?»

Яна ўвайшла нясмела, як вінаватая, і ўважліва паглядзела на Наташу, якая адразу ж усміхнулася ёй. Тады Каця імкліва падышла да яе, схапіла яе рукі і прыціснулася да яе губ сваімі пухленькімі губкамі. Затым, яшчэ ні слова не сказаўшы Наташы, сур'ёзна і нават строга звярнулася да Алёшы і папрасіла яго пакінуць нас на паўгадзіны адных.

— Ты не злуйся, Алёша, — дадала яна, — гэта я таму, што мне шмат аб чым трэба перагаварыць з Наташай, аб вельмі важным і сур'ёзным, чаго ты не павінен чуць. Будзь жа разумны, ідзі. А вы, Іван Пятровіч, застаньцеся. Вы павінны выслухаць усю нашу размову.

— Сядзем, — сказала яна Наташы, калі Алёша выйшаў, — я дык насупраць вас сяду. Мне хочацца спачатку на вас паглядзець.

Яна села амаль насупраць Наташы і некалькі імгненняў уважліва на яе глядзела. Наташа адказвала ёй міжвольнай усмешкай.

— Я ўжо бачыла вашу фатаграфію, — сказала Каця, — мне паказваў Алёша.

— Што ж, падобная я на партрэце?

— Вы лепш, — адказала Каця рашуча і сур'ёзна. — Ды я так і думала, што вы лепш.

— Праўда? А я вось на вас заглядзелася. Якая вы прыгожанькая!

— Што вы! Куды мне!.. галубка вы мая! — дадала яна, узяўшы Наташыну руку ў сваю дрыготкую руку, і абедзве зноў змоўклі, узіраючыся адна ў адну. — Вось што, мой анёлак, — перапыніла Каця, — нам быць разам усяго паўгадзіны; madame Albert і на гэта ледзь пагадзілася, а нам шмат

аб чым трэба перагаварыць... Я хачу... я павінна... ну, я вас проста спытаюся: вы Алёшу вельмі кахаеце?

— Так, вельмі.

— А калі так... калі вы вельмі кахаеце Алёшу... то... вы павінны любіць і яго шчасце... — дадала яна нясмела і шэптам.

— Так, я хачу, каб ён быў шчаслівы.

— Гэта так... але вось у чым пытанне: ці зраблю яго шчаслівым я? Ці маю права я так гаварыць, бо я адбіраю яго ў вас. Калі вам здаецца і мы вырашым цяпер, што з вамі ён будзе больш шчаслівы, то... то...

— Гэта ўжо вырашана, мілая Каця, вы ж самі бачыце, што ўсё вырашана, — ціха адказала Наташа і схіліла галаву. Ёй, відаць, было цяжка працягваць размову.

Каця, здаецца, падрыхтавалася да доўгай размовы на тэму: хто зробіць Алёшу больш шчаслівым і каму з іх давядзецца саступіць? Але пасля адказу Наташы адразу ж зразумела, што ўсё даўно ўжо вырашана і гаварыць больш няма пра што. Напаўраскрыўшы свае пухленькія губкі, яна са здзіўленнем і з тугою пазірала на Наташу, усё яшчэ трымаючы яе руку ў сваёй.

— А вы яго кахаеце вельмі? — спыталася раптам Наташа.

— Так; вось што я яшчэ хацела спытацца ў вас і з гэтым ехала: скажыце мне, за што менавіта вы яго кахаеце?

— Не ведаю, — адказала Наташа, і нібы горкая нецяярлі-васць пачулася ў яе адказе.

— Ён разумны, як вы думаеце? — спыталася Каця.

— Не, я яго так, проста кахаю.

— І я таксама. Мне яго ўсё як быццам бы шкада.

— І мне таксама, — адказала Наташа.

— Што з ім цяпер рабіць! І як ён мог пакінуць вас дзеля мяне, не разумею! — выгукнула Каця. — Вось як цяпер убачыла вас і не разумею! — Наташа не адказвала і пазірала на зямлю. Каця памаўчала трошку і раптам, устаўшы з крэсла, ціха абняла яе. Абедзве, абняўшыся, заплакалі. Каця села на ручку крэсла Наташы, не выпускаючы яе са сваіх абдымкаў, і пачала цалаваць яе рукі.

— Калі б вы ведалі, як я вас люблю! — прамовіла яна плачучы. — Будзем сёстрамі, будзем пісаць адна адной заўсёды... а я вас буду вечна любіць.. я вас буду так любіць, так любіць...

— Ён вам пра наша вяселле, у чэрвені месяцы, гаварыў? — спыталася Наташа.

— Гаварыў. Ён гаварыў, што і вы згодні. Але ж гэта ўсё толькі *так*, каб яго суцешыць, ці не праўда?

— Вядома.

— Я так і зразумела. Я буду яго вельмі кахаць, Наташа, і вам пра ўсё пісаць. Здаецца, цяпер ён хутка будзе маім мужам; да таго ідзе. А яны ўсе так гавораць, мілая Наташачка, што вы цяпер пойдзеце... у ваш дом?

Наташа нічога не адказала ёй, але моўчкі і моцна пацалавала яе.

— Будзьце шчаслівыя! — сказала яна.

— І... вы... і вы таксама, — прамовіла Каця. У гэтае імгненне адчыніліся дзверы і ўвайшоў Алёша. Ён не мог, яму не хапіла вытрымкі перачакаць гэтыя паўгадзіны і, убачыўшы, што яны абдымаюцца і плачуць, знясілены, змучаны, упаў на калені перад Наташай і Кацяй.

— А ты чаго плачаш? — сказала яму Наташа, — што разлучаешся са мною? Ці надоўга ж? У чэрвені прыедзеш?

— І вяселле вашае будзе тады, — паспяшалася скрозь слёзы прамовіць Каця, таксама суцяшаючы Алёшу.

— Але я не магу, я не магу цябе і на дзень пакінуць, Наташа. Я памру без цябе... ты не ведаеш, якая ты для мяне дарагая! Менавіта цяпер!..

— Ну дык вось як ты зрабі, — сказала, даволі жыва, Наташа, — графіня ж застанецца хаця б на нейкі час у Маскве?

— Так, амаль на тыдзень, — падхапіла Каця.

— Тыдзень! Дык навошта ж лепей: ты заўтра праводзіш іх да Масквы, гэта ўсяго адзін дзень, і адразу ж прыезджай сюды. Як толькі ім трэба будзе выязджаць з Масквы, мы ўжо тады зусім, на месяц, развітаемся, і ты вернешся ў Маскву іх праводзіць.

— Ну, так, так... А вы ўсё-такі лішнія чатыры дні пабудзеце разам, — выгукнула ў захапленні Каця, абмяняўшыся шматзначным позіткам з Наташай.

Не магу перадаць захаплення Алёшы гэтым новым праектам. Ён раптам цалкам суцешыўся; яго твар засвяціўся радасцю, ён абдымаў Наташу, цалаваў Каціны рукі, абдымаў мяне. Наташа з журботнай усмешкаю пазірала на яго, але Каця не магла вытрываць. Яна пераглянулася са мною гарачым, зіхатлівым позіткам, абняла Наташу і ўстала з крэсла,

каб ехаць. Як знарок, у гэтую хвіліну французжанка прыслала чалавека з просьбаю закончыць сустрэчу хутчэй, бо ўмоўленыя паўгадзіны ўжо прайшлі.

Наташа ўстала. Абедзве стаялі адна насупраць адной, трымаючыся за рукі і як быццам бы намагаючыся перадаць позіркам усё, што назбіралася ў душы.

— Мы ўжо больш ніколі не ўбачымся, — сказала Каця.

— Ніколі, Каця, — адказала Наташа.

— Ну, дык развітаемся. — Яны абняліся.

— Не праклінайце мяне, — спяшаючыся, прашаптала Каця, — а я... заўсёды... будзьце ўпэўнены... ён будзе шчаслівы... Хадзем, Алёша, праводзь мяне! — хутка прамовіла яна, хапаючы яго руку.

— Ваня! — сказала мне Наташа, усхваляваная і змучаная, калі яны выйшлі, — ідзі за ім і ты і... не прыходзь назад: у мяне да вечара будзе Алёша, да васьмі гадзін; а вечарам яму нельга, ён пойдзе. Я застануся адна... Прыходзь гадзін у дзевяць. Калі ласка!

Калі ў дзевяць гадзін, пакінуўшы Нэлі (пасля разбітага кубка) з Аляксандрай Сямёнаўнай, я прыйшоў да Наташы, яна была ўжо адна і з нецярпліваасцю чакала мяне. Маўра прынесла самавар; Наташа наліла мне чаю, села на канапу і паклікала мяне бліжэй да сябе.

— Вось і закончылася ўсё, — сказала яна, уважліва паглядзеўшы на мяне. Ніколі не забуду я гэты позірк.

— Вось і скончылася наша каханне. Паўгода жыцця! І на ўсё жыццё, — дадала яна, сціскаючы маю руку. Яе рука гарэла. Я пачаў угаворваць яе апрануцца цяплей і легчы ў пасцель.

— Зараз, Ваня, зараз, мой добры сябра. Дай мне пагаварыць і ўспомніць крыху... Я цяпер як разбітая... Заўтра ўбачу яго апошні раз, а дзесятай гадзіне... *апошні!*

— Наташа, у цябе ліхаманка, зараз пачне калаціць; пашкадуй сябе...

— Што ж? Чакала я цяпер цябе, Ваня, гэтыя паўгадзіны, калі ён пайшоў, і як ты думаеш, аб чым думала, аб чым у сябе пыталася? Пыталася; кахала я яго ці не кахала, і што гэта такое было наша каханне? Што, табе смешна, Ваня, што я толькі цяпер сябе аб гэтым пытаюся?

— Не трывож сябе, Наташа...

— Ведай, Ваня: я ж вырашыла, што я яго не кахала як раўню, так, як звычайна жанчына кахае мужчыну. Я кахала

яго як... амаль што як маці. Мне нават здаецца, што зусім і не бывае на свеце такога кахання, каб абое адно аднаго кахалі як роўныя, а? Як ты думаеш?

Я з трывогаю пазіраў на яе і баяўся, ці не пачнецца ў яе гарачка. Як быццам бы штосьці прымушала яе; яна адчувала нейкую асабліваю патрэбу; некаторыя словы яе як быццам бы былі не звязаныя, і нават часамі яна дрэнна іх вымаўляла. Я вельмі баяўся.

— Ён быў мой, — працягвала яна. — Амаль з першай сустрэчы з ім у мяне з'явілася тады неадольнае жаданне, каб ён быў *мой*, хутчэй *мой*, і каб ён ні на кога не глядзеў, нікога не ведаў, апроч мяне, адной мяне... Каця надоечы добра сказала: я кахала яго менавіта так, як быццам бы мне ўвесь час было чамусьці яго шкада... Было ў мяне заўсёды неадольнае жаданне, нават мучэнне, калі я заставалася адна, аб тым, каб ён быў страшэнна і вечна шчаслівы. На яго твар (ты ж ведаеш выраз яго твару, Ваня) я спакойна глядзець не магла: такога выразу ні ў *кога не бывае*, а засмяецца ён, дык у мяне холад і дрыжкі былі... Праўда!

— Наташа, паслухай...

— Вось казалі, — перабіла яна, — ды і ты, зрэшты, казаў, што ён без характару і... і не вельмі разумны, як дзіця. Ну, а я ж у ім якраз гэта і кахала больш за ўсё... ці верыш ты гэтаму? Не ведаю, зрэшты, ці менавіта адно гэта кахала: так, проста, усяго яго кахала, а калі б быў ён хаця б чым-небудзь іншы, з характарам ці разумнейшы, я, можа, і не кахала б яго так. Ведаеш, Ваня, я табе прызнаюся ў адным: памятаеш, мы пасварыліся, тры месяцы назад, калі ён быў у той, як яе, у гэтай Міны... я даведалася, высачыла, і ці паверыш: мне было страшэнна балюча, але адначасова як быццам бы і прыемна... не ведаю чаму... адна ўжо думка, што ён таксама, як *вялікі* які-небудзь, разам з іншымі *вялікімі* да прыгажунь ездзіць, вось і да Міны паехаў! Я... Якую асалоду я атрымала тады ў гэтай сварцы; а потым дараваць яму... о мілы!

Яна глянула мне ў твар і неяк дзіўна рассмяялася. Потым нібыта задумалася, як быццам бы ўсё яшчэ нешта ўспамінала. І доўга сядзела яна так, з усмешкай на вуснах, заглядваючы ў мінулае.

— Мне страшэнна падабалася яго прабачаць, Ваня, — працягвала яна, — ведаеш што, калі ён пакідаў мяне адну, я хаджу, бывала, па пакоі, мучуся, плачу, а сама часам і падумаю:

чым больш ён вінаваты перада мною, тым жа лепш... так! І ведаеш: мне заўсёды ўяўлялася, што ён як быццам бы такі маленькі хлопчык: я сяджу, а ён паклаў галаву мне на калені, заснуў, а я яго ціхенька па галаве гладжу, лашчу... Заўсёды так пра яго думала, калі яго са мной не было... Паслухай, Ваня, — дадала яна раптам, — якая гэта краса Каця!

Мне падалося, што яна сама знарок развярэджае сваю рану, маючы ў гэтым нейкую патрэбу, — патрэбу адчаю, пакут... І гэта часта бывае з сэрцам, якое шмат страціла!

— Каця, мне здаецца, можа зрабіць яго шчаслівым, — працягвала яна. — Яна з характарам і гаворыць, нібыта такая перакананая, і з ім яна такая сур'ёзная, важная, — усё пра разумныя рэчы гаворыць, быццам вялікая. А сама ж, сама ж — сапраўднае дзіця! Мілачка, мілачка! О! хай яны будуць шчаслівыя. Няхай, няхай, няхай!..

І слёзы, рыданні так і хлынулі раптам з яе сэрца. Цэлыя паўгадзіны яна не магла спыніцца і хаця б трохі супакоіцца.

Мілы мой анёлак Наташа! Яшчэ ў гэты ж вечар, нягледзячы на сваё гора, яна змагла-такі прынаць удзел і ў маіх клопатах, калі я, бачачы, што яна трохі супакоілася, ці, лепш сказаць, стамілася, і думаючы заняць яе, — расказаў ёй пра Нэлі... Мы рассталіся ў той вечар позна; я дачакаўся, пакуль яна заснула, і, пакідаючы яе, прасіў Маўру не адыходзіць ад сваёй хворай пані ўсю ноч.

— О, хутчэй, хутчэй! — выгукнуў я, вярнуўшыся дадо-му, — хутчэй бы канец гэтым мукам! Хоць чым-небудзь, хоць як-небудзь, але толькі хутчэй, хутчэй!

Раніцай, роўна ў дзесяць гадзін, я быў ужо ў яе. Адначасова са мною прыехаў і Алёша... развітацца. Не буду гаварыць, не хачу ўспамінаць гэтую сцэну. Наташа як быццам бы дала сабе слова стрымаць сябе, здавацца больш вясёлай, раўнад-ушной, але не магла. Яна абняла Алёшу сутаргава, моцна. Мала гаварыла з ім, але глядзела на яго доўга, пільна, пакут-ніцкім і нібыта вар'яцкім позіркам. Прагна ўслухоўвалася ў кожнае яго слова і, здаецца, нічога не разумела з таго, што ён ёй гаварыў. Памятаю, ён прасіў дараваць яму, дараваць і каханне гэтае, і ўсё, чым ён абражаў яе за гэты час, свае здрады, сваё каханне да Каці, ад'езд... Ён гаварыў бязладна, слёзы душылі яго. Часам ён раптам пачынаў суцяшаць яе, гаварыў, што едзе толькі на месяц ці самае большае — на пяць тыдняў, што прыедзе летам, тады будзе іх вяселле, і

бацька пагодзіцца, і, нарэшце галоўнае, што ён жа паслязаўтра прыедзе з Масквы, і тады цэлыя чатыры дні яны яшчэ прабудуць разам і што, выходзіць, цяпер яны расстаюцца на адзін толькі дзень...

Дзіўна: сам ён быў цалкам упэўнены, што гаворыць праўду і што абавязкова паслязаўтра вернецца з Масквы... Чаго ж сам ён так плакаў і мучыўся?

Нарэшце гадзіннік прабіў адзінаццаць. Я ледзь-ледзь змог угаварыць яго ехаць. Маскоўскі цягнік ад'язджаў роўна ў дванаццаць. Заставалася адна гадзіна. Наташа мне сама потым гаварыла, што не помніць, як апошні раз глянула на яго. Памятаю, што яна перахрысціла яго, пацалавала і, закрывшы твар рукамі, кінулася назад у пакой. Мне ж трэба было праводзіць Алёшу да самага экіпажа, інакш ён абавязкова б вярнуўся і ніколі б не спусціўся з лесвіцы.

— Уся надзея на вас, — гаварыў ён мне, ідучы ўніз. — Дружа мой, Ваня! Я перад табою вінаваты і ніколі не змог бы заслужыць тваю любасць, але будзь да канца мне братам: кахай яе, не пакідай яе, пішы мне пра ўсё наколькі магчыма падрабязней і драбней, як толькі можаш драбней пішы, каб больш напісалася! Але потым, калі я паеду, пішы!

Я пасадзіў яго на дрожкі.

— Да паслязаўтра! — закрычаў ён мне з дарогі. — Абавязкова!

З заміраннем сэрца вярнуўся я наверх да Наташы. Яна стаяла пасярэдзіне пакоя, скрыжываўшы рукі, і здзіўлена паглядзела на мяне, нібыта не пазнавала мяне. Валасы яе збіліся неяк набок; позірк быў замутнёны і блукаючы. Маўра, зусім разгубленая, стаяла ў дзвярах, са страхам пазіраючы на яе.

Раптам Наташыны вочы заблішчалі:

— А! Гэта ты! Ты! — закрычала яна на мяне. — Толькі ты адзін цяпер застаўся. Ты яго ненавідзеў! Ты ніколі не мог яму дараваць, што я яго пакахала... Цяпер ты зноў пры мне! Што ж! Зноў *суцяшаць* прыйшоў мяне, угаворваць, каб я ішла да бацькі, які мяне кінуў і пракляў. Я гэта ведала яшчэ ўчора, яшчэ за два месяцы!.. Не хачу, не хачу! Я сама праклінаю іх!.. Ідзі прэч, я не магу цябе бачыць! Прэч, прэч!

Я зразумеў, што яна ў раз'юшанасці і што мой выгляд выклікае ў яе гнеў да вар'яцтва, зразумеў, што так і павінна было быць, і вырашыў лепш выйсці. Я сеў на лесвіцы, на

першай прыступцы і — чакаў. Часам я ўставаў, адчыняў дзверы, клікаў да сябе Маўру і распытваў яе; Маўра плакала.

Так прайшло гадзіны паўтары. Не магу апісаць, што я выцерпеў за гэты час. Сэрца замірала ўва мне і пакутавала ад нясцерпнага болю. Раптам дзверы адчыніліся, і Наташа выбегла на лесвіцу, у капялюшыку і бурносе. Яна была як непрытомная і сама потым гаварыла мне, што ледзь-ледзь помніць гэта і не ведае, куды і з якім намерам яна хацела бегчы.

Я не паспеў яшчэ ўскочыць са свайго месца і куды-небудзь схаватца ад яе, як яна раптам убачыла мяне і, моцна ўражаная, спынілася перада мною. «Мне раптам прыпомнілася, — гаварыла яна мне потым, — што я, звар’яцелая, жорсткая, прагнала цябе, майго сябра, майго брата, майго выратавальніка! І як убачыла, што ты, бедны, пакрыўджаны мною, сядзіш у мяне на лесвіцы, не пайшоў, а чакаеш, калі я цябе зноў паклічу, — Божа! — калі б ты ведаў, Ваня, што тады са мной зрабілася! Як быццам бы мне ў сэрца штосьці ўваткнулі...»

— Ваня! Ваня! — закрычала яна, працягваючы мне рукі, — ты тут!.. — і ўпала ў мае абдымкі.

Я падхапіў яе і панёс у пакой. Яна была ў непрытомнасці! «Што рабіць? — думаў я. — У яе будзе гарачка, гэта напэўна!»

Я вырашыў бегчы да доктара; хваробу трэба было прыхапіць на пачатку. З’едзіць жа можна было хутка; да дзвюх гадзін мой стары немец звычайна сядзеў дома. Я пабег да яго, папрасіўшы Маўру ні на хвіліну, ні на секунду не адыходзіць ад Наташы і не выпускаць яе нікуды. Бог мне дапамог; яшчэ б трошачку, і я не застаў бы майго старога дома. Ён сустрэўся мне ўжо на вуліцы, калі выходзіў з кватэры. За міг я пасадзіў яго на майго рамнініка, так што ён нават не паспеў і здзівіцца, і мы пусціліся назад, да Наташы.

Так, Бог мне дапамог! За паўгадзіны маёй адсутнасці ў Наташы адбылося такое здарэнне, якое магло б зусім яе забіць, калі б мы з доктарам сваечасова не прыехалі. Не прайшло і чвэрці гадзіны пасля майго ад’езду, як увайшоў князь. Ён толькі што праводзіў сваіх і з’явіўся да Наташы проста з чыгункі. Гэты візіт, напэўна, ужо даўно быў вырашаны і прадуманы ім. Наташа сама расказвала мне потым, што ў першае імгненне яна нават і не здзівілася князю. «Мой розум звар’яцеў», — гаварыла яна.

Ён сеў насупраць яе, пазіраючы на яе ласкавым, спачувальным позірам.

— Мілая мая, — сказаў ён, уздыхнуўшы, — я разумею ваша гора; я ведаў, што гэтая хвіліна будзе для вас цяжкая, і палічыў сабе за абавязак наведаць вас. Сущесцеся, калі можаце, хаця б тым, што, адмовіўшыся ад Алёшы, вы зладзілі яго шчасце. Але вы гэта лепш за мяне разумееце, таму што адважыліся на велікадушны подзвіг...

«Я сядзела і слухала, — расказвала мне Наташа, — але я спачатку, праўда, як быццам бы не разумела яго. Памятаю толькі, што пільна, пільна глядзела на яго. Ён узяў маю руку і пачаў паціскаць яе ў сваёй. Гэта, здаецца, яму было вельмі прыемна. Мне ж настолькі было дрэнна, што я нават і не вырвала ў яго руку».

— Вы зразумелі, — працягваў ён, — што, калі б вы сталі жонкай Алёшы, то маглі б у будучым выклікаць у яго нянавісьць да сябе, а ў вас хапіла высакароднай гордасці, каб усвядоміць гэта і вырашыць... але — ды толькі не хваліць жа вас я прыехаў. Я хацеў толькі сказаць вам, што ніколі і нідзе вы не знойдзеце лепшага сябра, чым я. Я вам спачуваю і шкадую вас. Ва ўсіх гэтых справах я міжвольна ўдзельнічаў, але — выконваў свой абавязак. Ваша цудоўнае сэрца зразумее гэта і памірыцца з маім... А мне было больш цяжка, чым вам, паверце!

— Хопіць, князь, — сказала Наташа. — Пакіньце мяне ў спакоі.

— Абавязкова, я хутка пайду, — адказаў ён, — але я люблю вас, як дачку сваю, і вы дазвольце мне наведаць вас. Успрымайце цяпер мяне як вашага бацьку і дазвольце мне быць карысным для вас.

— Мне нічога не трэба, пакіньце мяне, — перапыніла зноў Наташа.

— Ведаю, вы гордая... Але я гавару шчыра, ад сэрца. Што вы збіраецеся рабіць цяпер? Памірыцца з бацькамі? Яно б добра б было, але ваш бацька несправядлівы, горды і дэспат; даруйце мне, але гэта так. У вашым доме вы сустрэнеце цяпер адны папрокі і новыя мучэнні... Але, аднак, трэба, каб вы былі незалежныя, а мой абавязак, мой святы абавязак — клапаціцца цяпер пра вас і дапамагаць вам. Алёша вельмі прасіў мяне не пакідаць вас і быць вашым сябрам. Але і апроч мяне ёсць людзі, якія вас глыбока паважаюць. Вы мне, напэўна,

дазволіце прадставіць вам графа N. У яго высакароднае сэрца, ён сваяк наш і нават, можна сказаць, дабрадзей усёй нашай сям’і; ён шмат чаго зрабіў для Алёшы. Алёша вельмі паважаў і любіў яго. Ён вельмі моцны чалавек, з вялікім уплывам, ужо старэнькі, і прымаць яго вам, дзяўчыне, можна. Я ўжо гаварыў яму пра вас. Ён можа ўладкаваць вас і, калі захочаце, знойдзе вам цудоўнае месца... у адной са сваіх сваячак. Я даўно ўжо прама і шчыра растлумачыў яму ўсю *нашу* справу, і ён так захапіўся сваім добрым і высакародным пачуццём, што нават сам упрошвае мяне як мага хутчэй прадставіцца вам... Гэта чалавек, які спагадае ўсяму цудоўнаму, паверце мне, — шчодры, паважны старэнькі, здольны ацаніць гонар і яшчэ зусім нядаўна найвысакародна абышоўся з вашым бацькам у адной гісторыі.

Наташа прыўзнялася, моцна абражаная. Цяпер ужо яна разумела яго.

— Пакіньце мяне, пакіньце зараз жа! — закрычала яна.

— Але, мая дарагая, вы забываецеся: граф можа быць карысны і вашаму бацьку...

— Мой бацька нічога не возьме ад вас. Ці пакінеце вы мяне! — закрычала яшчэ раз Наташа.

— О Божа, якая вы нецярплівая і недаверлівая! Чым заслужыў я гэта, — прамовіў князь, трывожна азіраючыся навокал, — ва ўсякім выпадку, вы дазволіце мне, — працягваў ён, выцягваючы з кішэні вялікі пачак, — вы дазволіце мне пакінуць у вас як пацверджанне маёй сімпатыі да вас і асабліва сімпатыі графа N, які параіў мне гэта зрабіць. Тут, у гэтым пакеце, дзесяць тысяч рублёў. Пачакайце, мая дарагая, — падхапіў ён, убачыўшы, што Наташа з гневам паднялася са свайго месца, — выслухайце цярпліва ўсё: вы ведаеце, бацька ваш прайграў мне цяжбу, і гэтыя дзесяць тысяч будуць узнагародаю, якая...

— Прэч, — закрычала Наташа, — прэч з гэтымі грашыма! Я вас бачу наскрозь... о нізкі, нізкі, нізкі чалавек!

Князь устаў з крэсла, бледны ад злосці.

Ён прыехаў, напэўна, дзеля таго, каб агледзець мясцовасць, разведзець стан спраў і, напэўна, вельмі разлічваў на ўздзеянне гэтых дзесяці тысяч рублёў на жабрачку, пакінутую ўсімі, Наташу... Нізкі і грубы, ён не раз услагоўваў графу N, пажадліваму старому, у падобных справах. Але ён ненавідзеў Наташу і, зразумеўшы, што справа не заладзілася, адразу ж

перамяніў тон і са зласлівай радасцю паспяшаўся абразіць яе, каб *не пайсці зусім дарма*.

— Вось гэта ўжо і нядобра, мая мілая, што вы так хвалюецеся, — прамовіў ён трошку дрыготкім голасам, ад нецяярлівасці хутчэй бачыць эффект сваёй крыўды, — вось гэта ўжо і нядобра. Вам прапануюць апякунства, а вы задзіраеце носік... А таго і не разумееце, што павінны быць мне ўдзячныя; ужо даўно мог бы я пасадзіць вас у дом уціхамірвальны, як бацька маладога чалавека, якога вы разбэшчвалі, абдзіралі, аднак жа не зрабіў гэтага... хе-хе-хе-хе!

Але мы ўжо ўваходзілі. Пачуўшы з кухні галасы, я спыніў на секунду доктара і ўслухаўся ў апошнюю фразу князя. Затым пачуўся яго агідны рогат і адчайны Наташын крык: «О Божа мой!» У гэтую хвіліну я адчыніў дзверы і кінуўся на князя.

Я плонуў яму ў твар і моцна ўдарыў яго па шчацэ. Ён быў хацеў кінуцца на мяне, але, убачыўшы, што нас двое, кінуўся ўцякаць, схапіўшы спачатку са стала свае грошы. Так, ён зрабіў гэта; я сам бачыў. Я кінуў наўздагон яму качалку, якую схапіў на кухні, на стала... Калі я зноў убег у пакой, я ўбачыў, што доктар падтрымлівае Наташу, якая білася і вырывалася ў яго з рук як быццам бы ў прыпадку. Мы доўга не маглі яе супакоіць; нарэшце нам удалося пакласці яе на ложкак; у яе былі гарачкавыя трызненні.

— Доктар, што з ёю? — спытаўся я, ледзь не млеючы ад страху.

— Пачакайце, — адказаў ён, — трэба яшчэ прыгледзецца да хваробы, а потым ужо скеміць... але, калі ўвогуле, справа вельмі кепская. Можна нават закончыцца гарачкай. Зрэшты, мы прыем меры...

Але ў маёй галаве ўжо пульсавала іншая думка. Я ўпрасіў доктара застацца з Наташай яшчэ на дзве ці тры гадзіны і ўзяў з яго слова не адыходзіць ад яе ні на адну хвіліну. Ён паабяцаў мне, а я пабег дадому.

Нэлі сядзела ў кутку, панурая і ўстрывожаная, і здзіўна паглядвала на мяне. Мабыць, я і сам быў здзіўнаваты.

Я схапіў яе на рукі, сеў на канапу, пасадзіў сабе на калені і гарача пацалаваў яе. Яна зачырванелася.

— Нэлі, анёл! — сказаў я, — ці хочаш ты стаць нашым паратункам? Ці хочаш нас усіх выратаваць?

Яна здзіўлена паглядзела на мяне.

— Нэлі! Уся надзея цяпер на цябе! Ёсць адзін бацька; ты яго бачыла і ведаеш; ён пракляў сваю дачку і ўчора прыходзіў прасіць цябе да сябе, замест дачкі. Цяпер яе, Наташу (а ты казалася, што любіш яе!) пакінуў той, якога яна кахала і дзеля якога ўцякла ад бацькі. Ён сын таго князя, які прыязджаў, памятаеш, вечарам да мяне і застаў яшчэ цябе адну, а ты ўцякла ад яго і потым захварэла... Ты ж ведаеш яго? Ён злы чалавек!

— Ведаю, — сказала Нэлі, уздрыгнула і пабляднела.

— Так, ён злы чалавек. Ён ненавідзеў Наташу за тое, што яго сын Алёша хацеў ажаніцца з ёю. Сёння Алёша паехаў, а праз гадзіну яго бацька ўжо быў у яе і абразіў яе, і пагражаў пасадзіць яе ва ўціхамірвальны дом, і смяяўся з яе. Разумееш мяне, Нэлі?

Чорныя вочы яе бліснулі, але яна адразу ж апусціла іх.

— Разумею, — прашапталася яна ледзь чуна.

— Цяпер Наташа адна, хвора; я пакінуў яе з нашым доктарам, а сам прыбег да цябе. Слухай, Нэлі: хадзем да Наташынага бацькі; ты яго не любіш, ты да яго не хацела ісці, але цяпер хадзем да яго разам. Мы ўвойдзем, і я скажу, што ты цяпер хочаш быць у іх замест дачкі, замест Наташы. Стары цяпер хварэе, таму што пракляў Наташу і таму што Алёшаў бацька яшчэ на днях смяртэльна абразіў яго. Ён не хоча нават слухаць пра дачку, але ён яе любіць, любіць, Нэлі, і хоча з ёю памірыцца, я ведаю гэта, я ўсё ведаю! Гэта так!.. Ці чуеш, Нэлі?

— Чую, — прамовіла яна тым жа шэптам. Я гаварыў з ёю плачучы. Яна нясмела пазірала на мяне.

— Ці верыш ты мне?

— Веру.

— Ну дык я ўвайду з табой, пасаджу цябе, і цябе прымуць, суцешаць і пачнуць распытваць. Тады я сам так скірую размову, што цябе пачнуць распытваць аб тым, як ты жыла раней: пра тваю маці і пра твайго дзядулю. Раскажы ім, Нэлі, усё так, як ты мне расказвала. Усё, усё раскажы, проста і нічога не ўтойваючы. Раскажы ім, як тваю маці кінуў злы чалавек, як яна памірала ў падвале ў Бубнавай, як вы з маці разам хадзілі па вуліцах і прасілі міласціну; што яна табе гаварыла і аб чым прасіла цябе, калі памірала... Раскажы таксама і пра дзядулю. Раскажы, як ён збіраўся дараваць тваёй маці і як яна пасылала цябе да яго ў свой перадсмяротны час, каб ён прышоў дараваць ёй, і як ён не хацеў... і як яна памерла.

Усё, усё раскажы! І калі раскажаш усё гэта, то стары адчуе ўсё гэта ў сваім сэрцы. Ён жа ведае, што сёння Алёша кінуў яе і яна засталася адна, прыжаная і зняслаўленая, адна, без дапамогі і без абароны, на ганьбаванне свайго ворага. Ён усё гэта ведае... Нэлі! выратуй Наташу! Ці хочаш паехаць?

— Так, — адказала яна, цяжка дыхаючы і нейкім дзіўным позіркам, уважліва і доўга, глянуўшы на мяне; штосьці падобнае на дакор было ў гэтым позірку, і я адчуў гэта сваім сэрцам.

Але я не мог адмовіцца ад сваёй думкі. Я занадта быў захоплены ёю. Я схопіў Нэлі за руку, і мы выйшлі. Было ўжо тры гадзіны папоўдні. Надыходзіла хмара. Апошнімі днямі надвор'е было гарачае і задушлівае, але цяпер пачуўся недзе далёка першы, ранні вясенні гром. Падымаючы пыл, па вуліцах пранёсся вецер.

Мы селі на рамізніка. Усю дарогу Нэлі маўчала, зрэчас толькі пазірала на мяне ўсё тым жа дзіўным і загадкавым позіркам. Яна была ўсхваляваная, і, падтрымліваючы яе на дрожках, я чуў, як у маёй далоні калацілася яе маленькае сэрцайка, як быццам бы хацела выскачыць вон.

Раздзел VII

Дарога мне падалася бясконцаю. Нарэшце мы прыехалі, і я ўвайшоў да маіх старых з заміраннем сэрца. Я не ведаў, як выйду з іх дома, але ведаў, што мне абавязкова трэба выйсці з дараваннем і прымірэннем.

Была ўжо чацвёртая гадзіна. Старыя, як звычайна, сядзелі адны. Мікалай Сяргеевіч быў расхваляваны і хворы, ён паўляжаў, выцягнуўшыся ў сваім утульным крэсле, бледны і знясілены, галава была абвязана хусткай. Ганна Андрэеўна сядзела каля яго, зрэчас прымочвала яму скроні воцатам і бесперапынна, з дапытлівым і пакутніцкім выглядам, зазірала яму ў твар, што, здаецца, вельмі непакоіла старога і нават назаляла яму. Ён упарта маўчаў, яна не адважвалася гаварыць. Наш раптоўны прыезд дужа ўразіў іх абайх. Ганна Андрэеўна нечага раптам спалохалася, убачыўшы мяне з Нэлі, і на працягу першых хвілін пазірала на нас так, нібыта ў чым-небудзь раптам адчула сябе вінаватаю.

— Вось я прывёз да вас маю Нэлі, — сказаў я, уваходзячы. — Яна надумалася і цяпер сама захацела да вас. Прыміце і палюбіце...

Стары падазрона глянуў на мяне, і ўжо па адным позірку можна было здагадацца, што яму ўжо ўсё вядома, гэта значыць, што Наташа цяпер ужо адна, пакінутая і, можа, ужо зняважаная. Яму вельмі хацелася зразумець тайну нашага прыходу, і ён запытальна пазіраў на мяне і на Нэлі. Нэлі дрыжала, моцна сціскаючы сваёй рукою маю, пазірала ў зямлю і зрэдку кідала навокал палахлівы позірк, як злоўлены звярок. Але хутка Ганна Андрэеўна апрытомнела і здагадалася: яна так і кінулася да Нэлі, пацалавала яе, пагладзіла, нават заплакала і з пяшчотаю пасадзіла яе каля сябе, не выпускаючы са сваёй рукі яе руку. Нэлі з цікаўнасцю і з нейкім здзіўленнем агледзела яе скоса.

Але, аблашчыўшы і пасадзіўшы Нэлі каля сябе, старэнькая ўжо і не ведала, што яшчэ рабіць, і з наіўным спадзяваннем пачала глядзець на мяне. Стары скрывіўся, бо ці не здагадаўся, навошта я прывёз Нэлі. Ubачыўшы, што я заўважыў яго незадаволеную міну і наморшчаны лоб, ён паднёс да галавы сваю руку і сказаў мне адрывіста:

— Галава баліць, Ваня.

Мы ўсё яшчэ сядзелі і маўчалі; я думаў, як пачаць. У пакоі было змрачнавата; насоўвалася чорная хмара, і зноў пачуўся аддалены грукат грому.

— Гром жа як рана гэтай вясной, — сказаў стары. — Авось у трыццаць сёмым годзе, памятаю, у нашых мясцінах быў яшчэ раней.

Ганна Андрэеўна ўздыхнула.

— Ці не паставіць самаварчык? — нясмела спыталася яна; але ніхто ёй не адказаў, і яна зноў павярнулася да Нэлі.

— Як жа цябе, галубка, завуць? — спыталася яна ў яе.

Нэлі слабым голасам назвала сваё імя і яшчэ больш апусціла галаву. Стары ўважліва паглядзеў на яе.

— Гэта Алена, ці што? — працягвала, ажывіўшыся, старэнькая.

— Так, — адказала Нэлі, і зноў настала хвіліннае маўчанне.

— У сястрыцы Праскоўі Андрэеўны была племянніца Алена, — прамовіў Мікалай Сяргеевіч, — таксама Нэлі звалі. Я памятаю.

— Што ж у цябе, галубка, ні родных, ні бацькі, ні маці няма? — зноў спыталася Ганна Андрэеўна.

— Не, — адрывіста і спалохана прашаптала Нэлі.

— Чула я гэта, чула. А ці даўно ж мамка твая памерла?

— Нядаўна.

— Галубка ты мая, сіротка, — працягвала старэнькая, жаласліва паглядваючы на яе. Мікалай Сяргеевіч нецярпліва барабаніў па стале пальцамі.

— Магуля ж твая іншаземка была, ці што? Так, здаецца, вы расказвалі, Іван Пятровіч? — працягваліся нясмелыя распыты старэнькай.

Нэлі разгублена зірнула на мяне сваімі чорнымі вачыма, нібыта заклікаючы мяне на дапамогу. Яна неяк няроўна і цяжка дыхала.

— У яе, Ганна Андрэеўна, — пачаў я, — маці была дачкою англічаніна і рускай, так што хутчэй была руская; Нэлі нарадзілася ў замежжы.

— Як жа гэта яе матухна з мужам сваім за мяжу паехала?

Нэлі раптам уся зачырванелася. Старэнькая мігам здагадалася, што сказала не тое, і ўздрыгнула пад гняўлівым позіркам старога.

— Яе маці была ашуканая благім і подлым чалавекам, — прамовіў ён, раптам звяртаючыся да Ганны Андрэеўны. — Яна паехала з ім ад бацькі і перадала бацькоўскія грошы палубоўніку; а той выцягнуў іх у яе ашуканствам, завёз за мяжу, абакраў і кінуў. Адзін добры чалавек яе не пакінуў і дапамагаў ёй да самай смерці. А калі ён памёр, яна, два гады таму назад, вярнулася назад, да бацькі. Так, ці што, ты расказваў, Ваня? — спытаўся ён адрывіста.

Нэлі, страшэнна ўсхваляваная, устала з месца і хацела ўжо ісці да дзвярэй.

— Хадзі сюды, Нэлі, — сказаў стары, працягваючы нарэшце ёй руку. — Сядзь тут, сядзь каля мяне, вось тут, — сядзь! — Ён нахіліўся, пацалаваў яе ў лоб і ціха пачаў гладзіць яе па галоўцы. Нэлі так уся і затрымцела... але стрымала сябе.

Ганна Андрэеўна замілавана, з радаснай надзеяй, пазірала, як яе Мікалай Сяргеевіч прыгалубіў нарэшце сіротку.

— Я ведаю, Нэлі, што тваю маці загубіў злы чалавек, злы і амаральны, але таксама ведаю, што яна бацьку свайго любіла і паважала, — усхвалявана прамовіў стары, працягваючы гладзіць Нэлі па галоўцы і ледзь стрымліваў сябе, каб не кінуць нам у гэтую хвіліну гэты выклік. Лёгка чырвань з'явілася на яго бледных шчоках; ён стараўся не пазіраць на нас.

— Матуля любіла дзядулю больш, чым дзядуля яе любіў, — нясмела, але цвёрда прамовіла Нэлі, таксама стараючыся ні на кога не глянуць.

— А ты адкуль ведаеш? — рэзка спытаўся стары, не вытрымаўшы, як дзіця, і як быццам бы сам саромеючыся сваёй нецярплівасці.

— Ведаю, — адрывіста адказала Нэлі. — Ён не прыняў матулю і... прагнаў яе...

Я бачыў, што Мікалаю Сяргеевічу хацелася штосьці сказаць, запярэчыць, сказаць, напрыклад, што стары правільна зрабіў, што не прыняў дачку, але ён паглядзеў на нас і змаўчаў.

— Як жа і дзе вы жылі, калі дзядуля вас не прыняў? — спыталася Ганна Андрэеўна, якая раптам упарта і настойліва вырашыла працягваць менавіта гэтую тэму.

— Калі мы прыехалі, то доўга шукалі дзядулю, — адказала Нэлі, — але ніяк не маглі зайсці. Матуля мне сказала тады, што дзядуля быў калісьці вельмі багаты і фабрыку хацеў будаваць, а цяпер ён вельмі бедны, таму што той, з кім матуля з'ехала, узяў у яе ўсе дзядулевы грошы і не аддаў ёй. Яна мне гэта сама сказала.

— Хм... — адгукнуўся стары.

— І яна яшчэ мне гаварыла, — працягвала Нэлі, якая ўсё больш і больш станавілася жывою і як быццам бы жадаючы запярэчыць Мікалаю Сяргеевічу, але звяртаючыся да Ганны Андрэеўны, — яна мне гаварыла, што дзядуля дужа сярдзіты на яе, але што яна сама перад ім ва ўсім вінаватая і што на ўсёй зямлі цяпер у яе няма нікога, акрамя дзядулі. І калі гаварыла мне, то плакала... «Ён мне не даруе, — гаварыла яна, яшчэ калі мы сюды ехалі, — але, мажліва, цябе ўбачыць і цябе палюбіць, а за цябе і мне даруе». Матуля вельмі любіла мяне, і калі гэта гаварыла, то заўсёды мяне цалавала, а да дзядулі ісці вельмі баялася. Мяне ж вучыла маліцца за дзядулю, і сама малілася і шмат мне яшчэ расказвала, як яна раней жыла з дзядулем і як дзядуля яе вельмі любіў, больш за ўсіх. Яна яму і на фартэпіяна іграла, і кнігі вечарамі чытала, а дзядуля яе цалаваў і шмат чаго ёй падараваў... шмат падарункаў, так што аднаго разу яны і пасварыліся, на матуліны імяніны; таму што дзядуля думаў, што матуля яшчэ не ведае, які будзе падарунак, а матуля ўжо даўно ведала які. Матулі хацелася завушніцы, а дзядуля ўсё знарок гаварыў ёй, што падаруе не завушніцы, а брошку; і калі ён прынёс завушніцы

і калі ўбачыў, што матуля ўжо ведае, што будучь завушніцы, а не брошка, дык раззлаваўся за тое, што матуля даведалася, і палову дня не гаварыў з ёй, а потым сам прыйшоў яе цалаваць і прабачэння прасіць...

Нэлі распавядала з задавальненнем, і нават чырвань заіграла на яе бледных хворых шчочках.

Было відаць, што яе *матуля* не раз гаварыла са сваёй маленькай Нэлі аб сваіх былых шчаслівых днях, седзячы ў сваім кутку, у сутарэнні, абдымаючы і цалуючы сваю дзяўчынку (усё, што ў яе засталася ўцешнага ў жыцці) і плачучы над ёю, адначасова зусім не падазраючы, як моцна адгукнуцца гэтыя расповеды яе ў хваравіта ўражлівым і рана пасталелым сэрцы хворага дзіцяці.

Але ўсхваляваная Нэлі як быццам раптам апамяталася, недаверліва агледзелася і прыціхла. Стары наморшчыў лоб і зноў забарабаніў па стале; у Ганны Андрэеўны на вачах з'явілася слязінка, і яна моўчкі выцерла яе хусцінкай.

— Матуля прыехала сюды вельмі хвора, — дадала Нэлі ціхім голасам, — у яе грудзі вельмі балелі. Мы доўга шукалі дзядулю і не маглі знайсці, а самі наймалі ў сутарэнні, у кутку.

— У кутку, хвора?! — закрычала Ганна Андрэеўна.

— Так... у кутку... — адказала Нэлі. Матуля была бедная. Матуля мне казалася, — дадала яна, ажывіўшыся, — што не грэх быць беднай, а грэх быць багатым і крыўдзіць... і што яе Бог карае.

— Што ж вы на Васільеўскім наймалі? Гэта там, у Бубнавай, ці што? — спытаўся стары, звяртаючыся да мяне і імкнучыся выказаць некаторую абьякавасць у сваім пытанні. Спытаўся ж так, нібыта яму няёмка было сядзець моўчкі.

— Не, не там... а спачатку на Мяшчанскай, — адказала Нэлі. — Там было вельмі цёмна і сыра, — працягвала яна, памаўчаўшы, — і матухна моцна захварэла, але тады яшчэ хадзіла. Я ёй бялізну мыла, а яна плакала. Там таксама жыла адна старэнькая, капітаніха, і жыў адстаўны чыноўнік, і ўсё прыходзіў п'яны, і кожную ноч крычаў і буяніў. Я вельмі баялася яго. Матуля забірала мяне да сябе на ложка і абдымала мяне, а сама ўся, бывала, дрыжыць, а чыноўнік крычыць і лаецца. Ён хацеў аднаго разу прыбіць капітаніху, а тая была старая бабулька і хадзіла з кіёчкам. Матулі стала шкада яе, і яна заступілася за яе; чыноўнік і ўдарыў матулю, а я чыноўніка...

Нэлі спынілася. Успаміны ўсхвалявалі яе; вочкі яе блішчалі.

— Божа мой! — выкрыкнула Ганна Андрэеўна, страшэнна зацікаўленая расповедам, не зводзячы з Нэлі вачэй, бо тая звярталася пераважна да яе.

— Тады матуля выйшла, — працягвала Нэлі, — і мяне павяла за сабой. Гэта было днём. Мы ўсё хадзілі па вуліцах да самага вечара, і матуля ўсё плакала і ўсё хадзіла, а мяне вяла за руку. Я вельмі стамілася; мы і не елі гэты дзень. А матуля ўсё сама сабе гаварыла і мне ўсё гаварыла: «Будзь бедная, Нэлі, і калі я памру, не слухай нікога і нічога. Ні да кога не ідзі; будзь адна, бедная, і працуй, а няма работы, дык міласціну прасі, а да іх не ідзі». І вось надвяхоркам мы пераходзілі адну вялікую вуліцу; раптам матуля закрычала: «Азорка! Азорка!» — і раптам вялікі сабака, без поўсці, падбег да матулі, завішчаў і кінуўся да яе, а матуля спалохалася, збялела, закрычала і кінулася на калені перад высокім старым, які ішоў з кіем і пазіраў у зямлю. А гэты высокі стары і быў дзядуля, і такі хударлявы, у кепскім адзенні. Вось тут я ўпершыню і ўбачыла дзядулю. Дзядуля таксама дужа спалохаўся і ўвесь пабляднеў, і як убачыў, што матуля ляжыць каля яго і абхапіла яго ногі, — ён вырваўся, піхнуў матулю, ударыў па камені кіем і хутка пайшоў ад нас. Азорка яшчэ застаўся і ўсё выў і лізаў матулю, потым пабег да дзядулі, схапіў яго за крысо і пацягнуў назад, а дзядуля ўдарыў яго кіем. Азорка зноў да нас быў пабег, ды дзядуля клікнуў яго, ён і пабег за дзядулем і ўсё выў. А матуля ляжала як мёртвая, вакол народ сабраўся, паліцэйскія прыйшлі. Я ўсё крычала і падымала матулю. Яна і ўстала, агледзелася навокал і пайшла за мной. Я яе павяла дадому. Людзі на нас доўга глядзелі і ўсё галавою ківалі...

Нэлі прыпынілася перавесці дух і перамагчы сябе. Яна была вельмі бледная, але рашучасць блішчала ў яе позірку. Было відаць, што яна вырашыла нарэшце ўсё гаварыць. У ёй было нават штосьці задзірлівае ў гэтую хвіліну.

— Што ж, — заўважыў Мікалай Сяргеевіч няроўным голасам, з нейкай раздражнёнай рэзкасцю, — што ж, твая маці абразіла свайго бацьку, і ён справядліва выракся яе...

— Матуля мне тое самае казала, — рэзка падхапіла Нэлі, — і, калі мы ішлі дадому, усё гаварыла: гэта твой дзядуля, Нэлі, а я вінаватая перад ім, вось ён і пракляў мяне, за гэта цяпер мяне Бог і карае, і ўвесь вечар гэты і ўсе наступныя

дні толькі гэта і гаварыла. Але гаварыла, як быццам бы сябе не помніла...

Стары маўчаў.

— А потым як жа вы на другую кватэру перабраліся? — спыталася Ганна Андрэеўна, ціха плачучы.

— Матуля ў тую ноч захварэла, а капітаніха знайшла кватэру ў Бубнавай, а на трэці дзень мы і пераехалі, і капітаніха з намі; а як пераехалі, матуля зусім заняджала і тры дні ляжала хворая, а я даглядала яе. Грошы ў нас зусім усе выйшлі, і нам дапамагла капітаніха і Іван Аляксандравіч.

— Трунар, гаспадар, — патлумачыў я.

— А калі матуля ўстала з ложка і пачала хадзіць, тады мне пра Азорку і расказала.

Нэлі прыпынілася. Стары нібыта ўзрадаваўся, што размова перайшла на Азорку.

— Што ж яна пра Азорку табе расказвала? — спытаўся ён, яшчэ больш нахіліўшыся ў сваім крэсле, быццам бы каб яшчэ больш схаваць свой твар і пазіраць уніз.

— Яна мне ўсё гаварыла пра дзядулю, — адказала Нэлі, — і калі хворая была, усё пра яго гаварыла, і калі трызніла, таксама гаварыла. А як пачала яна ачуньваць, дык і пачала зноў мне расказваць, як яна раней жыла... тут і пра Азорку расказала, як аднаго разу недзе на рэчцы, за горадам, хлапчукі цягнулі на вяроўцы Азорку тапіць, а матуля дала ім грошай і купіла ў іх Азорку. Дзядуля, калі ўбачыў Азорку, дык вельмі смяяўся з яго. Толькі Азорка ўцёк. Матуля пачала плакаць; дзядуля спалохаўся і сказаў, што дасць сто рублёў таму, хто прывядзе Азорку. На трэці дзень яго і прывялі; дзядуля аддаў сто рублёў і з тае пары пачаў любіць Азорку. А матуля так пачала яго любіць, што нават у ложка да сябе брала. Яна мне расказвала, што Азорка раней з камедыянтамі па вуліцах хадзіў, і служыць умеў, і малпу на сабе вазіў, і са стрэльбаю нешта рабіў, і яшчэ шмаг чаго ўмеў... А калі матуля з'ехала ад дзядулі, дык дзядуля і пакінуў Азорку ў сябе і ўсюды з ім хадзіў, так што на вуліцы, як толькі матуля ўбачыла Азорку, адразу ж і здагадалася, што тут жа і дзядуля...

Стары, відаць, не таго чакаў пра Азорку і ўсё болей і болей насупіваўся. Ён ужо больш нічога не распытваў.

— Дык як жа, вы так больш і не бачылі дзядулю? — спыталася Ганна Андрэеўна.

— Не, калі матуля пачала ачуньваць, тады я зноў сустрэла дзядулю. Я хадзіла ў крамку па хлеб: раптам убачыла чалавека з Азоркам, прыгледзелася і пазнала дзядулю. Я адышла ўбок і прыціснулася да сцяны. Дзядуля паглядзеў на мяне, доўга глядзеў і такі быў страшны, што я нават вельмі спалохалася, і прайшоў міма; Азорка ж мяне ўспомніў і пачаў скакаць каля мяне і рукі мае лізаць. Я хутчэй пайшла дадому, азірнулася назад, а дзядуля зайшоў у крамку. Тут я падумала: мабыць, распытвае, і спалохалася яшчэ больш, а калі прыйшла дадому, то матулі нічога не сказала, каб матуля зноў не захварэла. Сама ж у крамку на другі дзень не хадзіла; сказала, што ў мяне галава баліць; а калі пайшла на трэці дзень, то нікога не сустрэла і страшэнна баялася, аж бягом бегла. А яшчэ праз дзень я іду, толькі за вугал зайшла, аж раптам перада мною дзядуля і Азорка! Я пабегла і павярнула на другую вуліцу і з другога боку зайшла ў крамку; толькі раптам зноў жа на яго натрапіла і так спалохалася, што тут жа і спынілася і не магу ісці. Дзядуля стаў перада мною і зноў доўга глядзеў на мяне, а потым паглядзіў мяне па галоўцы, узяў за руку і павёў мяне, а Азорка за намі і хвастом махае. Тут я і ўбачыла, што дзядуля і хадзіць роўна ўжо не можа і ўсё на кій абапіраецца, а рукі ў яго ўвесь час трасуцца. Ён мяне прывёў да разносчыка, які на рагу вуліцы сядзеў і прадаваў пернікі і яблыкі. Дзядуля купіў пернікавага пеўніка і рыбку, і адну цукерку, і адзін яблык, і калі вымаў грошы са скуранаго кашалька, дык рукі ў яго вельмі трэсліся, і ён выпусціў пятак, а я падняла яму. Ён гэты пятак падараваў мне, і пернікі аддаў, і паглядзіў мяне па галаве, але зноў нічога не сказаў, а пайшоў ад мяне дадому.

Тады я прыйшла да матулі і расказала ёй пра дзядулю і як спачатку яго баялася і хавалася ад яго. Матуля мне адразу не паверыла, а потым так узрадавалася, што ўвесь вечар мяне распытвала, цалавала і плакала, а калі я ўжо ёй усё расказала, дык яна мне строга загадала: каб я ніколі не баялася дзядулі і што, выходзіць, дзядуля любіць мяне, калі знарок прыходзіў да мяне. І сказала, каб я з дзядулем была ласкавая і гаварыла з ім. А на другі дзень усё мяне выпраўляла некалькі разоў раніцай, хаця я і сказала ёй, што дзядуля прыходзіў заўсёды толькі пад вечар. Сама ж яна за мной здалёк ішла і за вуглом хавалася; на другі дзень тое самае, але дзядуля не прыйшоў, а гэтымі днямі ішоў дождж, і матуля моцна прастудзілася, таму што ўсё са мной выходзіла за браму, і зноў злегла.

Дзядуля ж прыйшоў праз тыдзень і зноў купіў мне адну рыбку і яблык, і зноў нічога не сказаў. А калі ўжо ён пайшоў ад мяне, я ціхенька пайшла за ім, таму што даўно так вырашыла, каб даведацца, дзе жыве дзядуля, а затым сказаць матулі. Я ішла па другім баку вуліцы, так, каб дзядуля мяне не бачыў. А жыў ён вельмі далёка, не там, дзе пасля жыў і памёр, а на Гарохавай, таксама ў вялікім доме, на чацвёртым паверсе. Я пра ўсё гэта даведалася і позна вярнулася дадому. Матуля вельмі напалохалася, таму што не ведала, дзе я была. Калі ж я расказала, то матуля зноў вельмі ўзрадавалася і адразу ж хацела пайсці да дзядулі, на другі ж дзень; але на другі дзень пачала думаць і баяцца, і ўсё баялася, цэлыя тры дні; так і не хадзіла. А потым паклікала мяне і сказала: вось што, Нэлі, я цяпер хворая і не магу пайсці, але я напісала пісьмо твайму дзядулю, схадзі да яго і аддай пісьмо. І запомні, Нэлі, што скажа і што будзе рабіць, калі ён прачытае яго; а ты стань на калені, цалуй яго і прасі яго, каб ён дараваў тваёй матулі... І матуля вельмі плакала, і ўсё цалавала мяне, і перахрысціла на дарогу, і Богу малілася, і мяне з сабой на калені перад абразом паставіла, і хаця была вельмі хворая, але выйшла мяне праводзіць да брамы, і калі я азіралася, яна ўсё стаяла і глядзела на мяне, як я іду...

Я прыйшла да дзядулі і адчыніла дзверы, а дзверы былі без кручка. Дзядуля сядзеў за сталом і еў хлеб з бульбай, Азорка стаяў перад ім, пазіраў, як ён есць, і хвостом махаў. У дзядулі і ў той кватэры вокны таксама былі нізкія, цёмныя і таксама толькі адзін стол і крэсла. А жыў ён адзін. Я ўвайшла, а ён так спалохаўся, што ўвесь збялеў і затросся. Я таксама спалохалася і нічога не сказала, а толькі падышла да стала і паклала пісьмо. Дзядуля як убачыў пісьмо, то так разлаваўся, што ўскочыў, схопіў кій і замахнуўся на мяне, але не ўдарыў, а толькі вывеў мяне ў сенцы і піхнуў мяне. Я яшчэ не паспела і з першай лесвіцы сысці, як ён адчыніў дзверы і выкінуў мне назад пісьмо, нераспячанае. Я прыйшла дадому і ўсё расказала. Тут матуля зноў злегла...

Раздзел VIII

У гэтую хвіліну пачуўся даволі моцны ўдар грому і дождж буйнымі кроплямі забарабаніў па шыбах; у пакоі сціямнела.

Старэнькая, нібы спалохаўшыся, перахрысцілася. Мы ўсе раптам як знямелі.

— Зараз пройдзе, — сказаў стары, паглядваючы на шыбы; затым устаў і прайшоўся ўзад і ўперад па пакоі. Нэлі скоса сачыла за ім. Яна была надзвычайна, хваравіта ўсхваляваная. Я гэта бачыў; але на мяне яна чамусьці пазбягала глядзець.

— Ну, што ж далей? — спытаўся стары, зноў усаджваючыся ў сваё крэсла.

Нэлі палахліва агледзелася навокал.

— Дык ты ўжо болей і не бачыла свайго дзядулю?

— Не, бачыла...

— Так, так! Расказвай, мая галубка, расказвай, — падхапіла Ганна Андрэеўна.

— Я тры тыдні яго не бачыла, — пачала Нэлі, — да самай зімы. Тут зіма прыйшла, снег выпаў. Калі ж я сустрэла дзядулю зноў, на ранейшым месцы, то вельмі ўсцешылася... таму што матуля тужыла, што ён не ходзіць. Я, як убачыла яго, знарок пабегла на другі канец вуліцы, каб ён убачыў, што я бягу ад яго. Толькі я азірнулася і бачу, што дзядуля спачатку хутка пайшоў за мной, а потым і пабег, каб дагнаць мяне, і пачаў крычаць мне: «Нэлі, Нэлі!» І Азорка бег за ім. Мне шкада стала, я і спынілася. Дзядуля падышоў, узяў мяне за руку і павёў, а калі ўбачыў, што я плачу, спыніўся, паглядзеў на мяне, нагнуўся і пацалаваў. Тут ён убачыў, што ў мяне чаравікі дзіравыя, і спытаўся: хіба ў мяне няма другіх. Я адразу ж сказала яму хутчэй, што ў матулі зусім няма грошай і што гаспадары, шкадуючы нас, даюць нам есці. Дзядуля нічога не сказаў, але павёў мяне на рынак і купіў мне чаравікі і загадаў тут жа іх надзець, а потым павёў мяне да сябе, на Гароховую, а па дарозе зайшоў у крамку і купіў пірог, і глядзеў на мяне, калі я ела, а потым даў мне цукеркі. А Азорка паклаў лапы на стол і таксама прасіў пірага, я яму і дала, а дзядуля засмяяўся. Потым узяў мяне, паставіў каля сябе, пачаў гладзіць па галаве і пытацца: ці вучылася я чаму-небудзь і што я ведаю? Я сказала яму, а ён загадаў мне, што як толькі мне можна будзе, кожны дзень, у тры гадзіны, прыходзіць да яго, і што ён сам будзе вучыць мяне. Потым сказаў мне, каб я адварнулася і пазірала ў акно, пакуль ён не скажа, каб я зноў павярнулася да яго. Я так і стаяла, але ціхенька павярнулася назад і ўбачыла, што ён распароў сваю падушку, з ніжняга краю, і выняў чатыры рублі. Калі выняў,

прынёс іх мне і сказаў: «Гэта табе адной». Я была ўзяла, але потым падумала і сказала: «Калі мне адной, дык не вазьму». Дзядуля раптам раззлаваўся і сказаў мне: «Ну, бяры як хочаш, ідзі». Я выйшла, а ён і не пацалаваў мяне.

Калі я прыйшла дадому, усё матулі і расказала. А матулі рабілася ўсё горш і горш. Да трунара хадзіў адзін студэнт; ён лячыў матулю і сказаў, каб яна прымала лекаарствы.

А я хадзіла да дзядулі часта; матуля так загадала. Дзядуля купіў Новы запавет і геаграфію і пачаў мяне вучыць; а часамі распавядаў, якія на свеце ёсць землі, і якія людзі жывуць, і якія моры, і што было раней, і як Хрыстос нам усім дараваў. Калі я сама яго пыталася, то ён быў вельмі рады; таму я і пачала часта ў яго пытацца, і ён усё расказваў і пра Бога шмат гаварыў. А бывала, мы не вучыліся і з Азоркам гулялі: Азорка мяне вельмі пачаў любіць, а я навучыла яго цераз палку скакаць, а дзядуля смяяўся і ўсё мяне па галоўцы гладзіў. Толькі дзядуля рэдка смяяўся. Аднаго разу шмат гаворыць, а потым раптам змоўкне і сядзіць, як быццам бы заснуў, а вочы адплюшчаныя. Так і дасядзіць да прыцемкаў, а ў прыцемках ён такі рабіўся страшны, стары такі... А то, бывала, прыйду да яго, а ён сядзіць на сваім крэсле, думае і нічога не чуе, і Азорка каля яго ляжыць. Я чакаю, чакаю і кашляю; дзядуля ўсё не аглядваецца. Я так і пайду. А дома матуля ўжо так і чакае мяне: яна ляжыць, а я ёй расказваю ўсё, так і ноч надыходзіць, а я ўсё гавару, і яна ўсё слухае пра дзядулю: што ён рабіў сёння і што мне распавядаў, якія гісторыі, і што на ўрок мне задаў. А як пачну пра Азорку, што я яго цераз палку прымушала скакаць і што дзядуля смяяўся, дык і яна раптам пачне смяяцца і доўга, бывала, смяецца і радуецца і зноў прымушае паўтарыць, а потым маліцца пачне. А я ўсё думала: чаму ж матуля так любіць дзядулю, а ён яе не любіць, і калі прыйшла да дзядулі, дык знарок пачала яму расказваць, як матуля яго любіць. Ён усё слухаў, такі сярдзіты, але ўсё слухаў і ні слова не сказаў; тады я і спыталася, чаму матуля яго так любіць, што ўсё пра яго пытаецца, а ён ніколі пра матулю не пытаецца. Дзядуля раззлаваўся і выгнаў мяне за дзверы; я трохі пастаяла за дзвярыма, а ён раптам зноў адчыніў і паклікаў мяне назад, і ўсё злаваўся і маўчаў. А калі потым мы пачалі Закон божы чытаць, я зноў спыталася: чаму ж Ісус Хрыстос сказаў: любіце адзін аднаго і даруйце крыўды, а ён не хоча матулі дараваць? Тады ён ускочыў і закрываў, што гэта

матуля мяне навучыла, выпіхнуў мяне другі раз вон і сказаў, каб я ніколі цяпер да яго не прыходзіла. А я сказала, што я і сама цяпер да яго не прыйду, і пайшла ад яго... Адзядуля на другі дзень з кватэры з'ехаў...

— Я сказаў, што дождж хутка пройдзе, вось і прайшоў, вось і сонейка... глянь, Ваня, — сказаў Мікалай Сяргеевіч, павярнуўшыся да акна.

Ганна Андрэеўна зірнула на яго страшэнна здзіўленая, раптам абурэнне забліскацела ў вачах дасюль ціхай і запалоханай старэнькай. Моўчкі ўзяла яна Нэлі за руку і пасадзіла да сябе на калені.

— Расказвай мне, мой анёлак, — сказала яна, — я буду цябе слухаць. Хай тыя, у каго жорсткія сэрцы...

Яна не дагаварыла і заплакала. Нэлі запытальна глянула на мяне, здзіўлена і спалохана. Стары паглядзеў на мяне, паціснуў быў плячыма, але адразу ж адварнуўся.

— Працягвай, Нэлі, — сказаў я.

— Я тры дні не хадзіла да дзядулі, — пачала зноў Нэлі, — а ў гэты час матулі стала зусім дрэнна. Грошай у нас ужо зусім не было, лякарства купіць не было за што, ды і не елі мы нічога, таму што ў гаспадароў таксама нічога не было, і яны пачалі нас папракаць, што мы жывём за іх кошт. Тады я на трэці дзень раніцай устала і пачала апранацца. Матуля спыталася: куды я іду? Я і сказала: да дзядулі, прасіць грошай, і яна ўзрадавалася, таму што я ўжо расказала матулі ўсё, як ён прагнаў мяне ад сябе, і сказала ёй, што не хачу больш хадзіць да дзядулі, хаця яна і плакала і ўгаворвала мяне пайсці. Я прыйшла і даведалася, што дзядуля пераехаў, і пайшла шукаць яго ў новым доме. Як толькі я прыйшла да яго ў новую кватэру, ён ускочыў, кінуўся на мяне і затупаў нагамі, а я яму адразу ж сказала, што матуля вельмі хворая, што на лякарства патрэбны грошы, пяцьдзесят капеек, а нам няма чаго есці. Дзядуля закрычаў і выпіхнуў мяне на лесвіцу і зачыніў за мной дзверы на кручок. Але калі ён мяне штурхаў, я сказала яму, што на лесвіцы буду сядзець і да тае пары не пайду, пакуль ён грошай не дасць. Я і сядзела на лесвіцы. Праз нейкі час ён адчыніў дзверы, убачыў, што я сяджу, і зноў зачыніў. Потым доўга прайшло, ён зноў адчыніў, зноў убачыў мяне і зноў зачыніў. І потым шмат разоў адчыняў і глядзеў. Нарэшце выйшаў з Азоркам, замкнуў дзверы і прайшоў міма мяне і

ні слова не сказаў. І я ні слова не сказала, і так і засталася сядзець, і сядзела да прыцемак.

— Галубка мая, — закрычала Ганна Андрэеўна, — дык жа холадна, мабыць, на лесвіцы было!

— Я ў футэрку была, — адказала Нэлі.

— Ды што ж у футэрку... галубка ты мая, як жа ты нацярпелася! Дык што ж ён, дзядуля твой?

Губкі ў Нэлі пачалі была крывіцца, але яна вялікім намаганнем стрымала сябе.

— Ён прыйшоў, калі ўжо было зусім цёмна, і, уваходзячы, натрапіў на мяне і закрычаў: хто тут? Я сказала, што гэта я. А ён, мабыць, думаў, што я даўно пайшла, і як убачыў, што я ўсё яшчэ тут, дык вельмі здзівіўся і доўга стаяў перада мной. Раптам ударыў па прыступках кіем, пабег, адамкнуў свае дзверы і праз хвіліну вынес мне медных грошай, усё пятакі, і кінуў іх мне на лесвіцу. «Вось табе, закрычаў, вазьмі, гэта ў мяне ўсё, што было, і скажы тваёй маці, што я праклінаю яе» — а сам зачыніў дзверы. А пятакі пакаціліся па лесвіцы. Я пачала падбіраць іх у цемнаце, і дзядуля, відаць, здагадаўся, што ён раскідаў пятакі і што ў цемры мне іх цяжка сабраць, адчыніў дзверы і вынес свечку, а са свечкай я хутка іх сабрала. І дзядуля сам збіраў разам са мною і сказаў мне, што тут павінна быць сем грыўняў, і сам пайшоў. Калі я прыйшла дадому я аддала грошы і ўсё расказала матулі, матулі зрабілася горш, а сама я ўсю ноч была хворая і на другі дзень таксама ўся гарэла, але я толькі аб адным думала, таму што злавалася на дзядулю, і калі матуля заснула, пайшла на вуліцу, да дзядулевай кватэры, і, не дайшоўшы, стала на мосце. Тут і прыйшоў той...

— Гэта Архіпаў, — сказаў я, — той, пра якога я гаварыў, Мікалай Сяргеевіч, ну, які з купцом у Бубнавай быў і якога там адлупцавалі. Гэта ўпершыню Нэлі яго тады ўбачыла... Працягвай, Нэлі.

— Я спыніла яго і папрасіла грошай, рубель серабром. Ён паглядзеў на мяне і спытаўся: «Рубель серабром?» Я сказала: «Так». Тады ён засмяўся і сказаў мне: «Хадзем са мной». Я не ведала, ці ісці, раптам падьшоў адзін старэнькі, у залатых акулерах, — а ён чуў, як я прасіла рубель серабром, — нахіліўся да мяне і спытаўся, чаму я абавязкова столькі хачу. Я сказала яму, што матуля хворая і што столькі трэба на лякарства. Ён спытаўся, дзе мы жывём, і запісаў, і даў мне паперку

рубель серабром. А той, як убачыў старога ў акулерах, дык адразу пайшоў і не клікаў больш мяне з сабою. Я пайшла ў крамку і размяняла рубель на медныя; трыццаць капеек загарнула ў паперку і адклала для матулі, а сем грыўняў не загарнула ў паперку, а знарок заціснула ў руках і пайшла да дзядулі. Як прыйшла да яго, дык адчыніла дзверы, стала на парозе, размахнулася і кінула яму з размаху ўсе грошы, дык яны і пакаціліся па падлозе.

— Вось, вазьміце вашы грошы! — сказала я яму. — Не трэба іх матулі ад вас, таму што вы яе праклінаеце, — ляпнула дзвярыма і адразу ж пабегла прэч.

Яе вочы заблішчалі, і яна зірнула на старога з наіўна-задзірыстым выглядам.

— Так і трэба, — сказала Ганна Андрэеўна, не пазіраючы на Мікалая Сяргеевіча і моцна прыціскаючы да сябе Нэлі, — так і трэба з ім; твой дзядуля быў злы і бессардэчны...

— Хм! — адгукнуўся Мікалай Сяргеевіч.

— Ну, дык як жа, як жа? — з нецяярплівацю пыталася Ганна Андрэеўна.

— Я перастала хадзіць да дзядулі, і ён перастаў хадзіць да мяне, — адказала Нэлі.

— Што ж, як жа гэта вы засталіся з матуляю? Ох, бедныя вы, бедныя.

— А матулі зрабілася яшчэ горш, і яна ўжо рэдка ўставала з ложка, — працягвала Нэлі, і голас яе задрыжаў і перарваўся.

— Грошай у нас ужо зусім не было, я і пачала хадзіць з капітаніхай. А капітаніха па дамах хадзіла, таксама і на вуліцы людзей харошых спыняла і прасіла, тым і жыла. Яна казалла мне, што яна не жабрачка, а што ў яе паперы ёсць, дзе яе чын запісаны і напісана таксама, што яна бедная. Гэтыя паперы яна і паказвала, і ёй за гэта грошы давалі. Яна і казалла мне, што ва ўсіх прасіць не сорамна. Я і хадзіла з ёю, і нам падавалі, гэтым мы і жылі. Матуля даведалася пра гэта, таму што жыльцы пачалі папракаць, што яна жабрачка, а Бубнава сама прыходзіла да матулі і гаварыла, што лепш было б, каб яна мяне да яе адпусціла, а не прасіць міласціну. Яна і раней да матулі прыходзіла і ёй грошы прыносіла; а калі матуля не брала ад яе, то Бубнава казалла: што гэта вы такія гордыя, і ежу прысылала. А як сказала яна гэта цяпер пра мяне, дык матуля заплакала, спалохалася, а Бубнава пачала лаяцца, таму што п'яная была, і сказала, што я і так жабрачка і з ка-

пiтанiхаю хаджу, i тым жа вечарам выгнала капiтанiху з дому. Матуля як даведалася пра ўсё, дык пачала плакаць, потым раптам устала з ложка, апранулася, схапiла мяне за руку i павяла за сабою. Иван Аляксандравiч пачаў яе спыняць, але яна не слухала, i мы выйшлi. Матуля ледзь iшла i кожную хвiлiну садзiлася на вулiцы, а я падтрымлiвала яе. Матуля ўсё гаварыла, што iдзе да дзядулi i каб я вяла яе, а ўжо даўно была ноч. Раптам мы выйшлi на вялiкую вулiцу; тут перад адным домам спынялiся карэты i шмат народу выходзiла, а ў вокнах усюды было святло, i была чуваць музыка. Матуля спынiлася, схапiла мяне i сказала мне тады: «Нэлі, будзь бедная, усё жыццё будзь бедная, не хадзi да iх, хто б цябе нi паклiкаў, хто б нi прыйшоў. I ты б магла там быць, багатая i ў прыгожым убраннi, ды я гэтага не хачу. Яны злыя i жорсткiя, i вось табе мой наказ: заставайся бедная, працуй i мiласцiну прасi, а калi хто прыйдзе па цябе, скажы: не хачу да вас!» Гэта мне гаварыла матуля, калi хворая была, i я ўсё жыццё хачу яе слухацца, — дадала Нэлі, калоцячыся ад хвалявання, тварык яе разгарэўся, — i ўсё жыццё буду служыць i працаваць, i да вас прыйшла таксама служыць i працаваць, але не хачу быць за дачку...

— Годзе, годзе, галубка мая, годзе! — выкрыкнула старэнькая, моцна абдымаючы Нэлі. — Матуля ж твая, калi гаварыла, была ж тады хворая.

— Вар'ятка была! — рэзка заўважыў стары.

— Хай вар'ятка! — падхапiла Нэлі, рэзка павярнуўшыся да яго, — хай вар'ятка, але яна мне так загадала, так я i буду ўсё жыццё. I калi яна мне гэта сказала, дык нават абамлела.

— Ой, божухна! — выкрыкнула Ганна Андрэеўна, — хворая ж, на вулiцы, зiмою?..

— Нас хацелi забраць у палiцью, але адзiн пан заступiўся, распытаў у мяне пра кватэру, даў мне дзесяць рублёў i загадаў завезцi матулю да нас, дадому, на сваiх конях. Пасля гэтага матуля ўжо i не ўставала, а праз тры тыднi памерла. . .

— А бацька што ж? Так i не дараваў? — выкрыкнула Ганна Андрэеўна.

— Не дараваў! — адказала Нэлі, з вялiкiм намаганнем перасiльваючы сябе. — За тыдзень да смерцi матуля паклiкала мяне i сказала: «Нэлі, схадзi яшчэ раз да дзядулi, апошнi раз, i папрасi, каб ён прыйшоў да мяне i дараваў мне; скажы яму, што я праз некалькi дзён памру i цябе адну на свеце пакiдаю.

І яшчэ скажы яму, што мне цяжка паміраць...» Я і пайшла, пастукала да дзядулі, ён адчыніў і, як убачыў мяне, адразу хацеў быў перада мною зачыніць дзверы, але я ўчапілася за дзверы абедзвюма рукамі і закрычала яму: «Матуля памірае, вас кліча, ідзіце!..» Але ён адштурхнуў мяне і зачыніў дзверы. Я вярнулася да матулі, легла каля яе, абняла яе і нічога не сказала... Матуля таксама абняла мяне і нічога не распытвала...

Тут Мікалай Сяргеевіч цяжка абапёрся рукою на стол і ўстаў, але, абвёўшы нас усіх нейкім дзіўным, затуманеным позіркам, нібыта знясілены, апусціўся ў крэсла. Ганна Андрэеўна ўжо не пазірала на яго, але, плачучы, абдымала Нэлі...

— У апошні дзень, перад тым як ёй памерці, пад вечар, матуля паклікала мяне да сябе, узяла мяне за руку і сказала: «Я сёння памру, Нэлі», хацела была яшчэ гаварыць, але ўжо не магла. Я пазіраю на яе, а яна ўжо як быццам бы мяне і не бачыць, толькі ў руках маю руку моцна трымае. Я ціхенька выняла руку і пабегла з дому, і ўсю дарогу бягом бегла і прыбегла да дзядулі. Як ён убачыў мяне, дык ускочыў з крэсла і глядзіць, і так спалохаўся, што зусім зрабіўся такі бледны і ўвесь задрыжаў. Я схапіла яго за руку і толькі адно вымавіла: «Зараз памрэ». Тут ён раптам так і замітусіўся; схапіў свой кій і пабегаў за мной; нават і капялюш забыўся, а было холадна. Я схапіла капялюш і надзела яго яму, і мы разам выбеглі. Я прыспешвала яго і гаварыла, каб ён наняў рамізніка, таму што матуля зараз памрэ; але ў дзядулі было толькі сем капеек усіх грошай. Ён спыняў рамізнікаў, таргаваўся, але яны толькі смяліся, і з Азоркі смяліся, а Азорка з намі бег, і мы ўсё далей і далей беглі. Дзядуля стаміўся і дыхаў цяжка, але ўсё спяшаўся і бег. Раптам ён упаў, і капялюш зляцеў з яго. Я падняла яго, зноў надзела яму капялюш і стала весці яго рукою, і толькі перад самай ноччу мы прыйшлі дадому... Але матуля ўжо ляжала мёртва. Як убачыў яе дзядуля, пляснуў рукамі, закалаціўся і стаў над ёю, а сам нічога не гаворыць. Тады я падышла да мёртвай матулі, схапіла дзядулеву руку і закрычала яму: «Вось, бессардэчны і злы чалавек, вось, глядзі... глядзі!» — тут дзядуля закрычаў і ўпаў на падлогу як мёртвы...

Нэлі ўскочыла, вызвалілася з абдымкаў Ганны Андрэеўны і стала між намі, бледная, знясіленая і напалоханая. Але Ганна Андрэеўна кінулася да яе і, зноў абняўшы яе, закрычала, страшэнна ўзрашаная:

— Я, я буду табе маці цяпер, Нэлі, а ты маё дзіця! Так, Нэлі, хадзем, кінем іх усіх, бессардэчных і злых! Хай здэкуюцца з людзей, Бог, Бог усё бачыць... Хадзем, Нэлі, хадзем адсюль, хадзем!..

Я ніколі, ні раней, ні потым, не бачыў яе ў такім стане, ды і не думаў, каб яна магла быць калі-небудзь такая ўсхваляваная. Мікалай Сяргеевіч выпрастаўся ў крэсле, прыўзняўся і дрыготкім голасам спытаўся:

— Куды ты, Ганна Андрэеўна?

— Да яе, да дачкі, да Наташы! — закрычала яна і пацягнула Нэлі за сабою да дзвярэй.

— Пачакай, пачакай, пачакай жа!..

— Няма чаго чакаць, бессардэчны і злы чалавек! Я доўга чакала, і яна доўга чакала, а цяпер бывай!..

Адказаўшы гэта, старэнькая павярнулася, зірнула на мужа і аслупяnela: Мікалай Сяргеевіч стаяў перад ёю, прыхапіўшы свой капялюш, і дрыготкімі нядужымі рукамі паспешліва нацягваў на сябе паліто.

— І ты... і ты са мною! — выкрыкнула яна, умольна склаўшы рукі і з недаверам пазіраючы на яго, як быццам бы не даючы веры такому шчасцю.

— Наташа, дзе мая Наташа! Дзе яна! Дзе дачка мая! — вырвалася нарэшце з грудзей старога. — Аддайце мне маю Наташу! Дзе, дзе яна! — і, схапіўшы кій, які я яму падаў, ён кінуўся да дзвярэй.

— Дараваў! Дараваў! — закрычала Ганна Андрэеўна.

Але стары не дайшоў да парога. Дзверы рэзка адчыніліся, і ў пакой убегла Наташа, бледная, вочы яе бліскацелі, як у гарачцы. Адзенне яе было пакамечана і намочана дажджом. Хусцінка, якой яна накрывала галаву, спаўзла ў яе на патыліцу, а на раскудлачаных густых пасмах яе валасоў блішчалі буйныя кроплі дажджу. Яна ўбегла, убачыла бацьку і з крыкам кінулася перад ім на калені, працягваючы да яго рукі.

Раздзел IX

Але ён ужо трымаў яе ў сваіх абдымках!..

Ён схапіў яе і, падняўшы, як дзіця, аднёс на сваё крэсла, пасадзіў яе, а сам упаў перад ёю на калені. Ён цалаваў яе рукі, ногі; ён спяшаўся цалаваць яе, спяшаўся нагледзецца на яе, як быццам бы яшчэ не верачы, што яна зноў разам з ім,

што ён зноў яе бачыць і чуе, — яе, сваю дачку, сваю Наташу! Ганна Андрэеўна, плачучы, абхапіла яе, прыціснула галаву яе да сваіх грудзей, ды так і замерла ў гэтых абдымках, не маючы сілы прамовіць хоць слова.

— Дарагая мая!.. жыццё маё!.. радасць мая!.. — бязладна выгукваў стары, схапіўшы Наташыны рукі і, як закаханы, пазіраючы на бледны, худзенькі, але цудоўны тварык яе, у вочы яе, у якіх блішчалі слёзы. — Радасць мая, дзіця маё! — паўтараў ён і зноў змаўкаў і з пшчотнай зачараванасцю глядзеў на яе. — Чаму, чаму ж мне казалі, што яна схуднела! — прамовіў ён з паспешлівай, нібыта дзіцячай усмешкаю, звяртаючыся да нас і ўсё яшчэ стоячы перад ёю на каленях. — Худзенькая, праўда, бледненькая, але паглядзі на яе, якая прыгожанькая! Яшчэ лепей, чым раней была, так, лепей! — дадаў ён, міжвольна змаўкаючы ад душэўнага болю, радаснага болю, ад якога душу, здаецца, разломвае напалам.

— Устаньце, татка! Ды ўстаньце ж, — гаварыла Наташа, — мне ж таксама хочацца вас цалаваць...

— О мілая! Чуеш, чуеш, Ганначка, як яна гэта хораша сказала, — і ён моцна абняў яе.

— Не, Наташа, мне, мне трэба ля тваіх ног ляжаць да таго часу, калі сэрца маё пачуе, што ты даравала мне, таму што ніколі, ніколі не змагу заслужыць я ў цябе даравання! Я выракся цябе, я праклінаў цябе, чуеш, Наташа, я праклінаў цябе, — і я мог гэта зрабіць!.. А ты, а ты, Наташа: і магла ж ты паверыць, што я цябе пракляў! І паверыла — паверыла ж! Не трэба было верыць! Не верыла б, проста не верыла б! Жорсткае сэрцайка! Чаму ж ты не прыходзіла да мяне? Ты ж ведала, як я прыму цябе!.. О Наташа, ты ж памятаеш, як я раней цябе любіў: ну, а цяпер і ўвесь гэты час я цябе ўдвая, у тысячу разоў больш любіў, чым раней! Я цябе з крывёю любіў! Душу б з сябе з крывёю выняў, сэрца сваё распаласаваў і да ног тваіх паклаў бы!.. О радасць мая!

— Ды пацалуйце ж мяне, бессардэчны вы чалавек, у губы, твар пацалуйце, як матуля цалуе! — выгукнула Наташа хворым, расслабленым, поўным слёз радасці голасам.

— І ў вочкі таксама! І ў вочкі таксама! Памятаеш, як раней, — паўтараў стары пасля доўгіх, салодкіх абдымкаў з дачкою. — О Наташа! Ці сніла ты калі-небудзь нас? А мне ты снілася ледзь не кожную ноч, і кожную ноч ты да мяне прыходзіла, і я над табою плакаў, аднаго ж разу ты, як была

маленькая, прыйшла, памятаеш, калі яшчэ табе толькі дзесяць гадоў было і ты на фартэпіяна толькі пачынала вучыцца, — прыйшла ў кароценькай сукеначцы, у прыгожаных чаравічках і з ручкамі чырвоненькімі... у яе тады былі чырвоненькія ручкі, памятаеш, Ганначка? — прыйшла да мяне, на калені села і абняла мяне... А ты, а ты, дзяўчынка злая! І ты магла думаць, што я пракляў цябе, што я не прыму цябе, калі б ты прыйшла!.. Ды я ж... слухай, Наташа: ды я ж часта да цябе хадзіў, і маці не ведала, і ніхто не ведаў; то пад вокнамі тваімі стаяў, то чакаў: паўсутак іншым разам чакаў дзе-небудзь на ходніку каля тваёй брамы! Ці не выйдзеш ты, каб здалёк толькі паглядзець на цябе! А яшчэ ў цябе вечарамі свечка на падаконні часта гарэла; дык колькі разоў я, Наташа, вечарамі да цябе хадзіў, каб хоць на свечку тваю паглядзець, хаця б цень твой у акне ўбачыць, блаславіць цябе на ноч. А ты ці бласлаўляла мяне на ноч? Ці думала пра мяне? Ці чула тваё сэрцайка, што я тут, пад акном? А колькі разоў зімою я позна ноччу на тваю лесвіцу падымуся і ў цёмных сенях стаю, праз дзверы прыслухоўваюся: ці не пачую твой галасок? Ці не засмяешся ты? Пракляў? Ды я ж у той вечар прыходзіў да цябе, дараваць табе хацеў і толькі ад дзвярэй вярнуўся... О Наташа!

Ён устаў, ён прыпадняў яе з крэсла і моцна-моцна прыціснуў яе да сэрца.

— Яна зноў тут, у маім сэрцы! — закрычаў ён, — о, дзякуй табе, Божа, за ўсё, за ўсё, і за гнеў твой, і за ласку тваю!.. І за сонца тваё, якое засвяціла цяпер, пасля навальніцы, на нас! За ўсю гэтую хвіліну дзякуй! О! хай мы прыніжаныя, хай мы зняважаныя, але мы зноў разам, і няхай, няхай трыумфуюць гэтыя гордыя і фанабэрыстыя, якія прынізілі і зняважылі нас! Хай яны кінуць камень у нас! Не бойся, Наташа!.. Мы пойдзем рука ў руку, і я скажу ім: гэта мая дарагая, гэта любімая дачка мая, гэта бязгрэшная дачка мая, якую вы зняважылі і прынізілі, але якую я, я люблю і якую бласлаўляю на векі вечныя!..

— Ваня! Ваня! — слабым голасам прамовіла Наташа, працягваючы мне сваю руку з бацькавых абдымкаў.

О! ніколі я не забуду, што ў гэтую хвіліну яна ўспомніла мяне і паклікала мяне!

— Дзе ж Нэлі? — спытаўся стары, азіраючыся.

— Ах, дзе ж яна? — выкрыкнула старэнькая, — галубка мая! Мы ж так яе і пакінулі!

Але яе не было ў пакоі; яна неўпрыкмет выслізнула ў спальню. Усе пайшлі туды. Нэлі стаяла ў кутку, за дзвярыма, і палахліва хавалася ад нас.

— Нэлі, што з табой, дзіця маё! — выгукнуў стары, жадаючы абняць яе. Але яна неяк доўга на яго пазірала...

— Матуля, дзе матуля? — прамовіла яна, як у бяспамяцтве, — дзе, дзе мая матуля? — выкрыкнула яна яшчэ раз, працягваючы свае дрыготкія рукі да нас, і раптам страшны, жахлівы крык вырваўся з яе грудзей; сутаргі прабеглі па яе твары, і яна ў страшэнным прыпадку ўпала на падлогу...

Э П І Л О Г

Апошнія ўспаміны

Сярэдзіна чэрвеня. Дзень гарачы і задушлівы; у горадзе немагчыма заставацца: пыл, вапна, перабудовы, гарачыя камяні, атручанае выпарэннямі паветра... Але вось, о радасць! загрузкаеў недзе гром: спакваля неба спяхмурнела; падзьмуў вецер, гонячы перад сабою клубы гарадскога пылу. Некалькі буйных кропель цяжка ўпалі на зямлю, а за імі раптам як быццам бы расчынілася ўсё неба, і цэлая рака вады вылілася на горад. Калі праз паўгадзіны зноў заззяла сонца, я адчыніў акно маёй каморкі і прагна, глыбока ўдыхнуў свежае паветра. У захапленні я быў хацеў ужо кінуць пяро, і ўсе мае клопаты, і самога антрэпрэнёра, і бегчы да *нашых* на Васільеўскі. Але хаця спакуса была і вялікая, я ўсё-такі перасіліў сябе і з якоюсьці лютасцю зноў кінуўся да паперы: чаго б гэта ні каштавала, трэба было закончыць! Антрэпрэнёр загадаў, бо іначай не дасць грошай. Мяне *там* чакаюць, але затое вечарам я буду вольны, зусім вольны, як вецер, і сённяшні вечар узнагародзіць мяне за гэтыя апошнія два дні і дзве ночы, за якія я напісаў тры друкаваныя аркушы з паловаю.

І вось нарэшце і праца скончана; кідаю пяро і падымаюся, адчуваю боль у спіне і ў грудзях, а ў галаве — дурман. Ведаю, што зараз мае нервы вельмі расстроены, і як быццам бы чую апошнія словы, якія сказаў мне мой старэнькі доктар: «Не,

ніякае здароўе не вытрымае такога напружання, таму што гэта немагчыма!» Аднак жа пакуль што гэта магчыма! Галава мая кружыцца; я ледзь стаю на нагах, але радасць, бязмежная радасць напаўняе маё сэрца. Аповесць мая зусім закончана, і антрэпрэнёр, хаця я яму цяпер і шмат вінаваты, усё-такі дасць мне хоць колькі-небудзь, убачыўшы ў сваіх руках здабычу, — хоць пяцьдзесят рублёў, а я ўжо вельмі даўно не бачыў у сваіх руках такія грошы. Свабода і грошы!.. У захапленні я схпіў капялюш, рукапіс пад паху і бягу стрымгалоў, каб застаць дома нашага найдаражэйшага Аляксандра Пятровіча.

Я застаю яго, але ўжо на выхадзе. Ён, у сваю чаргу, толькі што закончыў адну не літаратурную, але затое вельмі выгадную спекуляцыю і, выправадзіўшы нарэшце нейкага чарнамазенькага жыдка, з якім прасядзеў дзве гадзіны запар у сваім кабінце, ветліва падае мне руку і сваім мяккім, мілым баском пытаецца пра маё здароўе. Гэта найдабрэйшы чалавек, і я, без жартаў, шмат чым абавязаны яму. І хіба ж ён вінаваты, што ў літаратуры ён усё жыццё быў *толькі* антрэпрэнёрам? Ён скеміў, што літаратуры патрэбен антрэпрэнёр, і скеміў вельмі своечасова, гонар яму і слава за гэта — антрэпрэнёрская, вядома.

Ён з прыемнай усмешкай слухае аб тым, што аповесць закончана і што чарговы нумар кніжкі, такім чынам, забяспечаны ў галоўным раздзеле, і здзіўляецца, як гэта я мог хоць што-небудзь *закончыць*, да таго ж яшчэ і вельмі міла жартуе. Затым ідзе да свайго жалезнага куфра, каб выдаць мне абяцаныя пяцьдзесят рублёў, а між тым працягвае мне іншы, варожы, тоўсты часопіс і паказвае на некалькі радкоў у адзеле крытыкі, дзе напісана пару слоў і пра маю апошнюю аповесць.

Гляджу: гэта артыкул «перапісчыка». Мяне не тое каб аблаялі, але і не тое каб пахвалілі, а я вельмі задаволены. Але «перапісчык» гаворыць, дарэчы, што ад твораў маіх заўсёды «пахне потам», гэта значыць, я так над імі пацею, працую, абрабляю і апрацоўваю, што робіцца прыкра.

Мы з антрэпрэнёрам рагочам. Я паведамляю яму, што мінулая аповесць мая была напісана за дзве ночы, а цяпер за два дні і дзве ночы мною напісана тры з паловаю друкаваныя аркушы, — і калі б «перапісчык» гэта ведаў, то не папракаў бы мяне празмерным калупаннем ды тугой павольнасцю маёй работы!

— Аднак жа вы самі вінаваты, Іван Пятровіч. Навошта ж вы так запазняецеся, што даводзіцца працаваць ноччу?

Аляксандр Пятровіч, вядома, цудоўны чалавек, хаця і ў яго ёсць адна слабасць — пахваліцца сваім літаратурным меркаваннем менавіта перад тымі, якія, як і сам ён падазрае, цалкам яго разумеюць. Але мне не хочацца разважаць з ім аб літаратуры, я атрымліваю грошы і бяруся за капялюш. Аляксандр Пятровіч едзе на сваю дачу, на Астравы, і пачуўшы, што я на Васільеўскі, лагодна прапануе давезці мяне ў сваёй карэце.

— У мяне ж новая карэта; вы не бачылі? Вельмі мілая.

Мы выходзім да пад'езда. Карэта сапраўды вельмі мілая, і Аляксандр Пятровіч на пачатку свайго валодання ёю атрымлівае надзвычайнае задавальненне і нават мае пэўную душэўную патрэбу *падвозіць* у ёй сваіх знаёмых.

У карэце Аляксандр Пятровіч зноў некалькі разоў пачынае разважаць аб сучаснай літаратуры. Пры мне ён не канфузіцца і зусім спакойна паўтарае розныя чужыя думкі, пачутыя днямі ад каго-небудзь з літаратараў, якім ён верыць і чыё меркаванне паважае. Хаця яму даводзіцца часамі паважаць дзіўныя рэчы. Здараецца, што ён скажае чужое меркаванне або ўстаўляе яго не туды, куды трэба, так што выходзіць бурда. Я сяджу, моўчкі слухаю і здзіўляюся разнастайнасці і капрызнасці страсцей чалавечых. «Ну, вось чалавек, — думаю я, — збіраў бы сабе грошы ды збіраў; не, яму яшчэ трэба славы, літаратурнай славы, славы добрага выдаўца, крытыка!»

Якраз цяпер ён спрабуе падрабязна выкласці мне адну літаратурную думку, пачутую ім дні тры таму назад ад мяне ж, і супраць якой ён, тры дні таму назад, са мною ж спрачаўся, а цяпер выдае яе за сваю. Але ў Аляксандра Пятровіча такая няпамятлівасць штохвілінна здараецца, і ён добра вядомы гэтай нявіннай слабасцю ўсім сваім знаёмым. Як ён радуецца цяпер, красамоўнічаючы ў *сваёй* карэце, які задаволены лёсам, які лагодны! Ён вядзе навукова-літаратурную размову, і нават мяккі, прыстойны яго басок адгукваўся вучонасцю. Паціху-памалу ён *заліберальнічаўся* і пераходзіць да нявінна-скептычнага меркавання, што ў літаратуры нашай, ды і ўвогуле ні ў якой і ніколі, не можа быць ні ў кога сумленнасці і сціпласці, а ёсць толькі адно «ўзаемнае біццё адзін аднаго па мардасах» — асабліва пры пачатку падпіскі. Я думаю, што Аляксандр Пятровіч схільны нават кожнага сумленнага і шчырага літаратара, за яго сумленнасць і шчырасць, лічыць

калі не дурнем, дык, ва ўсякім выпадку, разывакам. Вядома ж, такое меркаванне якраз і вынікае з надзвычайнай наўнасці Аляксандра Пятровіча.

Але я ўжо не слухаю яго, на Васільеўскім востраве ён выпускае мяне з карэты, і я бягу да нашых. Вось і трынаццатая лінія, вось і іх дамок. Ганна Андрэеўна, убачыўшы мяне, пагрозліва ківае пальцам, махае на мяне рукамі і шыкае на мяне, каб я не шумеў.

— Нэлі толькі што заснула, бедненькая! — шэпча яна мне, не разбудзіце, крыў божа! Толькі ж вельмі яна, галубка, слабая! Баімся мы за яе. Доктар кажа, што гэта пакуль што нічога. Ды што ад яго талковае пачуеш, ад *вашага* доктара! І не сорамна вам гэта, Іван Пятровіч? Чакалі вас, чакалі на абед жа... двое ж сутак не былі!..

— Але ж я сказаў яшчэ трэцяга дня, што не буду двое сутак, — шапчу я Ганне Андрэеўне. — Трэба было аповесць закончыць...

— Дык жа на абед сёння абяцаў прыйсці! Чаму ж не прыйшоў? Нэлі спецыяльна з ложка ўстала, анёлачак мой, ва ўтульнае крэсла яе пасадзілі, ды і вывезлі на абед: «Хачу маўляў, з вамі разам Ваню чакаць», а наш Ваня і не быў. Шэсць гадзін ужо хутка! Дзе цягаўся? Ах, грахаводнік які! Вы ж яе так расстроілі, што я ўжо не ведала, як і ўгаварыць... добра хоць, што заснула, галубка. А Мікалай Сяргеевіч да таго ж у горад пайшоў (толькі на чай будзе!); адна і кручуся... Месца ж яму, Іван Пятровіч, знайшлося; толькі як падумаю, што ў Пярмі, дык і пахаладнее на душы ў мяне...

— А дзе Наташа?

— У садку, галубка, у садку! Схадзіце да яе... Нешта яна таксама ў мяне такая... Неяк і не скемлю... Ох, Іван Пятровіч, цяжка ў мяне на душы! Сцвярджае, што вясёлая і задаволеная, ды не веру я ёй... Схадзі ж да яе, Ваня, ды мне і раскажы ўжо паціхеньку, што з ёю... Чуеш?

Але я ўжо не слухаю Ганну Андрэеўну, а бягу ў садок. Гэты садок быў каля дома; ён крокаў дваццаць пяць у даўжыню і столькі ж у шырыню і ўвесь зарос зелянінаю. У ім тры высокія старыя, разгалістыя дрэвы, некалькі маладых бярозак, некалькі кустоў бэзу, бружмелю, ёсць куток малінніку, дзве градкі з трускаўкамі і дзве вузенькія звлістыя дарожкі, уздоўж і ўпоперак садка. Стары ў захапленні ад яго і запэўнівае, што ў ім хутка будуць расці грыбы. Галоўнае ж у тым,

што Нэлі палюбіла гэты садок, і яе часта вывозяць у крэсле на садовую дарожку, а Нэлі цяпер ідал усяго дому. Ды вось і Наташа; яна радасна сустракае мяне і працягвае мне руку. Якая яна худая, якая бледная! Яна таксама ледзь ачуныла ад хваробы.

— Ці зусім закончыў, Ваня? — пытаецца яна.

— Зусім, зусім! І на ўвесь вечар абсалютна вольны.

— Ну, дзякуй Богу! Спяшаўся? Псаваў?

— Што ж рабіць! Зрэшты, гэта нічога. У мяне выпрацоўваецца, калі вось так напружана працую, нейкае асаблівае раздражненне нерваў; я лепей думаю, больш жыва і глыбока адчуваю, і нават стыль мне цалкам падпарадкоўваецца, так што ў напружанай працы і лепш атрымліваецца. Усё добра...

— Эх, Ваня, Ваня!

Я заўважыў, што Наташа апошнім часам стала вельмі раўнівая да маіх літаратурных поспехаў, да маёй славы. Яна перачытвае ўсё, што я за апошні год надрукаваў, штохвілінна распытвае аб далейшых планах маіх, цікавіцца кожнай крытыкай, на мяне напісанай, злуецца на некаторыя і абавязкова хоча, каб я заняў у літаратуры самае высокае месца. Жаданні яе выяўляюцца настолькі моцна і настойліва, што я нават здзіўляюся цяперашняму яе настрою.

— Ты толькі спішашся, Ваня, — гаворыць яна мне, — згвалціш сябе і спішашся; і да таго ж здароўе загубіш. Вунь С***, той за два гады па адной аповесці піша, а N* за дзесяць гадоў адзін толькі раман і напісаў. Затое як у іх адчаканена, апрацавана! Ніводнай неахайнасці не знойдзеш.

— Ды яны ж забяспечаныя і пішуць не на тэрмін, а я — паштовая кляча! Ну ды ўсё гэта глупства! Пакінем гэта, дарагая мая. Што, ці няма чаго новага?

— Шмат. Па-першае, ад яго пісьмо.

— Яшчэ?

— Яшчэ. — І яна падала мне пісьмо ад Алёшы. Гэта ўжо трэцяе пасля разлукі. Першае ён напісаў яшчэ з Масквы і напісаў быццам бы ў нейкім прыпадку. Ён паведамляў, што абставіны так склаліся, што яму ніяк немагчыма вярнуцца з Масквы ў Пецярбург, як было запланавана пры разлуцы. У другім пісьме ён спяшаўся паведаміць, што днямі прыязджае да нас, каб хутчэй павянчацца з Наташай, што гэта вырашана і ніякімі сіламі не можа быць спынена. А між тым па настроі пісьма было зразумела, што ён у адчаі, што пабочны ўплыў

ужо моцна прыгнятае яго і што ён сам ужо сабе не верыць. Дарэчы, ён пісаў, што Каця — яго найвышэйшая воля і што яна адна суцяшае і падтрымлівае яго. Я з нецярпліваасцю разгарнуў яго цяперашняе, *трэцяе* пісьмо.

Яно было на двух аркушах, напісана адрывачна, бязладна, спехам і неразборліва, закапана чарнілам і слязамі. Пачыналася з таго, што Алёша выракаўся Наташы і ўгаворваў яе быць яго. Ён намагаўся давесці, што саюз іх немагчымы, што пабочныя, варажыя ўплывы мацней за ўсё і што, нарэшце, так і павінна быць: ён і Наташа разам будуць нешчаслівыя, таму што яны нераўня. Але ён не вытрываў і раптам, кінуўшы ўсе свае разважанні і доказы, тут жа, шчыра, не парваўшы і не адкінуўшы першую палову пісьма, прызнаваўся, што ён злачынца перад Наташай, што ён загінуўшы чалавек і не мае сілы паўстаць супраць жаданняў бацькі, які прыехаў у вёску. Пісаў ён, што не можа перадаць, як пакутуе; прызнаваўся, між іншым, што ён цалкам усведамляе, што ён здатны зрабіць Наташу шчаслівай, раптам пачынаў даказваць, што яны зусім раўня; з упартасцю, са злосцю абвяргаў доказы бацькі; з адчаем маляваў карціну шчаслівага іх жыцця, калі б яны ажаніліся, праклінаў сябе за сваю маладушнасць і — развітваўся на векі вечныя! Пісьмо пісалася страшэнна цяжка; ён, відаць, пісаў не помнячы сябе; у мяне з'явіліся слёзы... Наташа падала мне другое пісьмо, ад Каці. Гэтае пісьмо прыйшло ў адным канверце з Алёшавым, але таксама запячатанае. Каця даволі коратка, некалькімі радкамі паведамляла, што Алёша сапраўды вельмі маркоціцца, часта плача і як быццам бы ў адчаі, нават крыху хварэў, але што *яна* з ім і што ён будзе шчаслівы. Між іншым, Каця намагалася патлумачыць Наташы, каб яна не падумала, што Алёша так хутка мог суцешыцца і што быццам сум яго не сур'ёзны. «Ён вас не забудзе ніколі, — дадавала Каця, — ды і не можа забыць ніколі, таму што ў яго такое сэрца; кахае ён вас бязмежна, будзе заўсёды кахаць, але калі разлюбіць вас хоць калі-небудзь, калі хоць калі-небудзь перастане сумаваць, успамінаючы вас, то я сама разлюблю яго за гэта адразу ж...»

Я аддаў Наташы абодва пісьмы; мы пераглянуліся з ёю і не сказалі ні слова. Так было і пры першых двух пісьмах, ды і ўвогуле аб мінулым мы цяпер пазбягалі гаварыць, як быццам бы мы дамовіліся аб гэтым. Яна пакутавала страшэнна, я гэта бачыў, але не хацела аб гэтым гаварыць нават са мной.

Пасля вяртання ў бацькоўскі дом яна тры тыдні адляжала ў гарачцы і цяпер ледзь ачуныла. Мы нават мала гаварылі і пра блізкае ўжо расстанне, хаця яна і ведала, што стары атрымлівае месца і што нам давядзецца расстацца. Нягледзячы на гэта, яна была са мною такая пяшчотная, уважлівая, так займалася ўсім, што тычылася мяне, увесь гэты час; з такой настойлівай, упартай увагаю выслухоўвала ўсё, што я расказваў ёй пра сябе, што мне спачатку гэта было нават цяжка: мне здавалася, што яна хацела мяне ўзнагародзіць за мінулае. Але гэты цяжар хутка знік: я зразумеў, што ў яе зусім іншае жаданне, што яна проста любіць мяне, любіць бясконца, не можа жыць без мяне і не клапаціцца пра ўсё, што тычыцца мяне, і я думаю, ніколі сястра не любіла так свайго брата, як Наташа любіла мяне. Я вельмі добра ведаў, што разлука, якая была наперадзе, прыгнятала яе сэрца, што Наташа пакутавала; яна таксама ведала, што і я не магу жыць без яе; але пра гэта мы не гаварылі, хаця падрабязна гаварылі аб будучых падзеях...

Я спытаўся пра Мікалая Сяргеевіча.

— Я думаю, ён хутка вернецца, — адказала Наташа, — абяцаў да чаю.

— Гэта ён усё наконт месца?

— Так; зрэшты, месца ўжо абавязкова будзе; ды і выходзіць яму было сёння без патрэбы, — дадала яна разважліва, — мог бы і заўтра.

— Чаму ж ён пайшоў?

— А таму, што я пісьмо атрымала... Ён так *перажывае* за мяне, — дадала Наташа, памаўчаўшы, — што мне гэта нават цяжка, Ваня. Ён, здаецца, і ў сне толькі адну мяне бачыць. Я ўпэўнена, што ён, акрамя таго: што са мной, як я живу, пра што цяпер думаю? — ні аб чым больш і не падумае. Усякая туга мая адгукаецца ў ім. Я ж бачу, як ён часамі няўдала спрабуе перасіліць сябе і зрабіць выгляд, што не сумуе без мяне, прыкідваецца вясёлым, спрабуе смяяцца і нас смяшыць. Мамачка таксама тады робіцца сама не свая, і таксама не верыць яго смеху і ўздыхае. Такая яна няшчасная... Шчырая душа! — дадала яна смеючыся. — Калі я сёння атрымала пісьмы, яму і спатрэбілася адразу ж уцячы, каб не сустрэкацца са мной вачыма... Я яго больш чым сябе, больш за ўсіх на свеце люблю, Ваня, — дадала яна, апусціўшы галаву і сіцснуўшы маю руку, — нават больш чым цябе...

Мы прайшлі два разы па садзе, перш чым яна пачала гаварыць.

— У нас сёння Маслабоеў быў і ўчора таксама быў, — сказала яна.

— Так, ён апошнім часам панадзіўся да вас.

— А ці ведаеш, чаму ён тут? Мамачка яму давярае, як нікому. Яна думае, што ён настолькі ўсё ведае (ну там законы і ўсё гэта), што ўсякую справу можа ўладзіць. Як ты думаеш, якая цяпер у яе галаве думка з’явілася? Ёй, вядома ж, вельмі балюча і шкада, што я не зрабілася княгіняй. Гэтая думка ёй жыць не дае, і, здаецца, яна шчыра ўсё выказала Маслабоеву. З бацькам яна баіцца гаварыць аб гэтым і думае: ці не дапаможа ёй чым-небудзь Маслабоеў, ці нельга хоць як-небудзь па законах? Маслабоеў, здаецца, ёй не прэрэчыць, а яна яго віном частуе, — дадала з усмешкай Наташа.

— Гэты свавольнік ласы... А ты ж адкуль ведаеш?

— Ды мамачка сама мне прагаварылася... намёкамі...

— Што Нэлі? Як яна? — спытаўся я.

— Я нават здзіўляюся, Ваня: да гэтай пары ты пра яе не спытаўся! — з папрокам сказала Наташа.

Для ўсіх у гэтым доме Нэлі была ідалам. Наташа страшэнна палюбіла яе, і Нэлі, нарэшце, аддалася ёй усім сваім сэрцам. Беднае дзіця! Яна і не думала, што сустрэне калі-небудзь такіх людзей, што знойдзе столькі любасці да сябе, і я з радасцю назіраў, што азлобленае сэрца памякчэла і душа расхінулася для нас усіх. Яна з нейкім хваравітым жарам адгукнулася на ўсеагульную любоў, якою была акружана, у процівагу ўсяму свайму ранейшаму, якое развіло ў ёй недавер, злосць і ўпартасць. Зрэшты, і цяпер Нэлі доўга ўпарцілася, доўга наўмысна ўтойвала ад нас слёзы прымірэння, што закіпалі ў ёй, і нарэшце аддалася нам зусім. Яна моцна палюбіла Наташу, затым — старога. Я ж зрабіўся для яе нечым настолькі неабходным, што хвароба яе абвастралася, калі я доўга не прыходзіў. А апошнім разам, калі разлучаліся на два тыдні, каб закончыць нарэшце занядбаную мною аповесць, я мусіў быў доўга ўгаворваць яе... вядома ж, намёкамі. Нэлі ўсё яшчэ саромелася занадта прамога, занадта шчырага выўлення сваіх пачуццяў...

Нас усіх вельмі непакоіў стан яе здароўя. Моўчкі і без усякіх размоў было вырашана, што яна назаўсёды застанецца ў доме Мікалая Сяргеевіча, а між тым ад’езд набліжаўся, а

ёй рабілася ўсё горш і горш. Яна хварэла ад таго самага дня, калі мы прыйшлі тады з ёю да старых, у дзень іх прымірэння з Наташай. Зрэшты, што гэта я? Яна ж заўсёды была хворая. Хвароба паступова расла ў ёй і раней, але цяпер пачала надзвычай хутка ўзмацняцца. Я не ведаю і не магу дакладна вызначыць яе хваробу. Прыпадкі, праўда, паўтараліся ў яе цяпер крыху часцей; але, галоўнае, нейкае знясіленне і ўпадак усіх сіл, пастаянны ліхаманкава-напружаны стан — усё гэта прывяло яе за апошнія дні да таго, што яна ўжо не ўставала з ложка. І дзіўна: чым больш яе адольвала хвароба, тым больш мяккай, больш ласкавай, больш даверлівай з намі рабілася Нэлі. Тры дні таму назад яна злавіла мяне за руку, калі я праходзіў міма яе ложка, і пацягнула да сябе. У пакоі нікога не было. Твар яе гарэў (яна страшэнна схуднела), вочы блішчалі агнём. Яна сутаргава-страсна пацягнулася да мяне, і калі я нахіліўся да яе, яна моцна абняла мяне за шыю сваімі смуглявымі худзенькімі ручкамі і моцна пацалавала мяне, а потым адразу запатрабавала да сябе Наташу; я паклікаў яе; Нэлі абавязкова хацелася, каб Наташа прысела да яе на ложак і глядзела на яе...

— Мне самой на вас пазіраць хочацца, — сказала яна. — Я вас учора ў сне бачыла і сёння ноччу ўбачу... я вас часта сню... кожную ноч...

Ёй, відаць, хацелася штосьці выказаць, пачуцці душылі яе; але яна і сама не разумела сваіх пачуццяў і не ведала, як іх выявіць...

Мікалая Сяргеевіча яна любіла, бадай, больш за ўсіх, акрамя мяне. Трэба сказаць, што і Мікалай Сяргеевіч амаль так жа любіў яе, як і Наташу. Ён надзіва лёгка ўмеў развесяліць і пасмяшыць Нэлі. Як толькі, бывала, ён прыйдзе да яе, адразу ж пачынаецца смех і нават свавольствы. Хворая дзяўчынка весялілася як дзіця, какетнічала са старым, падсмейвалася з яго, расказвала яму свае сны і заўсёды што-небудзь выдумляла, прымушала расказваць і яго, а стары так радаваўся, такі быў задаволены, пазіраючы на сваю «маленькую дачку Нэлі», што з кожным днём усё больш і больш захапляўся ёю.

— Яе нам усім Бог паслаў, як узнагароду за нашы пакуты, — казаў ён мне неаднойчы, выходзячы ад Нэлі і перахрысціўшы яе, як звычайна, на ноч.

Кожны дзень, вечарамі, калі мы ўсе збіраліся разам (Маслабоеў таксама прыходзіў амаль што кожны вечар),

прыязджаў часамі і стары доктар, які душою прывязаўся да Іхмянёвых; вывозілі і Нэлі ў яе крэсле да нас, за круглы стол. Дзверы на балкон адчыняліся. Зялёны садок, асветлены сонцам, быў увесь як на далоні. З яго пахла свежай зелянінай і бэзам, які толькі што распусціўся. Нэлі сядзела ў сваім крэсле, ласкава на ўсіх нас паглядвала і прыслухоўвалася да нашай размовы. Часамі ж яна і сама ажыўлялася і непрыкметна пачынала таксама што-небудзь гаварыць... Але ў такія хвіліны мы звычайна слухалі яе нават з неспакоем, таму што ў яе ўспамінах былі тэмы, якія нельга было чапаць. І я, і Наташа, і Іхмянёвы адчувалі і ўсведамлялі ўсю нашу віну перад ёю, у той дзень, калі яна, усхваляваная і замучаная, *павінна* была распавесці нам сваю гісторыю. Асабліва доктар быў супраць гэтых успамінаў, і размову звычайна стараліся перамяніць. У такіх выпадках Нэлі старалася не паказаць нам, што разумее нашы намаганні, і пачынала смяцца з доктарам ці з Мікалаем Сяргеевічам...

Ды аднак жа ёй рабілася ўсё горш і горш. Яна стала надзвычай уражлівая. Сэрца яе білася няправільна. Доктар нават сказаў мне, што яна можа памерці вельмі хутка.

Я не сказаў пра гэта Іхмянёвым, каб не растрывожыць іх. Мікалай Сяргеевіч зусім быў упэўнены, што яна паправіцца да дарогі.

— Вось і татачка вярнуўся, — сказала Наташа, пачуўшы яго голас. — Хадзем, Ваня.

Мікалай Сяргеевіч, ледзь пераступіўшы парог, як звычайна, гучна загаварыў. Ганна Андрэеўна так і замахала на яго рукамі. Стары адразу ж прыціх і, убачыўшы мяне і Наташу, шэптам і з утаропленым выглядам пачаў нам расказаць пра вынікі сваіх паходаў: месца, якое ён прасіў, было за ім, і ён быў вельмі рады.

— Праз два тыдні можна і ехаць, — сказаў ён, паціраючы рукі, і клапатліва, скаса зірнуў на Наташу. Але тая адказала яму ўсмешкай і абняла яго, так што сумненні яго ўміг развеяліся.

— Паедзем, паедзем, сябры мае, паедзем! — загаварыў ён радасна. — Вось толькі ты, Ваня, толькі з табой расставацца балюча... (Заўважу, што ён ні разу не прапанаваў мне ехаць з імі разам, мяркуючы па яго характары, абавязкова б зрабіў... пры іншых абставінах, гэта значыць, калі б не ведаў, як я кахаю Наташу.)

— Ну, што ж рабіць, сябры, што ж рабіць! Балюча мне, Ваня; але перамена месца нас усіх ажывіць... Перамена месца — значыць перамена ўсяго! — дадаў ён, яшчэ раз глянуўшы на дачку.

Ён верыў у гэта і быў рады сваёй веры.

— А Нэлі? — сказала Ганна Андрэеўна.

— Нэлі? Што ж... яна, галубка мая, трохі хворая, але да таго часу, напэўна, ужо паправіцца. Ёй і цяпер лепш: як ты думаеш, Ваня? — прамовіў ён, як бы спалохаўшыся, і з трывогай глядзеў на мяне, быццам бы я і павінен быў вырашыць яго сумненні.

— Што яна? Як спала? Ці не было чаго з ёй? Ці не прачнулася яна цяпер? Ведаеш што, Ганна Андрэеўна: мы столік зараз прысунем на тэрасу, прынясуць самавар, прыйдуць нашы, мы ўсе ўсядземся, і Нэлі да нас выйдзе... Вось і цудоўна. Ды ўжо ці не прачнулася яна? Пайду я да яе. Толькі гляну на яе... не пабуджу, не хвалюйся! — дадаў ён, бачачы, што Ганна Андрэеўна зноў замахала на яго рукамі.

Але Нэлі ўжо прачнулася. Праз чвэрць гадзіны мы ўсе, як звычайна, сядзелі вакол стала за вячэрнім самаварам.

Нэлі вывезлі ў крэсле. З'явіўся доктар, з'явіўся і Маслабоеў. Ён прынёс для Нэлі вялікі букет бэзу; але сам быў нечым заклапочаны і як быццам бы раздражнёны.

Дарэчы: Маслабоеў прыходзіў ледзь не кожны дзень. Яўжо гаварыў, што ўсе, і асабліва Ганна Андрэеўна, надзвычай палюбілі яго, але ніколі ні слова не гаварылася ў нас услых пра Аляксандру Сямёнаўну; не гаварыў пра яе і сам Маслабоеў. Ганна Андрэеўна, даведаўшыся ад мяне, што Аляксандра Сямёнаўна яшчэ не паспела стаць яго *законнай* жонкай, вырашыла для сябе, што прымаць яе і гаварыць пра яе ў доме нельга. Так усё і ішло, і гэтым вельмі была задаволена і сама Ганна Андрэеўна. Зрэшты, не было б у яе Наташы і, галоўнае, калі б не здарылася тое, што здарылася, яна б, магчыма, і не была б такая пераборлівая.

Нэлі ў гэты вечар была неяк асабліва маркотная і нават нечым заклапочаная. Нібыта яна бачыла дрэнны сон і задумалася над ім. Але падарунку Маслабоева яна вельмі ўзрадавалася і з задавальненнем паглядвала на кветкі, якія паставілі перад ёй у шклянцы.

— Дык ты вельмі любіш кветачкі, Нэлі? — сказаў стары. — Пачакай жа! — дадаў ён з любасцю, — заўтра ж... ну, ды вось жа сама ўбачыш!..

— Люблю, — адказала Нэлі, — і памятаю, як мы матулю з кветкамі сустракалі. Матуля, яшчэ калі мы былі *там* (*там* азначала цяпер за мяжой), была аднаго разу цэлы месяц хворая. Я і Генрых згаварыліся, што калі яна ўстане і першы раз выйдзе са сваёй спальні, адкуль яна цэлы месяц не выходзіла, то мы ва ўсіх пакоях паставім кветкі. Вось так мы і зрабілі. Матуля яшчэ вечарам сказала, што заўтра раніцай яна абавязкова выйдзе разам з намі снедаць. Мы ўсталі рана-рана. Генрых прынёс шмат кветак, і мы ўвесь пакой упрыгожылі зялёным лісцем і гірляндамі. І плюшч быў, і яшчэ такое шырокае лісце, якое за ўсё чапляецца, і вялікія белыя кветкі былі, і нарцысы былі, а я іх больш за ўсе кветкі люблю, і ружы былі, такія прыгожыя ружы, і шмат-шмат было кветак. Мы іх усе развесілі ў гірляндах і ў гаршках расставілі, і такія тут кветкі былі, нібыта як цэлыя дрэвы, у вялікіх кадушках; іх мы па кутках расставілі і каля матулінага крэсла, і калі матуля выйшла, то здзівілася і вельмі ўзрадавалася, а Генрых быў рады... Я гэта і цяпер помню...

Гэты вечар Нэлі была неяк асабліва слабая і слабанервовая. Доктар з трывогаю паглядаў на яе. Але ёй хацелася гаварыць. І доўга, да самых прыцемкаў, распавядала яна аб сваім ранейшым жыцці *там*; мы яе не перапынялі. *Там*, з матуляй і Генрыхам, яны шмат ездзілі, і ўспаміны былога ярка з'яўляліся ў яе памяці. Яна ўсхвалявана распавядала пра блакітныя нябёсы, пра высокія горы, са снегам і лёдам, якія яна бачыла і праязджала, пра горныя вадаспады; потым пра азёры і даліны Італіі, пра кветкі і дрэвы, пра сельскіх жыхароў, пра іх адзенне і пра іх смуглявыя твары і чорныя вочы; распавядала пра розныя сустрэчы і выпадкі, што здараліся з імі. Потым пра вялікія гарады і палацы, пра высокую царкву з купалам, які раптам увесь загараўся рознакаляровымі агнямі; потым пра гарачы паўднёвы горад з блакітнымі нябёсамі і з блакітным морам... Ніколі яшчэ Нэлі не распавядала нам так падрабязна свае ўспаміны. Мы слухалі яе ўважліва, з напружаннем. Мы ўсе да гэтай пары ведалі іншыя яе ўспаміны — у змрочным, панурым горадзе, з атмасферай уціску і ачмурэння, з забруджаным паветрам, з прыгожымі палацамі,

заўсёды запэцканымі граззю; з цьмяным бедным сонцам і са злымі, напаўзвар’яцелымі людзьмі, ад якіх так шмат і яна, і матуля яе выцверпелі. І мне ўявілася, як яны абедзве ў брудным скляпенні, сырым, змрочным вечарам, абняўшыся на жабрацкім сваім ложку, успаміналі пра сваё мінулае, пра нябожчыка Генрыха і аб цудах іншых зямель... Уявілася мне і Нэлі, якая ўспамінала ўсё гэта ўжо адна, без матулі сваёй, калі Бубнава пабоямі і звярынай жорсткасцю хацела зламаць яе і прымусіць займацца кепскімі справамі...

Але раптам Нэлі адчула сябе дрэнна, і яе занеслі назад. Стары вельмі спалохаўся і злаваў, што ёй дазволі так доўга гаворыць. У яе быў нейкі прыпадак, яна самлела. Гэты прыпадак ужо некалькі разоў паўтараўся. Калі ён закончыўся, Нэлі настойліва захацела бачыць мяне. Ёй трэба было штосьці сказаць мне аднаму. Яна так прасіла аб гэтым, што на гэты раз доктар сам настойваў, каб выканалі яе жаданне, і ўсе выйшлі з пакоя.

— Вось што, Ваня, — сказала Нэлі, калі мы засталіся ўдваіх, — я ведаю, яны думаюць, што я паеду з імі, але я не паеду, таму што не магу, і застануся пакуль у цябе, і мне гэта трэба было сказаць табе.

Я пачаў быў яе ўгаворваць; сказаў, што ў Іхмянёвых я ўсё так любяць, што яна тут як родная дачка. І ўсё будуць вельмі сумаваць без яе. Што ў мяне, наадварот, ёй будзе цяжка жыць, і што хаця я і вельмі люблю яе, але што ж рабіць, расстацца трэба.

— Не, нельга! — настойліва адказала Нэлі, — таму што я часта бачу ў сне матулю, і яна мне гаворыць, каб я не ехала з імі і засталася тут; яна гаворыць, што я вельмі саграшыла, што дзядулю аднаго пакінула, і ўсё плача, калі гэта гаворыць. Я хачу застацца тут і даглядаць дзядулю, Ваня.

— Але ж твой дзядуля памёр ужо, Нэлі, — сказаў я, выслушаўшы яе са здзіўленнем.

Яна падумала і ўважліва паглядзела на мяне.

— Раскажы мне, Ваня, яшчэ раз, — сказала яна, — як дзядуля памёр. Усё раскажы і нічога не прапускай.

Я быў здзіўлены яе патрабаваннем, але аднак жа пачаў расказваць з усімі падрабязнасцямі. Я падумаў, што яна трызніць ці, ва ўсякім выпадку, што пасля прыпадку галава яе яшчэ не зусім светлая.

Яна ўважліва выслухала мой расповед, і памятаю, як яе чорныя вочы, якія блішчалі хворым, ліхаманкавым бляскам, уважліва і неадрыўна сачылі за мной на працягу майго расповеду. У пакоі было ўжо цёмна.

— Не, Ваня, ён не памёр! — сказала яна рашуча, усё выслухаўшы і яшчэ раз падумаўшы. — Матуля мне часта гаворыць пра дзядулю, і калі я ўчора сказала ёй: «Дык жа дзядуля памёр», яна вельмі засмуцілася, заплакала і сказала мне, што не, што мне знарок так казалі, а што ён ходзіць цяпер і міласціну просіць, «так, як мы з табой раней прасілі, — казала матуля, — і ўсё ходзіць па тым месцы, дзе мы з табой яго першы раз сустрэлі, калі я ўкленчыла перад ім і Азорка мяне пазнаў...».

— Гэта сон, сон хвораі, Нэлі, таму што ты цяпер сама хвораі, — сказаў я ёй.

— Я і сама ўсё думала, што гэта толькі сон, — сказала Нэлі, — і не гаварыла нікому. Толькі табе аднаму ўсё расказаць хацела. Але сёння, калі я заснула пасля таго, як ты не прыйшоў, дык убачыла ў сне і самога дзядулю. Ён сядзеў у сябе дома і чакаў мяне, і быў такі страшны, худы, і сказаў, што ён два дні нічога не еў і Азорка таксама, і вельмі на мяне злаваўся і папракаў мяне. Ён яшчэ мне сказаў, што ў яго зусім няма нюхальнай табакі, а што без гэтай табакі ён і жыць не можа. Ён і сапраўды, Ваня, мне раней гэта адзін раз гаварыў, ужо пасля таго, як матуля памерла, калі я прыходзіла да яго. Тады ён быў ужо зусім хворы і амаль нічога не разумеў. Вось як я пачула гэта ад яго сёння і думаю: пайду я, стану на мосце і буду міласціну прасіць, напрашу і куплю яму і хлеба, і варанай бульбы, і табакі. Вось быццам я стаю прашу і бачу, што дзядуля блізка ходзіць, пачакае крыху і падыдзе да мяне, і глядзіць, колькі я назбірала, і возьме сабе. Гэта, кажа, на хлеб, цяпер на табаку збірай. Я збіраю, а ён падыдзе і забярэ ў мяне. Я яму і кажу, што і так усё аддам яму і нічога сабе не схаваю. «Не, кажа, ты ў мяне крадзеш; мне і Бубнава казала, што ты зладзейка, таму я цябе ніколі да сябе не вазьму. Куды ты пятак схавала?» Я заплакала таму, што ён мне не верыць, а ён мяне не слухае і ўсё крычыць: «Ты ўкрала адзін пятак!» — і пачаў біць мяне, тут жа на мосце, і балюча біў. І я вельмі плакала... Вось я і падумала цяпер, Ваня, што ён абавязкова жывы і дзе-небудзь ходзіць адзін і чакае, каб я да яго прыйшла...

Я зноў пачаў яе ўгаворваць і разупэўніваць і нарэшце, здаецца, разупэўніў. Яна сказала, што баіцца цяпер заснуць, таму што дзядулю ўбачыць. Нарэшце моцна абняла мяне...

— І ўсё-такі я не магу цябе пакінуць, Ваня! — сказала яна мне, прыціскаючыся да майго твару сваім тварыкам. Калі б і дзядулі не было, я ўсё ж з табой не расстануся.

У доме ўсе былі напалоханыя прыпадкам Нэлі. Я паціхеньку пераказаў доктару ўсе яе мроі і спытаўся ў яго, што ж ён думае пра яе хваробу.

— Нічога яшчэ невядома, — адказаў ён у задуменні, — я пакуль што здагадваюся, разважаю, назіраю, але... нічога невядома. Увогуле, папраўка немагчыма. Яна памрэ. Я ім не гавару, таму што вы так прасілі, але мне шкада, і я паклічу заўтра ж кансіліум. Можа, хвароба, пасля кансіліўму, будзе паводзіць сябе іначай. Але мне вельмі шкада гэтую дзяўчынку, як дачку маю... Мілая, мілая дзяўчынка! І з такім жывым розумам!

Мікалай Сяргеевіч быў вельмі ўсхваляваны.

— Вось што, Ваня, я прыдумаў, — сказаў ён, — яна вельмі любіць кветкі. Ведаеш што? Зладзім жа ёй заўтра, калі яна прачнецца, такі ж прыём, з кветкамі, як яна з гэтым Генрыхам для сваёй магулі зладзіла, ну, пра які сёння распавядала... Яна гэта з такім хваляваннем расказвала...

— Вось іменная, з хваляваннем, — сказаў я. — Хваляванне ж цяпер ёй шкоднае...

— Так, але прыемнае хваляванне — зусім іншая справа! Ужо павер, галубок, вопыту майму павер, прыемнае хваляванне нічога; прыемнае хваляванне нават вылечыць можа, на здароўе падзейнічаць...

Словам, задумка старога так падабалася яму самому, што ён быў ад яе ў захапленні. Немагчыма было і пярэчыць яму. Я параіўся з доктарам, але пакуль той скеміў, што сказаць, стары ўжо схаліў сваю шапку і пабег распачынаць справу.

— Вось што, — сказаў ён мне, выходзячы, — тут недалёка ёсць адна аранжэрэя; багатая аранжэрэя. Садоўнікі прадаюць кветкі, можна дастаць, і зусім танна!.. Дзіва нават, так танна! Ты патлумач гэта Ганна Андрэеўне, а то яна зараз жа раззлуецца за выдаткі... Ну, так вось... Ага! вось што яшчэ, дружа: ты цяпер куды? Вызваліўся ж, закончыў працу, дык чаго табе дадому спяшацца? Начуй у нас, наверсе, у святліцы:

памятаеш, як раней бывала. І сяннік твой і ложкак — усё там на ранейшым месцы стаіць і не кранутае. Заснеш, як французскі кароль. А? застанься ж. Заўтра прачнёмся раненька, кветкі прынясуць, і на восем гадзін мы разам увесь пакой прыбяром. І Наташа дапаможа: у яе ж густ лепшы, чым у нас з табою... Ну, пагаджаешся? Начуеш?

Вырашылі, што я застануся начаваць. Стары зрабіў сваё. Доктар і Маслабоеў развіталіся і пайшлі. У Іхмянёвых спаць клаліся рана, у адзінаццаць гадзін. Адыходзячы, Маслабоеў быў у задуменні і хацеў мне нешта сказаць, але адклаў да іншага разу. Калі ж я, развітаўшыся са старымі, падняўся ў сваю святліцу, то са здзіўленнем убачыў яго зноў. Ён сядзеў, чакаючы мяне, за столікам і перагортваў нейкую кнігу.

— Вярнуўся з дарогі, Ваня, бо лепш цяпер ужо раскажаць. Сядай жа. Дык вось, справа ж такая дурная, прыкрая нават...

— Ды што такое?

— Ды падлюга твой князь раззлаваў яшчэ два тыдні таму назад; ды так раззлаваў, што я да гэтага часу злуюся.

— Што, што такое? Хіба ты ўсё яшчэ з князем маеш нейкія стасункі?

— Ну, вось ты ўжо і адразу: «што, што такое?», быццам і Бог ведае што здарылася. Ты, брат Ваня, ні даць ні ўзяць мая Аляксандра Сямёнаўна, і ўвогуле, усё гэта невыноснае баб'ё... Не выношу баб'я!.. Варона каркне — адразу ж «што, што такое?».

— Ды ты не злуйся.

— Ды зусім я не злуюся, а на ўсякую справу трэба глядзець звычайнымі вачыма, не перабольшваючы... вось што.

Ён трохі памаўчаў, як быццам бы ўсё яшчэ злуючыся на мяне. Я не перапыняў яго.

— Вось што, брат, — пачаў ён зноў, — натрапіў я на адзін след... гэта значыць, па сутнасці, зусім не натрапіў і не было ніякага следу, а так мне падалося... гэта значыць я з некаторых меркаванняў быў вывеў, што Нэлі... можа... Ну, адным словам, князева законная дачка.

— Што ты!

— Ну і зараз зароў: «што ты!» Ну зусім немагчыма гаварыць з гэтымі людзьмі! — выкрыкнуў ён, рэзка махнуўшы рукой. — Я хіба сказаў табе што-небудзь канчатковае, пустая ты галава? Скажаў я табе, што яна *даказаная законная* князева дачка? Скажаў ці не?

— Паслухай, душа мая, — перарваў я яго, страшэнна ўсхваляваны, — Богам прашу, не крычы і раскажвай канкрэтна і ясна. Далібог, зразумею цябе. Зразумей, наколькі гэта важная справа і якія будуць вынікі...

— Вось-вось, вынікі, а з чаго? Дзе доказы? Справы не так робяцца, і я табе па сакрэту кажу. А чаму я з табой аб гэтым загаварыў — потым растлумачу. Выходзіць, так трэба было. Маўчы і слухай, і ведай, што ўсё гэта сакрэт...

Дык вось як было. Яшчэ зімой, яшчэ раней, чым Сміт памёр, князь толькі што вярнуўся з Варшавы, і пачаў ён гэтую справу. Гэта значыць распачалася яна значна раней, яшчэ ў мінулым годзе. Але тады ён адно шукаў, а цяпер пачаў шукаць другое. Самае ж галоўнае ў тым, што ён нітку згубіў. Трынаццаць гадоў, як ён расстаўся ў Парыжы са Сміціхай і кінуў яе, але ўсе гэтыя трынаццаць гадоў ён няўхільна сачыў за ёю, ведаў, што яна жыве з Генрыхам, пра якога сёння расказвалі, ведаў, што ў яе Нэлі, ведаў, што сама яна хвора; ну, адным словам, усё ведаў, а толькі раптам і згубіў нітку. А здарылася гэта, здаецца, у хуткім часе пасля смерці Генрыха, калі Сміціха сабралася ў Пецярбург. У Пецярбургу ён, вядома, хутка б яе знайшоў, пад якім бы прозвішчам яна ні вярнулася ў Расію; ды ўсё ў тым, што замежныя яго агенты ашукалі яго несапраўдным сведчаннем: запэўнілі яго, што яна жыве ў адным нейкім закінутым гарадку ў паўднёвай Германіі; самі яны ашукаліся з-за неахайнасці: адну палічылі за іншую. Так працягвалася год ці болей. Як мінуў год, князь пачаў сумнявацца: па некаторых фактах яму яшчэ раней пачало здавацца, што гэта не тая. Цяпер пытанне: куды знікла сапраўдная Сміціха? І прыйшло яму ў галаву (так, нават без ніякіх звестак): а ці не ў Пецярбургу яна? Пакуль за мяжою была адна даведка, ён ужо тут распачынае другую, але, відаць, не хацеў выкарыстоўваць занадта афіцыйныя шляхі і пазнаёміўся са мною. Мяне яму рэкамендавалі: так і так, маўляў, займаецца справамі, аматар, — і так далей, і так далей...

Ну, так вось і растлумачыў ён мне справу; толькі цьмяна, чортаў сын, растлумачыў, цьмяна і двухсэнсоўна. Памылак было шмат, паўтараўся некалькі разоў, факты ў адзін і той жа час у розных выглядых перадаваў... Але, вядома, як ні хітруй, усе ніткі не схаваеш. Я, зразумела, пачаў зліслінасці і прастаты душэўнай, — словам, як раб адданы; а па правілах,

раз назаўсёды мною прынятых, а разам з тым і па законах прыроды (таму што гэта закон прыроды) скеміў, па-першае: ці тую патрэбу мне выказалі? Па-другое: ці не хаваецца пад выказанай патрэбай якая-небудзь іншая, недавыказаная? Бо ў апошнім выпадку, як, відаць, і ты, мілы хлопца, можаш зразумець сваёй паэтычнай галавой, — ён мяне абкрадваў: бо адна патрэба, дапусцім, каштуе рубель, а другая — у чатыры разы болей. Пачаў я ўнікаць і здагадвацца і спакваля пачаў натрапляць на сляды; адно ў яго самога выпытаў, другое — ад сяго-таго з пабочных, наконт трэцяга — сваім розумам дапяў. Раптам спытаешся: чаму менавіта так я надумаўся дзейнічаць? Адкажу: хаця б таму, што князь занадта ўжо чамусьці пачаў увіхацца, чагосьці вельмі ўжо спалохаўся. Бо, па сутнасці, — чаго б, здаецца, палохацца? Звёз ад бацькі палюбоўніцу, яна зацяжарала, а ён яе кінуў. Ну, што тут дзіўнага? Мілае, прыемнае свавольства і больш нічога. Не такому чалавеку, як князь, гэтага баяцца! Ну, а ён баяўся... Вось тут мяне і ўзяў сумніў. Я, браце, на некаторыя найцікавейшыя сляды натрапіў, між іншым цераз Генрыха. Ён, вядома, памёр; але ад адной з яго кузін (цяпер за адным булачнікам тут, у Пецярбургу), якая раней была страшна закаханая ў яго і працягвала кахаць яго гадоў пятнаццаць запар, нягледзячы на тоўстага фатэра-булачніка, з якім неўпрыкмет прыжыла васьмёра дзяцей, — ад гэтай васьмі кузіны, кажу, я і паспеў, выкарыстаўшы розныя шматскладаныя маневры, даведацца важную рэч: Генрых пісаў ёй, як звычайна ўсе немцы, пісьмы і дзённікі, а перад смерцю прыслаў ёй сякія-такія свае паперы. Яна, дурніца, важнага ў гэтых пісьмах не разумела, а разумела ў іх толькі тыя месцы, дзе гаварылася пра месяц, пра мейн лібэр Аўгустына і пра Віланда яшчэ, здаецца. Але ж я звесткі патрэбныя атрымаў і цераз гэтыя пісьмы на новы след натрапіў. Даведаўся я, напрыклад, пра пана Сміта, пра яго капітал, украдзены ў яго дачкою, пра князя, які забраў капітал у свае рукі; нарэшце, сярод розных воклічаў, намёкаў і алегорый праглянула мне ў пісьмах і сапраўдная сутнасць: вось як, Ваня, разумеш! Нічога канкрэтнага. Дурніца Генрых знарок аб гэтым ўтойваў і толькі намёкаў, ну, а з гэтых намёкаў, з усяго разам узятага, пачала выходзіць для мяне нябесная гармонія: князь жа быў са Сміхай жанаты! Дзе ажаніўся, як, калі менавіта, за мяжою ці тут, дзе дакументы? — нічога

невядома. Так што, брат Ваня, я валасы вырываў ад крыўды і шукаў-шукаў, гэта значыць, дні і ночы шукаў!

Адшукаў я нарэшце і Сміта, а ён раптам і памёр. Я ж нават на яго жывога і глянуць не паспеў. Тут аднойчы, выпадкова, даведваюся я раптам, што памерла адна падазроная для мяне жанчына на Васільеўскім востраве, пытаюся — і нападаю на след. Лячу на Васільеўскі, і, памятаеш, мы тады сустрэліся. Шмат я тады напачэрпаў. Адным словам, дапамагла мне тут шмат чым і Нэлі...

— Паслухай, — перапыніў я яго, — няўжо ты думаеш, што Нэлі ведае...

— Што?

— Што яна дачка князя?

— Дык ты ж сам ведаеш, што яна дачка князя, — адказаў ён, пазіраючы на мяне з нейкім злосным дакорам, — ну, навошта такія пытанні задаваць, пусты ты чалавек? Галоўнае не ў гэтым, а ў тым, што яна ведае, што яна не проста дачка князя, а *законная* дачка князя, — разумеш ты гэта?

— Быць не можа! — закрычаў я.

— Я і сам спачатку гаварыў сабе «быць не можа», нават і цяпер часам гавару сабе «быць не можа»! Але ў тым жа і справа, што гэта *быць можа* і, напэўна, *ёсць*.

— Не, Маслабоеў, гэта не так, ты захапіўся, — закрычаў я. — Яна не толькі не ведае гэтага, але яна і сапраўды незаконная дачка. Няўжо маці, маючы хоць якія-небудзь дакументы на руках, магла цярпець такую злую долю, як тут у Пецярбургу, і да таго ж пакінуць сваё дзіця на такое сіроцтва? Годзе! Гэтага быць не можа.

— Я і сам так думаў, ды гэта нават і цяпер стаіць перада мной як неўразумелае пытанне. Але зноў жа справа ў тым, што Сміціха ж была сама па сабе адзіная жанчына ў свеце — вар'ятка і шаляніца. Незвычайная яна была жанчына; ты ўяві сабе толькі абставіны: гэта ж рамантызм, — усё гэта надзоркавае глупства ў самым дзікім і вар'яцкім памеры. Вазьмі адно: з самага пачатку яна марыла толькі аб нечым накшталт неба на зямлі і пра анёлаў, закахалася беззапаветна, паверыла бязмежна і, я ўпэўнены, звар'яцела потым не таму, што ён яе не кахаў і кінуў, а таму, што яна ў ім ашукалася, што ён *здатны быў* яе ашукаць і кінуць; таму, што яе анёл ператварыўся ў грязь, апляваў і прынізіў яе. Яе рамантычная

і вар'яцкая душа не вынесла гэтага ператварэння. А звыш таго і крыўда: разумееш, якая крыўда! З жахам і, галоўнае, з гордасцю яна адхіснулася ад яго з бязмежнай пагардаю. Яна разарвала ўсе сувязі, усе дакументы; плюнула на грошы, нават забылася, што яны не яе, а бацькавы, і адмовілася ад іх, як ад гразі, як ад пылу, каб пераважыць свайго ашуканца душэўнай веліччу, каб лічыць яго сваім злодзеям і мець права ўсё жыццё пагарджаць ім, і тут жа, мабыць, сказала, што лічыць для сябе ганебным называцца жонкай яго. У нас разводу няма, але *de facto** яны развяліся, і ці ёй было пасля маліць яго аб дапамозе! Успомні, што яна, вар'ятка, гаварыла Нэлі ўжо на смяротным ложку: не хадзі да іх, працуй, загінь, але не хадзі да іх, хто б ні клікаў цябе (гэта значыць, яна і тут марыла яшчэ, што яе *наклічуць*, а ў выніку будзе магчымасць адпомсціць яшчэ раз, пераважыць пагардаю *таго, хто накліча*, — словам, карміла сябе замест хлеба зласліваю марай). Шмат, браце, я выпытваў і ў Нэлі; нават і цяпер выпытваю. Вядома, маці яе была хворая на сухоты; гэтая хвароба асабліва развівае азлабленне і ўсякія раздражненні; але, аднак жа, я напэўна ведаю, ад адной кумы ў Бубнавай, што яна пісала князю, так, князю, самому князю...

— Пісала! І пісьмо дайшло? — нецярпліва выкрыкнуў я.

— Вось тое ж і яно, не ведаю, ці дайшло яно. Раз Сміціха сышла з гэтай кумою (памятаеш, у Бубнавай дзеўка набеленая? — цяпер яна ва ўціхамірвальным доме), дык і пасылала з ёю гэта пісьмо і напісала ўжо яго, ды і не аддала, назад забрала; гэта было за тры тыдні да яе смерці... Факт значны: калі раз ужо наважылася паслаць, дык усё роўна, хоць і ўзяла назад: маглі іншым разам паслаць. Дык вось, ці пасылала яна пісьмо ці не пасылала — не ведаю; але ёсць адна падстава меркаваць, што не пасылала, таму што князь даведаўся *напэўна*, што яна ў Пецярбургу і дзе іменна, здаецца, ужо пасля яе смерці. Вось жа, мабыць, узрадаваўся!

— Так, я памятаю, Алёша гаварыў пра нейкае пісьмо, якое яго вельмі ўзрадавала, але гэта было зусім нядаўна, усяго якіх-небудзь два месяцы. Ну, што далей, як жа ты з князем?

---

* Фактычна (лац.).

— Ды што я з князем? Зразумей: поўная маральная ўпэўненасць і ніводнага патрэбнага доказу, — *ніводнага*, як я ні стараўся. Становішча крытычнае! Трэба было за мяжой звесткі шукаць, а дзе за мяжой? — невядома. Я, вядома, зразумеў, што наперадзе ў мяне бой, што я толькі магу яго спалохаць намёкамі, прыкінуцца, што ведаю больш, чым на самой справе ведаю...

— Ну, і што ж?

— Не даў сябе падмануць, а, урэшце, збаяўся, ды так збаяўся, што баіцца і цяпер. У нас было некалькі сустрэч; якім жа ён Лазарам прыкінуўся! Раз, па-сяброўску, сам мне ўсё пачаў раскаваць. Гэта калі думаў, што я ўсё ведаю. Прыгожа раскаваў, з пачуццём, шчыра — зразумела, бессаромна хлусіў. Вось тут я і зразумеў, што ён мяне страшэнна баяўся. Прыкідваўся я перад ім раней паўнаўтасным дурнем, а звонку паказваў, што хітрую. Нязграбна яго запалохваў, гэта значыць, знарок нязграбна; грубасцяў яму наўмысна нагаварыў, пачаў быў яму пагражаць, — ну, усё дзеля таго, каб ён мяне за дурня трымаў і як-небудзь ды прагаварыўся. Здагадаўся, падлюга! Другім разам я п'яным прыкінуўся, таксама ніякага толку: хітры! Ты, браце, ці можаш гэта зразумець, Ваня, мне ж трэба было даведацца, наколькі ён мяне асцерагаецца, і другое: паказаць яму, што я больш ведаю, чым ведаю сапраўды...

— Ну, і што ж урэшце?

— Ды нічога і не выйшла. Патрэбны былі доказы, факты, а іх у мяне не было. Адно толькі ён зразумеў, што я ўсё ж такі магу ўчыніць скандал. Вядома, ён толькі скандалу аднаго і баяўся, тым больш што тут пачаў сувязі наладжваць. Ты ж ведаеш, што ён жэніцца?

— Не...

— У наступным годзе! Нявесту ён сабе яшчэ ў мінулым годзе нагледзеў; ёй было тады ўсяго чатырнаццаць гадкоў, цяпер ёй ужо пятнаццаць, здаецца, яшчэ ў фартушку ходзіць, нябога. Бацькі радыя! Разумееш, як яму трэба было, каб жонка памерла? Генеральская дачка, дзяўчынка з грашыма — шмат грошай! Мы, брат Ваня, з табой ніколі так не ажэнімся... Толькі чаго я сабе за ўсё жыццё не дарую, — выкрыкнуў Маслабоеў, моцна стукнуўшы кулаком па стале, — гэта — што ён абдурывае мяне, два тыдні назад... падлюга!

— Як гэта?

— Ды так. Бачу я, ён зразумеў, што ў мяне няма нічога канкрэтнага, і, урэшце, усведамляю, што чым больш справу цягнуць, тым хутчэй, значыць, ён зразумее маё бяссілле. Ну, і пагадзіўся прыняць ад яго дзве тысячы.

— Ты ўзяў дзве тысячы!..

— Серабром, Ваня: неахвотна ўзяў. Ну, хіба ж дзве тысячы такая справа магла каштаваць! З уніжэннем узяў. Стаю перад ім як апляваны; ён кажа: я вам, Маслабоеў, за вашы былыя турботы яшчэ не заплаціў (а за былыя ён даўно заплаціў сто пяцьдзсят рублёў, па дамоўленасці), ну дык вось я еду; тут дзве тысячы, і таму, спадзяюся, *уся наша* справа цяпер зусім скончана. Ну, я і адказваю яму: «Зусім скончана, князь», а сам і зірнуць на яго морду не магу, думаю: так і напісана цяпер на ёй: «Што, шмат узяў? Так толькі ад дабрадушнасці адной дурню даю!» Не памятаю, як я і выйшаў ад яго!

— Ды гэта ж подласць, Маслабоеў! — закрычаў я, — што ж ты з Нэлі зрабіў?

— Гэта не проста подла, гэта катаржна, гэта паскудна... Гэта... гэта... ды тут і слоў няма, каб выказаць!

— Божа мой! Ды ён жа, ва ўсякім выпадку, павінен быў бы хоць забяспечыць Нэлі!

— Вядома, павінен. А чым прымусіць? Запалохаць? Відаць, не спалохаецца: я ж грошы ўзяў. Сам, сам яму прызнаўся, што страху ж у мяне ўсяго на дзве тысячы рублёў серабром, сам сябе ацаніў на гэтую суму! Чым яго цяпер напалохаеш?

— І няўжо, няўжо справа Нэлі так і прапала? — закрычаў я амаль што ў адчай.

— Нізашто! — выкрыкнуў усхвалявана Маслабоеў і нават неяк увесь страпянуўся. — Не, я яму гэтага не дарую! Язноў пачну новую справу, Ваня: я ўжо вырашыў! Ну і што, што я ўзяў дзве тысячы? Напляваць. Я, выходзіць, за крыўду ўзяў, таму што ён, махляр, мяне абдурываў, значыць, пасмяяўся з мяне. Абдурываў, ды яшчэ насмяяўся! Не, я не дазволю смяяцца з мяне... Цяпер, Ваня, я ўжо з самой Нэлі пачну. Па некаторых назіраннях я абсалютна ўпэўнены, што ў ёй самой уся развязка гэтай справы. Яна ўсё ведае, усё... Ёй сама маці расказала. Калі хварэла на гарачку, магла расказаць. Не было каму паскардзіцца, трапілася Нэлі, яна ёй і расказала. А можа, і на дакуменцікі якія-небудзь натрапім, — дадаў ён у захапленні, паціраючы рукі. — Разумееш цяпер, Ваня, чаго

я сюды цягаюся? Па-першае, з-за нашага сяброўства; але галоўнае — назіраю за Нэлі, а трэцяе, дарагі Ваня, хочаш не хочаш, а ты павінен мне дапамагаць, таму што ты маеш уплыў на Нэлі!..

— Абавязкова, клянуся табе, — выкрыкнуў я, — спадзяюся, Маслабоеў, што ты, галоўнае, для Нэлі будзеш старацца — для беднай, пакрыўджанай сіраты, а не толькі для ўласнай выгады...

— Ды табе ж што да таго, дзеля чыёй выгады я буду старацца, блажэнны ты чалавек? Толькі б зрабіць — вось што галоўнае! Вядома, галоўнае для сіроткі, гэта і чалавекалюбства загадвае. Але ты, Ванюша, не асуджай мяне, калі я і пра сябе паклапачуся. Я чалавек бедны, а ён не смее крыўдзіць бедных людзей. Ён у мяне маё адбірае, ды яшчэ так абдурыву, падлюга, у дадатак. Дык я, па-твойму, такому махляру павінен у зубы глядзець? Морген-фры!

Але наша святая кветка на наступны дзень не адбылося. Нэлі зрабілася горш, і яна ўжо не магла выйсці з пакоя.

І ўжо ніколі больш яна не выходзіла з гэтага пакоя.

Яна памерла праз два тыдні. За гэтыя два тыдні сваёй агоніі яна ўжо ні разу цалкам не апрытомнела і не магла пазбавіцца ад сваіх дзіўнаватых фантазій. Розум яе быццам бы памутнеў. Яна цвёрда была ўпэўнена, да самай смерці сваёй, што дзядуля кліча яе да сябе і злуецца на яе, што яна не прыходзіць, стукае на яе кіем і загадвае ёй ісці прасіць у добрых людзей на хлеб і на табаку. Часта яна пачынала плакаць у сне і, працянаючыся, расказвала, што бачыла матулю.

Калі-нікалі розум яе цалкам прасвятляўся. Адночы мы засталіся адны: яна пацягнулася да мяне і схавала маю руку сваёй худзенькай і вельмі гарачай ручкаю.

— Ваня, — сказала яна мне, — калі я памру, ажаніся з Наташай.

Гэта, здаецца, была пастаянная і даўняя ідэя яе. Ямоўчкі ўсмінуўся ёй. Убачыўшы маю ўсмішку, яна сама ўсміхнулася, з жартаўлівым выглядам пагразіла мне сваім худзенькім пальчыкам і адразу ж пачала мяне цалаваць.

За тры дні да смерці, цудоўным летнім вечарам, яна папрасіла, каб паднялі штору і адчынілі акно ў яе спальні. Акно выходзіла ў садок; яна доўга глядзела на густую зеляніну,

на сонца, якое ўжо заходзіла, і раптам папрасіла, каб нас пакінулі адных.

— Ваня, — сказала яна ледзь чутным голасам, таму што была ўжо зусім слабая, — я хутка памру. Вельмі хутка, і хачу табе сказаць, каб ты мяне помніў. На памяць я табе пакідаю вось гэта (і яна паказала мне вялікую ладанку, якая вісела ў яе на грудзях разам з крыжам). Гэта мне матуля пакінула, калі памірала. Дык вось, калі я памру, ты і здымі ладанку, вазьмі сабе і прачытай, што ў ёй ёсць. Я і ўсім ім сёння скажу, каб яны аднаму табе аддалі гэтую ладанку. І калі ты прачытаеш, што ў ёй напісана, то пайдзі да *яго* і скажы, што я памерла, а яму не даравала. Скажы яму яшчэ, што я Евангелле нядаўна чытала. Там сказана: даруйце ўсім ворагам сваім. Ну, дык я гэта чытала, а яму ўсё-такі не даравала, таму што калі матуля памірала і яшчэ магла гаварыць, то апошняе, што яна сказала, было: «*Праклінаю яго*», ну то і я *яго* праклінаю, не за сябе, а за матулю праклінаю. Раскажы ж яму, як памірала матуля, як я засталася адна ў Бубнавай; раскажы, як ты ўбачыў мяне ў Бубнавай, усё, усё раскажы і скажы тут жа, што я лепш хацела быць у Бубнавай, а да *яго* не пайшла...

Гаворачы гэта, Нэлі пабляднела, вочы яе блішчалі, і сэрца пачало так моцна стукіць, што яна апусцілася на падушку і хвіліны дзве не магла вымавіць слова.

— Пакліч іх, Ваня, — сказала яна нарэшце слабым голасам, — я хачу з імі ўсімі развітацца. Бывай, Ваня!..

Яна моцна-моцна абняла мяне апошні раз. Увайшлі ўсе нашыя. Стары не мог зразумець, што яна памірае; думкі такой дапусціць не мог. Ён да апошняга часу спрачаўся з усімі намі і запэўніваў, што яна абавязкова паправіцца. Ён увесь высах ад клопату, ён праседжваў каля ложка Нэлі цэлымі днямі і нават начамаі... Апошнія ночы ён зусім не спаў. Ён стараўся задаволіць любы яе капрыз, любое жаданне Нэлі і, выходзячы ад яе да нас, горка плакаў, але праз хвіліну зноў пачынаў спадзявацца і запэўніваць нас, што яна паправіцца. Ён заставіў кветкамі ўвесь яе пакой. Аднаго разу купіў цэлы букет цудоўных ружаў, белых і чырвоных, некуды далёка хадзіў па іх і прынёс сваёй Нэлічцы... Усім гэтым ён вельмі хваляваў яе. Яна не магла не адгукнуцца ўсім сэрцам сваім на такую ўсеагульную любасць. У гэты вечар, вечар развітання яе з намі, стары ніяк не хацеў развітацца з ёю назаўсёды. Нэлі

ўсміхнулася яму і ўвесь вечар старалася выглядаць вясёлай, жартавала з ім, нават смяялася... Мы ўсе выйшлі ад яе амаль што з надзеяй, але на другі дзень яна ўжо не магла гаварыць. Праз два дні яна памерла.

Памятаю, як стары ўбіраў кветкамі яе дамавінку і з адчаем глядзеў на яе схуднелы мёртвы тварык, на яе мёртвую ўсмешку, на рукі яе, складзеныя крыжам на грудзях. Ён плакаў над ёй, як над сваім родным дзіцяткам. Наташа, я, мы ўсе суцяшалі яго, але ён быў несучешны і сур'ёзна захварэў пасля пахавання Нэлі.

Ганна Андрэеўна сама аддала мне ладанку, якую зняла з яе грудзей. У гэтай ладанцы было пісьмо маці Нэлі да князя. Я прачытаў яго ў дзень смерці Нэлі. Яна звярталася да князя з праклёнам, гаварыла, што не можа дараваць яму, апісвала ўсе сваё апошняе жыццё, усе жахі, на якія пакідае Нэлі, і маліла яго зрабіць хоць што-небудзь для дзіцяці. «Яна ваша, — пісала яна, — гэта ваша дачка, і вы самі ведаеце, што яна ваша, сапраўдная дачка. Я сказала ёй ісці да вас, калі я памру, і аддаць вам у рукі гэта пісьмо. Калі вы не вырачацеся Нэлі, то, можа, там я дарую вам, і ў дзень суда сама стану перад прастолам Божым і буду маліць Суддзю дараваць вам грахі вашы. Нэлі ведае змест пісьма майго; я чытала яго ёй; я патлумачыла ёй усё, яна ведае ўсё, усё...»

Але Нэлі не выканалася тастамента: яна ведала ўсё, але не пайшла да князя і памерла непрыміраная.

Калі мы вярнуліся з пахавання Нэлі, мы з Наташай пайшлі ў сад. Дзень быў гарачы, заліты святлом. Праз тыдзень яны ад'язджалі. Наташа глянула на мяне доўгім, дзіўным позіркам.

— Ваня, — сказала яна, — Ваня, а гэта ж быў сон!

— Што было сон? — спытаўся я.

— Усё, усё, — адказала яна, — усё, што адбылося за ўвесь гэты год. Ваня, навошта я разбурыла тваё шчасце?

І ў вачах яе я прачытаў: «Мы б маглі быць навекі шчаслівыя разам!»

ГУЛЕЦ

Раман

(З запісак маладога чалавека)

Раздзел I

Нарэшце я вярнуўся з маёй двухтыднёвай адлучкі. Нашы ўжо тры дні як былі ў Рулетэнбургу. Я думаў, што яны Бог ведае як чакаюць мяне, аднак жа памыліўся. Генерал пазіраў надзвычай незалежна, пагаварыў са мной пагардліва і адправіў мяне да сястры. Было зразумела, што яны ў некага пазычылі грошай. Мне падалося, што генералу трохі сорамна глядзець на мяне. Марыя Філіпаўна была ў страшэнных клопатах і пагаварыла са мной зусім злёгка; грошы, аднак жа, узяла, пералічыла і выслухала ўвесь мой рапарт. На абед чакалі Мезенцава, французіка і яшчэ нейкага англічаніна: як звычайна, грошы ёсць, дык адразу і званы абед, па-маскоўску. Паліна Андрэеўна, убачыўшы мяне, спыталася, чаму я так доўга? і, не дачакаўшыся адказу, пайшла некуды. Зразумела, яна зрабіла гэта знарок. Нам, аднак жа, трэба перагаварыць. Шмат назбіралася.

Мне адвялі маленькі пакойчык, на чацвёртым паверсе гатэля. Тут ведаюць, што я прыналежу *да світы генерала*. Па ўсім відаць, што яны паспелі ўжо даць аб сабе знаць. Генерала ўсе лічаць тут за вельмі багатага рускага вяльможу. Яшчэ да абеду ён паспеў, апроч іншых даручэнняў, даць мне два тысячафранкавых білеты размяняць. Я размяняў іх у канторы гатэля. Цяпер на нас будуць пазіраць, як на мільянераў, ва ўсякім выпадку цэлы тыдзень. Я хацеў быў узяць Мішу і Надзю і пайсці з імі гуляць, але ўжо з лесвіцы мяне паклікалі да генерала; яму ўздумалася запытацца, куды я іх павяду. Гэты чалавек зусім не можа глядзець мне прама ў вочы; ён бы і вельмі хацеў, але я кожны раз адказваю яму такім пільным, гэта значыцца непачцівым позіркам, што ён як быццам бы канфузіцца. У вельмі напышлівай прамове, нанізваючы адну фразу на другую і,

урэшце, зусім забытаўшыся, ён даў мне зразумець, каб я гуляў з дзецьмі дзе-небудзь далей ад ваксала, у парку. Урэшце ён зусім раззлаваўся і рэзка дадаў:

— А то вы, можа, іх у ваксал, на рулетку, зводзіце. Вы мне даруйце, — дадаў ён, — але я ведаю, што вы яшчэ даволі легкадумны і здольны, бадай, гуляць. Ва ўсякім выпадку, хаця я і не ментар ваш, ды і ролю такую на сябе браць не жадаю, але ўсё-такі маю права пажадаць, каб вы, так бы мовіць, мяне ж не скампраметавалі.

— Дык жа ў мяне і грошай няма, — адказаў я спакойна, — каб прагуляцца, іх трэба мець.

— Вы іх неадкладна атрымаеце, — адказаў генерал, трохі пачырванеўшы, пакапаўся ў сваім бюро, заглянуў у кнігу, і аказалася, што за ім каля ста дваццаці рублёў маіх грошай.

— Як жа мы разлічымся, — загаварыў ён, — трэба пераводзіць на талеры. Ды вось вазьміце сто талераў, для круглага ліку, — астатнія, вядома ж, не прападуць.

Я моўчкі ўзяў грошы.

— Вы, калі ласка, не крыўдуйце за мае словы, вы такі крыўдлівы... Калі я вам сказаў, то я, так бы мовіць, вас перасцярог і, вядома ж, маю на гэта нейкае права...

Вярнуўшыся перад абедам з дзецьмі дадому, я сустрэў цэлую кавалькаду. Нашы ездзілі аглядаць нейкія руіны. Дзве цудоўныя брычкі, добрыя коні! Mademoiselle Blanche у адной брычцы з Марыяй Філіпаўнай і Палінай; французік, англічанін і наш генерал вярхом. Прахожыя спыняліся і пазіралі; эфект быў надзвычайны; толькі генералу дабром гэта не скончыцца. Я палічыў, што з чатырма тысячамі франкаў, якія я прывёз, ды дадаўшы суды тое, што яны, відавочна, паспелі пазычыць, у іх цяпер ёсць сем ці восем тысяч франкаў; гэтага вельмі мала для mademoiselle Blanche.

Mademoiselle Blanche таксама жыве ў нашым гатэлі, разам з маці; недзе тут жа і наш французік. Лёкаі называюць яго «monsieur le comte»*, маці mademoiselle Blanche называюць «madame la comtesse»**; што ж, можа, і сапраўды яны comte et comtesse.

* Пан граф (фр.).

** Пані графіня (фр.).

Я так і думаў, што *monsieur le comte* мяне не пазнае, калі мы сустрэнемся за абедам. Генерал, вядома, і не падумаў бы пазнаёміць нас ці хаця б адрэкамендаваць яму мяне; а *monsieur le comte* сам бываў у Расіі і ведае, якая невялікая птушка — тое, што яны называюць *outchitel*. Ён, дарэчы, вельмі добра мяне ведае. Але, прызнаюся, я і на абед прыйшоў незапрошаны; здаецца, генерал забыўся распарадзіцца, а так бы, напэўна, паслаў бы мяне абедаць за *table d'hôte**. Я з'явіўся сам, так што генерал паглядзеў на мяне незадаволена. Добрая Марыя Філіпаўна адразу ж паказала мне месца; але сустрэча з містэрам Астлеем мяне выручыла, і я, таго не жадаючы, апынуўся ў іх кампаніі.

Гэтага дзіўнага англічаніна я сустрэў спачатку ў Прусіі, у вагоне, дзе мы сядзелі адзін насупраць другога, калі я даганяў нашых; потым я сутыкнуўся з ім, уязджаючы ў Францыю, нарэшце — у Швейцарыі; за два тыдні — два разы, і вось цяпер я раптам сустрэў яго ўжо ў Рулетэнбургу. Я ніколі ў жыцці не сустракаў чалавека больш сарамлівага; ён сарамлівы да глупства і сам, вядома, ведае пра гэта, таму што ён зусім не дурны. Зрэшты, ён вельмі мілы і ціхі. Я прымусіў яго разгаварыцца падчас першай сустрэчы ў Прусіі. Ён сказаў мне, што сёлета быў на Норд-Капэ і што яму вельмі хацелася пабыць на Ніжгародскім кірмашы. Не ведаю, як ён пазнаёміўся з генералам. Мне здаецца, што ён страшэнна закаханы ў Паліну. Калі яна ўвайшла, ён загарэўся, як зарыва. Ён быў вельмі рады, што за сталом я сеў побач з ім, і, здаецца, ужо лічыць мяне сваім старым сябрам.

Французік за сталом таніраваў надзвычайна; з усімі абыходзіўся даволі нядбайна і вельмі важнічаў. А ў Маскве, я памятаю, пускаў мьельныя бурбалкі. Ён страшэнна доўга гаварыў пра фінансы і рускую палітыку. Генерал, часам, адважваўся прарэчыць, — але сціпла і толькі так, каб канчаткова не страціць сваёй важнасці.

У мяне быў дзіўнаваты настрой; я, зразумела, ужо да сярэдзіны абеду паспеў задаць сабе маё звычайнае і заўсёднае пытанне: чаму я валэндаюся з гэтым генералам і даўным-даўно не пайду ад іх? Зрэдку я паглядваў на Паліну Аляксандраўну;

---

* Табльдот — агульны стол (*фр.*).

яна абсалютна не заўважала мяне. Скончылася тым, што я раззлаваўся і пачаў грубіяніць.

Пачалося з таго, што я раптам, ні з таго ні з сяго, гучна і без дазволу ўлез у чужую размову. Мне, галоўнае, хацелася пасварыцца з французікам. Я павярнуўся да генерала і раптам даволі гучна і выразна, і, здаецца, перабіўшы яго, сказаў, што сёлета рускім амаль што зусім нельга абедать у гатэлях за табльдотамі. Генерал скіраваў на мяне свой здзіўлены позірк.

— Калі вы чалавек, які паважае сябе, — працягваў я далей, — то абавязкова напросіцеся на лаянку і павінны зносіць надзвычайныя пстрычкі. У Парыжы і на Рэйне, нават у Швейцарыі, за табльдотамі столькі палячыкаў і французікаў, якія ім спачуваюць, што няма ніякай магчымасці слова вымавіць, калі вы рускі.

Я прамовіў гэта па-французску. Генерал пазіраў на мяне ў разгубленасці, не ведаючы, ці яму раззлавацца, ці толькі здзівіцца маёй нявыхаванасці.

— Значыць, хто-небудзь і дзе-небудзь вас правучыў, — сказаў французік нядбайна і пагардліва.

— Я ў Парыжы спачатку пасварыўся з адным палякам, — адказаў я, — потым з адным французскім афіцэрам, які падтрымліваў паляка. А потым ужо частка французаў перайшла на мой бок, калі я ім расказаў, як я хацеў плюнуць у каву монсеньёра.

— Плюнуць? — спытаўся генерал з важным неўразуменнем і нават азіраючыся. Французік паглядваў на мяне з недаверам.

— Акурат так-с, — сказаў я. — Паколькі я цэлыя два дні быў перакананы, што давядзецца, мажліва, накіравацца па нашай справе на хвілінку ў Рым, то і пайшоў у канцылярыю пасольства найсвяцейшага айца ў Парыжы, каб завізаваць пашпарт. Там мяне сустрэў абацік, гадоў пяцідзесяці, сухі і з марозам на фізіяноміі, і, выслухаўшы мяне, ветліва, але зусім суха, папрасіў пачакаць. Я хаця і спяшаўся, але, вядома ж, сеў чакаць, выняў «Opinion nationale»* і пачаў чытаць жахлівейшую лаянку ў адрас Расіі. Між тым я пачуў, як цераз суседні пакой хтосьці прайшоў да монсеньёра; я бачыў, як абат раскланьваўся. Я звярнуўся да яго зранейшай просьбай; ён яшчэ больш суха папрасіў мяне пачакаць. Крыху пазней зайшоў хтосьці яшчэ незнаёмы, але па справе — нейкі аўстрыец, яго выслухалі і

* «Народная думка» (фр.).

адразу ж правялі наверх. Тады мне зрабілася вельмі крыўдна; я ўстаў, падышоў да абата і сказаў яму рашуча, што паколькі монсеньёр прымае, то можа закончыць і са мною. Раптам абат адхіснуўся ад мяне ў вялікім здзіўленні. Яму проста незразумела было, як гэта нікчэмны рускі можа параўноўваць сябе з гасцямі монсеньёра? Самым нахабным чынам, як быццам бы ўзрадаваўшыся, што можа мяне абразіць, агледзеў мяне з ног да галавы і выкрыкнуў: «Дык няўжо ж вы думаеце, што монсеньёр кіне дзеля вас сваю каву?» Тады і я закрычаў, да таго ж гучней, чым ён: «Дык ведайце ж, што мне напляваць на каву вашага монсеньёра! Калі вы зараз жа не скончыце з маім пашпартам, то я пайду да яго самога».

«Як! у той час, калі ў яго сядзіць кардынал!» — закрычаў абацік, з жахам адхіснуўшыся ад мяне, кінуўся да дзвярэй і развёў рукі крыжам, паказваючы, што хутчэй памрэ, чым прапусціць мяне.

Тады я сказаў яму, што я ерэтык і варвар, «*que je suis hérétique et barbare*», і што мне ўсе гэтыя архіепіскапы, кардыналы, монсеньёры і інш., і інш. — усё адно. Словам, я зрабіў выгляд, што не адчаплюся. Абат паглядзеў на мяне з бясконцай злосцю, потым вырваў мой пашпарт і занёс яго наверх. Праз хвіліну ён быў ужо завізаваны. Вось-с, ці не хочаце глянуць? — Я выняў пашпарт і паказаў рымскую візу.

— Вы гэта, аднак жа, — пачаў генерал...

— Вас выратавала, што вы абвясцілі сябе варварам і ерэтыком, — сказаў, усміхаючыся, французік. — «*Cela n'était pas si bête*»*.

— Дык няўжо глядзець на нашых рускіх? Яны сядзяць тут — пікнуць баяцца і гатовыя, бадай, адрачыся ад таго, што яны рускія. Ва ўсякім выпадку ў Парыжы, у маім гатэлі, пачалі абыходзіцца са мною з большай павагай, калі я раскажаў усім пра маю сварку з абатам. Тоўсты польскі пан, самы варожы да мяне чалавек за табльдотам, засаромеўшыся, адышоў на другі план. Французы нават вытрывалі, калі я раскажаў, што два гады таму назад бачыў чалавека, у якога французскі егер у дванаццатым годдзе выстраліў — адно толькі дзеля таго, каб разрадзіць ружжо. Гэты чалавек быў тады яшчэ дзесяцігадовым хлопчыкам, яго сям'я не паспела выехаць з Масквы.

---

* Гэта было ўжо не так неразумна (*фр.*).

— Гэтага быць не можа, — усклікнуў французік, — французскі салдат не будзе страляць у дзіця!

— Між тым гэта было, — адказаў я. — Гэта мне расказаў паважаны адстаўны капітан, і я сам бачыў шрам на яго шчацэ ад кулі.

Француз пачаў гаварыць шмат і хутка. Генерал пачаў быў яго падтрымліваць, але я параіў яму прачытаць, напрыклад, хаця б урыўкі з «Запісак» генерала Пяроўскага, які ў дванаццатым годзе быў у палоне ў французай. Нарэшце, Марыя Філіпаўна аб нечым загаварыла, каб перабіць размову. Генерал быў вельмі незадаволены мною, таму што мы з французам амаль ужо пачалі крычаць. Але містэру Астлею мая спрэчка з французам, здаецца, вельмі спадабалася; выходзячы з-за стала, ён прапанаваў мне выпіць з ім чарку віна. Вечарам, як і трэба было, мне ўдалося, каля чвэрці гадзіны, пагаварыць з Палінай Аляксандраўнай. Размова наша адбылася падчас прагулкі. Усе пайшлі ў сад каля ваксала. Паліна села на лаўку насупраць фантана, а Надзейку пусціла пагуляць недалёка ад сябе з дзецьмі. Я таксама адпусціў да фантана Мішу, і мы засталіся, нарэшце, адны.

Спачатку пачалі, зразумела, аб справах. Паліна проста раззлавалася, калі я перадаў ёй усяго толькі семсот гульдэнаў. Яна была ўпэўнена, што я прывязу ёй з Парыжа, пад заклад яе брыльянтаў, ва ўсякім выпадку дзве тысячы гульдэнаў ці нават і больш.

— Мне страшэнна патрэбны грошы, — сказала яна, — і іх трэба дастаць; іначай я проста загінула.

Я пачаў распытваць аб тым, што адбылося за час маёй адсутнасці.

— Больш нічога, апроч таго, што з Пецярбурга атрыманы два паведамленні: спачатку, што бабулі вельмі дрэнна, а праз два дні, што, здаецца, яна ўжо памерла. Гэтая вестка ад Цімафея Пятровіча, — дадала Паліна, — а ён чалавек акуратны. Чакаем апошняе, канчатковае паведамленне.

— Значыць, тут усе ў чаканні? — спытаўся я.

— Вядома: усе і ўсё; цэлыя паўгода на адно гэта і спадзяваліся.

— І вы спадзяваліся?

— Я ж ёй зусім не радня, я толькі генералава падчарка. Але я ведаю напэўна, што яна пра мяне ўспомніць у тастаменце.

— Мне здаецца, вам вельмі шмат дастанецца, — сказаў я сцвярдзальна.

— Так, яна мяне любіла; але чаму *вам* гэта здаецца?

— Скажыце, — адказаў я пытаннем, — наш маркіз, здаецца, таксама азнаёміўся з усімі сямейнымі тайнамі?

— А вы самі чаму аб гэтым пацікавіліся? — спыталася Паліна, глянуўшы на мяне сурова і суха.

— Яшчэ б; калі не памыляюся, генерал паспеў ужо пазычыць у яго грошай.

— Вы вельмі дакладна ўгадваеце.

— Ну дык ці даў бы ён грошай, калі б не ведаў пра бабульку? Ці заўважылі вы за сталом: ён разы тры, штосьці гаворачы пра бабулю, называў яе бабуленькай: «la baboulinka». Якія блізкія і якія сяброўскія адносіны!

— Так, ваша праўда. Як толькі ён даведаецца, што і мне што-небудзь, згодна з тастаментам, дасталася, то адразу ж да мяне і пасватаецца. Гэта, мабыць, вам хацелася даведацца?

— Яшчэ толькі пасватаецца? Я думаў, што ён даўно сватаецца.

— Вы вельмі добра ведаеце, што не! — са злосцю сказала Паліна. — Дзе вы сустрэлі гэтага англічаніна? — дадала яна пасля хвіліннага маўчання.

— Я так і ведаў, што вы зараз пра яго спытаеце.

Я расказаў ёй аб ранейшых маіх сустрэчах з містэрам Астлеем па дарозе.

— Ён сарамлівы і ўлюблівы і, вядома ж, закаханы ў вас?

— Так, ён закаханы ў мяне, — адказала Паліна.

— І, вядома ж, ён разоў у дзесяць багацейшы за француза. Што, у француза сапраўды што-небудзь ёсць? Гэта не бярэцца пад сумненне?

— Не бярэцца. У яго ёсць нейкі *château**. Мне яшчэ ўчора вельмі сур'ёзна гаварыў генерал. Ну што, хопіць з вас?

— Я, на вашым месцы, абавязкова б выйшла замуж за англічаніна.

— Чаму? — спыталася Паліна.

— Француз прыгажэйшы, але ён больш подлы; а англічанін, акрамя таго што сумленны, яшчэ ў дзесяць разоў багацейшы, — адрэзаў я.

---

* Замак (*фр.*).

— Так; але затое француз — маркіз і разумнейшы, — адказала яна зусім спакойна.

— Ды ці так гэта? — працягваў я па-ранейшаму.

— Абсалютна так.

Паліне страшэнна не падабаліся мае пытанні, і я бачыў, што ёй хацелася раззлаваць мяне тонам і дзікасцю свайго адказу; я пра гэта адразу ж ёй сказаў.

— Што ж, мяне сапраўды цешыць, калі вы шалееце. Ужо за адно тое, што я дазваляю вам задаваць такія пытанні і рабіць такія здагадкі, вам неабходна расплаціцца.

Паліна зарагатала.

— Вы мне ў апошні раз, на Шлангенбергу, казалі, што гатовы па першаму майму слову кінуцца ўніз галавою, а там, здаецца, да тысячы футаў. Я калі-небудзь вымаўлю гэтае слова толькі дзеля таго, каб паглядзець, як вы будзеце расплачвацца, і ўжо будзеце ўпэўненыя, што вытрымаю характар. Вы мне ненавісны, — якраз за тое, што я так многа вам дазволіла, а яшчэ больш ненавісны за тое, што так мне патрэбны. Але пакуль вы мне патрэбны — мне вас трэба берагчы.

Яна пачала ўставаць. Яна гаварыла з раздражненнем. Апошнім часам яна заўсёды заканчвала размову са мной са злосцю і раздражненнем, з сапраўднай злосцю.

— Дазвольце вас спытаць, што такое mademoiselle Blanche? — спытаўся я, не жадаючы адпусціць яе без тлумачэння.

— Вы самі ведаеце, што такое mademoiselle Blanche. Больш нічога з тае пары не дадалося. Mademoiselle Blanche, напэўна, будзе генераліхай, — зразумела, калі чутка аб смерці бабулі пацвердзіцца, таму што і mademoiselle Blanche, і яе матуля, і траюрадны cousin маркіз — усе вельмі добра ведаюць, што мы даведзены да галечы.

— А генерал сапраўды закаханы?

— Цяпер не ў гэтым справа. Слухайце і запомніце: возьміце гэтыя семсот фларынаў і ідзіце гуляць, выйграйце мне на рулетцы колькі зможаце больш; мне грошы цяпер страшэнна патрэбны.

Сказаўшы гэта, яна клікнула Надзейку і пайшла да ваксала, дзе і далучылася да ўсёй нашай кампаніі. Я ж збочыў налева, на першую ж, якая натрапілася, дарожку, разважаючы і здзіўляючыся. Мне быццам у галаву ўдарыла пасля загаду ісці

на рулетку. Дзіўная справа: мне было аб чым паразважаць, а я між тым пачаў аналізаваць мае пачуцці да Паліны. Праўда, мне было лягчэй на працягу гэтых двух тыдняў адсутнасці, чым цяпер, у дзень вяртання, хаця я, у дарозе, і сумаваў як звар'яцелы, бегаў як шалёны і нават у сне штохвілінна бачыў яе перад сабою. Аднаго разу (гэта было ў Швейцарыі), заснуўшы ў вагоне, я, здаецца, загаварыў з Палінай услых, чым рассямшыў усіх, хто сядзеў са мной, праезджых. І цяпер я яшчэ раз задаў сабе пытанне: ці кахаю я яе? І яшчэ раз не змог на яго адказаць, зрэшты, лепш сказаць, я зноў, соты раз, адказаў сабе, што я яе ненавіджу. Так, яна была мне ненавісная. Бывалі хвіліны (менавіта кожны раз напрыканцы нашых размоў), што я аддаў бы паўжыцця, каб задушыць яе! Клянуся, калі б магчыма было павольна ўваткнуць у яе грудзі востры нож, то я, мне здаецца, схапіўся б за яго з асалодаю. А між тым клянуся ўсім, што ёсць святога, калі б на Шлангенбергу, на модным курорце, яна сапраўды сказала мне: «кіньцеся ўніз», то я б адразу ж кінуўся, і нават з асалодаю. Я ведаў гэта. Так ці гэтак, але гэта павінна было вырашыцца. Усё гэта яна цудоўна разумее, а думка аб тым, што я цалкам і дакладна ўсведамляю ўсю яе недаступнасць для мяне, усю немагчымасць здзяйснення маіх фантазій, — гэтая думка, я ўпэўнены, прыносіць ёй надзвычайную асалоду; інакш ці магла б яна, асцярожная і разумная, быць са мною такой адкрытай і шчыраю? Мне здаецца, яна да гэтай пары пазірала на мяне, як тая старажытная імператрыца, якая пачала раздзявацца пры сваім нявольніку, лічачы яго не за чалавека. Так, яна шмат разоў лічыла мяне не за чалавека...

Аднак жа ў мяне было яе даручэнне — выйграць на рулетцы, чаго б гэта ні каштавала. Мне не было калі разважаць: навошта і як хутка трэба выйграць, якія новыя меркаванні нарадзіліся ў гэтай галаве, якая заўсёды ўсё пралічвае? Да таго ж за гэтыя два тыдні, відаць, з'явілася бездзянь новых фактаў, пра якія я яшчэ нічога не ведаю. Пра ўсё гэта трэба было даведацца, ва ўсё ўнікнуць, і як мага хутчэй. Але пакуль што не было калі: трэба было ісці на рулетку.

Раздзел II

Признаюся, мне гэта было прыемна; я хаця і вырашыў, што буду гуляць, але зусім не думаў пачынаць для іншых. Гэта нават трохі збівала мяне з панталыку, і ў залы для гульні я ўвайшоў у дрэнным настроі. Мне там, з першага позірку, усё не спадабалася. Я не выношу гэтай лёкайшчыны ў фельетонах усяго свету і пераважна ў нашых рускіх газетах, дзе амаль кожную вясну нашы фельетаністы распавядаюць пра дзве рэчы: па-першае, пра незвычайную прыгажосць і раскошу залаў для гульні ў рулетачных гарадах на Рэйне, а па-другое, аб кучах золата, якія быццам бы ляжаць на сталах. Ды не плацяць жа ім за гэта; гэта проста так распавядаецца, ад бескарыслівага жадання дагадзіць. Ніякай раскошы няма ў гэтых паганых залах, а золата не толькі не бывае кучамі на сталах, але і ледзь-ледзь наўрад ці бывае. Вядома, калі-нікалі, на працягу сезона, з'явіцца раптам які-небудзь дзівак, ці англічанін, ці азіят які-небудзь, турак, як сёлета, і раптам прагуляе ці выйграе вельмі многа; астатнія ж усе гуляюць на дробныя гульдэны, і ў сярэднім на стале заўсёды ляжыць вельмі мала грошай. Як толькі я ўвайшоў у залу для гульні (першы раз у жыцці), я, пэўны час, яшчэ не адважваўся гуляць. Да таго ж ціснуў нагоўп. Але калі б я быў і адзін, то і тады б, я думаю, хутчэй пайшоў бы, чым пачаў гуляць. Признаюся, у мяне грукала сэрца, і я не быў спакойны; я напэўна ведаў і даўно ўжо вырашыў, што з Рулетэнбурга так не выеду; у маім лёсе абавязкова адбудзецца што-небудзь радыкальнае і канчатковае. Так трэба, і так будзе. Як гэта ні смешна, што я так шмат чакаю для сябе ад рулеткі, але мне здаецца яшчэ смяшнейшым руціннае меркаванне, усімі прызнанае, што неразумна і недарэчна чакаць чаго-небудзь ад гульні. І чаму гульня горш за які б там ні было спосаб здабывання грошай, напрыклад, хаця б гандлю? Хаця праўда, што выйграе з сотні адзін. Але — што мне да гэтага?

Ва ўсякім выпадку, я вырашыў спачатку прыгледзецца і не пачынаць нічога сур'ёзнага ў гэты вечар. У гэты вечар, калі б што і здарылася, то здарылася б выпадкова і злёгка, — і я так і вырашыў. Да таго ж трэба было і гульні вывучыць; таму што, нягледзячы на тысячы апісанняў рулеткі, якія чытаў я заўсёды з вялікай прагнасцю, я абсалютна нічога не разумеў у яе ўпарадкаванні да тае пары, пакуль сам не ўбачыў.

Па-першае, мне ўсё падалося такім брудным — неяк маральна гадка і брудна. Я ні ў якім разе не кажу пра гэтыя сквапныя і неспакойныя твары, якія дзесяткамі, нават сотнямі, абступаюць ігральныя сталы. Я зусім не бачу нічога бруднага ў жаданні выйграць хутчэй і як мага больш; мне заўсёды здавалася неразумнай думка аднаго адкормленага і забяспечанага мараліста, які на чыёсьці апраўданне, што «гуляюць жа па маленькай» — адказаў: тым горш, таму што дробная карысць. Правільна: дробная карысць і буйная карысць — не ўсё роўна. Гэта справа прапарцыянальная. Што для Ротшыльда дробна, то для мяне вельмі багата, а наконт нажывы і выйгрышу, дык людзі і не на рулетцы, а і ўсюды толькі і робяць, што адзін у аднаго што-небудзь адбіваюць або выйграюць. Ці нажыва і барыш увогуле гадкія — гэта зусім іншае пытанне. Але тут я яго не вырашаю. Паколькі я і сам страшэнна жадаў выйгрышу, то ўся гэтая карысць і ўся гэтая карыслівая грязь, калі хочаце, была мне, пры ўваходзе ў залу, неяк больш зручнай і блізкай. Самая мілая справа, калі адзін з адным не цырымоняцца, а дзейнічаюць адкрыта і наросхрыст. Дык і навошта самога сябе ашукваць? Самы пусты і неразважлівы занятак! Асабліва непрыгожай, на першы погляд, ва ўсёй гэтай рулеткавай свалаты была тая павага да гэтага занятку, тая сур'ёзнасць і нават пачцівасць, з якімі ўсе абступалі сталы. Вось чаму тут рэзка размежавана, якая гульня называецца *mauvais genre** і якая дазваляецца прыстойнаму чалавеку. Ёсць дзве гульні, адна — джэнтльменская, а другая — плебейская, карыслівая, гульня ўсякай свалаты. Тут гэта строга адрозніваецца і — якое ж гэта адрозненне, па сутнасці, подлае! Джэнтльмен, напрыклад, можа паставіць пяць ці дзесяць луідораў, рэдка болей, зрэшты, можа паставіць і тысячу франкаў, калі вельмі багаты, але толькі для адной гульні, для адной толькі забавы, толькі для таго, каб паглядзець на працэс выйгрышу ці пройгрышу; але ні ў якім разе не павінен цікавіцца сваім выйгрышам. Выйграўшы, ён можа, напрыклад, услых засмяяцца, выказаць каму-небудзь з тых, хто абступіў стол, сваю заўвагу, нават можа паставіць яшчэ раз і яшчэ раз падвоіць, але ўсё гэта толькі ад цікавасці, для назірання за шанцамі, для пралічвання, а не з-за плебейскага жадання выйграць. Адным словам, на ўсе гэтыя ігральныя ста-

---

* Дрэнным тонам (фр.).

лы, рулеткі і *trente et quarante** ён павінен глядзець не іначай, як на забаву, учыненую толькі для яго задавальнення. Карысць і пасткі, на якіх заснаваны і трымаецца банк, ён павінен нават і не падазраваць. Вельмі і вельмі няблага было б нават, калі б яму, напрыклад, падалося, што і ўсе гэтыя астатнія гульцы, уся гэтая дрэнь, якая дрыжыць над гульдэнам, — абсалютна такія ж багацці і джэнтльмены, як і ён сам, і гуляюць выключна дзеля адной толькі ўцехі і забавы. Гэтае абсалютнае няведанне рэальнасці і нявінны позірк на людзей былі б, вядома, надзвычай арыстакратычнымі. Я бачыў, як многія матулькі выпіхвалі ўперад нявінных і вытанчаных, пятнаццаці- і шаснаццацігадовых міс, сваіх дачок, і, даўшы ім некалькі залатых манет, вучылі іх, як гуляць. Паненка выйгравала ці прайгравала, абавязкова ўсміхалася і адыходзіла вельмі задаволеная. Наш генерал самавіта і важна падышоў да стала; лёкай кінуўся быў падаць яму стул, але ён не заўважыў лёкаю; вельмі доўга выцягваў партманет, вельмі доўга вымаў з партманета трыста франкаў золатам, паставіў іх на чорнае і выйграў. Ён не ўзяў выйгрыш і пакінуў яго на стале. Выйшла зноў чорная; ён і на гэты раз не ўзяў, і калі на трэці раз выйшла чырвоная, то страціў разам тысячу дзвесце франкаў. Ён адышоў з усмешкай і вытрымаў характар. Я перакананы, што ў яго кошкі скраблі на сэрцы, а каб стаўка была ўдвая ці ўтрая большая — ён бы не вытрымаў характару і выказаў бы хваляванне. Зрэшты, пры мне адзін француз выйграў, а потым прайграў тысяч пад трыццаць франкаў весела і без усялякага хвалявання. Сапраўдны джэнтльмен, калі б прайграў нават усё сваё багацце, не павінен хвалявацца. Groшы настолькі павінны быць ніжэй за джэнтльменства, што амаль не варта аб іх клапаціцца. Аднак жа часамі не меней арыстакратычны і адваротны прыём, заўважаць, ці то прыглядвацца, нават разглядваць, напрыклад, хаця б у ларнет, усю гэтую свалату: але не іначай, як прымаючы ўвесь гэты натоўп і ўсю гэтую гразь за своеасаблівую пацеху, як бы за прадстаўленне, наладжанае для джэнтльменскай забавы. Можна самому ціснуцца ў гэтым натоўпе, але пазіраць наўкола з абсалютным перакананнем, што ўласна вы самі назіральнік і ўжо зусім не належыце да яго складу. Зрэшты, і вельмі ўважліва назіраць зноў жа няварта: зноў ужо гэта будзе не па-джэнтльменску, таму што гэтае ва

* Трыццаць і сорак (*фр.*).

ўсякім выпадку відовішча не вартае вялікага ці занадта пільнага назірання. Ды і ўвогуле мала відовішчаў, вартых занадта пільнага назірання джэнтльмена. А між тым мне асабіста падалося, што ўсё гэта і вельмі вартае даволі пільнага назірання, асабліва для таго, хто прыйшоў не дзеля аднаго назірання, а сам шчыра і добрасумленна прылічвае сябе да ўсёй гэтай свалаты. Што ж тычыцца маіх самых шчырых маральных перакананняў, дык у гэтых маіх разважаннях ім, бяспрэчна, няма месца. Хай ужо гэта будзе так; кажу для ўласнага заспакаення. Але вось што я мушу заўважыць: апошнім часам мне неяк страшэнна прыкра было прыкідваць учынкi і думкі мае да якой бы там ні было маральнай меркі. Іншае кірвала мною...

Свалата сапраўды гуляе вельмі брудна. Я нават пагаджуся з думкай, што тут, каля стала, адбываецца шмат самага звычайнага крадзяжу. Круперам, якія сядзяць на канцах стала, сочаць за стаўкамі і разлічваюцца, страшэнна многа работы. Вось дык свалата! гэта найчасцей французы. Зрэшты, я тут назіраю і заўважаю зусім не для таго, каб апісваць рулетку; я прымяркоўваюся для сябе, каб ведаць, як паводзіць сябе ў будучым. Я заўважыў, напрыклад, што няма нічога дзіўнага, калі раптам працягваецца чыя-небудзь рука і бярэ сабе са стала тое, што вы выйгралі. Пачынаецца спрэчка, нярэдка крык, і — зрабіце ласку даказаць, адшукаць сведкаў, што стаўка ваша!

Спачатку ўся гэтая штука была для мяне тарабарскаю граматаю; я толькі здагадваўся і адрозніваў сяк-так, што стаўкі бываюць на лічбы, на цот і лішку і на колеры. З грошай Паліны Аляксандраўны я ў гэты вечар вырашыў паспытаць сто гульдэнаў. Думка, што я распачынаю гульнію не для сябе, неяк збівала мяне з панталыку. Адчуванне было надзвычай непрыемнае, і мне захачэлася як мага хутчэй развязацца з ім. Мне ўсё здавалася, што, пачынаючы для Паліны, я падрываю ўласнае шчасце. Няўжо нельга датыкнуцца да ігральнага стала, каб адразу ж не заразіцца забабонамі? Я пачаў з таго, што выняў пяць фрыдрыхсдораў, гэта значыць пяцьдзесят гульдэнаў, і паставіў іх на цотку. Кола павярнулася і выйшла трынаццаць — я прайграў. З якім хваравітым адчуваннем, толькі каб як-небудзь развязацца і пайсці, я паставіў яшчэ пяць фрыдрыхсдораў на чырвоную. Выйшла чырвоная. Я паставіў усе дзесяць фрыдрыхсдораў — выйшла зноў чырвоная. Я паставіў зноў усё за раз, выйшла зноў чырвоная. Атрымаўшы

сорак фрыдрыхсдораў, я паставіў дваццаць на дванаццаць сярэдніх лічбаў, не ведаючы, што з гэтага выйдзе. Мне заплацілі ўтрая. Такім чынам, з дзесяці фрыдрыхсдораў у мяне з’явілася раптам восемдзсят. Мне зрабілася так невыносна ад нейкага незвычайнага і дзіўнага адчування, што я вырашыў пайсці. Мне падалося, што я гуляў бы зусім не так, калі б гуляў для сябе. Я, аднак жа, паставіў усе восемдзсят фрыдрыхсдораў яшчэ раз на цотку. На гэты раз выйшла чатыры; мне адсыпалі яшчэ восемдзсят фрыдрыхсдораў, і, прыхапіўшы ўсю кучу на сто шэсцьдзсят фрыдрыхсдораў, я выправіўся шукаць Паліну Аляксандраўну.

Яны ўсё яшчэ гулялі недзе ў парку, і я змог убачыцца з ёю толькі за вярэй. На гэты раз француза не было, і генерал разгарнуўся: між іншым, ён палічыў патрэбным зноў мне заўважыць, што ён бы не хацеў мяне бачыць за ігральным сталом. На яго думку, яго вельмі скампраметуе, калі я як-небудзь вельмі прайграюся; «але калі б нават вы і выйгралі вельмі многа, то і тады я таксама буду скампраметаваны, — дадаў ён шматзначна. — Вядома, я не маю права кіраваць вашымі ўчынкамі, але пагадзіцеся самі...» Тут ён, як звычайна, не закончыў. Я суха адказаў яму, што ў мяне вельмі мала грошай і што, выходзіць, я не магу вельмі прыкметна прайграцца, калі б нават і пачаў гуляць. Прышоўшы да сябе наверх, я паспеў перадаць Паліне яе выйгрыш і заявіў ёй, што ў другі раз ужо не буду гуляць для яе.

— Чаму ж? — спыталася яна ўстрывожана.

— Таму што хачу гуляць для сябе, — адказаў я, са здзіўленнем разглядаючы яе, — а гэта перашкаджае.

— Дык вы рашуча працягваеце быць перакананы, што рулетка ваша адзінае выйсце і паратунак? — спыталася яна насмешліва. Я адказаў зноў вельмі сур’ёзна, што так; што ж тычыцца маёй упэўненасці абавязкова выйграць, то хай сабе гэта будзе смешна, я згодзен, «але каб мяне пакінулі ў спакоі».

Паліна Аляксандраўна настойвала, каб я абавязкова падзяліў з ёю сённяшні выйгрыш папалам, і аддавала мне восемдзсят фрыдрыхсдораў, прапануючы і надалей працягваць гульнію на гэтых умовах. Я адмовіўся ад палавіны рашуча і канчаткова і сказаў, што для іншых не магу гуляць не таму, што не жадаю, а таму, што напэўна прайграю.

— І, аднак жа, я сама, хаця гэта і неразумна, таксама спадзяюся толькі на адну рулетку, — сказала яна і задумалася. —

А таму вы абавязкова павінны працягваць гульнію са мной разам папалам, і — зразумела — будзеце. — Тут яна пайшла ад мяне, не слухаючы маіх далейшых прэрэчанняў.

Раздзел III

I, аднак жа, учора цэлы дзень яна не гаварыла са мной пра гульнію ні слова. Ды і ўвогуле яна пазбягала са мной гаварыць учора.

Ранейшая манера паводзінаў са мной зусім не змянілася. Тая ж абсалютная нядбайнасць у абыходжанні пры сустрэчах, і нават штосьці пагардлівае і ненавіснае. Увогуле яна не хоча хаваць сваёй да мяне агіды; я гэта бачу. Нягледзячы на гэта, яна не хавае ад мяне, што я ёй для нечага патрэбен і што яна для нечага мяне беражэ. Паміж намі ўсталяваліся нейкія дзіўныя адносіны, шмат у чым мне незразумелыя, улічваючы яе гордасць і фанабэрыстасць з усімі. Яна ведае, напрыклад, што я кахаю яе без памяці, дазваляе мне нават гаварыць пра маё пачуццё — і ўжо, вядома ж, нічым яна не выказала б мне больш сваёй пагарды, як гэтым дазвалам гаварыць ёй бесперашкодна і бесцэнзурна аб маім каханні. «Значыць, кажа, настолькі за нішто лічу твае пачуцці, што мне абсалютна ўсё роўна, пра што б ты ні гаварыў са мной і што б да мяне не адчуваў». Пра свае асабістыя справы яна гаварыла са мною шмат і раней, але зусім шчырай ніколі не была. Мала таго, у яе пагардзе да мяне былі, напрыклад, вось якія вытанчанасці: яна ведае, дапусцім, што мне вядомы якія-небудзь абставіны яе жыцця або што-небудзь аб тым, што дужа яе трывожыць; яна нават сама раскажа мне што-небудзь пра яе абставіны, калі трэба як-небудзь выкарыстаць мяне для сваіх мэтаў, нашкгалт раба або для пабягушак; але раскажа заўсёды роўна столькі, колькі трэба ведаць чалавеку, якога выкарыстоўваюць для пабягушак, і калі мне яшчэ невядомая ўся сувязь падзей, калі яна і сама бачыць, як я мучуся і трывожуся яе ж мучэннямі і трывогамі, то ніколі не падумае супакоіць мяне зусім сваёй сяброўскай шчырасцю, хаця, выкарыстоўваючы мяне нярэдка для даручэнняў не толькі клопатных, але нават небяспечных, яна, на маю думку, абавязана быць са мной шчыраю. Ды і ці варта клапаціцца пра маё пачуцці, пра тое, што я таксама трывожуся

і, магчыма, утрая больш клапачуся і мучуся яе ж клопатамі і няўдачамі, чым яна сама!

Я тыдні за тры яшчэ ведаў аб яе намеры гуляць на рулетцы. Яна мяне нават папярэдзіла, што я павінен буду гуляць замест яе, таму што ёй самой гуляць непрыстойна. Па тым, як яна гаварыла, я тады ж зразумеў, што ў яе нейкі сур'ёзны клопат, а не проста жаданне выйграць грошы. Што ёй грошы самі па сабе! Тут ёсць мэта, тут нейкія абставіны, пра якія я магу здагадвацца, але якія я да гэтай пары не ведаю. Зразумела, тое прыніжэнне і рабства, у якім яна мяне трымае, маглі б даць мне (даволі часта даюць) магчымасць груба і прама самому яе распытваць. Паколькі я для яе раб і задужа нікчэмны ў яе вачах, дык і няма чаго ёй крыўдзіцца на маю грубую цікаўнасць. Але справа ў тым, што яна, дазваляючы мне задаваць пытанні, не хоча на іх адказваць. Іншым разам і зусім іх не заўважае. Вось як у нас!

Учарашні дзень у нас шмат гаварылася пра тэлеграму, яшчэ чатыры дні назад адпраўленую ў Пецяярбург і на якую не было адказу. Генерал, відаць, хвалюецца і задумлівы. Гаворка ідзе, вядома, пра бабулю. Хвалюецца і француз. Учора, напрыклад, пасля абеду яны доўга і сур'ёзна размаўлялі. Тон француз з усімі намі надзвычай пагардлівы і зняважлівы. Тут якраз як у прымаўцы: пасадзі за стол, і ногі на стол. Ён нават з Палінай фанабэрлівы да грубасці; зрэшты, з задавальненнем удзельнічае ў агульных прагулках па ваксале або ў кавалькадах і паездках за горад. Мне даўно вядомыя сякія-такія абставіны, што звязалі француз з генералам: яны разам задумалі будаваць у Расіі завод; я не ведаю, ці лопнуў іх праект, ці ўсё яшчэ яны аб ім гавораць. Апроч гэтага, мне выпадкова стала вядомай частка сямейнай тайны: француз сапраўды ў мінулым годзе дапамог генералу і даў яму трыццаць тысяч, якіх не хапала ў казённай суме, калі ён здаваў пасаду. І, зразумела, генерал у яго цісках, але цяпер, менавіта цяпер галоўную ролю ва ўсім гэтым выконвае ўсё ж такі mademoiselle Blanche, і я ўпэўнены, што і тут не памыляюся.

Хто такая mademoiselle Blanche? Тут у нас гавораць, што яна знатная французжанка, якая мае пры сабе маці і каласальнае багацце. Вядома таксама, што яна нейкая сваячка нашаму маркізу, толькі вельмі далёкая, нейкая кузіна ці траюр адна сястра. Гавораць, што да маёй паездкі ў Парыж француз і

mademoiselle Blanche кантактавалі між сабой неяк больш цырымонна, былі як быццам на больш тонкай і далікатнай назе; цяпер жа знаёмства іх, сяброўства і роднаснасць выглядаюць неяк больш груба, неяк карацей. Магчыма, справы нашы здаюцца ім настолькі дрэннымі, што яны і не лічаць патрэбным вельмі з намі цырымоніцца і хавацца. Яшчэ заўчора я ўбачыў, як містэр Астлей разглядваў mademoiselle Blanche і яе маці. Мне падалося, што ён іх ведае. Мне таксама падалося, што і наш француз сустракаўся раней з містэрам Астлеем. Зрэшты, містэр Астлей такі сарамлівы, ціхмяны і маўклівы, што на яго, бадай, можна паспадзявацца, — з хаты смецця не вынесе. Ва ўсякім выпадку француз ледзь кланяецца яму і амаль што не пазірае на яго, — гэта значыць не баіцца. Гэта яшчэ зразумела; але чаму mademoiselle Blanche таксама амаль не глядзіць на яго? Тым больш што маркіз учора прагаварыўся: ён у агульнай размове раптам сказаў, не памятаю з якой нагоды, што містэр Астлей каласальна багаты і што ён пра гэта ведае; вось тут бы і глядзець mademoiselle Blanche на містэра Астлея! Увогуле генерал страшэнна ўстрывожаны. Зразумела, што можа значыць цяпер для яго тэлеграма пра смерць цёткі.

Мне хаця і падалося, мабыць, што Паліна пазбягае размовы са мною, як бы спецыяльна, але я і сам напусціў на сябе выгляд халодны і раўнадушны: усё спадзяваўся, што яна не-не ды і падыдзе да мяне. Затое ўчора і сёння я звярнуў усю сваю ўвагу пераважна на mademoiselle Blanche. Бедны генерал, ён загінуў канчаткова! Закахацца ў пяцьдзсят пяць гадоў, з такой сілаю страсці, — вядома, няшчасце. Дадайце да гэтага яго ўдаўство, яго дзяцей, цалкам разбураны маёнтак, даўгі і, нарэшце, жанчыну, у якую яму давлялося закахацца. Mademoiselle Blanche прыгожая. Але я не ведаю, ці зразумеюць мяне, калі я скажу, што ў яе адзін з тых твараў, якіх можна спалохацца. Ва ўсякім выпадку я заўсёды баяўся такіх жанчын. Ёй, напэўна, гадоў дваццаць пяць. Яна рослая і шыракаплечая; шыя і грудзі ў яе шыкоўныя; колер скуры смугла-жоўты, колер валасоў чорны, як туш, і валасоў страшэнна многа, хапіла б на дзве куафюры. Вочы чорныя, бялкі вачэй жаўтаватыя, позірк нахабны, зубы бялюткія, губы заўсёды напамаджаныя; ад яе пахне мускусам. Адзьяецца яна эфектна, багата, шыкоўна, але з вялікім густам. Ногі і рукі дзіўныя. Голас яе — сіпаты кантральта. Яна часам можа зарагатаць і паказаць усе свае зубы, але звычайна пазірае

маўкліва і нахабна — ва ўсякім выпадку пры Паліне і пры Марыі Філіпаўне. (Дзіўная чутка: Марыя Філіпаўна ад’езджае ў Расію.) Мне здаецца, mademoiselle Blanche без усякай адукацыі, можа, нават і не разумная, але затое падазроная і хітрая. Мне здаецца, жыццё яе ўсё-такі было не без прыгод. Калі ўжо гаварыць усё, то, магчыма, што маркіз зусім ёй не сваяк, а маці зусім не маці. Але ёсць звесткі, што ў Берліне, дзе мы з імі з’ехаліся, яна і маці мелі некалькі прыстойных знаёмых. Што тычыцца самога маркіза, то хаця я да гэтай пары і сумняваюся, што ён маркіз, але прыналежнасць яго да даволі-такі прыстойнай кампаніі, як у нас, напрыклад, у Маскве і сям-там і ў Германіі, здаецца, не падвяргаецца сумніву. Не ведаю, што ён такое ў Францыі? Кажуць, у яго ёсць шато. Я думаў, што за гэтыя два тыдні шмат вады сыдзе, і, аднак жа, я ўсё яшчэ не ведаю напэўна, ці сказана ў mademoiselle Blanche з генералам што-небудзь канчаткова? Увогуле, усё цяпер залежыць ад нашага багацця, гэта значыць, ад таго, ці шмат грошай можа ім паказаць генерал. Калі б, напрыклад, прыйшла вестка, што бабуля не памерла, то я ўпэўнены, mademoiselle Blanche адразу б знікла. Дзіўна і смешна мне самому, аднак жа, які я зрабіўся пляткар. О, як мне ўсё гэта агідна! З кім задавальненнем я кінуў бы ўсіх і ўсё! Але хіба магу я з’ехаць ад Паліны, хіба магу я не шпіёнціць вакол яе? Шпіёнства, вядома, подласць, але — якая мне да гэтага справа!

Цікавы для мяне таксама быў учора і сёння містэр Астлей. Так, я перакананы, што ён закаханы ў Паліну! Цікава і смешна, колькі часамі можа перадаць позірк сарамяжлівага і хваравітацнатлівага чалавека, якога закрунула каханне, і акурат у той час, калі чалавек ужо, вядома, рады бы хутчэй скрозь зямлю праваліцца, чым што-небудзь выказаць ці выявіць, словам ці позіркам. Містэр Астлей даволі часта сустракаецца з намі на прагулках. Ён здымае капялюш і праходзіць міма, паміраючы, зразумела, ад жадання далучыцца да нас. Калі ж яго запрашаюць, то ён адразу адмаўляецца. На месцах адпачынку, у ваксале, на музыцы ці перад фантанам ён ужо абавязкова спыняецца дзе-небудзь недалёка ад нашай лаўкі, і дзе б мы ні былі: ці ў парку, ці ў лесе, ці на Шлангенбергу, — варта толькі падняць вочы, паглядзець наўкола, і абавязкова дзе-небудзь, ці на бліжэйшай сцяжынцы, ці з-за куста, пакажацца кавалачак містэра Астлея. Мне здаецца, ён шукае выпадку пагаварыць са

мною асобна. Сёння раніцай мы сустрэліся і перакінуліся двума словамі. Часам ён гаворыць неяк надзвычай адрывіста. Яшчэ не сказаўшы «добры дзень», ён пачаў з таго, што прамовіў:

— А, mademoiselle Blanche!.. Я шмат бачыў такіх жанчын, як mademoiselle Blanche!

Ён змоўк, знамянальна глядзячы на мяне. Што ён гэтым хацеў сказаць, не ведаю, таму што на пытанне маё: што гэта значыць? — ён з хітрай усмешкаю кіўнуў галавою і дадаў:

— Гэта ўжо так. Mademoiselle Pauline вельмі любіць кветкі?

— Не ведаю, зусім не ведаю, — адказаў я.

— Як! І гэтага вы не ведаеце! — выкрыкнуў ён, страшэнна здзіўлены.

— Не ведаю, зусім не заўважыў, — паўтарыў я, смеючыся.

— Хм, гэта дае мне адну асабліваю думку. — Тут ён кіўнуў галавой і пайшоў далей. Ён, зрэшты, меў задаволены выгляд. Гаворым мы з ім на вельмі дрэннай французскай мове.

Раздзел IV

Дзень сёння быў смешны, бязладны, бязглузды. Цяпер адзінаццаць гадзін ночы. Я сяджу ў сваёй каморцы і ўспамінаю. Пачалося з таго, што раніцай вымушаны ўсё ж пайсці на рулетку, каб гуляць для Паліны Аляксандраўны. Я ўзяў усе яе сто шэсцьдзесят фрыдрыхсдораў, але з дзвюма ўмовамі: першая — што я не хачу гуляць напалам, гэта значыць, калі выйграю, то нічога не вазьму сабе, другая — што вечарам Паліна растлумачыць мне, для чаго ёй так трэба выйграць і колькі грошай дакладна. Я ўсё ж такі ніяк не магу падумаць, каб гэта было проста дзеля грошай. Тут, відаць, грошы неабходныя, і як мага хутчэй, для нейкай асаблівай мэты. Яна абяцала растлумачыць, і я пайшоў. У залах для гульні натоўп быў страшэнны. Якія нахабныя яны і якія ўсе яны сквапныя! Я праціснуўся да сярэдзіны і стаў каля самога крупера; затым асцярожна пачаў спрабаваць гульні, ставячы па дзве і па тры манеты. Між тым я назіраў і заўважаў; мне падалося, што ўласна разлік даволі мала значыць і зусім не мае той значнасці, якую яму надаюць многія гульцы. Яны сядзяць з разграфлёнымі паперкамі, адзначаюць удары, лічаць, выводзяць шанцы, разлічваюць, нарэшце ставяць і — прайграюць абсалютна так жа, як і мы, простыя смертныя, якія гуляюць без разлікаў. Але затое я зрабіў адзін вывад, які,

здаецца, правільны: сапраўды, у шэрагу выпадковых шанцаў бывае хаця і не сістэма, але як быццам бы нейкі парадак, што, вядома, вельмі дзіўна. Напрыклад, бывае, што пасля дванаццаці сярэдніх лічбаў прыходзяць дванаццаць апошніх, — два разы, дапусцім, удар кладзецца на гэтыя дванаццаць апошніх і пераходзіць на дванаццаць першых. Упаўшы на дванаццаць першых, зноў пераходзіць на дванаццаць сярэдніх, б'е запар тры, чатыры разы па сярэдніх і зноў пераходзіць на дванаццаць апошніх, дзе, зноў пасля двух разоў, пераходзіць да першых, на першых зноў б'е адзін раз і зноў пераходзіць на тры ўдары сярэдніх, і такім чынам працягваецца паўтары ці дзве гадзіны. Адзін, тры і два, адзін, тры і два. Гэта вельмі забаўна. Іншым днём або іншай раніцай ідзе, напрыклад, так, што чырвоная змяняецца чорнай і наадварот амаль без усякага парадку, штохвілінна, так што больш за два-тры ўдары запар на чырвоную ці на чорную не кладзецца. На другі ж дзень або на другі вечар бывае запар адна чырвоная; даходзіць да двух разоў запар і так ідзе абавязкова на працягу пэўнага часу, напрыклад, на працягу цэлага дня. Мне шмат чаго ў гэтым растлумачыў містэр Астлей, які ўсю раніцу прастаяў каля ігральных сталоў, але сам не паставіў ні разу. Што ж тычыцца мяне, то я прайграў усё да рэшты і вельмі хутка. Я адразу паставіў на цотку дваццаць фрыдрыхсдораў і выйграў, паставіў пяць і зноў выйграў, і такім чынам яшчэ разы два ці тры. Я думаю, у мяне сышлося ў руках каля чатырохсот фрыдрыхсдораў за якія-небудзь пяць хвілін. Тут бы мне і пайсці, але ва мне нарадзілася нейкае дзіўнае адчуванне, нейкі выклік лёсу, нейкае жаданне даць яму пстрычку, паказаць яму язык. Я паставіў самую вялікую дазволеную стаўку, чатыры тысячы гульдэнаў, і прайграў. Затым, разлаваўшыся, выняў усё, што ў мяне заставалася, паставіў на тую ж стаўку і прайграў зноў, пасля гэтага адышоў ад стала як аглушаны. Я нават не разумеў, што гэта са мной было, і сказаў Паліне Аляксандраўне аб маім пройгрышу толькі перад самым абедам. Да таго часу я ўсё бадзяўся ў парку.

За абедам я зноў быў ва ўзбуджаным стане, таксама як і тры дні таму назад. Француз і mademoiselle Blanche былі раніцай у залах для гульні і бачылі мае подзвігі. На гэты раз яна загаварыла са мной неяк больш уважліва. Француз пайшоў напраткі і спытаўся ў мяне, няўжо я прайграў свае ўласныя грошы? Мне здаецца, ён падазрае Паліну. Адным словам, тут штосьці ёсць. Я адразу ж схлусіў і сказаў, што свае.

Генерал быў надзвычай здзіўлены: адкуль у мяне такія грошы? Я растлумачыў, што пачаў з дзесяці фрыдрыхсдораў, што шэсць ці сем удараў запар, напалам, давялі мяне да пяці ці шасці тысяч гульдэнаў і што потым я ўсё спусціў за два ўдары.

Усё гэта, вядома, было даволі імаверна. Расказваючы гэта, я паглядзеў на Паліну, але нічога не мог разгледзець на яе твары. Аднак жа яна мне дала схлусіць і не паправіла мяне; з гэтага я зрабіў выснову, што мне і трэба было схлусіць і ўтаіць, што я гуляў за яе. Ва ўсякім выпадку, думаў я, яна абавязана мне патлумачыць, бо надоечы абяцала мне сёе-тое адкрыць.

Я думаў, што генерал зробіць мне якую-небудзь заўвагу, але ён прамаўчаў; затое я заўважыў на твары яго хваляванне і неспакой. Можна, пры крутых яго абставінах яму проста цяжка было выслухаць, што такая куча золата прыйшла і пайшла за чвэрць гадзіны ў такога неабачлівага дурня, як я.

Я падазраю, што ўчора вечарам у яго з французам выйшла нейкая гарачая контра. Яны доўга і гарача гаварылі аб нечым, замкнуўшыся. Француз выйшаў як быццам бы нечым раздражнёны, а сёння раніцай зноў прыходзіў да генерала — і, мабыць, каб працягнуць учарашнюю размову.

Пачуўшы аб маім пройгрышу, француз з'едліва і нават злосна сказаў мне, што трэба быць больш разважлівым. Не ведаю, навошта ён дадаў, што хаця рускіх і шмат гуляе, але, на яго думку, рускія нават і гуляць не здатныя.

— А мне здаецца, рулетка толькі і створана для рускіх, — сказаў я, і калі француз на маю заўвагу пагардліва ўсміхнуўся, я сказаў яму, што, вядома ж, праўда мая, таму што, гаворачы пра рускіх як пра гульцоў, я значна больш лаю іх, чым хвалю, і што мне, выходзіць, можна верыць.

— На чым жа грунтуецца ваша меркаванне?

— На тым, што ў катэхізісе дабрачыннасцяў і вартасцяў цывілізаванага заходняга чалавека гістарычна ўвайшла і ледзь ці не ў выглядзе галоўнага пункту здольнасць набываць капіталы. А рускі не толькі не здатны набываць капіталы, але нават марна траціць іх неяк ні на што не зважаючы і агідна. Тым не менш нам, рускім, грошы таксама патрэбны, — дадаў я, — значыць, мы вельмі радыя і вельмі ахвочыя на такія спосабы, як, напрыклад, рулеткі, дзе можна разбагацець раптам, за дзве гадзіны, не працуючы. Гэта нас вельмі вабіць; а паколькі мы і гуляем ні на што не зважаючы, без вялікіх намаганняў, то і прайграваемся!

— Гэта часткова справядліва, — самазадаволена сказаў француз.

— Не, гэта несправядліва, і вам сорамна так гаварыць пра сваю айчыну, — строга і значна сказаў генерал.

— Даруйце, — адказаў я яму, — але ж, праўда, невядома яшчэ, што больш гадкае: ці рускае бязладдзе, ці нямецкі спосаб назапашвання сумленнай працай?

— Якая агідная думка! — выгукнуў генерал.

— Якая руская думка! — выгукнуў француз.

Я смяяўся, мне страшэнна хацелася іх раздражніць.

— А я лепш буду ўсё жыццё качаваць у кіргізкай палатцы, — закрычаў я, — чым паклянцяцца нямецкаму ідалу.

— Якому ідалу? — закрычаў генерал, пачынаючы сур'ёзна злавацца.

— Нямецкаму спосабу назапашвання багацця. Я тут нядоўга, але, аднак жа, усё-такі, што я тут паспеў заўважыць і праверыць, абурае маю татарскую пароду. Далібог, не хачу такіх дабрачыннасцяў! Я тут учора ўжо паспеў абысці вёрст на дзесяць наўкола. Ну, якраз жа тое самае, як у павучальных кніжачках з малюнкамі: ёсць тут усюды ў іх у кожным доме свой фатэр, страшэнна дабрадзейны і незвычайна сумленны. Ужо такі сумленны, што падысці да яго страшна. Не выношу сумленных людзей, да якіх страшна падыходзіць. У кожнага такога фатэра ёсць сям'я, а вечарамі яны ўслых чытаюць павучальныя кнігі. Над дамком шумяць вязы і каштаны. Захад сонца, на страсе бусел, і ўсё незвычайна паэтычнае і кранальнае...

Вы, калі ласка, генерал, не злуйцеся і дазвольце мне распавесці больш чуллiва. Я сам памятаю, як мой бацька, нябожчык, таксама пад ліпкамі, у кветніку, вечарамі ўслых чытаў мне і маці падобныя кніжкі. Я ж сам магу меркаваць аб гэтым як належыць. Ну, дык кожная такая тутэйшая сям'я ў поўным рабстве і падпарадкаванні ў фатэра. Усе працуюць як валы, і ўсе запасыць грошы, як жыды. Дапусцім, фатэр назбіраў ужо якраз столькі гульдэнаў і разлічвае на старэйшага сына, каб яму рамяство ці зямельку перадаць; праз гэта дачцы пасагу не даюць, і яна застаецца ў дзеўках. Праз гэта ж малодшага сына прадаюць у кабалу або ў салдаты, а грошы далучаюць да дамашняга капіталу. Праўда, тут гэта робіцца; я распытваў. Усё гэта робіцца не інакш, як ад сумленнасці, ад павышанай сумленнасці, ды так, што і малодшы, прададзены, сын верыць,

што яго не іначай як ад сумленнасці прадалі, — а гэта ўжо ідэал, калі сама ахвяра радуецца, што яе на пагібель вядуць. Што ж далей? Далей тое, што і старэйшаму таксама не лягчэй: ёсць там у яго такая Амальхен, з якою ён сэрцам паяднаны, — але ажаніцца нельга, таму што гульдэнаў яшчэ столькі не назапашана. Таксама чакаюць прыстойна і шчыра і з усмешкай ідуць на пагібель. У Амальхен ужо шчокі запалі, сохне. Нарэшце, гадоў праз дваццаць, багацце павялічылася; гульдэны сумленна і дабрадзейна назапашаны. Фатэр бласлаўляе саракагадовага старэйшага і трыццаціпяцігадовую Амальхен, з высахлымі грудзямі і чырвоным носам... Пры гэтым плача, павучае і памірае. Старэйшы пераўтвараецца сам у дабрадзейнага фатэра і пачынаецца зноў тая ж гісторыя. Гадоў так праз пяцьдзесят ці праз семдзесят унук першага фатэра сапраўды ўжо збірае значны капітал і перадае свайму сыну, той свайму, і пакаленняў цераз пяць або шэсць атрымліваецца сам барон Ротшыльд або Гопэ і камп. або чорт там ведае хто. Ну-с, хіба не велічнае відовішча: стогадовая ці двухсотгадовая пераемная праца, цяпенне, розум, сумленнасць, характар, цвёрдасць, разлік, бусел на страсе! Чаго ж вам яшчэ, вышэй за гэта няма ўжо нічога, і з гэтай вышыні яны самі пачынаюць ацэньваць увесь свет, а вінаватых, гэта значыць тых, якія хоць трошачку на іх непадобныя, адразу ж караць. Ну-с, вось у гэтым і справа: я ўжо лепш буду буяніць па-руску ці разжывацца на рулетцы. Не хачу я быць Гопэ і камп. Цераз пяць пакаленняў. Мне грошы патрэбныя самому сабе, бо я не лічу ўсяго сябе нечым неабходным і прыдатковым да капіталу. Я ведаю, што я страшэнна нахлусіў, але хай так яно і будзе. Такія мае перакананні.

— Не ведаю, ці шмат праўды ў тым, што вы гаварылі, — задуменна прамовіў генерал, — але ведаю напэўна, што вы страшэнна пачынаеце фарсіць, як толькі хоць на кропельку вам дазваляць забыцца...

Як звычайна, ён недагаварыў. Калі наш генерал пачынаў пра што-небудзь гаварыць, што хоць на кропельку больш значна, чым звычайная будзённая размова, то ніколі недагаворваў. Француз слухаў нядбайна, трохі вытарашчыўшы вочы. Паліна глядзела з нейкай пагардлівай абыякавасцю. Здавалася, яна не толькі мяне, але і нічога не чула са сказанага на гэты раз за сталом.

Раздзел V

Яна была ў незвычайнай задуменнасці, але адразу, як толькі выйшла з-за стала, загадала мне суправаджаць яе на прагулку. Мы ўзялі дзяцей і пайшлі ў парк, да фантана.

Паколькі я быў страшэнна ўзбуджаны, то і ляпнуў па-дурному і груба пытанне: чаму наш маркіз Дэ-Грые, французік, не толькі не суправаджае яе цяпер, калі яна выходзіць куды-небудзь, але нават і не гаворыць з ёю цэлымі днямі?

— Таму што ён падлюга, — дзіўна адказала яна мне. Я ніколі яшчэ не чуў ад яе такой ацэнкі Дэ-Грые і змоўк, збаяўшыся зразумець гэтую раздражнёнасць.

— А ці заўважылі вы, што ён сёння не ў ладах з генералам?

— Вам хочацца ведаць, у чым справа, — суха і раздражнёна сказала яна. — Вы ведаеце, што генерал цалкам у яго ў закладзе, увесь маёнтак — яго, і калі бабуля не памрэ, то француз адразу стане гаспадаром усяго, што ў яго ў закладзе.

— А, дык гэта праўда, што ўсё ў закладзе? Я чуў, але не ведаў, што абсалютна ўсё.

— А то як жа?

— І да таго ж бывай mademoiselle Blanche, — сказаў я. — Не будзе яна тады генераліхай! А ведаеце што: мне здаецца, генерал так закахаўся, што, бадай, застрэліцца, калі mademoiselle Blanche яго кіне. У яго ўзросце так закахацца небяспечна.

— Мне самой здаецца, што з ім што-небудзь будзе, — задуменна прамовіла Паліна Аляксандраўна.

— Ах, як гэта цудоўна, — выкрыкнуў я, — больш груба нельга паказаць, што яна пагадзілася выйсці толькі за грошы. Тут нават правілы прыстойнасці не вытрымліваліся, зусім без цырымоній адбывалася. Цуд! А наконт бабулі, што яшчэ больш камічна і гадка, як пасылаць тэлеграму за тэлеграмай і пытацца: ці памерла, ці памерла? А? як вам гэта падабаецца, Паліна Аляксандраўна?

— Гэта ўсё глупства, — сказала яна з агідай, перабіваючы мяне. — Я дык наадварот, здзіўляюся, а вы ад чаго такі развясёлы? Чаму вы рады? Няўжо таму, што прайгралі мае грошы?

— Навошта вы давалі мне іх прайграваць? Я вам сказаў, што не магу гуляць для іншых, тым больш для вас. Я паслухаюся, што б вы мне ні загадалі; але вынік ад мяне не залежыць. Я ж папярэдзваў, што нічога не выйдзе. Скажыце, вы вельмі прыгнечаны, што страцілі столькі грошай? Навошта вам столькі?

— Навошта гэтыя пытанні?

— Але ж вы самі абяцалі мне растлумачыць... Слухайце: я абсалютна перакананы, што калі пачну гуляць для сябе (а ў мяне ёсць дванаццаць фрыдрыхсдораў), то я выйграю. Тады колькі вам трэба, бярыце ў мяне.

Яна пагардліва скрывілася.

— Вы не сярдуйце на мяне за такую прапанову, — працягваў я. — Я так добра ўсведамляю, што я нуль перад вамі, гэта значыць у вашых вачах, што вам можна нават узяць ад мяне і грошы. На мой падарунак вам нельга крыўдзіцца. Да таго ж я прайграў вашы.

Яна хутка глянула на мяне і, заўважыўшы, што я гавару раздражнёна і саркастычна, зноў перабіла мяне:

— Для вас няма нічога цікавага ў маіх абставінах. Калі хочаце ведаць, я проста вінна. Грошы я пазычыла і я хацела б іх аддаць. У мяне была вар'яцкая і дзіўная думка, што я абавязкова выйграю, тут, на ігральным сталі. Чаму гэтая думка з'явілася ў мяне — не разумею, але я ў яе верыла. Хто ведае, мажліва, таму і верыла, што ў мяне нікага іншага шанца для выбару не заставалася.

— Або таму, што ўжо занадта *трэба* было выйграць. Гэта якраз, як той, хто топіцца, хапаецца за саломінку. Пагадзіцеся самі, што калі б ён не тануў, то ён не палічыў бы саломінку за драўняны сук.

Паліна здзівілася.

— Як жа, — спыталася яна, — вы ж самі на тое ж самае разлічваеце? Два тыдні назад вы самі гаварылі мне аднойчы, шмат і доўга, пра тое, што вы абсалютна ўпэўнены ў выйгрышы на рулетцы, і пераконвалі мяне, каб я не глядзела на вас як на вар'ята; ці вы тады жартавалі? Але я памятаю, вы гаварылі так сур'ёзна, што ніяк нельга было прыняць за жарт.

— Гэта праўда, — сказаў я задуменна, — я да гэтай пары зусім упэўнены, што выйграю. Я нават вам прызнаюся, што вы цяпер выклікалі ў мяне пытанне: чаму менавіта мой сённяшні, бесталковы і абуральны пройгрыш не выклікаў у мяне нікага сумніву? Я ўсё-такі зусім упэўнены, што як толькі я пачну гуляць для сябе, то выйграю абавязкова.

— Чаму ж вы так напэўна перакананы?

— Калі хочаце — не ведаю. Я ведаю толькі, што мне *трэба* выйграць, што гэта таксама адзінае маё выйсце. Ну вось таму, можа, мне і здаецца, што я абавязкова павінен выйграць.

— Выходзіць, вам таксама страшэнна *трэба*, калі вы фанатычна перакананы?

— Іду на заклад, што вы сумняваецеся, што я магу мець сур'ёзную патрэбу?

— Для мяне гэта ўсё роўна, — ціха і раўнадушна адказала Паліна. — Калі хочаце — *так*, я сумняваюся, каб вас што-небудзь сур'ёзна мучыла. Вы можаце мучыцца, але не сур'ёзна. Вы чалавек бязладны і яшчэ не сфарміраваны. Навошта вам грошы? Ва ўсіх довадах, якія вы мне тады прыводзілі, я нічога сур'ёзнага не знайшла.

— Дарэчы, — перабіў я, — вы казалі, што вам доўг трэба аддаць. Добры, значыць, доўг! Ці не французу?

— Што за пытанне? Вы сёння асабліва рэзкі. Ці не п'яны ўжо?

— Вы ведаеце, што я дазваляю сабе гаварыць усё, і пытаюся, бывае, зусім шчыра. Паўтараю, я ваш раб, а рабоў не саромеюцца, і раб абразіць не можа.

— Усё гэта глупства! І не выношу я гэтай вашай «рабскай» тэорыі.

— Ды зразумейце вы, што я не таму гавару аб маім рабстве, што хацеў бы быць вашым рабом, а ўсяго толькі — гавару, як пра факт, які зусім не ад мяне залежыць.

— Кажыце шчыра, навошта вам грошы?

— А навошта вам гэта ведаць?

— Як хочаце, — адказала яна і горда павяла галавой.

— Рабскай тэорыі не выносіце, а рабства патрабуеце: «Адказваць і не разважаць!» Добра, хай так. Вы пытаецеся навошта грошы? Як навошта? Грошы — усё!

— Разумею, але ж не вар'яцець, жадаючы іх! Вы ж даходзіце аж да шаленства, да фаталізму. Тут ёсць нешта, нейкая асаблівая мэта. Гаварыце без выкрутасаў, я так хачу.

Яна нібыта пачынала злавацца, і мне страшэнна спадабалася, што яна так з сэрцам дапытвала.

— Зразумела, ёсць мэта, — сказаў я, — але я не змагу растлумачыць — якая. Больш нічога, акрамя таго, што з грашыма я стану і для вас іншым чалавекам, а не рабом.

— Як? як вы зможаце гэтага дасягнуць?

— Як дасягну? Як, вы нават не разумееце, як магу я дасягнуць, каб вы глянулі на мяне інакш, чым на раба! Ну вось якраз гэтага я і не хачу, такіх здзіўленняў і неўразуменняў.

— Вы казалі, што вам гэтае рабства асалода. Я так і сама думала.

— Вы так думалі, — выкрыкнуў я з нейкай дзіўнай асалодаю. — Ах, якая ж цудоўная гэтая ваша наіўнасць! Ну так, так, мне ад вас рабства — асалода. Ёсць, ёсць асалода ў апошній ступені прыніжанасці і нікчэмнасці! — працягваў я трызніць. — Чорт ведае, магчыма, яна ёсць і ў бізуне, калі бізун кладзецца на спіну і рве на шматкі мяса... Але я, магчыма, хачу паспытаць і іншую асалоду. Мяне надоечы генерал, пры вас, за сталом, павучаў за семсот рублёў на год, якіх я, магчыма, яшчэ і не атрымаю ад яго. Мяне маркіз Дэ-Грые, падняўшы бровы, стражэнна жадаю ўзяць маркіза Дэ-Грые, пры вас, за нос?

— Слова малакасоса. У любым становішчы можна паставіць сябе належным чынам. Калі тут барцьба, дык яна яшчэ ўзвысіць, а не ўнізіць.

— Зусім як з пропісі! А вы не падумалі, што я, можа, не ўмею паставіць сябе належным чынам. Гэта значыць, я, бадай, і дастойны чалавек, а паставіць сябе належным чынам не ўмею. Вы разумееце, што так можа быць? Ды ўсе рускія такія, і ведаеце чаму: таму, што ўсе рускія занадта багата і шматбакова адораны, каб хутка знайсці сабе прыстойную форму. Тут справа ў форме. Найчасцей мы рускія так багата адораны, што для прыстойнай формы нам патрэбна геніяльнасць. Ну а геніяльнасці ж найчасцей і не бывае, таму што яна і ўвогуле рэдка бывае. Гэта толькі ў французаў і, бадай, у некаторых іншых еўрапейцаў так добра вызначылася форма, што можна выглядаць надзвычай годна, а быць чалавекам, зусім не вартым павагі. Таму ў іх форма так шмат і значыць. Француз сцерпіць абразу, сапраўдную, сардэчную абразу, і не скрывіцца, але пстрычку ўнос — не перанясе, таму што гэта ёсць парушэнне прынятай і ўвекавечанай формы прыстойнасці. Вось чаму нашы паненкі такія ласыя на французаў, бо форма ў іх выдатная. Па-мойму, зрэшты, ніякай формы і няма, а адзін толькі певень, *le coq gaulois**. Зрэшты, гэтага зразумець я не магу, я не жанчына. Магчыма, пеўні і добрыя. Ды і ўвогуле я загаварыўся, а вы мяне не спыняеце. Спыняйце мяне часцей; калі я з вамі гавару, мне хочацца выказаць усё, усё, усё. Я тра-

---

* Гальскі певень (фр.).

чу ўсякую форму. Я нават згодзен, што я не толькі формы, але і вартасцяў ніякіх не маю. Абвяшчаю вам аб гэтым. Нават не думаю ні пра якія вартасці. Цяпер ва мне ўсё спынілася. Вы самі ведаеце чаму. У мяне ніводнай людскай думкі няма ў галаве. Я даўно ўжо не ведаю, што на свеце робіцца, ні ў Расіі, ні тут. Я вось Дрэздэн праехаў і не памятаю, які такі Дрэздэн. Вы добра ведаеце, што мяне праглынула. Паколькі я не маю ніякай надзеі, а ў вачах ваших — нуль, то і кажу шчыра: я толькі вас усюды бачу, а астатняе мне ўсё роўна. За што і як я вас кахаю — не ведаю. А ведаеце, што, можа, вы зусім не прыгожая? Уявіце сабе, я нават не ведаю, прыгожая вы ці не, нават тварам? Сэрца, напэўна, у вас нядобрае; розум невысакародны; гэта нават вельмі можа быць.

— Можа быць, таму вы і разлічваеце закупіць мяне грашыма, — сказала яна, — што не верыце ў маю высакароднасць?

— Калі я разлічваю купіць вас грашыма? — крыкнуў я.

— Вы зарапартаваліся і згубілі вашу нітку. Калі не мяне купіць, дык маю павагу вы думаеце купіць грашыма.

— Ну не, гэта зусім не так. Я вам сказаў, што мне цяжка гаварыць. Вы прыгнятаеце мяне. Не злуйцеся за маю балбатню. Вы ж ведаеце, чаму на мяне нельга злавацца: я проста вар'ят. А, зрэшты, мне ўсё роўна, хоць і злуйцеся. Мне ў сябе намерсе, у каморцы, варга ўспомніць і ўявіць толькі шум вашай сукенкі, і я гатовы пакусаць сабе рукі. І за што вы на мяне злуецеся? За тое, што я называю сябе рабом? Карыстайцеся, карыстайцеся маім рабствам, карыстайцеся. Ці ведаеце вы, што я калі-небудзь вас заб'ю? Не таму заб'ю, што разлюблю ці прыраўную, а — так, проста заб'ю, таму што мяне часам цягне з'есці вас. Вы смяецеся...

— Зусім не смяюся, — сказала яна гнеўна. — Я загадваю вам маўчаць.

Яна спынілася, ледзь пераводзячы дух ад гневу. Далібог, я не ведаю, ці прыгожая яна была, але заўсёды любіў глядзець, калі яна так спынялася перада мною, а таму і любіў часта выклікаць яе гнеў. Можа, яна ведала гэта і знарок злавалася. Я сказаў ёй гэта.

— Які бруд! — выгукнула яна з агідаю.

— Мне ўсё роўна, — працягваў я. — Ці ведаеце яшчэ, што нам удваіх хадзіць небяспечна: мне шмат разоў хацелася, неадольна, забіць вас, знявечыць, задушыць. І вы думаеце, што да

гэтага не дойдзе? Вы даведзяце мяне да гарачкі. Ці вы думаеце я скандалу збаюся? Гневу вашага? Ды што мне ваш гнеў? Я кахаю вас безнадзейна і ведаю, што пасля гэтага буду ў тысячу разоў мацней кахаць вас. Калі я вас калі-небудзь заб'ю, то трэба ж будзе і сябе забіць; ну так — я сябе як мага даўжэй не буду забіваць, каб адчуць гэты нясцерпны боль без вас. Ці ведаеце вы неверагодную рэч: я вас з кожным днём кахаю *больш*, а гэта ж амаль немагчыма. І пасля гэтага мне не быць фаталістам? Памятаеце, трэцяга дня, на Шлангенбергу, я прашаптаў вам, выкліканы вамі: скажыце слова, і я скокну ў гэтую бездань. Калі б вы сказалі гэтае слова, я тады б скокнуў. Няўжо вы не верыце, што я скокнуў бы?

— Якая бязглуздая балбатня! — выкрыкнула яна.

— Мне няма ніякай справы да таго, дурная яна ці разумная, — выкрыкнуў я. — Я ведаю, што з вамі мне трэба гаварыць, гаварыць, гаварыць — і я гавару. З вамі я ўсё самалюбства трачу, і мне ўсё роўна.

— Навошта мне прымушаць вас скакаць з Шлангенберга? — сказала яна суха і неяк асабліва крыўдна. — Гэта абсалютна для мяне бескарысна.

— Выдатна! — закрычаў я, — вы знарок сказалі гэтае чужоўнае «бескарысна», каб мяне прыціснуць. Я вас бачу наскрозь. Бескарысна, кажаце вы? Але ж задавальненне заўсёды карысна, а дзікая, бязмежная ўлада — хаця б над мухай — гэта ж таксама своеасаблівая асалода. Чалавек — дэспат ад прыроды і любіць быць мучыцелем. Вы страшэнна любіце.

Памятаю, яна разглядвала мяне з нейкай асабліва пільнай увагаю. Мабыць, на твары маім выявіліся тады ўсе мае бесталковыя і недарэчныя адчуванні. Я ўспамінаю цяпер, што і сапраўды амаль слова ў слова так ішла ў нас тады размова, як я тут апісаў. Вочы мае набрынялі крывёю. На губах з'явілася пена. А што тычыцца Шлангенберга, то, слова гонару, нават і цяпер: калі б яна тады загадала мне кінуцца ўніз, я кінуўся б! Калі б толькі жартам сказала, калі б з пагардай, плюнуўшы на мяне сказала, — я і тады скокнуў бы!

— Не, чаму ж, я вам веру, — прамовіла яна, але так, як толькі яна ўмее часам выгаварыць, з такой пагардай і яхіднасцю, з такой фанабэрыстасцю, што, далібог, я мог забіць яе ў гэтую хвіліну. Яна рызыкавала. Пра гэта я таксама не схлусіў, сказаўшы ёй.

— Вы не баязлівец? — раптам спыталася яна.

— Не ведаю, можа, і баязлівец. Не ведаю... я даўно пра гэта не думаў.

— Калі б я сказала вам: забіце гэтага чалавека, вы б забілі яго?

— Каго?

— Каго я захачу.

— Француза?

— Не пытайцеся, а адказвайце, — на каго я пакажу. Я хачу ведаць, ці сур'эзна вы зараз гаварылі? — Яна так сур'эзна і нецярпліва чакала адказу, што мне неяк дзіўна стала.

— Ды ці скажаце вы мне, нарэшце, што тут такое адбываецца? — выкрыкнуў я. — Вы што, баіцеся мяне, ці што? Я сам бачу ўсе тутэйшыя беспарадкі. Вы падчарка даведзенага да галечы і звар'яцелага чалавека, заражанага страсцю да гэтага д'ябла — *Blanche*, потым тут — гэты француз, са сваім таямнічым уплывам на вас і — вось цяпер вы мне так сур'эзна задаеце... такое пытанне. Ва ўсякім выпадку, каб я ведаў; інакш я тут звар'яцею і што-небудзь зраблю. Ці вы саромеецца быць са мною шчырай? Ды хіба вам можна саромецца мяне?

— Я з вамі зусім не пра тое гавару. Я вас спыталася і чакаю адказу.

— Зразумела, заб'ю, — выкрыкнуў я, — каго вы мне толькі загадаеце, але хіба вы можаце... хіба вы гэта загадаеце?

— А вы што думаеце, вас пашкадую? Загадаю, а сама ў баку застануся. Гэта вы вытрымаеце? Ды не, дзе вам! Вы, бадай, і заб'яце па загаду, а потым і мяне прыйдзеце забіць за тое, што я асмелілася вас пасылаць.

Мне як бы штосьці ў галаву ўдарыла пры гэтых словах. Вядома, я і тады лічыў яе пытанне напалавіну жартам, выклікам; але ўсё-такі яна занадта сур'эзна казалася. Я ўсё-такі быў вельмі ўражаны, што яна так выказалася, што яна мае такое права на мяне, што яна пагаджаецца на такую ўладу нада мною і так адкрыта гаворыць: «Ідзі на пагібель, а я ўбаку застануся». У гэтых словах было штосьці цынічнае і шчырае, што, па-мойму, было ўжо занадта. Так, значыць, як жа глядзіць яна на мяне пасля гэтага? Гэта ўжо перайшло рысу рабства і нікчэмнасці. Пасля такога погляду чалавека ўзносяць да сябе. І якая б ні бязглуздая, якая б ні неверагодная была ўся наша размова, але сэрца маё здрыганулася.

Яна раптам зарагатала. Мы тады сядзелі на лаўцы, перад намі гулялі дзеці, якраз насупраць таго самага месца, дзе спыняліся экіпажы і высаджвалі публіку на алею перад ваксалам.

— Вы бачыце гэтую тоўстую баранесу? — выкрыкнула яна. — Гэта баранеса Вурмельгельм. Яна толькі тры дні як прыехала. Бачыце яе мужа: доўгі, сухі прусак, з палкай у руцэ. Памятаеце, як ён пазаўчора аглядваў нас? Ідзіце зараз жа, падыдзіце да баранесы, здыміце капялюш і скажыце ёй што-небудзь па-французску.

— Навошта?

— Вы кляліся, што саскочылі б з Шлангенберга; вы кляліся, што вы гатовы забіць, калі я загадаю. Замест усіх гэтых забойстваў і трагедый, я хачу толькі пасмяяцца. Ідзіце без адгаворак. Я хачу паглядзець, як барон вас адлупцуе палкай.

— Вы робіце мне выклік; вы думаеце, што я не зраблю?

— Так, выклік, ідзіце, я так хачу!

— Калі ласка, іду, хаця гэта і дзікая фантазія. Толькі вось што: каб не было непрыемнасцяў генералу, а ад яго вам? Далібог, я клапачуся не пра сябе, а пра вас, ну — і пра генерала. І што за фантазія ісці абражаць жанчыну?

— Не, вы толькі балбатун, як я бачу, — сказала яна з пагардай. — У вас толькі вочы крывёй набрынялі надоечы, — зрэшты, можа, ад таго, што вы за абедам шмат віна выпілі. Ды хіба я не разумею сама, што гэта і бязглузда, і пошла, і што генерал разлуецца? Я проста смяяцца хачу. Ну, хачу, ды і толькі! І навошта вам абражаць жанчыну? Хутчэй вас палкай паб'юць.

Я павярнуўся і моўчкі пайшоў выконваць яе даручэнне. Вядома, гэта было бязглузда, і, вядома, я не здолеў выкруціцца, але калі я пачаў падыходзіць да баранесы, памятаю, мяне самога нібыта штосьці падахвоціла, школьніцтва. Ды і ў раздражненні я быў страшэнным, нібыта п'яны.

Раздзел VI

Вось ужо два дні прайшло пасля таго бязглуздага дня. А колькі крыку, шуму, гаворкі, грукату! І які ўсё гэта непарадак, якое бязладдзе, глупства і пошласць, і я ўсяму прычына. А ўрэшце, часам бывае смешна — ва ўсякім разе мне. Я не ўмею сабе патлумачыць, што са мною зрабілася, ці я сапраўды знаходжуся ў стане раз'юшанасці, ці проста збочыў з дарогі і буянню, пакуль не звязуць. Часам мне здаецца, што я вар'яцею.

А бывае мне здаецца, што я яшчэ не далёка ад дзяцінства, ад школьнай лаўкі, і проста груба школьнічаю.

Гэта Паліна, гэта ўсё Паліна! Мажліва, не было б і школьніцтва, калі б не яна! Хто ведае, можа, я гэта ўсё з адчаю (хаця, урэшце, бязглузда так думаць). І не разумею, не разумею, што ў ёй прыгожага! Прыгожая ж яна, урэшце, прыгожая; здаецца, прыгожая. І другія ж ад яе вар'яцеюць. Высокая і зграбная. Толькі вельмі тонкая. Мне здаецца, яе можна ўсю ў вузел завязаць ці перагнуць папалам. Слядок нагі ў яе вузенькі і доўгі — пакутлівы. Менавіта пакутлівы. Валасы з рыжым адценнем. Вочы — сапраўднай кошкі, але як яна горда і пагардліва ўмее імі глядзець. Месяцы чатыры таму назад, калі я толькі што паступіў, яна, аднойчы вечарам, доўга і горача размаўляла з Дэ-Грые ў зале. І так на яго глядзела... што потым я, калі прыйшоў да сябе класціся спаць, падумаў, што яна дала яму аплявуху, — толькі што дала, стаіць перад ім і на яго глядзіць... Вось якраз з гэтага вечара я яе і пакахаў.

Зрэшты, да справы.

Я спусціўся па сцезцы да алеі, стаў на сярэдзіне алеі і чакаў баранесу і барона. За пяць крокаў адлегласці я зняў капялюш і пакланіўся.

Памятаю, баранеса была ў шаўковай неабдымнага памеру сукенцы, светла-шэрага колеру, з фальбонамі, у крыналіне і з хвостом. Яна малая ростам, а таўстуха незвычайная, са страшэнна тоўстым і адвіслым падбародкам, так што зусім не відаць шыі. Твар барвовы. Вочкі малыя, злыя і нахабныя. Ідзе — быццам усім гонар робіць. Барон сухі, высокі. Твар, як на нямецкі капыл, крывы і з тысячай дробных зморшчынак; у акуларах; гадоў сарака пяці. Ногі ў яго пачынаюцца ледзь не ад грудзей; гэта, значыць, парода. Горды, як паўлін. Трохі мехаваты. У выразе твару штосьці ад барана, што па-свойму замяняе глыбакадумнасць.

Усё гэта мільганула ў маіх вачах за тры секунды.

Мой паклон і мой капялюш у руках спачатку ледзь-ледзь спынілі іх увагу. Толькі барон злёгка насупіў бровы. Баранеса так і плыла якраз на мяне.

— Madame la baronne, — прамовіў я выразна ўслых, выгаворваючы кожнае слова, — j'ai l'honneur d'être votre esclave*.

* Пані баранеса... маю гонар быць вашым рабом (фр.).

Затым пакланіўся, надзеў капялюш і прайшоў міма барона, ветліва павярнуўшы да яго твар і ўсміхаючыся.

Зняць капялюш загадала яна, але пакланіўся і сашкольнічаў я ўжо сам ад сябе. Чорт ведае, што мяне падштурхнула? Я нібы з гары ляцеў.

— Гейн! — выкрыкнуў ці, дакладней сказаць, крактануў барон, паварочваючыся да мяне са злосным здзіўленнем.

Я павярнуўся і спыніўся, пачціва чакаючы, працягваючы глядзець на яго і ўсміхацца. Ён, відаць, нічога не мог зразумець, таму падняў бровы да *nes plus ultra**. Твар яго ўсё больш і больш пахмурнеў. Баранеса таксама павярнула ся ў мой бок і таксама паглядзела гняўліва і збянтэжана. Некаторыя прахожыя пачалі прыглядвацца, нават прыпыняліся.

— Гейн! — зноў крактануў барон з падвоеным крэкам і з падвоеным гневам.

— *Jawohl*** — працягваючы глядзець прама яму ў вочы, сказаў я.

— *Sind Sie rasend**** — крыкнуў ён, махнуўшы сваёй палкай і, здаецца, пачынаючы трохі баяцца. Яго, можа, збіў з панталыку мой касцюм. Я быў вельмі прыстойна, нават франтавата адзеты, як чалавек, які належыць да самай прыстойнай публікі.

— *Jawo-o-ohl!* — раптам крыкнуў я на ўсё горла, расцягнуўшы *о*, як расцягваюць берлінцы, якія штохвілінна выкарыстоўваюць у размове фразу «*jawohl*» і да таго ж расцягваюць літару *о* больш ці менш, каб лепш выявіць розныя адценні думак і пачуццяў.

Барон і баранеса хутка павярнуліся і, перапалоханыя, пабеглі ад мяне. З публікі некаторыя загаварылі, іншыя глядзелі на мяне, нічога не разумеючы. Зрэшты, добра не памятаю.

Я павярнуўся і звычайным крокам пайшоў да Паліны Аляксандраўны. Але не дайшоўшы да яе сотню крокаў, я ўбачыў, што яна ўстала і накіравалася з дзецьмі да гатэля.

Я дагнаў яе каля ганка.

— Выканаў... вашы дурыкі, — параўняўшыся з ёю, сказаў я.

— Ну, дык і што ж? Цяпер і расхлёбвайце, — сказала яна, нават і не глянуўшы на мяне, і пайшла па лесвіцы.

---

* Да крайняй мяжы (лац.).

** Так (ням.).

*** Вы што, ашалелі? (Ням.)

Увесь гэты вечар я прахадзіў у парку. Цераз парк і потым цераз лес я нават прайшоў у другое княства. У адной хацінцы еў яечню і піў віно: за гэтую ідылію злупілі з мяне аж паўтара талеры.

Толькі ў адзінаццаць гадзін я вярнуўся дадому. Адразу ж за мною прыслалі ад генерала.

Нашы ў гатэлі займаюць два нумары; у іх чатыры пакоі. Першы, вялікі, — салон, з раялем. Побач з ім таксама вялікі пакой — кабінет генерала. Тут ён мяне чакаў, стоячы пасярэдзіне кабінета ў надзвычай велічнай позе. Дэ-Грые сядзеў, разваліўшыся на канапе.

— Ваша міласць, дазвольце спытаць, што вы нарабілі? — пачаў генерал, звяртаючыся да мяне.

— Я хацеў бы, генерал, каб вы пачалі адразу са справы, — сказаў я. — Вы, мажліва, хочаце гаварыць пра маю сённяшнюю сустрэчу з адным немцам?

— З адным немцам?! Гэты немец — барон Вурмергельм і важная асоба-с! Вы нагаварылі яму і баранесе грубасцяў.

— Ніякіх.

— Вы напалохалі іх, ваша міласць, — крыкнуў генерал.

— Ды зусім жа не. Мне яшчэ ў Берліне запала ў вуха «j'awohl», якое няспынна прамаўляецца з усякімі словамі і якое яны так агідна расцягваюць. Калі я сустрэўся з імі ў алеі, мне раптам гэтае «j'awohl», не ведаючы чаму, усплыло ў памяці, ну і падзейнічала на мяне раздражняльна... Да таго ж баранеса вось ужо тры разы, сустракаючыся са мною, мае звычку ісці прама на мяне, як быццам бы я быў чарвяк, якога можна нагою душыць. Пагадзіцеся, я таксама магу мець сваё самалюбства. Я зняў капялюш і ветліва (запэўніваю вас, што ветліва) сказаў: «Madame la baronne, j'ai l'honneur d'être votre esclave». Калі барон павярнуўся і закрычаў «гейн!», мяне раптам так і падштурхнула таксама закрычаць: «J'awohl!» Я і крыкнуў два разы: першы раз звычайна, а другі — расцягнуўшы на ўсю моц. Вось і ўсё.

Прызнаюся, я страшэнна быў рады гэтаму абсалютна хлапчуковаму тлумачэнню. Мне страшэнна хацелася размазаць усю гэтую гісторыю як мага больш недарэчна.

І чым далей, тым больш мне гэта падабалася.

— Вы насміхаецеся з мяне, ці што, — крыкнуў генерал. Ён павярнуўся да французана і па-французску сказаў яму, што

я вельмі напрошваюся на скандал. Дэ-Грые пагардліва ўсміхнуўся і паціснуў плячыма.

— О, не думайце так, бо гэта зусім не так! — выкрыкнуў я генералу, — мой учынак, вядома, непрыгожы, я ж абсалютна шчыра вам прызнаўся ў гэтым. Мой учынак можна назваць нават неразумным і непрыстойным школьніцтвам, але — не больш. І ведаеце, генерал, я цалкам раскайваюся. Але тут ёсць адна акалічнасць, якая ў маіх вачах амаль вызваліе мяне нават і ад раскаяння. Апошнім часам, тыдні недзе два, нават тры, я адчуваю сябе дрэнна: хворым, нервовым, раздражнёным, з фантазіямі і, бывае часамі, зусім губляю над сабой кантроль. Праўда, мне часам страшэнна хацелася некалькі разоў раптам звярнуцца да маркіза Дэ-Грые і... І зрэшты, няварта дагаворваць; можа, яму будзе крыўдна. Адным словам, гэта прыкметы хваробы. Не ведаю, ці ўлічыць баранеса Вурмельгельм гэтую акалічнасць, калі я буду прасіць у яе прабачэння (таму што я маю намер прасіць у яе прабачэння)? Я думаю, не ўлічыць, тым больш што, наколькі вядома мне, гэтай акалічнасцю пачалі апошнім часам злоўжываць у юрыдычным свеце: адвакаты на крымінальных працэсах пачалі даволі часта апраўдваць сваіх кліентаў, злачынцаў, тым, што ў момант злачынства нічога не помнілі і што гэта, быццам бы такая хвароба. «Забіў, маўляў, і нічога не помніць». І ведаеце, генерал, медыцына ім падтаквае — сапраўды пацвярджае, што бывае такая хвароба, такая часовая страта розуму, калі чалавек амаль нічога не помніць, або напалову помніць, або чвэрць помніць. Але барон і баранеса — людзі старога пакалення, да таго ж, прускія юнкеры і памешчыкі. Ім, мажліва, гэты прагрэс у юрыдычна-медыцынскім свеце яшчэ невядомы, а таму яны і не прымуць маіх тлумачэнняў. Як вы думаеце, генерал?

— Хопіць, васпан! — рэзка і са стрыманым абурэннем прамовіў генерал, — хопіць! Я пастараюся раз і назаўсёды вызваліць сябе ад вашага школьніцтва. Прасіць прабачэння ў барона і баранесы вы не будзеце. Усякія зносіны з вамі, нават хаця б толькі яны складваліся з адзінай вашай просьбы аб прабачэнні, будуць для іх зневажальныя. Барон, даведаўшыся, што вы належыце да майго дому, размаўляў ужо са мною на ваксале і, прызнаюся вам, яшчэ трохі і ён выклікаў бы мяне на дуэль. Ці разумееце вы, як вы падставілі мяне, — мяне, ваша міласць? Я, я вымушаны быў прасіць у барона прабачэння і

даў яму слова, што неадкладна, сёння ж, вы не будзеце прыналежаць да майго дому...

— Дазвольце, дазвольце, генерал, дык гэта ён сам запатрабаваў, каб я не прыналежаў да вашага дому, як вы толькі што сказалі?

— Не; але я сам палічыў сябе абавязаным паабяцаць яму гэта, і, зразумела, барон застаўся задаволены. Мы расстаёмся, ваша міласць. Вам трэба атрымаць ад мяне гэтыя чатыры фрыдрыхсдоры і тры фларыны, па тутэйшаму разліку. Вось грошы, а вось і паперка з разлікам; можаце гэта праверыць. Бывайце. З гэтай пары мы чужыя. Акрамя клопатаў і непрыемнасцяў, я не бачыў ад вас нічога. Я паклічу зараз кельнера і абвясчу яму, што з заўтрашняга дня не адказваю за вашы расходы ў гатэлі. Маю гонар быць вашым слугою.

Я ўзяў грошы, паперку, на якой алоўкам быў напісаны разлік, пакланіўся генералу і даволі сур'ёзна сказаў яму:

— Генерал, так справа закончыцца не можа. Мне вельмі шкада, што ў вас былі непрыемнасці з баронам, але — даруйце мне — вінаватыя ў гэтым вы самі. Чаму гэта вы ўзялі на сябе адказваць за мяне барону? Што азначае выраз, што я прыналежу да вашага дому? Я проста настаўнік у вашым доме, і толькі. Я не сын родны, не пад вашым апякунствам, і за ўчынкi мае вы не можаце адказваць. Я сам — асоба юрыдычна кампетэнтная. Мне дваццаць пяць гадоў, я кандыдат універсітэта, я дваранін, я вам абсалютна чужы. Толькі адна мая бязмежная павага да вашых вартасцяў спыняе мяне, каб зараз жа не запатрабаваць ад вас задавальнення і тлумачэння таго, чаму вы ўзялі на сябе права адказваць за мяне.

Генерал быў настолькі ўражаны, што рукі развёў, потым раптам павярнуўся да француза і, спяшаючыся, перадаў яму, што я ледзь не выклікаў яго на дуэль. Француз гучна зарагатаў.

— Але барону я не збіраюся спускаць, — працягваў я абсалютна спакойна, не звяртаючы ніякай увагі на смех масье Дэ-Грые, — а паколькі вы, генерал, пагадзіўшыся сёння выслухаць скаргі барона і, стаўшы на яго бок, зрабілі самі сябе як бы ўдзельнікам усёй гэтай справы, то я маю гонар вам паведаміць, што не пазней як заўтра раніцай запатрабую ў барона, ад свайго імя, фармальнага тлумачэння прычын, па якіх ён, маючы справу са мною, звярнуўся, міма мяне, да іншай асобы, быццам я не мог ці быў няварты адказваць яму сам за сябе.

Як я думаў, тое і здарылася. Генерал, пачуўшы гэта новае глупства, страшэнна спалохаўся.

— Як, няўжо вы яшчэ збіраецеся працягваць гэтую праклятую справу! — выкрыкнуў ён, — але што ж гэта вы са мною робіце, о Божа! Не смейце, не смейце, ваша міласць, або, клянуся вам!.. тут таксама ёсць начальства, і я... я... адным словам, згодна з маім чынам... і барон таксама... адным словам, вас заарыштуюць і вышлюць адсюль з паліцыяй, каб вы не буянілі! Разумеце гэта-с! — І хаця ў яго перахапіла дыханне ад гневу, але ўсё-такі ён страшэнна занепакоіўся.

— Генерал, — сказаў я абсалютна спакойна, — нельга заарыштаваць за буянства раней, чым учынена буянства. Я яшчэ не пачынаў маіх размоў з баронам, а вам яшчэ зусім невядома, у якім выглядзе і на якой падставе я збіраюся распачаць гэтую справу. Я толькі хачу патлумачыць крыўднае для мяне меркаванне, што я знаходжуся пад апекай асобы, якая нібыта мае ўладу над маёй свабоднай воляй. Дарэмна вы так сябе трывожыце і непакоіце.

— Богам прашу, Богам прашу, Аляксей Іванавіч, кінце гэты неразумны намер! — мармытаў генерал, раптам мяняючы свой угневаны тон на ўмольны і нават схапіўшы мяне за рукі. — Ну падумайце, што з гэтага атрымаецца? Зноў непрыемнасць! Пагадзіцеся самі, я павінен паводзіць тут сябе па асабліваму, асабліва цяпер!.. асабліва цяпер!.. О, вы не ведаеце, не ведаеце ўсіх маіх акалічнасцяў!.. Калі мы адсюль паедзем, я гатовы зноў узяць вас да сябе. Я цяпер толькі так, ну, адным словам, — ды вы ж ведаеце прычыны! — выкрыкнуў ён у адчай, — Аляксей Іванавіч, Аляксей Іванавіч!..

Накіроўваючыся да дзвярэй, я яшчэ раз настойліва прасіў яго не турбавацца, абяцаў, што ўсё будзе добра і прыстойна, і паспяшаўся выйсці.

Часамі ў замежжы рускія бываюць занадта баязлівыя і страшэнна баяцца таго, што скажуць і як на іх паглядзяць, і ці прыстойна будзе вось тое і тое? — адным словам, паводзяць сябе нібы ў гарсэце, асабліва тыя, хто з прэтэнзій на значнасць. Самае любое для іх — якая-небудзь прадурзятая, раз вызначаная форма, якой яны па-рабску прытрымліваюцца — у гатэлях, на гуляннях, на зборнях, у дарозе... Але генерал прагаварыўся, што ў яго да таго ж былі нейкія асаблівыя акалічнасці, што яму трэба неяк «асабліва трымацца». Вось чаму ён так мала-

душна і збаяўся і перамяніў са мною тон. Я гэта прыняў да ведама і запамніў. І вядома ж, ён мог, здуру, заўтра звярнуцца да якіх-небудзь уладаў, так што мне сапраўды трэба было быць асцярожным.

Мне, урэшце, зусім не хацелася зважаць уласна генерала, але мне цяпер захацелася пазважаць Паліну. Паліна абышлася са мной так жорстка і сама піхнула мяне на такую бязглуздную дарогу, што мне вельмі хацелася давесці яе да таго, каб яна сама папрасіла мяне спыніцца. Маё школьніцтва магло, нарэшце, і яе скампраметаваць. Да таго ж ва мне сфарміраваліся нейкія іншыя адчуванні і жаданні; калі я, напрыклад, самавольна знікаю ад яе ў нішто, дык гэта ж зусім не азначае, што я перад людзьмі мокрая курыца і, вядома ж, не барону «біць мяне палкай». Мне захацелася з усіх іх пасмяяцца, а самому выйсці малайцом. Хай паглядзяць. Відаць, яна спалохаецца скандала і пакліча мяне зноў. А і не пакліча, дык усё-такі ўбачыць, што я не мокрая курыца...

(Дзіўныя звесткі: зараз толькі пачуў ад нашай няні, якую сустрэў на лесвіцы, што Марыя Піліпаўна выправілася сёння адна-адзіноськая, у Карлсбад, вячэрнім цягніком, да дваю-раднай сястры. Гэта што за звесткі? Няня гаворыць, што яна даўно збіралася; але чаму ж гэтага ніхто не ведаў? Зрэшты, можа, толькі я не ведаў. Няня прагаварылася мне, што Марыя Піліпаўна, яшчэ трэцяга дня, рэзка пагаварыла з генералам. Разумею-с. Гэта, мабыць, — *mademoiselle Blanche*. Так, у нас набліжаецца штосьці рашучае.)

Раздзел VII

Раніцай я паклікаў кельнера і сказаў, каб рахунак мне пісалі асобна. Нумар мой быў не такі дарагі, каб вельмі палохацца і зусім выехаць з гатэля. У мяне было шаснаццаць фрыдрыхсдораў, а там... там, магчыма, багацце! Дзіўная справа, я не выйграў яшчэ, а паводжу сябе, адчуваю і мыслю, як багацей, і не магу ўявіць сябе інакш.

Я думаў, нягледзячы на тое, што яшчэ раніца, адразу ж пайсці да містэра Астлея ў гатэль *d'Angleterre*, зусім недалёка ад нас, як раптам да мяне ўвайшоў Дэ-Грые. Гэтага ніколі яшчэ не здаралася, да таго ж з гэтым васпанам увесь апошні час мы

былі ў самых непрыхільных і самых нацягнутых адносінах. Ён зусім не хаваў сваёй да мяне пагарды, нават стараўся не хаваць; а я — я меў свае ўласныя прычыны не любіць яго. Адным словам, я яго ненавідзеў. Прыход яго мяне вельмі здзівіў. Я адразу ж скеміў, што тут штосьці асаблівае заварылася.

Увайшоў ён вельмі ветліва і сказаў мне камплімент наконт майго пакоя. Ubачыўшы, што я з капелюшом у руках, ён запытаўся, няўжо я так рана выходжу гуляць. Калі ж пачуў, што я іду да містэра Астлея па справе, падумаў, сцяміў, і твар яго зрабіўся надзвычай заклапочаны.

Дэ-Грые быў, як усе французы, гэта значыць вясёлы і ветлівы, калі гэта трэба і выгадна, і нясцерпна нудны, калі быць вясёлым і ветлівым не было неабходнасці. Француз рэдка натуральна ветлівы; ён заўсёды ветлівы, як бы па загаду, з разліку. Калі, напрыклад, бачыць неабходнасць быць фантастычным, арыгінальным, зусім незвычайным, то фантазія яго, самая бязглуздая і ненатуральная, складаецца з раней прынятых формаў, якія даўно ўжо апошліліся. Натуральны ж француз складаецца з самай мяшчанскай, дробнай, звычайнай станоўчасці, — адным словам, самая нудная істота ў свеце. Па-мойму, толькі новенькія і асабліва рускія паненкі зачароўваюцца французамі. Усякая жа прыстойнай істотце адразу ж відаць гэтая невыносная казёншчына раз усталяваных формаў салоннай ветлівасці, развязнасці і весялосці.

— Я да вас па справе, — пачаў ён надзвычай незалежна, хаця, урэшце, ветліва, — і не ўтойваю, што я да вас паслом ці, лепш сказаць, пасрэднікам ад генерала. Паколькі я вельмі дрэнна ведаю рускую мову, дык я амаль нічога ўчора не зразумеў; але генерал мне падрабязна растлумачыў, і прызнаюся...

— Але паслухайце, monsieur Дэ-Грые, — перабіў я яго, — вы вось і ў гэтай справе пагадзіліся быць пасрэднікам. Я, вядома, «un outchitel» і ніколі не прэтэндаваў на гонар быць блізкім сябрам гэтага дому ці на якія-небудзь асабліва інтымныя адносіны, а таму і не ведаю ўсіх акалічнасцяў; але скажыце мне: няўжо вы ўжо цяпер цалкам прыналежыце да членаў гэтай сям’і? Таму што вы, урэшце, ва ўсім прымаеце такі ўдзел, абавязкова, зараз жа ва ўсім пасрэднікам...

Пытанне маё яму не спадабалася. Для яго яно было занадта празрыстае, а прагаворвацца ён не хацеў.

— Мяне з генералам звязваюць часткова справы, часткова *некаторыя асаблівыя* акалічнасці, — сказаў ён суха. — Генерал прыслаў мяне прасіць вас кінуць ваш учарашні намер. Усё, што вы надумалі, вядома, вельмі дасціпна; але ён якраз прасіў мяне патлумачыць вам, што ў вас абсалютна нічога не атрымаецца; мала таго — вас барон не прыме, і, нарэшце, ён жа мае дастаткова сродкаў, каб абараніць сябе ад далейшых непрыемнасцяў з вашага боку. Згадзіцеся самі. Навошта, скажыце, працягваць? Генерал жа вам абяцае, напэўна, прыняць вас зноў у свой дом, як толькі складуцца зручныя абставіны, а да таго часу будзе залічваць ваша жалаванне, vos appointements*. Гэта ж даволі выгадна, ці не праўда?

Я сказаў яму даволі спакойна, што ён трохі памыляецца; што, магчыма, мяне ў барона і не выганяць, а, наадварот, выслушаюць, і папрасіў яго прызнацца, што, мусіць, ён прыйшоў для таго, каб выпытаць: як я распачну гэтую справу?

— О Божа, калі генерал такі зацікаўлены, то, зразумела, яму будзе прыемна даведацца, што і як вы будзеце рабіць? Гэта так натуральна!

Я пачаў тлумачыць, а ён пачаў слухаць, разваліўшыся, трохі нахіліўшы набок галаву, з яўным, нехаваным іранічным адценнем на твары. Увогуле ён паводзіў сябе надзвычай пагардліва. Я, як толькі мог, стараўся прыкінуцца, што да справы гэтай стаўлюся вельмі сур'ёзна. Я сказаў, што паколькі барон звярнуўся да генерала са скаргай на мяне, быццам на генеральскага слугу, то, па-першае, гэтым самым пазбавіў мяне месца, а па-другое, трэціраваў мяне як асобу, якая не можа за сябе адказаць і з якой не варта і гаварыць. Вядома, я адчуваю сябе справядліва пакрыўджаным; аднак, разумеючы розніцу ў гадах, становішча ў грамадстве і інш., і інш. (я ледзь стрымліваўся ад смеху ў гэтым месцы), не хачу браць на сябе яшчэ новае легкадумства, гэта значыць адкрыта патрабаваць ад барона ці нават толькі прапанаваць яму дуэль. Тым не менш я лічу, што маю права прапанаваць яму, і асабліва баранесе, мае прабачэнні, тым больш што апошнім часам я сапраўды адчуваю сябе нездаровым, расстроеным і, так бы мовіць, фантастычным і іншае, і іншае. Аднак жа сам барон учарашнім крыўдным зваротам да генерала і настойлівым патрабаваннем, каб генерал пазбавіў

* Ваша жалаванне (*фр.*).

мяне месца, паставіў мяне ў такое становішча, што я цяпер ужо не магу прадставіць яму і баранесе мае прабачэнні, таму што і ён, і баранеса, і ўвесь свет, напэўна, падумаюць, што я прыйшоў з прабачэннямі ад страху, каб атрымаць назад сваё месца. З усяго гэтага вынікае, што я цяпер вымушаны прасіць барона, каб першапачаткова ён папрасіў у мяне прабачэння, самым памяркоўным чынам, — напрыклад, сказаў бы, што ён зусім не хацеў мяне пакрыўдзіць. І калі барон гэта зробіць, тады ўжо я, з развязанымі рукамі, чыстасардэчна і шчыра выкажу яму і мае выбачэнні. Адным словам, закончыў я, я прашу толькі, каб барон развязаў мне рукі.

— Фі, якая дробязнасць і якая вытанчанасць! І навошта вам выбачацца? Ну прызнайцеся, *monsieur... monsieur...* што вы робіце ўсё гэта знарок, каб дапячы генералу... а можа, маеце якія-небудзь асаблівыя мэты... *mon cher monsieur, pardon, j'ai oublié votre nom, monsieur Alexis?.. n'est ce pas?**

— Але скажыце, *mon cher marquis***, а вам якая да гэтага справа?

— *Mais le général...****

— А генералу што? Ён учора штосьці гаварыў, што павінен трымаць сябе на нейкай там назе... і так хваляваўся... але я нічога не зразумеў.

— Тут ёсць, тут якраз існуюць асаблівыя акалічнасці, — падхапіў Дэ-Грые тонам просьбіта, але ў голасе яго ўсё больш і больш чулася прыкрасць. — Вы ведаеце *mademoiselle de Cominges?*

— Ці то *mademoiselle Blanche?*

— Ну так, *mademoiselle Blanche de Cominges... et madame sa mère...***** зразумеіце самі, генерал... адным словам, генерал закаханы і нават... нават, магчыма, тут зладзіцца шлюб. І ўявіце сабе пры гэтым розныя скандалы, гісторыі...

— Я не бачу тут ні скандалаў, ні гісторый, якія б тычыліся шлюбу.

---

* Дарагі мой, даруйце, я забыўся вашае імя, Алексіс?.. Ці не так? (*Фр.*)

** Дарагі маркіз (*фр.*).

*** Але генерал (*фр.*).

**** Мадэмуазэль Бланш дэ Каменж і яе маці (*фр.*).

— No le baron est si irascible, un caractère prussien, vous savez, enfin il fera une querelle d'Allemand*.

— Дык жа мне, а не вам, таму што я ўжо не прыналежу да дому... (Я знарок стараўся быць як мага больш бесталковым.) Але скажыце, дык гэта вырашана, што mademoiselle Blanche выходзіць за генерала? Чаго ж чакаюць? Я хачу сказаць — навошта гэта ўтойваць, ва ўсякім выпадку ад нас, ад дамашніх?

— Я вам не магу... урэшце, гэта яшчэ не зусім... аднак жа... вы ведаеце, з Расіі чакаюць звесткі; генералу трэба ўпарадкаваць справы...

— А, а! la baboulinka!

Дэ-Грые паглядзеў на мяне з нянавісцю.

— Адным словам, — перабіў ён, — я цалкам разлічваю на вашу прыроджаную далікатнасць, на ваш розум, на такт... вы, вядома, зробіце гэта для той сям'і, у якой вы былі прыняты як родны, вас любілі, паважалі...

— Пачакайце, я быў выгнаны! Вы вось цяпер сцвярджаеце, што гэта для выгляду; але пагадзіцеся, калі вам скажуць: «Я, вядома, не хачу цягаць цябе за вушы, але для выгляду дазвольце пацягаць за вушы...» Дык жа гэта амаль што ўсё роўна?

— Калі так, калі ніякія просьбы на вас не дзейнічаюць, — пачаў ён строга і фанабэрыста, — то дазвольце вас запэўніць, што будуць прыняты меры. Тут ёсць начальства, вас вышлюць сёння ж, — que diable! in blan-bec comme vous** хоча выклікаць на дуэль такую асобу, як барон! І вы думаеце, што вас пакінуць у спакоі? І паверце, вас тут ніхто не баіцца! Калі я прасіў, то больш ад сябе, таму што вы непакоілі генерала. І няўжо, няўжо вы думаеце, што барон не загадае лёкаю проста выгнаць вас?

— Ды я ж не сам пайду, — сказаў я надзвычай спакойна, — вы памыляецеся, monsieur Дэ-Грые, усё гэта будзе зроблена значна больш прыстойна, чым вы думаеце. Я вось зараз жа накіроўваюся да містэра Астлея і папрашу яго быць маім пасрэдным, гэта значыць быць маім second***. Гэты чалавек мяне любіць і, напэўна, не адмовіць. Ён пойдзе да барона, і барон

* Барон такі запальчывы, прускі характар, ведаеце, ён можа ўчыніць сварку з-за дробязі (фр.).

** Нейкі чорт! Малакасос, як вы (фр.).

*** Секундантам (фр.).

прыме яго. Калі сам я un outchitel і выглядаю нейкім subalterne*, ну і, урэшце, без абароны, то містэр Астлей — пляменнік лорда, сапраўднага лорда, гэта вядома ўсім, лорда Піброка, і лорд гэты тут. Паверце, што барон будзе ветлівы з містэрам Астлеем і выслухае яго. А калі не выслухае, то містэр Астлей успрыме гэта як асабістую крыўду (вы ведаеце, што англічане настойлівыя) і пашле да барона ад сябе сябра, а сябры ў яго добрыя. Пралічыце цяпер, што атрымаецца, магчыма, зусім не так, як вы думаеце.

Француз страшэнна спужаўся, сапраўды, усё гэта было вельмі падобна на праўду, а значыць, выходзіла, што я на самай справе быў здатны ўчыніць скандал.

— Але прашу ж вас, — пачаў ён абсалютна ўмольным голасам, — кінце ўсё гэта! Вам нібы прыемна, што выйдзе скандал! Вам не задавальненне патрэбна, а скандал! Я сказаў, што ўсё гэта выйдзе забаўна і нават дасціпна, чаго, мажліва, вы і дамагаецеся, але, адным словам, — закончыў ён, убачыўшы, што я ўстаў і бяру капялюш, — я прыйшоў перадаць вам гэтыя два словы ад адной асобы, прачытайце, — мне даручана чакаць адказу.

Сказаўшы гэта, ён выняў з кішэні і падаў мне маленькую, складзеную і запячатаную аплаткаю запісачку.

Рукою Паліны было напісана:

«Мне падалося, што вы маеце намер працягваць гэтую гісторыю. Вы раззлаваліся і пачынаеце школьнічаць. Але тут ёсць асаблівая акалічнасці, і я вам іх потым, можа, растлумачу; а вы, калі ласка, перастаньце і ўціхамірэцеся. Якое ўсё гэта глупства! Вы мне патрэбныя, і самі абяцаліся слухацца. Успомніце Шлангенберг. Прашу вас быць паслухмяным і, калі трэба, загадваю. Ваша П.

P. S. Калі за ўчарашняе злуецца на мяне, то даруйце мне».

У мяне як бы ўсё перакулілася ў вачах, калі я прачытаў гэтыя радкі. Губы мае ззязелі, мяне пачало калаціць. Пракляты француз пазіраў з празмерна сціплым выглядам, адводзіў ад мяне вочы, нібыта для таго, каб не бачыць маёй збянтэжанасці. Лепш бы ён зарагатаў мне ў вочы.

— Добра, — сказаў я, — перадайце, каб mademoiselle была спакойная. Дазвольце, аднак, вас спытацца, — дадаў я рэзка, —

---

* Падначаленым (фр.).

чаму вы так доўга не перадавалі мне гэтую запіску? Замест таго каб балбатаць аб дробязях, мне здаецца, вы павінны былі пачаць з гэтага... калі вы прыйшлі якраз з гэтым даручэннем.

— О, я хацеў... увогуле ўсё гэта так дзіўна, што вы ўжо выбачайце маю натуральную нецярплівасць. Мне хацелася самому, асабіста, хутчэй даведацца ад вас саміх вашы намеры. Я, зрэшты, не ведаю, што ў гэтай запісцы, і думаў, што заўсёды паспею перадаць.

— Разумею, вам проста-такі загадана перадаць гэта толькі ў крайнім выпадку, а калі ўладзіце на словах, то і не перадаваць. Ці не так? Скажыце шчыра, *monsieur* Дэ-Грые!

— *Peut-être**, — сказаў ён, напускаючы на сябе выгляд нейкай асаблівай стрыманасці і паглядваючы на мяне нейкім асаблівым позіркам.

Я ўзяў капялюш; ён кіўнуў галавой і выйшаў. Мне падалося, што на губах яго была кплівая ўсмешка. Ды і хіба магло быць інакш?

— Мы з табой яшчэ палічымся, французік, памерымся! — мармытаў я, ідучы па лесвіцы. Я яшчэ нічога не мог сцяміць, нібыта мне па галаве ўдарылі. Паветра трохі асвяжыла мяне.

Хвіліны праз дзве, ледзь-ледзь я пачаў ясна мысліць, у майёй галаве з'явіліся дзве думкі: *першая* — што з такіх дробязяў, выказаных учора мімаходзь, паднялася такая *ўсеагульная* трывога! І *другая* думка — які ж, аднак, уплыў гэтага французца на Паліну? Адно яго слова — і яна робіць усё, што яму трэба, піша запіску і нават *просіць* мяне. Вядома, іх адносіны заўсёды былі для мяне загадкай, ад самага пачатку, з тае пары, як я пра іх даведаўся; аднак жа за гэтыя апошнія дні я заўважыў у ёй страшэнную агіду і нават пагарду да яго, а ён нават і не пазіраў на яе, нават проста бываў з ёю няветлівы. Я гэта заўважыў. Паліна сама мне гаварыла пра агіду; у яе ўжо прарываліся надзвычай значныя прызнанні... Значыць, ён проста ўладарыць над ёю, яна ў яго ў нейкіх ланцугах...

---

* Магчыма (*фр.*).

Раздзел VIII

На праменадзе, як тут называюць, гэта значыць у каштанавай алеі, я сустрэў майго англічаніна.

— О, о! — пачаў ён, убачыўшы мяне, — я да вас, а вы да мяне. Дык вы ўжо рассталіся з вашымі?

— Скажыце, па-першае, адкуль вы ўсё гэта ведаеце, — здзіўлена спытаўся я, — няўжо ўсё гэта ўсім вядома?

— О не, усё невядома; ды і не трэба, каб было вядома. Ніхто не гаворыць.

— Дык адкуль вы гэта ведаеце?

— Я ведаю, гэта значыць быў выпадак даведацца. Куды вы цяпер адсюль паедзеце? Я люблю вас, і таму прыйшоў да вас.

— Цудоўны вы чалавек, містэр Астлей, — сказаў я (мяне, зрэшты, страшэнна ўразіла: адкуль ён ведае?), — а паколькі я яшчэ не піў каву, ды і вы, мабыць, яе дрэнна пілі, то хадзем на ваксал, у кавярню, там сядзем, закурым, і я вам усё раскажу, і... вы таксама мне раскажаце.

Кавярня была крокаў за сто. Нам прынеслі каву, мы ўселіся, я закурыву цыгарку, містэр Астлей нічога не закурыву і, утаропіўшыся ў мяне, падрыхтаваўся слухаць.

— Я нікуды не еду, я застаюся тут, — пачаў я.

— І я быў упэўнены, што вы застанецца, — ухвальна прамовіў містэр Астлей.

Ідучы да містэра Астлея, я зусім не меў намеру і нават знарок не хацеў раскаваць яму што-небудзь пра маё каханне да Паліны. За ўсе гэтыя дні я не сказаў яму аб гэтым амаль ніводнага слова. Да таго ж ён быў вельмі сарамлівы. Я адразу ж заўважыў, што Паліна зрабіла на яго надзвычайнае ўражанне, але ён ніколі не ўспамінаў яе імя. Але здзіўна, раптам, цяпер, як толькі ён усёўся і ўтаропіўся ў мяне сваім пільным алавяным позіркам, ва мне, невядома чаму, з'явілася ахвота распавесці яму ўсё, гэта значыць усё маё каханне і з усімі яго адценнямі. Я распавядаў цэлыя паўгадзіны, і мне гэта было надзвычай прыемна, упершыню я аб гэтым распавядаў! Заўважыўшы, што ў некаторых, асабліва палкіх месцах, ён саромеўся, я знарок умацняў палкасць майго расповеду. У адным раскайваюся: я, можа, сёе-тое лішняе сказаў пра француза...

Містэр Астлей слухаў, седзячы насупраць мяне, нерухома, не прамаўляючы ні слова, ні гуку і гледзячы мне ў вочы; але калі

я загаварыў пра француза, ён раптам абарваў мяне і строга спытаўся: ці маю я права ўпамінаць аб гэтай пабочнай акалічнасці? Містэр Астлей заўсёды вельмі своеасабліва задаваў пытанні.

— Ваша праўда: баюся, што не, — адказаў я.

— Пра гэтага маркіза і пра міс Паліну вы не можаце сказаць нічога канкрэтнага, акрамя адных здагадак?

Я зноў здзівіўся такому катэгарычнаму пытанню ад такога сарамлівага чалавека, як містэр Астлей.

— Не, канкрэтнага нічога, — адказаў я, — вядома, нічога.

— Калі так, то вы зрабілі неразумную справу не толькі тым, што загаварылі пра гэта са мною, але нават і тым, што самі пра гэта падумалі.

— Добра, добра! Згаджаюся; але цяпер жа не ў тым справа, — перабіў я, здзівіўшыся. Тут я яму распавёў усю ўчарашнюю гісторыю з усімі падрабязнасцямі, выхадку Паліны, мае прыгоды з баронам, маю адстаўку, незвычайную баязлівасць генерала і, нарэшце, падрабязна выклаў сённяшняе наведванне Дэ-Грые, з усімі адценнямі; на заканчэнне паказаў яму запіску.

— Якую вы робіце выснову з гэтага? — спытаўся я. — Якраз прыйшоў даведацца ваша меркаванне. Што ж тычыцца мяне, то я, здаецца, забіў бы гэтага французіка і, магчыма, зраблю гэта.

— І я, — сказаў містэр Астлей. — Што ж тычыцца міс Паліны, то... вы ведаеце, мы ўступаем у зносіны нават з людзьмі, якія нам ненавісныя, калі нас прымушае да гэтага неабходнасць. Тут могуць быць зносіны вам невядомыя, якія залежаць ад пабочных акалічнасцяў. Я думаю, што вы можаце супакоіцца — часткова, зразумела. Што ж тычыцца яе ўчарашняга ўчынку, то ён, вядома, дзіўны, — не таму, што яна захацела ад вас адвязацца і паслала вас пад дубіну барона (якую, я не разумею чаму, ён не выкарыстаў, маючы ў руках), а таму, што такая выхадка для такой... для такой цудоўнай міс — непрыстойная. Зразумела, яна не магла прадбачыць, што вы літаральна выканаеце яе кплівае жаданне...

— А ведаеце што? — выкрыкнуў я раптам, пільна ўглядваючыся ў містэра Астлея, — мне здаецца, што вы ўжо пра ўсё гэта чулі, ведаеце, ад каго? — ад самой Паліны!

Містэр Астлей паглядзеў на мяне са здзіўленнем.

— У вас вочы бліскаюць, і я чытаю ў іх падазронасць, — прамовіў ён, адразу ж вярнуўшы сабе ранейшы спакой, — але

вы не маеце ніякага права выказаць свае падазрэнні. Я не магу прызнаць гэтага права і зусім адмаўляюся адказаць на ваша пытанне.

— Ну, хопіць! І не трэба! — закрычаў я, страшэнна ўсхваляваны і не разумеючы, чаму прыйшло гэта мне ў галаву. І калі, дзе, якім чынам містэр Астлей мог бы быць абраны Палінай у давераныя асобы? Апошнім часам, зрэшты, я выпусціў з-пад увагі містэра Астлея, а Паліна заўсёды была для мяне загадкай, — настолькі загадкай, што, напрыклад, цяпер, пачаўшы распавядаць усю гісторыю майго кахання містэру Астлею, я раптам, падчас самога расповеду, быў уражаны тым, што амаль нічога не мог сказаць аб маіх адносінах з ёю дакладнага і станоўчага. Наадварот, усё было фантастычнае, дзіўнае, беспадстаўнае і нават ні на што не падобнае.

— Ну, добра, добра; я збіты з панталыку і цяпер яшчэ шмат чаго не магу зразумець, — сказаў я, нібы задыхаўшыся. — Зрэшты, вы харошы чалавек. Цяпер іншая справа, і я прашу вашай не парады, а вашага меркавання.

Я памаўчаў і пачаў:

— Як вы думаеце, чаму так спалохаўся генерал? Чаму з майго бязглуздага шалапудства яны ўсе раскруцілі такую гісторыю? Такую гісторыю, што нават сам Дэ-Грые палічыў неабходным умяшацца (а ён умешваецца толькі ў самых важных выпадках), наведаў мяне (як!), умольна прасіў мяне — ён, Дэ-Грые, мяне! Нарэшце, адзначце сабе, ён прыйшоў у дзевяць гадзін, напрыканцы дзевятай, і запіска міс Паліны была ўжо ў яго руках. Калі ж, дазвольце запытацца, яна была напісаная? Мажліва, міс Паліну пабудзілі дзеля гэтага! Да таго ж я з гэтага зрабіў выснову, што міс Паліна яго раба (таму што нават у мяне прасіць прабацэнні!); акрамя гэтага, ёй жа што ва ўсім гэтым, ёй асабіста? Яна для чаго так цікавіцца? Чаму яны спалохаліся нейкага барона? І што тут такога, што генерал ажэніцца з *mademoiselle Blanche de Cominges*? Яны гавораць, што ім неяк *асабліва* трымаць сябе з-за гэтых акалічнасцяў трэба, — але ж гэта ўжо занадта асабліва, згадзіцеся! Як вы думаеце? Я па вашых вачах бачу, што вы і тут больш за мяне ведаеце!

Містэр Астлей усміхнуўся і кінуў галавой.

— Сапраўды, я, здаецца, і пра гэта ведаю значна больш, чым вы, — сказаў ён. — Тут уся справа тычыцца адной *mademoiselle Blanche*, і я ўпэўнены, што гэта абсалютная праўда.

— Ну і што ж mademoiselle Blanche? — выкрыкнуў я з нецярплівацю (у мяне раптам з’явілася надзея, што цяпер я што-небудзь даведаюся пра mademoiselle Паліну).

— Мне здаецца, што mademoiselle Blanche у гэтую хвіліну страшэнна зацікаўлена, каб усяляк пазбягаць сустрэчы з баронам і баранесай, — тым больш сустрэчы непрыемнай, яшчэ горш — скандальнай.

— Ну! Ну!

— Mademoiselle Blanche тры гады назад, у час сезона, ужо была тут, у Рулетэнбургу. І я таксама тут знаходзіўся. Mademoiselle Blanche тады не называлася mademoiselle de Cominges, таксама як і маці яе madame veuve* Cominges тады не існавала. Ва ўсякім выпадку, пра яе не было і паміну. Дэ-Грые — Дэ-Грые таксама не было. Я глыбока перакананы, што яны не толькі не радня, але нават і знаёмыя зусім нядаўна. Маркізам Дэ-Грые стаў таксама зусім нядаўна — мяне ў гэтым пераканала адна акалічнасць. Нават можна дапусціць, што ён і Дэ-Грые пачаў называцца нядаўна. Я ведаю тут аднаго чалавека, які сустракаў яго пад другім імем.

— Але ён мае сапраўды самавітае кола знаёмых?

— О, гэта можа быць. Нават mademoiselle Blanche яго можа мець. Але тры гады назад mademoiselle Blanche, па скарзе гэтай самай баранесы, атрымала ад тутэйшай паліцыі прапанову пакінуць горад і пакінула яго.

— Як гэта?

— Яна тады з’явілася тут спярша з адным італьянцам, нейкім князем, з гістарычным прозвішчам, нешта накіталт *Барберыні* ці нешта падобнае. Чалавек увесь у пярсцёнках і брыльянтах, і нават не фальшывых. Яны ездзілі ў шыкоўным экіпажы. Mademoiselle Blanche гуляла ў trente et quarante спачатку добра, потым шчасце рэзка адварнула ад яе; так я ўспамінаю. Я памятаю, у адзін з вечароў яна прайграла надзвычайную суму. Але горш за ўсё, што un beau matin** яе князь знік невядома куды; зніклі і коні, і экіпаж — усё знікла. Запачынаецца у гатэлі страшэнная. Mademoiselle Зельма (замест Барберыні яна раптам пераўтварылася ў mademoiselle Зельму) была ў страшэнным адчаі. Яна выла і вішчала на ўвесь гатэль і

* Удава (*фр.*).

** У адну прыгожую раніцу (*фр.*).

ў шаленстве разарвала сваю сукенку. Тут жа ў гатэлі жыў адзін польскі граф (палякі, якія падарожнічаюць, — усе графы), і mademoiselle Зельма, якая разрывала свае сукенкі і якая драпала, як кошка, свой твар сваімі цудоўнымі, вымытымі ў духах рукамі, зрабіла на яго пэўнае ўражанне. Яны перагаварылі, і да абеду яна суцешылася. Вечарам ён з'явіўся, з ёю пад руку, на ваксале. Mademoiselle Зельма смяялася, як звычайна, вельмі гучна, а ў манерах яе было крыху больш бесцэрымоннасці. Яна была прылічана да тых дам, якія гуляюць на рулетцы, а падыходзячы да стала, з усяе сілы адпыхваюць плячом гульца, каб ачысціць сабе месца. Гэта тут асаблівы шык, у такіх дам. Вы іх, вядома, заўважылі?

— О, так.

— Не варта і заўважаць. На злосць прыстойнай публіцы, яны тут не пераводзяцца, ва ўсякім выпадку тыя з іх, што мяняюць кожны дзень каля стала тысячафранкавыя білеты. Зрэшты, як толькі яны перастаюць мяняць білеты, іх адразу просяць пайсці. Mademoiselle Зельма яшчэ працягвала мяняць білеты, але гульня ў яе ішла зусім нешчаслівая. Дарэчы, гэтыя дамы даволі часта гуляюць шчасліва; яны надзіва добра валодаюць сабою. Зрэшты, гісторыя мая закончана. Аднойчы, якраз так жа, як і князь, знік і граф. Mademoiselle Зельма з'явілася вечарам гуляць ужо адна; на гэты раз ніхто не з'явіўся прапанаваць ёй руку. За два дні яна канчаткова прайгралася. Паставіўшы апошні луідор і прайграўшы яго, яна агледзелася наўкола і ўбачыла каля сябе барона Вурмергельма, які вельмі ўважліва і з глыбокім абурэннем разглядаў яе. Але mademoiselle Зельма не ўбачыла абурэння і, звярнуўшыся да барона з вядомай усмешкай, папрасіла паставіць за яе на чырвоную дзесяць луідораў. Праз гэта, па скарзе баранесы, яна вечарам атрымала прапанову не з'яўляцца больш на ваксале. Калі вы здзіўлены, што мне вядомыя ўсе гэтыя дробныя і абсалютна непрыстойныя падрабязнасці, то гэта таму, што пачуў я іх ад містэра Фідэра, аднаго майго сваяка, які тым жа вечарам звёз у сваёй брычцы mademoiselle Зельму з Рулетэнбурга ў Спа. Цяпер зразумейце: mademoiselle Blanche хоча быць генераліхай, мусіць для таго, каб у будучым не атрымліваць такіх прапаноў ад паліцыі ваксала, як тры гады назад. Цяпер яна ўжо не гуляе; але гэта таму, што цяпер у яе, па ўсіх прыкметах, ёсць капітал, які яна пазычае тутэйшым гульцам пад працэнты. Гэта больш выгадна. Я нават

падазраю, што ёй вінен нават і няшчасны генерал. Магчыма, вінен і Дэ-Грые. Магчыма, Дэ-Грые з ёй у хаўрусе. Пагадзіцеся самі, што, ва ўсякім выпадку да вяселля, яна не хацела б чым-небудзь звярнуць на сябе ўвагу баранесы і барона. Адным словам, у яе становішчы ёй зусім не патрэбен скандал. Вы ж звязаны з іх домам, і вашы ўчынкі могуць выклікаць скандал, тым больш што яна штодня з'яўляецца на публіцы пад руку з генералам ці з міс Палінаю. Цяпер разумеце?

— Не, не разумею! — выкрыкнуў я, стукнуўшы па стале так, што прыбег перапалоханы *garçon**.

— Скажыце, містэр Астлей, — паўтарыў я ў раз'юшанасці, — калі вы ўжо ведалі ўсю гэтую гісторыю, і, значыцца, вельмі добра ведалі, што такое *mademoiselle Blanche de Cominges*, то чаму ж вы не папярэдзілі хаця б мяне, самога генерала, нарэшце, а галоўнае, міс Паліну, якая паказвалася тут, на ваксале, на публіцы, з *mademoiselle Blanche* пад руку? Хіба так можна?

— Вас папярэджваць мне не было ніякай патрэбы, бо ўсё роўна нічога не маглі зрабіць, — спакойна адказаў містэр Астлей. — А ўрэшце, і аб чым папярэджваць? Генерал, магчыма, ведае пра *mademoiselle Blanche* значна больш, чым я, і ўсё ж такі прагульваецца з ёю і міс Палінай. Генерал — няшчасны чалавек. Я ўчора бачыў, як *mademoiselle Blanche* скакала на выдатным кані з *monsieur* Дэ-Грые і з гэтым маленькім рускім князем, а генерал скакаў за імі на рыжым кані. Ён раніцай казаў, што ў яго баляць ногі, але пасадка ў яго была добрая. І вось якраз у гэтае імгненне ў мяне з'явілася думка, што гэта зусім кончаны чалавек. Да таго ж усё гэта не мая справа, і я зусім нядаўна меў гонар пазнаёміцца з міс Палінай. А ўрэшце (раптам спахапіўся містэр Астлей), я ўжо сказаў вам, што не магу прызнаць вашага права на некаторыя рэчы, нягледзячы на тое, што шчыра вас люблю...

— Хопіць, — сказаў я, устаючы, — цяпер мне ясна, як дзень, што і міс Паліне ўсё вядома пра *mademoiselle Blanche*, але што яна не можа расстацца са сваім французам, а таму і вымушана гуляць з *mademoiselle Blanche*. Зразумейце, ніякія іншыя прычыны не прымусілі б яе гуляць з *mademoiselle Blanche* і ўмольна прасіць у мяне ў запісцы не чапаць барона. Менавіта тут павінна быць гэтая прычыны, перад якой усё схіляецца.

---

* Афіцыянт (*фр.*).

І, аднак жа, яна ж і напусціла мяне на барона! Каб жа іх чорт узяў, тут нічога не разбярэш!

— Вы забываецца, па-першае, што гэтая *mademoiselle de Cominges* — нявеста генерала, а па-другое, што ў міс Паліны, падчаркі генерала, ёсць маленькі брат і маленькая сястра, родныя дзеці генерала, ужо зусім кінутыя гэтым звар'яцелым чалавекам і, здаецца, абрабаваныя.

— Так, так, гэта так! Пайсці ад дзяцей — значыць ужо зусім іх кінуць, застацца — значыць абараніць іх інтарэсы, а можа, і выратаваць шматкі маёнтка. Так, так, гэта ўсё праўда! Але ўсё-такі, усё-такі. О, я разумею, чаму ўсе яны цяпер так цікавяцца бабулькай!

— Кім? — спытаўся містэр Астлей.

— Той старой ведзьмай у Маскве, якая не памірае і пра якую чакаюць тэлеграму, што яна памрэ.

— Ну так, вядома, увесь інтэрас у ёй заключаны. Уся справа ў спадчыне! З'явіцца спадчына, і генерал ажэніцца; міс Паліна таксама будзе развязана, а Дэ-Грые...

— Ну, а Дэ-Грые?

— А Дэ-Грые будуць выплачаны грошы; ён гэтага толькі тут і чакае.

— Толькі! Вы думаеце, толькі гэтага і чакае?

— Больш я нічога не ведаю, — упарта змоўк містэр Астлей.

— А я ведаю, я ведаю! — паўтараў я ў шаленстве, — ён таксама чакае спадчыну, таму што Паліна атрымае пасаг, а атрымаўшы грошы, адразу кінецца яму на шыю. Усе жанчыны такія! І самыя гордыя з іх — самымі ж пошлымі рабамі і выходзяць! Паліна здатная толькі палка кахаць і больш нічога! Вось што я пра яе думаю! Гляньце на яе, асабліва калі яна сядзіць адна, у задуменнасці; гэта — штосьці прадвызначае, прыгаворанае, клятае! Яна здатная на ўсе жахі жыцця і страсці... яна... яна... але хто гэта кліча мяне? — выгукнуў я раптам. — Хто крычыць? Я чуў, крычалі па-руску: «Аляксей Іванавіч!» Жаночы голас, чуецца, чуецца!

У гэты час мы падыходзілі да нашага гатэля. Мы даўно ўжо, амаль не заўважыўшы гэтага, пакінулі кавярню.

— Я чуў жаночыя крыкі, але не ведаю, каго клічуць; гэта па-руску; цяпер я бачу, адкуль крыкі, — паказаў містэр Астлей, — гэта крычыць тая жанчына, якая сядзіць у вялікім крэ-

сле і якую ўнеслі цяпер на ганак столькі лёкаяў. Ззаду нясуць чамаданы, толькі што прыехаў цягнік.

— Але чаму яна кліча мяне? Яна зноў крычыць; глядзіце, яна нам махае.

— Я бачу, што яна махае, — сказаў містэр Астлей.

— Аляксей Іванавіч! Аляксей Іванавіч! Ах, Божа мой, што гэта за ёлуп! — пачуліся адчайныя крыкі з ганка гатэля.

Мы амаль што падбеглі да пад'езда. Я ступіў на пляцоўку і... рукі мае апусціліся ад здзіўлення, а ногі так і прыраслі да каменя.

Раздзел IX

На верхняй пляцоўцы шырокага ганка, унесена па прыступках, у крэсле, абкружаная слугамі, служанкамі і шматлікай угодлівай чэлядзю гатэля, у прысутнасці самога обер-кельнера, які выйшаў сустрэць высокую наведвальніцу, што прыехала з такім трэскам і шумам, з уласнай прыслугою і са столькімі бауламі і чамаданами, уссядала — *бабулька!* Так, гэта была яна сама, грозная і багатая, сямідзесяціпяцігадовая Антаніда Васільеўна Тарасевічова, памешчыца і маскоўская пані, la baboulinka, пра якую пускаліся і атрымліваліся тэлеграмы, якая памірала і не памерла, якая раптам сама, уласнай персонай, з'явілася да нас як снег на галаву. Яна з'явілася, хаця і без ног, як прынеслі, як насілі ўсе апошнія пяць гадоў, у крэсле, але яна па-ранейшаму была жвавая, задзірыстая, самазадаволеная, сядзела прама, крычала гучна і загадна, на ўсіх сварылася, — ну абсалютна такая, якою я меў гонар бачыць яе разы два тады, як быў прыняты ў генеральскі дом настаўнікам. Натуральна, што я стаяў перад ёю як статуі, так моцна быў здзіўлены. Яна ж убачыла мяне сваім рысыным позіркам яшчэ за сто крокаў, калі яе неслі ў крэсле, пазнала і паклікала мяне па імені, ды нават і па імені бацькі, што таксама, як звычайна, запамніла раз і назаўсёды. «І вось такую хацелі бачыць у дамавіне, пахаваную, з пакінутай спадчынай, — праляцела ў мяне ў думаках, — ды яна ўсіх нас і ўвесь гатэль перажыве! Але, Божа, што ж гэта будзе цяпер з нашымі, што будзе цяпер з генералам! Яна ўвесь гатэль цяпер перавярне дагары нагамі!»

— Ну што ж ты, бацюхна, стаў перада мною, вочы вылупіў! — працягвала крычаць на мяне бабулька, — пакланіцца-

павітацца не ўмееш, ці што? Або заганарыўся, не хочаш? Або, можа, не пазнаў? Чуеш, Патапыч, — звярнулася яна да сівога старэнькага, у фрак, пад белым гальштукам і з ружовай лысінай, свайго дварэцкага, які суправаджаў яе ў ваяжы, — чуеш, не пазнае! Пахавалі! Тэлеграму за тэлеграмай пасылалі: памерла ці не памерла? Я ўсё ведаю! А я, вось бачыш, і жывенькая.

— Даруйце, Антаніда Васільеўна, мне дык з чаго вам благага жадаць? — весела адказаў я, апрытомнеўшы, — я толькі быў здзіўлены... Ды і як жа не здзіўца, так нечакана...

— А што тут дзіўнага? Села ды паехала. У вагоне спакойна, штуршкоў няма. Ты гуляць хадзіў, ці што?

— Так, прайшоўся да ваксала.

— Тут добра, — сказала бабуля, азіраючыся, — цёпла і дрэвы багатыя. Гэта я люблю! Нашы дома? Генерал?

— О! Дома, цяпер, напэўна, усе дома.

— А ў іх і тут гадзіны распісанья і ўсе цырымоніі? Тону задаюць. Экіпаж, я чула, трымаюць, *les seigneurs russes!** Пра-свісталіся, дык і ў замежжа! І Паліна з імі?

— І Паліна Аляксандраўна таксама.

— І французік? Ну ды сама ўсіх убачу. Аляксей Іванавіч, пакавай дарогу, прама да яго. А табе тут ці добра?

— Так сабе, Антаніда Васільеўна.

— А ты, Патапыч, скажы гэтаму ёлупу, кельнеру, каб мне ўтульную кватэру далі, добрую, не высокая, туды і рэчы зараз занясі. Ды навошта ж усім кідацца мяне несці? Чаго яны лезуць? Фу, якія рабы! Гэта хто з табою? — звярнулася яна зноў да мяне.

— Гэта містэр Астлей, — адказаў я.

— Які такі містэр Астлей?

— Падарожнік, мой добры знаёмы; знаёмы і з генералам.

— Англічанін. Вось чаму ён утаропіўся на мяне і зубы не расцісне. Я, зрэшты, люблю англічан. Ну, цягніце наверх, прама да іх у кватэру; дзе яны там?

Бабулю панеслі; я ішоў наперадзе па шырокай лесвіцы гатэля. Шэсце наша было вельмі эфектнае. Усе, хто трапляліся, — спыняліся і пазіралі на ўсе вочы. Наш гатэль лічыўся самым лепшым, самым дарагім і самым арыстакратычным на водах. На лесвіцы і ў калідорах заўсёды сустракаюцца цудоў-

---

* Рускія вяльможы! (Фр.)

няя дамы і важныя англічане. Многія былі ўнізе ў оберкельнера, які, са свайго боку, быў моцна ўражаны. Ён, вядома, адказаў усім, хто пытаўся, што гэта важная іншаземка, une russe, une comtesse, grande dame* і што яна зойме тое самае памяшканне, якое, тыдзень назад, займала la grande duchesse de N.** Уладарная знешнасць бабулі, якую неслі ў крэсле, была галоўнай прычынай эфекту. Пры сустрэчы з кожнай новай асобай яна адразу абмервала яе цікаўным позіркам і пра ўсіх гучна мяне распытвала. Бабуля была буйной пароды, і хаця і не ўставала з крэсла, але відаць было, што яна вельмі высокага росту. Спіна яе трымалася прама, як дошка, і не абапіралася на крэсла. Сівая, вялікая яе галава з буйнымі і рэзкімі рысамі твару трымалася ўверх; пазірала яна неяк нават фанабэрыста і з выклікам; і было відаць, што позірк і жэсты яе абсалютна натуральныя.

Нягледзячы на семдзесят пяць гадоў, твар яе быў даволі свежы і нават зубы не вельмі папсаваліся. Адзетая яна была ў чорную шаўковую сукенку і белы каптурок.

— Яна надзвычай зацікавіла мяне, — шапнуў мне, падымаючыся побач са мною, містэр Астлей.

«Пра тэлеграмы яна ведае, — падумаў я, — Дэ-Грые ёй таксама вядомы, але mademoiselle Blanche яшчэ, здаецца, мала вядомая». Я адразу ж сказаў пра гэта містэру Астлею.

Грэшны чалавек! Толькі прайшло маё першае здзіўленне, я страшэнна ўзрадаваўся таму ўдару грому, які мы зробім зараз у генерала. Мяне быццам штосьці падбухторвала, і я ішоў наперадзе надзвычай весела.

Нашы кватаравалі на трэцім паверсе; я не дакладваў і нават не пастукаў у дзверы, а проста расчыніў іх насцеж, і бабулю ўнеслі з трыумфам. Усе яны былі, як знарок, разам, у кабінеце генерала. Было дванаццаць гадзін, і, здаецца, планавалася нейкая паездка, — адны збіраліся на брычках, другія верхам, уся кампанія; акрамя таго, былі яшчэ запрошаныя са знаёмых. Акрамя генерала, Паліны з дзецьмі, іх нянечкі ў кабінеце былі: Дэ-Грые, mademoiselle Blanche, зноў у амазонцы, яе маці madame veuve Cominges, маленькі князь і яшчэ нейкі вучоны падарожнік, немец, якога я бачыў у іх упершыню. Крэсла з

* Руская графіня, важная дама (фр.).

** Вялікая княгіня дэ Н. (фр.).

бабуляй паставілі якраз пасярэдзіне кабінета, крокі за тры ад генерала. Божа, ніколі не забуду гэтага ўражання! Перад нашым прыходам генерал штосьці расказваў, а Дэ-Грые яго папраўляў. Трэба сказаць, што mademoiselle Blanche і Дэ-Грые вось ужо два-тры дні чамусьці вельмі дагаджалі маленькаму князю — à la barbe du pauvre général*, і кампанія, хаця, можа, і роблена, але была настроена на самы вясёлы і сардэчна-сямейны тон. Ubачыўшы бабулю, генерал раптам аслупянеў, разявіў рот і спыніўся на паўслове. Ён глядзеў на яе, вытарачыўшы вочы, нібыта зачараваны позіркам васіліска. Бабуля таксама пазірала на яго моўчкі, нерухома, — але які гэта быў урачысты, з выклікам і насмешкай позірк! Яны пазіралі адзін на аднаго добрых секунд дзешаць, пры глыбокім маўчанні ўсіх прысутных. Дэ-Грые спачатку анямеў, але хутка страшэнны непакой замільгацеў на яго твары. Mademoiselle Blanche падняла бровы, разявіла рот і дзіка разглядвала бабулю. Князь і вучоны, страшэнна здзіўленыя, сузіралі ўсю гэтую карціну. У позірку Паліны адбілася незвычайнае здзіўленне і збянтэжанасць, але раптам яна збялела як хусцінка; праз хвіліну кроў моцна ўдарыла ёй у твар і заліла шчокі. Так, гэта была катастрофа для ўсіх! Я толькі і рабіў, што пераводзіў мае позіркі з бабулі на ўсіх прысутных і назад. Містэр Астлей стаяў збоку, як звычайна, спакойна і паважна.

— Ну, вось і я! Замест тэлеграмы! — пачала нарэшце бабуля, перапыняючы маўчанне. — Што, не чакалі?

— Антаніда Васільеўна... цётхна... але якім жа чынам... — прамармытаў няшчасны генерал. Калі б бабуля не загаварыла яшчэ некалькі секунд, то, можа, ён бы страціў прытомнасць.

— Як якім чынам? Села ды паехала. А чыгунка нашто? А вы ўсе думалі: я ўжо ногі выцягнула і вам спадчыну пакінула? Я ж ведаю, як ты адсюль тэлеграмы пасылаў. Вось, думаю, грошай жа за іх пераплаціў. Адсюль не танна. А я ногі на плечы, ды і сюды. Гэта той француз? Monsieur Дэ-Грые, здаецца?

— Oui, madame, — падхапіў Дэ-Грые, — et croyez, je suis si enchanté... votre santé... c'est un miracle... vous voir ici, une surprise charmante... **

---

* Пад носам у беднага генерала (фр.).

** Так, васпані... І паверце, я ў такім захапленні... ваша здароўе... гэта цуд... бачыць вас тут... мілы сюрпрыз (фр.).

— Вось-вось *charmante*; ведаю я цябе, фігляр ты гэтакі, ды я ж табе вось на столечкі не веру! — і яна паказала яму свой мезенец. — Гэта хто такая? — спыталася яна, паказваючы на *mademoiselle Blanche*. Эфектная французжанка, у амазонцы, з плёткай у руцэ, відаць, уразіла яе. — Тутэйшая, ці што?

— Гэта *mademoiselle Blanche de Cominges*, а вось і матухна яе *madame de Cominges*; яны кватаруюць у мясцовым гатэлі, — паведаміў я.

— Дачка замухам? — без цырымоній распытвала бабуля.

— *Mademoiselle de Cominges* дзеўчына, — адказаў я даволі пачціва і знарок напайголасу.

— Вясёлая?

Я напачатку не зразумеў пытання.

— Не сумна з ёю? Па-руску разумее? Вунь Дэ-Грые ў нас у Маскве намастачыўся ж па-нашаму з пятага на дзесятае.

Я растлумачыў ёй, што *mademoiselle de Cominges* ніколі не была ў Расіі.

— *Bonjour!** — сказала бабуля, раптам рэзка звяртаючыся да *mademoiselle Blanche*.

— *Bonjour, madame*, — цырымонна і прыгожа прысела *mademoiselle Blanche*, паспяшаўшыся, пад покрывам незвычайнай сціпласці і ветлівасці, выказаць выразам свайго твару і фігуры надзвычайнае здзіўленне такому пытанню і звароту.

— О, вочы апусціла, манернічае і цырымоннічае; адразу відаць — птушка; актрыса якая-небудзь. Я тут у гатэлі ўнізе спынілася, — звярнулася яна раптам да генерала, — суседка твая буду; рады ці не рады?

— О цётхуна! Паверце шчырасці пачуццяў... майму завальненню, — падхапіў генерал. Ён ужо часткова апрытомнеў, а паколькі ён часам умеў гаварыць прыгожа, важна і з прэтэнзій на некаторы эффект, то якраз цяпер і палілося шматслоўе. — Мы былі так занепакоены і ўражаны звесткамі аб вашым здароўі... Мы атрымлівалі такія безнадзейныя тэлеграмы, і раптам...

— Ну, хлусіш, хлусіш! — адразу перабіла бабуля.

— Але як гэта, — спяшаючыся, перабіў і павысіў голас генерал, зрабіўшы выгляд, што не пачуў гэтага «хлусіш», — як гэта вы, аднак, адважыліся на такую паездку? Пагадзіцеся самі, што ў вашыя гады і з вашым здароўем... ва ўсякім выпадку ўсё

* Добры дзень (*фр.*).

гэта так нечакана, што наша здзіўленне зусім зразумелае. Але я такі рады... і мы ўсе (ён пачаў дагодліва і захоплена ўсміхацца) пастараемся зрабіць вам сёлетні сезон як мага найпрыемнейшым баўленнем часу...

— Ну, хопіць; пустая балбатня; нагарадзіў, як заўсёды; я і сама змагу пражыць. Зрэшты, і ад вас не адмаўляюся; зла не помню. Як гэта, ты пытаешся. І чаму яны ўсе здзіўляюцца. Добры дзень, Паліна. Ты тут што робіш?

— Добры дзень, бабуля, — сказала Паліна, падыходзячы да яе, — ці даўно ў дарозе?

— Ну, вось гэтая разумней за ўсіх спыталася, а то: ах ды ах! Ды ведаеш: ляжала-ляжала, лячылі-лячылі, я лекараў прагнала, а паклікала дзячка ад Міколы. Ён да такой хваробы сеннай пацярухаю адну бабу вылечыў. Ну, і мне дапамог; на трэці дзень уся спацела і паднялася. Потым зноў сабраліся мае немцы, начапілі акулеры і пачалі раіцца: «Калі б цяпер, кажуць, за мяжу на воды і курс прайсці, дык зусім бы завалы прайшлі». А чаму ж не, думаю. Дур-Зажыгіны развохкаліся: «Куды вам, кажуць, даехаць!» Ну, вось дык так! За адзін дзень сабралася і, на тым тыдні, у пятніцу, узяла дзяўчыну, ды Патапыча, ды Фёдара-лёкая, ды гэтага Фёдара з Берліна і прагнала, бо: бачу, зусім ён не патрэбен, і адна-адзінюсенькая даехала б. Вагон бяру асобны, а насільшчыкі на ўсіх станцыях ёсць, за дзве грыўні куды хочаш данясуць. Бач вы кватэру якую наймаеце! — закончыла яна, азіраючыся, — і за якія гэта грошы, бацюхна? У цябе ж усё ў закладзе. Аднаму гэтаму французіку колькі вінен грошай! Я ж усё ведаю, усё ведаю!

— Я, цётхна.. — пачаў генерал сканфужана, — я здзіўляюся, цётхна... я, здаецца, магу і без чыйго-небудзь кантролю... да таго ж мае расходы не перавышаюць мае сродкі, і мы тут...

— У цябе гэта не перавышаюць? У дзяцей, мабыць, апошняе ўжо выграб, апякун!

— Пасля гэтага, пасля такіх слоў... — пачаў генерал, разлаваўшыся, — я ўжо і не ведаю...

— Вось-вось, не ведаеш! Нябось тут ад рулеткі не адыходзіш? Увесь прасвістаўся?

Генерал быў так моцна ўражаны, што ледзь не захлынуўся тымі пачуццямі, што захліснулі яго.

— На рулетцы! Я? З маім статусам... Я? Апамятайцеся, цётхна, вы яшчэ, мабыць, нездаровыя...

— Ну, хлусіш, хлусіш; нябось адцягнуць не могуць; усё хлусіш! Я вось пагляджу сённа ж, што гэта за рулетка такая. Ты, Паліна, раскажы мне, дзе што тут паглядзець, ды вось і Аляксей Іванавіч пакажа, а ты, Патапыч, запісвай усе месцы, куды ехаць. Што тут аглядаюць? — раптам зноў звярнулася яна да Паліны.

— Тут блізка ёсць руіны замка, потым Шлангенберг.

— Што гэта Шлангенберг? Гай, ці што?

— Не, не гай, гэта гара; там пуант...

— Што за пуант такі?

— Самая вышэйшая кропка на гары, абгароджанае месца. Адтуль краявід цудоўны.

— Гэта на гару крэсла цягнуць? Ці зацягнуць?

— О, насільшчыкаў можна знайсці, — сказаў я.

У гэты час падышла павітацца з бабуляй Фядосся, нянечка, і падвяла генеральскіх дзяцей.

— Ну, няма чаго лізацца! Не люблю цалавацца з дзецьмі: усе дзеці саплівыя. Ну, ты як тут, Фядосся?

— Тут вельмі, вельмі добра, матухна Антаніда Васільеўна, — адказала Фядосся. — Як жа вам было, матухна? Мы ўжо так за вас спакутаваліся.

— Ведаю, ты дык шчырая душа. Гэта што ў вас, усё госці, ці што? — звярнулася яна зноў да Паліны. — Гэта хто ж плюгавенькі, у акулерах?

— Князь Нільскі, бабуля, — прашаптала ёй Паліна.

— Рускі? А я думала, не зразумее! Не пачуў, можа! Містэра Астлея я ўжо бачыла. Ды вось ён зноў, — убачыла яго бабуля, — добры дзень! — раптам звярнулася яна да яго.

Містэр Астлей моўчкі пакланіўся ёй.

— Ну, што вы мне скажаце добрага? Скажыце што-небудзь! Перакладзі яму гэта, Паліна.

Паліна пераклала.

— Тое, што я гляджу на вас з вялікім задавальненнем і радуся, што вы добра сябе пачуваеце, — сур'ёзна, але з надзвычайнай пачцівасцю адказаў містэр Астлей. Бабулі пераклалі, і ёй, відаць, гэта спадабалася.

— Як англічане заўсёды хораша адказваюць, — адзначыла яна. — Я чамусьці заўсёды любіла англічан, ніякага параўнання з французікамі! Заходзьце да мяне, — зноў звярнулася яна да містэра Астлея. — Пастараюся вас не вельмі непакоіць.

Перакладзі гэта яму, ды скажы яму, што я тут унізе, тут унізе, — чуеце, унізе, унізе, — паўтарала яна містэру Астлею, паказваючы пальцам уніз.

Містэр Астлей быў надзвычай задаволены запрашэннем.

Бабуля ўважліва і задаволена агледзела з ног да галавы Паліну.

— Я цябе б, Паліна, любіла, — раптам сказала яна, — дзяўчына ты харошая, лепшая за іх усіх, ды характар жа ў цябе — ух! Ну ды і ў мяне характар; павярнісь жа; гэта ў цябе не накладка ў валасах?

— Не, бабуля, свае.

— То ж бо то, не люблю цяперашняй дурной моды. Прыгожая ты вельмі. Я ў цябе б закахалася, калі б была кавалерам. Чаму ж замуж не выходзіш? Але, аднак жа, пара мне. І пагуляць хочацца, а то ўсё вагон ды вагон... Ну што ты, усё яшчэ злуешся? — звярнулася яна да генерала.

— Ды што вы, цётхна, кіньце! — спахапіўся ўзрадаваны генерал, — я разумею, ваш узрост...

— *Cette vieille est tombée en enfance**, — шапнуў мне Дэ-Грые.

— Я тут усё хачу разгледзець. Ты мне Аляксея Іванавіча саступіш? — працягвала бабуля генералу.

— О, наколькі трэба, але я і сам... і Паліна і *monsieur* Дэ-Грые... мы ўсе, усе палічым за задавальненне вас суправаджаць...

— *Mais, madame, cela sera un plaisir***, — падкруціўся Дэ-Грые з чароўнай усмешкай.

— Вось-вось, *plaisir*. Смешны ты, баццохна. Грошай жа я табе, зрэшты, не дам, — дадала яна раптам генералу. — Ну, цяпер у мой нумар: агледзець трэба, а потым і выправімся па ўсіх месцах. Ну, падымайце.

Бабулю зноў паднялі, і ўсе, гуртам, накіраваліся следам за крэслам, уніз па лесвіцы. Генерал ішоў, нібыта ашаломлены ўдарам дубіны па галаве. Дэ-Грые аб нечым думаў. *Mademoiselle Blanche* хацела была застацца, але чамусьці разважыла таксама пайсці з усімі. За ёю адразу ж накіраваўся і князь, а нават у кватэры генерала, засталіся толькі немец і *madame veuve Cominges*.

* Гэтая старая здзяцінела (*фр.*).

** Але, васпані, гэта будзе задавальненне (*фр.*).

Раздзел X

На водах — ды, здаецца, і ва ўсёй Еўропе — гаспадары гатэляў і обер-кельнеры, калі адводзяць кватэры наведвальнікам, кіруюцца не столькі іх патрабаваннямі і пажаданнямі, колькі ўласнай асабістай ацэнкай іх; і, трэба сказаць, рэдка памыляюцца. Але бабулі, зусім незразумела чаму, адвялі такое багатае памяшканне, што нават перасалілі: чатыры шыкоўна прыбраныя пакоі, з ваннай, памяшканнямі для прыслугі, асобным пакоем для камерысткі і іншае, і іншае. Сапраўды, у гэтых пакоях тыдзень назад спынялася нейкая *grande duchesse*, аб чым, вядома ж, адразу і паведамлялася новым наведвальнікам, каб надаць яшчэ большы кошт кватэры. Бабулю пранеслі, ці лепей сказаць, правезлі па ўсіх пакоях, і яна ўважліва і строга аглядала іх. Обер-кельнер, ужо пажылы чалавек, з лысай галавою, пачціва суправаджаў яе падчас гэтых першых аглядзінаў.

Не ведаю, за каго яны ўсе прынялі бабулю, але, здаецца, за надзвычай важную і, галоўнае, вельмі багатую асобу. У кнігу адразу запісалі: «*Madame la générale princesse de Tarassevitcheva*»*, хаця бабуля ніколі не была княгіняй. Свае слугі, асобнае памяшканне ў вагоне, безліч непатрэбных баулаў, чамаданаў і нават куфраў, што прыехалі з бабуляй, мабыць, паслужылі пачаткам прэстыжу; а крэсла, рэзкі тон і голас бабулі, яе эксцэнтрычныя пытанні, якія задаваліся без усякага сораму і з выглядам, што не выносіць пярэчанняў, адным словам, уся фігура бабулі — прамая, рэзкая, загадная — выклікала да яе ўсеагульную глыбокую пашану. Падчас аглядзінаў бабуля раптам загадвала спыніць крэсла, паказвала на якую-небудзь рэч з мебліроўкі і звярталася з нечаканымі пытаннямі да обер-кельнера, які пачціва ўсміхаўся, але ўжо пачынаў пабойвацца. Бабуля задавала пытанні па-французску, на якой гаварыла, зрэшты, даволі дрэнна, так што я, звычайна, перакладаў. Адказы обер-кельнера найчасцей ёй не падабаліся і таму не здавальнялі яе. Ды і яна ж пыталася як быццам бы не аб справе, а Бог ведае аб чым. Раптам, напрыклад, спынілася перад карцінай — даволі дрэннай копіяй нейкага вядомага арыгінала з міфалагічным сюжэтам.

— Чый партрэт?

* Пані генераліха, княгіня Тарасевічавы (фр.).

Обер-кельнер сказаў, што, мабыць, якой-небудзь графіні.

— Чаму ты не ведаеш? Тут жывеш, а не ведаеш. Чаму ён тут? Чаму вочы касыя?

На ўсе гэтыя пытанні обер-кельнер здавальняюча адказаць не мог і нават разгубіўся.

— Вось боўдзіла! — сказала бабуля па-руску.

Яе панеслі далей. Тая ж гісторыя паўтарылася з адной саксонскай статуэткай, якую бабуля доўга разглядала, а потым загадала вынесці, невядома чаму. Затым прычапілася да обер-кельнера: колькі каштуюць кілімы ў спальні і дзе іх ткуць? Обер-кельнер абяцаў даведацца.

— Ну і аслы ж! — бурчала бабуля і звярнула ўсю сваю ўвагу на ложка.

— Ах, які пышны балдахін! Разгарніце яго.

Пасцель разгарнулі.

— Яшчэ, яшчэ, усё разгарніце. Здыміце падушкі, навалкі, падыміце пярэнь.

Усё папераварочвалі. Бабуля агледзела ўважліва.

— Добра, што ў іх клапоў няма. Усю бялізну далоў! Паслаць маю бялізну і мае падушкі. Аднак жа ўсё гэта занадта пышна, навошта мне, старой, такая кватэра: адной сумна. Аляксей Іванавіч, ты заходзь да мяне часцей, калі дзяцей перастанеш вучыць.

— Я з учарашняга дня не служу больш у генерала, — сказаў я, — і жыву ў гатэлі абсалютна сам па сабе.

— Гэта чаму ж так?

— Днямі прыехаў сюды адзін знатны нямецкі барон з баранесай, жонкай, з Берліна. Учора на прагулцы я загаварыў з ім па-нямецку, не прытрымліваючыся берлінскага вымаўлення.

— Ну дык і што ж?

— Ён палічыў гэта за дзёрзкасць і паскардзіўся генералу, а генерал учора ж і даў мне адстаўку.

— Ды ты што ж, аблаяў яго, барона, ці што? (Хаця б і аблаяў, дык нічога!)

— О не. Наадварот, барон на мяне палку падняў.

— І ты, размазня, дазволіў так абыходзіцца са сваім настаўнікам, — звярнулася яна раптам да генерала, — ды яго яшчэ з месца прагнаў! Каўпакі вы, — усе каўпакі, як я пагляджу.

— Не хвалойцеся, цётхна, — адказаў генерал з ганарыста-фамільярным адценнем, — я сам умею весці свае справы. Да таго ж Аляксей Іванавіч не зусім дакладна ўсё перадаў.

— А ты так і стрываў? — звярнулася яна да мяне.

— Я хацеў было выклікаць барона на дуэль, — адказаў я як мага больш сціпла і спакойна, — ды генерал запырэчыў.

— Гэта чаму ж ты запырэчыў? — зноў звярнулася бабуля да генерала. (А ты, бацюхна, ідзі, прыйдзеш, калі паклічуць, — звярнулася яна таксама і да обер-кельнера, — няма чаго рот разявіўшы стаяць. Цярпець не магу гэтае рыла нюрнбергскае!) — Той пакланіўся і выйшаў, вядома, не зразумеўшы камплімент бабулі.

— Даруйце, цётхна, хіба дуэлі магчымыя? — адказаў з усмешкай генерал.

— А чаму немагчымыя? Мужчыны ўсе пеўні; вось бы і біліся. Каўпакі вы ўсе, як я пагляджу, не ўмееце айчыну сваю падтрымаць. Ну, падыміце. Патапыч, распарадзіся, каб заўсёды былі гатовыя два насільшчыкі, наймі і дамоўся. Больш двух не трэба. Насіць давядзецца толькі па лесвіцах, а па гладкім, па вуліцы — каціць, так і раскажы; ды заплаці ім яшчэ наперад. Больш пачцівымі будуць. Сам жа ты будзь заўсёды каля мяне, а ты, Аляксей Іванавіч, мне гэтага барона пакажы на прагулцы: які такі фон-барон, хаця б паглядзецц на яго. Ну, дзе ж гэтая рулетка?

Я растлумачыў, што рулеткі размешчаны на ваксале, у залах. Затым пасыпаліся пытанні: ці шмат іх? ці шмат людзей гуляе? ці ўвесь дзень гуляюць? Як уладкаваны? Я адказаў, што найлепш усё гэта агледзецц уласнымі вачыма, бо проста так расказаць даволі цяжка.

— Ну дык і нясіце туды! Ідзі наперад, Аляксей Іванавіч!

— Як, няўжо, цётхна, вы нават і не адпачнеце з дарогі? — заклапочана спытаўся генерал. Ён трошку як бы замітусіўся, ды і ўсе яны неяк збянтэжыліся і пачалі пераглядвацца. Мабыць, ім было трохі няёмка, нават сорамна суправаджаць бабулю прама на ваксал, дзе яна, зразумела магла нарабіць якіх-небудзь эксцэнтрычнасцяў, але ўжо публічна, між тым усе яны самі напрасіліся суправаджаць яе.

— А чаго мне адпачываць? Не стамілася; і так пяць дзён сядзела. А потым агледзім, якія тут крыніцы і воды лекавыя і дзе яны. А потым... як гэты, — ты сказала, Паліна, — пуант, ці што?

— Пуант, бабуля.

— Ну, пуант дык пуант. А яшчэ што тут ёсць?

— Тут шмат чаго, бабуля, — сумелася была Паліна.

— Ну, сама не ведаеш! Марфа, ты таксама са мной пойдзеш, — сказала яна сваёй камерыстцы.

— Але ёй жа навошта, цётхна? — замітусіўся раптам генерал, — і, нарэшце, гэта нельга; і Патапыча наўрад ці на ваксал пусцяць.

— Ну, глупства! Што яна слуга, дык і кінуць яе! Таксама ж жывы чалавек; вось ужо тыдзень па дарогах гойсаем, дык і ёй жа паглядзець хочацца. З кім жа ёй, апроч мяне? Адна ж і нос на вуліцу высуnúць не асмеліцца.

— Але, бабуля...

— Ды табе сорамна са мной, ці што? Дык заставайся дома, не цягну. Бач, генерал які; я і сама генераліха. Ды і чаго, сапраўды, вас такі хвост за мной пацягнецца? Я і з Аляксеем Іванавічам усё агледжу...

Але Дэ-Грые рашуча настойваў, каб усе суправаджалі, і кінуўся прамаўляць самыя прыгожыя фразы наконт задавальнення суправаджаць яе і інш. Усе рушылі.

— Elle est tombée en enfance, — паўтараў Дэ-Грые генералу, — seule elle fera des bêtises...*

Далей я не пачуў, але ў яго, відаць, былі нейкія намеры, а можа, нават вярнуліся і надзеі.

Да ваксала было каля паўвярсты. Дарога наша ішла па каштанавай алеі, да сквера, абышоўшы які, выходзілі якраз на ваксал. Генерал трохі супакоіўся, таму што шэсце наша было хаця і даволі эксцэнтрычнае, але тым не менш паважнае і прыстойнае. Ды і нічога дзіўнага не было ў тым факце, што на водах з'явіўся хворы і нямоглы чалавек, без ног. Але, відаць, генерал баяўся ваксала: навошта хворы чалавек, без ног, ды яшчэ старэнькая, пойдзе на рулетку? Паліна і mademoiselle Blanche ішлі з двух бакоў, побач з крэслам, якое кацілі насільшчыкі. Mademoiselle Blanche смяялася, была стрымана вясёлая і нават даволі міла часамі жартавала з бабуляй, так што тая, урэшце, нават пахваліла яе. Паліна, наадварот, павінна была адказваць на штохвілінныя і бясконцыя пытанні бабулі, накштальт: хто гэта прайшоў? А хто гэта праехала? Ці вялікі горад? Ці вялікі сад? Якія гэта дрэвы? Якія гэта горы? Ці лятаюць тут арлы? Якая гэта смешная страхы? Містэр Астлей ішоў побач са

---

* Адна яна наробиць глупстваў (фр.).

мною і шапнуў мне, што многага чакае гэтай раніцай. Патапыч і Марфа ішлі ззаду, за крэслам, — Патапыч у сваім фраку, у белым гальштуку, але ў шапцы, а Марфа — саракагадовая, румянашчокая, але ўжо з сівізною дзяўчына — у каптурыку, у паркалёвай сукенцы і ў рыпучых казловых чаравіках. Бабуля даволі часта да іх паварочвалася і з імі размаўляла. Дэ-Грые і генерал трохі адсталі і гаварылі аб нечым вельмі ўсхвалявана. Генерал быў вельмі маркотны. Дэ-Грые гаварыў вельмі рашуча. Магчыма, ён падбэдзёрваў генерала; відаць, штосьці раіў. Але бабуля ўжо прамовіла надоечы фатальную фразу: «Грошай я табе не дам». Магчыма, для Дэ-Грые гэтае паведамленне здалося неверагодным, але генерал добра ведаў сваю цётку. Я заўважыў, што Дэ-Грые і *mademoiselle Blanche* працягвалі пераміргвацца. Князя і немца-падарожніка я ўбачыў у самым канцы алеі: яны адсталі і кудысьці пайшлі ад нас.

На ваксал мы прыйшлі з трыумфам. Швейцар і лёкаі былі такія ж пачцівыя, як і слугі гатэля. Пазіралі, аднак, з цікавасцю.

Бабуля спачатку загадала, каб яе пранеслі па ўсіх залах; нешта пахваліла, да нечага была зусім абыякавая; пра ўсё распытвала. Нарэшце дайшлі і да залаў для гульні. Лёкай, які стаяў каля зачыненых дзвярэй за вартавога, страшэнна ўражаны, раптам адчыніў дзверы насцеж.

З'яўленне бабулі каля рулеткі зрабіла вельмі моцнае ўражанне на публіку. За ігорнымі рулетачнымі сталамі і на другім канцы залы, дзе стаяў стол з *trente et quarante*, тоўпілася, можа, паўтары ці дзве сотні гульцоў, у два рады. Тыя, хто змог праціснуцца да самога стала, як звычайна, стаялі цвёрда і не сыходзілі са свайго месца да той пары, пакуль усё не прайгравалі; бо стаяць простымі гледачамі і дарэмна займаць ігорнае месца не дазвалялася. Хоць вакол стала і стаялі крэслы, але мала хто з гульцоў садзіўся, асабліва пры вялікім наплыве публікі, таму што стоячы можна лепей усталявацца і, адпаведна, выбраць месца, ды і зручней ставіць. Другі і трэці рад стаялі за першым, чакаючы і трымаючыся сваёй чаргі; але з нецяярлівасцю прасоўвалі часам цераз першы рад руку, каб паставіць свае кушы. Нават з трэцяга рада злаўчаліся такім чынам прасоўваць стаўкі; таму не праходзіла дзесяці і нават пяці хвілін, каб на якім-небудзь канцы стала не пачалася «гісторыя» за спрэчныя стаўкі. Паліцыя ваксала, зрэшты, даволі добрая. Цеснаты, вядома, пазбегнуць нельга; наадварот, наплыву публікі рады, таму

што гэта выгадна; але сем крупераў, якія сядзяць вакол стала, пільна сочаць за стаўкамі, яны ж і разлічваюцца, а калі ўзнікаюць спрэчкі, яны ж іх і вырашаюць. У крайніх жа выпадках клічуць паліцыю, і справа заканчваецца за хвіліну. Паліцэйскія знаходзяцца тут жа, у зале, у партыкулярным адзенні, сярод глядачоў, так што іх і пазнаць нельга. Яны найбольш сочаць за зладзеямі і прамыславікамі, якіх на рулетках асабліва шмат, з-за незвычайна зручнага промыслу. Сапраўды, усюды ў іншых месцах красці даводзіцца з кішэняў і з-пад замкоў, а гэта, у выпадку няўдачы, вельмі дрэнна заканчваецца. Тут жа зусім проста, варта толькі да рулеткі падысці, пачаць гуляць і раптам яўна і адкрыта узяць чужы выйгрыш і пакласці ў сваю кішэню; калі ж распачнецца спрэчка, то махляр услых і гучна настойвае, што стаўка — яго ўласная. Калі справа зроблена спрытна і сведкі вагаюцца, то злодзеі вельмі часта паспявае сцягаць грошы сабе, зразумела, калі сума не вельмі значная. У апошнім выпадку яна, напэўна, бывае заўважана круперамі ці кім-небудзь з іншых гульцоў яшчэ раней. Але калі сума не вельмі значная, то сапраўдны гаспадар нават часам проста адмаўляецца працягваць спрэчку, саромеючыся скандала, і адыходзіць. Але калі паспяваюць злодзея выкрыць, то адразу ж выводзяць са скандалам.

На ўсё гэта бабуля пазірала здалёк, з дзікай цікавасцю. Ёй вельмі спадабалася, што зладзюжак выводзяць. *Trente et quarante* амаль не выклікала яе цікавасці; ёй больш спадабалася рулетка і што шарык качаецца. Яна пажадала, нарэшце, разгледзець гульні бліжэй. Не ведаю, як гэта адбылося, але лёкаі і некаторыя іншыя, што мітусяцца тут, агенты (пераважна палячкі, якія прайграліся, навязваюць свае паслугі шчаслівым гульцам і ўсім іншаземцам) адразу знайшлі і вызвалілі месца бабулі, нягледзячы на ўсю гэтую цеснату, каля самай сярэдзіны стала, побач з галоўным круперам, і падкацілі туды яе крэсла. Мноства наведвальнікаў, якія не гулялі, але збоку назіралі за гульні (пераважна англічане з іх сем'ямі), адразу ж праціснуліся да стала, каб з-за гульцоў паглядзець на бабулю. Мноства ларнетаў павярнулася ў яе бок. У крупераў з'явілася надзея: такі эксцэнтрычны гулец сапраўды абяцаў што-небудзь незвычайнае. Сямідзесяцігадовая жанчына без ног, якая жадае гуляць, — вядома, быў выпадак не штодзённы. Я таксама праціснуўся да стала і ўладкаваўся каля бабулі. Патапыч і Марфа

засталіся недзе далёка ўбаку, сярод народу. Генерал, Паліна, Дэ-Грые і mademoiselle Blanche таксама знаходзіліся ўбаку, сярод гледачоў.

Бабуля спачатку пачала разглядваць гульцоў. Яна задавала мне рэзкія, адрывістыя пытанні паўшэптам: хто гэта такі? гэта хто такая? Ёй вельмі спадабаўся адзін малады чалавек, на канцы стала, які гуляў у вельмі вялікую гульню, які ставіў тысячамі і выйграў ужо, як шапталі вакол, тысяч да сарака франкаў, што ляжалі перад ім у кучы, золатам і ў банкаўскіх білетах. Ён быў бледны; у яго блішчалі вочы і трэсліся рукі; ён ставіў ужо без ніякага разліку, колькі рука захопіць, а між тым усё выйграваў і выйграваў, усё заграбаў ды заграбаў. Лёкаі мітусіліся вакол яго, падстаўлялі яму ззаду крэсла, расчышчалі навокал яго месца, каб яму было больш прасторна, каб яго не заціскалі, — усё гэта ў чаканні багатай удзячнасці. Некаторыя гульцы з выйгрышу даюць ім часам не лічачы, а так, ад радасці, таксама колькі рука захопіць з кішэні. Каля маладога чалавека ўжо ўладкаваўся адзін палячок, які мітусіўся, як толькі мог, і пачціва, але безупынна штосьці шаптаў яму, відаць, падказваў, як ставіць, рабіў і накіроўваў гульню, — зразумела, таксама чакаючы пасля падачкі. Але гулец амаль і не глядзеў на яго, ставіў ні на што не зважаючы і ўсё заграбаў. Ён, відаць, быў у разгубленасці.

Бабуля назірала за ім некалькі хвілін.

— Скажы яму, — раптам замітусілася бабуля, штурхаючы мяне, — скажы яму, каб кінуў, каб хутчэй забіраў грошы і адыходзіў. Прайграе, зараз усё прайграе! — замітусілася яна, ледзь не задыхаючыся ад хвалявання. — Дзе Патапыч? Пашлі да яго Патапыча! Ды скажы ж, скажы ж, — штурхала яна мяне, — ды дзе ж гэта Патапыч! *Sortez, sortez!** — пачала была яна сама крычаць маладому чалавеку. Я нахіліўся да яе і рашуча прашаптаў, што тут так крычаць нельга, таму што гэта перашкаджае лічыць і што нас зараз прагоняць.

— Эх, як шкада! Прапаў чалавек, значыць, сам хоча... глядзець на яго не магу, усю пераварочвае. Які ёлуп! — і бабуля рэзка павярнулася ў другі бок.

Там, налева, на другой палавіне стала, сярод гульцоў, прыкметнай была адна маладая дама і каля яе нейкі карлік. Хто

* Адыходзьце, адыходзьце (*фр.*).

быў гэты карлік — не ведаю: ці сваяк яе, ці так яна брала яго для эфекта. Гэту пані я бачыў і раней; яна з'яўлялася да ігорнага стала кожны дзень, у гадзіну папаўдні, і адыходзіла роўна ў дзве; кожны дзень гуляла толькі адну гадзіну. Яе ўжо ведалі і адразу падстаўлялі ёй крэсла. Яна вымала з кішэні крыху золата, некалькі тысячафранкавых білетаў і пачынала ставіць ціха, стрымана, з разлікам, адзначаючы на паперцы алоўкам лічбы, спрабуючы адгадаць сістэму, па якой у гэты момант групаваліся шанцы. Ставіла яна значныя кушы. Выйгравала кожны дзень адну, дзве, ну тры тысячы франкаў — не болей і, выйграўшы, адразу ж адыходзіла. Бабуля доўга яе разглядала.

— Ну, гэтая не прайграе! гэтая дык не прайграе! З якіх? Не ведаеш? Хто такая?

— Францужанка, мабыць, з такіх, — шапнуў я.

— А, птушка высокая палёту. Відаць, што кіпцюрок востры. Раствумач ты мне цяпер, што кожны паварот значыць і як трэба ставіць?

Я, наколькі мог, растлумачыў бабулі, што значаць гэтыя шматлікія камбінацыі ставак, rouge et noir, pair et impair, manque et passe* і, нарэшце, розныя адценні ў сістэме лічбаў. Бабуля слухала ўважліва, запамінала, перапытвала і завучвала. На кожную сістэму ставак можна было адразу ж даць і прыклад, так што многае вывучалася і запаміналася вельмі лёгка і хутка. Бабуля была вельмі задаволеная.

— А што такое zéro**? Вось гэты крупер, кучаравы, галоўны ж, зараз крыкнуў zéro? І чаму ён усё загроб, усё, што было на стале? Такую кучу, усё сабе ўзяў? Гэта што такое?

— А zéro, бабуля, выгада банка. Калі шарык упадзе на zéro, то ўсё, што ні пастаўлена на стале, належыць банку без разліку. Праўда, даецца яшчэ ўдар на розыгрыш, але затое банк нічога не плаціць.

— Вось дык так! а я нічога не атрымліваю?

— Не, бабуля, калі вы перад гэтым ставілі на zéro, то калі выйдзе zéro, вам заплацяць у трыццаць пяць разоў больш.

— Як, у трыццаць пяць разоў, і часта выходзіць? Чаму ж яны, дурні, не ставяць?

— Трыццаць шэсць шанцаў супраць, бабуля.

* Чырвонае і чорнае, цот і няцот, недабор і перабор (*фр.*).

** Нуль (*фр.*).

— Вось глупства! Патапыч! Патапыч! Пачакай, і ў мяне грошы ёсць — вось! — Яна выняла з кішэні туга набіты партманет і дастала з яго фрыдрыхсдор. — На, пастаў зараз жа на зéго.

— Бабуля, зéго толькі што выйшаў, — сказаў я, — значыць, цяпер доўга не выйдзе. Вы багата праставіце; пачакайце хоць трохі.

— Ну, хлусіш, стаў!

— Калі ласка, але ён да вечара, можа, не выйдзе, вы да тысячы праставіце, гэта здаралася.

— Ну, глупства, глупства! Ваўка баяцца — у лес не хадзіць. Што? Прайграў? Стаў яшчэ!

Прайгралі і другі фрыдрыхсдор; паставілі трэці. Бабуля ледзь сядзела на месцы, яна так і ўтаропілася вачамі, якія гарэлі дзіўным агнём, у шарык, што скакаў па зазубінах кола, якое імкліва круцілася. Прайгралі і трэці. Бабуля страшэнна нервалалася, ёй не сядзелася на месцы, нават кулаком стукнула па сталю, калі крупер абвясціў «trente six»* замест чакаемага зéго.

— Ды што ж гэта! — злавалася бабуля, — ды калі ж гэтае праклятае зераня выйдзе? Жыць не буду, а даседжу да зéго! Гэта той пракляты кучаравы круперчык робіць, у яго ніколі не выходзіць! Аляксей Іванавіч, пастаў два залатых адразу! Гэта столькі праставіш, што і выйдзе зéго, дык нічога не возьмеш.

— Бабуля!

— Стаў, стаў! Не твае.

Я паставіў два фрыдрыхсдоры. Шарык доўга лятаў па коле, нарэшце пачаў скакаць па зазубінах. Бабуля замерла і сціснула маю руку, і раптам — бах!

— Зéго, — абвясціў крупер.

— Бачыш, бачыш! — рэзка павярнулася да мяне бабуля, страшэнна задаволеная. — Я ж казала табе, казала! І падказаў мне сам Божа паставіць два залатых. Ну, колькі ж я цяпер атрымаю? Чаму ж не аддаюць? Патапыч, Марфа, дзе ж яны? Куды ж усе нашы пайшлі? Патапыч! Патапыч!

— Бабуля, пасля, — шаптаў я, — Патапыч каля дзвярэй, яго сюды не пускаць. Гляньце, бабуля, вам грошы аддаюць, атрымлівайце!

Бабулі выкінулі запячатаны ў сіняй паперцы цяжкі пакунак з пяцідзсяцію фрыдрыхсдорамі і адлічылі не запячатаных

* Трыццаць шэсць (фр.).

яшчэ дваццаць фрыдрыхсдораў. Усё гэта я падгроб да бабулі лапаткай.

— Faites le jeu, messieurs! Faites le jeu, messieurs! Rien ne va plus?*

 — абвясціў крупер, запрашаючы ставіць і рыхтуючыся круціць рулетку.

— Божа! спазніліся! зараз закруцяць! Стаў, стаў! — замітусілася бабуля, — ды не марудзь, хутчэй, — нервалалася яна, штурхаючы мяне з усяе сілы.

— Ды куды ж ставіць, бабуля?

— На zéro, на zéro! зноў на zéro! Стаў як мага больш! Колькі ў нас усяго? Семдзесят фрыдрыхсдораў? Няма чаго іх шкадаваць, стаў па дваццаць фрыдрыхсдораў адразу.

— Апамятайцеся, бабуля. Ён, бывае, па дзвесце разоў не выходзіць! Запэўніваю вас, вы ўвесь капітал праставіце.

— Ну, хлусіш, хлусіш! Стаў жа! Вось язык жа звініць! Ведаю, што раблю, — нават закалацілася ад раз'юшанасці бабуля.

— Па статуту адразу больш за дванаццаць фрыдрыхсдораў на zéro ставіць не дазваляецца, бабуля, — ну вось я паставіў.

— Чаму не дазваляецца? Ды ці не хлусіш ты? Масье! масье! — пачала штурхаць яна крупера, які сядзеў тут жа каля яе злева і падрыхтаваўся круціць, — combien zéro? douze? douze?***

— Qui, madame****, — ветліва пацвердзіў крупер, — таксама як кожная адзінкавая стаўка не павінна перавышаць чагырох тысяч фларынаў, па статуту, — патлумачыў ён.

— Ну што рабіць, стаў дванаццаць.

— Le jeu est fait****, — крыкнуў крупер. Кола закруцілася і выйшла трынаццаць. Прайгралі!

— Яшчэ! яшчэ! яшчэ! стаў яшчэ! — крычала бабуля. Я ўжо не прычыў і, паціскаючы плячыма, паставіў яшчэ дванаццаць фрыдрыхсдораў. Кола круцілася доўга. Бабуля проста дрыжала, калі сачыла за колам. «Ды няўжо яна і сапраўды думае зноў zéro выйграць?» — падумаў я, здзіўлена гледзячы на яе. Рашучае перакананне ў выйгрышы ззяла на яе твары, абавязковае чаканне, што вось-вось зараз крыкнуць: zéro! Шарык ускочыў у клетку.

---

* Рабіце вашу стаўку, панове! Рабіце вашу стаўку, панове! Больш ніхто не ставіць? (Фр.)

** Колькі нуль? дванаццаць? дванаццаць? (Фр.)

*** Так, васпані (фр.).

**** Ігра зроблена! (Фр.)

— *Zéro!* — крыкнуў крупер.

— Што!!! — з утрапёнай урачыстасцю звярнулася да мяне бабуля.

Я сам быў гулец; я адчуў гэта якраз у тое самае імгненне. У мяне дрыжалі рукі-ногі, ударыла ў галаву. Вядома, гэта быў рэдкі выпадак, калі на якіх-небудзь дзесяці ўдарах тры разы выскачыў *zéro*; але асабліва дзіўнага тут нічога не было. Я сам быў сведкам, як тры дні назад выйшла тры *zéro занар*, і да таго ж адзін з гульцоў, які акуратна адзначаў на паперцы ўсе ўдары, сказаў услых, што не далей, як учора, гэты ж самы *zéro* упаў за цэлыя суткі ўсяго адзін раз.

З бабуляй, якая выйграла самы значны выйгрыш, асабліва ўважліва і пачціва разлічыліся. Ёй выпала атрымаць роўна чатырыста дваццаць фрыдрыхсдораў, гэта значыць, чатыры тысячы фларынаў і дваццаць фрыдрыхсдораў. Дваццаць фрыдрыхсдораў ёй аддалі золатам, а чатыры тысячы — банкавымі білетамі.

Гэтым разам бабуля не клікала Патапыча; яна была занятая не тым. Яна нават не штурхалася і не дрыжала звонку. Яна, калі можна так сказаць, дрыжала знутры. Уся на нечым засяродзілася, так і нацэлілася.

— Аляксей Іванавіч! Ён сказаў, адразу можна толькі чатыры тысячы фларынаў паставіць? Ну, бяры, пастаў гэтыя ўсе чатыры на чырвоную, — вырашыла бабуля.

— *Rouge!* — абвясціў крупер.

Зноў выйгрыш аж чатыры тысячы фларынаў, усяго, значыць, восем.

— Чатыры мне аддай, а чатыры пастаў зноў на чырвоную, — камандавала бабуля.

Я паставіў зноў чатыры тысячы.

— *Rouge!* — абвясціў зноў крупер.

— Усяго дванаццаць! Давай іх усе сюды. Золата ссыпай сюды, у партманет, а білеты схавай.

— Хопіць! Дадому! Адкаціце крэсла!

Раздзел XI

Крэсла адкацілі да дзвярэй, на другі канец залы. Бабуля ззяла. Усе нашы адразу ж стоўпіліся вакол яе з віншаваннямі. Якімі б эксцэнтрычнымі ні былі паводзіны бабулі, але яе трыумф пакрываў многае, і генерал ужо не баяўся скампраметаваць сябе перад публікай сваяцкімі адносінамі з такой дзіўнай жанчынай. З пабляжлівай і фамільярна-вясёлай усмешкай, як бы цешачы дзіця, ён павіншаваў бабулю. Зрэшты, ён, відаць, быў моцна ўражаны, таксама, як і ўсе гледачы. Вакол гаварылі і паказвалі на бабулю. Многія праходзілі каля яе, каб лепей яе разгледзець. Містэр Астлей гаварыў пра яе ўбаку з двума сваімі знаёмымі англічанамі. Некалькі велічных глядачак, дам, з велічным неўразуменнем разглядвалі яе, як нейкі цуд. Дэ-Грые так і сыпаў віншаванні і ўсмешкі.

— *Quelle victoire!** — гаварыў ён.

— *Mais, madame, c'était du feu!*** — дадала з ліслівай усмешкай *mademoiselle Blanche*.

— Так-с, вось узяла ды і выйграла дванаццаць тысяч фларынаў! Якія дванаццаць, а золата ж? З золатам амаль што трынаццаць будзе? Гэта колькі ж на нашы? Тысяч шэсць, ці што, будзе?

Я сказаў, што і за сем пераваліла, а па цяперашнім курсе, бадай, і да васьмі дойдзе.

— Восем тысяч — жартам. А вы ж сядзіце тут, каўпакі, нічога не робіце! Патапыч, Марфа, бачылі?

— Матухна, ды як гэта вы? Восем тысяч рублёў, — выгуквала, выгінаючыся, Марфа.

— Наце, вось вам ад мяне па пяць залатых, вось!

Патапыч і Марфа кінуліся цалаваць ручкі.

— І насільшчыкам даць па фрыдрыхсдору. Дай ім па залатому, Аляксею Іванавіч. Што гэта лёкай кланяецца, і другі таксама. Віншуюць? Дай ім таксама па фрыдрыхсдору.

— *Madame la princesse... un pauvre expatrié... malheur continuel... les princes russes sont si généreux****, — згіналася каля

* Якая перамога! (*Фр.*)

** Але, васпані, гэта было бліскуча (*Фр.*)

*** Пані княгіня... бедны эмігрант... пастаяннае няшчасце... рускія князі такія шчодрія (*Фр.*)

крэсла адна асоба ў зацягным сурдуче, пярэстай камізэльцы, з вусамі, трымаючы шапку ў выцягнутай руцэ і з угодлівай усмешкай...

— Дай яму таксама фрыдрыхсдор. Не, дай два; ну, хопіць, бо канца ім не будзе. Падымайце, вязіце! Паліна, — звярнулася яна да Паліны Аляксандраўны, — я табе заўтра на сукенку куплю, і той куплю mademoiselle... як яе, mademoiselle Blanche, ці што, ёй таксама на сукенку куплю. Перакладзі ёй, Праскоўя.

— Merci, madame, — угодліва прысела mademoiselle Blanche, скрывіўшы рот кпліваю ўсмешкай, якой абмяняліся з Дэ-Грые і генералам. Генерал трохі сканфузіўся і быў страшэнна рады, калі мы дайшлі да алеі.

— Фядосся, Фядосся ж, думаю, як здзівіцца цяпер, — гаварыла бабуля, успомніўшы пра знаёмую генералаву няньку. — І ёй трэба на сукенку даць. Эй, Аляксей Іванавіч, Аляксей Іванавіч, падай гэтаму жабраку!

Па дарозе ішоў нейкі абадранец, са скурчанай спіною, і глядзеў на нас.

— Ды гэта, можа, і не жабрак, а які-небудзь прайдзісвет, бабуля.

— Дай! дай! дай яму гульдэн!

Я падышоў і падаў. Ён паглядзеў на мяне з дзікім неўразуменнем, аднак моўчкі гульдэн узяў. Ад яго несла гарэлкай.

— А ты, Аляксей Іванавіч, не паспрабаваў яшчэ шчасця?

— Не, бабуля.

— А ў самога вочы гарэлі, я бачыла.

— Я яшчэ паспрабую, бабуля, абавязкова, потым.

— І адразу стаў на зéго! Вось пабачыш! Колькі ў цябе капіталу?

— Усяго толькі дваццаць фрыдрыхсдораў, бабуля.

— Няшмат. Пяцьдзсят фрыдрыхсдораў я табе пазычу, калі хочаш. Вось гэты самы пакунак і бяры, а ты, бацюхна, усё-такі не чакай, табе не дам! — раптам звярнулася яна да генерала.

Таго нібыта перавярнула, але ён змоўчаў. Дэ-Грые насупіўся.

— Que diable, c'est une terrible vieille!* — прашаптаў ён праз зубы генералу.

— Жабрак, жабрак, зноў жабрак! — закрычала бабуля. — Аляксей Іванавіч, дай і гэтаму гульдэн.

* Каб яе чорт узяў, жахлівая старая! (Фр.)

Гэтым разам сустрэлі сівога старога, з дзеравяннай нагою, у нейкім сінім даўгакрысым сурдудце і з доўгаю палкай у руках. Ён быў падобны на старога салдата. Але калі я працягнуў яму гульдэн, ён зрабіў крок назад і пагрозліва агледзеў мяне.

— Was ist's der Teufel!* — крыкнуў ён, дадаўшы да гэтага яшчэ з дзесятак мацуюкоў.

— Ну і дурань! — крыкнула бабуля, махнуўшы рукой. — Вязіце далей! Згаладалася! Цяпер зараз жа абедасьць, потым трохі паваляюся і зноў туды.

— Вы зноў хочаце гуляць, бабуля? — крыкнуў я.

— А ты як думаў? Калі вы тут сядзіце ды кісеце, дык і мне на вас глядзець?

— Mais, madame, — наблізіўся Дэ-Грые, — les chances peuvent tourner, une seule mauvaise chance et vous perdrez tout... surtout avec votre jeu... c'était terrible!**

— Vous perdres absolument***, — зашчабятала mademoiselle Blanche.

— Ды вам жа ўсім якая справа? Не вашы прайграю — свае! А дзе гэты містэр Астлей? — спыталася яна ў мяне.

— На ваксале застаўся, бабуля.

— Шкада; вось гэты дык харошы чалавек.

Прыехаўшы дадому, бабуля яшчэ на лесвіцы, сустрэўшы обер-кельнера, паклікала яго і пахвалілася сваім выйгрышам; затым паклікала Фядоссю, дала ёй тры фрыдрыхседоры і загадала падаваць абедасьць. Фядосся і Марфа так і рассыпаліся перад ёю за абедам.

— Гляджу я на вас, матухна, — трашчала Марфа, — і кажу Патапычу, што гэта наша матухна хоча рабіць. А на стале грошай жа, грошай жа, бацюхны! за ўсё жыццё столькі грошай не бачыла, а вакол усё паны сядзяць, усё адны паны. І адкуль, кажу, Патапыч, гэта ўсё такія тут паны? Думаю, дапамажы ёй сама Маці Божая. Малюся я за вас, матухна, а сэрца вось так і замірае, так і замірае, дрыжу, уся дрыжу. Дай ёй, Божа, думаю, а тут вось вам Бог і паслаў. Да гэтай пары, матухна, так і дрыжу, так вось уся і дрыжу.

---

* Чорт вазьмі, што гэта такое! (Ням.)

** Але, васпані, удача можа адварнуцца ад вас, адзін няўдалы ход — і вы прайграеце ўсё... асабліва з вашымі стаўкамі... гэта жахліва (фр.).

*** Вы абавязкова прайграеце (фр.).

— Аляксей Іванавіч, пасля абеду, гадзіны ў чатыры, збірайся, пойдзем. А цяпер пакуль што бывай, ды якога-небудзь доктарчыка паклікаць да мяне не забудзься, таксама і воды піць трэба. А то і забудзешся, бадай!

Я выйшаў ад бабулі як ачмурэлы. Я спрабаваў сабе ўявіць, што цяпер будзе з усімі нашымі і як павернуцца справы? Я бачыў ясна, што яны (пераважна генерал) яшчэ не паспелі ачомацца нават і ад першага ўражання. Факт з'яўлення бабулі замест чакаемай з гадзіны на гадзіну тэлеграмы аб яе смерці (а значыць, і аб спадчыне) настолькі патрушчыў усю сістэму іх намераў і прынятых рашэнняў, што яны з нейкім дзікім неўраўменнем і аслупяненнем назіралі за далейшымі падзвігамі бабулі на рулетцы. А між тым гэты другі факт быў ці не больш важны за першы, таму што хаця бабуля і паўтарыла два разы, што грошай генералу не дасць, але ж хто ведае, — усё-такі яшчэ не трэба было траціць надзею. Не траціў жа яе Дэ-Грые, які быў ублытаны ва ўсе справы генерала. Я ўпэўнены, што і *mademoiselle Blanche*, таксама добра ўблытаная (яшчэ б: генераліха і прыстойная спадчына!), не траціла б надзеі і ўжыла б для зачароўвання бабулі ўсе спакусы свайго какецтва — як кантраст з непататнай ганарліўкай Палінай, якая і падлашчыцца не ўмее. Але цяпер, цяпер, калі бабуля здзейсніла такія падзвігі на рулетцы, цяпер, калі асоба бабулі з'явілася перад імі так ясна і тыпова (упартая, уладалюбівая старая *et tombée en enfance*), цяпер, бадай што, усё загінула: яна ж, як дзіця, рада, што дарвалася, і, як звычайна, прайграецца ўшчэнт. «Божа! — падумаў я (і даруй мне, Божа, за гэты зларадны смех), — Божа, дык жа кожны фрыдрыхсдор, пастаўлены бабуляй надоечы, падаў большаю на сэрца генерала, вар'яваў Дэ-Грые і даводзіў да шаленства *mademoiselle Blanche de Cominges*, каля рота якой праносілі міма лыжку. Вось і яшчэ факт: нават з выйгрышу, з радасці, калі бабуля раздавала ўсім грошы і кожнага прахожага прымала за жабрака, нават і тут у яе вырвалася генералу: «А табе ўсё-такі не дам!» Гэта значыць: села на гэтую думку, уперлася, слова сабе такое дала, — небяспечна! небяспечна!»

Усе гэтыя думкі хадзілі ў маёй галаве тады, калі я падымаўся ад бабулі па параднай лесвіцы, на самы верхні паверх, у сваю каморку. Усё гэта мяне дужа цікавіла; хаця, вядома, я і раней мог прадбачыць галоўныя ніткі, што звязвалі маіх акцёраў, але ўсё-такі канчаткова не ведаў усіх сродкаў і тайнаў гэтай гульні.

Паліна ніколі не была са мною зусім даверлівай. Хаця і здаралася, праўда, што яна адкрывала мне часам, як бы міжвольна, сваё сэрца, але я заўважыў, што часта, ды амаль што заўсёды, пасля гэтых шчырасцяў або ў смех пераверне ўсё сказанае, або заблытае і знарок надасць усяму хлуслівы выгляд. О! яна шмаг утойвала! Ва ўсякім выпадку, я прадчуваў, што набліжаецца фінал гэтага таямнічага і напружанага стану. Яшчэ адзін удар — і ўсё будзе скончана і выяўлена. Пра свой лёс я амаль што не думаў, хаця ва ўсім гэтым і ўдзельнічаў. Дзіўнаваты ў мяне настрой: у кішэні ўсяго дваццаць фрыдрыхсдораў; я далёка ў чужым краі, без месца і без сродкаў для жыцця, без надзеі, без будучыні і — не клапачуся аб гэтым! Калі б не думкі пра Паліну, то я проста заняўся б адной камічнай справай будучай развязкі і рагатаў бы на ўсё горла. Але мяне трывожыць Паліна; вырашаецца яе лёс, я гэта прадчуваў, але, каюся, зусім не лёс яе мяне турбуе. Мне хочацца пранікнуць у яе тайны; мне хацелася б, каб яна прыйшла да мяне і сказала: «Я ж кахаю цябе», а калі не, калі гэтае вар’яцтва немагчымае, то тады... ну, ды чаго пажадаць? Хіба я ведаю, чаго жадаю? Я сам як непрытомны; мне б толькі быць каля яе, у яе арэоле, у яе ззянні, навечна, заўсёды, усё жыццё. Больш я нічога не хачу ведаць! І хіба я магу пайсці ад яе?

На трэцім паверсе, у іх калідоры, мяне быццам бы штосьці штурхнула. Я азірнуўся і, крокаў за дваццаць ці больш, убачыў Паліну, якая выходзіла з дзвярэй. Яна нібы падпільноўвала і выглядвала мяне і адразу ж паклікала мяне да сябе.

— Паліна Аляксандраўна...

— Цішэй! — папярэдзіла яна.

— Уявіце сабе, — зашаптаў я, — мяне толькі што быццам бы штурхнулі ў бок; азірнуўся — вы! Ад вас нібы электрычнасць ідзе!

— Вазьміце гэтае пісьмо, — заклапочана і насуплена прамовіла Паліна, зусім не пачуўшы таго, што я сказаў, — і перадайце асабіста містэру Астлею зараз. Хутчэй, прашу вас. Адказу не трэба. Ён сам...

Яна не дагаварыла.

— Містэру Астлею? — перапытаў я, здзівіўшыся.

Але Паліна ўжо знікла за дзвярыма.

— Ага, дык у іх перапіска! — я, зразумела, пабег адразу ж шукаць містэра Астлея, спачатку ў яго гагэлі, дзе яго не знай-

шоў, потым на вакзале, дзе аббегаў усе залы, і нарэшце, злосны, ледзь не ў адчаі, вяртаючыся дадому, выпадкова сустрэў яго ў кавалькадзе нейкіх англічан і англічанак, верхам. Я паклікаў яго, спыніў і перадаў яму пісьмо. Мы не паспелі і пераглянуцца. Але я падазраю, што містэр Астлей знарок прышпорыў каня.

Ці мучыла мяне рэўнасць? Але ж я быў страшэнна расстроены. Я не хацеў нават ведаць, аб чым яны перапісваюцца. Значыць, ён яе давераны! «Сябар дык сябар, — але ці ёсць тут каханне?» — «Вядома, не», — шаптаў мне розум. Але ж аднаго розуму ў такіх выпадках мала. Ва ўсякім выпадку і гэта належыла высветліць. Справа страшэнна ўскладнялася.

Як толькі я ўвайшоў у гатэль, як швейцар і обер-кельнер, які выйшаў са свайго пакоя, паведамілі мне, што мяне патрабуюць, шукаюць, тры разы пасылалі даведацца: дзе я? — просяць як мага хутчэй у нумар генерала. Я і так быў страшэнна расстроены. У кабінеце генерала я ўбачыў, акрамя самога генерала, Дэ-Грые і mademoiselle Blanche, адну, без маці. Маці была, вядома ж, падстаўная асоба, якую выкарыстоўвалі толькі для парада; але калі даходзіла да сапраўднай *справы*, то mademoiselle Blanche дзейнічала адна. Ды і наўрад ці тая што-небудзь ведала пра справы сваёй названай дачкі.

Яны ўтраіх нешта гарача абмяркоўвалі, і нават дзверы кабінета былі замкнёныя, чаго ніколі не было. Падыходзячы да дзвярэй, я пачуў гучныя галасы — дзёрзкі і з'едлівы Дэ-Грые, нахабна-лаяльны крык Blanche і бездапаможны голас генерала, які ў нечым апраўдваўся. Пры маім з'яўленні ўсе яны крыху прыціхлі і падправіліся. Дэ-Грые паправіў валасы і са злоснага твару зрабіў усмешлівы, — тую агідную, афіцыйна-пачцівую французскую ўсмешку, якую я так ненавіджу. Прыгнечаны і ашаломлены генерал прыняў зухаватую паставу, але неjak машынальна. Адна толькі mademoiselle Blanche не памянрала сваю фізіяномію, якая гарэла гневам, і толькі змоўкла, утаропіўшы на мяне позірк нецярплівага чакання. Мушу сказаць, што яна да гэтай пары абыходзілася са мной страшэнна абыякава, нават не адказвала на мае паклоны, — проста не заўважала мяне.

— Аляксей Іванавіч, — пяшчотна пачаў патрабавальным тонам генерал, — дазвольце вам сказаць, што дзіўна, у найвышэйшай ступені дзіўна... адным словам, вашы ўчынкi адносна мяне і маёй сям'і... адным словам, у найвышэйшай ступені дзіўна...

— Eh! ce n'est pas ça, — са злосцю і пагардай перабіў Дэ-Грые. (Вядома ж, кіраваў усім ён!) — Mon cher monsieur, notre cher général se trompe*, — распальваючыся гневам (працягваю яго прамову па-руску), але ён хацеў сказаць вам... гэта значыць папярэдзіць вас або, лепш сказаць, вельмі прасіць вас, каб вы не губілі яго, — ну так, не губілі! Я выкарыстоўваю менавіта гэты выраз...

— Але чым жа, чым жа? — перапыніў я.

— Падумайце, вы берацеся быць кіраўніком (ці як гэта сказаць?) гэтай старой, *cette pauvre terrible vieille***, — блытаўся сам Дэ-Грые, — але ж яна прайграецца; яна прайграецца ўшчэнт! Вы самі бачылі, вы былі сведкам, як яна гуляе! Калі яна пачне прайграваць, дык яна ўжо і не адыдзе ад стала, бо ўпартая, са злосці, і ўсё будзе гуляць, усё будзе гуляць, а ў такіх выпадках ніколі не адыгрываюцца, і тады... тады...

— І тады, — падхапіў генерал, — тады вы загубіце ўсю сям'ю! Я і мая сям'я, мы — яе нашчадкі, у яе няма больш блізкай радні. Я вам шчыра скажу: справы мае разладжаны, страшэнна разладжаны. Вы часткова самі ведаеце... Калі яна прайграе значную суму ці, магчыма, усё багацце (о Божа!), што тады будзе з імі, з маімі дзецьмі! (генерал азірнуўся на Дэ-Грые) — са мною! (Ён паглядзеў на *mademoiselle Blanche*, якая пагардліва адварнула ад яго.) Аляксей Іванавіч, выра-туйце, выратуйце нас!..

— Ды як жа, генерал, скажыце, як я магу... Што я тут значу?

— Адмоўцеся, адмоўцеся, кінцеце яе!

— Дык другі знойдзеца, — выкрыкнуў я.

— Се n'est pas ça, ce n'est pas ça, — перабіў зноў Дэ-Грые, — *que diable!* Не, не пакадайце, але хаця б прысаромце, угаварыце, адцягніце ўвагу... Ну, урэшце, не дайце ёй прайграць вельмі многа, як-небудзь адцягніце яе ўвагу.

— Ды як жа я гэта зраблю? Калі б вы самі за гэта ўзяліся, *monsieur* Дэ-Грые, — дадаў я як мага больш наіўна.

Тут я ўбачыў хуткі, вогненны запытальны позірк *mademoiselle Blanche* на Дэ-Грые. На твары самога Дэ-Грые з'явілася штосьці асаблівае, штосьці шчырае, што ён ніяк не мог стрымаць.

---

* Гэта не тое... Дарагі мой, наш мілы генерал памыляецца (*фр.*).

** Гэтай беднай, страшнай старой (*фр.*).

— Тое ж і яно, што цяпер яна мяне не возьме! — выкрыкнуў, махнуўшы рукой, Дэ-Грые. — Калі б!.. потым...

Дэ-Грые хутка і значна паглядзеў на mademoiselle Blanche.

— O mon cher monsieur Alexis, soyer si bon*, — наблізілася да мяне з чароўнай усмешкай сама mademoiselle Blanche, схапіла мяне за абедзве рукі і моцна сціснула. Чорт вазьмі! Гэты д'ябальскі твар умеў змяняцца за адну секунду. За гэтае імгненне яе твар зрабіўся такі ўмольны, такі прыгожы, ён падзіцячы ўсміхаўся і нават гарэзаваў; на заканчэнне фразы яна хітра мне падміргнула, ды так, каб ніхто не ўбачыў; зрэзаць разам, ці што, мяне захацела? І няблага выйшла, — толькі груба было гэта, аднак жа, страшэнна.

За ёю падскочыў і генерал, — менавіта падскочыў.

— Аляксей Іванавіч, даруйце, што я ўчора з вамі так пачаў... Я зусім не тое хацеў сказаць... Я вас вельмі прашу, да зямлі вам кланяюся, па-руску... вы адзін, адзін можаце нас выратаваць! Я і mademoiselle Cominges вас вельмі просім, — вы разумееце, вы ж разумееце? — маліў ён, паказваючы мне вачамі на mademoiselle Blanche. Ён быў такі збеднены.

У гэтую хвіліну пачуліся тры ціхія і пачцівыя ўдары ў дзверы; адчынілі — стукаў калідорны слуга, а за ім, за некалькі крокаў, стаяў Патапыч. Паслы былі ад бабулі. Загадана знайсці і прывесці мяне неадкладна, «злуюцца», — паведаміў Патапыч.

— Але ж яшчэ толькі палова чацвёртай!

— Яны і заснуць не маглі, усё варочаліся, потым раптам ўсталі, крэсла запатрабавалі і за вамі. Яны ўжо на ганку-с...

— Quelle mégère**, — крыкнуў Дэ-Грые.

Сапраўды, бабуля была ўжо на ганку, раззлаваная, што мяне няма. Да чатырох гадзін яна не вытрымала.

— Ну, падымайце! — крыкнула яна, і мы зноў адправіліся на рулетку.

* О дарагі пане Алексіс, зрабіце ласку (фр.).

** Якая мегера! (фр.)

Раздзел XII

Бабуля была нецярплівая і вельмі раздражнёная; было відаць, што рулетка моцна засела ў яе галаве. Да ўсяго астатняга яна была няўважлівая і ўвогуле надзвычай рассяянная. Ні пра што, напрыклад, па дарозе не распытвала, як надоечы. Убачыўшы адну шыкоўную брычку, што віхураю праляцела міма нас, яна была падняла руку і спыталася: «Што такое? Чые?» — але, здаецца, і не пачула майго адказу; задуменнасць яе бесперапынна перарывалася рэзкімі і нецярплівымі рухамі цела і воклічамі. Калі я паказаў ёй здалёк, ужо падыходзячы да ваксала, барона і баранесу Вурмергельм, яна рассяяна паглядзела і абсалютна абьякава сказала: «А!» — і, рэзка павярнуўшыся да Патапыча і Марфы, якія ішлі ззаду, адрэзала ім:

— Ну, вы чаго ўвязаліся? Не кожны раз браць вас! Ідзіце дадому! Мне і цябе хопіць, — кінула яна мне, калі тыя спехам пакланіліся і пайшлі дадому.

На ваксале бабулю ўжо чакалі. Адразу ж далі месца, тое самае, каля крупера. Мне здаецца, гэтыя круперы, заўсёды такія важныя, хаця на самай справе гэта звычайныя чыноўнікі, якім амаль абсалютна ўсё адно: ці выйграе банк ці прайграе, — зусім не абьякавыя да прайгрышу банка і, вядома ж, маюць пэўныя інструкцыі для прываблівання гульцоў і для падтрымання казённага інтарэсу, за што абавязкова атрымліваюць прызы і прэміі. Ва ўсякім выпадку на бабулю пазіралі ўжо як на ахвяру. Затым, як у нас меркавалі, тое і здарылася.

Вось як гэта было.

Бабуля адразу кінулася на зéго і загадала ставіць па дваццаць фрыдрыхсдораў. Паставілі раз, другі, трэці — зéго не выходзіў. «Стаў, стаў!» — нецярпліва штурхала мяне бабуля. Я слухаўся.

— Колькі разоў паставілі? — спыталася яна нарэшце, нецярпліва скрыгочучы зубамі.

— Ды ўжо дванаццаць разоў паставіў, бабуля. Сто сорок чатыры фрыдрыхсдоры праставілі. Я вам кажу, бабуля, да вечара, мабыць...

— Маўчы! — перабіла бабуля. — Пастаў на зéго і пастаў зараз на чырвоную тысячу гульдэнаў. На, вось білет.

Чырвоная выйшла, а зéго зноў лопнуў; вярнулі тысячу гульдэнаў.

— Бачыш, бачыш! — шаптала бабуля, — амаль усё, што праставілі, вярнулі. Стаў зноў на зéго; яшчэ раз дзесяць паставім і кінем.

Але на пятым разе бабуля зусім замаркоцілася.

— Забудзься на гэтае паскуднае зераня. На, пастаў усе чатыры тысячы гульдэнаў на чырвоную, — загадала яна.

— Бабуля! зашмат будзе; а калі не выйдзе чырвоная, — маліў я; але бабуля ледзь не ўдарыла мяне. (А зрэшты, яна так штурхалася, што, можна сказаць, і білася.) Нічога не зробіш, я паставіў на чырвоную ўсе чатыры тысячы гульдэнаў, якія выйгралі надочы. Кола закруцілася. Бабуля сядзела спакойная і гордая, яна верыла, што абавязкова выйграе.

— Зéго, — абвясціў крупер.

Спачатку бабуля не зразумела, але калі ўбачыла, што крупер загроб яе чатыры тысячы гульдэнаў, разам з усім, што было на сталe, і даведалася, што зéго, які так доўга не выходзіў і на якога мы праставілі амаль дзвесце фрыдрыхсдораў, выскачыў, як знарк, тады, калі бабуля яго аблаяла і толькі што кінула, то войкнула і на ўсю залу пляснула рукамі. Навокал нават засмяяліся.

— Бацюхны! Ён тут жа пракляты і выскачыў! — лямантавала бабуля, — які ж, які акаянны! Гэта ты мяне адгаварыў.

— Бабуля, я вам гаварыў тое, што трэба, як я магу адказваць за ўсе шанцы?

— Я табе дам шанцы! — шаптала яна пагрозліва, — ідзі прэч ад мяне.

— Бывайце, бабуля, — павярнуўся я, каб пайсці.

— Аляксей Іванавіч, Аляксей Іванавіч, застанься! Куды ты? Ну, што, што? Бач, раззлаваўся! Дурань! Ну пабудзь, пабудзь яшчэ, ну, не сярдуй, я сама дурніца. Ну скажы, ну што цяпер рабіць?

— Я, бабуля, не буду вам падказваць, таму што вы мяне ж будзеце абвінавачваць. Гуляйце самі; загадвайце, я буду ставіць.

— Ну, ну! ну пастаў яшчэ чатыры тысячы гульдэнаў на чырвоную! Вось бумажнік, бяры. — Яна выцягнула з кішэні і падала мне бумажнік. — Ну, бяры хутчэй, тут дваццаць тысяч рублёў чыстых грошай.

— Бабуля, — прашаптаў я, — такія кушы...

— Жыць не буду — адыграюся. Стаў! — Паставілі і прайгралі.

— Стаў, стаў, усе восем стаў!

— Нельга, бабуля, самы вялікі куш чатыры!..

— Ну стаў чатыры!

На гэты раз выйгралі. Бабуля падбздзёрылася.

— Бачыш, бачыш! — затаўкла яна мяне, — стаў зноў чатыры.

Паставілі — прайгралі; потым яшчэ і яшчэ прайгралі.

— Бабуля, усе дванаццаць тысяч пайшлі, — сказаў я.

— Бачу, што ўсе пайшлі, — прамовіла яна ў нейкім спакойным шаленстве, калі можна так сказаць, — бачу, бацюхна, бачу, — мармытала яна, нерухома пазіраючы перад сабою і нібы ў роздуме, — эх! Жыць не буду, стаў яшчэ чатыры тысячы гульдэнаў!

— Дык грошай няма, бабуля. Тут у бумажніку нашы пяціпрацэнтавыя і яшчэ нейкія пераводныя ёсць, а грошай няма.

— А ў партманеце?

— Дробныя засталіся, бабуля.

— Ёсць тут мяняльныя крамы? Мне казалі, што ўсе нашы паперы размяніць можна? — рашуча спыталася бабуля.

— О, колькі хочаце! Але колькі вы страціце на размене, дык... сам жыд жахнецца!

— Глупства! Адыграюся! Вязі. Кліч гэтых ёлупняў!

Я адкаціў крэсла, з'явіліся насільшчыкі, і мы пакацілі з ваксала.

— Хутчэй, хутчэй, хутчэй! — камандавала бабуля. — Паказвай дарогу, Аляксей Іванавіч, ды бліжэй бяры... а далёка?

— Два крокі, бабуля.

Але на павароце са сквера на алею сустрэлася нам уся наша кампанія: генерал, Дэ-Грые і mademoiselle Blanche з матуляй. Паліны Аляксандраўны з імі не было, містэра Астлея таксама.

— Ну, ну, ну! не спыняйцеся! — крычала бабуля, — ну, чаго вам? Няма калі тут з вамі!

Я ішоў ззаду; Дэ-Грые падскочыў да мяне.

— Усё нядаўняе прайграла і дванаццаць тысяч гульдэнаў сваіх прасадзіла. Едзем пяціпрацэнтавыя мяняць, — спехам шапнуў я яму.

Дэ-Грые тупнуў нагою і кінуўся паведамляць генералу. Мы кацілі бабулю далей.

— Спыніце, спыніце! — раз'юшана шаптаў мне генерал.

— А вось паспрабуйце ж яе спыніць, — шаптаў я яму.

— Цётхна! — наблізіўся генерал, — цётхна... мы зараз... мы зараз... — голас яго дрыжаў і прападаў, — мы наймаем коней і едем за горад... Цудоўны далягляд... пуант... мы ішлі вас запрашаць.

— А ну цябе і з пуантам! — раздражнёна адмахнулася ад яго бабуля.

— Там вёска... там будзем чай піць... — працягваў генерал ужо ў поўным адчаі.

— Nous boirons du lait, sur l'herbe fraîche*, — гэта ўсё, што ёсць ідэальна ідылічнага ў парыжскага буржуа; у гэтым, як вядома, яго погляд на «nature et la vérité»**.

— А ну цябе з малаком! Жлукці сам, а ў мяне ад яго пуза баліць. Ды і чаго вы прычапіліся?! — закрычала бабуля, — кажу, спяшаюся!

— Прыехалі, бабуля! — закрычаў я, — тут!

Мы падкацілі да дома, дзе была кантора банкіра. Я пайшоў мяняць; бабуля засталася чакаць каля пад'езда; Дэ-Грые, генерал і Blanche стаялі збоку, не ведаючы, што ім рабіць. Бабуля злосна на іх паглядзела, і яны пайшлі па дарозе на ваксал.

Мне прапанавалі такі дрэнны разлік, што я не адважыўся і вярнуўся да бабулі прасіць інструкцый.

— Ах, разбойнікі! — закрычала яна, пляснуўшы рукамі. — Ну! Нічога! — мяняй! — крыкнула яна злосна, — стой, пакліч да мяне банкіра!

— Хіба каго-небудзь з канторшчыкаў, бабуля?

— Ну, канторшчыка, усё роўна. Ах, разбойнікі!

Канторшчык пагадзіўся выйсці, даведаўшыся, што яго просіць да сябе старая, расслабленая графіня, якая не можа хадзіць. Бабуля доўга, гнеўна і гучна папракала яго за махлярства і таргавалася з ім сумесся рускай, французскай і нямецкай моў, прычым я быў за перакладчыка. Сур'ёзны канторшчык паглядваў на нас абодвух і моўчкі матаў галавой. Бабулю нават ён аглядваў з занадта вялікай цікаўнасцю, што ўжо было няветліва; урэшце ён пачаў усміхацца.

— Пайшоў прэч! — крыкнула бабуля. — Задушыся маімі грашмыма! Размяняй у яго, Аляксей Іванавіч, няма калі, а так бы да другога паехаць...

* Мы будзем піць малако на свежай траве (фр.).

** «Прыроду і ісціну» (фр.).

— Канторшчык гаворыць, што ў другіх яшчэ меней дадуць.

Дакладна не памятаю таго разліку, але ён быў жахлівы. Я намяняў да дванаццаці тысяч фларынаў золатам і білетами, узяў рахунак і вынес бабулі.

— Ну! Ну! Ну! Чаго тут пералічваць, — замахала яна рукамі, хутчэй! хутчэй! хутчэй!

— Ніколі на гэты пракляты зéго не буду ставіць і на чырвоную таксама, — прамовіла яна, пад’езджаючы да ваксала.

Гэтым разам я, як толькі мог, стараўся пераканаць яе ставіць зусім мала, даводзячы ёй, што пры абарачэнні шанцаў заўсёды з’явіцца магчымасць паставіць і вялікі куш. Але яна была такая нецярплівая, што хаця і пагаджалася спачатку, але не было ніякай магчымасці стрымаць яе ў час гульні. Ледзь толькі яна пачынала выйграваць стаўкі па дзесяць, дваццаць фрыдрыхсдораў, — «Ну вось! Ну вось! — пачынала яна штурхаць мяне, — ну вось, выйгралі ж, — стаяла б чатыры тысячы замест дзесяці, мы б чатыры тысячы выйгралі б, а то што гэта цяпер? Гэта ўсё ты, усё ты!»

І як ні разбірала мяне крыўда, гледзячы на яе гульню, а я ўрэшце вырашыў маўчаць і не раіць больш нічога.

Раптам падскочыў Дэ-Грые. Яны ўсе трое былі тут, я заўважыў, што mademoiselle Blanche стаяла з матуляй збоку і жартавала з князьком. Генерал быў у няласцы, амаль у загоне. Blanche нават і глядзець на яго не хацела, хаця ён і выдыгаўся каля яе, як толькі мог. Бедны генерал! Ён бляднеў, чырванеў, трымцеў і нават ужо не сачыў за гульніёй бабулі. Blanche і князёк урэшце выйшлі; генерал пабег за імі.

— Madame, madame, — мядовым голасам шаптаў бабулі Дэ-Грые, нахіліўшыся да самага яе вуха. — Madame, так стаўка не пойдзе... не, не, няможна... — перакручваю ён па-руску, — не!

— Дык як жа? Ну, навучы! — звярнулася да яго бабуля.

Дэ-Грые раптам хутка забалбатаў па-французску, пачаў раіць, мітусіўся, гаварыў, што трэба чакаць шанцу, пачаў разлічваць нейкія лічбы... бабуля нічога не разумела. Ён безупынна звяртаўся да мяне, каб я перакладаў; тыцкаў пальцам у стол, паказваў; урэшце схопіў аловак і пачаў вылічваць на паперцы. Бабуля, нарэшце, не вытрывала.

— Ну, пайшоў, пайшоў. Усё глупства мелеш! «Madame, madame», а сам нічога не разумеш; пайшоў!

— Mais, madame, — зашчабятаў Дэ-Грые і зноў пачаў тыцкаць і паказваць. Вельмі ж яго разбірала.

— Ну, пастаў раз, як ён гаворыць, — загадала мне бабуля, — паглядзім: можа, і сапраўды выйдзе.

Дэ-Грые хацеў толькі, каб яна не ставіла вялікія кушы: ён прапанаваў ставіць на лічбы, па адной і ў сукупнасці. Я паставіў, як ён сказаў, па фрыдрыхсдору на рад няцотных лічбаў у першых дванаццаці і па пяць фрыдрыхсдораў на групы лічбаў ад дванаццаці да васемнаццаці і ад васемнаццаці да дваццаці чатырох: усяго паставілі шаснаццаць фрыдрыхсдораў.

Кола закруцілася. «Zégo», — крыкнуў крупер. Мы ўсё прайгралі.

— Якое боўдзіла! — крыкнула бабуля, звяртаючыся да Дэ-Грые. — Які ж ты мярзотны французік! Вось дык параіў, вырадак! Пайшоў, пайшоў! Нічога не разумее, а туды ж лезе!

Страшэнна пакрыўджаны Дэ-Грые паціснуў плячыма, пагардліва паглядзеў на бабулю і адышоў. Яму ўжо самому зрабілася сорамна, што звязаўся; занадта ўжо была нецярпячка.

За гадзіну, як мы ні біліся, — усё прайгралі.

— Дадому! — крыкнула бабуля.

Яна не прамовіла ніводнага слова да самай алеі. У алеі, ужо пад'язджаючы да гатэля, у яе пачалі вырывацца воклічы:

— Што за дурная! Якая дурніца! Старая ты, старая дурніца!

Як толькі ўехалі ў кватэру:

— Чаю мне! — закрычала бабуля, — і зараз жа збірацца! Едзем!

— Куды, матухна, ехаць хочаце? — пачала была Марфа.

— А табе што да гэтага? Не сунь носа не ў сваё проса! Патапыч, збірай усё, усю паклажу. Едзем назад, у Маскву. Я пятнаццаць тысяч рублёў прафукала!

— Пятнаццаць тысяч, матухна! Божа ты мой! — крыкнуў Патапыч, з замілаванем пляснуўшы рукамі, мабыць, хацеў дагадзіць.

— Ну, ну, дурань! Пачаў яшчэ хныкаць! Маўчы! Збірацца! Рахунак, хутчэй, хутчэй!

— Бліжэйшы цягнік пойдзе а палове дзесятай, бабуля, — сказаў я, каб спыніць яе памкненні.

— А цяпер колькі?

— Палова восьмай.

— Якая прыкрасць! Ну, усё роўна! Аляксей Іванавіч, грошай у мяне ні капейкі. Вось табе яшчэ два білеты, збегай туды, размяняй мне і гэтыя. А то няма з чым і ехаць.

Я пайшоў. Праз паўгадзіны вярнуўшыся ў гатэль, я ўбачыў у бабулі ўсіх нашых. Даведаўшыся, што бабуля ад'язджае ў Маскву, яны былі ўражаны, здаецца, яшчэ больш, чым яе пройгрышам. Дапусцім, ад'ездам выратоўвалася яе багацце, але затое ж што цяпер будзе з генералам? Хто заплаціць Дэ-Грые? Mademoiselle Blanche, зразумела, чакаць не будзе, калі памрэ бабуля, і, напэўна, уцячэ цяпер з князьком або з кім-небудзь іншым. Яны стаялі перад ёю, суцяшалі яе і ўгаворвалі. Паліны зноў не было. Бабуля раз'юшана крычала на іх.

— Адчапіцеся, чэрці! Вам што да таго? Чаго гэтая казліная барада лезе да мяне? — крычала яна на Дэ-Грые, — а табе, пігаліца, што трэба? — звярнулася яна да mademoiselle Blanche. — Чаго круцішся?

— Diantre!* — прашаптала mademoiselle Blanche, раз'юшана бліснуўшы вачыма, яна раптам зарагатала і выйшла.

— Elle vivra cent ans!** — крыкнула яна генералу, выходзячы з дзвярэй.

— А, дык ты разлічваеш на маю смерць? — залямантавала бабуля, звяргаючыся да генерала, — вон! Прагані іх усіх, Аляксей Іванавіч! Што вам да гэтага? Я сваё прасвістала, а не ваша!

Генерал паціснуў плячыма, сагнуўся і выйшаў. Дэ-Грые за ім.

— Паклічце Праскоўю, — загадала бабуля Марфе.

Праз пяць хвілін Марфа вярнулася з Палінай. Увесь гэты час Паліна сядзела ў сваім пакоі з дзецьмі і, здаецца, вырашыла знарок не выходзіць увесь дзень. Твар яе быў сур'ёзны, маркотны і заклапочаны.

— Праскоўя, — пачала бабуля, — ці праўда, што я ўчора выпадкова даведлася, што быццам бы гэты дурань, айчымым твой, хоча ажаніцца з гэтай неразумнай круцёлкай французжанкай, — актрыса яна, ці што, або, можа, яшчэ горш? Скажы, гэта праўда?

---

* Чорт вазьмі! (Фр.)

** Яна сто гадоў пражыве! (Фр.)

— Напэўна пра гэта я не ведаю, бабуля, — адказала Паліна, — але са слоў самой mademoiselle Blanche, якая не лічыць патрэбным утойваць, вынікае...

— Хопіць! — рэзка спыніла бабуля, — усё зразумела! Я заўсёды лічыла, што ён на такое здатны, бо ён жа самы пусты і легкадумны чалавек. Нагнаў на сябе форсу, што генерал (сам жа палкоўнік, у адстаўцы атрымаў), ды і фанабэрышца. Я, матухна мая, усё ведаю, як вы тэлеграму за тэлеграмай у Маскву пасылалі — «ці хутка, маўляў, старая бабка ногі выпрастае?». Спадчыну чакалі, без грошай жа яго гэтая подлая дзеўка, як яе — de Cominges, ці як, — і лёкаем да сябе не возьме, ды яшчэ з устаўнымі зубамі. У яе, Кажуць, у самой грошай куча, пад працэнты дае, добрая нажыва. Я, Праскоўя, цябе не абвінавачваю; не ты тэлеграмы пасылала; і пра старое ўспамінаць таксама не хачу. Ведаю, што характарчык у цябе кепскі — аса! укусіш, дык апухне, але шкада мне цябе, таму: нябожчыцу Кацярыну, маці тваю, я любіла. Ну, хочаш? кідай усё тут і паехалі са мной. Табе дзецца няма куды; ды і непрыстойна табе з імі цяпер. Пачакай! — спыніла бабуля Паліну, якая хацела была адказаць, — я яшчэ не закончыла. Ад цябе я нічога не патрабую. Дом у мяне ў Маскве, сама ведаеш, — палац, хоць цэлы паверх займай і хоць тыднямі да мяне не сыходзь, калі мой характар табе не падабаецца. Ну, хочаш ці не?

— Дазвольце спачатку спытацца ў вас: няўжо вы зараз хочаце ехаць?

— Я жартую, ці што, матухна? Сказала і паеду. Я сёння пятнаццаць тысяч рублёў прасадзіла на распраклятай вашай рулетцы. У падмаскоўнай я, пяць гадоў назад, паабяцала царкву з драўлянай на каменную перабудаваць, ды замест гэтага тут прасвісталася. Цяпер, матухна, паеду царкву будаваць.

— А воды ж, бабуля? Вы прыехалі воды піць?

— А ну цябе з водамі тваімі! Не раздражняй ты мяне, Праскоўя; знарок ты, ці што? Скажы, паедзеш ці не?

— Я вам вельмі, вельмі ўдзячная, бабуля, — усхвалявана пачала Паліна, — за прыстанішча, якое вы мне прапануеце. Часткова вы маё становішча ведаеце. Я вам вельмі ўдзячная, так што, паверце, прыйду да вас, магчыма, нават і ў хуткім часе; а цяпер ёсць прычыны... важныя... і адважыцца зараз, у гэтую хвіліну, я не магу. Калі б вы засталіся б хаця тыдні на два...

— Значыць, не хочаш?

— Значыць, не магу. Да таго ж трэба сказаць, я не магу брата і сястру пакінуць, а паколькі... паколькі... паколькі сапраўды можа здарыцца, што яны застануцца, як кінутыя, то... калі возьмеце мяне з малымі, бабуля, то, вядома ж, паеду да вас і, паверце, адслужу вам гэта! — дадала яна ўсхвалявана, — а без дзяцей не магу, бабуля.

— Ну, не румзай! (Паліна і не збіралася румзаць, ды яна і ніколі не плакала), — і для куранят знойдзецца месца; куратнік вялікі. Да таго ж ім і ў школу пара. Ну дык не едзеш цяпер? Ну, Праскоўя, глядзі! Жадала б я табе добра, а я ж ведаю, чаму ты не едзеш. Усё я ведаю, Праскоўя! Не давядзе цябе гэты французік да добра.

Паліна загарэлася. Я так і ўздрыгнуў. (Усе ведаюць. Адзін я, выходзіць, нічога не ведаю!)

— Ну, ну, не насплівайся. Не буду размазваць. Толькі глядзі, каб на благое не выйшла, разумеш? Ты дзяўчына разумная; шкада мне цябе будзе. Ну, хопіць, вочы б мае не бачылі вас усіх! Ідзі! бывай!

— Я, бабуля, яшчэ праводжу вас, — сказала Паліна.

— Не трэба; не замінай, ды і надакучылі вы мне ўсе.

Паліна пацалавала бабуліну руку, але тая адхапіла руку і сама пацалавала яе ў шчаку.

Праходзячы каля мяне, Паліна хутка глянула на мяне і адразу адвяла вочы.

— Ну, і ты бывай, Аляксей Іванавіч! Усяго гадзіна да цягніка. Ды і намучыўся ты са мною, я думаю. На, возьмі сабе гэтыя пяцьдзсят залатых.

— Шчыра дзякую вам, бабуля, мне няёмка...

— Ну, ну! — крыкнула бабуля, ды так энергічна і пагрозліва, што я не адважыўся адмаўляцца і ўзяў.

— У Маскве, калі будзеш месца шукаць, — да мяне прыходзь; адрэкамендую куды-небудзь. Ну, ідзі!

Я прыйшоў да сябе ў нумар і лёг на ложка. Думаю, ляжаў я каля паўгадзіны, падклаўшы рукі пад галаву. Катастрофа ўжо грывнула, было аб чым падумаць. Я вырашыў сур'ёзна пагаварыць з Палінай заўтра. А! французік? Так, выходзіць, праўда! Але што ж тут магло быць, аднак? Паліна і Дэ-Грые! Божа, якое спалучэнне!

Усё гэта было зусім неверагодна. Страшэнна ўзрушаны, я раптам падскочыў, каб адразу ж ісці шукаць містэра Астлея і

чаго б гэта ні каштавала прымусіць яго гаварыць. Ён, вядома, і тут ведае больш, чым я. Містэр Астлей? вось яшчэ для мяне загадка!

Але раптам я пачуў стук у мае дзверы. Гляджу — Патапыч.

— Бацюхна, Аляксей Іванавіч: да барыні, клічуць!

— Што такое? Ад'язджае, ці што? Да цягніка дваццаць хвілін.

— Трывожацца, бацюхна, ледзь сядзяць. «Хутчэй, хутчэй!» — гэта значыць, вас, бацюхна; Богам прашу, не марудзьце.

Я адразу ж пабег уніз. Бабулю ўжо вывезлі ў калідор. У руках яе быў бумажнік.

— Аляксей Іванавіч, ідзі наперад, хадзем!..

— Куды, бабуля?

— Жыць не буду, адыграюся! Ну, марш, без роспытаў! Там жа гульня да паўночы ідзе?

Я аслупянеў, падумаў, але адразу ж вырашыў.

— Воля ваша, Антаніда Васільеўна, не пайду.

— Гэта чаму? Гэта яшчэ што? Блэкату, ці што, вы ўсе наеліся?

— Воля ваша; я потым сам сябе дакараць буду; не хачу! Не хачу быць ні сведкам, ні ўдзельнікам; пазбаўце, Антаніда Васільеўна. Вось вашы пяцьдзесят фрыдрыхсдораў назад; бывайце! — І я, паклаўшы пакунак з фрыдрыхсдорамі на столік, каля якога стаяла бабуліна крэсла, пакланіўся і выйшаў.

— Якая дурнота! — крыкнула мне наўздагон бабуля, — ды можаш і не ісці, я і адна дарогу знайду! Патапыч, ідзі са мной! Ну, падымайце, нясіце.

Містэра Астлея я не знайшоў і вярнуўся дадому. Позна, аж у гадзіну ночы я даведаўся ад Патапыча, чым закончыўся бабулін дзень. Яна ўсё прайграла, што я надоечы намяняў, гэта значыць, на нашы, яшчэ дзесяць тысяч рублёў. Да яе там прымазаўся той самы палячок, якому яна дала надоечы два фрыдрыхсдоры, і ўвесь час кіраваў ёю ў гульні. Спачатку, да палячка, яна прымушала ставіць Патапыча, але хутка прагнала яго; тут жа і падскочыў палячок. Як знарок, ён разумеў па-руску і нават сяк-так балбатаў на сумесі трох моў, так што яны быццам бы і разумелі адзін аднаго. Бабуля ўвесь час бязлітасна лаяла яго, і хаця той бесперапынна «слаўся пад паньскі ножкі», але ж «не параўнаць з вамі, Аляксей Іванавіч, — расказваў Патапыч. — З

вам і яна як з панам абыходзілася, а той — дык я на свае вочы бачыў, забі мяне гром на месцы, — тут жа ў яе са стала краў. Яна яго сама два разы на сталае злавіла і ўжо лаяла яна яго, лаяла, бацюхна, усялякімі словамі, нават за валасы раз пацягала; праўда, не хлушу, так што наўкола смех пайшоў. Усё, бацюхна, прайграла; усё, што было, усё, што вы ёй намянялі. Прывезлі мы яе, матухну, сюды — толькі вадзіцы папрасіла папіць, перахрысцілася і ў ложак. Змучылася, ці што, яна, адразу заснула. Пашлі ёй, Божа, сны анёльскія! Ох ужо гэтае мне замежжа, — закончыў Патапыч, — казаў, што не на добрае. І ўжо хутчэй бы ў нашу Маскву! І чаго ж толькі ў нас дома няма, у Маскве? Сад, кветкі, якіх тут і не бывае, пах, яблынькі наліваюцца, прастор, — не: трэба было ў замежжа! Ох-хо-хо!»

Раздзел XIII

Вось ужо амаль цэлы месяц прайшоў, як я не браўся за гэтыя мае нататкі, што былі пачатыя пад уплывам уражанняў, хаця і бязладных, але моцных. Катастрофа, набліжэнне якой я тады прадчуваў, сапраўды наступіла, але разоў у сто больш крутая і нечаканая, чым я думаў. Усё гэта было штосьці дзіўнае, пачварнае і нават трагічнае, ва ўсялякім выпадку са мной. Здарыліся са мной некаторыя прыгоды — амаль дзівосныя; ва ўсякім выпадку я на іх да гэтай пары менавіта так гляджу, хаця, з другога боку, і, асабліва мяркуючы па кругавароце, у якім я тады круціўся, яны былі толькі што хіба не зусім звычайныя. Ды толькі самае дзіўнае для мяне тое, як я сам паставіўся да гэтых падзей. Да гэтай пары не разумею сябе! І ўсё гэта працягла як сон, — нават каханне маё, а яно ж была моцнае і шчырае, але... куды ж яно цяпер падзелася? Праўда: не-не, ды мільгане іншым разам у маёй галаве: «Ці не звар'яцеў я тады і не сядзеў увесь гэты час дзе-небудзь у вар'яцкім доме, а можа, і цяпер сяджу, — так што ўсё гэта мне *падалося* і да гэтай пары толькі *здаецца*...»

Я сабраў і перачытаў мае лісткі. (Хто ведае, магчыма, для таго, каб пераканацца, ці не ў вар'яцкім доме я іх пісаў?) Цяпер я зусім адзін. Надыходзіць восень, жаўцее лісце. Сяджу ў гэтым нудлівым гарадку (о, якія нудлівыя германскія гарадкі!) і замест таго каб прадумаць будучы крок, жыву пад уплывам толькі што перажытых адчуванняў, пад уплывам свежых успамінаў,

пад уплывам усяе гэтай нядаўняй віхуры, што захапіла мяне тады ў свой кругаварот і зноў кудысьці выкінула. Мне часам усё здаецца, што я ўсё яшчэ кручуся ў той жа віхуры і што вось-вось зноў праяліць гэтая навальніца, мімаходзь захопіць мяне сваім крылом і я зноў выскачу з парадку і пачуцця меры і закручуся, закручуся, закручуся...

Урэшце, я, можа, і спынюся як-небудзь і перастану круціцца, калі дам сабе, наколькі магчыма, поўную справаздачу аб усім, што здарылася за гэты месяц. Мне зноў захацелася ўзяць пяро; ды часам і зусім няма чаго рабіць вечарамі. Дзіўна, для таго каб хоць чым-небудзь заняцца, я бяру ў тутэйшай паршывай бібліятэцы для чытання раманы Польш дэ Кока (нямецкі пераклад!), якія я, бадай, цярпеч не магу, але чытаю іх і — дзіўлюся на сябе: быццам я баюся сур'ёзнай кнігай ці якім-небудзь сур'ёзным заняткам разбурыць абаяльнасць усяго таго, што толькі што мінула. Няўжо ж такія дарагія для мяне гэты пачварны сон і ўсе ўражанні, што засталіся ад яго, што я нават баюся дакрануцца да яго чым-небудзь новым, каб ён не пераўтварыўся ў дым! Няўжо гэта ўсё для мяне такое дарагое? Так, вядома, дарагое; можа, і праз сорок гадоў буду ўспамінаць...

Дык вось, бяруся пісаць. Урэшце, усё гэта цяпер можна расказаць з большага і карацей: уражанні зусім не тыя...

Па-першае, каб закончыць з бабуляй. На другі дзень яна прайгралася канчаткова. Так і павінна было здарыцца: хто раз, з такіх, патрапіць на гэтую дарогу, той — быццам са снежнай гары на санках ляціць, усё хутчэй і хутчэй. Яна гуляла ўвесь дзень да васьмі гадзін вечара: я на яе гульні не прысутнічаў і ведаю толькі з расповедаў.

Патапыч быў з ёю на ваксале цэлы дзень. Палячкі, якія кіравалі бабуляй, мяняліся за гэты дзень некалькі разоў. Яна пачала з таго, што прагнала ўчарашняга палячка, якога яна цягала за валасы, і ўзяла другога, але другі быў, бадай што, яшчэ горшы. Прагнаўшы гэтага і зноў узяўшы першага, які не пайшоў, а тоўкся ўвесь гэты час выгнання тут жа, за яе крэслам, штохвілінна прасоўваючы да яе сваю галаву, а бабулю, урэшце, ахапіў страшэнны адчай. Другі прагнаны палячок таксама ні за што не хацеў адыходзіць; адзін стаў з правага боку, а другі — з левага. Увесь час яны спрачаліся і сварыліся адзін з адным адносна ставак і хадоў, абзывалі адзін аднаго «лайдакамі» і іншымі

польскімі мілымі словамі, потым зноў мірыліся, кідалі грошы абы-як і рабілі абы-што. Пасварыўшыся, яны ставілі кожны са свайго боку, адзін, напрыклад, на чырвоную, а другі тут жа на чорную. Скончылася тым, што яны зусім закруцілі і збілі бабулю з панталыку, так што яна, урэшце, ледзь не плачучы, звярнулася да старэнькага крупера з просьбаю абараніць яе, каб ён іх прагнаў. Іх сапраўды адразу ж прагналі, нягледзячы на іх крыкі і пратэсты; яны крычалі абодва разам, што бабуля ім жа вінаватая, што яна іх неяк ашукала, абышлася з імі не-сумленна, подла. Няшчасны Патапыч расказваў мне ўсё гэта са слязамі ў той самы вечар, пасля пройгрышу, і скардзіўся, што яны напихалі свае кішэні грашыма, што ён сам бачыў, як яны бессаромна кралі і штохвілінна пыхалі сабе ў кішэні. Вы-прасіць, напрыклад, у бабулі за працу пяць фрыдрыхсдораў і пачне тут жа іх ставіць на рулетцы, побач з бабулінымі стаўкамі. Бабуля выйграе, а ён крычыць, што гэта яго стаўка выйграла, а бабуля прайграла. Калі іх праганялі, то Патапыч падышоў і сказаў, што ў іх поўныя кішэні золата. Бабуля адразу з папрасіла крупера распарадзіцца, і як абодва палячкі ні крычалі (нібы два злоўленья ў рукі пеўні), але з'явілася паліцыя і тут жа іх кішэні былі спустошаны на карысць бабулі. Бабуля, пакуль не прайгралася, увесь гэты дзень карысталася ў крупераў і ўсяго ваксальнага начальства значным аўтарытэтам. Паціху-памалу вядомасць яе распаўсюдзілася на ўвесь горад. Усе наведвальнікі водаў, усіх нацый, звычайныя і самыя знакамітыя, сыходзіліся паглядзець на «une vieille comtesse russe, tombée en enfance», якая ўжо прайграла «некалькі мільёнаў».

Але бабуля вельмі, вельмі мала выйграла ад таго, што яе выратавалі ад двух палячкоў. Адразу ж на замену ім да яе паслуг з'явіўся трэці паляк, які вельмі добра гаварыў па-руску, у касцюме джэнтльмена, хаця ўсё-такі падобны на лёкаю, з вялізнымі вусамі і з гонарам. Ён таксама цалаваў «паньскі ножкі» і «слаўся пад паньскі ножкі», але ў адносінах да акаляючых паводзіў сябе фанабэрліва, распараджаўся дэспатычна — словам, паводзіў сябе не слугою, а гаспадаром бабулі. Штохвілінна звяртаўся да яе перад кожным ходам і кляўся жахлівейшымі клятвамi, што ён сам «ганаровы» пан і што ён не возьме ні адной капейкі з бабуліных грошай. Ён так часта паўтараў гэтыя клятвы, што тая зусім перапалохалася. Але паколькі гэты пан напачатку сапраўды як бы паправіў яе гульнію і пачаў нават

выйграваць, то бабуля і сама ўжо не магла без яго абысціся. Праз гадзіну абодва ранейшыя палячкі, якіх вывелі з ваксала, зноў з’явіліся за крэслам бабулі, зноў з прапановай паслуг, хаця б і на пасылкі. Патапыч бажыўся, што «ганаровы пан» з імі пераміргваўся і нават штосьці перадаваў ім у рукі. Паколькі бабуля не абедала і амаль што не злазіла з крэсла, то і сапраўды адзін з палячкоў спатрэбіўся: збегаў у абедзенную залу ваксала і прынёс ёй міску булёну, а потым і чаю. Яны бегалі, зрэшты, абодва. Але пад канец дня, калі ўжо зусім стала вядома, што яна прайграе свой апошні банкавы білет, за крэслам яе стаяла ўжо ці не шэсць палячкоў, якіх раней не бачылі і не чулі. Калі ж бабуля прайграла апошнія манеты, то ўсе яны не толькі ўжо не слухаліся яе, але нават і не заўважалі, лезлі цераз яе да стала, самі хапалі грошы, самі распараджаліся і ставілі, спрачаліся і крычалі, перагаворваючыся з ганаровым панам за панібрата, а ганаровы пан нават ці не забыўся аб існаванні бабулі. Нават тады, калі бабуля ўжо ўсё прайграла і вярталася ў восем гадзін вечара ў гатэль, то і тут тры ці чатыры палячкі ўсё яшчэ не пакідалі яе і беглі каля крэсла, па баках, ды крычалі на ўсю моц скарагаворкаю, што бабуля іх неяк ашукала і павінна ім нешта аддаць. Так дайшлі да самага гатэля, адкуль іх, нарэшце, прагналі ў каршэнь.

Па разліках Патапыча, у той вечар бабуля прайграла каля дзевяноста тысяч рублёў, акрамя прайграных учора грошай. Усе свае білеты — пяціпрацэнтавыя, пазыковыя, усе акцыі, што былі з ёю, яна размяняла адзін за адным і адну за адной. Я здзівіўся тады, як яна вытрымала ўсе гэтыя сем ці восем гадзін, седзячы ў крэсле і амаль не адыходзячы ад стала, але Патапыч расказаў, што разы тры яна сапраўды пачынала добра выйграваць; а зноў захопленая надзеяй, яна ўжо і не магла пайсці. Урэшце, гульцы ведаюць, як можна чалавеку праседзець за картамі ледзь не суткі на адным месцы, не зводзячы вачэй з правай і з левай.

Між тым на працягу дня ў нашым гатэлі адбываліся таксама даволі сур’ёзныя рэчы. Яшчэ раніцай, да адзінаццаці гадзін, калі бабуля яшчэ была дома, нашы, гэта значыць генерал і Дэ-Грые, адважыліся былі на апошні крок. Даведаўшыся, што бабуля і не думае ад’язджаць, а, наадварот, накіроўваецца зноў на ваксал, яны ўсім канклавам (акрамя Паліны) прыйшлі да яе перагаварыць канчаткова і нават *шчыра*. Генерал, які трымцеў

і заміраў душою з прычыны жahlівых для яго вынікаў, нават перасаліў: пасля паўгадзінных маленняў і просьбаў, і нават шчыра прызнаўшыся ва ўсім, гэта значыць расказаў пра свае даўгі, пра сваё каханне да mademoiselle Blanche (ён зусім разгубіўся), генерал раптам напусціў грозны выгляд і пачаў нават крычаць і тупаць нагамі на бабулю; крычаў, што яна ганьбіць іх род, зрабілася скандалам усяго горада, і, нарэшце... нарэшце: «Вы ганьбіце рускае імя, васпані! — крычаў генерал, — і што на гэта ёсць паліцыя!» Бабуля прагнала яго, урэшце, палкай (сапраўднай палкай). Генерал і Дэ-Грые раіліся яшчэ раз ці два гэтай раніцай, іх менавіта цікавіла: ці нельга сапраўды як-небудзь скарыстаць паліцыю? Што вось, маўляў, няшчасная, але паважнага ўзросту старая выжыла з розуму, прайграе апошня грошы і да т. п. Адным словам, ці нельга ўстанавіць які-небудзь нагляд ці забарону? Але Дэ-Грые толькі паціскаў плячыма і ўвочы смяяўся з генерала, які зусім забалбатаўся і бегаў узад і ўперад па кабінеце. Урэшце Дэ-Грые махнуў рукою і некуды знік. Вечарам даведаліся, што ён зусім выехаў з гатэля, а перад гэтым вельмі сур'ёзна і таямніча перагаварыў з mademoiselle Blanche. Што тычыцца mademoiselle Blanche, дык яна яшчэ раніцай прыняла канчатковае рашэнне: яна адкінула ад сябе генерала і нават не пускала яго да сябе. Калі генерал пабег за ёю на ваксал і ўбачыў яе пад руку з князьком, то ні яна, ні madame veuve Cominges яго не пазналі. Князёк таксама яму не пакланіўся. Увесь гэты дзень mademoiselle Blanche выпрабоўвала і апрацоўвала князя, каб ён выказаўся ўрэшце канкрэтна. Ды дзе там! Яна страшэнна пралічылася, разлічваючы на князя! Гэтая маленькая катастрофа адбылася ўжо вечарам; раптам высветлілася, што князь гол як сакол ды яшчэ на яе ж разлічваў, каб пазычыць у яе грошай пад вэксаль і пагуляць на рулетцы. Blanche, поўная абурэння, выгнала яго і замкнулася ў сваім нумары.

Раніцай таго ж дня я хадзіў да містэра Астляя ці, лепш скажаць, усю раніцу шукаў містэра Астляя, але ніяк не мог знайсці яго. Ні дома, ні на ваксале, ні ў парку яго не было. У сваім гатэлі ён гэтым разам не абедаў. А пятай гадзіне я раптам убачыў, як ён шыбуе ад дэбаркадэра чыгункі прама ў гатэль d'Angleterre. Ён сардэчна працягнуў мне руку, са сваім звычайным воклічам: «А!», але не спыняючыся на дарозе і працягваючы даволі спешна крочыць уперад. Япакрочыў за ім; але ён неяк так здолеў

адказваць мне, што я ні аб чым не паспеў і спытацца ў яго. Да таго ж мне было чамусьці страшэнна сорамна загаварыць пра Паліну; ён жа сам пра яе не пытаўся. Я расказаў яму пра бабулю; ён выслухаў уважліва і сур'ёзна і паціснуў плячыма.

— Яна ўсё прайграе, — адзначыў я.

— О так, — адказаў ён, — яна ж пайшла гуляць яшчэ надоечы, калі я ад'язджаў, а таму я напэўна ведаў, што яна прайграецца. Калі будзе час, я зайду на ваксал паглядзець, таму што гэта цікава...

— Куды вы ад'язджалі? — спытаўся я, здзівіўшыся, што да гэтай пары не задаў такога пытання.

— Я быў у Франкфурце.

— Па справах?

— Так, па справах.

Ну пра што мне было пытацца далей? Зрэшты, я ўсё яшчэ ішоў каля яго, але ён раптам павярнуў у гатэль «De quatre saisons»*, які стаяў у нас на шляху, кіўнуў мне галавой і знік. Ідучы дадому, я мала-памалу ўсвядоміў, што калі б я і дзве гадзіны з ім прагаварыў, дык абсалютна б нічога не даведаўся, бо... мне не было пра што пытацца ў яго! Так, вядома, так! Я зусім не мог цяпер сфармуляваць маё пытанне.

Увесь гэты дзень Паліна то гуляла з дзецьмі і нянькай у парку, то сядзела дома. Генерала яна даўно ўжо пазбягала і амаль зусім з ім не гаварыла, ва ўсякім выпадку аб нечым сур'ёзным. Я гэта даўно заўважыў. Але ведаючы, у якім становішчы знаходзіцца сёння генерал, я падумаў, што ён не мог абмінуць яе, гэта значыць паміж імі не магло не быць якіх-небудзь важных сямейных размоў. Аднак жа, калі я, вяртаючыся ў гатэль пасля размовы з містэрам Астлеем, сустрэў Паліну з дзецьмі, то на яе твары адлюстроўваўся самы ціхамірны спакой, як быццам бы ўсе сямейныя навальніцы абмінулі толькі адну яе. На мой паклон яна кіўнула мне галавой. Я прыйшоў да сябе вельмі злосны.

Вядома, я пазбягаў гаварыць з ёю і ні разу з ёю не сустрэўся пасля здарэння з Вурмергельмамі. Да таго ж я пэўным чынам фарсіў і наравіўся; але чым далей ішоў час, тым усё больш і больш закіпаў ва мне сапраўдны гнеў. Калі б яна нават і не кахала мяне зусім, усё-такі нельга, здаецца, так таптаць мае

* «Чатыры сезоны» (фр.).

пачуцці і з такім пагарджаннем прымаць мае прызнанні. Яна ж ведае, што я сапраўды кахаю яе; яна ж сама дазваляла мне так гаварыць з ёю! Праўда, гэта неяк дзіўна пачалося ў нас. Калісьці, даўно ўжо, месяцы два назад, я пачаў заўважаць, што яна хоча зрабіць мяне сваім сябрам, давераным, і нават часткова ўжо і спрабуе. Але гэта чамусьці тады ў нас не атрымалася; вось замест таго і засталіся дзіўныя цяперашнія адносіны; таму я і пачаў так гаварыць з ёю. Але калі ёй маё каханне прыкрае, чаму не забараніць мне гаварыць аб ім?

Мне не забараняюць; нават сама яна выклікала часам мяне на размову і... вядома, рабіла гэта для смеху. Я ведаю напэўна, я гэта добра ведаю, — ёй было прыемна, выслухаўшы і раздражніўшы мяне да болю, раптам аглушыць мяне якой-небудзь выхадкай страшэннай пагарды і няўвагі. І ведае ж яна, што я без яе жыць не магу. Вось цяпер тры дні прайшло пасля гісторыі з баронам, а я ўжо не магу пераносіць нашу *разлуку*. Калі я сустрэў яе зараз каля ваксала, сэрца маё так закалацілася, што я аж збялеў. Але ж і яна без мяне не пражыве! Я ёй патрэбен і — няўжо, няўжо толькі як блазан Балакірава?

У яе тайна — гэта ясна! Яе размова з бабуляй балюча ўкалола маё сэрца. Я ж тысячу разоў прасіў яе быць са мной шчырай, і яна ж ведала, што я сапраўды гатовы за яе галаву маю палажыць. Але яна заўсёды адкручвалася ледзь не пагардай або замест ахвяравання жыццём, якое я прапаноўваў ёй, патрабавала такіх выхадак, як тады з баронам! Хіба гэта не абуральна? Няўжо ўвесь свет для яе ў гэтым французіку? А містэр Астлей? Але тут ужо справа рабілася абсалютна незразумелая, а між тым — Божа, як я пакутаваў!

Прышоўшы дадому, у парыве шаленства, я схапіў пяро і настрачыў ёй наступнае:

«Паліна Аляксандраўна, я бачу ясна, што прыйшла развязка, якая зачэпіць, вядома, і вас. Апошні раз паўтараю: мая галава патрэбная вам ці не?! Калі буду патрэбен, хоць *на што-небудзь* — разлічвайце, а я пакуль што сяджу ў сваім пакоі, ва ўсялякім выпадку найчасцей, і нікуды не паеду. Будзе патрэба — напішыце ці паклічце».

Я запячатаў і адправіў гэтую запіску з калідорным лёкаем, з загадам аддаць прама ў рукі. Адказу я не чакаў, але праз тры хвіліны лёкай вярнуўся з паведамленнем што «загадалі кланяцца».

А сёмай гадзіне мяне паклікалі да генерала.

Ён быў у кабінеце, апрануты, як быццам бы збіраўся некуды пайсці. Капялюш і палка ляжалі на канапе. Калі я ўваходзіў, мне падалося, што ён стаяў пасярэдзіне пакоя, расставіўшы ногі, апусціўшы галаву, і штосьці сам сабе гаварыў. Але як толькі ён убачыў мяне, дык кінуўся да мяне ледзь не з крыкам, так што я міжволі адхіснуўся і хацеў быў уцячы; але ён схпіў мяне за дзве рукі і пацягнуў да канапы; сам сеў на канапу, мяне пасадзіў насупраць сябе ў крэсла і, не выпускаючы маіх рук, з дрыжачымі губамі, са слязамі, што раптам заблішчалі на яго вейках, умольным голасам прамовіў:

— Аляксей Іванавіч, выратуйце, злітуйцеся!

Я доўга не мог нічога зразумець; ён усё гаварыў, гаварыў, гаварыў і ўсё паўтараў: «Злітуйцеся, злітуйцеся!» Нарэшце я здагадаўся, што ён чакае ад мяне чагосьці накшталт парады; ці, лепш сказаць, усімі пакінуты, у самоце і трывозе, ён успомніў пра мяне і паклікаў мяне, каб толькі гаварыць, гаварыць, гаварыць.

Ён звар’яцеў ці, дакладней, страшэнна разгубіўся. Ён складваў рукі і гатовы быў кінуцца перада мною на калені, каб (як вы думаеце?) — каб я зараз жа пайшоў да mademoiselle Blanche і ўгаварыў, упрасіў яе вярнуцца да яго і выйсці за яго замуж.

— Даруйце, генерал, — выкрыкнуў я, — ды mademoiselle Blanche, можа, яшчэ і не заўважыла мяне да гэтай пары? Што я магу зрабіць?

Але дарэмна было і прэрэчыць: ён не разумеў, што яму гавораць. Ён пачынаў гаварыць і пра бабулю, але толькі вельмі бязладна; ён усё яшчэ быў перакананы, што трэба пасылаць па паліцыю.

— У нас, у нас, — пачынаў ён, раптам закіпаючы гневамі, — адным словам, у нас, у добраўпарадкаванай дзяржаве, дзе ёсць начальства, над такімі старымі адразу б апеку ўчынілі! Так-с, ваша міласць, так-с, — працягваў ён, ускочыўшы з месца і ходзячы па пакоі, — вы яшчэ не ведалі гэтага, ваша міласць, — звярнуўся ён да нейкай уяўнай вашай міласці ў куток, — дык вось і даведаецеся... так-с... у нас такіх старых у дугу згінаюць, у дугу, у дугу-с, так-с... о, чорт бы яе ўзяў!

І ён зноў кінуўся на канапу, а праз хвіліну, ледзь не румзаючы, захліпаючыся, спяшаўся расказаць мне, што mademoiselle

Blanche таму за яго не выходзіць, што замест тэлеграмы прыехала бабуля і што цяпер ужо ясна, што ён не атрымае спадчыну. Яму здавалася, што нічога гэтага я яшчэ не ведаю. Я быў загаварыў пра Дэ-Грые; ён махнуў рукою:

— Паехаў! Усё маё ў яго закладзена; я гол як сакол! Тыя грошы, якія вы прывезлі... тыя грошы, — я не ведаю, колькі там, здаецца франкаў семсот засталася, і — хопіць-с, вось і ўсё, а далей — не ведаю-с, не ведаю-с!..

— Як жа вы за гатэль разлічыцеся? — спалохаўшыся, закрычаў я, — і... а потым што ж?

Ён задумаўся, але, здаецца, нічога не зразумеў і нават, можа, не пачуў мяне. Я паспрабаваў быў загаварыць пра Паліну Аляксандраўну, пра дзяцей; ён адказваў спехам:

— Так! так! — але адразу ж зноў пачынаў гаварыць пра князя, пра тое, што Blanche цяпер з ім паедзе і тады... і тады — што ж мне рабіць, Аляксей Іванавіч? — раптам звяртаўся ён да мяне. — Клянуся Богам! Што ж мне рабіць, — скажыце, гэта ж няўдзячнасць! Гэта ж няўдзячнасць?

Урэшце ён заліўся слязамі ці не ў тры ручаі.

Не было пра што гаварыць з такім чалавекам; пакінуць яго аднаго таксама было небяспечна; з ім што-небудзь магло здарыцца. Я, урэшце, сяк-так пазбавіўся ад яго, але папярэдзіў няньку, каб тая часцей наведвалася, ды, акрамя таго, пагаварыў з калідорным лёкаем, вельмі талковым хлопцам; той таксама абяцаў прыглядваць.

Ледзь толькі я пакінуў генерала, як да мяне прыйшоў Патапыч і паклікаў да бабулі. Было восем гадзін, і яна толькі што вярнулася з ваксала пасля канчатковага пройгрышу. Я выправіўся да яе: старая сядзела ў крэсле, зусім змучаная і, відаць, хворая. Марфа падавала ёй кубак чаю, які ледзь не сілком прымусіла яе выпіць. І голас і тон бабулі вельмі змяніліся.

— Добрага вечара, бацюхна Аляксей Іванавіч, — сказала яна павольна і паважна схіляючы галаву, — даруйце, што яшчэ раз патурбавала, выбачайце старога чалавека. Я, бацюхна мой, усё там пакінула, амаль сто тысяч рублёў. Ты меў рацыю, калі ўчора не пайшоў са мною. Цяпер я без грошай, капейкі няма. Марудзіць не буду і ў дзевяць з паловаю і паеду. Паслала я да гэтага твайго англічаніна, Астлея, ці што, і хачу ў яго папрасіць тры тысячы франкаў на тыдзень. Дык пераканай ты яго, каб ён чаго-небудзь не падумаў і не адмовіў. Я яшчэ, бацюхна

мой, даволі багатая. У мяне тры вёскі ды два дамы ёсць. Ды і грошы яшчэ знойдуцца, не ўсе з сабой узяла. Дзеля таго я гэта гавару, каб не засумняваўся ён раптам... А, ды вось і ён! Харошы чалавек, відаць.

Містэр Астлей прыйшоў адразу, як толькі бабуля паклікала. Без ваганняў і размоў ён адразу ж адлічыў ёй тры тысячы франкаў пад вэксаль, які бабуля і падпісала. Закончыўшы справу, ён развітаўся і паспяшаўся выйсці.

— А цяпер ідзі і ты, Аляксей Іванавіч. Засталося крыху больш за гадзіну — хачу прылегчы, косці баляць. Не крыўдуй на мяне, старую дурніцу. Цяпер ужо не буду маладых абвінавачваць у легкадумстве, ды і таго няшчаснага, генерала вашага, таксама грэх мне цяпер абвінавачваць. Грошай я яму ўсё-такі не дам, як ён хоча, бо — ну зусім ён жа, мне здаецца, неразумненкі, толькі і я, старая дурніца, не разумнейшая за яго. Сапраўды, Бог і са старога спагоніць і пакарае гордасць. Ну, бывай. Марфуша, падыдзі да мяне.

Я, аднак жа, хацеў праводзіць бабулю. Да таго ж, я быў у нейкім чаканні, я ўсё чакаў, што вось-вось, зараз, штосьці здарыцца. Мне не сядзелася ў сябе. Я выходзіў у калідор, нават на хвілінку выйшаў прайсціся па алеі. Пісьмо маё да яе было яснае і катэгарычнае, а цяперашняя катастрофа, вядома ж, канчатковая. У гатэлі я пачуў пра ад'езд Дэ-Грые. Урэшце, калі яна і не прызнае мяне за сябра, то, можа, як слугу прызнае. Патрэбен жа я ёй хаця б для пасылак; ды спатрэблюся, як жа іначай!

На час адыходу цягніка я збегаў на дэбаркадэр і пасадзіў бабулю. Яны ўсе ўселіся ў асобны сямейны вагон. «Дзякуй табе, бацюхна, за твой бескарыслівы ўдзел, — развіталася яна са мною, — ды перадай Паліне тое, аб чым я ёй учора гаварыла, — я буду чакаць яе».

Я пайшоў дадому. Праходзячы міма генеральскага нумара, я сустрэў нянецку і спытаўся пра генерала. «І, бацюхна, нічога», — адказала тая маркотна. Я, аднак, зайшоў, але ў дзвярах кабінета спыніўся, страшэнна здзіўлены. Mademoiselle Blanche і генерал рагаталі на ўсё горла. Veuve Cominges сядзела тут жа, на канапе. Генерал, відаць, страшэнна радаваўся, лепятаў усялякую бязглуздзіцу і заходзіўся нервовым працяглым смехам, ад якога ўвесь твар яго складваўся ў бясконцае мноства зморшчынак, а вочы кудысьці хаваліся. Пазней я даведаўся ад самой жа Blanche, што яна, прагнаўшы князя і даведаўшыся,

што генерал плача, вырашыла яго суцешыць і зайшла да яго на хвілінку. Ды не ведаў бедны генерал, што за гэтую хвіліну быў вырашаны яго лёс і што Blanche ужо пачала пакавацца, каб заўтра ж, першым ранішнім цягніком, ляцець у Парыж.

Пастаяўшы на парозе генеральскага кабінета, я перадумаў заходзіць і выйшаў незаўважаны. Падняўшыся да сябе і адмакнуўшы дзверы, я ўбачыў у паўзмроку нейкую фігуру, якая сядзела на крэсле, у кутку, каля акна. Яна не паднялася пры маім з'яўленні. Я хутка падышоў, паглядзеў і — у мяне заняло дух: гэта была Паліна!

Раздзел XIV

Я так і ўскрыкнуў.

— Ну што? Ну што? — здзіўлена пыталася яна. Яна была бледная і пазірала панура.

— Як што? Вы? тут, у мяне!

— Я калі прыходжу, то ўжо ўся прыходжу. Гэта маё правіла. Вы зараз гэта ўбачыце; запаліце свечку.

Я запаліў свечку. Яна ўстала, падышла да стала і паклала перада мной распячатанае пісьмо.

— Прачытайце, — загадала яна.

— Гэта, гэта рука Дэ-Грые, — крыкнуў я, схапіўшы пісьмо. Рука мае трэсліся, радкі скакалі перад вачыма. Я забыўся канкрэтны змест пісьма, але вось яно — хаця не слова ў слова, дык, прынамсі, думка да думкі.

«Mademoiselle, — пісаў Дэ-Грые, — неспрыяльныя абставіны прымушаюць мяне паехаць неадкладна. Вы, вядома, самі заўважлі, што я знарком пазбягаў канчатковай размовы з вамі да тае пары, пакуль не высветліліся ўсе абставіны. Прыезд старой (de la vieille dame) вашай сваячкі і яе бязглузды ўчынак пакончылі з усімі маімі неўразуменнямі. Мае ўласныя разладжаныя справы забараняюць мне жывіць далейшыя салодкія надзеі, якімі я дазваляў сабе ўпівацца пэўны час. Шкадную мінулае, але спадзяюся, што ў маіх паводзінах вы не знойдзеце нічога, што ганьбіла б двараніна і сумленнага чалавека (gentilhomme et honnête homme*). Стра-ціўшы амаль усе мае грошы на даўгі вашаму айчыму, я бачу крайнюю неабходнасць скарыстаць тое,

* Двараніна і прыстойнага чалавека (фр.).

што мне застаецца: я ўжо паведаміў у Пецярбург маім сябрам, каб неадкладна распарадзіліся прадаваць закладзеную мне маёмасць; ведаючы, аднак жа, што легкадумны айчыным ваш растраціўшы вашы ўласныя грошы, я вырашыў дараваць яму пяцьдзсят тысяч франкаў і на гэтую суму вяртаю яму частку закладных на яго маёмасць, так што вы маеце цяпер магчымасць вярнуць усё, што страцілі, запатрабаваўшы ад яго, судовым парадкам, маёнтак. Думаю, mademoiselle, што пры цяперашнім стане спраў мой учынак для вас будзе даволі выгадны. Думаю таксама, што гэтым учынкам я цалкам выконваю абавязак чалавека сумленнага і высакароднага. Будзьце ўпэўнены, што пачаць пра вас захаваецца ў маім сэрцы навекі».

— Што ж, з гэтым усё зразумела, — адказала яна даволі спакойна, але штосьці як быццам бы ўздрыгвала ў яе голасе; — я даўно ўсё вырашыла; я чытала яго думкі і даведалася, што ён думае. Ён думаў, што я шукаю... што я буду настойваць... (Яна спынілася і, не дагаварыўшы, закусіла губу і змоўкла.) Я знарок падвоіла маю да яго пагарду, — пачала яна зноў, — я чакала, што з ім будзе? Калі б прыйшла тэлеграма аб спадчыне, я б кінула доўг гэтага ідыёта (айчыма) і прагнала яго! Ён ужо быў даўно, даўно мне ненавісны. О, гэта быў не той чалавек раней, тысячу разоў не той, а цяпер, цяпер!.. О, з кім бы задавальненнем я кінула яму цяпер, у яго подлы твар, гэтыя пяцьдзсят тысяч і плюнула б... і расцерла б плявок!

— Але папера, — гэта вернутая ім закладная на пяцьдзсят тысяч, яна ж у генерала? Вазьміце і аддайце Дэ-Грые.

— О, не тое! Не тое!..

— Так, праўда, праўда, не тое! Ды і на што цяпер генерал здатны? А бабуля? — раптам выкрыкнуў я.

Паліна неяк рассяяна і нецярпліва паглядзела на мяне.

— Навошта бабуля? — з крыўдай прамовіла Паліна, — я не магу пайсці да яе... Ды і ні ў кога не хачу прасіць прабачэння, — дадала яна раздражнёна.

— Што ж рабіць! — выкрыкнуў я, — і як, ну як гэта вы маглі кахаць Дэ-Грые! О, падлюга, падлюга! Ну, хочаце я заб'ю яго на дуэлі! Дзе ён цяпер?

— Ён у Франкфурце і пражыве там тры дні.

— Адно ваша слова, і я паеду, заўтра ж, першым цягніком! — прамовіў я з нейкім бязглуздым энтузіязмам.

Яна засмялася.

— Што ж, ён, бадай, яшчэ скажа: спачатку вярніце пяць-дзесят тысяч франкаў. Ды і за што яму страляцца?.. Якое гэта глупства!

— Ну дык дзе ж, дзе ж узяць гэтыя пяцьдзесят тысяч франкаў, — паўтарыў я, скрыгочучы зубамі, — быццам так і магчыма раптам падняць іх з падлогі. Паслухайце: містэр Астлей? — спытаўся я, звяртаючыся да яе з пачаткам нейкай дзіўнай ідэі.

Вочы яе заблішчалі.

— Што ж, хіба толькі, калі *ты сам* хочаш, каб я ад цябе пайшла да гэтага англічаніна? — прамовіла яна, горка ўсміхаючыся і з'едлівым позіркам глядзячы мне ў твар. Першы раз у жыцці сказала яна мне *ты*.

Здаецца, у яе ў гэтую хвіліну закруцілася галава ад хвалювання, і раптам яна села на канапу, быццам бы ад знямогі.

Нібыта маланка абпаліла мяне; я стаяў і не верыў вачам, не верыў вушам! Што ж, выходзіць, яна мяне кахае! Яна прыйшла да мяне, а не да містэра Астлея! Яна, адна, дзяўчына, прыйшла да мяне ў пакой, у гатэлі, — значыць, кампраметавала сябе ўсенародна, — і я, я стаю перад ёю і яшчэ не разумею!

Адна дзікая думка бліснула ў маёй галаве.

— Паліна! Дай мне толькі адну гадзіну! Пачакай тут толькі гадзіну і... я вярнуся! Гэта... гэта неабходна! Ubачыш! Будзь тут, будзь тут!

І я выбег з пакоя, не адказваючы на яе здзіўлена-запытальны позірк; яна крыкнула мне штосьці наўздагон, але я не вярнуўся.

Так, часам самая дзікая думка, самая з выгляду немагчымая думка, так добра ўмацоўваецца ў галаве, што яе прымаеш, урэшце, за штосьці ажыццявімае... Мала таго: калі ідэя злучаецца з моцным, гарачым жаданнем, то, бадай, іншым разам прымаеш яе за штосьці фатальнае, неабходнае, прадвызначанае, за штосьці такое, што ўжо не можа не быць і не здарыцца! Магчыма, тут ёсць яшчэ што-небудзь, якая-небудзь камбінацыя прадчуванняў, якія-небудзь незвычайныя намаганні волі, самаатручванне ўласнай фантазіяй ці яшчэ што-небудзь — не ведаю; але са мною ў гэты вечар (які я ніколі ў жыцці не забуду) здарылася чудаўнае здарэнне. Яно хаця цалкам апраўдваецца арыфметыкай, але тым не менш — для мяне яшчэ да гэтай пары чудаўнае. І чаму, чаму гэтая ўпэўненасць так глыбока, моцна засела тады ва мне, і ўжо з такой даўняй пары? Ужо, відаць, я марыў аб гэтым, — паўтараю вам, — не як аб выпадку, які

можа быць сярод іншых (а значыць, можа і не быць), але як аб нечым такім, што ніяк ужо не можа не здарыцца!

Было чвэрць адзінаццатай; я ўвайшоў у ваксал з такой цвёрдай надзеяй і адначасова з такім хваляваннем, якога яшчэ ніколі не адчуваў. У залах для гульні народу было яшчэ даволі, хаця ўдвая меней, чым раніцай.

Пасля дзесяці вечара каля ігорных сталоў застаюцца сапраўдныя адчайныя гульцы, для якіх на водах існуе толькі адна рулетка, якія і прыехалі толькі дзеля яе адной, якія нічога не заўважаюць, што вакол іх адбываецца, і нічым не цікавяцца на працягу ўсяго сезона, а толькі гуляюць з раніцы да ночы і гатовыя былі б гуляць, бадай, і ўсю ноч да світання, калі б можна было. І яны заўсёды з прыкрасцю разыходзяцца, калі ў дванаццаць гадзін зачыняюць рулетку. І калі старшы крупер, перад тым як зачыніць рулетку, каля дванаццаці гадзін, абвешчае: «Les trois derniers coups, messieurs!»*, то яны гатовы праставіць на гэтых апошніх трох ударах усё, што ў іх ёсць у кішэні, — і якраз вось тут найбольш і прайграюцца. Я падышоў да таго самага стала, дзе надоечы сядзела бабуля. Было не вельмі цесна, так што я вельмі хутка заняў месца каля стала, стоячы. Якраз перада мной, на зялёным сукне, было напісана слова: «Passe». «Passe» — гэта рад лічбаў ад дзевятнаццаці ўключна да трыццаці шасці. Першы ж рад, ад першага да васемнаццаці ўключна, называецца «Manque»: але якая мне была да гэтага справа? Я не разлічваў, я нават не чуў, на якую лічбу лёг апошні ўдар, і пра гэта не пацікавіўся, пачынаючы гульнію, як бы зрабіў кожны гулец. Я выцягнуў усе мае дваццаць фрыдрыхсдораў і кінуў на «passe», што быў якраз перада мною.

— Vingt deux**, — закрычаў крупер.

Я выйграў — і зноў паставіў усё: і ранейшае, і выйгрыш.

— Trente et un***, — пракрычаў крупер. Зноў выйгрыш! Усяго ўжо, выходзіць, у мяне восемдзсят фрыдрыхсдораў! Я пасунуў усе восемдзсят на дванаццаць сярэдніх лічбаў (трайны выйгрыш, але два шанцы супраць сябе) — кола закруцілася і выйшла дваццаць чатыры. Мне выклалі тры пакункі па пяцьдзсят

* Тры апошнія ўдары (фр.).

** Дваццаць два! (Фр.)

*** Трыццаць адзін (фр.).

фрыдрыхсдораў і дзесяць залатых манет; усяго, з ранейшым, апынулася ў мяне дзвесце фрыдрыхсдораў.

Я быў як у гарачцы і пасунуў усю гэтую кучу грошай на чырвоную — і раптам схамянуўся! Толькі раз за ўвесь гэты вечар, за ўсю гульню, страх прайшоў па мне холадам і адгукнуўся дрыжыкамі ў руках і нагах. Я з жахам адчуў і імгненна ўсвядоміў: што для мяне цяпер значыць прайграць. Стаяла на стаўцы ўсё маё жыццё!

— Rouge! — крыкнуў крупер, — і я перавёў дух, агнявыя мурашы пасыпаліся па маім целе. Са мною разлічыліся банкаўскімі білетамі; значыць, ужо ёсць чатыры тысячы фларынаў і восемдзсят фрыдрыхсдораў! (Тады я яшчэ мог сачыць за лікам.)

Затым, памятаю, я паставіў дзве тысячы фларынаў на дванаццаць сярэдніх і прайграў! Шаленства ахапіла мяне: я схापіў апошнія, што засталіся, дзве тысячы фларынаў і паставіў на дванаццаць першых — так, наўдалую, без разліку! Зрэшты, было адно імгненне чакання, падобнае, можа, уражаннем на ўражанне, зведанае madame Blanchard, калі яна, у Парыжы, падала з паветранага шара на зямлю.

— Quatre!* — крыкнуў крупер. Усяго, з ранейшай стаўкай, зноў апынулася шэсць тысяч фларынаў. Я ўжо пазіраў як пераможца, я ўжо нічога, нічога цяпер не баяўся і кінуў чатыры тысячы фларынаў на чорную. Чалавек дзевяць кінуліся, услед за мною, таксама ставіць на чорную. Круперы пераглядваліся і пераглядваліся. Вакол гаварылі і чакалі.

Выйшла чорная. Не памятаю я ўжо тут ні разліку, ні парадку маіх ставак. Памятаю толькі, як у сне, што я ўжо выйграў, здаецца, тысяч шаснаццаць фларынаў; раптам, трыма няшчаснымі ўдарамі, спусціў з іх дванаццаць; потым пасунуў апошнія чатыры тысячы на «passe» (але ўжо пры гэтым нічога не адчуваў; я толькі чакаў, неяк механічна, без думкі) — і зноў выйграў; затым я забіраў грошы тысячамі; успамінаю я таксама, што найчасцей выходзілі дванаццаць сярэдніх, да якіх я і прывязаўся. Яны з'яўляліся неяк рэгулярна — абавязкова разы тры, чатыры запар, потым знікалі на два разы і потым вярталіся зноў разы на тры ці чатыры запар. Гэтая дзіўная рэгулярнасць сустракаецца часам палосамі — і вось якраз гэта і збывае з толку запісных

---

* Чатыры! (Фр.)

гульцоў, якія разлічваюць з алоўкам у руках. І якія ж тут часамі здараюцца жаклівыя насмешкі лёсу!

Я думаю, ад майго прыходу часу прайшло не больш за паўгадзіны. Раптам крупер паведаміў мне, што я выйграў трыццаць тысяч фларынаў, а паколькі банк за адзін раз больш не выдае, то, значыць, рулетку зачыняюць да заўтрашняй раніцы. Я схапіў усё маё золата, ссыпаў яго ў кішэні, схапіў усе білеты і адразу перайшоў за другі стол, у другую залу, дзе была другая рулетка; за мной хлынуў увесь натоўп; там адразу ж ачысцілі мне месца, і я пачаў ставіць зноў, абы-як і не лічачы. Не разумею, што мяне выратавала!

Часам, зрэшты, пачынаў мільгаць у маёй галаве разлік. Я прывяўзаўся да іншых лічбаў і шанцаў, але хутка пакідаў іх і ставіў зноў, амаль не ўсведамляючы. Мабыць, я быў вельмі рассеяны; памятаю, што круперы некалькі разоў папраўлялі маю гульню. Я рабіў грубыя памылкі. Скроні мае былі мокрыя ад поту, а рукі дрыжалі. Падскоквалі былі і палячкі з паслугамі, але я нікога не слухаў. Шчасце не перарывалася! Раптам вакол пачалі гучна гаварыць і смяяцца. «Брава, брава!» — крычалі ўсе, некаторыя нават запляскалі ў далоні. Я сарваў і тут трыццаць тысяч фларынаў, і банк зноў зачынілі да заўтра.

— Ідзіце, ідзіце, — шаптаў мне нечый голас справа. Гэта быў нейкі франкфурцкі жыд; ён увесь час стаяў каля мяне і, здаецца, часам дапамагаў мне ў гульні.

— Богам прашу, ідзіце, — прашаптаў другі голас над левым маім вухам. Я мелькам глянуў. Гэта была зусім сціпла і прыстойна адзетая дама, гадоў да трыццаці, з нейкім хваравіта бледным, стомленым тварам, які і цяпер нагадваў яе былою прыгажосць. У гэтую хвіліну я набіваў кішэні білетамі, якія страшэнна камячыў, і збіраў золата, якое заставалася на сталі. Схапіўшы апошні пакунак на пяцьдзсят фрыдрыхсдораў, я паспеў, зусім непрыкметна, сунуць яго ўруку бледнай даме; мне гэта страшэнна захацелася тады зрабіць, і тоненькія, худзенькія яе пальчыкі, памятаю, моцна сціснулі маю руку, як знак найвялікшай удзячнасці. Усё гэта адбылося за адно імгненне.

Сабраўшы ўсё, я хутка перайшоў на *trente et quarante*.

За *trente et quarante* сядзіць публіка арыстакратычная. Гэта не рулетка, гэта карты. Тут банк адказвае аж за сто тысяч талераў. Найбольшая стаўка таксама чагыры тысячы фларынаў. Я зусім не ведаў гульні і не ведаў амаль што ніводнай стаўкі,

акрамя чырвонай і чорнай, якія тут таксама былі. Вось да іх я і прывязаўся. Увесь ваксал стоўпіўся навокал. Не памятаю, ці падумаў я хаця б раз пра Паліну. Я тады адчуваў нейкае неадольнае жаданне, нават асалоду хапаць і заграбаць банкаўскія білеты, што кучай нарасталі перада мной.

Сапраўды, нібы лёс штурхаў мяне. На гэты раз, як наўмысна, здарылася адна акалічнасць, якая, зрэшты, даволі часта паўтараецца ў гульні. Прычэпіцца, напрыклад, шчасце да чырвонай і не пакідае яе разоў дзесяць, нават пятнаццаць запар. Я чуў яшчэ тры дні назад, што чырвоная, на мінулым тыдні, выйшла дваццаць два разы запар; такога нават і на рулетцы не ўспомняць і расказвалі са здзіўленнем. Зразумела, усе адразу ж пакідаюць чырвоную і ўжо пасля дзесяці разоў, напрыклад, амаль ніхто не адважваецца на яе паставіць. Ды і на чорную, супрацьлеглую чырвонай, ніхто з вопытных гульцоў таксама тады не ставіць. Вопытны гулец ведае, што значыць гэтая «наравістасць выпадку». Напрыклад, здавалася б, што пасля шаснаццаці разоў чырвонай семнаццаты ўдар абавязкова ляжа на чорную. На гэта кідаюцца новенькія натоўпам, падвойваюць і патройваюць кушы, і страшэнна прайграюць.

Але я, з-за нейкай дзіўнай наравістасці, убачыўшы, што чырвоная выйшла сем разоў запар, знарок прывязаўся менавіта да яе. Я перакананы, што тут была палова самалюбства; мне хацелася здзівіць гледачоў вар'яцкай рызыкай, і — о дзіўнае адчуванне — я добра памятаю, што мною сапраўды, без усякага выкліку самалюбства, авалодала страшэнная прага рызыкі. Магчыма, прайшоўшы праз такую колькасць адчуванняў, душа не спатольваецца, а толькі раздражняецца імі і патрабуе новых адчуванняў, яшчэ мацнейшых і наймацнейшых, да поўнай знямогі. І, праўда, не хлшу, калі б статут гульні дазваляў паставіць пяцьдзясят тысяч фларынаў адразу, я іх абавязкова паставіў бы. Вакол крычалі, што гэта па-вар'яцку, што чырвоная ўжо выходзіць чатырнаццаты раз!

— Monsieur a gagné déjà cent mille florins*, — пачуўся каля мяне нечы голас.

Я раптам ачуўся. Як? я выйграў за гэты вечар сто тысяч фларынаў! Навошта ж мне больш? Я кінуўся на білеты, скамячыў іх у кішэню, не лічачы, загроб усё маё золата, усе пакункі і вы-

---

* Пан выйграў ужо сто тысяч фларынаў (фр.).

бег з ваксала. Навокал усе смяяліся, калі я праходзіў па залах, пазіраючы на мае адтапыраныя кішэні і на няроўную паходку пад цяжарам золата. Я думаю, што яго было значна больш за паўпуда. Некалькі рук працягнуліся да мяне; я раздаваў жменьмі, колькі бралася. Два жыды спынілі мяне каля выхада.

— Вы смелы! вы вельмі смелы! — сказалі яны мне, — але абавязкова ад’язджайце заўтра раніцай, як мага раней, іначай вы ўсё прайграеце...

Я іх не слухаў. У алеі было цёмна, так што нават руку сваю нельга было ўбачыць. Да гатэля было каля паўварсты. Я ніколі не баяўся ні зладзеяў, ні разбойнікаў, нават маленькі; не думаў пра іх і цяпер. Я, зрэшты, не памятаю, аб чым я думаў па дарозе; думак не было. Адчуваў я толькі нейкую страшэнную асалоду ўдачы, перамогі, магутнасці — не ведаю, як і сказаць. Мільгаў перада мною і вобраз Паліны; я памятаў і ўсведамляў, што іду да яе, зараз з ёю сустрэнуся і буду ёй расказваць, пакажу... але я ўжо ледзь помніў тое, што яна мне надоечы гаварыла, і навошта я пайшоў, і ўсе тья нядаўнія адчуванні, што былі ўсяго паўтары гадзіны назад, здаваліся мне ўжо цяпер чымсьці даўно мінулым, выпраўленым, састарэлым — аб чым мы ўжо не будзем больш помніць, таму што ўсё цяпер пачнецца нанова. Амаль у самым канцы алеі раптам мяне апанаваў страх: «Што калі мяне зараз заб’юць і абрабуюць?» З кожным крокам мой страх павялічваўся ўдвая. Я амаль бег. Раптам у канцы алеі бліснуў увесь наш гатэль, асветлены шматлікімі агнямі, — дзякуй Богу: дома!

Я ўзбег на свой паверх і хутка расчыніў дзверы. Паліна была тут і сядзела на маёй канапе, перад запаленай свечкай, скрыжаваўшы рукі. Яна здзіўлена паглядзела на мяне; у гэтую хвіліну я меў даволі дзіўны выгляд. Я спыніўся перад ёю і пачаў выкідваць на стол усю маю кучу грошай.

Раздзел XV

Памятаю, яна надзвычай пільна пазірала на мяне, але не кранаючыся з месца, не мяняючы нават свайго становішча.

— Я выйграў дзвесце тысяч франкаў, — выкрыкнуў я, выкідваючы апошні пакунак. Вялізная куча білетаў і золата заняла ўвесь стол, я ўжо не мог адвесці ад яе вочы; часам я зусім забываўся пра Паліну. То пачынаў складваць гэтыя

кучы банкавых білетаў, складваў іх разам, то адкладваў у адну агульную кучу золата; то кідаў усё і пачынаў хутка хадзіць па пакоі, задумваўся, потым раптам зноў падыходзіў да стала, зноў пачынаў лічыць грошы. Раптам, нібы апрытомнеўшы, я кінуўся да дзвярэй і спехам замкнуў іх, два разы павярнуўшы ключ. Потым, у роздуме, спыніўся перад маім маленькім чамаданам.

— Можа, да заўтра пакласці ў чамадан? — спытаўся я, раптам павярнуўшыся да Паліны і ўспомніўшы пра яе. Яна ж усё сядзела, не варушачыся, на тым самым месцы, але пільна сачыла за мной. Выраз твару ў яе быў нейкі дзіўны; мне не спадабаўся гэты выраз! Не памылюся, калі скажу, што ў ім была нянавісць.

Я хутка падышоў да яе.

— Паліна, вось дваццаць пяць тысяч фларынаў, — гэта пяцьдзсят тысяч франкаў, нават больш. Вазьміце, кінце іх яму заўтра ў твар.

Яна не адказала мне.

— Калі хочаце, я завязу сам, заўтра раніцай. Так?

Яна раптам засмяялася. Яна доўга смяялася.

Я са здзіўленнем і з пачуццём жалю пазіраў на яе. Гэты смех быў вельмі падобны на яе нядаўні, чысты, здзеклівы смех яе з мяне, які выбухаў у час маіх самых палкіх прызнанняў. Нарэшце яна перастала і спахмурнела; яна строга пазірала на мяне спадылба.

— Я не вазьму вашыя грошы, — прамовіла яна пагардліва.

— Як? Што гэта? — закрычаў я. — Паліна, чаму ж?

— Я дарма грошы не бяру.

— Я прапаную вам, як сябар; я вам жыццё прапаную.

Яна паглядзела на мяне доўгім, дапытлівым позіракам, нібы пранізаць мяне хацела ім.

— Вы дорага даяце, — прамовіла яна ўсміхаючыся, — па-любोўніца Дэ-Грые не вартая пяцідзсяці тысяч франкаў.

— Паліна, хіба можна так са мною гаварыць! — выкрыкнуў я з дакорам, — хіба я Дэ-Грые?

— Я вас ненавіджу! Так... так!.. я вас не больш кахаю, чым Дэ-Грые, — раптам закрычала яна, вочы яе заблішчалі.

Тут яна прыкрыла рукамі твар, у яе пачалася істэрыка. Я кінуўся да яе.

Я зразумеў, што пакуль мяне не было, з ёю штосьці здарылася. Яна была зусім як не пры сваім розуме.

— Купляй мяне! Хочаш? хочаш? за пяцьдзсят тысяч франкаў, як Дэ-Грые? — вырывалася ў яе разам з сутаргавымі рыданьнямі. Я абхапіў яе, цалаваў яе рукі, ногі, упаў перад ёю на калені.

Істэрыка не праходзіла. Яна паклала абедзве рукі на мае плечы і ўважліва мяне разглядвала; здавалася, штосьці хацела прачытаць на маім твары. Яна слухала мяне, але, відаць, не чула таго, што я ёй гаварыў. Нейкая заклапочанасць і задуменнасць з’явіліся на яе твары. Я баяўся за яе; мне раптам падалося, што яна траціць розум. То раптам ціха пачынала прыцягваць мяне да сябе; даверлівая ўсмішка ўжо блукала на яе твары; і раптам яна мяне адпіхвала і зноў азмрочаным позіркам пачынала ўглядвацца ў мяне.

Раптам яна кінулася абдымаць мяне.

— Ты ж мяне кахаеш, кахаеш? — гаварыла яна, — ты ж, ты ж... за мяне з баронам страляцца хацеў! — І раптам яна разрагаталася, быццам нешта смешнае і мілае мільганула раптам у яе памяці. Яна і плакала, і смяялася — усё разам. Ну што мне было рабіць? Я сам быў як у ліхаманцы. Памятаю, яна пачынала мне штосьці гаварыць, але я амаль нічога не мог зразумець. Гэта было нейкае трызненне, нейкі лепет, — нібы ёй хацелася хутчэй мне нешта расказаць, — трызненне, што перапынялася часам самым вясёлым смехам, які пачынаў палохаць мяне. «Не, не, ты мілы, мілы! — паўтарала яна. — Ты мой адданы!» — і зноў клала свае рукі мне на плечы, зноў углядвалася ў мяне і працягвала паўтараць: «Ты мяне кахаеш... кахаеш... будзеш кахаць?» Я не зводзіў з яе вачэй; я яшчэ ніколі не бачыў яе ў такіх прыпадках пяшчоты і каханьня; праўда, гэта, вядома ж, было трызненне, але... убачыўшы мой палкі позірк, яна раптам пачынала хітра ўсміхацца; ні з таго ні з сяго яна раптам загаварыла пра містэра Астлея.

Зрэшты, пра містэра Астлея яна часцяком загаворвала (асабліва, калі надоечы хацела мне штосьці расказаць), але што канкрэтна, я не зусім зразумеў; здаецца, яна нават смяялася з яго; безперапынна паўтарала, што ён чакае... і што ці ведаю я, што ён, напэўна, стаіць цяпер пад акном? «Так, так, пад акном, — ну адчыні, паглядзі, паглядзі, ён тут, тут!» Яна падштурхоўвала мяне да акна, але толькі я наважваўся ісці, яна залівалася смехам, і я заставаўся каля яе, а яна кідалася мяне абдымаць.

— Мы паедзем? Мы ж заўтра паедзем? — турботна прыходзіла ёй раптам на розум, — ну... (і яна задумвалася) — ну, а дагонім мы бабулю, як ты думаеш? У Берліне, я думаю, дагонім. Як ты думаеш, што яна скажа, калі мы яе дагонім і яна нас убачыць? А містэр Астлей?.. Ну, гэты не саскочыць з Шлангенберга, як ты думаеш? (Яна зарагатала.) Ну, паслухай: ведаеш, куды ён наступным летам паедзе? Ён хоча на Паўночны полюс ехаць для вучоных даследаванняў і мяне клікаў з сабою, ха-ха-ха! Ён гаворыць, што мы, рускія, без еўрапейцаў нічога не ведаем і ні да чаго не здатныя... Ды ён таксама добры! Ведаеш, ён «генералу» прабачае; ён гаворыць, што Blanche... што каханне, — ну, не ведаю, не ведаю, — раптам паўтарыла яна, быццам бы загаварылася і разгубілася! — Бедныя яны, як мне іх шкада, і бабулю... Ну, паслухай, паслухай, ну дзе табе застрэліць Дэ-Грые? І няўжо, няўжо ты думаў, што застрэліш? О неразумны! Няўжо ты мог падумаць, што я пушчу цябе страляцца з Дэ-Грые? Ды ты і барона нават не застрэліш, — дадала яна, засмяяўшыся. — О, які ты быў смешны з баронам; я глядзела на вас абодвух з лаўкі; і як жа табе не хацелася тады ісці, калі я пасылала цябе. Як я тады смяялася, як я тады смяялася, — дадала яна рагочучы.

І раптам зноў цалавала і абдымала мяне, зноў палка і пяшчотна прыціскала свой твар да майго. Я ўжо больш ні аб чым не думаў і нічога не чуў. Галава мая закруцілася...

Я думаю, што было каля сямі гадзін раніцы, калі я прачнуўся; сонца свяціла ў пакой. Паліна сядзела каля мяне і здзіўлена аглядалася, быццам бы выходзячы з нейкага змроку, і пільна глядзела на стол і грошы. Галава мая была цяжкая і балела. Я быў хацеў узяць Паліну за руку; яна раптам адпіхнула мяне і саскочыла з канапы. Дзень, які ўжо распачаўся, быў пахмурны; перад світаннем ішоў дождж. Яна падышла да акна, адчыніла яго, выставіла галаву і грудзі і, падпёршыся рукамі, а локці паклаўшы на падаконнік, прабыла так хвіліны тры, не пава-рочваючыся да мяне і не слухаючы таго, што я ёй гаварыў. Са страхам прыйшло мне ў галаву: што ж цяпер будзе і чым гэта скончыцца? Раптам яна паднялася з акна, падышла да стала і, пазіраючы на мяне з выразам бясконцай нянавісці, з дрыжачымі ад злосці губамі, сказала мне:

— Ну, аддай жа цяпер мне мае пяцьдзсят тысяч франкаў!

— Паліна, зноў, зноў! — пачаў быў я.

— Ці ты перадумаў? Ха-ха-ха! Табе, магчыма, ужо і шкада? Дваццаць пяць тысяч фларынаў, адлічаныя яшчэ ўчора, ляжалі на сталe; я ўзяў і падаў ёй.

— Яны ж цяпер ужо мае? Так жа? Так? — злосна пыталася яна ў мяне, трымаючы грошы ў руках.

— Ды яны і заўсёды былі твае, — сказаў я.

— Ну дык вось жа твае пяцьдзесят тысяч франкаў! — Яна размахнула і шпурнула іх у мяне. Пачак балюча ўдарыў мне ў твар і разляцеўся па падлозе. Зрабіўшы гэта, Паліна выбегла з пакоя.

Я ведаю, яна, вядома, у гэтую хвіліну была не ў сваім розуме, хаця я і не разумею гэтага часовага вар'яцтва. Праўда, яна яшчэ і цяпер, а ўжо месяц прайшоў, хварэе. Што, аднак, было прычынай гэтага стану, а галоўнае, гэтай выхадкі? Ці не абражаная гордасць? Ці адчай ад таго, што яна адважылася нават прыйсці да мяне? Ці не падалося ёй, што я фанабэруся маім шчасцем, і сапраўды, зусім так жа, як і Дэ-Грые, хачу адкруціцца ад яе, даўшы ёй пяцьдзесят тысяч франкаў? Але ж гэтага не было, маё сумленне можа пасведчыць. Думаю, што часткова тут віной і яе ганарыстасць: ганарыстасць падказала ёй не паверыць мне і абразіць мяне, хаця ўсё гэта яна і сама, мабыць, уяўляла не зусім ясна. У гэтым выпадку я, вядома ж, адказаў за Дэ-Грые і зрабіўся вінаватым, магчыма, без вялікай віны. Праўда, усё гэта было толькі трызненне; праўда і тое, што я ведаў, што яна трызніць, і... не звярнуў увагу на гэтую акалічнасць. Магчыма, цяпер яна не можа мне дараваць гэтага? Так, але гэта цяпер; але тады, тады? Ды не такія ўжо страшныя былі яе трызненне і хвароба, каб яна ўжо зусім не разумела, што робіць, калі ішла да мяне з пісьмом Дэ-Грые? Значыць, яна ведала, што робіць.

Я с'як-так, спехам, сунуў усе мае паперы і ўсю маю кучу золата за ложак, прыкрыў яе і выйшаў хвілін праз дзесяць пасля Паліны. Я быў упэўнены, што яна пабегла дадому, і хацеў зайсці да іх, каб у пярэднім пакоі спытацца ў нянькі пра здароўе паненкі. Як жа я здзівіўся, калі даведаўся ад нянечкі, якая сустрэлася мне на лесвіцы, што Паліна дадому яшчэ не прыходзіла і што нянька сама ішла да мяне па яе.

— Толькі што, — сказаў я, — толькі што пайшла ад мяне, хвілін дзесяць назад, куды ж яна магла падзецца?

Нянька паглядзела на мяне з дакорам.

А між тым выйшла цэлая гісторыя, якая ўжо гуляла па гатэлі. У швейцарскай і ў обер-кельнера перашэптваліся, што фрэйлен раніцаю, у шэсць гадзін, выбегла з гатэля, пад дождж і пабегла ў накірунку да hôtel d'Angleterre. З іх слоў і намёкаў я зразумеў, што яны ўжо ведаюць, што яна ўсю ноч была ў маім пакоі. Зрэшты, ужо расказвалася пра ўсю генеральскую сям'ю: стала вядома, што генерал учора ледзь не звар'яцеў і плакаў на ўвесь гатэль. Яшчэ расказвалі, што бабуля, якая прыязджала, была яго маці, якая знарок і з'явілася з самой Расіі, каб забараніць свайму сыну шлюб з mademoiselle de Cominges, а за непаслушэнства пазбавіць яго спадчыны, і паколькі ён сапраўды не паслухаўся, то графіня, у яго на вачах, наўмысна і прайграла ўсе свае грошы на рулетцы, каб яму ўжо нічога не засталася. «Diese Russen!»* — злосна паўтараў обер-кельнер, ківаючы галавой. Іншыя смяяліся. Обер-кельнер рыхтаваў рахунак. Пра мой выйгрыш ужо ведалі; Карл, мой калідорны лёкай, першы павіншаваў мяне. Але мне было не да іх. Я кінуўся ў гатэль d'Angleterre.

Яшчэ было рана; містэр Астлей нікога не прымаў; даведаўшыся, што гэта я, выйшаў да мяне ў калідор і стаў перада мною, моўчкі скіраваўшы на мяне свой алавяны позірк, і чакаў: што я скажу? Я адразу спытаўся пра Паліну.

— Яна хворая, — адказаў містэр Астлей, па-ранейшаму глядзячы на мяне.

— Дык яна сапраўды ў вас?

— О так, у мяне.

— Дык як жа вы... вы збіраецеся яе трымаць у сябе?

— О так, я маю такі намер.

— Містэр Астлей, гэта выкліча скандал; гэта нельга. Да таго ж яна зусім хворая; вы, магчыма, не заўважылі?

— О так, я заўважыў і ўжо сказаў вам, што яна хворая. Калі б яна была не хворая, то не правяла б ноч у вас.

— Дык вы і гэта ведаеце?

— Я гэта ведаю. Яна ўчора ішла сюды, і я завёў бы яе да сваёй сваячкі, але паколькі яна была хворая, то памылілася і прыйшла да вас.

— Трэба ж! Ну, віншую вас, містэр Астлей. Дарэчы, вы мне падказалі ідэю: ці не стаялі вы ўсю ноч у нас пад акном? Міс

---

* Гэтыя рускія! (Фр.)

Паліна ўсю ноч прымушала мяне адчыняць акно і глядзець, — ці не стаіце вы пад акном, і вельмі смяялася.

— Няўжо? Не, я пад акном не стаяў; але я чакаў у калідоры і хадзіў вакол.

— Але ж яе трэба лячыць, містэр Астлей.

— О так, я ўжо паклікаў доктара, але калі яна памрэ, то вы мне адкажаце за яе смерць.

Я здзівіўся.

— Даруйце, містэр Астлей, чаго вы хочаце?

— А ці праўда, што вы ўчора выйгралі дзвесце тысяч талераў?

— Усяго толькі сто тысяч фларынаў.

— Ну вось бачыце! Дык вось, едзьце сёння раніцай у Парыж.

— Навошта?

— Усе рускія, хто мае грошы, едуць у Парыж, — патлумачыў містэр Астлей голасам і тонам, як быццам бы прачытаў гэта па кніжцы.

— Што я буду цяпер, летам, рабіць у Парыжы? Я яе кахаю, містэр Астлей! Вы гэта самі ведаеце.

— Няўжо? Я перакананы, што не. Да таго ж, застаўшыся тут, вы абавязкова ўсё прайграеце, і вам не будзе за што паехаць у Парыж. Але бывайце, я глыбока перакананы, што вы сёння паедзеце ў Парыж.

— Добра, бывайце, толькі ў Парыж я не паеду. Падумайце, містэр Астлей, аб тым, што цяпер будзе ў нас? Адным словам, генерал... і цяпер гэтае здарэнне з міс Палінай — гэта ж пойдзе на ўвесь горад.

— Так, на ўвесь горад; генерал жа, мне здаецца, аб гэтым не думае, і яму не да гэтага. Да таго ж міс Паліна мае поўнае права жыць, дзе ёй захочацца. Адносна ж гэтай сям'і можна сказаць дакладна, што гэтая сям'я не існуе.

Я ішоў і ўсміхаўся ад таго, што гэты англічанін так дзіўна перакананы, што я паеду ў Парыж... «Аднак жа ён хоча застрэліць мяне на дуэлі, — думаў я, — калі mademoiselle Паліна памрэ, — вось яшчэ дык навіна!» Клянуся, мне было шкада Паліну, але дзіва, — ад той самай хвіліны, калі я дакрануўся ўчора да ігральнага стала і пачаў заграбаць пакункі грошай, маё каханне адышло як бы на другі план. Гэта я цяпер кажу; але тады я яшчэ ўсяго гэтага не ўсведамляў. Няўжо я і сапраўды гулец, няўжо я і сапраўды... так дзіўнавага кахаў Паліну? Не, я

да гэтага часу кахаю яе, бачыць Бог! А тады, калі я выйшаў ад містэра Астлея і ішоў дадому, я сапраўды пакутаваў і вінаваціў сябе. Але... але тут са мною здарылася надзвычай дзіўная і бязглуздая гісторыя.

Я спяшаўся да генерала, як раптам непадалёку ад іх кватэры адчыніліся дзверы і мяне хтосьці паклікаў. Гэта была *madame veuve Cominges* і паклікала мяне па загаду *mademoiselle Blanche*.

— А, *c'est lui! Viens donc, bêta!* Ці праўда, *que tu as gagné une montagne d'or et d'argent? J'aimerais mieux l'or**.

— Выйграў, — адказаў я смеючыся.

— Колькі?

— Сто тысяч фларынаў.

— *Bibi, comme tu es bête.* Так, заходзь жа сюды, я нічога не чую. *Nous ferons bombance, n'est-ce pas?****

Я ўвайшоў да яе. Яна валялася пад ружовай атласнай коўдрай, з-пад якой выстаўляліся смуглявыя, здаровыя, незвычайныя плечы, — плечы, якія хіба толькі ўбачыш у сне, — сям-так прыкрытыя батыставай сарочкаю, што была аблямавана бялюткімі карункамі, якія надзіва пасавалі да яе смуглявай скуры.

— *Mon fils, as-tu du coeur?**** — закрычала яна, убачыўшы мяне, і зарагатала. Смяялася яна заўсёды вельмі весела і нават часам шчыра.

— *Tout autre...***** — пачаў быў я, успомніўшы Карнеля.

— Вось бачыш, *vois-tu,* — забалбатала яна раптам, — першае, знайдзі панчохі, дапамажы абуцца, а па-другое, *si tu n'es pas trop bête, je te prends à Paris!****** Ты ведаеш, я зараз ад'язджаю!

— Зараз?

— Праз паўгадзіны.

Сапраўды, усё было спакавана. Усе чамаданы і яе рэчы стаялі гатовыя. Кава ўжо даўно была прынесена.

* Гэта ён! Хадзі ж сюды, дурненькі. Ці праўда, што ты выйграў кучу золата і срэбра? Я аддала б перавагу золату (*фр.*)

** Бібі, які ты дурненькі... Мы пагуляем, ці не праўда? (*Фр.*)

*** Сын мой, ці адважны ты? (*Фр.*)

**** Усякі іншы... (*Фр.*)

***** Калі ты не будзеш занадта дурненькі, я вазьму цябе ў Парыж (*фр.*)

— Eh bien! хочаш, tu verras Paris. Dis donc qu'est ce que c'est qu'un outchitel? Tu étais bien bête, quand tu étais outchitel*. Дзе ж мае панчохі? Абувай жа мяне, ну!

Яна выцягнула сапраўды цудоўную ножку, смуглую, маленькую, не знявечаную, як амаль што ўсе гэтыя ножкі, якія выглядаюць такімі міленькімі ў чаравічках. Я засмяўся і пачаў нацягваць на яе шаўковую панчошку. Mademoiselle Blanche працягвала сядзець на ложку і лапатаць.

— Eh bien, que feras-tu, si je prends avec? Па-першае, je veux cinquante mille francs. Ты мне іх аддасі ў Франкфурце. Nous allons à Paris; там мы жывём разам et je te ferai voir des étoiles en plein jour**. Ты ўбачыш такіх жанчын, якіх ты ніколі не бачыў. Паслухай...

— Пачакай, калі я аддам табе пяцьдзсят тысяч франкаў, а мне што ж застанецца?

— Et sent cinquante mille francs***, ты забыўся, і да таго ж я згодна жыць у тваёй кватэры месяц, два, que sais-je!**** Мы, вядома, прыжывём за два месяцы гэтыя сто пяцьдзсят тысяч франкаў. Вось бачыш, je suis bonne enfant***** і табе наперад кажу, mais tu verras des étoiles*****.

— Як, усё за два месяцы?

— Як! Гэта цябе здзіўляе? Ah, vilesclave!***** Дыці ведаешты, што адзін месяц такога жыцця лепш, чым усё тваё існаванне. Адзін месяц — et après le déluge! Mais tu ne peux comprendre, va! Пайшоў, пайшоў, ты гэтага не варты! Ай, que fais tu?*****

У гэтую хвіліну я абуваў другую ножку, але не вытрываў і пацалаваў яе. Яна вырвала і пачала біць мяне кончыкам нагі па

* Ты ўбачыш Парыж. Ты мне скажы, што такое настаўнік? Ты быў вельмі дурненькі, калі ты быў настаўнікам (фр.).

** Ну што ты будзеш рабіць, калі я вазьму цябе з сабою?.. я хачу пяцьдзсят тысяч франкаў... Мы едем у Парыж... і ты ў мяне ўбачыш сярод белага дня зоркі (фр.).

*** А сто пяцьдзсят тысяч франкаў (фр.).

**** Адкуль я ведаю! (фр.)

***** Я добрая дзяўчынка (фр.).

***** Але ты ўбачыш зоркі (фр.).

***** А, нізкі раб! (Фр.)

***** Апасля хоць патоп! Алеты не можаш гэта зразумець, куды табе!..

Што ты робіш? (Фр.)

твары. Урэшце яна прагнала мяне зусім. «Eh bien, mon outchitel, je t'attends, si tu veux*»; праз чвэрць гадзіны я ад'язджаю!» — крыкнула яна мне наўздагон.

Вярнуўшыся дадому, быў я ўжо як ашаломлены. Што ж, не мая віна, што mademoiselle Паліна кінула мне ў твар цэлы пачак і яшчэ ўчора аддала перавагу містэру Астлею. Некалькі банкавых білетаў валяліся на падлозе; я іх падняў. У гэтую хвіліну адчыніліся дзверы і з'явіўся сам обер-кельнер (які раней на мяне нават і не глядзеў) з прапановай: а ці не жадаю я перабрацца ўніз, у цудоўны нумар, у якім толькі што стаяў граф В.

Я пастаяў, падумаў.

— Рахунак! — закрычаў я, — ад'язджаю, праз дзесяць хвілін. — «У Парыж дык у Парыж! — падумаў я, — мабыць, на раду напісана!»

Праз чвэрць гадзіны мы сапраўды сядзелі ўтраіх у адным агульным сямейным вагоне: я, mademoiselle Blanche et madame veuve Cominges. Mademoiselle Blanche рагатала, пазіраючы на мяне, да істэрэкі. Veuve Cominges падтаквала ёй; не скажу, што мне было весела. Жыццё пераломвалася папалам, але з учарашняга дня я ўжо прывык усё ставіць на карту. Можа, гэта і сапраўды так, што я не вытрымаў грошай і закруціўся. Peut-être, je ne demandais pas mieux**. Мне падумалася, што часова — але толькі часова — мяняюцца дэкарацыі. «Але праз месяц я буду зноў тут, і тады... і тады мы яшчэ з вамі паспаборнічаем, містэр Астлей!» Не, як успомню цяпер, мне і тады было страшэнна маркотна, хаця я і рагатаў разам з гэтай дурненькай Blanche.

— Ну што табе! Які ты дурны! О, які ты дурны! — выкрывала Blanche, перапыняючы свой смех і пачынаючы сур'ёзна сварыцца на мяне. — Ну так, ну так, так, мы пражывём твае дзвесце тысяч франкаў, але затое, mais tu seras heureux, comme un petit roi***; я сама буду завязваць табе гальштук і пазнаёмлю цябе з Hortense. А калі мы пражывём усе нашы грошы, ты прыедзеш сюды і зноў сарвеш банк. Што табе казалі жыды? Галоўнае — адвага, а ў цябе яна ёсць, і ты мне яшчэ не раз

---

* Ну, мой настаўнік, я цябе чакаю, калі хочаш (*фр.*).

** Магчыма, толькі гэта мне і трэба было (*фр.*).

*** Але ты будзеш шчаслівы, як маленькі кароль (*фр.*).

будзеш вазіць грошы ў Парыж. Quant à moi, je veux cinquante mille francs de rente et alors...*

— А генерал? — спытаўся я.

— А генерал, ты ведаеш сам, кожны дзень у гэты час ходзіць па кветкі для мяне. На гэты раз я знарок загадала знайсці самыя рэдкія кветкі. Небарака вернецца, а птушачка і адляцела. Ён паляціць за намі, пабачыш. Ха-ха-ха! Я буду вельмі рада. У Парыжы ён мне спатрэбіцца; за яго тут заплаціць містэр Астлей...

І вось такім чынам я і паехаў у Парыж.

Раздзел XVI

Што я скажу пра Парыж? Усё гэта было, вядома, і трызненне, і дурыкі. У Парыжы я пражыў трохі больш за тры тыдні, і за гэты тэрмін мае сто тысяч франкаў былі расходаваны. Я гавару толькі пра сто тысяч; астатнія сто тысяч я аддаў mademoiselle Blanche чыстымі грашыма, — пяцьдзсят тысяч у Франкфурце і цераз тры дні ў Парыжы выдаў ёй яшчэ пяцьдзсят тысяч франкаў, вэксалем, за які, зрэшты, праз тыдзень яна ўзяла з мяне і грошы, «et les cent mille francs, qui nous restent, tu les mangeras avec moi, mon outchitel»**. Яна мяне пастаянна называла настаўнікам. Цяжка ўявіць сабе якую-небудзь на свеце больш ашчадную, скупую і хцівую істоту, падобную на mademoiselle Blanche. Але гэта адносна сваіх грошай. Што ж тычыцца маіх ста тысяч франкаў, то яна мне шчыра сказала потым, што яны ёй патрэбны былі для першай заяўкі сябе ў Парыжы. «Так што цяпер я ўжо стала на прыстойную нагу і назаўсёды, і цяпер ужо доўга мяне ніхто не зможа збіць, ва ўсякім выпадку я для гэтага пастараюся», — дадала яна. Зрэшты, я амаль што і не бачыў гэтыя сто тысяч; грошы ўвесь час трымала яна, а ў маім партманэце, у які яна кожны дзень заглядвала, ніколі не было больш за сто франкаў, і амаль заўсёды было меней.

«Ну навошта табе грошы?» — часам гаварыла яна мне з самым наіўным выглядам, і я з ёю не спрачаўся. Затое яна вельмі і вельмі някепска аздобіла за гэтыя грошы сваю кватэру,

---

* Што да мяне, то я хачу пяцьдзсят тысяч франкаў рэнты і тады... (Фр.)

** Сто тысяч франкаў, якія нам засталіся, ты іх праясі са мною, мой настаўнік (фр.).

і калі потым перавяла і мяне туды, то, паказваючы мне пакоі, сказала: «Вось што з разлікам і з густам можна зрабіць за зусім мізэрныя сродкі». Гэты мізэр, аднак, каштаваў роўна пяцьдзесят тысяч франкаў. На астатнія пяцьдзесят тысяч яна купіла экіпаж, коней, апроч гэтага, мы далі два балі, гэта значыцца дзве вечарынкi, на якіх былі і Hortense, і Lisette, і Cléopâtre — жанчыны надзвычайныя ў шмат якіх адносінах і нават зусім не брыдкія. На гэтых вечарынках я вымушаны быў выконваць найдурнейшую ролю гаспадара, сустракаць і забаўляць багатых і тупых купчыкаў, страшэнных невукаў і зусім бессаромных розных ваенных паручнікаў і нікчэмных аўтарчыкаў і часопісных казьяк, якія з'явіліся ў модных фраках, у палевых пальчатках і з такімі самалюбствам і фанабэрыяй, якія нават у нас, у Пецярбургу, немагчымыя, — а гэта ўжо шмат аб чым гаворыць. Яны нават вырашылі з мяне пасмяяцца, але я напіўся шампанскага і правалюся ў заднім пакоі. Усё гэта было мне страшэнна агідна. «C'est un outchitel, — гаварыла пра мяне Blanche, — il a gagné deux cent mille francs* і які без мяне не ведаў бы, як іх патраціць. А потым ён зноў пойдзе ў настаўнікі; — ці не ведае хто-небудзь месца? Трэба што-небудзь для яго зрабіць». Шампанскае я пачаў прымаць даволі часта, таму што мне было ўвесь час сумна і надзвычай нудна. Я жыў у самым буржуазным, у самым меркантыльным асяроддзі, дзе кожны су быў палічаны і вымераны. Першыя два тыдні Blanche мяне вельмі не любіла, я гэта бачыў; праўда, яна адзела мяне франтам і сама штодня завязвала мне галыштук, але ў душы яна пагарджала мною. Яна гэта не звяртаў ніякай увагі. Ад нудоты і маркоты я ўцякаў у «Château de Fleurs»**, дзе рэгулярна, кожны вечар, напіваўся і вучыўся танцаваць канкан (які там вельмі брыдка танцуюць) і пазней якраз гэтым і праславіўся. Нарэшце Blanche зразумела мяне: яна ж напачатку была перакананая, што я, за час нашага сужыцця, буду хадзіць за ёю з алоўкам і паперкай у руках і ўсё буду падлічваць, колькі яна патраціла, колькі ўкрала, колькі патраціць і колькі яшчэ ўкрадзе? І, вядома ж, была ўпэўнена, што за кожныя дзесяць франкаў мы будзем ледзь што не біцца. На ўсякі мой наступ, які яна чакала зараней, яна ўжо падрыхтавала пярэчанні; але, не бачачы з майго боку ніякіх нападкаў,

* Гэты настаўнік... ён выйграў дзвесце тысяч франкаў (фр.).

** «Замак кветак» (фр.).

спачатку кідалася была сама пярэчыць. Іншым разам пачне горача-горача, але, убачыўшы, што я маўчу, — часцей за ўсё лежачы на кушэтцы і нерухома пазіраючы ў столь, — нават, нарэшце, здзівіцца. Спачатку яна думала, што я проста дурны, «un outchitel», і проста абрывала свае тлумачэнні, бо, магчыма, думала: «Ён жа дурны; навошта ж яго наводзіць, калі сам не разумее». Выйдзе, было такое, але хвілін праз дзесяць зноў вернецца (гэта здаралася падчас самых шалёных яе расходаў, расходаў, якія былі для нас не па сродках: напрыклад, яна перамяніла коней і купіла пару за шаснаццаць тысяч франкаў).

— Ну, дык ты, Bibi, не злуешся? — падыходзіла яна да мяне.

— Не-е-е! Нада-а-а-кучыла! — гаварыў я, адхіляючы яе ад сябе рукою, але гэта было для яе так цікава, што яна адразу ж села каля мяне:

— Ты ведаеш, я адважылася столькі заплаціць, толькі таму, што іх прадавалі спехам. Іх можна зноў прадаць за дваццаць тысяч франкаў.

— Веру, веру; коні чудоўныя; і ў цябе цяпер шыкоўны выезд; спатрэбіцца; ну і хопіць.

— Дык ты не злуешся?

— За што ж? Ты робіш разумна, калі прызапашваеш некаторыя неабходныя табе рэчы. Усё гэта потым табе спатрэбіцца. Я бачу, што табе сапраўды трэба паставіць сябе на такую нагу; іначай мільёна не нажывеш. Таму нашы сто тысяч франкаў толькі пачатак, кропля ў моры.

Blanche, якая зусім не чакала ад мяне такіх разважанняў (замест крыкаў ды папрокаў!), быццам з неба звалілася.

— Дык ты... дык ты вось які! Mais tu as de l'esprit pour comprendre! Sais-tu, mon garçon*, хаця ты і настаўнік, — але ты павінен быў нарадзіцца прынцам! Дык ты не шкадуеш, што грошы ў нас хутка разыходзяцца?

— Ды ну іх, хутчэй бы ўжо!

— Mais... sais-tu... mais dis donc, хіба ты багаты? Mais sais-tu, але ты занадта ўжо пагарджаеш грашыма. Qu'est ce que tu feras après, dis donc?***

---

* Выходзіць, ты даволі разумны, каб разумець! Ведаеш, мой хлопчык... (Фр.)

** Але... ведаеш... скажы... Але ведаеш... Што ж ты будзеш рабіць потым, скажы? (Фр.)

— Après паеду ў Гомбург і яшчэ выйграю сто тысяч франкаў.

— Oui, oui, c'est ça, c'est magnifique!* І я ведаю, што ты абавязкова выйграеш і прывязеш сюды. Dis donc, ды ты зробіш, што я цябе сапраўды пакахаю! Eh bien, за тое, што ты такі, я цябе ўвесь гэты час буду кахаць і не дазволю сабе ніводнай здрады. Разумееш, на працягу гэтага часу я хаця і не кахала цябе, parce que je croyais, que tu n'est qu'un outhitel (quelque chose comme un laquais, n'est-ce pas?), але я ўсё-такі была табе верная, parce que je suis bonne fille**.

— Ну, хлусіш! А з Альбертам, з гэтым афіцэрыкам чарна-мазым, хіба я не бачыў той раз?

— Oh, oh, mais tu es...***

— Ну, хлусіш, хлусіш; ды ты што думаеш, што я злюся? Ды напляваць! il faut que jeunesse se passe****. Не праганяць жа табе яго, калі ён быў ужо да мяне і ты яго кахаш. Толькі грошай ты яму не давай, чуеш?

— Ды ты і за гэта не злуешся? Mais tu es un vrai philosophe, sais-tu? Un vrai philosophe! — закрычала яна ў захапленні. — Eh bien, je t'aimerai, je t'aimerai — tu verras, tu sera content!*****

І сапраўды, з гэтай пары яна да мяне нават як быццам бы і на самой справе прывязалася, нават па-сяброўску. Так прайшлі нашы апошнія дзесяць дзён. Абяцаных «зорак» я не бачыў; але ў некаторых адносінах яна і сапраўды стрымала слова. Больш таго, яна пазнаёміла мяне з Hortense, якая была нават занадта своеасабліва жанчына ў нашай кампаніі, яе называлі Thérèse-philosophe...

Зрэшты, аб гэтым няварта доўга гаварыць; усё гэта магло б быць асобным расповедам, з асаблівым каларытам, які я не хачу ўстаўляць у гэтую аповесць. Справа ў тым, што я страшэнна хацеў, каб усё гэта хутчэй скончылася. Але нашых сто тысяч франкаў хапіла, як я ўжо сказаў, амаль на месяц, чаму я шчыра здзіўляўся: ва ўсякім выпадку, на восемдзсят тысяч, з

* Вось-вось, гэта цудоўна (фр.).

** Таму што я думала, што ты толькі настаўнік (нешта накшталт лёкая, ці не праўда?)... таму што я добрая дзяўчына (фр.).

*** О, о, але ты... (Фр.).

**** Трэба ў маладосці перашалець (фр.).

***** Але ты сапраўдны філосаф, ведаш? Сапраўдны філосаф!.. Ну я буду цябе кахаць, кахаць, — пабачыш, ты будзеш задаволены! (Фр.)

гэтых грошай, Blanche накупляла сабе рэчаў, а мы пражылі не больш за дваццаць тысяч франкаў, і — усё-такі хапіла. Blanche, якая пад канец была ўжо амаль што шчырая са мной (ва ўсякім выпадку меней хлусіла мне), прызналася, што даўгі, якія яна вымушана была зрабіць, лягуць не на мае плечы. «Я табе не давала падпісваць рахункі і вэксалі, — гаварыла яна мне, — таму што шкадавала цябе; а іншая б абавязкова гэта зрабіла і засадзіла б цябе ў турму. Бачыш, бачыш, як я цябе кахала і якая я добрая! Адно гэтае чортава вяселле колькі будзе каштаваць!»

У нас сапраўды было вяселле. Здарылася яно на прыканцы нашага месяца, і трэба думаць, што на яго пайшлі самыя апошнія грошы маіх ста тысяч франкаў; гэтым справа і скончылася, гэта значыць наш месяц гэтым і закончыўся. Я пасля гэтага фармальна выйшаў у адстаўку.

Здарылася гэта так: праз тыдзень пасля нашага з'яўлення ў Парыжы прыехаў генерал. Ён адразу прыехаў да Blanche і з першага ж візіта амаль што ў нас і застаўся. Кватэрка, праўда, недзе ў яго была свая. Blanche сустрэла яго радасна, з віскам і рогатам, нават кінулася яго абдымаць; справы пайшлі так, што яна ўжо сама яго не адпускала, і ён усюды павінен быў хадзіць за ёю: і на бульвары, і на катаннях, і ў тэатры, і ў знаёмых. Для гэтага генерал яшчэ падыходзіў; ён быў даволі санавіты і прыстойны — росту амаль высокага, з пафарбаванымі бакамі і вусамі (ён калісьці служыў у кірасірах), з тварам прыемным, хаця трохі і азызлым. Манеры яго былі вельмі добрыя, фрак ён насіў вельмі зграбна. У Парыжы ён пачаў насіць свае ордэны. З такім прайсціся па бульвары было не толькі прыемна, але, так бы мовіць, *пажадана*. Добры і бесталковы генерал быў усім гэтым страшэнна задаволены; ён зусім не на гэта разлічваў, калі, прыехаўшы ў Парыж, з'явіўся ў нас. Ён з'явіўся тады, ледзь не калоцячыся ад страху; ён думаў, што Blanche закрычыць і загадае прагнаць яго; а таму, калі справа набыла такі добры кірунак, ён быў у захапленні і ўвесь гэты месяц знаходзіўся ў нейкім бяздумна-ўзнёслым стане; ды такім я і пакінуў яго. Ужо тут я даведаўся, што пасля таго раптоўнага ад'езду нашага з Рулетэнбурга з ім здарылася, той жа раніцай, штосьці нахштальт прыпадку. Ён страціў прытомнасць, а потым цэлы тыдзень быў як звар'яцелы і загаворваўся. Яго лячылі, але раптам ён усё кінуў, сеў у вагон і прыехаў у Парыж. Зразумела, прыём Blanche быў самымі лепшымі лекамі для яго; але прыкметы

хваробы заставаліся яшчэ даволі доўга, нягледзячы на радасны і захоплены стан. Разважаць ці нават толькі ўдзельнічаць у якой-небудзь хаця б крыху сур'ёзнай размове ён ужо абсалютна не мог; у такіх выпадках ён толькі прымаўляў да ўсякага слова «гм!» і ківаў галавой — тым і абыходзіўся. Ён часта смяяўся, але нейкім нервовым, хваравітым смехам, нібыта заходзіўся; іншым разам цэлымі гадзінамі сядзіць пахмурны, як ноч, насупіўшы свае густыя бровы. Шмаг чаго ён зусім ужо не памятаў; зрабіўся страшэнна рассяяны і ўзяў за звычку гаварыць сам з сабою. Толькі адна Blanche магла ажывіць яго; ды і прыпадкі хмурнага, панурага стану, калі ён зашываўся ў куток, сведчылі толькі пра тое, што ён даўно не бачыў Blanche, або што Blanche куды-небудзь паехала, а яго не ўзяла з сабой, або, ад'язджаючы, не прылашчыла яго. Да таго ж ён і сам не сказаў бы, чаго яму хочацца, і сам не ведаў, што ён хмурны і маркотны. Прасядзеўшы гадзіну ці дзве (я бачыў гэты разы два, калі Blanche ад'язджала на цэлы дзень, напэўна, да Альберта), ён раптам пачынаў азірацца, мітусіцца, аглядвацца, успамінаў і нібыта хацеў некага знайсці; але, не бачачы нікога ды так і не ўспомніўшы, аб чым хацеў запытацца, ён зноў упадаў у забыццё да той пары, пакуль раптам не з'яўлялася Blanche, вясёлая, гарэзлівая, прыбраная, са сваім звонкім рогагам; яна падбягала да яго, пачынала яго тармасіць і нават цалавала, чым, зрэшты, рэдка яго ўзнагароджвала. Адноўчы генерал так ёй узрадаваўся, што нават заплакаў, — я нават здзівіўся.

Blanche, як толькі ён з'явіўся ў нас, пачала адразу ж за яго перада мною адвакатнічаць. Яна кідалася нават у красамоўства; напамінала, што яна здрадзіла генералу са мной, што яна ўжо была амаль што яго нявестаю, слова дала яму; што праз яе ён кінуў сям'ю, і што, нарэшце, я служыў у яго і павінен бы гэты памятаць, і што — ці не сорамна мне... Я ўсё маўчаў, а яна страшэнна лапатала. Нарэшце я рассяяўся, гэтым справа і закончылася, гэты значыць спачатку яна падумала, што я дурань, а на заканчэнне спынілася на думцы, што я вельмі харошы і складны чалавек. Адным словам, напрыканцы я меў шчасце адчуць вялікую прыязнасць гэтай дастойнай дзяўчыны. (Blanche, зрэшты, і сапраўды была вельмі добрай дзяўчынай, — зразумела, на свой капыл; спачатку я яе не так цаніў.) «Ты разумны і добры чалавек, — гаварыла яна мне

напрыканцы, — і... і... шкада толькі, што ты такі дурань! Ты нічога, нічога не нажывеш!»

«Un vrai russe, un calmoukt!»*. Яна некалькі разоў выпраўляла мяне прагульваць па вуліцы генерала, якраз як злёкаем сваю леўрэтку. Я, зрэшты, вадзіў яго і ў тэатр, і ў Val-Mabile, і ў рэстараны. На гэта Blanche выдавала і грошы, хаця ў генерала былі і свае, і ён вельмі любіў вымаць бумажнік пры людзях. Адночы я амаль што сілком не даў яму купіць брошку за семсот франкаў, якая яму вельмі спадабалася ў Палераялі і якую, чаго б гэта ні каштавала, хацеў падарыць Blanche. Ну, што для яе была брошка за семсот франкаў? У генерала ж і грошай было не больш, чым тысяча франкаў. Я ніяк не мог здагадацца, адкуль яны з’явіліся ў яго? Думаю, што ад містэра Астляя, тым больш што той заплаціў за іх у гатэлі. Што ж тычыцца таго, як генерал увесь гэты час ставіўся да мяне, то мне здаецца, ён нават і не здагадваўся аб маіх адносінах з Blanche. Ён хаця і чуў, мабыць, што я выйграў капітал, але, напэўна, думаю, што я ў Blanche нахштальт якога-небудзь хатняга сакратара або нават, можа, слугі. Ва ўсякім выпадку гаварыў ён са мной, як і раней, пагардліва, па-начальніцку, і нават іншым разам пачынаў мяне прабіраць. Адночы ён страшэнна насмяшыў мяне і Blanche, у нас, раніцай, за кавай. Чалавек ён быў амаль што не крыўдлівы; а тут раптам пакрыўдзіўся на мяне, за што? — да гэтага часу не разумею. Але вядома ж, ён і сам не разумеў. Адным словам, ён распачаў гаворку без пачатку і канца, à bâtons rompus**, крычаў, што я хлапчук, што ён навучыць... што ён дасць зразумець... і так далей, і так далей. Але ніхто нічога не мог зразумець. Blanche заходзілася-рагатала; нарэшце яго сяк-так супакоілі і павялі гуляць. Шмат разоў я заўважаў, зрэшты, што яму рабілася маркотна, кагосьці і штосьці было шкада, кагосьці яму не хапала, нягледзячы нават на прысутнасць Blanche. У такія хвіліны ён сам, разы два, пачынаў са мною гаварыць, але ніколі толкам не мог выказацца, успамінаў пра службу, пра нябожчыцу жонку, пра гаспадарку, пра маёнтак. Учэпіцца за якое-небудзь слова і ўзрадуецца яму, і паўтарае яго сто разоў на дзень, хаця яно зусім не выражае ні яго пачуццяў, ні яго думак. Я спрабаваў загаварыць з ім пра яго дзяцей; але ён адгаворваўся ранейшай

* Сапраўдны рускі, калмык! (Фр.)

** цераз пятае на дзесятае, бязладна (фр.).

скорагаворкай і пераходзіў як мага хутчэй гаварыць зусім пра другое: «Так-так! Дзеці-дзеці, ваша праўда, дзеці!» Толькі аднойчы ён расчуліўся — мы з ім ішлі ў тэатр: «Гэта няшчасныя дзеці! — раптам загаварыў ён, — так-так, васпане, так, гэта ня-я-ш-шчасныя дзеці!» І потым некалькі разоў, на працягу вечара, паўтараў словы: няшчасныя дзеці! Калі я загаварыў пра Паліну, ён страшэнна разгневаўся. «Гэта няўдзячная жанчына, — выкрыкнуў ён, — яна злая і няўдзячная! Яна асарамацила сям'ю! Калі б тут былі законы, я скруціў бы яе ў бараноў рог! Так-с, так-с!» Што ж тычыцца Дэ-Грые, то ён нават і імя яго чуць не хацеў. «Ён загубіў мяне, — гаварыў ён, — ён абакраў мяне, ён мяне зарэзаў! Гэта быў мой кашмар на працягу цэлых двух гадоў! Я яго цэлымі месяцамі запар у сне бачыў! Гэта — гэта, гэта... О, не гаварыце мне пра яго ніколі!»

Я бачыў, што ў іх штосьці зладжваецца, але, як заўсёды, маўчаў. *Blanche* першая мне сказала: гэта было роўна за тыдзень да таго, як мы рассталіся.

— *Pa de la chance**, — лапатала яна мне, — *babouchka* цяпер сапраўды ўжо хворае і абавязкова памрэ. Містэр Астлей прыслаў тэлеграму; пагадзіся, ён усё-такі нашчадак яе. А калі б нават і не, дык ён жа нічому не перашкодзіць. Па-першае, у яго ёсць свой пенсіён, а па-другое, ён будзе жыць у бакавым пакоі і будзе абсалютна шчаслівы! Я буду «*madame le générale*». Я ўвайду ў харошую кампанію (аб гэтым *Blanche* марыла ўвесь час), у будучым зраблюся рускай памешчыцай, *j'aurai un château, des moujiks, et puis j'aurai toujours mon million***.

— Ну, а калі ён пачне рэўнаваць, будзе патрабаваць... Бог ведае чаго, — разумееш?

— О не, non, non, non! Ён не пасмее! Я ўжо засцераглася, не турбуйся. Я прымусіла яго падпісаць некалькі вэксяляў на імя Альберта. Калі што — ён адразу ж будзе пакараны; ды і не пасмее!

— Ну, выходзь...

Вяселле зрабілі без асаблівай урачыстасці, па-сямейнаму і ціха. Запрошаныя былі Альберт і яшчэ той-сёй з блізкіх. *Hortense*, *Cléopâtre* і іншыя былі катэгарычна адхілены. Жаніх

---

* Яму шанцуе (*фр.*).

** У мяне будзе замак, мужыкі, а потым у мяне ўсё-такі будзе мой мільён (*фр.*).

надзвычай цікавіўся сваім становішчам. Blanche сама завязала яму гальштук, сама яго напамадзіла, і ў сваім фракі і ў белай жылетцы ён выглядаў *très comme il faut**.

— *Il est pourtant très comme il faut***, — сказала мне сама Blanche, выходзячы з пакоя генерала, быццам бы думка, што генерал *très comme il faut*, нават яе ўразіла.

Я так мала ўнікаў у падрабязнасці, удзельнічаючы ва ўсім у якасці такога гультаяватага глядача, што шмат пра што і забыўся, як гэта было. Памятаю толькі, што Blanche апынулася зусім не de Cominges, таксама як і маці яе — зусім не *veuve Cominges*, а — *du-Placet*. Чаму яны абедзве былі de Cominges да гэтай пары — не ведаю. Але генерал і гэтым застаўся вельмі задаволены, а *du-Placet* яму нават больш спадабался, чым de Cominges. Раніцай перад шлюбам ён, ужо зусім адзеты, усё хадзіў па зале і паўтараў сам сабе з надзвычай сур'ёзным і важным выглядам: «*Mademoiselle Blanche du-Placet! Blanche du-Placet! Du-Placet!* Дзяўчына Бланка Дзю-Пласет!..» І пэўнае задавальненне з'яла на яго твары. У царкве, у мэра і дома за сталом ён быў не толькі радасны і задаволены, але нават горды. З імі абаймі нешта здарылася. Blanche таксама пачала глядзець з нейкай асаблівай гордасцю.

— Мне цяпер трэба зусім інакш трымаць сябе, — сказала яна мне надзвычай сур'ёзна, — *mais vois-tu*, я не падумала пра адну вельмі гадкую рэч: уяві, я да гэтага часу не магу запомніць маё цяперашняе прозвішча: Загар'янскі, Загазіянскі, *madame la générale de Sago-Sago, ces diables des noms russes, enfin madame la générale à quatorze consonnes! comme c'est agréable, n'est-ce pas?****

Нарэшце мы рассталіся, і Blanche, гэтая дурненькая Blanche, нават заплакала, развітваючыся са мной... «*Tu étais bon enfant*, — гаварыла яна, хлюпаючы носам. — *Je te croyais bête es tu en avais l'air*****, але гэта табе пасуе». І, ужо паціснуўшы мне

* Вельмі прыстойна (*фр.*).

** Ён, аднак, вельмі прыстойны (*фр.*).

*** Але ты толькі паслухай... пані генераліха Зага-Зага, гэтыя чортавы рускія прозвішчы, словам, пані генераліха з чатырнаццаццю зычнымі. Як гэта прыемна, ці не праўда? (*Фр.*)

**** Ты быў добрым хлопцам... Я лічыла цябе за дурня, і ты выглядаў дурненькім (*фр.*).

руку канчаткова, яна раптам выгукнула: «Attends!», кінулася ў свой будуар і праз хвіліну вынесла мне два тысячафранкавыя білеты. У гэта б я ні за што не паверыў! «Гэта табе спатрэбіцца, ты, магчыма, вельмі разумны outchitel, але ты страшэнна недарэчны чалавек. Больш чым дзве тысячы я табе ніколі не дам, таму што ты — усё роўна прайграеш. Ну, бывай! Nous serons toujours bons amis, а калі зноў выйграеш, абавязкова прыязджай да мяне, et tu seras heureux!**»

У мяне ў самога заставалася яшчэ франкаў пяцьсот; да таго ж ёсць шыкоўны гадзіннік за тысячу франкаў, брыльянтавыя запінкі і іншае, так што можна працягнуць яшчэ даволі доўгі час, ні аб чым не думваючы. Я знарок затрымаўся ў гэтым гарадку, каб агледзецца, а галоўнае, чакаю містэра Астля. Я ведаў дакладна, што ён будзе тут праязджаць і спыніцца на суткі, па справе. У Рулетэнбург не паеду, хіба што на будучы год. Сапраўды, гавораць, што шукаць шчасця два разы запар за адным і тым жа сталом — дрэнная прыкмета, а ў Гомбургу самая сапраўдная гульня і ёсць.

Раздзел XVII

Вось ужо год і восем месяцаў, як я не заглядаў у гэтыя запіскі, і цяпер толькі, ад нуды і гора, вырашыў развесяліць сябе і выпадкова перачытаў іх. Так на тым і пакінуў тады, што паеду ў Гомбург. Божа! з якім, даволі ўмоўна, лёгкім сэрцам я напісаў тады гэтыя апошнія радкі! Гэта значыць, не тое каб з лёгкім сэрцам, а з якой самаўпэўненасцю, з якімі непакіснёмі надзеямі! Ці сумняваўся я хаця б колькі-небудзь у сабе? І вось прайшло больш за паўтара гады, і я, па-мойму, значна горшы за жабрака! Ды што жабрак! Напляваць на жабрацтва! Я проста загубіў сябе! Зрэшты, няма з чым і параўноўваць, ды і няма чаго сабе мараль чытаць! Нічога не можа быць больш бязглуздага ў такі час, чым мараль! О самазадаволеныя людзі: з якім гордым самазадавальненнем гатовыя гэтыя балбатуны чытаць свае сентэнцыі! Калі б яны ведалі, наколькі я сам разумею ўсю агіднасць майго цяперашняга стану, то, вядома, ужо не павярнуўся б у іх язык вучыць мяне. Ну што, што могуць

---

* Пачакай! (Фр.)

** Мы заўсёды будзем сябрамі... і ты будзеш шчаслівы! (Фр.)

мне яны сказаць новага, чаго я не ведаю? І хіба ў гэтым справа? Тут справа ў тым, што — адзін абарот кола і ўсё змяняецца, і гэтыя ж маралісты першыя (я ў гэтым упэўнены) прыйдуць з сяброўскімі жартамі віншаваць мяне. І не будуць усе ад мяне так адварочвацца, як цяпер. Ды напляваць на іх на ўсіх! Што я цяпер? З'ёго. Чым магу быць заўтра? Заўтра я магу ўваскрэснуць з мёртвых і зноў пачаць жыць! Чалавека магу адрадзіць у сабе, пакуль ён яшчэ не прапаў!

Я сапраўды тады паехаў у Гомбург, але... потым я быў зноў у Рулетэнбургу, быў і ў Спа, быў нават і ў Бадэне, куды я ездзіў камердынерам саветніка Гінцэ, мярзотніка і былога майго тутэйшага пана. Так, я быў і лёкаем, цэлых пяць месяцаў! Гэта здарылася адразу пасля турмы. (Я ж сядзеў і ў турме ў Рулетэнбургу за адзін тутэйшы доўг. Невядомы чалавек мяне выкупіў, — хто такі? Містэр Астлей? Паліна? Не ведаю, але доўг быў заплачаны, усяго дзвесце талераў, і я выйшаў на волю.) Куды мне было дзецца? Я і паступіў да гэтага Гінцэ. Ён чалавек малады і легкадумны, любіць пагультаіцца, а я ўмею пісаць і гаварыць на трох мовах. Я спачатку паступіў да яго нечым накшталт сакратара, за трыццаць гульдэнаў у месяц; але закончыў у яго сапраўдным лёкайствам: трымаць сакратара яму было не па сродках і ён мне зменшыў жалаванне; мне ж не было куды пайсці, я застаўся — і такім чынам паціху пераўтварыўся ў лёкаю. Я недаядаў і недапіваў у яго на службе, але затое за пяць месяцаў сабраў семдзесят гульдэнаў. Адночы вечарам, у Бадэне, я абвясціў яму, што хачу з ім расстацца; у той жа вечар я пайшоў на рулетку. О, як стукала маё сэрца! Не, не грошы мне былі дарагія! Тады мне толькі хацелася, каб заўтра ж усе гэтыя Гінцэ, усе гэтыя обер-кельнеры, усе гэтыя шыкоўныя бадэнскія дамы, каб усе яны гаварылі пра мяне, расказвалі маю гісторыю, здзіўляліся, хвалілі мяне і схіляліся перад маім новым выйгрышам. Усё гэта дзіцячыя мары і клопаты, але... хто ведае: можа, я сустрэўся б і з Палінай, я ёй раскажаў бы, і яна ўбачыла б, што я вышэй за ўсе гэтыя бязглуздыя штуршкі лёсу... О, не грошы мне дарагія! Я ўпэўнены, што раскідваў бы іх зноў якой-небудзь *Blanche* і зноў ездзіў бы ў Парыжы тры тыдні на пары ўласных коней за шаснаццаць тысяч франкаў. Я ж напэўна ведаю, што я не скупы; я нават думаю, што я марнатраўны, — а між тым, аднак жа, з якім трымценнем, з якім заміраннем сэрца я слухаю крык крупера: *trente et un, rouge*,

impaire et passe або: quatre, noir, pair et manque! З якой сквапнасцю пазіраю я на ігральны стол, на якім раскіданы луідоры, фрыдрыхсдоры і талеры, на слупочкі золата, калі яны ад лапаткі крупера рассыпаюцца на кучы, што гараць, як вугельчыкі, ці на доўгія (цэлы аршын) слупы серабра, што ляжаць вакол кола. Яшчэ падыходзячы да ігральнай залы, за два пакоі, як толькі я пачую дзіньканне грошай, што перасыпаюцца на сталі, — мяне ледзь не працінаюць сутаргі.

О, той вечар, калі я панёс мае семдзесят гульдэнаў на ігральны стол, таксама быў цудоўны. Я пачаў з дзесяці гульдэнаў і зноў з passe. Да passe я маю прыхільнасць. Я прайграў. Заставалася ў мяне шэсцьдзесят гульдэнаў сярэбранымі манетамі; я падумаў — і выбраў зéго. Я пачаў адразу ставіць на пяць гульдэнаў на zéго; на трэцюю стаўку раптам выходзіць zéго, я ледзь не памёр ад радасці, атрымаўшы сто семдзесят пяць гульдэнаў; калі я выйграў сто тысяч гульдэнаў, я так не радаваўся. Адразу ж паставіў сто гульдэнаў на rouge — дала; усе дзвесце на rouge — дала; усе чатырыста на noir — дала; усе васемсот на manque — дала; з улікам ранейшых, было тысяча семсот гульдэнаў, і гэта — меней чым за пяць хвілін! Так, у такія імгненні забываешся пра ўсе былыя няўдачы! Я здабыў гэта, рызыкуючы больш чым жыццём, адважыўся рызыкнуць і — вось я зноў сярод чалавекаў!

Я наняў нумар, замкнуўся і гадзін да трох сядзеў і лічыў свае грошы. Раніцай я ўжо прачнуўся не лёкаем. Я вырашыў у той жа дзень выехаць у Гомбург: там я не служыў лёкаем і не сядзеў у турме. За паўгадзіны да цягніка я пайшоў паставіць дзве стаўкі, не больш, і прайграў паўтары тысячы фларынаў. Аднак жа ўсё-такі пераехаў у Гомбург, і вось ужо месяц, як я тут...

Я, вядома, жыву ў пастаяннай трывозе, гуляю толькі па маленькай і чагосьці чакаю, разлічваю, стаю цэлымі днямі каля ігральнага стала і *назіраю* за гульнёй, нават у сне бачу гульню, але мне ўвесь час здаецца, што я як быццам бы адзевравянеў, нібыта загруз у нейкай твані. Раблю вывад аб гэтым з уражанняў ад сустрэчы з містэрам Астлеем. Мы не бачыліся з тых самых часоў і сустрэліся выпадкова; вось як гэта было. Я ішоў па садзе і разважаў, што цяпер я амаль што без грошай, але што ў мяне ёсць пяцьдзесят гульдэнаў, да таго ж у гатэлі, дзе я займаю каморку, я, тры дні назад, зусім разлічыўся. Такім чынам, у мяне цяпер ёсць магчымасць толькі адзін раз

пайсці на рулетку, — калі выйграю хоць што-небудзь, можна будзе працягваць гульнію, калі прайграю — трэба зноў ісці ў лёкаі, гэта ў тым выпадку, калі не знайду зараз рускіх, якім бы спатрэбіўся настаўнік. Заняты гэтымі думкамі, я пайшоў маёй штодзённай прагулкаю цераз парк і цераз лес, у суседняе княства. Іншым разам я такім чынам гуляў гадзіны па чатыры і вяртаўся ў Гомбург стомлены і галодны. Ледзьве я выйшаў з саду ў парк, як раптам на лаўцы ўбачыў містэра Астлея. Ён першы ўбачыў мяне і паклікаў. Я сеў побач з ім. Заўважыўшы ў ім некаторую важнасць, я адразу ж утаймаваў маю радасць; а то я быў страшэнна ўзрадаваўся яму.

— Выходзіць, вы тут! Я так і думаў, што сустрэну вас, — сказаў ён мне. — Не спяшайцеся расказваць: я ведаю, я ўсё ведаю; усё ваша жыццё за гэты год і восем месяцаў мне вядомы.

— Ба! вось як вы сочыце за старымі сябрамі! — адказаў я. — Гэта робіць вам гонар, што не забываецца... Пачакайце, аднак жа, вы мне напамнілі — ці не вы выкупілі мяне з рулетэнбургскай турмы, дзе я сядзеў за доўг у дзвесце гульдэнаў? Мяне выкупіў невядомы.

— Не, о не; я не выкупляў вас з рулетэнбургскай турмы, дзе вы сядзелі за доўг у дзвесце гульдэнаў, але я ведаў, што вы сядзелі ў турме за доўг у дзвесце гульдэнаў.

— Значыць, усё-такі ведаеце, хто мяне выкупіў?

— О не, не магу сказаць, што ведаю, хто вас выкупіў.

— Дзіўна; нашым рускім я нікому не вядомы, ды рускія тут, бадай, і не выкупяць; гэта ў нас там, у Расіі, праваслаўныя выкупляюць праваслаўных. А я дык думаў, што які-небудзь дзівак-англічанін.

Містэр Астлей слухаў мяне з некаторым здзіўленнем. Ён, здаецца, разлічваў убачыць мяне ў маркоце і прыгнечаным.

— Аднак жа мне вельмі прыемна, што бачу вас даволі бадзёрым і нават вясёлым, — прамовіў ён з даволі непрыемным выглядам.

— Гэта значыць, унутры вы скрыпіце ад злосці, чаму я не прыгнечаны і не прыніжаны, — сказаў я смеючыся.

Ён зразумеў не адразу, але, зразумеўшы, усміхнуўся.

— Мне падабаюцца вашы заўвагі. Я пазнаю ў гэтых словах майго ранейшага, разумнага, старога, узнёслага і, разам з тым, цынчнага сябра; толькі рускія могуць у сабе сумяшчаць адначасова столькі супрацьлегласцяў. Сапраўды, чалавеку падаба-

еща бачыць лепшага свайго сябра прыніжаным; на прыніжэнні, найчасцей, трымаецца сяброўства; і гэта старая, вядомая ўсім разумным людзям ісціна. Але ў дадзеным выпадку, запэўніваю вас, я сапраўды рады, што вы не сумуеце. Скажыце, ці думаеце вы кінуць гульнію?

— О, чорт з ёю! Адразу ж кіну, толькі б...

— Толькі б цяпер адыграцца? Так я і думаю; не дагаворвайце — ведаю — вы гэта казалі неспадзявана, значыць, казалі праўду. Скажыце, апроч гульні, вы нічым не займаецеся?

— Так, нічым...

Ён пачаў мяне экзаменаваць. Я нічога не ведаў, я амаль што не чытаў газеты і за гэты час не разгарнуў ніводнай кнігі.

— Вы адзеравянелі, — сказаў ён, — вы не толькі адмовіліся ад жыцця, ад інтарэсаў сваіх і грамадскіх, ад абавязку грамадзяніна і чалавека, ад сяброў сваіх (а яны ўсё-такі былі ў вас), вы не толькі адмовіліся ад якой бы то ні было мэты, акрамя выйгрышу, вы нават адмовіліся ад успамінаў сваіх. Я памятаю вас, калі вы былі дужы і гарачы; але я ўпэўнены, што вы забыліся пра ўсё лепшае, што тады з вамі было; вашы мары, вашы цяперашнія самыя надзённыя жаданні не ідуць далей раіг, ітраіг, роуге, поіг, дванаццаць сярэдніх і так далей, і так далей, я ўпэўнены!

— Хопіць, містэр Астлей, калі ласка, калі ласка, не напамінайце, — закрычаў я з прыкрасцю, ледзь не са злосцю, — ведайце, што я нічога не забыўся; але я толькі часова выгнаў усё гэта з галавы, нават успаміны, — да той пары, пакуль кардынальна не папраўлю мае акалічнасці; тады... тады вы ўбачыце, я ўваскрэсну з мёртвых!

— Вы будзеце тут яшчэ праз дзесяць гадоў, — сказаў ён. — Прапаную вам заклад, што я напамню вам аб гэтым, калі буду жывы, вось на гэтай жа лаўцы.

— Ну хопіць, — нецярпліва перапыніў я, — і, каб вам даказаць, што я не такі ўжо няпамятлівы на мінулае, дазвольце спытацца: дзе цяпер міс Паліна? Калі не вы мяне выкупілі, дык ужо, напэўна, яна. Але з тых часоў я не меў пра яе ніякіх звестак.

— Не, о не! Я не думаю, каб яна вас выкупіла. Яна цяпер у Швейцарыі, і вы мне зробіце вялікую ласку, калі перастанеце пытацца ў мяне пра міс Паліну, — сказаў ён рашуча і нават злосна.

— Гэта значыць, што і вас яна моцна параніла! — міжвольна засмяўся я.

— Міс Паліна — лепшая істота з усіх найбольш вартых павагі істот, але, паўтараю вам, вы мне зробіце вялікую ласку, калі перастанеце пытацца ў мяне пра міс Паліну. Вы яе ніколі не ведалі, і яе імя ў вашых вуснах я лічу абразай маіх чыстых пачуццяў.

— Вось як! Зрэшты, ваша праўда; ды аб чым жа мне гаварыць з вамі, акрамя гэтага, падумайце? У гэтым жа і заключаюцца ўсе нашы ўспаміны. Не турбуйцеся, зрэшты, мне не трэба ніякіх унутраных, вашых сакрэтных спраў... Я цікаўлюся толькі, так бы мовіць, знешнім становішчам міс Паліны, аднымі толькі цяперашнімі вонкавымі яе абставінамі. Гэта можна расказаць у двух словах.

— Калі ласка, але каб гэтымі двума словамі ўсё было скончана. Міс Паліна доўга хварэла; яна і цяпер хвора; пэўны час яна жыла ў Паўночнай Англіі, з маёй маці і сястрой. Паўгода назад яе бабуля — памятаеце, тая звар’яцелая жанчына — памерла і пакінула асабіста ёй сем тысяч фунтаў спадчыны. Цяпер міс Паліна падарожнічае разам з сям’ёй маёй сястры, якая выйшла замуж. Маленькі брат і сястра яе таксама забяспечаны спадчынай бабкі і вучацца ў Лондане. Генерал, яе айчым, месяц назад памёр у Парыжы. Mademoiselle Blanche абыходзілася з ім добра, але ўсё, што ён атрымаў ад бабулі, паспела перавесці на сябе... вось, здаецца, і ўсё.

— А Дэ-Грые? Ці не падарожнічае ён таксама ў Швейцарыі?

— Не, Дэ-Грые не падарожнічае ў Швейцарыі, і я не ведаю, дзе Дэ-Грые; да таго ж, раз і назаўсёды папярэджваю вас пазбягаць падобных намёкаў і невысакародных супастаўленняў, інакш вы абавязкова будзеце мець справу са мной.

— Як! нягледзячы на нашы былыя сяброўскія адносіны?

— Так, нягледзячы на нашы былыя сяброўскія адносіны.

— Тысячу разоў прашу прабачэння, містэр Астлей... Але падумайце, аднак жа: тут нічога крыўднага і невысакароднага няма; я ж ні ў чым не абвінавачваю міс Паліну. Да таго ж, француз і руская паненка, калі сказаць увогуле, — гэта такое супастаўленне, містэр Астлей, якое не нам з вамі вырашыць ці зразумець.

— Калі вы не будзеце ўзгадваць імя Дэ-Грые разам з іншым імем, то я папрасіў бы вас растлумачыць мне, што вы хацелі

сказаць выразам: «француз і руская паненка»? Што гэта за супастаўленне? Чаму тут менавіта француз і абавязкова руская паненка?

— Вось бачыце, вы і зацікавіліся. Але гэта складаная матэрыя, містэр Астлей. Тут шмат трэба было б ведаць папярэдне. Зрэшты, гэта важнае пытанне — як ні смешна ўсё гэта на першы погляд. Француз, містэр Астлей, гэта — закончаная, прыгожая форма. Вы, як брытанец, можаце з гэтым не пагаджацца, — я, як рускі, таксама не пагаджаюся, ну, мабыць, ад зайздрасці; але нашы паненкі могуць думаць зусім іначай. Вы можаце лічыць Расіна зламаным, сапсаваным і парфумным; нават чытаць яго, напэўна, не будзеце. Я таксама лічу яго зламаным, сапсаваным і парфумным, а недзе нават і смешным; але ён цудоўны, містэр Астлей, і, галоўнае, ён вялікі паэт, хочам ці не хочам мы гэтага з вамі. Нацыянальная форма француза, дакладней, парыжаніна, пачала складвацца ў вытанчаную форму, калі мы яшчэ былі мядзвездзімі. Рэвалюцыя атрымала спадчыну дваранства. Цяпер самы пошлы французік можа мець манеры, прыёмы, выразы і нават думкі даволі вытанчаныя па форме, не ўдзельнічаючы ў гэтай форме ні сваёй ініцыятывай, ні душой, ні сэрцам; усё гэта ён атрымаў у спадчыну. Самі па сабе яны могуць быць зусім пустыя і страшэнна подлыя. Ну-с, містэр Астлей, а цяпер скажу вам, што на свеце няма істоты больш даверлівай і страшэнна добрай, разуменькай і не вельмі сапсаванай, як руская паненка. Дэ-Грые, з’явіўшыся ў якой-небудзь ролі, з’явіўшыся замаскіраваным, можа заваяваць яе сэрца з незвычайнай лёгкасцю; у яго ёсць прыгожая форма, містэр Астлей, і барышня прыме гэтую форму за яго ўласную душу, за натуральную форму яго душы і сэрца, а не за адзенне, што ён атрымаў у спадчыну. Хаця вам будзе і непрыемна, але я павінен вам сказаць, што англічане, у сваёй большасці, нехлямяжыя і нязграбныя, а рускія даволі чуйныя на сапраўдную прыгажосць і ўмеюць захапляцца ёю. Але, каб адрозніваць прыгажосць душы і арыгінальнасць асобы, для гэтага трэба непараўнальна больш самастойнасці і свабоды, чым у нашых жанчын, тым больш паненак, — і ўжо, вядома ж, больш вопыту. Міс Паліне ж — даруйце, сказанага не вернеш — трэба вельмі, вельмі доўга думаць, каб аддаць перавагу вам, а не мярзотніку Дэ-Грые. Яна вас і ацэніць, стане вашым сябрам, адкрые вам усё сваё сэрца; але ў гэтым сэрцы ўсё-такі будзе царавць ненавісны

мярзотнік, агідны і дробны працэнтшчык Дэ-Грые. Гэта нават застанеца, так бы мовіць, з-за адной упартасці і самалюбства, таму што гэты ж самы Дэ-Грые калісьці з’явіўся перад ёю ў арэоле эфектнага маркіза, расчараванага ліберала і збыднелага (быццам бы?), дапамагаючы яе сям’і і легкадумнаму генералу. Усе гэтыя хітрыкі выкрыліся пасля. Але гэта нічога, што выкрыліся: усё-такі падавайце ёй цяпер ранейшага Дэ-Грые — вось што ёй трэба! І чым больш яна ненавідзіць цяперашняга Дэ-Грые, тым больш сумуе па ранейшым, хаця ранейшы існаваў толькі ў яе ўяўленні. Вы цукравар, містэр Астлей?

— Так, я ўдзельнічаў у кампаніі вядомага цукровага завода Лавель і камп.

— Ну вось бачыце, містэр Астлей. З аднаго боку — цукравар, а з другога — Апалон Бельведэрскі; усё гэта неяк не звязваецца. А я нават і не цукравар; я проста дробны гулец на рулетцы, і нават лёкаем быў, што, напэўна, ужо вядома міс Паліне, таму што ў яе, здаецца, добрая паліцыя.

— Вы ўзлаваны, таму і гаворыце ўсю гэтую лухту, — стрымана і падумаўшы сказаў містэр Астлей. — Да таго ж, у вашых словах няма арыгінальнасці.

— Згодзен! Але ў тым жа і ўвесь жах, мой высакародны сябар, што ўсе гэтыя мае абвінавачванні, як бы ні састарэлі, якія б ні былі пошлыя, якія б ні былі вадэвільныя, — усё ж такія яны праўдзівыя! Усё ж такія мы з вамі нічога не дамагліся!

— Гэта гнюсная лухта... таму, таму... ведайце ж! — прамовіў містэр Астлей дрыготкім голасам і бліскаючы вачыма, — ведайце ж, няўдзячны і няварты павагі, дробязны і няшчасны чалавек, што я прыехаў у Гомбург знарок, па яе даручэнню, для таго, каб убачыць вас, гаварыць з вамі доўга і шчыра, і перадаць ёй усё, — вашы пачуцці, думкі, надзеі і... успаміны!

— Няўжо! Няўжо? — закрычаў я, і слёзы градам пацяклі з маіх вачэй. Я не мог стрымаць іх, і гэта, здаецца, было ўпершыню ў маім жыцці.

— Так, няшчасны чалавек, яна кахала вас, і я магу вам гэта сказаць, таму што вы — загінулы чалавек! Мала гэтага, калі я вам скажу нават, што яна да гэтай пары вас кахае, то — вы ж усё роўна тут застанецеся! Так, вы загубілі сябе. Вы мелі нейкія здольнасці, жывы характар і былі неблагім чалавекам; вы нават маглі быць карыснымы вашай бацькаўшчыне, якой так патрэбны людзі, але — вы застанецеся тут, і ваша жыццё скон-

чана. Я вас не абвінавачваю. Я думаю, усе рускія такія ці маюць схільнасць быць такімі. Калі не рулетка, дык іншае, падобнае на яе. Выключэнні вельмі рэдкія. Вы не першы не разумееце, што такое праца (я не пра народ ваш гавару). Рулетка — гэта пераважна руская гульня. Да гэтага часу вы былі сумленным і хутчэй захацелі пайсці ў лёкаі, чым красці... але мне страшна падумаць, што можа быць у будучым. Даволі, бывайце! Вам, вядома ж, патрэбны грошы? Вось вам ад мяне дзесяць луідораў, больш не дам, таму што вы іх усё роўна прайграеце. Бярыце і бывайце! Бярыце ж!

— Не, містэр Астлей, пасля ўсяго цяпер выказанага...

— Бя-ры-це! — закрычаў ён. — Я перакананы, што вы яшчэ высакародны, і даю вам, як можа даць сябар сапраўднаму сябру. Калі б я мог быць упэўнены, што вы зараз жа кінеце гульню, Гомбург і паедзеце на вашу бацькаўшчыну, — я мог бы зараз жа даць вам тысячу фунтаў для пачатку новай кар’еры. Але я менавіта таму не даю тысячу фунтаў, а даю толькі дзесяць луідораў, што ці тысяча фунтаў або дзесяць луідораў — на сённяшні дзень для вас абсалютна адно і тое ж; усё адно — прайграеце. Бярыце і бывайце.

— Вазьму, калі вы дазволіце абняць вас на развітанне.

— О, гэта з задавальненнем!

Мы шчыра абняліся і містэр Астлей пайшоў.

Не, ён не мае рацыі! Калі я быў рэзкі і дурны наконт Паліны і Дэ-Грые, то ён рэзкі і катэгарычны наконт рускіх. Пра сябе я нічога не скажу. Зрэшты... зрэшты, усё гэта пакуль што не тое. Усё гэта словы, словы і словы, а трэба ж справы! Тут цяпер галоўнае — Швейцарыя! Заўтра ж, — о, калі б можна было заўтра ж адправіцца! Зноў адрадзіцца, уваскрэснуць. Трэба ім даказаць... Хай ведае Паліна, што я магу яшчэ быць чалавекам. Варта толькі... цяпер ужо, зрэшты, позна, — але заўтра... О, у мяне прадчуванне, і гэта не можа быць іначай! У мяне цяпер пятнаццаць луідораў, а я пачынаў і з пятнаццацю гульдэнамі! Калі пачаць аспярожна... і няўжо, няўжо ж я такое малое дзіця! Няўжо я не разумею, што я сам — загінулы чалавек. Але — чаму ж я не магу ўваскрэснуць? Так! варта толькі хоць раз у жыцці быць разважлівым і цяроплівым і — вась і ўсё! Варта толькі хоць раз вытрымаць характар, і я за адну гадзіну магу ўвесь лёс змяніць! Галоўнае — характар. Успомню толькі, што было са мною сем месяцаў назад у Рулетэнбургу, перад маім

канчатковым прайгрышам. О, гэта быў надзвычайны выпадак рашучасці: я тады прайграў усё, усё... Выходжу з вакзала, гляджу — у кішэні жылеткі варушыцца ў мяне яшчэ адзін гульдэн. «А, значыць, будзе за што паабедаць!» — падумаў я, але, прайшоўшы крокаў сто, я перадумаў і вярнуўся. Я паставіў гэты гульдэн на тапце (той раз было на тапце), і, праўда, ёсць штосьці асаблівае ў адчуванні, калі адзін, у чужой краіне, далёка ад радзімы, ад сяброў і не ведаючы, што сёння будзеш есці, ставіш апошні гульдэн, самы, самы апошні! Я выйграў і праз дваццаць хвілін выйшаў з вакзала, маючы сто семдзесят гульдэнаў у кішэні. Гэта факт-с! Вось што часам можа значыць апошні гульдэн! А што калі б я тады ўпаў духам, калі б я не адважыўся?

Заўтра, заўтра ўсё скончыцца!

1866

КАМЕНТАР

Белыя ночы (с. 15)

Упершыню апублікаваны ў часопісе «Отечественные записки» (1848. № 2) з подпісам: *Ф. Дастаеўскі* і з прысвячэннем сябру маладосці Дастаеўскага паэту А. М. Пляшчэеву.

Роздум пра тып пецяярбургскага «летуценніка» займае важнае месца ў творчасці Дастаеўскага 1840-х гадоў. Магчыма, што адным з прата-тыпаў галоўнага героя сентыментальнага рамана быў сябар пісьменніка А. Пляшчэеў, якому Дастаеўскі прысвяціў свой твор. У споведзі героя пераасэнсаваны некаторыя матывы пляшчэеўскай лірыкі. Калі Дастаеўскі працаваў над сваім сентыментальным раманам «Белыя ночы», Пляшчэеў абдумваў свой варыянт аповеду пра летуценніка «Сяброўскія парады».

Незадаволенасць жыццём, памкненне пайсці ў ідэальны свет ад убоства штодзённасці збліжае летуценніка «Белых начэй» з гогалеўскім Піскаровым з аповесці «Неўскі праспект», летуценнікамі Гофмана і Адоеўскага, ды і іншых прадстаўнікоў заходняга і рускага рамантызму. У самой назве аповесці, падзеле яе на «ночы» Дастаеўскі, у пэўнай ступені, прытрымліваўся рамантычнай традыцыі: напрыклад, «Дваінік, або Мае вечары ў Маларосіі» А. Пагарэльскага, «Рускія ночы» У. Адоеўскага. Але ў рамантыкаў тэма летуценнасці злілася з тэмай выбранаасці. Герой жа Дастаеўскага, асуджаны на летуценнасць, страшэнна ад гэтага пакутуе. За адзін дзень сапраўднага жыцця ён гатовы аддаць «усе свае фантастычныя гады».

«Белыя ночы» — адзін з самых светлых і паэтычных твораў пісьменніка. Малады чыноўнік-разначынец і маладзенькая дзяўчына, абое чыстыя і шчырыя, паказаны ў рамана на фоне пецяярбургскіх каналаў, асветленыя ззяннем белых начэй. І абставіны дзеяння, і вобразы герояў напоўнены атмасферай рамантычнай лірыкі, а таксама пушкінскіх паэм пра Пецяярбург — «Дамок у Каломне» і «Медны коннік».

Новае, паглыбленае тлумачэнне летуценнасць атрымлівае ў далейшай творчасці Дастаеўскага. Яна асэнсоўваецца Дастаеўскім як вынік «разрыву з народамі вялікай колькасці адукаванага нашага саслоўя». Таму рысамі летуценнікаў надзелены многія цэнтральныя героі раманаў і аповесцяў Дастаеўскага 1860—1879-х гадоў. У сярэдзіне 1870-х гадоў пісьменнікам быў задуманы нават і асобны раман «Летуценнік». Летуценнікаў сталага перыяду творчасці Дастаеўскага аб'ядноўвае з

героём «Белых начэй» прага «сапраўднага», «жывога» жыцця, пошукі шляхоў далучэння да яго.

Першыя водгукі літаратурных крытыкаў на «сентыментальны раман» з’явіліся ў студзені 1849 г., якія, у асноўным, высока ацанілі «Белыя ночы», назваўшы яго «адным з самых паэтычных» у рускай літаратуры, «арыгінальным па думцы і надзвычай вытанчаным».

Рыхтуючы першы свой Збор твораў 1860 г., Дастаеўскі зрабіў даволі шмат стылёвых правак у тэксце «Белых начэй». Да таго ж раманист значна павялічыў маналог Летуценніка (Ноч другая), пачынаючы са словаў: «Вы спытаецеся, можа, аб чым ён марыць?», заканчваючы словамі: «мой маленькі анёлак...»

Паэтычны свет «Белых начэй» так моцна захапіў мастака М. Дабужынскага, што ён у 1922 г. стварыў класічныя ілюстрацыі да гэтага «сентыментальнага рамана».

Першая спроба сцэнічнага ўвасаблення «Белых начэй» была зроблена ў 1927 г. У. Яхантавым (мастацкае чытанне). У кампазіцыю «Пецяўбург» У. Яхантаў разам з гогалеўскім «Шынялём» і «Медным коннікам» Пушкіна ўключыў і «Белыя ночы» Дастаеўскага. Лірычная тэма пецяўбургскага летуценніка перапляталася з тэмай «бедных людзей» у фантастыцы Гогаля, Пушкіна і Дастаеўскага, выявіліся агульныя пачаткі. У драматычным тэатры такія збліжэнні не былі відавочнымі і пераканальнымі. «Белыя ночы» ставіліся на драматычных сцэнах Прагі (1946), Югаславіі (1955), Бельгіі (1959), Аргенціны (1959).

На сюжэт «Белых начэй» былі зняты кінафільмы: італьянскім рэжысёрам Л. Вісконці (1957) і рускім кінарэжысёрам І. Пыр’евым (1960).

Дзядзечкаў сон (с. 63)

Упершыню аповесць апублікавана ў часопісе «Русское слово» (1859. № 3).

Аповесць, напісаная ў Сяміпалацінску, была першым творам, з якім Дастаеўскі «з’явіўся перад публікай» пасля дзесяцігадовага перапынку, выкліканага арыштам і знаходжаннем у турме і на катарзе. Вяртанне да літаратурнай працы адбывалася цяжка і з вялікім напружаннем. 18 студзеня 1856 г. Дастаеўскі пісаў з Сяміпалацінска паэту А. Майкаву: «Я жартам пачаў пісаць камедыю і, жартуючы, стварыў такую камічную атмасферу, столькі камічных асоб і так мне спадабаўся мой герой, што я кінуў форму камедыі, нягледзячы на тое, што яна атрымлівалася... Карацей, я пішу камічны раман, але да гэтай пары пісаў толькі асобныя прыгоды...» Аднак камічны раман не быў напісаны Дастаеўскім, не захавалася абсалютна ніякіх рукапісаў да яго. У студзені 1858 г. Дастаеўскі пісаў з Сяміпалацінска брату Міхаілу Міхаілавічу, што часова спыняе працу над вялікімі творамі. Замест гэтага ён збіраецца напісаць аповесць. Пісьменнік абяцаў выслаць у часопіс частку свайго твора ў красавіку ці ўжо аповесць — у верасні. Аднак 13 снежня 1858 г. ён зноў пісаў Міхаілу Міхаілавічу Дастаеўскаму: «...мая аповесць не скончана. Многія прычыны перашкодзілі... Аповесць мая расцяг-

нулася на шэсць аркушаў...» У студзені 1859 г. аповесць была напісана і адаслана ў Пецярбург, дзе і выйшла з друку ў сакавіцкім нумары «Русского слова».

«Дзядзечкаў сон» шмат чым звязаны з літаратурнай традыцыяй. Зварот літаратуры перадрэформеннага перыяду да шырокіх пластоў рускага жыцця, апісанне правінцыі і вёскі, завостранасць сацыяльных праблем, «злабодзённасць», нарысавасць многіх твораў — усё гэта ўлічвалася Дастаеўскім пры напісанні сваіх твораў. Магчыма, адной з літаратурных крыніц «Дзядзечкавага сну» была і аповесць М. М. Дастаеўскага «Пяцьдзесят гадоў», апублікаваная ў 1850 г. У «Дзядзечкавым сне» быў выкарыстаны асабісты вопыт сяміпалацінскага жыцця. Знаёмства Дастаеўскага з побытам і новамі рускай правінцыі ўвасобілася ў паказе Мардасава і яго насельнікаў. Асобныя дэталі аповесці звязаны з катаржнімі ўражаннямі Дастаеўскага. Да таго ж, некаторыя выразы герояў аповесці Дастаеўскі ўзяў са свайго «Сібірскага сшытка» — запісы народных выказаў, прыказак, прымавак, фразеалагізмаў, якія пісьменнік запісваў на катарзе.

У «Дзядзечкавым сне» Дастаеўскі заявіў пра сябе як пра сатырыка і гумарыста. Найбольш яркава гэты яго талент выявіўся ў вобразе князя К., постаці даволі традыцыйнай. Вобраз старога залётніка, які ўсё яшчэ маладзіцца, вядомы па старых камедыях норвагаў і народным балагане. Аднак Дастаеўскі, узмацніўшы кантраст паміж свецкімі запатрабаваннямі князя і фізічнай нямогласцю, надаў вобразу свайго героя гратэскную «фантастычнасць». Разам з тым, пісьменнік значна ўскладніў гэты характар, надаўшы яму, асабліва ў фінале аповесці, рысы дзіцячай непасрэднасці, бездапаможнасці і своеасаблівай высакароднасці. Усё гэта робіць постаць князя не толькі смешнай, але канральнай і вартай жалю. У вобразе князя К. Дастаеўскі сатырычна апісвае той бок дваранскай культуры, які характарызаваўся чыста знешнім засваеннем еўрапейзму. Князь абсалютна не ведае рускага жыцця, а прыгонніцкія адносіны ўспрымаюцца ім як сентыментальная ідылія, што была добра паказана ў літаратуры XVIII стагоддзя.

Хаця «Дзядзечкаў сон» быў напісаны, як сказаў сам Дастаеўскі, «на паштовых» і не задаволіў аўтара, некаторыя вобразы і сітуацыі аповесці атрымалі развіццё ў далейшай творчасці пісьменніка. Рысы Маскалёвай, правінцыйнай дамы з вялікімі прэтэнзіямі на свецкасць, паўтарыліся ў вобразе Анфісы Пятроўны Абноскінай у аповесці «Сяло Сцяпанчыкава і яго насельнікі». Вобраз «дзядзечкі», князя К., атрымаў далейшае развіццё ў постаці старога князя Сакоўскага ў рамане «Падлетак». Асобныя рысы «дзядзечкі» (дзіцячая наіўнасць, што выяўлялася ў размове з мужыкамі па-французску) нададзены больш значнаму і складанаму герою — Сцяпану Трафімавічу Верхавенскаму ў «Д'яблах». Галоўнае ж — у «Дзядзечкавым сне» ўпершыню Дастаеўскі стварае вобраз апавядальніка, правінцыйнага хранікёра, які адрозніваецца ад аўтара. Менавіта ў гэтым творы Дастаеўскі ўпершыню паказаў рускую правінцыю, а сюжэт твора пабудоваў на аснове падзеі, якая выклікала грамадскі скандал і якая ўзбударажыла ход ціхага і нічым не прыкмет-

нага жыцця. Паказ правінцыйнага скандала, але ўжо не камічнага, а трагічнага зместу, стала потым матэрыялам грандыёзных раманаў — «Д’яблы» і «Браты Карамазавы». У гэтых жа раманах, напісаных у жанры правінцыйнай хронікі, атрымаў сваё далейшае развіццё і вобраз апавядальніка-храніцёра.

Сучасная Дастаеўскаму крытыка прамаўчала на публікацыю «Дзядзечкавага сну». Адзіны водгук на аповесць быў надрукаваны ў бельгійскай газеце «Le Nord» (1859. 20 avt. № 119). Сам пісьменнік пазней таксама быў схільны недаацэньваць гэты твор. У 1873 г. у пісьме маскоўскаму студэнту М. Фёдараву, які прасіў дазволу перапрацаваць аповесць для сцэны, Дастаеўскі пісаў: «15 гадоў я не перачытваў сваю аповесць «Дзядзечкаў сон». Цяпер жа, перачытаўшы, лічу я дрэннай... Яшчэ вадзівільчык з яе можна б зрабіць, але для камедыі — мала зместу, нават у фігуры князя — адзінай сур’ёзнай фігуры ва ўсёй аповесці».

Нягледзячы на скептычныя адносіны Дастаеўскага да пытання сцэнічнага ўвасаблення «Дзядзечкавага сну», аповесць гэтая рана з’явілася на сцэне, а яе інсцэніроўкі нязменна карысталіся ўтэатры вялікім поспехам. Упершыню спектакль па аповесці, пад назвай «Чароўны сон», быў пастаўлены ў маскоўскім Малым тэатры яшчэ пры жыцці Дастаеўскага, у 1878 г. Затым розныя інсцэніроўкі аповесці ставіліся некалькі разоў у Пецярбургу і Маскве. Шмат сцэнічных увасабленняў «Дзядзечкавага сну» было здзейснена на сцэнах драматычных тэатраў СССР. Найбольшы рэзананс выклікаў спектакль МХАТ 1929 г. з М. Хмялёвым у ролі князя К. і В. Кніпер-Чэхавай у ролі Маскалёвай.

Прыніжаныя і зняважаныя (с. 187)

Упершыню раман апублікаваны ў часопісе «Время» (1861. № 1–7) з падзагалоўкам: «З запісак няздзейсненага літаратара» і прысвячэннем М. М. Дастаеўскаму. Асобным выданнем раман выйшаў у Пецярбургу ў 1861 г. Пры жыцці Дастаеўскага перавыдаваўся ў 1865 і 1879 гг.

З лістапада 1857 г., з Сяміпалацінска, Дастаеўскі паведаміў свайму брату Міхаілу пра задуму напісаць «раман пра пецярбургскае жыццё, нахштальт «Бедных людзей» (а думка цікавейшая, чым у «Бедных людзях»). Пасля пераезду ў Пецярбург, вясной 1860 г., Дастаеўскі пачаў працаваць над раманам і закончыў яго 9 ліпеня 1861 г.

Аповед у «Прыніжаных і зняважаных» вядзецца ад імя першай асобы. Іван Пятровіч — бедны пецярбургскі літаратар, разначынец — адначасова з’яўляецца апавядальнікам і дзейнай асобаю. Вобраз гэты часткова мае аўтабіяграфічны характар. Аповед пра літаратурны дэбют Івана Пятровіча, захапляльная ацэнка яго першага рамана «крытыкам Б.» (гэта значыць, В. Р. Бялінскім) — гэтыя і некаторыя іншыя факты перагукваюцца з біяграфіяй маладога Дастаеўскага, аўтара «Бедных людзей», які бліскуча распачаў у 1846 г. літаратурную дзейнасць і якога хваліў сам Бялінскі. Нечаканы і нерастлумачаны крах — пасля ўдалага дэбюту — літаратурных надзей Івана Пятровіча таксама з’яўляецца ўскосным адлюстраваннем біяграфіі маладога Дастаеўскага.

У рамане «Прыніжаныя і зняважаныя» Дастаеўскі адмовіўся ад старога храналагічнага прынцыпу, што ўласцівы яго наступным раманам. Храналогія рамана, як неаднаразова адзначалі даследчыкі, забытая, а гістарычны фон, на якім адбываюцца падзеі, умоўны. Дзеянне рамана адбываецца на працягу васемнаццаці месяцаў, аднак пачатак яго прыпадае на сярэдзіну 40-х гг., але ў рамане згадваюцца падзеі і факты гістарычнага, грамадскага і літаратурнага жыцця Расіі аж самага канца 1850 гг.

«Прыніжаныя і зняважаныя» — першы вялікі раман Дастаеўскага пасля катаргі. У ім адлюстравалася ідэйна-мастацкая эвалюцыя пісьменніка, у якога ў Сібіры саспела перакананне ў трагічнай адарванасці перадавой рускай інтэлігенцыі ад «глебы», нявер’е ў рэвалюцыйны шлях пераўтварэння расійскай рэчаіснасці. Падзеі, апісаныя ў рамане, адбываюцца ў Пецярбургу, які паказаны як тыповы вялікі горад той эпохі, з усімі сацыяльнымі супярэчнасцямі і кантрастамі. Тут «самы галоўны князь Ротшыльд», які сімвалізуе ўладу грошай, вызначае чалавечыя лёсы і адносіны.

Гісторыя Нэлі дазволіла Дастаеўскаму паказаць пецярбургскія трушчобы і прытоны з іх насельнікамі, жыццё гарадскога сацыяльнага «дна», дзе пануюць галеча, хваробы, злачынства. «Маленькі чалавек», які трапіў у гэты страшны свет, асуджаны на галечу, ганьбу, фізічную і маральную пагібель.

Не менш трагічныя лёсы і іншых герояў рамана. Гінуць абрабаваныя і ашуканыя Валкоўскім маці і дзядуля Нэлі; няшчасці абрынуліся на сям’ю Іхмянёвых, разбураную і абняслаўленую тым жа Валкоўскім; загублена асабістае жыццё і літаратурныя планы Івана Пятровіча.

Усемагутнае і непераможнае зло ў рамане прадстаўляе князь Валкоўскі, у якога «душа зусім вынятая» (М. Дабралубаў). Валкоўскі — тэарэтык і практык адкрытага, цынічнага, драпежніцкага эгаізму і індывідуалізму. Да гэтай злавеснай фігуры цягнуцца ўсе сюжэтныя лініі рамана, бо ён — прычына няшчасцяў і пакутаў «прыніжаных і зняважаных». Князь Валкоўскі — новы для пісьменніка тып. Гэты герой-ідэолаг — літаратурны папярэднік больш складаных і па-мастацку дасканалых герояў таго ж плана — «падпольнага парадаксаліста», Раскольнікава, Свідрыгайлава, Стаўрогіна. Вобраз Валкоўскага яшчэ не мае той псіхалагічнай і філасофскай ускладненасці, што ўласціва, напрыклад, найбольш блізкім да яго Свідрыгайлаву і Стаўрогіну, у душах якіх, аднак, адбываецца пакутлівае барацьба паміж добрам і злом.

Калі Валкоўскі належыць да «драпежнага тыпу», то яго сын Алёша — да добрых, але слабых, бязвольных людзей. Дзяціннасць, прастадушнасць, «нявіннасць» надаюць Алёшы своеасаблівую абаяльнасць, і, часткова, ён нават падобны на Алёшу Карамзава. Алёша — процілегласць свайго бацькі — не з’яўляецца ўсвядомленым носьбатам зла, аднак яго бяздумны эгаізм, легкадумнасць, безадказнасць за свае ўчынкi аб’ектыўна садзейнічаюць злу.

Малюючы свет «прыніжаных і зняважаных», Дастаеўскі не ідэалізуе ўнутраныя магчымасці сваіх герояў. Гэта не толькі добрыя, выса-

кародныя, няшчасныя людзі, якія страшэнна пакутуюць і якія вартыя кахання і спачування. Яны, адначасова, маральна хворыя, заняпалыя, таму што пастаянныя абразы чалавечай годнасці не праходзяць бяспедна, а калечаць душу чалавека, аслабляюць яго.

Праблема эгаізму ў яе сацыяльным і этычным аспектах займае ў рамане цэнтральнае месца. Эгаізм у яго разнастайных відах і праявах Дастаеўскі разглядае як вялікае сацыяльнае зло, крыніцу «нягожасці» свету і чалавечых адносін. Эгаізм раз'ядноўвае нават самых блізкіх, дарагіх адно аднаму людзей (сям'я Іхмянёвых), перашкаджае іх чалавечаму ўзаемаразуменню і адзінству.

Князь Валкоўскі — носьбіт самага страшнага — драпежніцкага, цынічнага, воўчага эгаізму. Алёша Валкоўскі і Каця — прадстаўнікі эгаізму наўнага. Наташы ўласцівы эгаізм хворага, выключнага, ахвярнага кахання да нявартага выбранніка, які робіць яе глухой да пакутаў блізкіх людзей (бацькоў, Івана Пятровіча). Ёй жа, як і Нэлі, у найвышэйшай ступені ўласцівы эгаізм пакутаў, у якіх яна горда і жорстка замыкаецца. Эгаізм пакутаў уласцівы таксама старому Іхмянёву і часткова — Івану Пятровічу.

Выйсце з ненармальнага, хваравітага стану, які разводзіць і раз'ядноўвае людзей, Іван Пятровіч бачыць у каханні, даравальнасці, маральнай вытрымцы і духоўным яднанні «прыніжаных і зняважаных».

Вядома, Дастаеўскі разумеў, што такое маральнае яднанне не знішчыць сацыяльнае зло, якое ў рамане трыумфуе ў асобе князя Валкоўскага. У фінале рамана — трагічна разбурання лёсы яго герояў. Письменнік-гуманіст праўдзіва паказаў трагічна невырашальныя канфлікты сваёй эпохі.

Раман «Прыніжаныя і зняважаныя» — шмат у чым пераходны ў творчасці Дастаеўскага твор. Гэта — першы, яшчэ не зусім па-мастацку дасканалы вопыт новага для пісьменніка «ідэалагічнага рамана». У ім закладзены пачаткі шмат якіх ідэй, вобразаў, паэтыкі сталага Дастаеўскага.

Раман Дастаеўскага «Прыніжаныя і зняважаныя», як толькі быў апублікаваны, звярнуў на сябе ўвагу крытыкаў розных накірункаў. Разыходзячыся ў ацэнцы ідэйна-мастацкіх вартасцяў рамана, крытыкі, аднак жа, амаль аднадушна адзначалі захапляльнасць, займальнасць новага твора пісьменніка.

Існуе некалькі перапрацовак рамана для сцэны (П. А. Чаркасава — СПб., 1908; А. Л. Жэлябужскага — М., 1914 і інш.).

Вядомы шматлікія тэатральныя пастаноўкі «Прыніжаных і зняважаных». Найбольш значныя: Масква, МХАТ 2-гі. Інсцэніроўка Ю. Собалева. Рэжысёры І. Берсенеў, С. Бірман; Ленінград, Тэатр імя Ленінскага камсамола. Інсцэніроўка Л. Рахманова, З. Юдзевіча. Пастаноўка Г. Таўстанова. Рэжысёр І. Альшвангер).

Гулец (с. 525)

Упершыню апублікаваны ў Поўным зборы твораў Дастаеўскага (1866 г. Т. 3).

Задума рамана «Гулец» з’явілася яшчэ восенню 1863 г. 18 (30) верасня 1863 г. з Рыма Дастаеўскі пісаў М. Страхову: «Сюжэт аповеду наступны: адзін тып замежнага рускага. Звярніце ўвагу: пра замежных рускіх шмат пісалі ў часопісах. Усё гэта будзе паказана ў маім апавяданні. Ды і ўвогуле будзе адлюстравана сучаснасць (наколькі магчыма, зразумела) нашага ўнутранага жыцця. Я бяру натуру шчырую, аднак, чалавека шырока адукаванага, але ва ўсім незакончанага, які страціў веру і *не смее не верыць*, які паўстаў на аўтарытэты і які баіцца іх. Ён супакойвае сябе тым, што яму няма чаго рабіць у Расіі і таму ён жорстка крытыкуе людзей, якія клічуць з Расіі нашых, замежных рускіх. Галоўная ж думка ў тым, што ўсе яго жыццёвыя сокі, сілы, буянства, адвага пайшлі *на рулетку*. Ён — гулец, і не просты гулец, таксама як скупы рыцар Пушкіна не проста скупы... Ён, па-свойму, паэт, але справа ў тым, што ён сам саромеецца гэтай паэзіі, бо глыбока адчувае яе нізасць, хаця патрэба рызык і надае яму высакароднасць у сваіх жа вачах. Увесь аповед — аповед пра тое, як ён трэці год гуляе ў ігорных дамах на рулетцы».

Летам 1865 г., прыгнечаны крэдыторамі, Дастаеўскі вымушаны быў прадаць «спекулянты» і «даволі дрэннаму чалавеку» Ф. Т. Сцялкоўскаму правы на выданне збору сваіх твораў. «Але ў кантракте нашым быў артыкул, — расказваў Дастаеўскі ў пісьме да А. Корвін-Крукоўскай ад 17 чэрвеня 1866 г., — па якому я абяцаю для яго выдання напісаць раман, не меней за 12-ць друкаваных аркушаў, і калі не дашлю да 1 лістапада 1866 г. (апошні тэрмін), то можа ён, Сцялкоўскі, на працягу дзевяці гадоў выдаваць дарма, і як захочацца, усё, што я напішу, без усякай мне ўзнагароды».

Захоплены працай над «Злачынствам і пакараннем», Дастаеўскі не браўся за новы раман да пачатку кастрычніка 1866 г. Калі ж часу для выканання абавязальства засталася менш за месяц, ён вымушаны быў запрасіць стэнаграфістку Анну Грыгор’еўну Сніткіну (якая пазней стала яго жонкай) і прадиктаваў ёй тэкст рамана за 26 дзён, з 4 па 29 кастрычніка.

У сваіх успамінах А. Г. Дастаеўская расказала, як пісаўся «Гулец». Да яе прыходу Дастаеўскі рабіў чарнавыя накіды, затым з 12 да 16 гадзін, з невялікімі перапынкамі, дыктаваў Сніткінай тэкст, які яна дома расшыфроўвала і перапісвала набела. Перад тым як аддаць рукапіс рамана выдаўцу, Дастаеўскі яшчэ раз правіў рукапіс, які меў назву «Рулетэнбург», гэта значыць горад рулеткі. Аднак выдавец запатрабаваў, каб назва гэтая была заменена на «якую-небудзь іншую, больш рускую. Дастаеўскі пагадзіўся і раман быў надрукаваны пад назвай «Гулец».

У цэнтры аповеду — «гулец», адзін з тыпаў «замежных рускіх». Побач з ім паказана сям’я рускага генерала, таксама з «замежных рускіх». Гэтая сям’я належыць да тых «выпадковых сем’яў», выбітых

са звыклага жыцця сялянскай рэформай, мастацкаму даследаванню якіх Дастаеўскі прысвяціў свае наступныя раманы. Мноства такіх рускіх сем'яў бачыў Дастаеўскі ў замежжы, яшчэ пад час сваёй першай паездкі па Еўропе ў 1862 г. (толькі ў 1860 г. за мяжу з'ехалі больш за дзвесце тысяч рускіх).

Перапетыі кахання героя, які быў на службе ў сям'і генерала (у якасці хатняга настаўніка), і падчаркі генерала Паліны шмат у чым паўтараюць складаную гісторыю адносін Дастаеўскага і Апалінарыі Пракопаўны Суславай.

Аўтару «Гульца» было блізкае і іншае захапленне галоўнага героя, Аляксея Іванавіча, гульня. Аб сваім захапленні рулеткай, падчас паездак за мяжу, Дастаеўскі пастаянна пісаў блізім. А. Г. Дастаеўская ўспамінала, што калі падчас працы над раманам абмяркоўваліся лёсы герояў, то Фёдар Міхайлавіч быў цалкам на баку «гульца» і гаварыў, што многія з яго пачуццяў і ўражанняў праверыў сам на сабе. Упэўніваў, што можна мець моцны характар, пацвердзіць гэта сваім жыццём і тым не менш не мець сілы перамагчы ў сабе страсць да гульні на рулетцы».

Створаны Дастаеўскім вобраз «гульца» меў доўгі літаратурны радавод. Сам Дастаеўскі гаварыў пра сувязь рамана з пушкінскімі традыцыямі. Да таго ж трэба мець на ўвазе не толькі названня ім «Маленькія трагедыі», але «Віновую даму», з якой «Гульца» збліжаюць некаторыя дэталі сюжэта. Зрэшты, пушкінскі Герман захоплены адзінай страсцю, імкненнем да багацця, якое дасць яму ўладу над людзьмі. Аляксей Іванавіч, выйграўшы дзвесце тысяч, тут жа іх растрачвае. І ў гэтым Дастаеўскі бачыў выяўленне чыста рускай рысы характару.

Падчас працы над вобразам Аляксея Іванавіча ў Дастаеўскага, відаць, узніклі нейкія асацыяцыі і з «Дуброўскім» Пушкіна. Траекураў называе маладога Дуброўскага, які трапіў да яго ў дом у ролі француза губернера, «настаўнікам», укладваючы ў гэтае слова «прыніжальны» сэнс. Аляксей Іванавіч таксама прыніжальна называе сябе «настаўнікам» у тых выпадках, калі хоча падкрэсліць сваё залежнае становішча. І ў аповесці Пушкіна, і ў рамане «Гулец» слова «настаўнік» пададзена ў французскай транскрыпцыі (outchitel).

Галоўны герой рамана «Гулец» — своеасаблівы варыянт маладых людзей, пра якіх Дастаеўскі сказаў, што яны, следам за Чацкім, не знайшоўшы сабе справы ў Расіі, паехалі ў Еўропу і там «штосьці шукаюць». Але гэты персанаж, у той самы час, супрацьпастаўлены барону фон Вурмергельму і Дэ-Грые; «гулец» не хоча «пакланяцца нямецкаму ідалу» і не збіраецца прысвяціць сваё жыццё набыванню багацця.

Характары француза, немца, англічаніна, на думку Дастаеўскага, дзякуючы гістарычнаму развіццю гэтых краін, набылі вядомую закончаную «форму»; рускі ж нацыянальны характар знаходзіцца яшчэ ў працэсе развіцця: адсюль знешняя «бясформеннасць» натуры Аляксея Іванавіча і Паліны, адсюль жа і ўласцівае рускаму чалавеку імкненне пераадолець вузкасць грамадскіх формаў, што склаліся на Захадзе, у чым пісьменнік бачыў гістарычную перавагу Расіі, гарантыю таго,

што ў недалёкай будучыні яна зможа знайсці шляхі для больш высокіх агульначалавечых ідэалаў. У сувязі з гэтым у ідэйна-мастацкай канцэпцыі рамана важнае значэнне меў, не пазбаўлены сімвалікі, вобраз рускай «бабулі» Антаніды Васільеўны.

Дэ-Грые і mademoiselle Бланш — гэта тыя з парыжан, пра якіх з такім сарказмам Дастаеўскі пісаў у «Зімовых нататках аб летніх уражаннях». Называючы маркіза-самазванца, махляра і ліхвяра Дэ-Грые імем высакароднага героя рамана васемнацатага стагоддзя «Манон Леско», Дастаеўскі іранічна выстаўляў ступень маральнага падзення французскай буржуазіі, якая страціла былыя ідэалы і выйшла на шлях скнарнасці.

Фігура англічаніна містэра Астляя, які выклікае сімпатыю і ў Аляксея Іванавіча, і ў «бабулі», і ў Паліны, нагадвае добрых і высакародных герояў з раманаў Дзікенса і Тэкерэя, творчасць якіх Дастаеўскі цаніў вельмі высока. Вобраз містэра Астляя, выпісаны Дастаеўскім толькі агульнымі контурамі, таксама адпавядае ўяўленню пра англічан, якое складалася ў рускім дэмакратычным асяроддзі. Салтыкоў-Шчадрын у хроніцы «Наша грамадскае жыццё» (май, 1863) пісаў, што англічанін-падарожнік «усюды выглядае гордым і самаўпэўненым і ўсюды носіць з сабою свой родны тып, з усімі яго моцнымі і слабымі рысамі».

Раман «Гулец» неаднаразова інсцэніраваўся і стала трымаўся ў рэпертуары многіх драматычных тэатраў. У 1916 г. С. Пракоф'еў на сюжэт «Гульца» напісаў оперу, якая была пастаўлена ў Санкт-Пецярбургскім імператарскім Марыінскім тэатры.

Пераклад твораў і каментара зроблены паводле выд.: Собр. соч.: В 15 т. Л., 1988.

РЕЗЮМЕ

Проза Федора Достоевского (1821–1881) в Беларуси всегда вызывала к себе интерес и читателей, и литераторов. Глубокий анализ психологии героев, сочувственное внимание к «униженным и оскорбленным», безжалостное разоблачение антигуманных общественных устоев и постыдных сторон человеческой природы — всему этому творчески учились белорусские писатели у гения русской литературы, который создал в своих романах, повестях, рассказах целый мир, густо населенный яркими и самобытными характерами, образами людей самых различных сословий — мир Достоевского. Из большого литературного наследия писателя для этой книги выбраны его четыре значительных произведения: «Белые ночи», «Дядюшкин сон», «Униженные и оскорбленные» и «Игрок». Все они переведены на белорусский язык известным исследователем творчества Ф. Достоевского, кандидатом педагогических наук, профессором Андреем Колядой. Вступительную статью написал доктор филологии Алексей Роголя.

SUMMARY

Fiodor Dostoevsky's (1821–1881) prose has been always of great interest to both Belarusian readers and writers. In his novels, narrations and stories the genius of Russian literature managed to create an original world, the world by Dostoevsky, densely populated with bright and peculiar characters and images of people of different social groups. From Fiodor Dostoevsky Belarusian writers have been learning the way of deep analysis of a character's psychology, sympathy for «humiliated and insulted» and merciless displaying of anti-national social principles and vices of a person's nature.

Out of the writer's great creative legacy, four the most significant works such as *The Midnight Sun (Belye Nochi)*, *The Uncle's Dream (Diadjushkin Son)*, *Humiliated And Insulted (Unizhennye Ih Oskorbliionnye)*, *Gambler (Igrok)* were selected for the present book edition. The mentioned above works were translated into Belarusian by Andrei Kaliada, Prof., Doctor of Pedagogics, a famous specialist in F. Dostoevsky's creative legacy. The introduction by Aliaksei Rahulia, Prof., Doctor of Philology.

ЗМЕСТ

Маналог чалавечнасці. <i>Аляксей Рагуля</i>	5
Белья ночы: Сентыментальны раман (3 успамінаў летуценніка)	
Ноч першая	15
Ноч другая	25
Гісторыя Настачкі	37
Ноч трэцяя	46
Ноч чацвёртая.....	52
Раніца	60
Дзядзечкаў сон: (3 мардасаўскага летапісу).....	63
Прыніжаныя і зняважаныя: Раман у чатырох частках з эпілогам	
Частка першая	187
Частка другая.....	267
Частка трэцяя	348
Частка чацвёртая.....	435
Эпілог. Апошнія ўспаміны.....	500
Гулец: Раман (3 запісак маладога чалавека).....	525
Каментар	659
Summary	668

Дастаеўскі Ф. М.

Д 20   Выбраныя творы: Перакл. з рус. А. Каляды / Фёдар Дастаеўскі; Прадм. А. Рагулі. — Мн.: «Беларускі кнігазбор», 2004. — 672 с. — («Беларускі кнігазбор»: замежная літаратура). ISBN 985-6730-38-4

У кнігу выбраных твораў класіка рускай літаратуры Ф. Дастаеўскага (1821—1881) увайшлі «Белья ночы», «Дзядзечкаў сон», «Прыніжаныя і зняважаныя» і «Гулец».

Дваццаць сёмы том кніжнага праекта «Беларускі кнігазбор».

УДК 830-1

ББК 84 (4Рус) 6-5

Літаратурна-мастацкае выданне
«Беларускі кнігазбор»
Серыя III. Закежная літаратура

Дастаеўскі Фёдар Міхайлавіч
Выбраныя творы

Рэдактар Кастусь Дуброўскі
Мастак Мікалай Казлоў
Тэхнічны рэдактар Алег Глекаў
Карэктары Наталля Аляксеева і Лідзія Карамазава
Набор Ларысы Ваўчок
Вёрстка Ларысы Ваўчок

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў заказчыка 17.02.2004.
Фармат 84x108 $\frac{1}{32}$. Папера афсетная. Гарнітура Times New Roman.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 35,28. Ул.-выд. арк. 34,64.
Наклад 1000 асобнікаў. Зак.

МГА «Беларускі кнігазбор».
220034, Мінск, вул. Фрунзе, 5. Ліцэнзія ЛІВ № 105 ад 31.12.2002 г.
тэл/факс: (017) 220-70-27, E-mail: kniha@bk.lingvo.minsk.by
<http://kni hazbor.cjb.net>

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку»».
220013, Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Выйшлі з друку:

Серыя I.

ЯН ЧАЧОТ. Выбраныя творы
МАКСІМ БАГДАНОВІЧ. Выбраныя творы
ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ. Выбраныя творы
УЛАДЗІМІР ЖЫЛКА. Выбраныя творы
ФІЛАМАТЫ І ФІЛАРЭТЫ. Зборнік
ЯН БАРШЧЭЎСКІ. Выбраныя творы
ЯНКА БРЫЛЬ. Запаветнае. Выбраныя творы
КУЗЬМА ЧОРНЫ. Выбраныя творы
ЭЛІЗА АЖЭШКА. Аповесці, апавяданні, нарысы
ЛАРЫСА ГЕНІЮШ. Выбраныя творы
ПАЎЛЮК ТРУС. Выбраныя творы
ІВАН МЕЛЕЖ. Выбраныя творы
ЦЁТКА. Выбраныя творы
НАТАЛЛЯ АРСЕННЕВА. Выбраныя творы
ЯНКА КУПАЛА. Выбраныя творы
АЛЕСЬ ГАРУН. Выбраныя творы
АДАМ МІЦКЕВІЧ. Выбраныя творы
ФРАНЦІШКА УРШУЛЯ РАДЗІВІЛ. Выбраныя творы

Серыя II.

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ. Зборнік
КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ. За нашую вольнасць
МІКАЛАЙ УЛАШЧЫК. Выбранае
ЯЎХІМ КАРСКІ. Беларусы
ІГНАТ ДАМЕЙКА. Мае падарожжы
ГАЎРЫЛА ГАРЭЦКІ. Выбранае
ФАДЗЕЙ БУЛГАРЫН. Выбранае

Серыя III.

ЁГАН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЭ. Выбраныя творы

Рыхтуюцца да друку:

ВАСІЛЬ БЫКАЎ. Выбраныя творы
АЛЯКСАНДР ЕЛЬСКІ. Выбранае
ЧАСЛАЎ ПЯТКЕВІЧ. Рэчыцкае Палессе